VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

KIADTA
ENGELS FRIGYES

BUDAPEST 1961

MARX KÁROLY

A TŐKE

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATA

MÁSODIK KÖTET

II. KÖNYV
A TŐKE FORGALMI FOLYAMATA

MÁSODIK KIADÁS
20 001—28 000

BUDAPEST 1961

Az első német kiadás címe:

KARL MARX. DAS KAPITAL

Kritik der politischen Oekonomie
Zweiter Band. Buch II.

Der Cirkulationsprocess des Kapitals
Herausgegeben von Friedrich Engels
Hamburg, Otto Meissners Verlag, 1885.

Fordította
NAGY TAMÁS

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

A MAGYAR KIADÁSHOZ

A „Tőke" II. kötetének első kiadása Marx halála után, 1885-ben jelent meg. Engels, aki a II. és a III. kötetet szerkesztette és sajtó alá rendezte, előszavában tájékoztat a marxi kézirat állapotáról és a kiadás körülményeiről. Ugyancsak Engels rendezte sajtó alá a kötet 1893-ban megjelent második kiadását, s ebben sok kisebb változtatást hajtott végre a szövegben.

A magyar fordítás alapja a moszkvai Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában megjelent kiadás: „Karl Marx. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Volksausgabe. Zweiter Band. Buch II. Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Verlagsgenossenschaft ausländischer Arbeiter in der UdSSR. Moszkva—Leningrád 1932", amely az 1893-as, Meissner-féle második kiadás szövegén alapul, több sajtóhiba és elírás kiigazításával. Utánnyomása: Dietz, Berlin 1951.

A fordítás átnézéséhez felhasználtuk a legújabb orosz kiadást — „K. Marx. Kapital. Tom II. Goszpolitizdat 1949" —, amely az 1893-as német kiadásnak és az Engels által sajtó alá rendezett és szerkesztett kéziratnak összehasonlítása alapján további sajtóhibákat és a szedésnél történt véletlen szókihagyásokat küszöböl ki. Ezeket a helyesbítéseket átvettük és a szöveg ennek alapján visszaállított vagy kijavított részeit hegyes zárójelek < > közé tettük. Engels betoldásait, kiegészítéseit kerek zárójellel és *E. F.* betűkkel jeleztük. Az így külön meg nem jelölt, kerek zárójelbe tett megjegyzések Marxtól származnak. A szögletes zárójelbe tett szavak — többnyire idegen kifejezések fordítása — a szerkesztőség betoldásai.

A szerkesztőségi lábjegyzeteket a német kiadásból vettük át és „*Szerk.*" jellel jelöltük meg. A fordítói lábjegyzeteket „*Ford.*" jellel különböztettük meg.

A kötetet elláttuk az idézett művek jegyzékével egyesített névmutatóval, valamint tárgymutatóval, továbbá a különböző mértékek és pénznemek jegyzékével. A nevekhez fűzött tájékoztató jegyzeteket kisebb változtatásokkal a német kiadásból vettük át. A kötet tanul-

mányozását megkönnyítő részletes tárgymutatót a II. kötetnek Marx—Engels Művei XVIII. kötetében (oroszul) megjelent kiadásából (Partizdat, Moszkva 1933) vettük át.

1953 december

A kiadó

A jelenlegi kiadás az 1953-as, első magyar kiadás változatlan utánnyomása.

1961 június

A kiadó

A TŐKE

MÁSODIK KÖNYV

A TŐKE FORGALMI FOLYAMATA

ELŐSZÓ

A „Tőke" második kötetét sajtó alá rendezni, mégpedig úgy, hogy az egyrészt összefüggő és lehetőleg kerek egészet alkosson, másrészt azonban kizárólag a szerző, nem pedig a kiadó műve legyen, nem volt könnyű munka. Megnehezítette a feladatot a többségükben töredékes feldolgozások nagy száma. Mindössze egyetlen feldolgozás (a IV. kézirat) volt — már ameddig ez terjedt — teljesen nyomdakész; de ennek a kéziratnak legnagyobb részét is elavulttá tették későbbi megmunkálások. Az anyag túlnyomó része tartalmilag nagyobbára ki volt ugyan dolgozva, stilárisan azonban nem; azon a nyelven íródott, amelyen Marx a kivonatait szokta megfogalmazni; laza stílusban, közvetlen, gyakran vaskos humorú kifejezésekkel és fordulatokkal, angol és francia szakkifejezésekkel, gyakran egész mondatok, sőt oldalak angolul; a szerző úgy vetette papírra gondolatait, ahogyan azok agyában éppen kialakultak. Egyes részeket részletesen kidolgozott, más ugyanolyan fontosakra csak utalt; a szemléltető tényanyagot összegyűjtötte, de alig csoportosította és még kevésbé dolgozta fel; a fejezetek végén, ahol már hajtotta a vágy, hogy rátérjen a következőre, gyakran csak néhány összefüggéstelen mondat jelzi az itt félbehagyott kifejtést; végül az ismert kézírás, amelyet néha szerzője maga sem tudott elolvasni.

Beértem azzal, hogy a kéziratokat lehetőleg szó szerint adjam közre, hogy a stíluson csak annyit változtassak, amennyit Marx maga is megtett volna, és csak ott iktassak be magyarázó mondatokat és áthidalásokat, ahol ez feltétlenül szükségesnek bizonyult, továbbá a gondolatok értelme minden kétséget kizárt. Olyan mondatokat, amelyeknek értelmezését illetően bármiféle kétség merülhetett fel, inkább teljesen szó szerint adtam közre. A tőlem származó átdolgozások és betoldások együttvéve nem foglalnak el tíz nyomtatott oldalt és csak formai természetűek.

A II. kötet hátrahagyott kézirati anyagának puszta felsorolása is megmutatja, milyen példátlan lelkiismeretességgel és szigorú önkri-

tikával törekedett Marx arra, hogy nagy közgazdasági felfedezéseit tökéletesen kidolgozza, mielőtt nyilvánosságra hozná őket; éppen önkritikája miatt csak ritkán juthatott el odáig, hogy fejtegetései tartalom és forma szempontjából kielégítsék új tanulmányok folytán állandóan bővülő látókörét. Az anyag tehát a következőkből áll.

Először egy kézirat „A politikai gazdaságtan bírálatához" — 1472 quart-oldal 23 füzetben —, amelyet Marx 1861 augusztusától 1863 júniusáig vetett papírra. Ez folytatása az 1859-ben Berlinben hasonló címmel megjelent első füzetnek. Az 1—220. (I—V. füzet), majd ismét az 1159—1472. (XIX—XXIII. füzet) oldalakon a „Tőke" I. kötetében vizsgált témákról van szó, a pénznek tőkévé való átalakulásától kezdve egészen végig, s ez e kötet első meglevő fogalmazványa. A 973—1158. (XVI—XVIII. füzet) oldalak a tőkével és a profittal, a profitrátával, a kereskedelmi tőkével és a pénztőkével foglalkoznak, tehát olyan témákkal, amelyeket Marx később a III. kotet kéziratában fejtett ki. Ezzel szemben a II. kötet témái — valamint igen sok, később a III. kötetben tárgyalt téma — itt még nincsenek külon kidolgozva. Marx mellékesen foglalkozik velük, főleg a kézirat zömét kitevő *Értéktöbbletelméletek* c. szakaszban a 220—972. oldalakon (VI—XV. füzet). Ez a szakasz a politikai gazdaságtan sarkpontjának, az értéktobbletelméletnek részletes kritikai történetét tartalmazza, és emellett, az elődökkel vitázva, kifejti a legtobb olyan kérdést, amelyet később a II. és a III. kötet kéziratában részletesen és logikai összefüggésben vizsgál meg. E kézirat kritikai részét — a II. és a III. kotettel már elintézett számos hely elhagyásával — mint a „Tőke" IV. kötetét szándékozom majd közreadni. Bármily értékes is ez a kézirat, a II. kotet jelen kiadásához csak igen kevéssé volt felhasználható.

Időrendben ezután a III. kötet kézirata következik. Legalábbis zömében 1864 és 1865 között íródott. Csak miután ez lényegében elkészült, látott Marx hozzá az I. könyv, az 1867-ben megjelent első kötet kidolgozásához. A III. kötetnek ezt a kéziratát most készítem elő nyomtatásra.

A következő korszakból — az I. kötet megjelenése utáni időből — a II. kötethez négy folió-kézirat áll rendelkezésre, amelyeket maga Marx I—IV. számmal látott el. Ezek közül az I. kézirat (150 oldal), amely feltehetően 1865-ben vagy 67-ben íródott, a II. kötetnek — ahogy az jelenleg fel van építve — első önálló, de többé-kevésbé töredékes feldolgozása. Ebből sem lehetett semmit felhasználni. A III. kézirat részint idézeteket és Marx jegyzetfüzeteire való utalásokat tartalmaz — túlnyomórészt a II. kötet első szakaszára vonatkozóan —, részint egyes kérdések feldolgozását, nevezetesen az álló- és forgó-

tőkéről, valamint a profit forrásáról szóló A. Smith-féle tételek bírálatát; továbbá az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyának vizsgálatát, ami a III. kötetbe tartozik. Az utalások kevés felhasználhatót adtak, a kidolgozott részeket pedig mind a II., mind a III. kötet szempontjából elavulttá tették későbbi átszerkesztések, tehát többnyire ezeket is mellőzni kellett. — A IV. kézirat a II. kötet első szakaszának és a második szakasz első fejezeteinek nyomdakész kidolgozása, s ezt ott, ahol szükséges volt, fel is használtam. Bár kiderült, hogy korábban íródott, mint a II. kézirat, mégis — minthogy formájában tökéletesebb — a kötet megfelelő részéhez jól fel lehetett használni; elegendő volt néhány pótlást beiktatni a II. kéziratból. — Ez az utóbbi kézirat az egyetlen némileg kész feldolgozása a II. kötetnek és 1870-ből származik. A végső szerkesztésre vonatkozó megjegyzések, amelyekről mindjárt beszélek majd, határozottan kimondják: „A második feldolgozást kell alapul venni."

1870 után ismét szünet következett, főleg betegség miatt. Marx ezt az időt szokása szerint tanulmányokra fordította; agronómia, az amerikai és, különösen, az orosz mezőgazdaság viszonyai, pénzpiac és bankügy, végül természettudományok: geológia és fiziológia, valamint különösen önálló matematikai munkák töltik meg az ebből az időből származó számos jegyzetfüzetet. 1877 elején Marx úgy érezte, ismét elég egészséges ahhoz, hogy újra hozzákezdhessen tulajdonképpeni munkájához. 1877 március végén utalásokat és jegyzeteket készített a fent említett négy kéziratból, alapul a II. kötetnek ahhoz az újrafeldolgozásához, amelyet azután az V. kéziratban (56 folió-oldal) megkezdett. Ez utóbbi az első négy fejezetet tartalmazza és még csak kevéssé van kidolgozva; lényeges pontokat lapalji jegyzetekben tárgyal; az anyag inkább csak össze van gyűjtve, mint rendszerezve, de az első szakasz e legfontosabb részének ez az utolsó teljes tárgyalása. — Az első kísérlet arra, hogy ebből az anyagból nyomdakész szöveget készítsen, a VI. kézirat (1877 október *után* és 1878 július előtt); ez csak 17 quart-oldal és az első fejezet nagyobb részét öleli fel. A második — és utolsó — kísérlet a VII. kézirat, „1878 július 2", csak 7 folió-oldal.

Ez időtájt, úgy látszik, Marx felismerte, hogy egészségi állapotának gyökeres megjavulása nélkül sohasem lesz képes a második és harmadik kötetet úgy feldolgozni, hogy az őt magát kielégítse. Valóban az V—VII. kéziratok nagyon is sok helyütt magukon viselik a bénító betegségi rohamok ellen vívott megfeszített harc nyomait. Az első szakasz legnehezebb részét Marx az V. kéziratban újra feldolgozta; az első szakasz többi része és az egész második szakasz (a tizenhetedik fejezet kivételével) nem okozott jelentős elméleti nehézségeket; a harmadik szakaszt

viszont, a társadalmi tőke újratermelését és forgalmát feltétlenül átdolgozandónak ítélte. A II. kéziratban ugyanis az újratermelést először az azt közvetítő pénzforgalom figyelembevétele nélkül, majd még egyszer, annak figyelembevételével tárgyalta. Ezt ki kellett küszöbölni, és az egész szakaszt egyáltalán úgy átdolgozni, hogy az megfeleljen a szerző tágabbá vált látókörének. Így jött létre a VIII. kézirat, egy mindössze 70 quart-oldalt tartalmazó füzet; de hogy Marx ebbe a 70 oldalba mit tudott belesűríteni, azt meglátjuk, ha összehasonlítjuk a nyomtatott III. szakasszal, levonva ebből a II. kéziratból betoldott részeket.

Ez a VIII. kézirat sem végleges tárgyalása a témának, Marx itt mindenekelőtt arra törekedett, hogy a II. kézirattal szemben nyert új nézőpontokat leszögezze és kifejtse, mellőzve azokat a kérdéseket, amelyekről nem volt új mondanivaló. Ismét átdolgozza és kibővíti a második szakasz XVII. fejezetének egy lényeges részét is, amely egyébként is némileg átnyúlik a harmadik szakaszba. A logikai sorrend gyakran megszakad, a tárgyalás helyenként hézagos, és különösen a végén egészen töredékes. De amit Marx mondani akart, azt így vagy amúgy elmondotta itt.

Ez a II. kötet anyaga, amiből — mint azt Marx röviddel halála előtt Eleanor lányának kijelentette — az én feladatom lenne „valamit csinálni". Ezt a megbízatást a legszűkebben értelmeztem; ahol csak lehetett, tevékenységemet pusztán a különböző szövegezések közti választásra korlátoztam. Mégpedig úgy, hogy mindig az utoljára készült szöveget vettem alapul, összehasonlítva a korábbiakkal. Igazi, azaz több mint pusztán technikai nehézséget csak az első és a harmadik szakasz okozott, de ez a kettő éppen eleget. Arra törekedtem, hogy kizárólag a szerző szellemében oldjam meg őket.

A szövegben szereplő idézeteket, ahol azok tényeket bizonyítanak, vagy ahol — mint A. Smith esetében — az eredeti mindenkinek rendelkezésére áll, aki a dologgal mélyebben akar foglalkozni, többnyire lefordítottam. Ez csak a 10. fejezetben nem volt lehetséges, mert itt Marx közvetlenül az angol szöveget bírálja. — Az I. kötetből vett idézeteket a második kiadás oldalszámozásával jelöltem meg; ez volt az utolsó kiadás, amelyet Marx még megért*.

A III. kötet számára „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban foglalt első feldolgozáson, valamint a III. kéziratban szereplő már említett részeken és néhány, a jegyzetfüzetekben alkalmilag oda-

* Ezeket az oldalszámokat a magyar fordítás oldalszámaival cseréltük fel. — *Szerk.*

vetett rövid megjegyzésen kívül csak a már említett 1864—65. évi folió-kézirat áll rendelkezésre, amely kb. annyira van kidolgozva, mint a II. kötet II. kézirata, és végül egy füzet 1875-ből: az értéktöbbletráta viszonya a profitrátához, matematikailag (egyenletekben) kifejtve. Ennek a kötetnek sajtó alá rendezése gyorsan halad előre. Ahogyan eddig meg tudom ítélni, ez főleg csak technikai nehézségeket fog okozni, persze néhány igen fontos szakasz kivételével.

Ezen a helyen kell visszautasítanom egy Marx ellen emelt vádat, amelyet eleinte csak halkan és szórványosan vetettek fel, most, halála után azonban a német katedra- és államszocialisták, valamint követőik bebizonyított tényként hangoztatnak — azt a vádat, hogy Marx Rodbertustól plagizált. A legfontosabbat erről más helyen[1] már elmondottam, de csak itt mutathatom be a döntő bizonyítékokat.

Ez a vád tudomásom szerint először R. Meyer „Emanzipationskampf des vierten Standes" című művének 43. oldalán látott napvilágot: „Bírálatának túlnyomó részét Marx *bizonyíthatóan* ezekből a közleményekből" (Rodbertusnak a harmincas évek második felétől kezdve megjelent írásaiból) „merítette". Addig, amíg további bizonyítékokat nem kapok, joggal feltételezhetem, hogy ennek az állításnak egész „bizonyíthatósága" abban áll, hogy Rodbertus biztosította erről Meyer urat. — Egy 1879-ben közzétett levélben maga Rodbertus lép a színre és „Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände" (1842) című művével kapcsolatban a következőket írja J. Zellernek („Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft". Tübingen 1879. 219. old.): „Látni fogja, hogy ezt" (a könyvben kifejtett gondolatmenetet) „Marx már alaposan... felhasználta, persze anélkül hogy engem idézett volna." Ezt azután Rodbertus posthumus kiadója, Th. Kozak egyszerűen utána szajkózza *(Rodbertus:* „Das Kapital". Berlin 1884. Bevezetés, XV. old.). — Végül az R. Meyer kiadásában 1881-ben megjelent „Briefe und sozialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow" c. kötetben Rodbertus egyenesen ezt mondja: „Ma azt látom, hogy Schäffle és Marx *megraboltak,* anélkül hogy akár a nevemet megemlítették volna" (60. számú levél, 134. old.). Egy másik helyen Rodbertus igénye határozottabb formát ölt: „Azt, hogy miből *keletkezik* a tőkés *értéktöbblete,* harmadik szociális levelemben

---

[1] *Karl Marx:* „Das Elend der Philosophie, Antwort auf Proudhons ‹Philosophie des Elends›", deutsch von E. Bernstein und K. Kautsky, Stuttgart 1885. előszavában [Lásd *Marx Károly:* A filozófia nyomora. Szikra 1952. 1—15. old. — *Szerk.*].

lényegében éppen úgy mutattam ki, mint Marx, csak sokkal rövidebben és világosabban" (48. számú levél, 111. old.).

Mindezekről a plágiumvádakról Marx sohasem értesült. Az „Emanzipationskampf" nála levő példányában csak az Internacionáléra vonatkozó rész volt felvágva, a többi íveket csak én vágtam fel Marx halála után. A tübingai „Zeitschrift"-et soha nem látta. Az R. Meyerhez intézett „Briefe stb." ugyancsak ismeretlen maradt előtte, s arra a helyre, ahol a „megrablás" szerepel, csak 1884-ben figyelmeztetett engem maga Meyer doktor úr. A 48. számú levelet viszont ismerte Marx; Meyer úr volt olyan szíves és az eredetit odaajándékozta Marx legfiatalabb lányának. Marx, akinek persze fülébe jutott egy és más abból a titokzatos suttogásból, hogy bírálatának titkos forrását Rodbertusnál kell keresni, azzal a megjegyzéssel mutatta meg nekem a levelet: itt végre hiteles felvilágosítást kapott arról, hogy magának Rodbertusnak az igénye mire terjed ki; ha semmi mást nem mond, ez az állítása neki, Marxnak, közömbös; s ha Rodbertus a saját tárgyalását rövidebbnek és világosabbnak tartja, ezt az örömöt is meghagyhatja neki. Valóban Rodbertus e levelével az egész ügyet elintézettnek tekintette.

Annál is inkább megtehette ezt, mert mintegy 1859-ig, amikor a politikai gazdaságtanról alkotott saját bírálata nemcsak alapvonásaiban, hanem legfontosabb részleteiben is készen állott már, Rodbertus egész irodalmi tevékenysége — mint határozottan tudom — ismeretlen volt előtte. Közgazdasági tanulmányait Marx 1843-ban Párizsban a nagy angolokkal és franciákkal kezdte, a németek közül csak Raut és Listet ismerte, s elege volt belőlük. Sem Marx, sem én nem tudtunk semmit arról, hogy Rodbertus a világon van, mindaddig, amíg 1848-ban a „Neue Rheinische Zeitung"-ban nem kellett bírálnunk berlini képviselői beszédeit és miniszteri cselekedeteit. Annyira tájékozatlanok voltunk, hogy megkérdeztük a rajnai képviselőket, ki hát ez a Rodbertus, aki ilyen hirtelen miniszter lett. De ezek sem tudtak semmit elárulni Rodbertus közgazdasági munkáiról. Azt viszont, hogy Marx — Rodbertus segítsége nélkül is — már akkor nagyon jól tudta nemcsak azt, hogy miből, hanem azt is, *hogyan* „keletkezik a tőkés értéktöbblete", bizonyítják a „Filozófia nyomora" (1847), s a bérmunkáról és tőkéről 1847-ben Brüsszelben tartott és 1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung"-ban (264—269. sz.) közzétett előadások. Marx csak Lassalle-tól értesült 1859 körül arról, hogy egy közgazdász Rodbertus is létezik, s ekkor találta meg ennek „harmadik szociális levelét" a British Museumban.

Ez a tények összefüggése. Mi a helyzet mármost a tartalommal, amellyel Marx állítólag „megrabolta" Rodbertust? „Azt, hogy miből

keletkezik a tőkés értéktöbblete", mondja Rodbertus, „harmadik szociális levelemben éppen úgy mutattam ki, mint Marx, csak rövidebben és világosabban". Ez tehát a dolog magva: az értéktöbbletelmélet; és valóban el sem képzelhető, hogy Rodbertus mi mást tudott volna számon kérni Marxtól mint saját tulajdonát. Rodbertus itt tehát kijelenti, hogy ő az értéktöbbletelmélet igazi megalkotója s Marx ezt elrabolta tőle.

S mit mond nekünk a harmadik szociális levél [87. old.] az értéktöbblet eredetéről? Egyszerűen azt, hogy a „járadék" — Rodbertus ezzel a szóval foglalja egybe a földjáradékot és a profitot — nem az áru értékéhez csapott „értékhozzáadásból" jön létre, hanem a „munkabér rovására történt értéklevonás következtében, másszóval: mert a munkabér csak egy része a munkatermék értékének", és a munka kielégítő termelékenysége esetén „nem szükségképpen egyenlő termékének természetes csereértékével, hogy így ez utóbbiból még maradjon tőkepótlásra (!) és járadékra". Közben nem mondja meg, hogy a terméknek miféle „természetes csereértéke" az, amelynél semmi sem marad „tőkepótlásra", tehát nyilván a nyersanyag pótlására és a szerszámok kopására.

Szerencsére módunk van megállapítani, milyen hatást tett Marxra Rodbertusnak ez a korszakalkotó felfedezése. „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban, a X. füzetben a 445. és köv. oldalakon „Kitérés. Rodbertus úr. Egy új földjáradékelmélet" felírású részre bukkanunk. Csak ebből a szempontból vizsgálja itt Marx a harmadik szociális levelet. A Rodbertus-féle értéktöbbletelméletet általánosságban a következő gúnyos megjegyzéssel intézi el: „Rodbertus úr előbb megvizsgálja, hogy áll a dolog egy olyan országban, ahol a föld- és a tőketulajdon nem váltak el egymástól, s aztán arra a *fontos* eredményre jut, hogy a járadék (amelyen az egész értéktöbbletet érti) egyszerűen egyenlő a meg nem fizetett munkával vagy az ezt megtestesítő termékmennyiséggel."

A tőkés emberiség már több évszázadon át termelt értéktöbbletet és fokozatosan eljutott odáig is, hogy gondolkodjék az értéktöbblet eredetéről. Az első nézet erről a közvetlen kereskedői gyakorlatból fakadt: az értéktöbblet a termék értékéhez csapott felárból ered. Ez a nézet uralkodott a merkantilistáknál, de már James Steuart belátta, hogy ez esetben amit az egyik ember nyer, azt a másiknak szükségképpen el kell veszítenie. Mindazonáltal ez a nézet még sokáig tovább kísért, különösen a szocialistáknál; a klasszikus tudományból azonban A. Smith száműzi.

A „Wealth of Nations" I. könyv 6. fejezetében A. Smith így ír: „Mihelyt tőke (stock) halmozódott fel egyesek kezében, ezek közül

néhányan természetszerűen arra használják fel, hogy szorgalmas embereket munkába állítsanak, ezeket nyersanyagokkal és létfenntartási cikkekkel lássák el, s ily módon munkájuk termékeinek eladása által, vagyis azáltal, *amit ezek munkája a nyersanyagok értékéhez hozzátett, profitra* tegyenek szert... Az az *érték*, amelyet a munkások *a nyersanyagokhoz hozzátesznek*, itt *két részre* oszlik. Az egyik megfizeti *bérüket*, a másik a *munkáltató profitját* a nyersanyagok és munkabérek általa előlegezett teljes összegére." S valamivel tovább: „Mihelyt egy ország egész földje magántulajdonba került, a földbirtokosok — akárcsak más emberek is — szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek, s még a föld természetes terményeiért is földjáradékot követelnek... A munkás... kénytelen *átengedni* a földbirtokosnak *egy részét* annak, amit *munkája* gyűjtött vagy termelt. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, e rész ára a *földjáradék*."

Ezekhez a mondatokhoz Marx az említett „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. kéziratban a 253. oldalon a következő megjegyzést fűzi: „A. Smith tehát az értéktöbbletet — vagyis a többletmunkát, az elvégzett és az áruban megtestesült munka többletét a megfizetett munka *felett*, tehát a felett a munka felett, amely megkapta egyenértékét a bérben — mint *általános kategóriát* fogja fel, amelynek a tulajdonképpeni profit és a földjáradék csak elágazásai."

A. Smith továbbá az I. könyv 8. fejezetében ezt mondja: „Mihelyt a föld magántulajdonná vált, a földbirtokos részesedést követel szinte minden termékből, amelyet a munkás azon a földön termelhet vagy begyűjthet. Az ő földjáradéka az *első levonás a föld megművelésére fordított munka termékéből*. De a föld megművelőjének ritkán vannak meg az eszközei ahhoz, hogy a termés betakarításáig fenntarthassa magát. Létfenntartási költségeit rendszerint egy munkáltató, a bérlő előlegezi tőkéjéből (stock), ennek pedig nem volna érdeke, hogy a munkást foglalkoztassa, ha az *nem osztaná meg vele munkája termékét*, vagyis nem pótolná az ő tőkéjét bizonyos profittal együtt. Ez a profit a *második levonás* a föld megművelésére fordított munkából. Ugyanígy csaknem minden munka termékéből profitot vonnak le. Valamennyi iparágban a legtöbb munkásnak szüksége van munkáltatóra, aki a munka befejezéséig nyersanyagot, munkabért és ellátást előlegez nekik. Ez a munkáltató *osztozik* a munkásokkal *munkájuk termékén*, vagyis azon az értéken, amelyet munkájuk a feldolgozott nyersanyaghoz hozzátesz, s ez a részesedés az ő profitja."

Marx megjegyzi ehhez (kézirat 256. old.): „A. Smith tehát itt a földjáradékot és a tőke profitját kereken úgy jelöli meg, mint puszta *levonásokat* a munkás termékéből vagy termékének értékéből, mely utóbbi a munkás által a nyersanyaghoz hozzátett munkával egyenlő.

Ez a levonás azonban, mint azt korábban maga A. Smith megvilágította, a munkának csak abból a részéből állhat, amelyet a munkás az anyagokhoz hozzátesz ama munkamennyiségen túl, amely csak munkabérét fizeti meg, azaz csak munkabére egyenértékét szolgáltatja — tehát a többletmunkából, munkája meg nem fizetett részéből."

Tehát már A. Smith tudta, „miből keletkezik a tőkés értéktöbblete" és ráadásul a földtulajdonosé is; Marx ezt már 1861-ben nyíltan elismeri, ezzel szemben Rodbertus és tisztelőinek az államszocializmus langyos nyári esőjétől fejét gombamódra felütő raja úgy látszik tökéletesen megfeledkezett erről.

„Mindazonáltal", folytatja Marx, „Smith az értéktöbbletet mint olyat nem különböztette meg külön kategóriaként azoktól a különleges formáktól, amelyeket mint profit és mint földjáradék magára ölt. Ezért Smith és még inkább Ricardo vizsgálódásában sok a tévedés és a hiányosság." — Ez a mondat szóról szóra illik Rodbertusra. Az ő „járadéka" nem egyéb, mint a földjáradék meg a profit összege; a földjáradékról teljesen téves elméletet állít fel, a profitot minden vizsgálódás nélkül átveszi, úgy ahogyan elődeinél találja. — Marx értéktöbblete viszont *általános formája* a termelési eszközök tulajdonosai által ellenérték nélkül elsajátított értékösszegnek, amely egészen sajátos, csak Marx által felfedezett törvények szerint a profit és földjáradék különleges, *átváltozott* formáira hasad. Ezeknek a törvényeknek a kifejtésére a III. kötetben kerül sor, s csak ott fog megmutatkozni, mennyi közbenső láncszemre van szükség, hogy az értéktöbblet általában vett megértésétől eljussunk profittá és földjáradékká való átváltozásának megértéséhez, tehát azoknak a törvényeknek a megértéséhez, amelyek szerint az értéktöbbletet a tőkésosztályon belül elosztják.

Ricardo már jelentékenyen tovább megy, mint A. Smith. Az értéktöbbletről alkotott felfogását egy új, A. Smithnél csírájában ugyan már meglevő, de a kifejtés során szinte mindig újra elfelejtett értékelméletre alapozza, amely kiindulópontjává vált az egész utána következő közgazdaságtudománynak. Ricardo az áruk értékének a bennük realizált munkamennyiséggel való meghatározásából levezeti a munka által a nyersanyagokhoz hozzátett értékmennyiségnek a munkások és tőkések közötti elosztását, munkabérre és profitra (azaz itt értéktöbbletre) történő széthasadását. Bebizonyítja, hogy az áruk értéke azonos marad, bárhogyan változik is e két rész aránya, s e törvény alól csak egyes esetekben ismer el kivételt. Sőt néhány fő törvényt is megállapít a munkabér és (a profit formájában felfogott) értéktöbblet kölcsönös viszonyáról, noha túlságosan általános megfogalmazásban *(Marx:* A tőke. I. köt. 15. fej. I. pont. [482—486. old.]), és bebizonyítja,

hogy a földjáradék a profit feletti többlet, amely bizonyos körülmények között adódik. — Rodbertus e kérdések közül egyetlenegyben sem haladta túl Ricardót. Ricardo elméletének belső ellentmondásai, amelyeken iskolája hajótörést szenvedett, Rodbertus előtt vagy teljesen ismeretlenek maradtak, vagy közgazdasági megoldások helyett csak utópista követelésekre („Zur Erkenntniss etc." 130. old.) csábították.

Ricardo érték- és értéktöbbletelméletének azonban nem kellett Rodbertus „Zur Erkenntniss etc." c. művére várnia, hogy szocialista szempontból használják fel. A „Tőke" első kötetének 617. oldalán (jelen kiadás)* a következő idézet található: „The possessors of surplus produce or capital" [„A többlettermék vagy tőke birtokosai"], egy „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. London 1821." című írásműből. Ebben a 40 oldalas röpiratban, amelyet Marx hozott napfényre a feledés homályából, s amelynek jelentőségére már a „surplus produce or capital" kifejezés is fel kellett volna hogy hívja a figyelmet, ez olvasható:

„Bármi is a tőkés jussa" (a tőkés szempontjából), „mindig csak a munkás többletmunkáját (surplus labour) sajátíthatja el, mert a munkásnak élnie kell" (23. old.). De hogy a munkás *hogyan* él, s ennek folytán mekkora lehet a tőkés által elsajátított többletmunka, az igen viszonylagos. „Ha a tőke értéke nem csökken olyan arányban, ahogyan tömege nő, akkor a tőkés minden egyes munkaóra termékét elszedi a munkástól azon a minimumon felül, amelyből a munkás megélhet... A tőkés végül is így szólhat a munkáshoz: ne egyél kenyeret, mert marharépán és krumplin is lehet élni; idáig jutottunk" (24. old.). „Ha a munkást rá lehet venni arra, hogy kenyér helyett krumplival táplálkozzék, akkor munkájából kétségkívül többet lehet kifacsarni; azaz ha kenyérrel való táplálkozás esetén a maga és családja fenntartására a *hétfő és kedd munkáját* kellett *magának megtartania*, akkor krumplitáplálék mellett csak a *hétfő felét* fogja igénybevenni; a hétfő másik fele és az egész kedd pedig *felszabadul* az állam hasznára, vagy a *tőkés számára*" (26. old.). „Nem kétséges (it is admitted), hogy a tőkéseknek fizetett kamatokat — akár járadék, akár pénzkamat vagy üzleti profit formájában — mások munkájából fizetik" (23. old.). Ez tehát ugyanaz, mint a Rodbertus-féle „járadék", azzal a különbséggel, hogy „járadék" helyett a kamat kifejezés szerepel.

Marx („A politikai gazdaságtan bírálatához" c. kéziratban, 852. old.) ehhez a következő megjegyzést fűzi: „Ez az alig ismert röpirat — amely akkortájt jelent meg, amikor MacCulloch, a «csodá-

* A Meissner-féle 2. kiadás. A magyar kiadásban 544. old. — *Szerk.*

latos foltozóvarga» kezdett hírneves lenni — jelentős előrehaladás Ricardóhoz képest. A röpirat határozottan kimondja, hogy az értéktöbblet, vagy Ricardo elnevezése szerint a «profit» (gyakran többlettermék, surplus produce), vagy a röpirat szerzőjének kifejezése szerint a kamat — többletmunka (surplus labour), olyan munka, amelyet a munkás ingyen, a munkaerejének értékét pótló, tehát bére egyenértékét termelő munkamennyiségen túl végez. Amilyen fontos volt az *érték* visszavezetése a *munkára*, éppoly fontos volt az értéktöbbletet (surplus value), amely a *többlettermékben* (surplus produce) jelenik meg, *többletmunkára* (surplus labour) visszavezetni. Valójában ezt *már A. Smith megmondta, Ricardo fejtegetéseinek pedig egyik fő mozzanata.* De abszolút formában ők sehol sem mondták ki és nem szögezték le." Marx kéziratában ez után, a 859. oldalon ez olvasható: „Egyébként a szerző rabja a készen talált közgazdasági kategóriáknak. Ricardónál az értéktöbblet és a profit összecserélése vezet kellemetlen ellentmondásokhoz, nála viszont az, hogy az értéktöbbletet tőkekamatnak kereszteli el. Ricardót ugyan felülmúlja abban, hogy először is minden értéktöbbletet többletmunkára vezet vissza, s noha az értéktöbbletet tőkekamatnak nevezi, egyúttal hangsúlyozza, hogy interest of capitalon [tőkekamaton] a többletmunka általános formáját érti, eltérően annak különleges formáitól, a földjáradéktól, a pénzkamattól és az üzleti profittól. De megint az egyik ilyen különleges forma, a kamat nevét választja az általános forma elnevezéséül. S ez elég ahhoz, hogy újból visszaessék a közgazdasági tolvajnyelvbe (a kéziratban a „slang" szó áll)."

Ez az utolsó megállapítás úgy illik Rodbertusunkra, mintha rászabták volna. Ő is rabja a készen talált közgazdasági kategóriáknak. Az értéktöbbletet ő is átváltozott alfajai egyikének nevére kereszteli s ez utóbbit, a járadékot, ráadásul egészen határozatlanná is teszi. E két baklövés odavezet, hogy ismét visszaesik a közgazdasági tolvajnyelvbe, nem folytatja tovább kritikai módon azt, amivel túlhaladta Ricardót, s ehelyett enged a csábításnak, hogy félig kész, éppen hogy megszületett elméletét egy utópia alapjává tegye, amellyel — mint minden egyébbel — elkésik. Az említett röpirat 1821-ben jelent meg és Rodbertus 1842. évi „járadékát" minden tekintetben megelőzte.

Ez a röpirat csak legelőretoltabb előőrse egy egész irodalomnak, amely a húszas években a Ricardo-féle érték- és értéktöbbletelméletet a proletariátus érdekében a tőkés termelés ellen fordítja és a burzsoáziát saját fegyvereivel támadja. Az egész Owen-féle kommunizmus, amennyiben a közgazdasági viták terére lép, Ricardóra támaszkodik. De mellette még írók egész sora áll, akik közül Marx már 1847-ben csupán néhányra hivatkozik Proudhonnal szemben („A filozófia

nyomora". 49. [76.] old.): Edmonds, Thompson, Hodgskin stb. stb., „és még négy oldalra való stb.". Az írásműveknek e seregéből csak találomra ragadok ki egyet: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness", írta William Thompson; új kiadás, London 1850. A mű 1822-ben íródott, de csak 1824-ben jelent meg először. A nem-termelő osztályok által elsajátított gazdagságot ez is mindenütt a munkás termékéből eszközölt levonásnak nevezi, mégpedig meglehetősen erős kifejezésekkel. „Az, amit mi társadalomnak nevezünk, állandóan arra törekedett, hogy csalással vagy rábeszéléssel, fenyegetéssel vagy kényszerrel a termelő munkást arra bírja, hogy a munkát saját munkája termékének lehető legkisebb részéért végezze el" (28. old.). „Miért ne kapja meg a munkás munkájának teljes, abszolút termékét?" (32. old.) „Arra a térítésre, amelyet a tőkések a termelő munkástól földjáradék vagy profit néven kicsikarnak, a föld vagy más tárgyak használatáért támasztanak igényt... Minthogy mindazok a fizikai anyagok, amelyeken vagy amelyek segélyével a vagyontalan és termelőképességén kívül semmivel sem rendelkező termelő munkás e képességét érvényesítheti, mások tulajdonában vannak, akiknek érdekei az övével ellentétesek és akiknek beleegyezése a munkás tevékenységének előfeltétele — vajon ilyen körülmények között nem ezeknek a tőkéseknek a kegyétől függ-e és kell függenie annak, hogy *saját munkája gyümölcsének* mekkora *részét* hajlandók juttatni neki kárpótlásul ezért a munkáért? (125. old.)... *a visszatartott termék* nagyságához viszonyítva, akár adóknak, profitnak vagy lopásnak nevezik... ezeket a levonásokat" (126. old.) és így tovább.

Bevallom, hogy bizonyos szégyenkezéssel írom ezeket a sorokat. Az, hogy a húszas és harmincas évek angol antikapitalista irodalma Németországban ennyire teljesen ismeretlen, noha Marx már a „Filozófia nyomorá"-ban határozottan utalt ezekre az írásokra és néhányukat — az 1821. évi röpiratot, Ravenstone-t, Hodgskint és másokat — a „Tőke" I. kötetében többször idézte, mégcsak hagyján. De hogy nemcsak a Rodbertus kabátszárnyába kétségbeesetten kapaszkodó literatus vulgaris [vulgáris író], „aki valóban nem is tanult semmit", hanem a „tudományosságával kérkedő" magas méltóságú professzor is annyira elfelejtette klasszikus közgazdaságtanát, hogy olyan dolgoknak Rodbertustól való eltulajdonítását veti komolyan szemére Marxnak, amelyek már A. Smith és Ricardo műveiben olvashatók — ez mutatja, milyen mélyre süllyedt manapság a hivatalos közgazdaságtan.

De mi újat mondott akkor Marx az értéktöbbletről? Hogy van az, hogy Marx értéktöbbletelmélete úgy csapott le, mint derült égből a

villám — mégpedig valamennyi civilizált országban —, valamennyi szocialista elődjének — Rodbertust is beleértve — elméletei viszont hatástalanul puffantak el?

Ezt a kémia történetének egy példáján tehetjük érthetővé.

Mint ismeretes, a múlt század végén még a flogiszton-elmélet uralkodott, amely szerint minden égés lényege az, hogy az égő testről leválik egy másik, hipotétikus test, egy abszolút égési anyag, melynek a flogiszton nevet adták. Ez az elmélet kielégítőnek bizonyult a legtöbb akkor ismert vegyi jelenség megmagyarázására, noha némely esetben nem minden erőszakoltság nélkül. Mármost 1774-ben Priestley előállított egy olyan levegőfajtát, „amelyet annyira tisztának, azaz annyira flogisztontól mentesnek talált, hogy hozzá képest a közönséges levegő már romlottnak tűnt fel". Priestley ezt deflogisztizált levegőnek nevezte. Nemsokára ezután Scheele Svédországban előállította ugyanezt a levegőfajtát és bebizonyította, hogy ez a légkörben jelen van. Azt is megállapította, hogy ez a levegőfajta eltűnik, ha benne vagy közönséges levegőben egy testet elégetnek, s ezért tűzlégnek nevezte. „Ezekből az eredményekből mármost azt a következtetést vonta le, hogy az a vegyület, amely a flogisztonnak a levegő egy bizonyos alkatrészével való egyesülésekor" (tehát az égésnél) „keletkezik, nem egyéb, mint tűz vagy hő, amely az üvegen keresztül elillan."[2]

Mind Priestley, mind Scheele az oxigént állították elő, de nem tudták, mi az, amivel dolguk van. „Rabjai maradtak" a flogisztikus „készen talált kategóriáknak". Az az elem, amely hivatva volt arra, hogy az egész flogisztikus szemléletet megdöntse és a vegytant forradalmasítsa, az ő kezükben terméketlenségre volt ítélve. Priestley azonban felfedezését rögtön közölte a Párizsban élő Lavoisier-val, és Lavoisier ennek az új ténynek az alapján most már az egész flogisztikus vegytant átvizsgálta. Csak ő fedezte fel, hogy az új levegőfajta egy új vegyi elem, hogy az égésnél nem a titokzatos flogiszton *távozik* az égő testből, hanem ez az új elem *egyesül* a testtel, és ezzel az egész vegytant, amely flogisztikus formájában a feje tetején állott, a talpára fordította. És ha nem is felel meg a tényeknek, hogy a másik kettővel egyidejűleg és tőlük függetlenül állította elő az oxigént — mint ahogy később mondotta —, mégis ő az oxigén tulajdonképpeni *felfedezője* a két másik tudóssal szemben, akik csupán *előállították*, de nem is sejtették, hogy *mit* állítottak elő.

Ahogy Lavoisier viszonylik Priestley-hez és Scheelehez, úgy

[2] *Roscoe—Schorlemmer:* „Ausführliches Lehrbuch der Chemie". Braunschweig 1877. I. köt. 13, 18. old.

viszonylik Marx az elődeihez az értéktöbbletelmélet tekintetében. Azt, hogy a termék értékének az a része, amelyet most értéktöbbletnek nevezünk, *létezik*, már régen Marx előtt megállapították; ugyancsak többé-kevésbé világosan kimondották, hogy miből áll, tudniillik annak a munkának a termékéből, amelyért elsajátítója nem fizetett ellenértéket. Tovább azonban nem jutottak. Az egyik oldalon — a klasszikus polgári közgazdászok — legfeljebb azt vizsgálták, hogy a munkatermék milyen mennyiségi arányban oszlik meg a munkás és a termelési eszközök tulajdonosa között. A másik oldalon — a szocialisták — ezt az elosztást igazságtalannak találták és utópista eszközöket kerestek az igazságtalanság megszüntetésére. Mindkét fél rabja maradt a készen talált közgazdasági kategóriáknak.

Ekkor lépett fel Marx. Mégpedig egyenes ellentétben valamennyi elődjével. Amit azok *megoldásnak* tartottak, azt ő csak *problémának* látta. Meglátta, hogy itt nem deflogisztizált levegővel és nem tűzléggel van dolgunk, hanem oxigénnel — hogy itt nem egy közgazdasági tény puszta megállapításáról, vagy akár e ténynek az örök igazságossággal és az igaz erkölccsel való összeütközéséről van szó, hanem olyan tényről, amely hivatott arra, hogy forradalmasítsa az egész közgazdaságtant, és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének annak kezében, aki bánni tud vele. Ennek a ténynek az alapulvételével megvizsgálta az összes készen talált kategóriákat, mint ahogy Lavoisier az oxigén alapján megvizsgálta a flogisztikus vegytan készen talált kategóriáit. Hogy megtudja, mi az értéktöbblet, tudnia kellett, mi az érték. Mindenekelőtt Ricardo értékelméletét kellett megbírálni. Marx tehát megvizsgálta a munka értékalkotó voltát és elsőnek állapította meg, *milyen* munka, miért és hogyan alkot értéket, s hogy egyáltalában az érték nem más, mint *ilyen*fajta megtestesült munka — amit Rodbertus haláláig sem értett meg. Azután Marx megvizsgálta az áru és a pénz viszonyát, s kimutatta, hogyan és miért szüli az áru és az árucsere a benne rejlő értéktulajdonság folytán szükségképpen az áru és a pénz ellentétét; erre alapozott pénzelmélete az első kimerítő és most hallgatólag általánosan elfogadott pénzelmélet. Megvizsgálta a pénznek tőkévé való átváltozását és bebizonyította, hogy ez a munkaerő vételén és eladásán alapszik. Azzal, hogy itt a munkaerőt, az értékalkotó tulajdonságot tette a munka helyébe, egycsapással megoldotta egyikét azoknak a nehézségeknek, amelyeken Ricardo iskolája tönkrement: hogy lehetetlenség a tőke és a munka kölcsönös cseréjét összhangba hozni a Ricardo-féle törvénnyel, amely szerint az értéket a munka határozza meg. Azzal, hogy megállapította: a tőke állandó és változó részre oszlik, elsőnek jutott el oda, hogy az értéktöbbletképződés folyamatát valóságos mivoltában, minden részletében

ábrázolja és ezzel megmagyarázza — ami egyetlen elődjének sem sikerült; Marx tehát olyan különbséget állapított meg magán a tőkén belül, amellyel sem Rodbertus, sem a polgári közgazdászok nem tudtak mihez kezdeni, amely azonban kulcsa a legbonyolultabb közgazdasági problémák megoldásának, amire a II. kötet — és még inkább, mint látni fogjuk, a III. kötet — újabb, igen csattanó bizonyíték. Magát az értéktöbbletet tovább vizsgálta, felfedte annak két formáját: az abszolút és a relatív értéktöbbletet, és feltárta azt az eltérő, de mindkét esetben döntő szerepet, amelyet ezek a tőkés termelés történelmi fejlődésében játszottak. Az értéktöbblet alapján kifejtette az első ésszerű munkabérelméletet, elsőnek vázolta fel a tőkés felhalmozás történetének alapvonásait, és írta le e felhalmozás történelmi tendenciáját.

Rodbertus pedig? Miután mindezt elolvasta, megállapítja — irányzatos közgazdászhoz illően —, hogy ez „rátörés a társadalomra", hogy ő maga már sokkal rövidebben és világosabban megmondotta, miből keletkezik az értéktöbblet, s végül, hogy mindez érvényes ugyan „a mai tőkeformára", azaz a történelmileg létező tőkére, de nem érvényes „a tőkefogalomra", azaz Rodbertus úrnak a tőkéről alkotott utópista elképzelésére. Teljesen úgy viselkedik Rodbertus, mint az öreg Priestley, aki haláláig esküdött a flogisztonra és hallani sem akart az oxigénről. A különbség csak az, hogy Priestley valóban elsőnek állította elő az oxigént, ezzel szemben Rodbertus a maga értéktöbbletében, helyesebben „járadékában" csupán egy közhelyet fedezett fel újra, Marx pedig, Lavoisier eljárásával ellentétben, sokkal becsületesebb volt, semhogy azt állította volna, hogy ő az első, aki az értéktöbblet létezésének *tényét* felfedezte.

Rodbertus egyéb közgazdasági teljesítményei hasonló színvonalúak. Az értéktöbblet rodbertusi átalakítását utópiává Marx a „Filozófia nyomorá"-ban már megbírálta, — anélkül hogy ez szándékában lett volna; amit erről még szükséges volt elmondani, azt az említett mű német fordításához írott előszóban elmondottam. A kereskedelmi válságoknak a munkásosztály elégtelen fogyasztásával való rodbertusi magyarázata már Sismondi „Nouveaux principes de l'économie politique" c. művében, IV. könyv. 4. fejezet, megtalálható[3]. Csakhogy

[3] „Tehát annak következtében, hogy a vagyonok csekély számú tulajdonos kezében koncentrálódnak, a belső piac mindinkább szűkül s az ipar mindinkább arra kényszerül, hogy fogyasztóterületeit az idegen piacokon keresse, ahol nagyobb forradalmi megrázkódtatások fenyegetik" (az 1817. évi válságról van szó, amelyet közvetlenül ez után ír le). „Nouveaux principes". 1819. évi kiad. I. rész. 336. old.

Sismondi közben mindig a világpiacot tartotta szem előtt, Rodbertus látóköre viszont nem terjed túl a porosz határon. Akörül forgó spekulációi, hogy a munkabér a tőkéből vagy a jövedelemből származik-e, a skolasztika területére tartoznak és a „Tőke" e második kötetének harmadik szakasza véglegesen elintézi őket. Járadékelmélete kizárólagosan az övé maradt, s tovább szunnyadhat, amíg meg nem jelenik Marx ezt bíráló kézirata. Végül az óporosz földtulajdonnak a tőke nyomása alól történő felszabadítására irányuló javaslatai ugyancsak teljesen utópista jellegűek; kitérnek ugyanis az egyetlen gyakorlati kérdés elől, amelyről itt szó van, az elől a kérdés elől, hogyan költhet az óporosz földbirtokos junker mondjuk 20 000 márka évi jövedelemből mondjuk 30 000 márkát úgy, hogy mégse bonyolódjék adósságba?

Ricardo iskolája 1830 táján az értéktöbbleten futott zátonyra. Az, amit ez az iskola nem tudott megoldani, még inkább megoldhatatlan maradt utódai, a vulgáris közgazdászok számára. Az a két kérdés, amelyen hajótörést szenvedett, a következő:

Először. A munka az érték mérője. De az eleven munkának a tőkével való cserében kisebb értéke van, mint a tárgyiasult munkának, amelyre kicserélik. A munkabér, vagyis egy bizonyos mennyiségű eleven munka értéke, mindig kisebb, mint annak a terméknek az értéke, amelyet ugyanez a mennyiségű eleven munka előállít, vagyis amelyben megtestesül. A kérdés ebben a megfogalmazásban valóban megoldhatatlan. Marx a kérdést helyesen tette fel és ezzel megválaszolta. Nem a munkának van értéke. Mint értékalkotó tevékenységnek éppúgy nem lehet külön értéke, amiként a nehézkedésnek sem lehet külön súlya, a hőnek külön hőmérséklete, az elektromosságnak külön áramerőssége. Nem a munkát veszik és adják el áruként, hanem a munka*erőt*. Mihelyt ez áruvá válik, értéke a benne mint társadalmi termékben megtestesült munka szerint igazodik, vagyis egyenlő a termeléséhez és újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkával. A munkaerőnek ezen értéke alapján történő vétele és eladása tehát egyáltalában nem mond ellent a közgazdaságtan értéktörvényének.

Másodszor. A Ricardo-féle értéktörvény szerint két tőke, amely azonos mennyiségű és azonosan fizetett eleven munkát használ fel, feltételezve, hogy minden egyéb körülmény is azonos, azonos idő alatt azonos értékű terméket és ugyancsak azonos nagyságú értéktöbbletet vagy profitot termel. Ha azonban különböző mennyiségű eleven munkát használnak fel, akkor nem termelhetnek azonos nagyságú értéktöbbletet vagy, ahogy Ricardo követői mondják, profitot. A valóságban viszont éppen az ellenkezője igaz. Valójában azonos tőkék azonos idő alatt átlagosan azonos profitokat termelnek, akár sok eleven munkát

használnak fel, akár keveset. Ez tehát ellentmond az értéktörvénynek, amit már Ricardo is észrevett, és iskolája sem tudott megoldani. Rodbertus is kénytelen volt ezt az ellentmondást meglátni; ahelyett, hogy megoldotta volna, utópiája egyik kiindulópontjává tette („Zur Erkenntniss etc." 131. old.). Ezt az ellentmondást Marx már „A politikai gazdaságtan bírálatához" c. kéziratban megoldotta; a megoldás a „Tőke" tervezete szerint a III. kötetben kerül sorra. Közzétételéig még hónapok fognak eltelni. Azoknak a közgazdászoknak tehát, akik Rodbertusban Marx titkos forrását és felette álló elődjét óhajtják felfedezni, itt alkalmuk van arra, hogy megmutassák, mit tud a Rodbertus-féle közgazdaságtan. Ha bebizonyítják, hogyan képződhet és kell hogy képződjék azonos átlagprofitráta nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem éppen annak alapján, akkor tovább tárgyalhatunk egymással. De szíveskedjenek közben kissé sietni. E II. kötet ragyogó vizsgálódásai s ezeknek eddig szinte szűz területen elért teljesen új eredményei csak bevezető tételek a III. kötet tartalmához, amely a tőkés alapon végbemenő társadalmi újratermelési folyamat marxi ábrázolásának végső eredményeit fejti ki. Ha ez a III. kötet megjelenik, kevés szó fog már esni arról, hogy volt egy Rodbertus nevű közgazdász.

A „Tőke" második és harmadik kötetét Marx — ezt nekem többször említette — feleségének kívánta ajánlani.

London, Marx születése napján, 1885 május 5.

Engels Frigyes

Ez a második kiadás lényegében szó szerinti lenyomata az elsőnek. A sajtóhibákat kijavítottam, néhány stiláris lazaságot kiküszöböltem, néhány rövid, csak ismétlést tartalmazó bekezdést töröltem.

A harmadik kötet, amely egészen váratlan nehézségeket okozott, most kéziratban szintén csaknem készen van. Ha egészséges maradok, kinyomatása még az ősszel megkezdődhet.

London, 1893 július 15.

Engels F.

A könnyebb áttekintés kedvéért az alábbi rövid összeállításban feltüntetjük a II—VIII. kéziratokból felhasznált szövegek helyét.

Első szakasz

[1. fej.]	29—30.	old.	a II. kéziratból
	30—39.	»	a VII. »
	39—42.	»	a VI. »
	42—60.	»	az V. »
[2—4. fej.]	60—105.	»	az V. »
[4. fej.]	105—108.	»	könyvkivonatok között talált megjegyzés
[5—6. fej.]	109—135.	»	a IV. kéziratból
de beleékelve	115—116.	»	a VIII. »
	119, 125.	»	jegyzetek a II. kéziratból

Második szakasz

7, 8. fej.	136—144.	old.	a IV. kézirat vége
8—17. fej.	144—308.	»	az egész a II. kéziratból

Harmadik szakasz

18. fej.		309—316.	old.	a II. kéziratból
19. fej.	I, II.	316—342.	»	a VIII. »
	III.	343—344.	»	a II. »
20. fej.	I.	345—347.	»	a II. » , csak az utolsó bekezdés a VIII. »
	II.	348—350.	»	lényegében a II. kéziratból
	III—V.	350—371.	»	a VIII. kéziratból
	VI—IX.	371—385.	»	a II. »
	X—XII.	385—423.	»	a VIII. »
	XIII.	423—431.	»	a II. »
21. fej.		431—463.	»	teljesen a VIII. kéziratból

MÁSODIK KÖNYV

A TŐKE FORGALMI FOLYAMATA

ELSŐ SZAKASZ

A TŐKE METAMORFÓZISAI ÉS KÖRFORGÁSUK

Első fejezet

A PÉNZTŐKE KÖRFORGÁSA

A tőke körforgási folyamata[1] három szakaszban megy végbe, amelyek, ahogyan az első kötet kifejti, a következő sort alkotják:

Első szakasz: A tőkés megjelenik az árupiacon és a munkapiacon mint vevő; pénze áruvá változik, vagyis elvégzi a *P—Á* forgalmi műveletet.

Második szakasz: A megvásárolt árukat a tőkés termelő módon elfogyasztja. Mint tőkés árutermelő működik; tőkéje elvégzi a termelési folyamatot. Az eredmény: olyan áru, amelynek értéke nagyobb, mint termelési elemeinek értéke.

Harmadik szakasz: A tőkés visszatér a piacra, mint eladó; áruja pénzzé változik, vagyis elvégzi az *Á—P* forgalmi műveletet.

A pénztőke körforgásának képlete tehát:
P—Á...T...Á'—P', ahol a pontok azt jelzik, hogy a forgalmi folyamat megszakadt, az *Á'* és *P'* pedig értéktöbblettel gyarapodott *Á*-t és *P*-t jelölnek.

Az első és a harmadik szakaszt az első kötetben csak olyan mértékben tárgyaltuk, amilyenben ez a második szakasznak, a tőke termelési folyamatának a megértéséhez szükséges. Ezért azokat a különböző formákat, amelyekben a tőke a különböző szakaszokban megjelenik és amelyeket a körforgás ismétlődése során hol magára ölt, hol levetkez, nem vettük figyelembe. Most pedig ezek a legközelebbi tárgyai vizsgálatunknak.

[1] A II. kéziratból.

Ahhoz, hogy a formákat tisztán foghassuk fel, mindenekelőtt el kell vonatkoztatnunk mindazoktól a mozzanatoktól, amelyeknek a formaváltozáshoz és a formaképzéshez mint olyanokhoz nincsen közük. Ezért itt nemcsak azt feltételezzük, hogy az árukat értékükön adják el, hanem azt is, hogy ez változatlan körülmények között történik. Figyelmen kívül hagyjuk tehát a körforgási folyamat alatt bekövetkezhető értékváltozásokat is.

I. Első szakasz. P—Á[2]

P—Á bizonyos pénzösszegnek bizonyos áruösszeggé való átváltozását ábrázolja: a vevő számára pénzének áruvá változását, az eladók számára áruik pénzzé változását. Az általános áruforgalomnak ezt a műveletét mindenekelőtt nem a formája teszi egyúttal valamely egyéni tőke önálló körforgásának funkcionálisan meghatározott szakaszává, hanem anyagi tartalma, a pénzzel helyet cserélő áruk sajátos használati jellege. Ezek az áruk egyrészt termelési eszközök, másrészt munkaerő, az árutermelés tárgyi és személyi tényezői, amelyeknek különleges jellege természetesen meg kell hogy feleljen az előállítandó árufajtának. Ha a munkaerőt *M*-mel, a termelési eszközöket *Te*-vel jelöljük, akkor a megvásárlandó áruösszeg $Á = M + Te$, vagy rövidebben $Á \lesssim^{M}_{Te}$. A *P—Á* tehát tartalmát tekintve úgy jelenik meg, mint $P—Á \lesssim^{M}_{Te}$, azaz *P—Á* széthasad *P—M*-re és *P—Te*-re; a *P* pénzösszeg két részre hasad, amelyek közül az egyik munkaerőt, a másik termelési eszközöket vásárol. A vételeknek ez a két sora egymástól teljesen különböző piacokon történik, az egyik a tulajdonképpeni árupiacon, a másik a munkapiacon.

De $P—Á \lesssim^{M}_{Te}$, azon kívül, hogy annak az áruösszegnek, amellyé *P* átváltozott, e minőségi széthasadását ábrázolja, még egy igen jellegzetes mennyiségi viszonyt is ábrázol.

Tudjuk, hogy a munkaerő értékét illetve árát munkabér formájában fizetik ki tulajdonosának, aki a munkaerőt áruba bocsátja; azaz úgy fizetik ki, mint olyan munkamennyiség árát, amely többletmunkát tartalmaz; úgyhogy, ha például a munkaerő napi értéke = 3 márkával, 5 órai munka termékével, akkor a vevő és az eladó között kötött szerződésben ez az összeg úgy szerepel, mint mondjuk 10 órai munka ára vagy bére. Ha ilyen szerződést kötöttek például 50 munkással, akkor ezek a vevőnek egy nap alatt együttesen 500 munkaórát kell hogy szolgáltassanak, aminek a fele, 250 munkaóra, azaz 25 tízórás munkanap, pusztán többletmunkából áll. A megvásárlandó

[2] Innen a VII. kézirat; megkezdve 1878 július 2-án.

termelési eszközök mennyiségének és terjedelmének elegendőnek kell lenni e munkamennyiség felhasználására.

$P—Á \lessdot \frac{M}{Te}$ tehát nemcsak azt a minőségi viszonyt fejezi ki, hogy egy bizonyos pénzösszeget, például 422 font sterlinget, egymásnak megfelelő termelési eszközökké és munkaerővé változtatnak át, hanem mennyiségi viszonyt is kifejez — kifejezi a pénznek *M* munkaerőre és *Te* termelési eszközökre kiadott részei közötti viszonyt, amelyet eleve meghatároz az adott munkáslétszám által végzendő fölös többletmunka mennyisége.

Ha tehát például egy fonodában az 50 munkás hetibére 50 font sterling, akkor 372 font sterlinget kell termelési eszközökre kiadni, feltéve, hogy ennyi azoknak a termelési eszközöknek az értéke, amelyeket heti 3000 óra munka — és ebből 1500 óra többletmunka — fonallá változtat.

Itt teljesen mellékes, hogy a különböző iparágakban a pótlólagos munka felhasználása mennyi pótlólagos értéket igényel termelési eszközök formájában. Csak arról van szó, hogy a pénznek termelési eszközökre kiadott része — a *P—Te* műveletben megvásárolt termelési eszközök — minden körülmények között elegendőnek bizonyuljon, hogy tehát ezt eleve számításba vegyék és a termelési eszközöket megfelelő arányban szerezzék be. Vagyis a termelési eszközök tömegének elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a munka tömegét felszívja és a munka által termékké változzék. Ha nem volna elegendő termelési eszköz, a pótlólagos munkát, amellyel a vevő rendelkezik, nem lehetne felhasználni; e munka fölötti rendelkezési joga nem érne semmit. Ha több termelési eszköz állna rendelkezésre, mint munka, a termelési eszközök nem laknának jól munkával, nem változnának termékké.

Mihelyt a $P—Á \lessdot \frac{M}{Te}$ művelet megtörtént, a vevő nemcsak egy bizonyos hasznos cikk előállításához szükséges termelési eszközökkel és munkaerővel rendelkezik. Nagyobb munkaerőkifejtés, vagyis nagyobb munkamennyiség áll rendelkezésére, mint amennyi a munkaerő értékének pótlásához kell, s egyúttal megvannak azok a termelési eszközei is, amelyek szükségesek ahhoz, hogy e munkamennyiség megvalósuljon, vagyis tárgyi alakot öltsön: olyan árucikkek termelésének tényezői felett rendelkezik tehát, amelyeknek értéke nagyobb, mint termelési elemeiké, illetve olyan árutömeg termelésének tényezői felett, amely értéktöbbletet tartalmaz. A vevő által pénzformában előlegezett érték tehát most abban a természetbeni formában van meg, amelyben mint értéktöbbletet (áruk alakjában megtestesülő értéktöbbletet) fiadzó érték megvalósulhat. Más szóval: ez az érték *termelőtőke* állapotában vagy formájában van,

amely tőke azzal a képességgel bír, hogy értéket és értéktöbbletet létrehozó módon funkcionáljon. Jelöljük az ilyen formában levő tőkét *T*-vel.

T értéke azonban $= M + Te$ értékével, = az *M*-mé és *Te*-vé átváltozott *P*-vel. *P* ugyanaz a tőkeérték mint *T*, csak létezési módja más, ti. pénzállapotban vagy pénzformában levő tőkeérték — *pénztőke*.

$P—Á<^{M}_{Te}$, vagy általános formája szerint *P—Á* (áruvásárlások összege), az általános áruforgalomnak ez a művelete tehát egyúttal — mint a tőke önálló körforgási folyamatának szakasza — a tőkeérték átváltozása pénzformájából termelőformájába, vagy rövidebben: *pénztőke* átalakulása *termelőtőkévé*. A körforgásnak ebben az itt elsőnek vizsgált figurájában tehát a pénz jelenik meg mint a tőkeérték első hordozója, s ezért a pénztőke jelenik meg mint az a forma, amelyben a tőkét előlegezik.

Mint pénztőke a tőke olyan állapotban van, amelyben pénzfunkciókat végezhet, például a jelen esetben az általános vásárlóeszköz és az általános fizetési eszköz funkcióit. (Utóbbit azért, mert a munkaerőt ugyan előbb vásárolják meg, de csak működése után fizetik ki. Ha a termelési eszközöket előbb meg kell rendelni, mert nem találhatók készen a piacon, akkor a pénz a *P—Te* műveletben ugyancsak mint fizetési eszköz működik.) Ez a képesség nem abból fakad, hogy a pénztőke tőke, hanem abból, hogy pénz.

Másrészt a pénzállapotban levő tőkeérték csakis pénzfunkciókat végezhet, másokat nem. E pénzfunkciókat a tőke mozgásában betöltött meghatározott szerepük teszi tőkefunkciókká, tehát az is, hogy az a szakasz, amelyben megjelennek, összefügg a tőke körforgásának többi szakaszával. A szóban forgó esetben pl. a pénzt olyan árukká változtatják, amelyeknek egymással való egyesítése a termelőtőke természetbeni formája, tehát lappangva, potenciálisan már magában rejti a tőkés termelési folyamat eredményét.

Egy része annak a pénznek, amely a $P—Á<^{M}_{Te}$ műveletben a pénztőke funkcióját végzi, magának e forgásnak végrehajtása következtében olyan funkcióba megy át, amelyben tőkejellege eltűnik és pénzjellege megmarad. A *P* pénztőke forgása *P—Te*-re és *P—M*-re, termelési eszközök vételére és munkaerő vételére oszlik. Vegyük szemügyre az utóbbi műveletet önmagában. *P—M* a tőkés részéről munkaerő vétele; a munkás, a munkaerő tulajdonosa részéről munkaerő eladása — itt mondhatjuk, hogy munka eladása, mert a munkabérforma előfeltétel. Ami a vevő számára *P—Á* (= *P—M*), az itt — mint minden vételnél — az eladó (a munkás) számára *M—P* (= *Á—P*), munkaerejének eladása. Az áru első forgalmi szakasza ez, vagyis első

metamorfózisa (I. köt. 3. fej. 2a [106. és köv. old.]); a munka eladója áruját pénzformává változtatja. Az így kapott pénzt a munkás fokozatosan elkölti egy csomó árura, amelyek szükségleteit kielégítik, vagyis fogyasztási cikkeket vásárol. Árujának teljes forgása tehát mint *M—P—Á* jelenik meg, azaz először *M—P* (= *Á—P*), és másodszor *P—Á*, tehát az egyszerű áruforgalom általános formájában *Á—P—Á*, ahol a pénz pusztán mint tovatűnő forgalmi eszköz, mint két áru cseréjének puszta közvetítője szerepel.

P—M a pénztőke termelőtőkévé való átváltozásának jellegzetes mozzanata, mert ez a lényeges feltétele annak, hogy a pénzformában előlegezett érték valóban átalakuljon tőkévé, értéktöbbletet termelő értékké. A *P—Te* csak azért szükséges, hogy a *P—M* művelettel megvásárolt munkamennyiség realizálható legyen. Ezért az I. köt. II. szakaszában — pénz átváltozása tőkévé [142—169. old.] — a *P—M*-et ebből a szempontból vizsgáltuk. Itt ezt még egy másik szempontból is meg kell vizsgálnunk, mégpedig különös tekintettel a pénztőkére, mint a tőke megjelenési formájára.

Általános az a vélemény, hogy *P—M* a tőkés termelési mód jellegzetessége. De korántsem az említett ok miatt, nem azért, mert a munkaerő vétele olyan vételi szerződés, amelyben nagyobb mennyiségű munka szolgáltatását kötik ki, mint amekkora a munkaerő árának, a munkabérnek a pótlásához szükséges; vagyis mert többletmunka szolgáltatását kötik ki, ami alapfeltétele az előlegezett érték tőkésítésének, vagy ami ugyanaz: az értéktöbblet termelésének. Hanem sokkal inkább formája miatt, mert a munkabér formájában *pénzért* vásárolnak munkát, s ezt a pénzgazdaság jellegzetességének tartják.

Itt megint nem a forma ésszerűtlensége az, amit jellegzetesnek tartanak. Sőt ezt az ésszerűtlenséget nem is veszik észre. Az ésszerűtlenség abban van, hogy a munkának magának, mint értékalkotó elemnek, nem lehet értéke, tehát egy bizonyos mennyiségű munkának sem lehet értéke, amely e munka árában, egy bizonyos mennyiségű pénzzel való egyenértékűségében fejeződik ki. Tudjuk azonban, hogy a munkabér csak leplező forma, olyan forma, amelyben pl. a munkaerő napi ára úgy jelenik meg, mint az illető munkaerő által egy nap alatt folyósított munka ára, úgyhogy tehát a munkaerő által mondjuk 6 órai munkával termelt érték úgy fejeződik ki, mint e munkaerő 12 órai működésének, vagyis 12 órai munkának az értéke.

A *P—M*-et azért tartják jellegzetesnek, az ún. pénzgazdaság ismertetőjegyének, mert a munka itt úgy jelenik meg, mint birtokosának áruja, a pénz tehát mint vevő — vagyis mert pénzviszony áll fenn (azaz emberi tevékenység vétele és eladása). A pénz azonban már igen korán megjelenik úgynevezett szolgálatok vásárlójaként,

anélkül hogy *P* pénztőkévé alakulna át, vagy a gazdaság általános jellege gyökeresen átalakulna.

A pénznek teljesen közömbös, milyen fajta árukká alakul át. A pénz általános egyenértékformája minden árunak, s ezek már azzal, hogy áruk van, mutatják, hogy eszmeileg egy bizonyos pénzösszeget képviselnek, várják pénzzé való átalakulásukat, és csak pénzre történő cseréjük révén tesznek szert arra a formára, amelyben birtokosaik számára használati értékké változtathatók. Ha tehát egyszer már ott van a piacon a munkaerő, mint birtokosának áruja, amelynek eladása munkáért történő fizetés formájában, vagyis munkabér alakjában megy végbe, akkor a munkaerő vétele és eladása semmivel sem feltűnőbb, mint bármely más áru adás-vétele. Nem az a jellegzetes, hogy a munkaerő-áru megvásárolható, hanem az, hogy a munkaerő áruként jelenik meg.

A $P—Á<^{M}_{Te}$ révén, vagyis a pénztőkének termelőtőkévé való átváltoztatása révén a tőkés egyesíti a termelés tárgyi és személyi tényezőit, amennyiben ezek a tényezők áruk. Ha a pénzt első alkalommal változtatják át termelőtőkévé, vagyis ha tulajdonosa számára először működik pénztőkeként, akkor előbb termelési eszközöket, üzemi épületeket, gépeket stb. kell vásárolnia, mielőtt a munkaerőt megveszi; mert mihelyt az utóbbi a fennhatósága alá kerül, a termelési eszközöknek már meg kell lenniök, hogy a megvásárolt munkaerőt felhasználhassa.

Így áll a dolog a tőkés szempontjából.

A munkás szempontjából: Munkaerejének termelő tevékenysége csak attól a pillanattól fogva válik lehetővé, amikor munkaereje, eladása következtében, kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel. Az eladás előtt tehát munkaereje el van választva a termelési eszközöktől, működtetésének tárgyi feltételeitől. Az elválasztottságnak ebben az állapotában munkaereje nem használható fel sem arra, hogy birtokosa számára közvetlenül használati értéket termeljen, sem arra, hogy árukat termeljen, amelyeknek eladásából megélhetne. Mihelyt azonban a munkaerő, eladása folytán, kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel, ugyanúgy alkotórésze vásárlója termelőtőkéjének, mint a termelési eszközök.

Ezért noha a *P—M* műveletben a pénztulajdonos és a munkaerőtulajdonos csak mint vevő és eladó viszonyulnak egymáshoz, mint pénztulajdonos és árutulajdonos kerülnek szembe egymással, tehát ebből a szempontból puszta pénzviszony van közöttük, — a vevő egyúttal mégis eleve úgy lép föl, mint a termelési eszközök birtokosa, amelyek tárgyi feltételei annak, hogy a munkaerő birtokosa munkaerejét termelő módon használja fel. Más szóval: ezek a termelési eszközök

mint idegen tulajdon kerülnek szembe a munkaerő birtokosával. Másrészt: a munka eladója mint idegen munkaerő áll szemben vevőjével, s ezt a munkaerőt a vevőnek fennhatósága alá kell vonnia, tőkéjébe be kell kebeleznie ahhoz, hogy az valóban mint termelőtőke működhessen. A tőkés és a bérmunkás közti osztályviszony tehát már megvan, már előfeltétel abban a pillanatban, amidőn e kettő a *P—M* (a munkás szempontjából *M—P*) műveletben szembekerül egymással. Ez vétel és eladás, pénzviszony, de olyan vétel és eladás, amelynek előfeltétele, hogy a vevő tőkés, az eladó pedig bérmunkás, s ez a viszony adva van azáltal, hogy a munkaerő megvalósulásának feltételei — a létfenntartási cikkek és a termelési eszközök — idegen tulajdonként el vannak választva a munkaerő birtokosától.

Itt nem foglalkozunk azzal, hogy ez az elválasztás hogyan keletkezett. Megvan, mihelyt a *P—M* végbemegy. Bennünket most a következő érdekel: Ha a *P—M* úgy jelenik meg, mint a pénztőke funkciója, vagyis a pénz itt a tőke létezési formája, akkor ez semmi esetre sem csak azért van így, mert a pénz itt úgy lép fel, mint fizetési eszköze egy hasznos eredménnyel járó emberi tevékenységnek, valamilyen szolgálatnak; tehát egyáltalában nem azért, mert a pénz fizetési eszközként működik. A pénzt csak azért lehet ebben a formában kiadni, mert a munkaerő el van választva termelési eszközeitől (beleértve a létfenntartási cikkeket is, mint magának a munkaerőnek a termelési eszközeit); és mert ezt az elválasztást csak azáltal lehet megszüntetni, hogy a munkaerőt eladják a termelési eszközök tulajdonosának; hogy tehát a munkaerő működése — amelynek határai egyáltalában nem esnek egybe a saját árának újratermeléséhez szükséges munkamennyiséggel — ugyancsak a vevőé. A tőkeviszony a termelési folyamatban csak azért bukkan elő, mert önmagában véve megvan a forgalmi műveletben az egymással szembekerülő vevő és eladó eltérő gazdasági alapfeltételeiben, osztályviszonyukban. Nem a pénz természetéből fakad ez a viszony; ellenkezőleg, e viszony megléte az, ami a puszta pénzfunkciót tőkefunkcióvá képes változtatni.

A pénztőkét illetően (a pénztőkével egyelőre csak ama meghatározott funkcióban van dolgunk, amelyben itt fellép) rendszerint két téves felfogás fut egymás mellett vagy keveredik össze. Először: Azokat a funkciókat, amelyeket a tőkeérték mint pénztőke végez és éppen azáltal végezhet, mert pénzformában van, tévesen tőkejellegéből vezetik le, holott csak a tőkeérték pénzállapotának, pénz formájában való megjelenésének tulajdoníthatók. Másodszor pedig fordítva: A pénzfunkciónak azt a sajátos tartalmát, amely azt egyúttal tőkefunkcióvá teszi, a pénz természetéből vezetik le (ezért a pénzt összecserélik a tőkével), holott ez olyan társadalmi viszonyokat feltételez

— mint itt a *P—M* művelet elvégzésében —, amelyek egyáltalán nem járnak okvetlenül együtt a puszta áruforgalommal és az ennek megfelelő pénzforgalommal.

Formája szerint a rabszolgák vétele és eladása is áruvétel és árueladás. A rabszolgaság létezése nélkül azonban a pénz nem töltheti be ezt a funkciót. Ha van rabszolgaság, akkor a pénz rabszolgák vásárlására fordítható. Megfordítva, az, hogy a vevő kezében pénz van, még semmi esetre sem elég ahhoz, hogy rabszolgaságot tegyen lehetővé.

Az, hogy a saját munkaerő eladása (a saját munka eladásának, vagyis a munkabérnek a formájában) ne elszigetelt jelenségként, hanem az áruk termelésének társadalmilag irányadó előfeltételeként jelenjék meg, hogy tehát a pénztőke társadalmi méretekben végezze el az itt szemügyre vett $P—\bar{A}<^{M}_{Te}$ funkciót — ez olyan történelmi folyamatokat feltételez, amelyek a termelési eszközök és a munkaerő eredeti kapcsolatát felbontották; amely folyamatok következtében a nép zöme, a dolgozók, a termelési eszközök tulajdonától megfosztva, a nemdolgozók pedig e termelési eszközök tulajdonosaiként kerülnek szembe egymással. Amikor is teljesen mindegy, vajon a kapcsolat, felbomlása előtt, olyan volt-e, hogy a dolgozó maga, mint termelési eszköz, hozzátartozott a többi termelési eszközökhöz, avagy ez utóbbiak az ő tulajdonában voltak.

A $P—\bar{A}<^{M}_{Te}$ művelet tehát itt az elosztás tényén alapul; nem a szokásos értelemben vett elosztáson, vagyis nem a fogyasztási cikkek elosztásán, hanem maguknak a termelés elemeinek az elosztásán, amelyek közül a tárgyi tényezők az egyik oldalon összpontosulnak, a munkaerő pedig tőlük elszigetelten a másikon.

A termelési eszközöknek — a termelőtőke tárgyi részének — tehát már tőkeként kell szemben állniok a munkással, mielőtt a *P—M* művelet általános társadalmi műveletté válhat.

Korábban láttuk, hogy mihelyt a tőkés termelés már létrejött, fejlődése során nemcsak újratermeli ezt a szétválasztást, hanem mind nagyobb méretűvé bővíti, s végül általánosan uralkodó társadalmi állapottá teszi. De van a dolognak egy másik oldala is. Annak, hogy tőke képződhessen és a termelést hatalmába keríthesse, előfeltétele a kereskedelemnek, tehát az áruforgalomnak és ezzel együtt az árutermelésnek bizonyos fejlettségi foka; termékek ugyanis nem kerülhetnek áruként forgalomba, ha nem eladás céljára, tehát nem áruként termelték őket. Az árutermelés azonban csak a tőkés termelés alapján válik a termelés szokásos, uralkodó formájává.

Az orosz földbirtokosok, akik az úgynevezett parasztfelszabadítás következtében most röghözkötött kényszermunkások helyett bérmunkásokkal gazdálkodnak, két dologról panaszkodnak: Először

a pénztőke hiányáról. Így például azt mondják: már a termés eladása előtt nagyobb összeget kell fizetni a bérmunkásoknak, és ekkor hiányzik az első előfeltétel, a készpénz. Tőkés módon történő termeléshez ugyanis az kell, hogy állandóan rendelkezzenek pénzformában levő tőkével a munkabérek kifizetéséhez. Emiatt azonban a földbirtokosoknak nem kell kétségbeesniök. A türelem rózsát terem, s az ipari tőkés* nemcsak saját pénzével rendelkezik, hanem mások pénzével is.

Jellemző azonban a második panasz, hogy ti. ha van is pénzük, nem áll rendelkezésükre elegendő mennyiségben és bármely időpontban a megvásárlandó munkaerő, mert az orosz mezőgazdasági munkás a faluközösség közös földtulajdona miatt még nincs teljesen elválasztva termelési eszközeitől s ezért még nem „szabad bérmunkás" a szó szoros értelmében. Márpedig a szabad bérmunkásnak feltétlenül meg kell lennie társadalmi méretekben ahhoz, hogy a $P—Á$, a pénz átváltozása áruvá, úgy jelenhessen meg, mint pénztőke átváltozása termelőtőkévé.

Magától értetődik tehát, hogy a pénztőke körforgásának képlete: $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$, csak a már kifejlett tőkés termelés alapján lehet a tőke körforgásának természetes formája, mert feltételezi a bérmunkásosztály társadalmi méretekben való meglétét. A tőkés termelés, mint láttuk, nemcsak árut és értéktöbbletet termel; újratermeli, mégpedig mind nagyobb méretekben, a bérmunkások osztályát is, és a közvetlen termelők óriási többségét bérmunkásokká változtatja. A $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ képlet tehát, minthogy lefolyásának első előfeltétele a bérmunkásosztály állandó megléte — már feltételezi a termelőtőke formájában levő tőkét s ezért feltételezi a termelőtőke körforgásának formáját.

II. Második szakasz. A termelőtőke funkciója

A tőke itt szemügyre vett körforgása a $P—Á$ forgalmi művelettel, a pénznek áruvá való átváltozásával, a vétellel kezdődik. A forgásnak tehát ki kell egészülnie az ellentétes $Á—P$ metamorfózissal, az árunak pénzzé való átváltozásával, az eladással. De a $P—Á < \frac{M}{Te}$ közvetlen eredménye a pénzformában előlegezett tőkeérték forgásának megszakadása. A pénztőkének termelőtőkévé való átváltozása folytán a tőkeérték olyan természetbeni formára tett szert, amelyben nem forogható tovább, hanem a fogyasztásba, mégpedig a termelő fogyasztásba kell bekerülnie. A munkaerő használatát, a munkát, csak a mun-

* Az „ipari tőkés" tágabb fogalmába Marx a mezőgazdasági tőkést is beleérti. Ellentéte a pénztőkés. — *Ford.*

kafolyamatban lehet realizálni. A tőkés a munkást nem adhatja el újra mint árut, mert a munkás nem a rabszolgája és a tőkés nem vett meg egyebet, mint a munkás munkaerejének bizonyos időre szóló használatát. A munkaerőt viszont csak úgy használhatja fel, ha a termelési eszközöket mint áruképzőket használtatja el általa. Az első szakasz eredménye tehát az, hogy a tőke belép a második, a termelő szakaszba.

A mozgás mint $P—Á \lesssim^{M}_{Te} \ldots T$ jelenik meg, ahol a pontok azt jelzik, hogy a tőke forgása megszakadt, körforgási folyamata azonban folytatódik, mert az áruforgalom területéről átlép a termelés területére. Az első szakasz, a pénztőke átalakulása termelőtőkévé, csak előzménye és bevezetője tehát a második szakasznak, a termelőtőke működésének.

A $P—Á \lesssim^{M}_{Te}$ feltételezi, hogy az az egyén, aki ezt a műveletet elvégzi, nemcsak akármilyen használati alakban megtestesült értékekkel rendelkezik, hanem ezek az értékek pénzformában vannak birtokában, vagyis hogy pénzbirtokos. De a művelet éppen abban áll, hogy a pénzt továbbadják, s ezért a szóban forgó egyén csak akkor maradhat pénzbirtokos, ha a pénz magának a továbbadás műveletének a sajátossága folytán visszaáramlik hozzá. A pénz azonban csak áruk eladása révén áramolhat vissza. A művelet tehát feltételezi, hogy ez az egyén árutermelő.

P—M. A bérmunkás csak munkaereje eladásából él. Ennek fenntartása — a bérmunkás önfenntartása — napi fogyasztást tesz szükségessé. A bérfizetést tehát rövidebb időközönként mindig meg kell ismételni, hogy a bérmunkás megismételhesse a maga fenntartásához szükséges vásárlásokat, az *M—P—Á* vagyis az *Á—P—Á* műveletet. A tőkés tehát mindig mint pénztőkés, tőkéje pedig mint pénztőke kell hogy szembekerüljön vele. Másrészt viszont ahhoz, hogy a közvetlen termelők, a bérmunkások tömege az *M—P—Á* műveletet elvégezhesse, a szükséges létfenntartási cikkeknek állandóan megvásárolható formában, azaz áruformában kell vele szemben állniok. Ezért ez az állapot már a termékek áruként lebonyolódó forgalmának magas fokát követeli meg, tehát nagyarányú árutermelést is. Mihelyt a bérmunkával történő termelés általánossá vált, a termelés általános formája szükségképpen az árutermelés. Ez utóbbi általánossá válása viszont feltételezi az egyre fokozódó társadalmi munkamegosztást, vagyis az egyes tőkés által áruként előállított termékek mind nagyobb elkülönülését, az egymást kiegészítő termelési folyamatok mind nagyobb széthasadását önálló folyamatokra. *P—M* fejlődésével azonos mértékben fejlődik tehát *P—Te*; azaz a termelési eszközök termelése ugyanolyan arányban elválik annak az árunak a termelésétől,

amelynek termelési eszközei, s ez utóbbiak minden árutermelővel szemben mint áruk lépnek fel, amelyeket nem ő állít elő, hanem a maga meghatározott termelési folyamata céljából megvásárol. E termelési eszközök olyan önálló termelési ágakból származnak, amelyek az övétől teljesen elváltak és az ő termelési ágába mint áruk kerülnek bele, vagyis meg kell őket vásárolnia. Az árutermelés tárgyi feltételei az egyes árutermelővel szemben mind nagyobb mértékben mint más árutermelők termékei, mint áruk lépnek fel. Ugyanilyen mértékben a tőkésnek pénztőkésként kell fellépnie, vagyis tőkéjének mind nagyobb méretekben kell pénztőkeként működnie.

Másrészt: Ugyanazok a körülmények, amelyek létrehozzák a tőkés termelés alapfeltételét — a bérmunkás osztályt —, elősegítik az egész árutermelésnek tőkés árutermeléssé való átalakulását. Amilyen mértékben ez utóbbi kifejlődik, úgy bomlasztja és oldja fel a termelés valamennyi régebbi formáját, amely főképp a saját szükséglet közvetlen kielégítésére irányult és csak a termékek fölöslegét változtatta áruvá. A tőkés árutermelés a termék eladását teszi fő érdekké, eleinte látszólag anélkül hogy magát a termelési módot megtámadná. Így hatott először a tőkés világkereskedelem például olyan népekre, mint a kínaiak, indiaiak, arabok stb. Másodszor azonban ott, ahol gyökeret vert, szétrombolja az árutermelés összes olyan formáit, amelyek vagy a termelők saját munkáján, vagy csupán a fölös terméknek áruként való eladásán alapulnak. Először általánossá teszi az árutermelést, majd fokozatosan minden árutermelést tőkés árutermeléssé változtat[3].

Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztva egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen, egyesülniök kell. A társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul. A szóban forgó esetben az adott kiindulópont az, hogy a szabad munkás el van választva termelési eszközeitől. Láttuk, hogyan és milyen feltételek mellett egyesül e kettő a tőkés kezében — mint tőkéje létezésének termelő formája. Ezért a valóságos folyamat, amelybe az így egyesített személyi és tárgyi áruképzők belépnek, vagyis a termelési folyamat, maga is a tőkének a funkciójává: tőkés termelési folyamattá lesz, amelynek természetét részletesen kifejtettük e mű első kötetében. Minden árutermelő üzem egyszersmind a munkaerő kizsákmányolásának üzemévé lesz; de csak a tőkés árutermelés válik olyan, korszakot alkotó ki-

[3] Eddig a VII. kézirat. Ettől kezdve a VI. kézirat.

zsákmányolási móddá, amely történelmi fejlődése során a munkafolyamat megszervezésével és a technika óriási arányú kifejlesztésével a társadalom egész gazdasági szerkezetét forradalmasítja és minden megelőző korszakot hasonlíthatatlanul felülmúl.

A termelési eszközök és a munkaerő a termelési folyamat során különböző szerepet játszanak az értékképzésben, tehát az értéktöbblet előállításában is. Ezen az alapon, amennyiben az előlegezett tőkeérték létezési formái, mint állandó és változó tőke különböznek egymástól. Mint a termelőtőke különböző alkotórészei, abban térnek el továbbá, hogy a termelési eszközök a termelési folyamaton kívül is a tőkés birtokában maradnak, az ő tőkéjét alkotják, a munkaerő pedig csak a termelési folyamatban válik valamely egyéni tőke létezési formájává. A munkaerő csak eladójának, a bérmunkásnak a kezében áru, tőkévé viszont csak vásárlójának, a tőkésnek a kezében válik, aki bizonyos időre szóló használatát megszerezte. Maguk a termelési eszközök csak attól a pillanattól kezdve válnak a termelőtőke tárgyi megtestesítőivé, vagyis termelőtőkévé, amidőn a munkaerőt, mint a termelőtőke személyi létezési formáját, bekebelezhetik. A termelési eszköz éppúgy nem természettől fogva tőke, mint ahogy az emberi munkaerő sem. E különös társadalmi sajátosságukra csak bizonyos, történelmileg kialakult feltételek között tesznek szert, mint ahogy csak ilyen viszonyok között válnak a nemesfémek pénzzé, vagy akár a pénz pénztőkévé.

Működése közben a termelőtőke elhasználja alkotórészeit, hogy magasabb értékű terméktömeggé változtassa őket. Minthogy a munkaerő csak a termelőtőke szerveinek egyikeként működik, ezért a termék értékének az alkotóelemei értéke feletti, a munkaerő többletmunkája által előállított többlete is a tőke gyümölcse. A munkaerő többletmunkája a tőke ingyenmunkája, s ezért a tőkés számára értéktöbbletet alkot, olyan értéket, amelyért nem fizet ellenértéket. A termék tehát nem egyszerűen áru, hanem értéktöbblettel megtermékenyült áru. Értéke = $T + m$, vagyis az előállításához elhasznált T termelőtőke értéke plusz az általa előállított m értéktöbblet. Tegyük fel, hogy ez az áru 10 000 font fonal, amelynek előállításához 372 font sterling értékű termelési eszközt és 50 font sterling értékű munkaerőt használtak el. A fonás folyamata során a fonómunkások a munkájuk által elfogyasztott termelési eszközök 372 font sterling értékét átvitték a fonalra s egyszersmind, munkakifejtésüknek megfelelően, mondjuk 128 font sterling új értéket állítottak elő. A 10 000 font fonal tehát 500 font sterling érték hordozója.

III. Harmadik szakasz. Á'—P'

Az áru azáltal lesz *árutőkévé*, hogy a már értékesített tőkeértéknek közvetlenül magából a termelési folyamatból létrejött funkcionális létezési formája. Ha az árutermelés teljes társadalmi terjedelmében tőkés módon menne végbe, akkor minden áru, nyersvas vagy brüsszeli csipke, kénsav vagy szivar, már eleve valamely árutőke eleme volna. Az a probléma, hogy az áruk seregének mely fajtái hivatottak természetüknél fogva tőkeméltóságra, és melyek közönséges áruszolgálatra, a skolasztikus közgazdaságtan kegyes önsanyargatásai közé tartozik.

Áruformájában a tőkének árufunkciót kell végeznie <és csak ezt a funkciót végezheti>. Az árucikkeket, amelyekből áll, eleve piacra termelték, ezeket tehát el kell adni, pénzzé kell változtatni, vagyis el kell végezniök az *Á—P* folyamatot.

Tegyük fel, hogy a tőkés áruja 10 000 font pamutfonal. Ha a fonás folyamata során 372 font sterling értékű termelési eszközt fogyasztottak el és 128 font sterling új értéket alkottak, akkor a fonal értéke 500 font sterling s ez a fonal azonos összegű árában jut kifejezésre. Tegyük fel, hogy ezt az árat az *Á—P* eladással realizálják. Mi teszi az áruforgalomnak ezt az egyszerű műveletét egyszersmind tőkefunkcióvá? A művelet folyamán nem történik semmi változás: az áru használati jellege nem változik meg, hiszen mint használati tárgy kerül át a vevő tulajdonába, értéke sem változik, mert csak formáját változtatja, nem pedig nagyságát. Először fonalban testesült meg értéke, most pedig pénzben. Lényeges különbség mutatkozik tehát a *P—Á* első szakasz és az *Á—P* utolsó szakasz között. Ott az előlegezett pénz mint pénztőke működik, mert a forgalom révén sajátos használati értékkel bíró árukká változik át. Itt az áru csak azáltal működhet tőkeként, hogy ezt a jellegét már készen magával hozza a termelési folyamatból, mielőtt forgalma megkezdődnék. A fonás folyamata során a fonómunkások 128 font sterling összegű fonalértéket hoztak létre. Ebből mondjuk 50 font sterling a tőkés számára csak ellenértéke a munkaerőre fordított kiadásnak, 78 font sterling pedig — a munkaerő 156%-os kizsákmányolási foka mellett — értéktöbblet. A 10 000 font fonal értéke tehát, először, tartalmazza az elfogyasztott *T* termelőtőke értékét, amiből az állandó rész = 372 font sterling, a változó = 50 font sterling, a kettő összege = 422 font sterling = 8440 font fonal. A *T* termelőtőke értéke azonban = *Á*, vagyis alkotóelemeinek értékével, amelyek a *P—Á* szakaszban mint eladóik kezében levő áruk kerültek szembe a tőkéssel. — Másodszor azonban a fonal értéke 78 font sterling = 1560 font fonal értéktöbbletet tartalmaz. *Á* mint a 10 000 font fonal értékkifejezése tehát = *Á* + *Δ Á*, *Á* plusz *Á* növek-

ménye (= 78 font sterling), amelyet *á*-val jelölünk, mert ugyanabban az áruformában van jelen, mint most *Á*, az eredeti érték. A 10 000 font fonal értéke = 500 font sterling tehát = *Á* + *á* = *Á'*. *Á*-t mint a 10 000 font fonal értékkifejezését nem abszolút értéknagysága (500 font sterling) teszi *Á'*-vá, mert ezt mint minden más *Á*-nál, amely bármiféle egyéb árumennyiség értékkifejezése, a benne megtestesült munka mennyisége határozza meg. Viszonylagos értéknagysága, a termelésében elfogyasztott *T* tőke értékéhez viszonyított értéknagysága teszi azzá. *Á'* tartalmazza ezt az utóbbi értéket s ezenfelül a termelőtőke által szolgáltatott értéktöbbletet. Értéke nagyobb, mégpedig ezzel az *á* értéktöbblettel nagyobb a *T* tőkeértéknél. A 10 000 font fonal hordozója az értékesített, vagyis értéktöbblettel gyarapított tőkeértéknek, mégpedig azért, mert a tőkés termelési folyamat terméke. *Á'* tehát értékviszonyt fejez ki, az árutermék értékének viszonyát a termelésére fordított tőkéhez, vagyis azt fejezi ki, hogy az áru értéke tőkeértékből és értéktöbbletből tevődik össze. A 10 000 font fonal csak mint a *T* termelőtőke átváltozott formája árutőke, *Á'*, tehát olyan összefüggésben, amely egyelőre csak ennek az egyéni tőkének a körforgásában van meg, vagyis csak annak a tőkésnek a számára, aki tőkéjével fonalat termelt. A 10 000 font fonalat mint értékhordozót úgyszólván csak egy belső, nem pedig külső viszony teszi árutőkévé; e fonalmennyiség tőkés anyajegyét nem értékének abszolút nagysága jelenti, hanem viszonylagos nagysága: értéknagysága összehasonlítva azzal az értéknagysággal, amellyel a fonalban rejlő termelőtőke rendelkezett, mielőtt áruvá változott volna. Ha tehát a 10 000 font fonalat értékén, vagyis 500 font sterlingért eladják, ez a forgalmi művelet önmagában véve csak *Á—P*, puszta átváltozása ugyanakkora értéknek áruformából pénzformába. De ugyanez a művelet mint valamely egyéni tőke körforgásának külön szakasza, realizálása az áruban rejlő 422 font sterling tőkeértéknek + a benne rejlő 78 font sterling értéktöbbletnek, tehát *Á'—P'*, az árutőke átváltozása áruformából pénzformába[4].

Az *Á'*-nak, mint minden árutermeknek, az a funkciója, hogy pénzzé változzék, eladásra kerüljön, elvégezze az *Á—P* forgalmi szakaszt. Amíg az értékét most megnövelt tőke árutőke formájában van jelen, vagyis amíg a piacon van lekötve, a termelési folyamat szünetel. A tőke sem termék-, sem értékképzőként nem működik. Attól függően, hogy a tőke milyen gyorsan veti le áruformáját és ölti fel a pénzformát, vagyis milyen gyorsan történik az eladás, ugyanaz a tőkeérték igen különböző mértékben szolgál termék- és értékképzőként

[4] Eddig a VI. kézirat. Ettől kezdve az V. kézirat.

s az újratermelés mérete bővül vagy szűkül. Az első kötetben megmutattuk, hogy egy adott tőke hatásfoka a termelési folyamat olyan tényezőitől függ, amelyek a tőke saját értéknagyságától bizonyos fokig függetlenek. Most kitűnik, hogy a forgalmi folyamat a tőke hatásfokát, kitágulását és összehúzódását megszabó új tényezőket hoz mozgásba, amelyek nem függenek a tőke értéknagyságától.

Az $Á'$ árutömegnek — mint az értékesített tőke hordozójának — továbbá teljes terjedelmében el kell végeznie az $Á'—P'$ metamorfózist. Az eladott áru mennyisége itt lényeges meghatározóvá lesz. Az egyes áru már csak mint az egész tömeg alkotórésze szerepel. Az 500 font sterling érték 10 000 font fonalban van meg. Ha a tőkésnek csak 7440 fontot sikerül értékén, vagyis 372 font sterlingért eladni, akkor csak állandó tőkéjének, az elhasznált termelési eszközöknek az értékét pótolta; ha 8440 fontot, akkor csak az előlegezett össztőke értéknagyságát. Értéktöbblet realizálásához többet kell eladnia, s ahhoz, hogy a 78 font sterlingnyi (= 1560 font fonal) teljes értéktöbbletet realizálja, mind a 10 000 font fonalat el kell adnia. Az 500 font sterling pénzben tehát a tőkés csak az eladott áruval azonos értéket kap; forgalmi művelete egyszerű $Á—P$. Ha munkásainak 50 font sterling helyett 64 font sterling bért fizetett volna, akkor értéktöbblete 78 font sterling helyett csak 64 font sterling lenne, a kizsákmányolás foka pedig 156 százalék helyett csak 100 százalék; de fonalának értéke most sem változna; csak különböző részeinek aránya volna más; az $Á—P$ forgalmi művelet továbbra is 10 000 font fonal 500 font sterlingért — vagyis értékén — való eladását jelentené.

$Á' = Á + á$ (= 422 font sterling + 78 font sterling). — $Á$ egyenlő T, vagyis a termelőtőke értékével, ez pedig egyenlő P értékével, amelyet $P—Á$ során, a termelés elemeinek vételénél előlegeztek; példánkban = 422 font sterlinggel. Ha az árutömeget értékén adják el, akkor $Á = 422$ font sterlinggel és $á = 78$ font sterlinggel, az 1560 font fonal többlettermék értékével. Ha a pénzben kifejezett $á$-t p-vel jelöljük, akkor $Á'—P' = (Á + á) — (P + p)$, tehát a $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ körforgás a kifejtett formájában $P—Á \lessdot^{M}_{Te} \ldots T \ldots (Á + á) — (P + p)$.

Az első szakaszban a tőkés használati cikkeket von el a tulajdonképpeni árupiacról és a munkapiacról; a harmadik szakaszban árut dob vissza a piacra, de csak egyetlen piacra, a tulajdonképpeni árupiacra. De ha áruja segélyével a piacról most több értéket von el, mint amennyit eredetileg piacra dobott, ezt csak azért teheti, mert nagyobb áruértéket dobott piacra, mint amennyit eredetileg onnan elvont. P értéket dobott a piacra és azonos értékű $Á$-t vont el; $(Á + á)$-t dob forgalomba és azonos értékű $(P + p)$-t von el. — Példánkban

P 8440 font fonal értékével volt egyenlő; de a tőkés 10 000 fontot dob piacra, vagyis nagyobb értéket, mint amennyit onnan elvont. Másrészt ezt a megnövekedett értéket csak azért dobhatta a piacra, mert a termelési folyamatban a munkaerő kizsákmányolása révén értéktöbbletet (a termék megfelelő hányadában kifejezve: többlettermékét) termelt. Az árutömeg csak e folyamat termékeként árutőke, az értékesült tőkeérték hordozója. Az *Á'—P'* elvégzésével mind az előlegezett tőkeértéket, mind az értéktöbbletet realizálják. A kettő realizálása egybeolvad, akár részletekben egymásután, akár egyszerre történik a teljes árumennyiség eladása, amelyet *Á'—P'* fejez ki. De ugyanaz az *Á'—P'* forgalmi művelet különbözik a tőkeérték és az értéktöbblet szempontjából annyiban, hogy kettőjük számára forgásuk más-más állapotát, a forgalomban elvégzendő metamorfózisaik sorának más-más szakaszát fejezi ki. Az *á* értéktöbblet csak a termelési folyamatban jött a világra. Első alkalommal lép tehát az árupiacra, mégpedig áruformában; az értéktöbbletnek ez az első forgalmi formája, s ezért az *á—p* n űvelet az első forgalmi művelete, vagyis első metamorfózisa, amelynek tehát ki kell még egészülnie az ellentétes forgalmi művelettel, vagyis a fordított, *p—á* metamorfózissal[5].

Másképp áll a dolog azzal a forgással, amelyet az *Á* tőkeérték végez ugyanabban az *Á'—P'* forgalmi műveletben. Ez számára nem más, mint az *Á—P* forgalmi művelet, ahol *Á* = *T*, vagyis egyenlő az eredetileg előlegezett *P*-vel. A tőkeérték az első forgalmi műveletét mint *P*, mint pénztőke kezdte meg, és az *Á—P* művelettel visszatér ugyanebbe a formába; tehát áthaladt a forgalom két ellentétes szakaszán, 1) a *P—Á* és 2) az *Á—P* szakaszon, s ismét abban a formában van jelen, amelyben ugyanazt a körforgási folyamatot újra megkezdheti. Ami az értéktöbblet számára áruformájának első átváltozása pénzformába, az a tőkeérték számára visszatérés, vagyis visszaváltozás eredeti pénzformájába.

A $P—Á<^{M}_{Te}$ folytán a pénztőke átváltozott ugyanolyan értékű árumennyiséggé, *M*-mé és *Te*-vé. Ezek az áruk nem működnek újra áruként, nem kerülnek eladásra. Értékük most megvásárlójuknak, a tőkésnek a kezében van, mint az ő *T* termelőtőkéjének az értéke. És *T* működése, vagyis a termelő fogyasztás során átváltoznak egy a termelési eszközöktől anyagában különböző árufajtává, fonallá, amelyben értékük nemcsak megmarad, hanem meg is növekszik, 422 font sterlingről 500 font sterlingre nő. E reális metamorfózis folytán

[5] Ez egyaránt érvényes, bárhogyan választjuk szét a tőkeértéket és az értéktöbbletet. 10 000 font fonalban 1 560 font = 78 font sterling értéktöbblet rejlik, de egy font fonalban, amely = 1 shilling, ugyancsak rejlik 2,496 uncia = 1,872 penny értéktöbblet.

azokat az árukat, amelyeket a *P—Á* első szakaszban a piacról elvontak, anyagában és értékében tőlük különböző áruval pótolják, s ez utóbbinak most áruként kell működnie, tehát pénzzé kell változnia és eladásra kell kerülnie. A termelési folyamat tehát csak úgy jelenik meg, mint megszakítása a tőkeérték forgalmi folyamatának, amelynek eddig csak első szakasza, *P—Á* ment végbe. A tőkeérték a második és befejező szakaszt, *Á—P*-t azután végzi el, hogy *Á* anyagában és értékében megváltozott. Ami azonban az önmagában vett tőkeértéket illeti, ezzel csak annyi történt, hogy használati formája a termelési folyamatban megváltozott. Mint 422 font sterling érték azelőtt *M*-ben és *Te*-ben volt meg, most a 8 440 font fonal 422 font sterlingnyi értékében van meg. Ha tehát csupán az értéktöbbletétől különválasztva elgondolt tőkeérték forgalmi folyamatának két szakaszát vesszük szemügyre, akkor ez a tőkeérték először a *P—Á*, és másodszor az *Á—P* szakaszokon halad keresztül, ahol a második *Á* használati formájában különbözik, értékében azonban megegyezik az első *Á*-val; tehát *P—Á—P* áll előttünk, olyan forgalmi forma, amely az árunak kétszeri, ellentétes irányú helyváltoztatásával, a pénzből áruvá és az áruból pénzzé történő átváltozással szükségképpen feltételezi a pénzként előlegezett érték visszatérését pénzformájába: visszaváltozását pénzzé.

Az az *Á'—P'* forgalmi művelet, amely a pénzformában előlegezett tőkeérték számára a második és befejező metamorfózist, a pénzformába való visszatérést jelenti, az értéktöbblet számára, amelyet az árutőke ugyanakkor magával visz és pénzformába történő átváltozás folytán magával együtt realizál, az első metamorfózist, az áruformából pénzformába való átváltozást, az *Á—P* műveletet, az első forgalmi szakaszt jelenti.

Itt tehát két dolgot kell megjegyezni. Először: a tőkeérték befejező visszaváltoztatása eredeti pénzformájába az árutőke funkciója. Másodszor: ez a funkció magában foglalja az értéktöbblet első formaváltozását eredeti áruformájából pénzformába. A pénzforma tehát itt kettős szerepet játszik; egyrészt visszatérő formája az eredetileg pénzben előlegezett értéknek, tehát visszatérés ahhoz az értékformához, amelyből a folyamat kiindul; másrészt első átváltozott formája egy olyan értéknek, amely eredetileg áruformában lép a forgalomba. Ha az árutőkét alkotó árukat — feltevésünk szerint — értékükön adják el, akkor *Á + á* átváltozik az azonos értékű *(P + p)*-vé; a realizált árutőke most ebben a *P + p* (422 font sterling + 78 font sterling = = 500 font sterling) formában van meg a tőkésnél. A tőkeérték és az értéktöbblet most pénzben, tehát az általános egyenértékformában találhatók.

A folyamat végén tehát a tőkeérték ismét ugyanabban a formában

van, mint a kezdetén, tehát a folyamatot mint pénztőke ismét megkezdheti és elvégezheti. Minthogy a folyamat kezdő- és záróformája a pénztőke (*P*), ezért a körforgási folyamatnak ezt a formáját a pénztőke körforgásának nevezzük. A folyamat végén az előlegezett értéknek nem a formája, hanem csak a nagysága változott meg.

$P + p$ nem más, mint bizonyos nagyságú pénzösszeg, példánkban 500 font sterling. De mint a tőke körforgásának eredménye, mint realizált árutőke, ez a pénzösszeg tartalmazza a tőkeértéket és az értéktöbbletet; s e kettő most már nincs egymással összenőve, mint a fonalban; egymás mellett találhatók. Realizálásuk mindkettőjüknek önálló pénzformát adott. A teljes pénzösszeg 211/250-ed része, 422 font sterling a tőkeérték, 39/250-ed része, vagyis 78 font sterling pedig az értéktöbblet. Ennek az árutőke realizálása által előidézett szétválásnak nemcsak formális tartalma van, amelyről rögtön szólunk; fontossá válik a tőke újratermelési folyamatában, mert *p*-t vagy teljesen, vagy részben, vagy egyáltalában nem csapják hozzá a *P*-hez, tehát *p* vagy az előlegezett tőkeérték alkotórészeként működik tovább, vagy nem. Az is lehetséges, hogy *p* és *P* teljesen különböző forgást végeznek.

P'-ben a tőke ismét visszatért eredeti *P* formájába, vagyis pénzformájába; de olyan formában, amelyben mint tőke valósult meg.

Először is mennyiségi különbség mutatkozik. Azelőtt volt *P*, 422 font sterling; most van *P'*, 500 font sterling, s ezt a különbséget a *P...P'* fejezi ki, a körforgás mennyiségileg különböző végpontjai. Magát a körforgás mozgását csak a három pont jelzi. $P' > P$-nél, $P' - P = m$-mel, az értéktöbblettel. — E *P...P'* körforgás eredményeként azonban most már csak *P'* létezik; ez az a termék, amelyben létrejöttének folyamata véget ért. *P'* most önállóan, önmagában létezik, függetlenül a mozgástól, amely létrehozta. A mozgás elmúlt, helyette itt van a terméke.

De *P'* mint $P + p$, vagyis 500 font sterling mint 422 font sterling előlegezett tőke plusz ennek 78 font sterling növekménye, egyúttal minőségi viszonyt is jelent, noha maga ez a minőségi viszony csak mint egyazon összeg részeinek viszonya, tehát mint mennyiségi viszony létezik. *P*, az előlegezett tőke, amely most ismét eredeti formájában (422 font sterling) található, mint realizált tőke van meg. Nemcsak megmaradt, hanem tőkeként realizálódott is, mert mint olyan, különbözik *p*-től (a 78 font sterlingtől), amelyhez úgy viszonyul, mint a *saját* szaporulatához, *saját* gyümölcséhez, mint önmaga szülte növekményhez. Azért realizálódott tőkeként, mert értéket fiadzó értékként realizálódott. *P'* mint tőkeviszony létezik; *P* már nem csupán pénzként jelenik meg, hanem kifejezetten pénztőkeként van tételezve, mint olyan érték jut kifejezésre, amely értékesült, tehát azzal a tulaj-

donsággal rendelkezik, hogy értékesüljön, a saját értékénél nagyobb értéket fiadzzon. *P* azáltal van tőkeként tételezve, hogy úgy viszonyul *P'* egy másik részéhez, mint amelyet ő tételezett, amely belőle mint okból következett, amely neki, az oknak, okozata. *P'* tehát úgy jelenik meg, mint önmagában differenciált, önmagán belül funkcionálisan (fogalmilag) különböző, a tőkeviszonyt kifejező értékösszeg.

De ez csak mint eredmény jut kifejezésre, s nem mutatja meg azt a közvetítő folyamatot, amelynek eredménye.

Az értékrészek mint olyanok minőségileg nem különböznek egymástól, kivéve mikor különböző cikkek, konkrét dolgok értékeként, tehát különböző használati formákban, vagyis különböző árutestek értékeként lépnek fel. Ez a különbség azonban nem belőlük magukból mint puszta értékrészekből fakad. A pénzben az áruk minden különbsége eltűnik, mert a pénz az összes áruk közös egyenértékformája. Az 500 font sterling pénzösszeg csupa egynemű, egy font sterlinges elemből áll. Minthogy e pénzösszeg egyszerű létében eredetének közvetítettsége már nem látható és annak a sajátos különbségnek, amellyel a különböző tőkealkotórészek a termelési folyamatban rendelkeznek, minden nyoma eltűnt, ezért a különbség már csak a főösszeg (angolul: principal) = a 422 font sterling előlegezett tőke, és a fölös értékösszeg = 78 font sterling fogalmi formájában van meg. Tegyük fel például, hogy *P'* = 110 font sterling, ebből 100 = *P*, a főösszeg, és 10 = *m*, az értéktöbblet. A 110 font sterling pénzösszeg két alkotórésze teljesen egynemű, tehát fogalmilag nem különbözik egymástól. Bármely tetszőleges 10 font sterling, akár az előlegezett 100 font sterling főösszeg $^1/_{10}$-e az, akár a főösszeg feletti 10 font sterlingnyi többlet, mindig $^1/_{11}$ része a 110 font sterling teljes összegének. A főösszeg és a növekményösszeg, a tőke és a többletösszeg tehát kifejezhető a teljes összeg tört részeként; példánkban $^{10}/_{11}$ a főösszeg, vagyis a tőke, $^1/_{11}$ a többletösszeg. Az a pénzkifejezés tehát, amelyben a realizált tőke itt folyamatának a végén megjelenik, fogalomnélküli (begriffslos) kifejezése a tőkeviszonynak.

Igaz, hogy ez az *Á'* (= *Á* + *á*) kifejezésre is érvényes. De azzal a különbséggel, hogy *Á'*, amelyben *Á* és *á* szintén csak bizonyos arányú értékrészei ugyanannak az egynemű árutömegnek, utal arra, hogy *T*-ből származik, ennek közvetlen terméke, ezzel szemben *P'*-ben, e közvetlenül a forgalomból származó formában a termeléssel való közvetlen kapcsolat eltűnt.

A fő- és a növekményösszeg közötti fogalomnélküli különbség, amelyet *P'* tartalmaz, amennyiben a *P*...*P'* mozgás eredményét fejezi ki, azonnal eltűnik, mihelyt *P'* újra aktívan pénztőkeként működik, tehát nem rögződik meg az értékesült ipari tőke pénzkifejezéseként.

A pénztőke körforgása sohasem kezdődhet P'-vel (noha mint P most P' működik), hanem csak P-vel; azaz sohasem kezdődhet a tőkeviszony kifejezésével, hanem csak a tőkeérték előlegezését kifejező formával. Mihelyt az 500 font sterlinget újból tőkeként előlegezik, hogy ismét értékesüljön, ez az összeg már kiindulópont és nem végpont. Most 422 font sterlingnyi tőke helyett 500 font sterlingnyi tőkét előlegeztek, több pénzt, több tőkeértéket mint azelőtt, de a két alkotórész közötti viszony eltűnt; ugyanúgy eredetileg is működhetett volna tőkeként az 500 font sterling összeg a 422 font sterling helyett.

A pénztőkének nem aktív funkciója, hogy mint P' jelenjen meg; a pénztőke P'-ként való megjelenése valójában az $Á'$ funkciója. Már az egyszerű áruforgalomban — 1) $Á_1$—P, 2) P—$Á_2$ — a P csak a második, vagyis a P—$Á_2$ műveletben működik aktívan; P-ként való megjelenése csak eredménye az első műveletnek, s csak ennek következtében lép fel $Á_1$ átváltozott formájaként. A P'-ben foglalt tőkeviszony, a P' egy részének tőkeértékként való vonatkoztatása a másik részre mint ennek értéknövekményére, funkcionális jelentőségre tesz szert ugyan, mert a $P \ldots P'$ körforgás folytonos megismétlődése esetén P' két forgalomra hasad, tőkeforgalomra és értéktöbbletforgalomra, tehát a két rész nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböző funkciókat végez, P másokat mint p. De önmagában véve a $P \ldots P'$ forma a tőkés fogyasztását nem foglalja magában, hanem határozottan csak a tőke önértékesítését és a felhalmozást, amennyiben ez utóbbi mindenekelőtt az újra és újra előlegezett pénztőke periodikus megnövekedésében fejeződik ki.

Bár $P' = P + p$ a tőke fogalomnélküli képlete, mégis egyúttal kifejezi a pénztőkét realizált formájában, mint pénzt, amely pénzt fiadzott. Ezt azonban meg kell különböztetni a pénztőkének a P—$Á \lesssim^{M}_{Te}$ első szakaszban betöltött funkciójától. Ebben az első szakaszban a P mint pénz forog. Pénztőkeként csak azért működik, mert csupán pénz állapotában képes pénzfunkciót elvégezni, T-nek a vele áruként szemben álló elemeivé, M-mé és Te-vé átváltozni. Ebben a forgalmi műveletben csak mint pénz működik; de mivel ez a művelet a tőkeérték tovahaladásának első szakasza, ezért — a megvásárlásra kerülő M és Te áruk sajátos használati formájánál fogva — egyúttal a pénztőke funkciója is. P' viszont, amely P-ből, a tőkeértékből, és p-ből, az általa létrehozott értéktöbbletből tevődik össze, olyan tőkeértéket fejez ki, amely értékesült, vagyis kifejezi a tőke teljes körforgási folyamatának célját és eredményét, funkcióját. Hogy ezt az eredményt pénzformában, realizált pénztőkeként fejezi ki, az nem abból fakad, hogy P' a tőke pénzformája, *pénz*tőke, hanem fordítva, abból, hogy pénz*tőke*, pénzformát öltött tőke, hogy a tőke ebben a formában kezdte meg a folya-

matot, pénzformában előlegezték. A pénzformába való visszaváltozás — mint láttuk — az $Á'$ árutőke funkciója, nem pedig a pénztőkéé. Ami viszont a P' és P közötti különbséget illeti, ez (p) csak pénzformája $á$-nak, $Á$ növekményének; P' csak azért $= P + p$, mert megelőzőleg $Á' = Á + á$. Ez a különbség és a tőkeértéknek az általa szült értéktöbblethez való viszonya tehát $Á'$-ban jelen van és kifejezésre jut, még mielőtt mind a kettő P'-vé változna, olyan pénzösszeggé, amelyben a két értékrész önállóan lép fel egymással szemben, s ezért önálló és egymástól különböző funkciókra is használhatók.

P' csak $Á'$ realizálásának eredménye. Mind a kettő, $Á'$ is, P' is, csak különböző formái, áruformája és pénzformája az értékesített tőkeértéknek, mindkettőjükben közös, hogy értékesített tőkeértékek. Mind a kettő megvalósult tőke, mert itt a tőkeérték mint olyan együtt létezik az értéktöbblettel mint tőle különböző és általa létrehozott gyümölccsel, noha ez a viszony csak egy pénzösszeg vagy áruérték két része közötti viszony fogalomnélküli formájában jut kifejezésre. De mint a tőke kifejezői az általa létrehozott értéktöbbletre fennálló vonatkozásában és ez utóbbitól való különbözőségében, tehát mint az értékesített érték kifejezései, P' és $Á'$ azonosak és ugyanazt fejezik ki, csak más formában; nem mint pénztőke és árutőke különböznek, hanem mint pénz és áru. Amennyiben értékesített értéket, tőkeként működött tőkét ábrázolnak, csak a termelőtőke funkciójának eredményét fejezik ki, az egyetlen funkcióét, amelyben a tőkeérték értéket fiadzik. A közös bennük az, hogy mind a kettő, pénztőke és árutőke, a tőke létezési módja. ⟨A különbség köztük az, hogy a tőke különböző létezési módjai.⟩ Az egyik pénzformában, a másik áruformában levő tőke. Az őket megkülönböztető sajátos funkciók tehát nem lehetnek egyebek, mint a pénzfunkció és az árufunkció különbségei. Az árutőke, mint a tőkés termelési folyamat közvetlen terméke, magán viseli ennek az eredetének nyomait és ezért formájában ésszerűbb, kevésbé fogalomnélküli, mint a pénztőke, melyben e folyamat minden nyoma eltűnt, mint ahogy általában a pénzben az áru valamennyi különös használati formája eltűnik. A P' formájának bizarrsága tehát csak ott tűnik el, ahol maga mint árutőke működik, ahol egy termelési folyamat közvetlen terméke, nem pedig e termék átváltozott formája — vagyis magának a pénzanyagnak a termelésében. Az aranytermelésre például a képlet így alakulna: $P—Á \lessdot^{M}_{Te} \ldots T \ldots P'$ $(P + p)$, ahol P' mint árutermék szerepel, mert T több aranyat ad, mint amennyit az arany termelési elemeire az első P-ben, a pénztőkében előlegeztek. Itt tehát eltűnik az ésszerűtlen volta a $P \ldots P'$ $(P + p)$ kifejezésnek, amelyben a pénzösszeg egy része ugyanezen pénzösszeg másik részének szülőanyjaként jelenik meg.

IV. A teljes körforgás

Láttuk, hogy a forgalmi folyamatot a $P—Á<^{M}_{Te}$ első szakasz lezajlása után megszakítja a T, amelyben a piacon megvásárolt M és Te árukat a termelőtőke anyagi és értékbeni alkotórészeiként elfogyasztják; e fogyasztás terméke egy új, anyagát és értékét tekintve megváltozott áru, $Á'$. A megszakított forgalmi folyamatnak, $(P—Á)$-nak ki kell egészülnie $(Á—P)$-vel. De a forgalom e második és befejező szakaszának hordozójaként $Á'$ jelenik meg, vagyis egy olyan áru, amely az első $Á$-tól anyagában és értékében különbözik. A forgalom sora tehát így alakul: 1) $P—Á_1$; 2) $Á'_2—P'$, ahol a második szakaszban az első $Á_1$ áru helyébe egy másik, nagyobb értékű és más használati formájú áru, $Á'_2$ került azalatt, hogy a forgalom a T működése következtében megszakadt és az $Á'$-t az $Á$ elemeiből, a T termelőtőke létezési formáiból megtermelték. Az első megjelenési forma viszont, amelyben a tőkével találkoztunk (I. köt. 4. fej. 1. [142—150. old.]), $P—Á—P'$ (feloldva: 1) $P—Á_1$; 2) $Á_1—P'$), ugyanazt az árut mutatja kétszer. Ott ugyanaz az áru jelent meg mindkétszer — ugyanaz az áru az, amellyé a pénz az első szakaszban átváltozik és amely a második szakaszban több pénzzé visszaváltozik. E lényeges különbség ellenére mindkét forgalomban közös az, hogy az első szakaszban pénz változik áruvá, a másodikban áru pénzzé, hogy tehát az első szakaszban kiadott pénz a második szakaszban újra visszatér. Mind a két forgalomban közös egyrészt a pénznek ez a visszaáramlása kiindulópontjához, másrészt közös az is, hogy a visszaáramló pénz több, mint az előlegezett. Ennyiben a $P—Á—P'$ általános képlet tartalmazza a $P—Á \ldots Á'—P'$ képletet is.

Ebből továbbá az következik, hogy a forgalomhoz tartozó $P—Á$ és $Á'—P'$ metamorfózisok mindegyikében mindannyiszor egyenlő nagyságú és egy időben meglevő értékek kerülnek szembe és helyettesítik egymást. Az értékváltozás csupán a T metamorfózisnak, a termelési folyamatnak a sajátsága, amely ennek folytán úgy jelenik meg, mint a tőke reális metamorfózisa, szemben a forgalom területén végbemenő pusztán formális metamorfózisokkal.

Vegyük most szemügyre a $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ összmozgást, illetve annak kifejtett $P—Á<^{M}_{Te} \ldots T \ldots Á' (Á + á)—P' (P + p)$ formáját. A tőke itt mint olyan érték jelenik meg, amely egymással összefüggő, egymás által feltételezett átváltozások során halad keresztül, egy sor metamorfózison, amelyek mindegyike az összfolyamat egy-egy fázisa vagy szakasza. E szakaszok közül kettő a forgalom területéhez, egy a termelés területéhez tartozik. A tőkeérték minden egyes szakaszban más és más alakot ölt, s az egyes alakoknak más-más,

sajátos funkció felel meg. E folyamatban az előlegezett érték nemcsak megmarad, hanem gyarapszik, nagyságát megnöveli. Végül a befejező szakaszban visszatér ugyanabba a formába, amelyben az összfolyamat kezdetekor megjelent. Ez az összfolyamat tehát körforgási folyamat.

Forgalmi szakaszaiban a tőkeérték két formát ölt fel, a *pénztőke* és az *árutőke* formáját; a termelési szakaszban viszont *termelőtőke* formájában található. Az a tőke, amely teljes körforgása során e formákat felölti és újra leveti, s minden egyes formában elvégzi az ennek megfelelő funkciót, *ipari tőke* — ipari a kifejezésnek itt abban az értelmében, amely minden tőkés módon űzött termelési ágat magában foglal.

Pénztőke, árutőke, termelőtőke tehát itt nem önálló tőkefajtákat jelent, amelyeknek funkciói ugyancsak önálló és egymástól elválasztott üzletágak tartalmát alkotják. Ezek az elnevezések itt csak az ipari tőke három sajátos funkcionális formáját jelölik, amelyeket sorjában felölt.

A tőke körforgása csak akkor zavartalan, ha a körforgás különböző szakaszai fennakadás nélkül mennek át egymásba. Ha a tőke a *P—Á* első szakaszban fennakad, a pénztőke kincsé merevedik; ha a termelési szakaszban akad fenn, akkor az egyik oldalon parlagon hevernek a termelési eszközök, a másikon pedig nincs foglalkoztatva a munkaerő; ha az utolsó, *Á'—P'* szakaszban történik a fennakadás, akkor eladhatatlan áruk halmozódnak fel, elzárják a forgalom áramlását.

Másrészt a dolog természetében rejlik, hogy maga a körforgás feltételezi a tőkének bizonyos ideig való rögződését a körforgás egyes szakaszaiban. Az ipari tőke a körforgás minden egyes szakaszában meghatározott formához van kötve, mint pénztőke, termelőtőke, árutőke. Csak miután elvégezte a mindenkori formájának megfelelő funkciót, ölt olyan formát, amellyel átváltozásának új szakaszába léphet. Ennek világossá tételére példánkban feltételeztük, hogy a termelési szakaszban előállított árutömeg tőkeértéke azonos az eredetileg pénz formájában előlegezett érték teljes összegével, más szóval, hogy a pénz formájában előlegezett teljes tőkeérték mindig egyszerre lép át az egyik szakaszból a következő szakaszba. Láttuk azonban (I. köt. 6. fej. [189. és köv. old.]), hogy az állandó tőke egy része, a tulajdonképpeni munkaeszközök (pl. gépek) arra szolgálnak, hogy velük ugyanazokat a termelési folyamatokat többször vagy kevesebbszer újra megismételjék, tehát értéküket is csak apránként adják át a terméknek. Hogy ez a körülmény a tőke körforgási folyamatát mennyiben befolyásolja, az később fog kitűnni. Itt elegendő a következő: Példánkban a termelőtőke értéke = 422 font sterling csak a gyárépületek, gépek stb. átlagosan számított kopását, tehát csak

azt az értékrészt tartalmazta, amelyet ezek 10 600 font gyapotnak 10 000 font fonallá való átváltoztatása során az utóbbira, vagyis a heti 60 órás fonómunka termékére átvisznek. Tehát azok közt a termelési eszközök közt, amelyekké a 372 font sterling előlegezett állandó tőke átváltozik, a munkaeszközök, épületek, gépek stb. úgy szerepeltek, mintha csak heti részletfizetésre a piacon bérelték volna őket. Ez azonban mit sem változtat a dolgon. Az egy hét alatt termelt 10 000 font fonal mennyiségét csak meghatározott számú — évek bizonyos sorára számított — héttel kell megszorozni ahhoz, hogy a megvásárolt és ez idő alatt felhasznált munkaeszközök teljes értéke átvivődjék a fonalmennyiségre. Ekkor aztán világos, hogy az előlegezett pénztőkének előbb át kell változnia munkaeszközökké, tehát ki kell lépnie a *P—Á* első szakaszból, hogy mint *T* termelőtőke működhessen. Éppoly világos példánkban az is, hogy a termelési folyamat során a fonalba bekebelezett 422 font sterling tőkeértékösszeg, mint a 10 000 font fonal értékének alkotórésze, nem kerülhet bele az *Á'—P'* forgalmi folyamatba, míg a fonal el nem készült. A fonalat nem lehet eladni, míg meg nem fonták.

Az általános képletben a *T* termékét úgy tekintjük, mint a termelőtőke elemeitől különböző, anyagi természetű dolgot, mint egy tárgyat, amely a termelési folyamattól különálló léttel, a termelés elemeiétől különböző használati formával rendelkezik. S mindig, amikor a termelési folyamat eredménye mint dolog lép fel, így tekintjük, még ott is, ahol a termék egy része alkotóelemként ismét belekerül a megújított termelésbe. A gabona például mint vetőmag a saját termelésére szolgál; de a termék csak gabonából áll, tehát alakja különbözik a többi, ugyancsak felhasznált elemtől, a munkaerőtől, a szerszámoktól, a trágyától. Vannak azonban önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgy, nem áru. Közgazdaságilag közülük csak a közlekedési ipar fontos, mind az árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar, mind a közlések, levelek, táviratok stb. továbbítása.

A. Csuprov[6] erről a következőket mondja: „A gyáros megteheti, hogy először előállítja a termékeket, s aztán keres számukra fogyasztókat" (terméke, miután a termelési folyamat készen kilökte, e folyamattól különálló áruként kerül bele a forgalomba). „Termelés és fogyasztás tehát úgy jelenik meg, mint két, térben és időben elkülönülő művelet. A szállítóiparban, amely nem hoz létre új termékeket, hanem csak embereket és dolgokat továbbít, e két művelet egybeesik; a szolgáltatásokat" (a helyváltoztatást) „abban a pillanatban el kell fogyasztani, amelyben

[6] *A. Чупров:* „Железнодорожное хозяйство", Москва 1875. 69, 70. old.

termelik. Ezért az a körzet, amelyből a vasutak feleket szerezhetnek, legfeljebb 50 versztre (53 km) terjedhet a vasútvonal mindkét oldalán."

Az eredmény — akár embereket, akár árukat szállítanak — az, hogy helyük megváltozott, például, hogy a fonal most Indiában van, nem pedig Angliában, ahol termelték.

Amit azonban a szállítóipar elad, az maga a helyváltoztatás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlan a szállítási folyamattól, azaz a szállítóipar termelési folyamatától. Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s az utóbbinak az utazása, helyváltoztatása, — ez éppen a szállítóeszközzel végzett termelési folyamat. A hasznos hatást csak a termelési folyamat közben lehet elfogyasztani; ez a hatás nem a szóban forgó folyamattól különböző használati dolog, amely csak megtermelése után működik mint kereskedelmi cikk és forog áruként. E hasznos hatás csereértékét azonban, mint bármely más áruét, a termeléséhez elhasznált termelési elemek (munkaerő és termelési eszközök) értéke plusz az az értéktöbblet határozza meg, amelyet a szállítóiparban foglalkoztatott munkások többletmunkája hozott létre. Fogyasztása tekintetében is teljesen úgy viselkedik, mint a többi áruk. Ha egyénileg fogyasztják el, értéke az elfogyasztással eltűnik; ha termelő módon fogyasztják el, vagyis úgy, hogy maga a hasznos hatás termelési szakasza a szállított árunak, akkor értékét mint pótlólagos értéket átviszik magára az árura. A szállítóipar képlete tehát $P—A \lessdot^{M}_{Te}$ ... $T—P'$ volna, mert itt magát a termelési folyamatot fizetik meg és fogyasztják el, nem pedig egy tőle elválasztható terméket. E képlet tehát majdnem azonos a nemesfémtermelés képletével, azzal a különbséggel, hogy P' itt átváltozott formája a termelési folyamat során előidézett hasznos hatásnak, nem pedig természetbeni formája a termelési folyamat során létrehozott és belőle kilökött aranynak vagy ezüstnek.

Az ipari tőke az egyetlen olyan létezési módja a tőkének, amelyben a tőke funkciója nemcsak értéktöbblet, illetve többlettermék elsajátítása, hanem egyúttal értéktöbblet létrehozása. Ezért az ipari tőke feltételezi a termelés tőkés jellegét; létezése magában foglalja a tőkések és bérmunkások osztályellentétének létezését. Amilyen mértékben az ipari tőke a társadalmi termelést hatalmába keríti, alakul át a munkafolyamat technikája és társadalmi szervezete, s ezzel együtt a társadalom gazdasági-történeti típusa. A tőke egyéb fajtái, amelyek a letűnt vagy letűnő társadalmi termelési módokban az ipari tőke előtt megjelentek, nemcsak uralma alá kerülnek és működésükben neki megfelelően megváltoznak, hanem már csupán az ipari tőke alapján mozognak, s ezért ezzel az alapjukkal élnek és halnak, állnak és buknak. A pénztőke és az árutőke, amennyiben funkcióikkal mint külön üzletágak

hordozói lépnek fel az ipari tőke mellett, már csak a társadalmi munkamegosztás folytán önállósult és egyoldalúan kifejlődött létezési módjai azoknak a különböző funkcionális formáknak, amelyeket az ipari tőke a forgalom területén hol felölt, hol levetkez.

A *P ... P'* körforgás egyrészt összefonódik az általános áruforgalommal, onnan indul ki, oda tér vissza, s annak része. Másrészt az egyéni tőkés számára a tőkeérték külön önálló mozgása, amely részint az általános áruforgalomban, részint azon kívül megy végbe, de mindig megőrzi önálló jellegét. Először azáltal, hogy a mozgásnak mindkét, a forgalom területén végbemenő szakasza, *P—Á* és *Á'—P'*, mint a tőkemozgás szakaszai, funkcionálisan meghatározott jellegzetességekkel bírnak; a *P—Á* szakaszban *Á* anyagát illetően szükségképpen munkaerő és termelési eszköz; az *Á'—P'* szakaszban a tőkeértéket + az értéktöbbletet realizálják. Másodszor *T*, a termelési folyamat, magában foglalja a termelő fogyasztást. Harmadszor a pénz visszatérése kiindulópontjához a *P ... P'* mozgást önmagába visszatérő körforgássá teszi.

Egyrészt tehát minden egyéni tőke a maga forgalmának két felében, a *P—Á* és *Á'—P'* szakaszokban az általános áruforgalom szereplője, amelyben hol mint pénz, hol mint áru működik, illetve vesz részt, s ily módon maga is egyik láncszeme az áruvilág általános metamorfózis-sorának. Másrészt az általános forgalomban a saját önálló körforgását végzi, amelyben a termelés átmeneti szakasz, és e körforgás során ugyanolyan formában tér vissza kiindulópontjához, amilyenben azt elhagyta. Saját körforgása során, amely magában foglalja a termelési folyamatban végbemenő reális metamorfózisát, egyúttal értéknagyságát is megváltoztatja. Nemcsak mint pénzérték tér vissza, hanem mint megnagyobbodott, megnövekedett pénzérték.

Ha végül a *P—Á ... T ... Á'—P'* folyamatot mint a tőke körforgási folyamatának a később megvizsgálandó egyéb formák mellett előforduló sajátos formáját vesszük szemügyre, akkor ezt a következő vonások jellemzik.

1. Úgy jelenik meg, mint *a pénztőke körforgása*, mert az ipari tőke pénzalakjában, mint pénztőke, képezi összfolyamata kezdő- és végpontját. A képlet maga is kifejezi, hogy a pénzt itt nem mint pénzt költik el, hanem csak előlegezik, tehát a pénz csak pénzformája a tőkének, pénztőke. A képlet továbbá kifejezi, hogy a mozgás meghatározó öncélja nem a használati érték, hanem a csereérték. Éppen mert a pénzalak az érték önálló, kézzelfogható megjelenési formája, ezért a *P ... P'* forgalmi forma, amelynek kezdő- és végpontja valóságos pénz, a legkézzelfoghatóbban fejezi ki a pénzcsinálást, a tőkés termelés indítékát. A termelési folyamat csak úgy jelenik meg, mint el-

kerülhetetlen közbenső láncszem, mint szükséges rossz a pénzcsinálás érdekében. Ezért minden tőkés módon termelő nemzetet időnként hatalmába keríti a láz, s a termelési folyamat közvetítése nélkül akar pénzt csinálni.

2. A termelési szakasz, T funkciója, ebben a körforgásban megszakítás a forgalom két szakasza közt ⟨ és éppen ezért csak közvetítő láncszem a $P—Á \ldots Á'—P'$ forgalomban, amely viszont csak közvetítője a $P—Á—P'$ egyszerű forgalomnak⟩. A termelési folyamat a körforgási folyamat formájában formálisan és határozottan úgy jelenik meg, mint amilyen valóban a tőkés termelési módban, mint az előlegezett érték értékesítésének puszta eszköze, tehát a meggazdagodás mint olyan mutatkozik a termelés öncéljának.

3. Minthogy a szakaszok egymásutánját $P—Á$ nyitja meg, ezért a forgalom második láncszeme $Á'—P'$; tehát a kezdőpont P, vagyis az értékesítendő pénztőke, a végpont pedig P', az értékesített $P + p$ pénztőke, amelyben P mint realizált tőke szerepel ivadéka, p mellett. Ez megkülönbözteti a P körforgást a két másik, T és $Á'$ körforgástól, mégpedig két szempontból. Egyrészt azáltal, hogy a két végpont pénz; a pénz azonban az érték önálló, kézzelfogható létezési formája, a termék értéke annak önálló értékformájában, amelyben az áruk használati értékének minden nyoma eltűnt. Másrészt a $T \ldots T$ formából nem szükségképpen lesz $T \ldots T'$ $(T + t)$, és az $Á' \ldots Á'$ formában semmilyen értékkülönbség nem látható a két végpont között. — A $P \ldots P'$ képletre tehát egyrészt az jellemző, hogy a tőkeérték a kezdőpont, az értékesített tőkeérték pedig a végpont, úgy hogy a tőkeérték előlegezése úgy jelenik meg, mint az egész művelet eszköze, az értékesített tőkeérték pedig mint annak célja; másrészt az, hogy ez a viszony pénzformában, az önálló értékformában fejeződik ki, tehát a pénztőke mint pénzt fiadzó pénz jut kifejezésre. Ez a képlet nemcsak kifejezésre juttatja, hogy az egész folyamat alfája és omegája az, hogy az érték értéktöbbletet fiadzzon, hanem ezt kifejezetten a vakító pénzformában teszi.

4. Minthogy P', vagyis a $P—Á$ szakaszt kiegészítő és lezáró $Á'—P'$ eredményeképpen realizált pénztőke teljesen abban a formában van, amelyben első körforgását megkezdte, ezért, úgy ahogy abból kilépett, újra megkezdheti ugyanazt a körforgást mint megnagyobbodott (felhalmozódott) pénztőke: $P' = P + p$; és legalábbis a $P \ldots P'$ forma nem juttatja kifejezésre, hogy a körforgás megismétlésénél a p forgalma elválik a P forgalmától. Ezért egyszeri alakjában tekintve, formálisan, a pénztőke körforgása csak az értékesítési és felhalmozási folyamatot fejezi ki. A fogyasztás csak mint termelő fogyasztás jut kifejezésre benne a $P—Á < \frac{M}{Te}$ révén, s az egyéni tőkének ez a körforgása

csak ezt tartalmazza. *P—M* a munkás szempontjából *M—P* vagy *Á—P*; tehát első szakasza annak a forgalomnak, amely az ő egyéni fogyasztását közvetíti: *M—P—Á* (létfenntartási cikkek). A *P—Á* második szakasz már nem tartozik az egyéni tőke körforgásához; de ez utóbbi vezeti be, ennek előfeltétele, mert a munkásnak ahhoz, hogy a tőkés számára kizsákmányolható anyagként mindig jelen legyen a piacon, mindenekelőtt élnie kell, tehát önmagát egyéni fogyasztással fenn kell tartania. De magát ezt a fogyasztást itt csak úgy feltételezik, mint annak előfeltételét, hogy a tőke a munkaerőt termelő módon elfogyassza, tehát csak amennyiben a munkás önmagát mint munkaerőt tartja fenn és termeli újra egyéni fogyasztása révén. A *Te*, a körforgásba bekerülő tulajdonképpeni áruk pedig csak a termelő fogyasztás tápanyagai. Az *M—P* művelet közvetíti a munkás egyéni fogyasztását, a létfenntartási cikkeknek a munkás húsává és vérévé való átváltozását. Igaz, hogy a tőkésnek is lennie, tehát élnie és fogyasztania kell ahhoz, hogy tőkésként működhessen. Ehhez valójában elég az, ha csak annyit fogyaszt, mint a munkás, s ezért a forgalmi folyamatnak ez a formája többet nem is tételez fel. Formálisan még ezt sem fejezi ki, mert a képlet *P'*-vel zárul, tehát olyan eredménnyel, amely mint megnövekedett pénztőke azonnal képes újra működni.

Az *Á'—P'* közvetlenül tartalmazza az *Á'* eladását; de *Á'—P'*, vagyis eladás az egyik oldal részéről, ugyanakkor *P—Á*, vagyis vétel a másik részéről, s az árut véglegesen csak használati értéke miatt veszik meg, hogy (közbenső eladásokat figyelmen kívül hagyva) belekerüljön a fogyasztás folyamatába, akár az egyéni, akár a termelő fogyasztásba, a vásárolt árucikk természetétől függően. De ez a fogyasztás nem kerül bele annak az egyéni tőkének a körforgásába, amelynek terméke *Á'*; ezt a terméket, mint eladandó árut, kilökik a körforgásból. Az *Á'*-t éppenséggel idegen fogyasztásra szánják. Ezért a merkantilrendszer (amely a *P—Á ... T ... Á'—P'* képleten alapul) tolmácsolói igen hosszasan prédikálnak arról, hogy az egyes tőkés csak mint munkás fogyasszon, mint ahogy a tőkés nemzet az áruinak elfogyasztását, és egyáltalában a fogyasztási folyamatot, engedje át más, ostobább nemzeteknek, saját életfeladatává viszont a termelő fogyasztást tegye. Ezek a prédikációk formájukban és tartalmukban gyakran emlékeztetnek az egyházatyák hasonló aszkétikus intelmeire.

A tőke körforgási folyamata tehát a forgalom és a termelés egysége, mindkettőt magában foglalja. Minthogy a két szakasz, *P—Á* és *Á'—P'* forgalmi műveletek, a tőke forgalma része az általános áruforgalomnak. De minthogy a tőke körforgásának funkcionálisan

meghatározott szakaszai, stádiumai, s a tőke körforgása nemcsak a forgalom, hanem a termelés területéhez is tartozik, a tőke az általános áruforgalomban a saját körforgását végzi. Az általános áruforgalom a tőke számára az első szakaszban arra szolgál, hogy felöltse azt az alakot, amelyben mint termelőtőke működhet; a másodikban, hogy levesse áruformáját, amelyben körforgását nem képes megújítani; s egyúttal lehetővé váljék számára, hogy saját tőkekörforgása elkülönüljön a rárakódott értéktöbblet forgalmától.

A pénztőke körforgása tehát a legegyoldalúbb, s ezért legkirívóbb és legjellegzetesebb megjelenési formája az ipari tőke körforgásának, melynek célját és indítékát: az érték értékesítését, a pénzcsinálást és a felhalmozást szembeszökően mutatja meg (venni, hogy drágábban lehessen eladni). Azáltal, hogy az első szakasz $P—\acute{A}$, kitűnik az is, hogy a termelőtőke alkotórészei az árupiacról származnak, valamint az, hogy általában a tőkés termelési folyamatnak feltétele a forgalom, a kereskedelem. A pénztőke körforgása nemcsak árutermelés; a körforgás csak a forgalom révén jön létre, feltételezi a forgalmat. Ez már abból is adódik, hogy a P forma, amely a forgalomhoz tartozik, úgy jelenik meg, mint az előlegezett tőkeérték első és tiszta formája, ami a körforgás két másik formájánál nem így van.

A pénztőke körforgása annyiban marad mindig az ipari tőke általános kifejezője, amennyiben mindig magában foglalja az előlegezett érték értékesítését. A $T \ldots T$ körforgásban a tőke pénzkifejezése csak mint a termelési elemek ára, tehát csak mint számolópénzben kifejezett érték mutatkozik, s a könyvelés ebben a formában rögzíti.

$P \ldots P'$ akkor lesz az ipari tőke körforgásának sajátszerű formájává, ha újonnan fellépő tőkét először előlegeznek pénzként, s ugyanebben a formában vonják vissza, akár abból az alkalomból, hogy az ipari tőke az egyik üzletágból a másikba megy át, akár abból az alkalomból, hogy visszavonul az üzlettől. Ez magában foglalja a pénzformában először előlegezett értéktöbblet tőkefunkcióját, s a legkirívóbban akkor mutatkozik, ha az értéktöbblet más üzletben működik, mint amelyikből származik. $P \ldots P'$ lehet egy tőke első körforgása; lehet utolsó körforgása; lehet a társadalmi össztőke formája; mindannyiszor olyan tőke formája, amelyet újonnan fektettek be, akár pénzformában újonnan felhalmozott tőkéről, akár olyan régi tőkéről van szó, amelyet teljesen pénzzé változtatnak, hogy egyik termelési ágból a másikba vigyék át.

A pénztőke, mint valamennyi körforgásban mindig bennefoglalt forma, ezt a körforgást éppen amiatt a tőkerész miatt végzi el, amely az értéktöbbletet szüli, vagyis a változó tőke miatt. A munkabér előlegezésének szokásos formája a pénzben való kifizetés. Ezt a műve-

letet rövidebb időközökben mindig meg kell ismételni, mert a munkás máról holnapra él. A tőkés tehát szükségképpen mindig mint pénztőkés, tőkéje pedig mint pénztőke kerül szembe a munkással. Itt nem lehetséges közvetlen vagy közvetett utólagos elszámolás, mint a termelési eszközök vásárlásánál és a termelt áruk eladásánál (ahol a pénztőke túlnyomó része valójában csak áru formájában, a pénz pedig csak számolópénz formájában szerepel, s mint készpénz végül csak az egyenlegek kiegyenlítésére szolgál). Másrészt a változó tőkéből származó értéktöbblet egy részét a tőkés a saját magánfogyasztására adja ki, ami a kiskereskedelem területére tartozik; ezt a részt, bármilyen kerülőutakon is, készpénzben, az értéktöbblet pénzformájában költi el. Mit sem változtat a dolgon, hogy az értéktöbbletnek ez a része nagy-e vagy kicsi. A változó tőke mindig újra úgy jelenik meg, mint munkabérbe fektetett pénztőke ($P—M$), p pedig mint olyan értéktöbblet, amelyet a tőkés magánszükségleteinek fedezésére költ el. P tehát előlegezett változó tőkeértékként, és p annak növekményeként jelenik meg, s mindkettőt szükségképpen pénzformában rögzítik, hogy ebben a formában adják ki.

A $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ képlet formája, a $P' = P + p$ eredménnyel együtt, bizonyos szempontból megtévesztő, illúziót kelt, amely abból fakad, hogy az előlegezett és értékesített érték a maga egyenértékformájában, pénzben van jelen. A hangsúly nem az érték értékesítésén, hanem e művelet *pénzformáján* van, azon, hogy végül is több pénzformában levő értéket húznak ki a forgalomból, mint amennyit eredetileg előlegeztek, tehát azon, hogy a tőkés tulajdonát képező arany- és ezüstmennyiség megnövekszik. Az úgynevezett monetárrendszer nem egyéb, mint a $P—Á—P'$ fogalomnélküli (begriffslos) formának a kifejezője, egy olyan mozgásnak, amely kizárólag a forgalomban megy végbe, s ezért a $P—Á$ és az $Á—P'$ műveleteket csak azzal képes megmagyarázni, hogy a második műveletben $Á$ értéke fölött kerül eladásra, tehát több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit megvásárlásával belédobtak. Ellenben $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$, kizárólagos formaként rögzítve, a fejlettebb merkantilrendszer alapja, amely rendszer nemcsak az áruforgalmat, hanem az árutermelést is szükséges elemnek tekinti.

$P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ illuzórius jellege és ennek megfelelő illuzórius értelmezése azonnal megmutatkozik, mihelyt ezt a formát egyszeri formaként rögzítik, nem pedig folyamatában, állandó megújulásában vizsgálják; mihelyt tehát nem a körforgás egyik formájaként, hanem kizárólagos formájaként veszik számba. De már maga ez a forma más formákra utal.

Először is ez az egész körforgás feltételezi a termelési folyamat

tőkés jellegét, s ezért e termelési folyamaton, valamint az általa meghatározott sajátos társadalmi viszonyokon alapul. $P—Á = P—Á < \frac{M}{Te}$; de $P—M$ feltételezi a bérmunkást, s ezért feltételezi, hogy a termelési eszközök a termelőtőke részei, tehát feltételezi a munka- és értékesítési folyamatot, vagyis azt, hogy a termelési folyamat már a tőke funkciója.

Másodszor: ha $P \ldots P'$ megismétlődik, akkor a pénzformához való visszatérés éppoly múlékonynak mutatkozik, mint az első szakaszban a pénzforma. $P—Á$ eltűnik, hogy helyet adjon T-nek. A pénz folytonos újraelőlegezése, valamint pénzként való folytonos visszatérése csak a körforgás múlékony mozzanatának mutatkozik.

Harmadszor:

$$\underbrace{P—Á \ldots T \overbrace{\ldots Á'—P' . P—Á \ldots T \ldots Á'—P'}^{\text{II}} . P—Á \ldots T}_{\text{I}} \ldots \text{stb.}$$

Már a körforgás második ismétlődésénél megjelenik a $T \ldots Á'—P' . P—Á \ldots T$ körforgás, még mielőtt a P második körforgása befejeződött volna, s ily módon valamennyi további körforgást a $T \ldots Á'—P—Á \ldots T$ forma alapján lehet vizsgálni, úgyhogy $P—Á$ mint az első körforgás első szakasza csak múlékony előkészítését jelenti a termelőtőke folyton ismétlődő körforgásának, mint ahogy valóban így is van annál az ipari tőkénél, amelyet először fektetnek be pénztőke formájában.

Másrészt már T második körforgásának befejezése előtt megtörtént az $Á'—P' . P—Á \ldots T \ldots Á'$ (rövidítve $Á' \ldots Á'$) körforgás, az árutőke körforgása. Így tehát az első forma már tartalmazza a két másikat, s a pénzforma ily módon eltűnik, amennyiben nem pusztán értékkifejezés, hanem egyenértékformában, pénzben való értékkifejezés.

Végül: vizsgáljunk meg egy újonnan fellépő egyéni tőkét, amely a $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ körforgást először írja le. Ekkor $P—Á$ előkészítő szakasza, előfutára az első termelési folyamatnak, amelyet ez az egyéni tőke elvégez. Ezért ez a $P—Á$ szakasz nem meglevő előfeltétel, hanem inkább a termelési folyamat tételezi vagy teszi lehetővé. De ez csak erre az egyéni tőkére érvényes. Az ipari tőke körforgásának általános formája a pénztőke körforgása, ha feltételezzük a tőkés termelési módot, tehát ha olyan társadalmi viszonyok közepette megy végbe, amelyeket a tőkés termelés határoz meg. A tőkés termelési folyamat tehát feltételezett előzmény, ha nem az újonnan, pénztőke formájában befektetett ipari tőke első körforgásában, akkor e körforgáson kívül, vagyis e termelési folyamat állandó megléte feltételezi az állandóan megújuló $T \ldots T$ körforgást. A $P—Á < \frac{M}{Te}$ első szakaszban ez az előfeltétel már fellép, egyrészt mert ez a szakasz feltételezi

a bérmunkásosztály meglétét; másrészt, mert az, ami a termelési eszközök vásárlójának *P—Á* első szakasz, az e termelési eszközök eladójának *Á'—P'*, vagyis *Á'*-ban feltételezi az árutőkét, tehát magát az árut mint a tőkés termelés eredményét, s ezzel a termelőtőke funkcióját.

Második fejezet

A TERMELŐTŐKE KÖRFORGÁSA

A termelőtőke körforgásának általános képlete: *T ... Á'—P'— —Á ... T*. Ez a körforgás a termelőtőke periodikusan megújuló funkcióját, tehát az újratermelést jelenti, vagyis a tőke termelési folyamatát mint értékesítéssel egybekapcsolt újratermelési folyamatot; értéktöbbletnek nemcsak termelését jelenti, hanem periodikus újratermelését; a termelő formájában tartózkodó ipari tőke funkcióját, mégpedig nem mint egyszeri, hanem periodikusan ismétlődő funkciót, úgyhogy az újrakezdés már a kiindulópont folytán adva van. Előfordulhat (bizonyos esetekben, az ipari tőkebefektetés bizonyos ágaiban), hogy *Á'* egy része mint termelési eszköz közvetlenül újra belekerül ugyanabba a munkafolyamatba, amelyből mint áru kilépett; ezáltal csak értékének valóságos pénzzé vagy pénzjelekké történő átváltozása marad el, vagyis csak számolópénzben nyer önálló kifejezést. Ez az értékrész nem kerül a forgalomba. Ily módon a termelési folyamatba bekerülnek olyan értékek, amelyek nem kerülnek bele a forgalom folyamatába. Ugyanez érvényes *Á'*-nak arra a részére, amelyet a tőkés, mint a terméktöbblet részét, természetben fogyaszt el. Ez a rész azonban a tőkés termelés szempontjából jelentéktelen; legfeljebb a földművelésben kell figyelembe venni.

Ennél a formánál két dolog ötlik azonnal szemünkbe.

Először. Az első *P ... P'* formánál a termelési folyamat, *T* funkciója, a pénztőke forgalmát szakítja meg és csak a *P—Á* és *Á'—P'* szakaszok közvetítőjeként jelenik meg, ezzel szemben itt az ipari tőke teljes forgalmi folyamata, a forgalom szakaszában végbemenő egész mozgása, csak megszakítás és ezért csak közvetítés a kezdőpontként a körforgást megnyitó termelőtőke és az azt végpontként ugyanabban a formában, tehát újrakezdésének formájában, bezáró termelőtőke között. A tulajdonképpeni forgalom csak mint a periodikusan megújuló és a megújulás következtében folyamatos újratermelés közvetítése jelenik meg.

Másodszor. Az egész forgalom éppen ellenkező formában jelenik meg, mint a pénztőke körforgásában. Ott ez a forma, az értékmeghatá-

rozást figyelmen kívül hagyva, *P—Á—P* (*P—Á* . *Á—P*) volt; itt, az értékmeghatározást ismét figyelmen kívül hagyva: *Á—P—Á* (*Á—P* . *P—Á*), tehát az egyszerű áruforgalom formája.

I. Egyszerű újratermelés

Vizsgáljuk meg tehát mindenekelőtt a *T* . . . *T* végpontok között a forgalom területén végbemenő *Á'—P'—Á* folyamatot.

Ennek a forgalomnak kiindulópontja az árutőke. $Á' = Á + á = T + á$. Az árutőke *Á'—P'* funkcióját (a bennefoglalt *T* tőkeérték — amely most mint *Á* árualkotórész van meg —, valamint a bennefoglalt értéktöbblet — ez ugyanazon árutömeg *á* értékű alkotórészeként van meg — realizálását) a körforgás első formájában szemügyre vettük, de ott ez a megszakított forgalom második szakasza és az egész körforgás zárószakasza volt. Itt a körforgás második szakasza, de a forgalom első szakasza. Az első körforgás *P'*-vel végződik, s minthogy *P'* pénztőkeként éppúgy újból megkezdheti a második körforgást, mint az eredeti *P*, ezért egyelőre szükségtelen volt tovább vizsgálni, hogy a *P'*-ben foglalt *P* és *p* (az értéktöbblet) pályájukat együtt folytatják-e, avagy más-más pályát írnak le. Ez csak akkor vált volna szükségessé, ha az első körforgást tovább követtük volna megújulásában. A termelőtőke körforgásának vizsgálatánál azonban el kell dönteni ezt a kérdést, mert már a termelőtőke első körforgását ez határozza meg, és mert a termelőtőke körforgásában *Á'—P'* mint első forgalmi szakasz jelenik meg, amelynek *P—Á*-val kell kiegészülnie. Ennek a kérdésnek eldöntésétől függ, hogy a képlet egyszerű újratermelést vagy bővített újratermelést ábrázol-e. A körforgás jellege tehát ettől függően változik.

Vegyük tehát szemügyre először a termelőtőke egyszerű újratermelését, amikor is feltételezzük — akárcsak az első fejezetben —, hogy a körülmények nem változnak és az áruk vétele és eladása értékükön történik. E feltevés esetén az egész értéktöbblet a tőkés személyes fogyasztásába kerül bele. Mihelyt az *Á'* árutőke pénzzé való átváltozása megtörtént, a pénzösszegnek az a része, amely a tőkeértéket képviseli, tovább forog az ipari tőke körforgásában; a másik rész, amely pénzzé változtatott értéktöbblet, belekerül az általános áruforgalomba. Olyan pénzforgalom ez, amely a tőkéstől indul ki, de saját egyéni tőkéjének forgalmán kívül megy végbe.

Példánkban *Á'* árutőkeként 10 000 font fonal szerepelt, 500 font sterling értékben; ebből 422 font sterling a termelőtőke értéke, s ez mint 8 440 font fonal pénzformája folytatja az *Á'* által megkezdett tőkeforgalmat, ezzel szemben a 78 font sterling értéktöbblet, 1 560 font

fonalnak, vagyis az árutermék többletének pénzformája, e forgalomból kilép és más pályát ír le az általános áruforgalomban.

$$A' \left(\begin{matrix} \acute{A} \\ + \\ \acute{a} \end{matrix} \right) \begin{matrix} - - \\ -P' \\ - - \end{matrix} \left(\begin{matrix} P \\ + \\ p \end{matrix} \right) \begin{matrix} -\acute{A} < {}^{M}_{Te} \\ \\ -\acute{a} \end{matrix}$$

p—á a pénz által közvetített vételek sora, amely pénzt részint tulajdonképpeni áruk, részint szolgálatok megvásárlására fordítják a tőkés tisztelt személye, illetve családja számára. Ezek a vételek szétaprózottak, különböző időpontokban történnek. A pénz tehát átmenetileg a folyó fogyasztás céljaira szánt pénzkészlet, vagyis kincs formájában létezik, mert az olyan pénz, amelynek forgalma megszakadt, kincsformában van. Forgalmi eszköz funkciója, amely átmeneti kincsformáját is magában foglalja, nem kerül bele a tőkének *P* pénzformájában végbemenő forgalmába. ⟨Ez a funkció az egyéni tőke körforgásából indul ki, de nem kerül újra bele abba.⟩ A pénzt itt nem előlegezik, hanem elköltik.

Feltételeztük, hogy az előlegezett össztőke mindig a maga egészében lép át az egyik szakaszából a másikba, s hogy így *T* áruterméke itt is a 422 font sterlingnyi *T* termelőtőke + a termelési folyamat során létrehozott 78 font sterling értéktöbblet összértékének hordozója. Példánkban, ahol oszthatók árutermékkel van dolgunk, az értéktöbblet 1560 font fonal formájában van meg; 1 font fonalra számítva pedig 2,496 uncia fonal formájában. Ha azonban az árutermék például egy azonos értékösszetételű 500 font sterling értékű gép volna, akkor e gép értékének egy része egyenlő volna ugyan 78 font sterling értéktöbblettel, de ez a 78 font sterling csak a gép egészében létezne; a gépet nem lehet tőkeértékre és értéktöbbletre felosztani, anélkül hogy darabokra ne törnék, s ezáltal használati értékével együtt értékét is meg ne semmisítenék. Az érték két alkotórészét tehát csak gondolatban lehet az árutest alkotórészeiben ábrázolni, de nem jelenhetnek meg az *Á'* áru önálló elemeiként úgy, ahogy minden font fonal elkülöníthető, önálló árueleme a 10 000 fontnak. Az előbbi esetben az egész árut, az árutőkét, a gépet, teljesen el kell adni, mielőtt *p* a maga külön forgalmát megkezdheti. Ha viszont a tőkés elad 8440 font fonalat, akkor a további 1560 font eladása az értéktöbbletnek teljesen különálló forgalmát jelentené *á* (1560 font fonal) — *p* (78 font sterling) — *á* (fogyasztási cikkek) formájában. De a 10 000 font fonal minden egyes hányadának értékelemeit ugyanúgy ki lehet fejezni a termék részeivel, mint az össztermék értékelemeit. Mint ahogy az össztermék, vagyis a

10 000 font fonal feloszthatói állandó tőkeértékre (c) = 372 font sterling értékű 7440 font fonalra, változó tőkeértékre (v) = 50 font sterling értékű 1000 font fonalra, és értéktöbbletre (m) = 78 font sterling értékű 1560 font fonalra, minden egyes font fonalat is fel lehet osztani c-re = 8,928 penny értékű 11,904 uncia fonalra, v-re = 1,200 penny értékű 1,600 uncia fonalra, m-re = 1,872 penny értékű 2,496 uncia fonalra. A tőkés meg is tehetné, hogy a 10 000 font részletenkénti eladásával az egyes adagokban foglalt értéktöbbletelemeket egymásután fogyassza el, s ilyenképpen a $c + v$ összeget ugyancsak részletekben realizálja. De végső soron ez a művelet ugyancsak feltételezi, hogy mind a 10 000 fontot eladják, tehát azt is feltételezi, hogy 8440 font eladásával a c és v értékét pótolják (I. köt. 7. fej. 2. [208—210. old.]).

Akárhogy is van, *Á'—P'* révén az *Á'*-ban foglalt tőkeérték és értéktöbblet egymástól elkülöníthető létre tesznek szert, különböző pénzösszegekben léteznek; mindkét esetben *P*, szintúgy mint *p*, valóban átváltozott formája annak az értéknek, amely eredetileg, az *Á'*-ban, csak mint az áru ára bír saját, csupán eszmei kifejezéssel.

á—p—á egyszerű áruforgalom, amelynek *á—p* első szakasza bennefoglaltatik az árutőke *Á'—P'* forgalmában, tehát a tőke körforgásában; kiegészítő *p—á* szakasza viszont kívül esik ezen a körforgáson, mint tőle elkülönült művelete az általános áruforgalomnak. Miután *Á'* átváltozott *P'*-vé, az *Á* és *á*, vagyis a tőkeérték és az értéktöbblet forgalma szétválik. Ebből következik:

Először: Azáltal, hogy *Á'—P'* = *Á'* — (*P* + *p*) révén az árutőkét realizálják, a tőkeértéknek és az értéktöbbletnek az *Á'—P*-ben még közös és egyazon árutömeg által megvalósított mozgása széthasadhat, mert mint pénzösszeg most mindkettő önálló formára tett szert.

Másodszor: Ha ez a szétválás megtörtént, mert *p*-t mint a tőkés jövedelmet elköltik, *P* pedig mint a tőkeérték funkcionális formája folytatja a körforgás által meghatározott pályáját, — akkor az *Á'—P'* első művelet, összefüggésben az ezt követő *P—Á* és *p—á* műveletekkel, úgy ábrázolható, mint két különböző forgalom: *Á—P—Á* és *á—p—á*; vagyis mint két olyan sor, amely általános formáját tekintve a közönséges áruforgalomhoz tartozik.

Folytonos jellegű, oszthatatlan árutesteknél egyébként a gyakorlatban az értékalkotórészeket eszmeileg választják külön. Így például a londoni építési vállalkozásoknál, amelyek túlnyomórészt hitelen alapulnak, az építési vállalkozó aszerint kapja a kölcsönöket, hogy a ház építése milyen szakaszban van. E szakaszok egyike sem ház, hanem csak a kialakuló, jövőbeni ház valóban létező alkotórésze. Tehát valóságos volta ellenére csak eszmei hányada az egész háznak, de mégis

eléggé valóságos ahhoz, hogy biztosítékul szolgáljon a további kölcsönre. (Lásd erről később a 12. fejezetet.)

Harmadszor: Ha a tőkeértéknek és az értéktöbbletnek *Á*-ban és *P*-ben még közös mozgása egyáltalában nem, vagy csak részben válik szét (úgy, hogy az értéktöbblet egy részét nem mint jövedelmet adják ki), akkor magában a tőkeértékben még körforgása során, mielőtt az befejeződött volna, változás következik be. Példánkban a termelőtőke értéke 422 font sterling volt. Ha tehát a *P*—*Á*-t mondjuk mint 480 font sterling vagy 500 font sterling folytatja, akkor a körforgás utolsó szakaszain mint a kezdeti értéknél 58 font sterlinggel vagy 78 font sterlinggel nagyobb érték halad keresztül. Előfordulhat, hogy ez egyúttal értékösszetételének megváltozásával is jár.

Á'—*P'*, a forgalom második szakasza és az I. körforgás (*P . . . P'*) befejező szakasza, körforgásunkban második szakasz és az áruforgalom első szakasza. A forgalom szempontjából tehát ki kell egészülnie a *P'*—*Á'* szakasszal. De *Á'*—*P'* már nemcsak az értékesítési folyamatot (amely ebben az esetben a *T* funkciója, az első szakasz) hagyta maga mögött, hanem annak eredménye, az *Á'* árutermék is realizálódott már. *Á'*—*P'* tehát befejezése a tőke értékesítési folyamatának, valamint ama árutermék realizálásának, amelyben az értékesült tőkeérték megjelenik.

Egyszerű újratermelést tételeztünk tehát fel, vagyis azt, hogy *p*—*á* teljesen elválik *P*—*Á*-tól. Minthogy mindkét forgalom — mind *á*—*p*—*á*, mind *Á*—*P*—*Á* — általános formája szerint az áruforgalomhoz tartozik (tehát végpontjai között nem is mutatkozik értékkülönbség), ezért könnyű a tőkés termelési folyamatot úgy tekinteni, ahogy a vulgáris közgazdászok szokták: mint pusztán áruknak, valamilyen fajta fogyasztásra szolgáló használati értékeknek a termelését, amelyeket a tőkés csak azért állít elő, hogy azokat más használati értékkel rendelkező árukkal helyettesítse, illetve ilyenekre elcserélje, amint azt a vulgáris közgazdászok félrevezetően állítják.

Á' eleve mint árutőke lép fel és az egész folyamat célja, a gazdagodás (értékesítés), egyáltalában nem zárja ki, sőt éppen magában rejti azt, hogy a tőkés fogyasztása növekszik, ahogyan nő az értéktöbblet nagysága (tehát a tőke nagysága is).

A tőkés jövedelmének forgalmában az előállított *á* áru (illetve az *Á'* árutermék ennek eszmeileg megfelelő hányada) valóban csak arra szolgál, hogy előbb pénzzé, majd pénzből egy sor más, magánfogyasztásra kerülő áruvá változtassák. De nem szabad itt figyelmen kívül hagynunk azt az apróságot, hgy *á* olyan áruérték, amely a tőkésnek semmibe sem került, hogy többletmunka megtestesülése, s ezért eredetileg mint az *Á'* árutőke alkotórésze lép a színre. Ez az

á tehát már léténél fogva kötve van a tovahaladó tőkeérték körforgásához, s ha utóbbi megakad vagy más zavar áll be, akkor nemcsak az *á* elfogyasztása korlátozódik vagy szűnik meg teljesen, hanem egyúttal azoknak az áruknak az elhelyezése is, amelyekre *á*-t becserélik. Ez történik akkor is, ha *Á'—P'* nem sikerül, vagy *Á'*-nak csak egy részét lehet eladni.

Láttuk, hogy *á—p—á*, mint a tőkés jövedelmének forgalma, csak addig foglaltatik benne a tőkeforgalomban, amíg *á* értékrésze *Á'*-nak, az árutőke funkcionális formájában levő tőkének; mihelyt azonban *p—á* révén önállósult, tehát az *á—p—á* teljes formában, már nem vesz részt a tőkés által előlegezett tőke mozgásában, noha abból keletkezik. A jövedelem forgalma tehát annyiban függ össze az előlegezett tőke forgalmával, amennyiben a tőke létezése feltételezi a tőkés létezését, s ez utóbbinak előfeltétele, hogy a tőkés értéktöbbletet fogyasszon.

Az általános forgalomban *Á'*, például a fonal, csak mint áru működik; de mint a tőke forgalmának mozzanata, *árutőkeként* funkcionál, vagyis olyan alakban, amelyet a tőkeérték váltakozva felölt és levetkez. Miután a fonalat a kereskedőnek eladták, kilépett annak a tőkének a körforgási folyamatából, amelynek terméke, de ennek ellenére mint áru állandóan az általános forgalom területén tartózkodik. A szóban forgó árutömeg forgalma tovább tart, noha már nem mozzanata a fonógyáros tőkéje önálló körforgásának. Ezért megtörténhet, hogy a tőkés által a forgalomba dobott árutömeg valóban befejező metamorfózisa, *Á—P*, vagyis az áru végleges átlépése a fogyasztásba, időben és térben teljesen elválik attól a metamorfózistól, amelyben ez az árutömeg mint e tőkés árutőkéje működik. Azt a metamorfózist, amelyet a tőke forgalmában már elvégeztek, az általános forgalom területén még el kell végezni.

Mit sem változtat a dolgon, ha a fonal belekerül egy másik ipari tőke körforgásába. Az általános forgalom éppúgy felöleli a társadalmi tőke különböző önálló részecskéi körforgásának összefonódását, azaz az egyes tőkék összességét, mint azoknak az értékeknek a forgalmát, amelyeket nem tőkeként dobtak piacra, illetve amelyek egyéni fogyasztásra kerülnek.

Hogy milyen viszony van a tőke körforgása mint az általános forgalom része és e körforgás mint egy önálló körforgás láncszeme között, az kitűnik továbbá, ha szemügyre vesszük *P'* (= *P* + *p*) forgalmát. *P*, mint pénztőke, tovább folytatja a tőke körforgását. *p*, mint a jövedelem elköltése (*p—á*), belekerül az általános forgalomba, de kilép a tőke körforgásából. Ebbe az utóbbi körforgásba csak az a része kerül bele, amely pótlólagos pénztőkeként működik. Az *á—p—á* forgalomban

a pénz csak mint érme működik; e forgalom célja a tőkés egyéni fogyasztása. Jellemző a vulgáris közgazdászok agyalágyultságára, hogy ezt a forgalmat, amely nem mozzanata a tőke körforgásának — az értéktermék jövedelemként elfogyasztott részének forgalmát — a tőke jellegzetes körforgásának tüntetik fel.

A *P—Á* második szakaszban a *P* tőkeérték, amely egyenlő *T*-vel (vagyis a termelőtőke értékével, amely termelőtőke az ipari tőke körforgását itt megnyitja), ismét jelen van, az értéktöbblettől megszabadítva, tehát ugyanazzal az értéknagysággal, mint a pénztőke körforgásának *P—Á* első szakaszában. Bár a pénztőke, amellyé az árutőke átváltozott, most más helyen van, funkciója ugyanaz: átváltozik *Te*-vé és *M*-mé, termelési eszközökké és munkaerővé.

A tőkeérték az árutőke *Á'—P'* funkciójában tehát *á—p*-vel egyidejűleg áthaladt az *Á—P* szakaszon, s most belép a kiegészítő $P—Á<^{M}_{Te}$ szakaszba; teljes forgalma tehát $Á—P—Á<^{M}_{Te}$.

Először: a *P* pénztőke az I. formában (*P ... P'* körforgás) mint eredeti forma lépett fel, amelyben a tőkeértéket előlegezik, itt eleve úgy lép fel, mint része annak a pénzösszegnek, amellyé az árutőke az *Á'—P'* első forgalmi szakaszban átváltozott, tehát eleve mint *T*-nek, a termelőtőkének, az árutermék eladása által közvetített átváltozása pénzformává. A pénztőke itt eleve mint a tőkeérték nem eredeti és nem végleges formája létezik, mert az *Á—P* szakaszt lezáró *P—Á* szakaszt csak úgy végezheti el, ha a pénzformát újból leveti. A *P—Á* ama része tehát, amely egyúttal *P—M*, nem is úgy jelenik már meg, mint munkaerő vásárlására fordított puszta pénzelőleg, hanem mint olyan előleg, amellyel a munkaerőnek az általa létrehozott áruérték egy részét alkotó, 50 font sterling értékű 1 000 font fonalat előlegezik pénzformában. A pénz, amelyet itt a munkásnak előlegeznek, csak átváltozott egyenértékformája a munkás által előállított áruérték egyik részének. S a *P—Á* művelet, amennyiben *P—M*, már csak ezért sem csupán a pénzformában levő áru pótlása használati formában levő áruval, hanem egyéb elemeket is magában foglal, amelyek az általános áruforgalomtól mint olyantól függetlenek.

P' úgy jelenik meg, mint átváltozott formája *Á'*-nak, mely utóbbi maga is terméke *T* múltbeli funkciójának, a termelési folyamatnak; a *P'* teljes pénzösszeg tehát múltbeli munka pénzkifejezése. Példánkban 10 000 font fonal = 500 font sterlinggel, a fonási folyamat termékével; ebből 7 440 font fonal = az előlegezett *c* állandó tőkével = 372 font sterlinggel; 1 000 font fonal = az előlegezett *v* változó tőkével = 50 font sterlinggel, és 1 560 font fonal = az *m* értéktöbblettel = 78 font sterlinggel. Ha *P'*-ből csak az eredeti tőkét = 422 font sterlinget előlegezik újból, egyébként változatlan körülmények között, akkor a

munkás *P—M*-ben csak az e héten termelt 10 000 font fonal egy részét (1 000 font fonal pénzértékét) kapja a következő héten előlegül. Mint az *Á—P* eredménye, a pénz mindig múltbeli munka kifejezője. Ha a *P—Á* kiegészítő művelet az árupiacon azonnal végbemegy, tehát *P* átváltozik már létező és a piacon található árukká, akkor ez megint múltbeli munka átváltozása az egyik formából (pénzből) a másik formába (áruba). De *P—Á* időben nem esik egybe *Á—P*-vel. Kivételesen lehet egyidejű, ha például az a tőkés, aki a *P—Á*-t végzi el, és az a tőkés, akinek számára ez a művelet *Á—P*, áruikat egyazon időben kölcsönösen átutalják, s *P* ekkor csak a fennmaradó egyenleget egyenlíti ki. Az *Á—P* és a *P—Á* végrehajtása közötti időeltérés nagyobb vagy kisebb lehet. Noha *P*, mint az *Á—P* művelet eredménye, múltbeli munkát képvisel, előfordulhat, hogy a *P—Á* művelet számára *P* olyan áruk átváltozott formáját jelenti, amelyek még egyáltalában nincsenek a piacon, hanem csak a jövőben lesznek ott, mert *P—Á*-nak csak akkor kell végbemennie, miután *Á*-t újonnan előállították. Ugyanígy az is előfordulhat, hogy *P* olyan árukat képvisel, amelyeket egyidejűleg termelnek azzal az *Á*-val, amelynek ez a *P* pénzkifejezése. Például a *P—Á* forgalomban (termelési eszközök vétele) a szenet meg lehet venni, még mielőtt a bányából a napvilágra hozzák. Ha *p* mint pénzfelhalmozás szerepel és nem költik el jövedelemként, képviselhet olyan gyapotot, amelyet csak a jövő évben termelnek. Ugyanez lehetséges a tőkés jövedelmének elköltésénél, *p—á*-nál. Így áll a dolog az *M* = 50 font sterling munkabérrel is; ez a pénz nemcsak a munkások múltbeli munkájának pénzformája, hanem egyúttal utalvány egyidejű vagy jövőbeni munkára, amely csak most realizálódik, vagy a jövőben fog realizálódni. Előfordulhat, hogy a munkás ezen egy kabátot vásárol, amelyet csak a jövő héten fognak elkészíteni. Különösen így áll a dolog egy sereg szükséges élelmiszerrel, amelyet szinte közvetlenül termelésének pillanatában kell elfogyasztani, hogy ne romoljon meg. Ily módon a munkás abban a pénzben, amellyel munkabérét kifizetik, a saját — vagy más munkások — jövőbeni munkájának átváltozott formáját kapja meg. A munkás múltbeli munkájának egy részével ad a tőkés utalványt neki saját jövőbeni munkájára. A munkás egyidejű vagy jövőbeni munkája alkotja azt a még meg nem levő készletet, amellyel múltbeli munkáját kifizetik. A készletalkotás képzete itt teljesen eltűnik.

Másodszor: az $Á—P—Á < \frac{M}{Te}$ forgalomban ugyanaz a pénz kétszer cserél helyet; a tőkés először megkapja mint eladó és továbbadja mint vevő; az áru átváltoztatása pénzformába csak arra szolgál, hogy pénzformából ismét áruformába lehessen átváltoztatni; a tőke pénzformája, pénztőkeként való létezése tehát ebben a mozgásban

csak múlékony mozzanat; vagyis a pénztőke, ameddig a mozgás tart, ha vásárlóeszközül szolgál, csak forgalmi eszközként jelenik meg; tulajdonképpeni fizetési eszköznek akkor mutatkozik, ha a tőkések kölcsönösen egymástól vásárolnak, tehát csak a fizetési egyenleget kell kiegyenlíteni.

Harmadszor: A pénztőke funkciója, akár pusztán forgalmi eszközül szolgál az, akár fizetési eszközül, csak *Á*-nak *M*-mel és *Te*-vel való pótlását közvetíti, azaz a fonalnak, a termelőtőke által eredményezett (és a jövedelemként elhasználandó értéktöbblet levonása után fennmaradó) áruterméknek termelési elemeivel történő pótlását, vagyis a tőkeérték áruformából való visszaváltozását ennek az árunak alkotóelemeivé; tehát végső soron csak az árutőkének termelőtőkévé történő visszaváltozását közvetíti.

Ahhoz, hogy a körforgás szabályosan menjen végbe, *Á'*-t értékén és teljes egészében kell eladni. Továbbá az *Á—P—Á* nemcsak azt foglalja magában, hogy az egyik árut másik áruval pótolják, hanem azt is, hogy ugyanolyan értékviszonyban pótolják. Feltételezzük, hogy itt ez megtörténik. Valójában azonban a termelési eszközök értéke változik; éppen a tőkés termelés sajátossága, hogy az értékviszonyok folytonosan változnak, már csak a munka termelékenységének állandó változása miatt is, amely a tőkés termelést jellemzi. A termelési tényezők értékének erre a később megvizsgálandó változására itt csak utalunk. A termelési elemeknek árutermékké, *T*-ből *Á'*-vá való átváltozása a termelés területén megy végbe, *Á'*-ból *T*-vé való visszaváltozása pedig a forgalom területén. Ezt a visszaváltozást az egyszerű árumetamorfózis közvetíti. Tartalma szerint azonban az újratermelési folyamatnak mint egésznek egyik mozzanata. *Á—P—Á*, mint a tőke forgalmának formája, funkcionálisan meghatározott anyagcserét rejt magában. Az *Á—P—Á* forgalom továbbá feltételezi, hogy *Á* = az *Á'* árumennyiség termelési elemeivel, s hogy ezek eredeti értékviszonyaikat egymással szemben megtartják; nemcsak azt feltételezzük tehát, hogy az árukat értékükön vásárolják ⟨és adják el⟩, hanem azt is, hogy értékük a körforgás során nem változik; ha nem így van, a folyamat nem mehet végbe szabályosan.

A *P . . . P'* körforgásban *P* a tőkeérték eredeti formája, amelyet azért vet le, hogy ismét magára öltse. A *T . . . Á' — P' — Á . . . T* körforgásban *P* csak a folyamatban felöltött forma, amelyet a tőkeérték már magában a folyamatban ismét levetkez. A pénzforma itt csak úgy jelenik meg, mint a tőke múlékonyan önálló értékformája; a tőke, mint *Á'*, azon van, hogy felöltse, mint *P'* pedig, hogy levesse pénzgubóját, s ismét a termelőtőke formájába kerüljön. Amíg pénzalakban időzik, nem működik tőkeként, s ezért nem értékesül; a tőke

parlagon hever. *P* itt mint forgalmi eszköz működik, de mint a tőke forgalmi eszköze. Az önállóságnak az a látszata, amellyel a tőkeérték pénzformája körforgásának első formájában (a pénztőke formájában) rendelkezik, ebben a második formában eltűnik, s ennélfogva ez a forma bírálata az I. formának, és az utóbbi csupán sajátos formává fokozza le. Ha a *P—Á* második metamorfózis akadályokba ütközik (például, ha nincsenek a piacon termelési eszközök), akkor a körforgás, az újratermelési folyamat menete éppúgy megszakad, mint akkor, ha a tőke árutőke formájában akad fenn. De van különbség is: Pénzformában a tőke tovább időzhet, mint a múlékony áruformában. A tőke ha nem működik pénztőkeként, azért még továbbra is pénz marad; de ha túl soká tartóztatják árutőke funkciójában, akkor megszűnik árunak és egyáltalában használati értéknek lenni. Másodszor, pénzformában képes arra, hogy eredeti termelőtőkeformája helyett másikat öltsön fel, *Á'* formájában viszont egyáltalában nem mozdulhat el helyéről.

Á'—P'—Á, formáját tekintve, csupán *Á'* számára foglal magában olyan forgalmi műveleteket, amelyek mozzanatai újratermelésének; de *Á'—P'—Á* végrehajtásához szükség van annak az *Á*-nak a valóságos újratermelésére, amellyé *Á'* átváltozik; ez azonban olyan újratermelési folyamatokat tételez fel, amelyek az *Á'*-ban megjelenő egyéni tőke újratermelési folyamatán kívül mennek végbe. —

Az I. formában $P—Á<^{M}_{Te}$ csak a pénztőkének termelőtőkévé történő első átváltozását készíti elő; a II. formában az árutőkéből termelőtőkévé való visszaváltozást; vagyis ha az ipari tőke befektetése ugyanaz marad, az árutőkének ugyanazokká a termelési elemekké való visszaváltozását készíti elő, amelyekből keletkezett. Tehát itt is, hasonlóan az I. formához, ez a művelet úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat előkészítő szakasza, de mint ahhoz való visszatérés, annak megújulása, tehát mint előfutára az újratermelési folyamatnak, s ezért az értékesítési folyamat megismétlésének is.

Ismét meg kell jegyeznünk, hogy *P—M* nem egyszerű árucsere, hanem egy olyan árunak, *M*-nek a megvásárlása, amely értéktöbblet termelésére hivatott, *P—Te* pedig nem egyéb, mint olyan művelet, amely anyagát tekintve elengedhetetlen e cél eléréséhez.

$P—Á<^{M}_{Te}$ elvégzésével *P* visszaváltozott termelőtőkévé, *T*-vé, s a körforgás újból megkezdődik.

T ... Á'—P'—Á ... T kifejtett formája tehát:

$$T \ldots Á \begin{pmatrix} Á \\ + \\ á \end{pmatrix} — \begin{pmatrix} P \\ + \\ p \end{pmatrix} — Á<^{M}_{Te} \ldots T \quad — á$$

A pénztőke átváltozása termelőtőkévé áruvásárlás, amelynek célja árutermelés ⟨mégpedig tőkés árutermelés⟩. A fogyasztás csak akkor része a tőke körforgásának, ha ilyen termelő fogyasztás; feltételezi, hogy az így elfogyasztott áruk segítségével értéktöbbletet hoznak létre. Ez pedig igen különbözik attól a termeléstől, sőt attól az árutermeléstől is, amelynek célja a termelő létének fenntartása. Az árunak ilyen, értéktöblettermelést feltételező pótlása áruval egészen másvalami, mint a termékcsere — csak éppen pénzzel közvetítve — önmagában. A közgazdászok azonban annak fogják fel, mert ezzel akarják bizonyítani, hogy túltermelés nem lehetséges.

A körforgás az *M*-mé és *Te*-vé átváltoztatott *P* termelő elfogyasztásán kívül tartalmazza *P*—*M* első tagját, amely a munkás számára *M*—*P* = *Á*—*P*. A munkás *M*—*P*—*Á* forgalmából, amely magában foglalja fogyasztását, csak az első tag — a *P*—*M* eredménye — tartozik a tőke körforgásába. A második művelet, a *P*—*Á* nem része az egyéni tőke forgalmának, noha abból indul ki. A tőkésosztálynak azonban szüksége van a munkásosztály állandó meglétére, s ezért a munkásnak *P*—*Á* által közvetített fogyasztására is.

Az *Á'*—*P'* művelet a tőkeérték körforgásának folytatása, valamint az értéktöbbletnek a tőkés által történő elfogyasztása szempontjából csak azt tételezi fel, hogy *Á'*-t átváltoztatták pénzzé, vagyis eladták. *Á'*-t természetesen csak azért veszik meg, mert használati érték, tehát alkalmas valamilyen fogyasztásra, termelő vagy egyéni fogyasztásra. Ha azonban *Á'* tovább forog, például a kereskedőnél, aki a fonalat megvette, akkor ez egyelőre semmiképpen sem érinti amaz egyéni tőke körforgásának folytatását, amely a fonalat termelte és a kereskedőnek eladta. Az egész folyamat, s vele együtt a tőkésnek és a munkásnak ezáltal lehetővé vált egyéni fogyasztása megy tovább a maga útján. Ez olyan körülmény, amely fontos a válságok vizsgálata szempontjából.

Mihelyt ugyanis *Á'*-t eladták, pénzzé változtatták, vissza lehet változtatni a munkafolyamat, és ezért az újratermelési folyamat reális tényezőivé. Ezt közvetlenül nem érinti, hogy *Á'*-t a végső fogyasztó vásárolta-e meg, avagy a kereskedő, aki újra el akarja adni. A tőkés termelés által előállított árumennyiségek nagyságát a termelés foka és állandó kibővítésének szükséglete határozza meg, nem pedig a keresletnek és a kínálatnak, a kielégítendő szükségleteknek eleve meghatározott köre. A tömegtermelésnek — más ipari tőkéseken kívül — csak a nagykereskedő lehet közvetlen vevője. Az újratermelési folyamat bizonyos határok között azonos vagy bővített fokon mehet végbe akkor is, ha a belőle kilökött áruk valójában nem kerültek bele az egyéni vagy a termelő fogyasztásba. Az áruk elfogyasztása nem szerepel annak a tőkének a körforgásában, amelyből származtak. Mihelyt például

a fonalat eladták, a fonalban megtestesülő tőkeérték körforgása újból megkezdődhet, függetlenül attól, hogy az eladott fonallal egyelőre mi történik. Amíg a terméket sikerül eladni, a tőkés termelő szempontjából minden rendben van. A termék által képviselt tőkeérték körforgása nem szakad félbe. S ha ez a folyamat bővült — ami magában foglalja a termelési eszközök termelő fogyasztásának bővülését —, akkor a tőkének ez az újratermelése a munkások egyéni fogyasztásának (tehát keresletének) bővülésével járhat együtt, mert a folyamatot a termelő fogyasztás vezeti be és közvetíti. Ezért lehetséges, hogy az értéktöbblet termelése és ezzel a tőkés egyéni fogyasztása is növekszik, az egész újratermelési folyamat virágzó állapotban van, s az áruk nagy része mégis csupán látszólag került bele a fogyasztásba, a valóságban azonban eladatlanul hever a viszonteladóknál, tehát valójában még a piacon van. Egyik áruszállítmány a másikat követi, s végül kiderül, hogy az előző szállítmányt a fogyasztás csak látszólag nyelte el. Az árutőkék ki akarják túrni egymást a piacról. A később érkezők áron alul adnak el, hogy egyáltalában eladhassanak. A korábbi szállítmányokat még nem sikerült pénzzé tenni, amikor a fizetési határidők már esedékessé válnak. Tulajdonosaik kénytelenek fizetésképtelenséget jelenteni, vagy bármilyen áron eladni, hogy fizethessenek. Ennek az eladásnak semmi köze a kereslet valóságos színvonalához. Csak *a fizetésre irányuló keresletnek* van köze, annak feltétlen szükségességéhez, hogy az árut pénzzé változtassák. Ekkor kitör a válság. A válság nem a fogyasztói kereslet, vagyis az egyéni fogyasztásra irányuló kereslet közvetlen összezsugorodásában válik láthatóvá, hanem a tőkék kölcsönös cseréjének, a tőke újratermelési folyamatának összezsugorodásában. —

Ha a *Te* és *M* árukat, amelyekké *P* átváltozik, hogy funkcióját mint pénztőke, mint termelőtőkévé visszaváltoztatandó tőkeérték elvégezhesse — ha ezeket az árukat különböző időpontokban kell megvásárolni vagy kifizetni, ha tehát *P—Á* egymásután végbemenő vételek és fizetések sorát jelképezi, akkor *P* egy része a *P—Á* műveletet végzi el, miközben egy másik része pénzformában időzik, hogy majd olyan időpontban, amelyet magának a folyamatnak a feltételei határoznak meg, egyidejű, vagy egymást követő *P—Á* műveletekre szolgáljon. *P*-nek ez a része csak időlegesen van forgalmon kívül, hogy meghatározott időpontban működni kezdjen, funkcióját elvégezze. Felraktározása ilyenkor maga is olyan funkció, amelyet forgalma határoz meg és a forgalom célját szolgálja. Vásárlási és fizetési alapként való létezése, mozgásának felfüggesztése, forgalmának megszakadása ekkor olyan állapot, amelyben a pénz az egyik pénztőke-funkcióját végzi. Pénztőke-funkciót végez, mert ez esetben az időlegesen nyugalmi állapotban levő pénz is része a *P* pénztőkének (a *P'—p* = *P*-nek),

az árutőke ama értékrészének, amely = T-vel, a körforgást megkezdő termelőtőke értékével. Másrészt minden pénz, amelyet a forgalomból elvontak, kincsformában van. A pénz kincsformája tehát itt a pénztőke funkciójává lesz, mint ahogy P—$Á$-ban a pénznek vásárlási vagy fizetési eszközként való funkcionálása a pénztőke funkciója, mégpedig azért, mert a tőkeérték itt pénzformában létezik, mert a pénzállapot itt az ipari tőkének olyan állapota, amelyet a körforgás összefüggése ír elő szakaszainak egyikében. Ugyanakkor azonban itt ismét beigazolódik, hogy a pénztőke az ipari tőke körforgásában kizárólag pénzfunkciókat végez, s ezek a pénzfunkciók csak azáltal jelentenek egyúttal tőkefunkciókat, hogy összefüggenek e körforgás egyéb szakaszaival.

P'-nek p és P viszonyaként, tőkeviszonyként való megjelenítése közvetlenül nem a pénztőke funkciója, hanem az $Á'$ árutőkéé, amely viszont csak a termelési folyamat eredményét, a tőkeértéknek a termelési folyamatban végbement önértékesítési eredményét fejezi ki az $á$ és $Á$ viszonyában.

Ha a forgalmi folyamat folytatása akadályokba ütközik, úgyhogy külső körülmények, a piac helyzete stb. miatt P kénytelen felfüggeszteni P—$Á$ funkcióját és ezért rövidebb vagy hosszabb ideig pénzállapotában időzni, ez megint a pénz kincsállapota, amely az egyszerű áruforgalomban is előfordul, ha az $Á$—P-ből P—$Á$-ba való átmenetet külső körülmények félbeszakítják. Ez kényszerű kincsképzés. A tárgyalt esetben tehát a pénz parlagon heverő, latens pénztőke formájában van. Egyelőre azonban nem térünk ki erre bővebben.

Mindkét esetben azonban a pénztőkének pénzállapotban való időzése úgy jelenik meg, mint a mozgás megszakításának eredménye, függetlenül attól, hogy ez a megszakítás célszerű-e vagy célszerűtlen, önkéntes vagy kényszerű, a tőke funkciójából fakadó vagy azzal ellentétes.

II. Felhalmozás és bővített újratermelés

Minthogy azok az arányok, amelyekben a termelési folyamat bővíthető, nem önkényesek, hanem technikailag megszabottak, ezért előfordulhat, hogy a realizált értéktöbblet, noha tőkésítésre szánták, gyakran csak különböző körforgások megismétlése által növekszik olyan méretűvé (addig tehát fel kell halmozni), hogy valóban pótlólagos tőkeként működhet, vagyis beléphet a tovahaladó tőkeérték körforgásába. Az értéktöbblet tehát kinccsé merevedik és ebben a formában latens pénztőkét alkot. Latens azért, mert amíg pénzformában időzik, nem működhet tőkeként[68a]. Ennélfogva a kincsképzés itt úgy jelenik

[68a] A „latens" kifejezést Marx a latens hő fizikai fogalmának mintájára használja. Ezt a fogalmat most az energia átalakulásának elmélete meglehetősen

meg, mint a tőkés felhalmozási folyamatban benne rejlő, azzal együttjáró, de egyúttal attól lényegesen különböző mozzanat. Mert a latens pénztőke képződése magát az újratermelési folyamatot nem bővíti. Ellenkezőleg. Azért képződik itt latens pénztőke, mert a tőkés termelő nem képes termelését közvetlenül bővíteni. Ha többlettermékét egy arany- vagy ezüsttermelőnek adja el, aki új aranyat vagy ezüstöt dob a forgalomba, vagy, ami egyre megy, olyan kereskedőnek ad el, aki a nemzeti többlettermék egy részéért pótlólagos aranyat vagy ezüstöt hoz be külföldről, akkor latens pénztőkéje növekménye a nemzet arany- vagy ezüstkincsének. Minden egyéb esetben a mondjuk 78 font sterling, amely a vevő kezében forgalmi eszköz volt, a tőkés kezében csak felöltötte a kincsformát: tehát csak a nemzet arany- illetve ezüstkincsének megoszlása változott meg.

Ha tőkésünk ügyleteiben a pénz mint fizetési eszköz működik (olyképpen, hogy a vevő az árut csak rövidebb vagy hosszabb idő elteltével köteles megfizetni), akkor a tőkésítésre szánt terméktöbblet nem pénzzé változik át, hanem adóslevelekké, olyan egyenértékre szóló tulajdoni jogcímmé, amely a vevőnek talán már birtokában van, talán csak feltételezhető, hogy birtokában lesz. A körforgás újratermelési folyamatába éppúgy nem kerül bele, mint az a pénz, amelyet kamatozó papírokba stb. fektettek, bár más ipari tőkék körforgásába belekerülhet.

A tőkés termelés egész jellegét az előlegezett tőkeérték értékesítése, tehát elsősorban a lehető legtöbb értéktöbblet termelése határozza meg; másodszor azonban (lásd I. köt. 22. fej. [536. és köv. old.]) a tőke termelése, tehát az értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása. De a felhalmozás, illetve a bővített fokon végbemenő termelés, amely az értéktöbblet folytonosan bővülő termelésének, s ezért a tőkés meggazdagodásának eszközeként, a tőkés személyes céljaként jelenik meg, és benne rejlik a tőkés termelés általános tendenciájában, a továbbiakban — mint azt az első kötetben kimutattuk — fejlődése folytán szükségszerűséggé válik minden egyes tőkés számára. Tőkéjének állandó növelése feltételévé válik annak, hogy tőkéjét megtartsa. De nem szükséges részletesebben visszatérnünk arra, amit korábban már kifejtettünk.

Először az egyszerű újratermelést vizsgáltuk, és feltételeztük, hogy az egész értéktöbbletet jövedelemként költik el. A valóságban normális viszonyok között mindig úgy áll a dolog, hogy az értéktöbblet

kiküszöbölte. Ezért Marx a harmadik szakaszban (későbbi szövegezés) ehelyett a potenciális energia fogalmának mintájára a „potenciális", vagy D'Alembert virtuális sebességének analógiájára a „virtuális tőke" kifejezést használja. — *E. F.*

egy részét jövedelemként kell elkölteni, másik részét pedig tőkésíteni kell, és teljesen mellékes, hogy a bizonyos időszakokban termelt értéktöbbletet egyszer teljesen elfogyasztják, másszor teljesen tőkésítik. A mozgás átlagában — s az általános képlet csak ezt ábrázolhatja — mind a kettő megtörténik. Hogy a képletet ne tegyük bonyolulttá, inkább feltételezzük, hogy az egész értéktöbbletet felhalmozzák. A $T \ldots Á'—P—Á' \prec^{M}_{Te} \ldots T'$ képlet olyan termelőtőkét fejez ki, amelyet bővítetten és nagyobb értékben termelnek újra, s amely megnövekedett termelőtőkeként kezdi meg második körforgását, vagy ami ugyanaz, újítja meg első körforgását. Mihelyt ez a második körforgás megkezdődik, kiindulópontja megint T; csak ez a T nagyobb termelőtőke, mint az első T. Amikor a $P \ldots P'$ képletben a második körforgás P'-vel kezdődik, a P' mint P, vagyis mint meghatározott nagyságú előlegezett pénztőke működik; a P' nagyobb pénztőke, mint az, amellyel az első körforgás megkezdődött, de mihelyt előlegezett pénztőke funkciójában lép fel, eltűnik minden utalás arra, hogy értéktöbblet tőkésítése folytán megnövekedett. Ezt az eredetét láthatatlanná teszi a pénztőkeforma, amelyben körforgását megkezdi. Ugyanígy áll a dolog T'-vel, mihelyt az egy új körforgás kiindulópontjává válik.

Ha $T \ldots T'$-t összehasonlítjuk $P \ldots P'$-vel, vagyis az első körforgással, kitűnik, hogy a kettőnek semmiképpen sem azonos a jelentése. $P \ldots P'$ önmagában véve, mint különálló körforgás, csak azt fejezi ki, hogy P, a pénztőke (vagyis az ipari tőke, amely mint pénztőke végzi körforgását) pénzt fiadzó pénz, értéket fiadzó érték, hogy értéktöbbletet tételez. T körforgásában viszont az értékesítési folyamat maga már végbement az első szakasz, vagyis a termelési folyamat megtörténtével, s az $Á'—P'$ második szakasz (az első forgalmi szakasz) elvégzése után a tőkeérték + értéktöbblet már mint realizált pénztőke, mint P' van meg, mely utóbbi az első körforgásban végpontként jelent meg. Azt a tényt, hogy értéktöbbletet termeltek, a fentebb vizsgált $T \ldots T$ formában (lásd a kifejtett képletet a 78. oldalon) $á—p—á$ fejezte ki, amely második szakaszában kívül esik a tőkeforgalom területén, és az értéktöbbletnek mint jövedelemnek a forgalmát ábrázolja. Ez a forma tehát, amelyben az egész mozgást $T \ldots T$ jelzi, vagyis a két végpont között értékkülönbség nincsen, éppúgy kifejezi az előlegezett érték értékesítését, az értéktöbblettermelést, mint $P \ldots P'$; csak az $Á'—P'$ művelet $P \ldots P'$-ben mint utolsó szakasz, $T \ldots T$-ben pedig mint a körforgás második és a forgalom első szakasza jelenik meg.

$T \ldots T'$-ben T' nem azt fejezi ki, hogy értéktöbbletet termeltek, hanem, hogy a termelt értéktöbbletet tőkésítették, tehát tőkét hal-

moztak fel, s ezért T', T-vel szemben, az eredeti tőkeértékből plusz az ennek mozgása révén felhalmozott tőke értékéből áll.

Mind P', mint $P \ldots P'$ puszta befejezője, mind $Á'$, ahogyan mindezekben a körforgásokban megjelenik, önmagukban véve nem a mozgást fejezik ki, hanem annak eredményét: a tőkeérték áruformában vagy pénzformában realizált értékesítését, s ezért a tőkeértéket $P + p$ vagy $Á + á$ formájában fejezik ki, mint a tőkeérték viszonyát értéktöbbletéhez, származékához. Ezt az eredményt mint az értékesített tőkeérték forgalmának különböző formái juttatják kifejezésre. De maga a megtörtént értékesítés sem az $Á'$ formában, sem a P' formában nem funkciója sem a pénztőkének, sem az árutőkének. Mint sajátszerű, különböző formák, létezési módok, amelyek az ipari tőke sajátszerű funkcióinak felelnek meg, a pénztőke csak pénzfunkciókat, az árutőke csak árufunkciókat végezhet, s egymástól csak úgy különböznek, mint pénz és áru. Ugyanígy az ipari tőke, termelőtőkeformájában, csak azokból az elemekből állhat, amelyekből bármely más termékképző munkafolyamat: egyrészt tárgyi alakot öltött munkafeltételekből (termelési eszközökből), másrészt termelő (célszerű) módon tevékenykedő munkaerőből. Amiként az ipari tőke a termelés területén csak olyan összetételben létezhet, amely megfelel a termelési folyamatnak általában, tehát a nemtőkés termelési folyamatnak is, ugyanúgy a forgalom területén csak mint áru és pénz létezhet, vagyis abban a két formában, amely a forgalomnak megfelel. De amiként a termelési elemek összege már eleve termelőtőkének mutatkozik azáltal, hogy a munkaerő idegen munkaerő, amelyet a tőkés éppúgy megvásárolt tulajdonosától, mint termelési eszközeit más árutulajdonosoktól; amiként tehát a termelési folyamat maga is az ipari tőke termelő funkciójaként lép fel, ugyanúgy a pénz és az áru mint ugyanazon ipari tőke forgalmi formái jelennek meg, tehát funkcióik is mint az ipari tőke forgalmának funkciói jelennek meg, amelyek a termelőtőke funkcióit vagy bevezetik, vagy azokból származnak. A pénzfunkció és az árufunkció itt csak azért a pénztőkének és az árutőkének a funkciója egyúttal, mert összefüggnek mint olyan funkciók formái, amelyeket az ipari tőkének körforgási folyamata különböző szakaszaiban el kell végeznie. Ezért visszájára fordítja a valóságot, aki a pénzt mint pénzt és az árut mint árut jellemző sajátos tulajdonságokat és funkciókat tőkejellegükből akarja levezetni, vagy megfordítva, a termelőtőke tulajdonságait abból próbálja levezetni, hogy az termelési eszközök formájában létezik.

Amikor P' vagy $Á'$ mint $P + p$ és $Á + á$ rögződik, azaz mint a tőkeérték viszonya értéktöbblet-ivadékához, akkor ez a viszony mind a kettőben kifejezésre jut, az egyik alkalommal pénzformában, a másik alkalommal áruformában, ami magán a lényegen mit sem

változtat. Ez a viszony tehát nem a pénznek mint olyannak, és nem az árunak mint olyannak a tulajdonságaiból, illetve funkcióiból fakad. Mindkét esetben az a tőkét jellemző tulajdonság, hogy a tőke értéket fiadzó érték, csak mint eredmény jut kifejezésre. *Á'* mindig *T* funkciójának terméke, és *P'* mindig csak *Á'*-nak az ipari tőke körforgásában átváltozott formája. Mihelyt tehát a realizált pénztőke újra megkezdi sajátszerű funkcióját mint pénztőke, már nem fejezi ki azt a tőkeviszonyt, amelyet $P' = P + p$ tartalmaz. Ha *P . . . P'* megtörtént és *P'* a körforgást újrakezdi, már nem mint *P'*, hanem mint *P* szerepel, még akkor is, ha a *P'*-ben foglalt egész értéktöbbletet tőkésítik. A második körforgás példánkban 500 font sterling pénztőkével kezdődik, szemben a 422 font sterlinggel kezdődő első körforgással. A körforgást megnyitó pénztőke 78 font sterlinggel nagyobb, mint azelőtt; e különbség akkor jelentkezik, ha az egyik körforgást összehasonlítjuk a másikkal; de ez az összehasonlítás kívül esik az egyes körforgásokon. Az a pénztőkeként előlegezett 500 font sterling, amelyből 78 font sterling azelőtt értéktöbblet volt, ugyanolyan szerepet játszik, mint az az 500 font sterling, amellyel egy másik tőkés az első körforgását kezdi meg. Ugyanígy áll a dolog a termelőtőke körforgásával. A megnövekedett *T'* az újrakezdésnél mint *T* lép fel, akárcsak a *T . . . T* egyszerű újratermelés *T*-je.

A $P'—Á' \prec^{M}_{Te}$ szakaszban a megnövekedett nagyságot csak *Á'* jelzi, nem pedig *M'* és *Te'*. Minthogy *Á* nem más, mint *M* és *Te* összege, már *Á'* jelzi, hogy a bennefoglalt *M* és *Te* összege nagyobb, mint az eredeti *T*. Másrészt azonban az *M'* és *Te'* jelölés helytelen volna, mert tudjuk, hogy a tőke megnövekedésével együtt jár értékösszetételének megváltozása, s ennek során *Te* értéke nő, *M* értéke pedig viszonylagosan mindig csökken, sőt gyakran abszolút módon is.

III. Pénzfelhalmozás

Azt, hogy *p*, a pénzzé változtatott értéktöbblet, azonnal hozzácsapható-e ismét a tovahaladó tőkeértékhez, és így, *P* tőkével együtt, *P'* nagyságban beléphet-e a körforgás folyamatába, olyan körülmények döntik el, amelyek *p* puszta meglététől függetlenek. Ha *p*-t mint pénztőkét a már meglevő első vállalkozás mellett megindítandó második, önálló vállalkozásban akarják felhasználni, világos, hogy erre csak akkor alkalmas, ha rendelkezik az ilyen vállalkozáshoz megkívánt minimális nagysággal. Ha az eredeti vállalkozás kibővítésére akarják felhasználni, akkor *T* anyagi tényezőinek viszonya és ezek értékviszonya ugyancsak szükségessé teszi, hogy *p* egy bizonyos minimális nagyságot érjen el. Az ebben a vállalkozásban működő termelési eszközök

mind nemcsak minőségi, hanem meghatározott mennyiségi viszonyban is vannak egymással, méreteik arányosak. A termelőtőkébe belekerülő tényezőknek ezek az anyagi viszonyai és az értékviszonyok, amelyeknek előbbiek hordozói, meghatározzák p azon minimális nagyságát, amely szükséges ahhoz, hogy, mint a termelőtőke növekményét, pótlólagos termelési eszközökké és munkaerővé, vagy csakis termelési eszközökké lehessen változtatni. Így például a fonógyáros nem növelheti orsóinak számát, ha ugyanakkor nem szerzi be a megfelelő kártoló és előfonó gépeket, hogy a gyapotra és munkabérre fordítandó többletkiadásról, amelyet a vállalat ilyen kibővítése szükségessé tesz, ne is beszéljünk. Ahhoz tehát, hogy a vállalatot kibővíthesse, az értéktöbbletnek már meglehetősen nagy összegre kell rúgnia (orsónként 1 font sterling új befektetést szoktak számítani). Amíg p ezt a minimális nagyságát el nem éri, a tőke körforgásának többször ismétlődnie kell, hogy az általa sorozatosan létrehozott p-k összege, P-vel együtt, tehát a $P'—A' \prec^{M}_{Te}$ folyamatban működésbe léphessen. Már a kisebb — például a fonógépeken végzett — átalakítások is, amelyek ezeket termelékenyebbé teszik, nagyobb kiadásokat igényelnek nyersanyagra, az előfonást végző gépállomány bővítésére stb. A közbenső időben tehát p-t felhalmozzák, és felhalmozása nem a saját funkciója, hanem a megismételt $T \ldots T$ folyamatok eredménye. Saját funkciója az, hogy pénzállapotban időzzön, amíg a megismételt értékesítési körforgásokból, tehát kívülről, annyi pótlást nem kap, hogy elérje az aktív működéséhez szükséges minimális nagyságot, azt a nagyságot, amellyel mint pénztőke, az adott esetben mint a működésben levő P pénztőke felhalmozott része, szintén hathatósan részt vehet a P pénztőke működésében. A közbenső időben felhalmozzák, és csak a kialakuló, növekvő kincs formájában van meg. A pénzfelhalmozás, a kincsképzés itt tehát olyan folyamat, amely átmenetileg együtt jár a valóságos felhalmozással, az ipari tőke működésének kiszélesítésével. Átmenetileg jár együtt, mert amíg a kincs kincsállapotában időzik, nem működik tőkeként, nem vesz részt a gyarapodás folyamatában, s olyan pénzösszeg marad, amely csak azért növekszik, mert közreműködése nélkül szerzett pénzt raknak ugyanabba a pénzesládába.

A kincsforma csak a forgalomban nem levő pénz formája, olyan pénzé, amelynek forgalma megszakadt, s ezért pénzformában őrzik. Ami magát a kincsképzés folyamatát illeti, ez minden árutermelés közös sajátossága s öncélként csak az árutermelés fejletlen, kapitalizmus előtti formáiban játszik szerepet. Az adott esetben azonban a kincs a pénztőke formája, s a kincsképzés olyan művelet, amely átmenetileg együtt jár a tőke felhalmozásával, mert és amennyiben a pénz itt *latens pénztőkeként* szerepel; mert a kincsképzés, a pénzformában

meglevő értéktöbblet kincsállapota, a tőke körforgásán kívül végbemenő, funkcionálisan meghatározott előkészítő szakasz, előkészítése annak, hogy az értéktöbblet valóban működő tőkévé változzon át. Latens pénztőkévé tehát ez a határozványa teszi, s ezért a termelőtőke mindenkori értékösszetétele határozza meg azt a nagyságot is, amelyet el kell érnie, hogy a folyamatba beléphessen. Amíg azonban kincsállapotban időzik, addig még nem működik pénztőkeként, még parlagon heverő pénztőke; nem azért hever parlagon, mert — amire korábban láttunk példát — funkciója félbeszakadt, hanem mert még nem képes azt ellátni.

A pénzfelhalmozást itt eredeti, reális formájában, mint valóságos pénzkincset fogjuk fel. Előfordulhat az is, hogy csupán az *Á'*-t eladó tőkés követelései formájában van meg. Ami a többi formákat illeti, amelyekben ez a latens pénztőke a közbenső időben maga is pénzt fiadzó pénz alakjában létezik, például mint kamatozó bankbetét, váltó vagy bármiféle értékpapír — ezek nem tartoznak ide. Ezekben az esetekben a pénzben realizált értéktöbblet sajátszerű tőkefunkciókat végez annak az ipari tőkének a körforgásán kívül, amelyből származott; olyan funkciókat, amelyeknek először is ehhez a körforgáshoz mint olyanhoz semmi közük, másodszor pedig az ipari tőke funkcióitól eltérő tőkefunkciókat tételeznek fel, amelyeket itt még nem fejtettünk ki.

IV. Tartalékalap

A kincs mint az értéktöbblet létezésének formája most vizsgált formájában pénzfelhalmozási alap, az a pénzforma, amelyet a tőkefelhalmozás átmenetileg magára ölt, s ennyiben maga is a tőkefelhalmozás feltétele. Ez a felhalmozási alap azonban külön mellékes szolgálatokat is végezhet, azaz belekerülhet a tőke körforgási folyamatába, anélkül hogy e körforgás formája *T ... T'* volna, tehát anélkül hogy a tőkés újratermelés bővülne.

Ha az *Á'—P'* folyamat normális mértékén túl meghosszabbodik, tehát az árutőke átváltozása pénzformába a szokásosnál nagyobb akadályokba ütközik, vagy ha — miután ez az átváltozás már megtörtént — például a termelési eszközök ára, amelyekké a pénztőkét át kell változtatni, nagyobb, mint a körforgás kezdetén, akkor a felhalmozási alapként működő kincset esetleg arra használják, hogy a pénztőkének, vagy e tőke egy részének a helyét töltse be. A pénzfelhalmozási alap ily módon tartalékalap, amellyel a körforgás zavarait kiegyenlítik.

Mint ilyen tartalékalap különbözik a vásárló- és fizetési eszközöknek a *T ... T* körforgásban vizsgált alapjától. Ezek az eszközök részei

a működő pénztőkének (tehát létezési formái a folyamatban általában bennelevő tőkeérték egy részének), amelynek részei csak különböző egymást követő időpontokban lépnek működésbe. A termelési folyamat folytonosságában mindig képződik tartalék-pénztőke, mert ma fizetések folytak be, fizetni viszont csak későbbi időpontban kell, mert ma nagyobb árumennyiséget adtak el, nagyobb mennyiségű áru vásárlására viszont majd csak később kerül sor; ezekben az időközökben tehát a forgalomban levő tőke egy része mindig pénzformában tartózkodik. Ezzel szemben a tartalékalap nem a működő tőkének, pontosabban pénztőkének az alkotórésze, hanem a felhalmozása előkészítő szakaszában levő tőkének, az aktív tőkévé még át nem változtatott értéktöbbletnek. Egyébként magától értetődik, hogy a tőkés szorult helyzetben egyáltalán nem kutatja, mik a kezében levő pénz meghatározott funkciói, hanem mindenét felhasználja arra, hogy tőkéje körforgási folyamatát mozgásban tartsa. Például az adott esetben $P = 422$ font sterling, $P' = 500$ font sterling. Ha a 422 font sterling tőke egy része mint fizetési és vásárlóeszközök alapja, mint pénzkészlet van meg, akkor arra számítanak, hogy ez a rész változatlan körülmények között teljesen belekerül a körforgásba, és e célra elegendő is. A tartalékalap viszont a 78 font sterling értéktöbbletnek a része; a 422 font sterling értékű tőke körforgási folyamatába csak akkor léphet be, ha ez a körforgás nem változatlan körülmények között megy végbe; hiszen a tartalékalap a felhalmozási alap része, itt pedig úgy játszik szerepet, hogy az újratermelést nem bővíti.

A pénzfelhalmozási alap már latens pénztőke létezési formája; tehát pénz átváltozása pénztőkévé.

A termelőtőke körforgásának általános képlete, amely magában oglalja az egyszerű és a bővített újratermelést, a következő:

$$T \ldots \overset{1}{\widehat{A'—P'}}. \quad \overset{2}{\widehat{P—A}} < \overset{M}{Te} \ldots T\,(T').$$

Ha $T = T$, akkor P a 2) szakaszban $= P'—p$; ha $T = T'$, akkor P a 2) szakaszban nagyobb, mint $P'—p$; azaz p-t teljesen vagy részben pénztőkévé változtatták át.

A termelőtőke körforgása az a forma, amelyben a klasszikus közgazdaságtan az ipari tőke körforgási folyamatát vizsgálja.

Harmadik fejezet

AZ ÁRUTŐKE KÖRFORGÁSA

Az árutőke körforgásának általános képlete a következő:

$$Á'—P'—Á \ldots T \ldots Á'.$$

$Á'$ nemcsak terméke, hanem feltétele is a két korábban vizsgált körforgásnak, mert az, ami az egyik tőkének $P—Á$, a másiknak már $Á'—P'$, ha a termelési eszközöknek legalább egy része maga is más, körforgásukat végző egyéni tőkék áruterméke. A mi esetünkben például a szén, a gépek stb. árutőkéje a bányatőkésnek, a tőkés géppgyártónak stb. Továbbá már az I. fejezet 4. pontjában kimutattuk, hogy már a $P \ldots P'$ első megismétlésekor, még mielőtt a pénztőkének ez a második körforgása befejeződött volna, előfeltétel nemcsak a $T \ldots T$ körforgás, hanem az $Á' \ldots Á'$ körforgás is.

Ha bővített újratermelés megy végbe, a befejező $Á'$ nagyobb, mint a kiinduló $Á'$, s ezért itt $Á''$-vel jelöljük.

A harmadik forma a két elsőtől abban különbözik, hogy, először, itt a körforgást az összforgalom nyitja meg két ellentétes szakaszával, ezzel szemben az I. formában a forgalmat megszakítja a termelési folyamat, a II. formában pedig az összforgalom, egymást kiegészítő két szakaszával, csak az újratermelési folyamat közvetítője, s ezért a $T \ldots T$ közötti közvetítő mozgást alkotja. $P \ldots P'$ esetében a forgalom formája $P—Á \ldots Á'—P' = P—Á—P'$. $T \ldots T$ esetében a fordítottja: $Á'—P'$. $P—Á = Á—P—Á$. $Á' \ldots Á'$ esetében formája ugyancsak az utóbbi.

Másodszor: Az I. és a II. körforgás ismétlődése során, még ha a P' és T' végpontok kezdőpontjai is a megújuló körforgásnak, az a forma, amelyben keletkeztek, eltűnik. $P' = P + p$ és $T' = T + t$ az új folyamatot ismét mint P és T kezdi el. A III. formában azonban az $Á$ kezdőpontot $Á'$-val kell jelölni, még akkor is, ha a körforgás azonos fokon ismétlődik, mégpedig a következő miatt: Az I. formában, mihelyt P' (mint olyan) új körforgást nyit meg, úgy működik, mint P pénztőke, mint az értékesítendő tőkeérték pénzformájú előlege. Az előlegezett pénztőke nagyobb lett, mert az első körforgásban végbement felhalmozás folytán megnövekedett. De akár 422 font sterling, akár 500 font sterling az előlegezett pénztőke nagysága, ez nem változtat azon, hogy úgy jelenik meg, mint puszta tőkeérték. P' már nem mint értékesített, vagyis értéktöbblettel terhes tőke, mint tőkeviszony létezik. Hiszen éppen az a feladata, hogy a folyamatban majd értékesüljön. $T \ldots T'$ esetében ugyanígy áll a dolog: T'-nek az a ren-

deltetése, hogy mint *T*, mint értéktöbblet termelésére hivatott tőkeérték, folytonosan tovább működjön és körforgását megújítsa. — Ezzel szemben az árutőke körforgása nem tőkeértékkel, hanem áruformában megnövekedett tőkeértékkel kezdődik, tehát eleve magában foglalja nemcsak az áruformában meglevő tőkeérték körforgását, hanem az értéktöbbletét is. Ha tehát ebben a formában egyszerű újratermelés megy végbe, akkor ugyanolyan nagyságú *Á'* van a végponton, mint amilyen a kezdőponton. Ha az értéktöbblet egy része belép a tőke körforgásába, akkor *Á'* helyett a végponton *Á''*, tehát nagyobb *Á'* jelenik meg ugyan, de az ezt követő körforgást megint *Á'* nyitja meg, amely csupán nagyobb, mint az előző körforgásban szereplő *Á'*, és nagyobb felhalmozott tőkeértékkel, tehát aránylag nagyobb újonnan előállított értéktöbblettel kezdi meg új körforgását. *Á'* a körforgást minden esetben mint olyan árutőke kezdi, amely = tőkeérték + értéktöbblet.

Á' mint *Á* valamely egyéni tőke körforgásában nem mint ennek a tőkének a formája, hanem mint egy másik ipari tőke formája jelenik meg, amennyiben a termelési eszközök ez utóbbi termékei. Az első tőke *P—Á* (azaz *P—Te*) művelete e második tőke számára *Á'—P'*.

A $P—Á<^{M}_{Te}$ forgalmi folyamatban *M* és *Te* annyiban játszanak azonos szerepet, hogy egyaránt áruk eladóik kezében, egyfelől a munkásokéban, akik munkaerejüket adják el, másfelől a termelési eszközök tulajdonosai kezében, akik ez utóbbiakat bocsátják áruba. A vevő számára, akinek pénze itt pénztőkeként működik, csak addig áruk, amíg meg nem vásárolta őket, amíg tehát mint mások árui kerülnek szembe pénzformában levő tőkéjével. *Te* és M itt csak annyiban különböznek egymástól, hogy *Te* az eladója kezében = *Á'*, tehát tőke lehet, ha *Te* áruformája az ő tőkéjének, ezzel szemben *M* a munkás számára mindig csak áru, s csak a vevő kezében, mint *T* alkotórésze, válik tőkévé.

Á' tehát mint puszta *Á*, mint a tőkeérték puszta áruformája, sohasem kezdhet körforgást. Mint árutőke mindig kettős jellegű. A használati érték szempontjából terméke *T* működésének, a jelen esetben fonal, amelynek a forgalomból áruként előkerült elemei, *M* és *Te*, csak mint e termék termékképzői működtek. Másodszor, az érték szempontjából *Á'* nem más, mint a *T* tőkeérték plusz a *T'* funkciója során létrehozott *m* értéktöbblet.

Csak magának *Á'*-nak a körforgásában válhat el és kell hogy elváljon az *Á* = *T* = tőkeérték *Á'* ama részétől, amely az értéktöbbletet testesíti meg ⟨következésképpen válhat el és kell hogy elváljon az az árutermék, amely a tőkeértéket testesíti meg, a többletterméktől, amelyben az értéktöbblet rejlik⟩ ; akár valóban elválasztható e

két rész egymástól, mint a fonalnál, akár nem, mint a gépnél. Minden esetben elválaszthatókká lesznek, mihelyt *Á'* átváltozik *P'*-vé.

Ha a teljes áruterméket — mint például a 10 000 font fonalat — el lehet különíteni önálló, egynemű résztermékekre, s ennél fogva az *Á'—P'* művelet egymást követő részleteladások összegében jelenhet meg, akkor lehetséges, hogy a tőkeérték áruformában, mint *Á* működjön, hogy *Á'*-tól elváljon, mielőtt az értéktöbblet realizálódott, tehát mielőtt az *Á'* mint egész realizálódott volna.

Az 500 font sterling értékű 10 000 font fonalból 8 440 font értéke = 422 font sterling = az értéktöbblettől elvált tőkeértékkel. Ha a tőkés először 8 440 font fonalat ad el 422 font sterlingért, akkor ez a 8 440 font fonal *Á*-t testesíti meg, vagyis az áruformában levő tőkeértéket; az *Á'*-ban ezen felül benne rejlő 1 560 font fonal többlettermék = 78 font sterling értéktöbblet csak később kerülne forgalomba; a tőkés elvégezhetné az $Á—P—Á < \frac{M}{Te}$—folyamatot, mielőtt a többlettermék *á—p—á* forgalma lebonyolódna.

Vagy ha először 372 font sterling értékű 7 440 font fonalat adna el, s azután 50 font sterling értékű 1 000 font fonalat, akkor az *Á* első részével pótolni lehetne a termelési eszközöket (a *c* állandó tőkerészt), második részével a *v* változó tőkerészt, tehát a munkaerőt, s ezután ugyanott tartana, mint az előbbi esetben.

Ha azonban ilyen egymást követő részleteladások történnek, s a körforgás feltételei ezt megengedik, a tőkés, ahelyett hogy *Á'*-t választaná szét $c + v + m$-re, ezt az elválasztást *Á'* egyes hányadainál is elvégezheti.

Például a 7 440 font fonal = 372 font sterling, amely mint Á' (10 000 font fonal = 500 font sterling) része, az állandó tőkerészt képviseli, megint széttagolható 276 768 font sterling értékű 5 535 360 font fonalra, amely csupán az állandó részt, vagyis a 7 440 font fonalhoz elhasznált termelési eszközök értékét pótolja; 37 200 font sterling értékű 744 font fonalra, amely csak a változó tőkét pótolja; 58 032 font sterling értékű 1 160 640 font fonalra, amely mint többlettermék az értéktöbblet hordozója. A tőkés tehát megteheti, hogy az eladott 7 440 font fonalból 6 279 360 font fonalnak 313 968 font sterlingért történő eladásával pótolja az előbbi mennyiségben foglalt tőkeértéket, az 1 160 640 font többlettermék 58 032 font sterling értékét pedig jövedelemként költi el.

Ugyanígy a továbbiakban széttagolhatja és ennek megfelelően adhatja el a tőkés azt az 1 000 font fonalat, amely = 50 font sterlinggel = a változó tőkeértékkel: 744 font fonalat 37 200 font sterlingért (az 1 000 font fonalban foglalt állandó tőke értéke); 100 font fonalat 5 000 font sterlingért (ugyanazon fonalmennyiség változó tőkerésze);

tehát 844 font fonalat elad 42 200 font sterlingért, s ez pótolja az 1 000 font fonalban rejlő tőkeértéket; végül 156 font fonalat 7 800 font sterling értékben, amely az 1 000 font fonalban foglalt többletterméket képviseli, s mint ilyen elfogyasztható.

Végül a még fennmaradó 1 560 font fonalat (értéke 78 font sterling) széttagolhatja oly módon, ha az eladás sikerül, hogy 1 160 640 font fonal eladása 58 032 font sterlingért pótolja az 1 560 font fonalban rejlő termelési eszközök értékét, és 7 800 font sterling értékű 156 font fonal eladása a változó tőke értéket; összesen 1 316 640 font fonal = = 65,832 font sterling pótolja az egész tőkeértéket; végül a fennmaradó 243 360 font többlettermék = 12 168 font sterling mint jövedelem elkölthető.

Nemcsak a fonalban megtestesülő minden *c*, *v*, *m* elem tagolható szét ismét ugyanilyen alkotórészekre, hanem minden egyes font fonal is, amelynek értéke 1 shilling = 12 penny.

$c = 0{,}744$	font	fonal	=	8,928	penny
$v = 0{,}100$	«	«	=	1,200	«
$m = 0{,}156$	«	«	=	1,872	«
$c + v + m = 1$	font	fonal	=	12	penny

Ha a fenti három részleteladás eredményét összeadjuk, ugyanazt az eredményt kapjuk, mint amikor a 10 000 font fonalat egyszerre adják el.

Állandó tőkére jut:

az 1. eladásnál:	5 535 360	font	fonal	=	276 768	font sterling
a 2. «	744 000	«	«	=	37 200	« «
a 3. «	1 160 640	«	«	=	58 032	« «
összesen	7 440	font	fonal	=	372	font sterling

Változó tőkére jut:

az 1. eladásnál:	744 000	font	fonal	=	37 200	font sterling
a 2. «	100 000	«	«	=	5 000	« «
a 3. «	156 000	«	«	=	7 800	« «
összesen	1 000	font	fonal	=	50	font sterling

Értéktöbbletre jut:

az 1. eladásnál	1 160 740	font	fonal	=	58 032	font sterling
a 2. «	156 000	«	«	=	7 800	« «
a 3. «	243 360	«	«	=	12 168	« «
összesen	1 560	font	fonal	=	78	font sterling

Végeredmény:

állandó tőke:	7 440	font	fonal	= 372	font	sterling
változó «	1 000	«	«	= 50	«	«
értéktöbblet:	1 560	«	«	= 78	«	«
összesen	10 000	font	fonal	= 500	font	sterling

Á'—P' önmagában véve nem más, mint 10 000 font fonal eladása. A 10 000 font fonal éppolyan áru, mint minden más fonal. A vevőt az érdekli, hogy egy font fonal ára 1 shilling, vagyis 10 000 fonté 500 font sterling. Ha az alkunál az értékösszetételt szóbahozza, ezt csak azzal az alattomos szándékkal teszi, hogy bebizonyítsa, az 1 font fonalat 1 shillingnél olcsóbban is el lehet adni, s az eladó még így is jó üzletet csinál. Az viszont, hogy mennyit vásárol, szükségleteitől függ: ha például szövödetulajdonos, akkor a szövödében működő saját tőkéje összetételétől, nem pedig a fonógyáros tőkéjének összetételétől, akitől vásárol. Azok az arányok, amelyekben *Á'*-nak egyrészt a benne feldolgozott tőkét (illetve annak különböző alkotórészeit) kell pótolnia, másrészt többlettermékül kell szolgálnia, akár értéktöbblet elköltésére, akár tőkefelhalmozásra, csak annak a tőkének a körforgásában léteznek, amelynek a 10 000 font fonal áruformája. Az eladáshoz mint olyanhoz ezeknek az arányoknak semmi közük. Ezenkívül itt feltételezzük, hogy *Á'*-t értékén adják el, hogy tehát csak áruformából pénzformába való átváltozásáról van szó. *Á'* számára, a szóban forgó egyéni tőke körforgásában megjelenő funkcionális forma számára, amelyből a termelőtőkét pótolni kell, természetesen döntő, hogy az eladásnál az ár eltér-e és mennyire az értéktől, de ezzel itt, ahol csak a formakülönbségeket vizsgáljuk, nem kell foglalkoznunk.

Az I. formában, *P ... P'*-ben, a termelési folyamat a tőke forgalmának egymást kiegészítő és egymással ellentétes két szakasza között a középen jelenik meg; a termelési folyamat már elmúlt, mielőtt az *Á'—P'* befejező szakasz bekövetkezik. Pénzt előlegeztek tőkeként, ez először átváltozott termelési elemekké, majd ezekből árutermékké, és ez az árutermék ismét átváltozott pénzzé. Teljesen lezárt üzleti ciklus ez, amelynek eredménye a mindenre felhasználható pénz. Az újrakezdés tehát csak mint lehetőség van adva. *P ... T ... P'* éppúgy lehet utolsó körforgás, amely az üzlettől való visszavonulás esetén az egyéni tőke működését befejezi, mint az újonnan működésbe lépő tőke első körforgása. Az általános mozgás itt *P ... P'*, pénztől halad több pénz felé.

A II. formában, amelynek képlete *T ... Á'—P'—Á ... T* (*T'*),

a teljes forgalmi folyamat követi az első *T*-t és megelőzi a másodikat; de az I. formával ellentétes sorrendben megy végbe. Az első *T* a termelőtőke, és funkciója, a termelési folyamat, előfeltétele az ezt követő forgalmi folyamatnak. A befejező *T* viszont nem a termelési folyamat; ez csak az ipari tőkének termelőtőke formájában való újramegjelenése. Ez pedig annak eredménye, hogy a tőkeérték az utolsó forgalmi szakaszban átváltozott *M* + *Te*-vé, azokká a szubjektív és objektív tényezőkké, amelyeknek egyesülése a termelőtőke létezési formája. A tőke, akár *T*, akár *T'*, a végén megint olyan formában van meg, amelyben újból termelőtőkeként kell működnie, el kell végeznie a termelési folyamatot. A mozgás általános formája, *T* . . . *T*, az újratermelés formája, és *P* . . . *P'*-vel ellentétben nem mutatja meg, hogy a folyamat célja az értékesítés. Ezért ez a forma a klasszikus közgazdaságtan számára még inkább megkönnyíti, hogy figyelmen kívül hagyja a termelési folyamat sajátos tőkés formáját és a folyamat céljául a termelést mint olyat tüntesse fel; azt, hogy lehetőleg sokat és olcsón kell termelni, s a terméket lehetőleg sokféle egyéb termékkel elcserélni, részint a termelés megújítása (*P*—*Á*), részint fogyasztás (*p*—*á*) céljából. Eközben azután, minthogy *P* és *p* itt csak mint múló forgalmi eszköz jelenik meg, figyelmen kívül lehet hagyni mind a pénz, mind a pénztőke sajátosságait, s az egész folyamat egyszerűnek és természetesnek tűnik fel, azzal a természetességgel hat, amely a sekélyes racionalizmus sajátja. Ugyanígy az árutőke vizsgálatánál alkalomadtán megfeledkeznek a profitról, s az árutőke, amikor a termelés teljes körforgásáról van szó, csak mint áru szerepel, amikor viszont az érték alkotórészeiről esik szó, akkor mint árutőke. A felhalmozást természetesen ugyanolyan módon ábrázolják, mint a termelést.

A III. formában, amelynek képlete *Á'*—*P'*—*A*. . .*T*. . .*Á'*, a körforgást a forgalmi folyamat két szakasza nyitja meg, mégpedig ugyanolyan sorrendben, mint a *T*. . .*T* II. formában; ezután *T* következik, mégpedig, mint az I. formában, funkciójával, a termelési folyamattal; ez utóbbi eredménye, *Á'*, befejezi a körforgást. A körforgás, amely a II. formában *T*-vel, mint a termelőtőke puszta újramegjelenésével végződött, itt *Á'*-val, az árutőke újramegjelenésével fejeződik be; a II. formában a tőke a befejező *T* formájában újra kellett hogy kezdje a folyamatot, mint termelési folyamatot, itt pedig, az ipari tőkének árutőke formájában való újramegjelenése folytán, a körforgásnak az *Á'*—*P'* forgalmi szakasszal kell újrakezdődnie. A körforgás mindkét formája befejezetlen, mert egyik sem *P'*-vel, a *pénzzé* visszaváltoztatott, értékesített tőkeértékkel zárul. Tehát mind a kettőnek folytatódnia kell, s ezért magukban foglalják az újratermelést. A teljes körforgás a III. formában *Á'*. . .*Á'*.

A harmadik formát a két elsőtől az különbözteti meg, hogy csak ez az a körforgás, amelyben nem az eredeti, még értékesítés előtt álló tőkeérték, hanem a már értékesült tőkeérték jelenik meg értékesítésének kezdőpontjaként. A kezdőpont itt *Á'*, mint tőkeviszony, s ez mint ilyen meghatározóan hat az egész körforgásra, mert már első szakaszában magában foglalja mind a tőkeérték, mind az értéktöbblet körforgását, s ha nem is minden egyes körforgásban, de ezek átlagában az értéktöbbletnek részben jövedelemként elköltésre kell kerülnie, vagyis el kell végeznie az *á—p—á* forgalmi folyamatot, részben pedig a tőkefelhalmozás elemeként kell működnie.

Az *Á'...Á'* forma feltételezi az egész árutermék elfogyasztását, mint a tőke normálisan végbemenő körforgásának előfeltételét. A munkás egyéni fogyasztása és a többlettermék fel nem halmozott részének egyéni elfogyasztása magában foglalja az egész egyéni fogyasztást. A fogyasztás tehát egészében — mint egyéni és mint termelő fogyasztás — előfeltételként szerepel *Á'* körforgásában. A termelő fogyasztást (amely a dolog természeténél fogva a munkás egyéni fogyasztását is magában foglalja, mert a munkaerő, bizonyos határok között, a munkás egyéni fogyasztásának állandó terméke) minden egyéni tőke maga végzi. Az egyéni fogyasztás — kivéve azt, ami az egyéni tőkés létezéséhez feltétlenül szükséges — csak mint társadalmi művelet feltétel, nem pedig mint az egyéni tőkés művelete.

Az I. és a II. formában az összfolyamat az előlegezett tőkeérték mozgásaként jelenik meg. A III. formában a kezdőpont a teljes árutermék alakjában megjelenő értékesített tőke, s ennek formája, a mozgó tőke, az árutőke. Ez a mozgás csak akkor ágazik ketté tőkemozgásra és jövedelemmozgásra, amikor az árutőke már átváltozott pénzzé. A tőke körforgásának ez a formája magában foglalja mind a társadalmi össztermék elosztását, mind az egyes árutőkék termékének sajátos elosztását egyrészt egyéni fogyasztási alapra, másrészt újratermelési alapra.

P...P' magában foglalja a körforgás bővítésének lehetőségét aszerint, hogy mekkora a megújult körforgásba belépő *p*.

A *T...T* körforgásban előfordulhat, hogy *T* ugyanolyan, sőt kisebb értékkel kezdi az új körforgást, és mégis bővített újratermelést jelent; például ha egyes áruelemek a munka megnövekedett termelékenysége következtében olcsóbbá válnak. Az ellenkező esetben viszont az értékben megnövekedett termelőtőke anyagi tekintetben szűkített újratermelést jelenthet, például ha a termelés elemei megdrágultak. Ugyanez érvényes az *Á'...Á'* körforgásra.

Az *Á'...Á'* körforgásban a termelés feltételezi az áruformában levő tőkét; ez utóbbi újra visszatér mint előfeltétel e körforgás során

a második *Á*-ban. Ha ennek az *Á*-nak a termelése vagy újratermelése még nem történt meg, a körforgás akadályokba ütközik; ezt az *Á*-t ugyanis túlnyomórészt mint egy másik ipari tőke *Á'*-ját kell újratermelni. Ebben a körforgásban *Á'* mint a mozgás kezdő-, átmenő- és végpontja szerepel, tehát mindig megvan. Ez állandó feltétele az újratermelési folyamatnak.

Az *Á'...Á'* formát még egy mozzanat különbözteti meg az I. és II. formától. Mindhárom körforgásban közös, hogy az a forma, amelyben a tőke a körforgását megnyitja, azonos a befejező formával, s ily módon a tőke újra abba a kezdő formába kerül, amelyben ugyanazt a körforgást ismét megnyitja. A *P, T, Á'* kezdő forma mindig az a forma, amelyben a tőkeértéket (a III. körforgásban a hozzánőtt értéktöbblettel együtt) előlegezik, tehát a tőkének a körforgás szempontjából eredeti formája; a *P', T, Á'* befejező forma pedig mindig átváltozott formája a körforgás során ezt megelőző funkcionális formának, amely nem az eredeti forma.

Ennélfogva *P'* az I. körforgásban átváltozott formája *Á'*-nak, a befejező *T* a II. körforgásban átváltozott formája *P*-nek (s az I. és II. körforgásban ez az átváltozás az áruforgalom egyszerű művelete, az áru és pénz formális helyváltozása révén megy végbe); a III. körforgásban *Á'* átváltozott formája *T*-nek, a termelőtőkének. De itt a III. körforgásban az átváltozás először is nemcsak a tőke funkcionális formáját, hanem értéknagyságát is érinti; másodszor pedig nem a forgalmi folyamathoz tartozó, pusztán formális helyváltoztatásnak, hanem annak a valóságos átváltozásnak az eredménye, amelyen a termelőtőke árualkatrészeinek használati formája és értéke a termelési folyamatban keresztülment.

A *P, T, Á'* kezdőpontok formája előfeltétele a mindenkori I., II., III. körforgásnak; a végpontban visszatérő formát magának a körforgásnak a metamorfózis-sora tételezi, tehát szabja meg. *Á'* mint az egyéni ipari tőke körforgásának végpontja, csak az őt létrehozó ipari tőkének nem a forgalomhoz tartozó *T* formáját tételezi fel. *P'* mint az I. körforgás végpontja, mint *Á'* átváltozott formája (*Á'—P'*), feltételezi *P*-t a vevő kezében, vagyis azt, hogy *P* megvan a *P...P'* körforgáson kívül, és hogy *Á'* eladása *P*-t e körforgásba bevonja és ennek befejező formájává teszi. Ugyanígy a II. körforgásban a befejező *T* feltételezi, hogy *M* és *Te* (*Á*) megvan a körforgáson kívül, s hogy abba *P—Á* révén mint befejező forma belép. De a végpontot nem tekintve, sem az egyes pénztőke körforgásának nem előfeltétele az általános pénztőke léte, sem az egyes termelőtőke körforgása nem feltételezi a termelőtőke körforgásainak létezését. Az I. körforgásban *P* az első pénztőke, a II. körforgásban *T* az első termelőtőke lehet,

amely a történelem színpadára lép, de a III. körforgásban

$$Á' \left\{ \begin{array}{l} Á— \\ —P' \\ á— \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} P—Á<^{M}_{Te}\ldots T\ldots Á' \\ \\ p—á \end{array} \right.$$

Á kétszer szerepel mint a körforgáson kívüli előfeltétel. Egyszer az *Á'—P'—Á*$<^{M}_{Te}$ körforgásban. Ez az *Á*, amennyiben *Te*-ből áll, áru az eladó kezében; maga is árutőke, mert tőkés termelési folyamat terméke; s még ha nem is az, a kereskedő kezében mint árutőke jelenik meg. Másodszor az *á—p—á* folyamat második *á*-jában, amelynek ugyancsak meg kell lennie mint árunak ahhoz, hogy meg lehessen vásárolni. Mindenesetre, akár árutőkék, akár nem, *M* és *Te* éppúgy áruk, mint *Á'*, és árukként viszonyulnak egymáshoz. Ugyanez áll a második *á*-ra az *á—p—á* folyamatban. Amennyiben tehát *Á'* = *Á* (*M* + *Te*), annyiban létrehozó elemei áruk, amelyeket a forgalomban ugyanolyan árukkal kell pótolni; mint ahogy az *á—p—á* folyamat második *á*-ját is más azonos árukkal kell pótolni a forgalomban.

Ezenkívül a tőkés termelés mint uralkodó termelési mód megköveteli, hogy minden áru árutőke legyen az eladó kezében. A kereskedő kezében is árutőke marad, vagy azzá lesz, ha még nem volt az. Vagy pedig olyan árunak kell lennie — például importcikknek — amely eredeti árutőkét pótol, tehát csak más létezési formát adott annak.

A *T* termelőtőkét alkotó *M* és *Te* áruelemek a *T* létezési formáiként nem ugyanabban az alakban jelennek meg, mint a különböző árupiacokon, ahol összeszedik őket. Most egyesültek, és ⟨csak⟩ összekapcsolódva képesek termelőtőkeként működni.

Á csak ebben a III. formában jelenik úgy meg, mint *Á* előfeltétele magában a körforgásban. Ennek az az oka, hogy a körforgást az áruformában levő tőke nyitja meg. A körforgás azzal kezdődik, hogy *Á'*-t (amennyiben tőkeértékként működik, akár értéktöbblettel megnövekedve, akár nem) átváltoztatják azokká az árukká, amelyek termelési elemeit alkotják. Ez az átváltoztatás azonban magában foglalja az egész *Á—P—Á* (= *M* + *Te*) forgalmi folyamatot, s eredménye annak. Itt tehát mindkét végpont *Á*, de a második végpont, amely a maga *Á* formáját *P—Á* révén kívülről, az árupiacról szerzi, nem a körforgásnak, hanem csak e körforgás két első, a forgalmi folyamatot felölelő szakaszának a végpontja. Eredménye *T*, amelynek funkciója, a termelési folyamat ez után kezdődik. *Á'* csak mint ennek eredménye, tehát nem mint a forgalmi folyamatnak az eredménye jelenik meg a körforgás befejezőjeként, és ugyanabban a formában, mint az *Á'* kezdőpont. A *P..P'* és *T...T* körforgásokban viszont

a *P'* és *T* végpontok közvetlen eredményei a forgalmi folyamatnak. Itt tehát csak a körforgás végén szerepel előfeltételként a más kezében levő *P'*, illetve *T*. Amennyiben a körforgás a két végpont között megy végbe, sem *P* az egyik esetben, sem *T* a másikban — *P* mint idegen pénznek és *T* mint idegen termelési folyamatnak a létezése — nem úgy jelenik meg, mint e körforgások előfeltétele. *Á'*... *Á'* viszont feltételezi, hogy *Á* (= *M* + *Te*) idegen kézben levő idegen áruk, amelyeket a bevezető forgalmi folyamat révén bevonnak a körforgásba és termelőtőkévé változtatnak, amelynek működése következtében azután *Á'* ismét a körforgás befejező formájává lesz.

De éppen mert az *Á'*...*Á'* körforgás elvégzése másik ipari tőkét tételez fel *Á* (= *M* + *Te*) formában (és *Te* különféle egyéb tőkéket foglal magában, például a mi esetünkben gépeket, szenet, olajat stb.), ezért arra késztet, hogy ne csak mint a körforgás *általános* formáját vegyük szemügyre, azaz mint olyan társadalmi formát, amely minden egyes ipari tőkének sajátja (kivéve amikor először fektetik be), tehát ne csak mint az összes egyéni ipari tőkék közös mozgási formáját vizsgáljuk, hanem egyúttal mint az egyéni tőkék összegének, tehát a tőkésosztály össztőkéjének mozgási formáját, mint olyan mozgást, amelyben az egyes ipari tőkék mozgása csak a többiekével összefonódó és általuk feltételezett részmozgásként jelenik meg. Ha például egy ország évi teljes áruterméket vesszük szemügyre és elemezzük azt a mozgást, amelynek folytán ennek egy része az összes egyéni vállalatok termelőtőkéjét pótolja, másik része pedig a különböző osztályok egyéni fogyasztásába kerül bele, akkor az *Á'*...*Á'* körforgást úgy vizsgáljuk, mint nemcsak a társadalmi tőkének, hanem az általa létrehozott értéktöbbletnek, illetve többlettermléknek a mozgási formáját is. Az a körülmény, hogy a társadalmi tőke = az egyéni tőkék összegével (beleértve a részvénytőkéket, illetve az állami tőkét, amennyiben a kormányok bányákban, vasutaknál stb. produktív bérmunkát alkalmaznak, tehát ipari tőkésként működnek), és hogy a társadalmi tőke összmozgása = az egyéni tőkék mozgásának számtani összegével, egyáltalában nem zárja ki azt, hogy ez a mozgás az elszigetelt egyéni tőke mozgásaként más jelenségeket mutat, mint ugyanaz a mozgás, ha a társadalmi tőke összmozgásának egyik részeként, tehát a többi részek mozgásával való összefüggésében vizsgáljuk, s hogy ez egyúttal megold olyan problémákat, amelyeknek megoldását az elszigetelt egyéni tőke körforgásának vizsgálatánál fel kell tételeznünk, ahelyett, hogy e vizsgálatból következnének.

Á'...*Á'* az egyetlen körforgás, amelyben az eredetileg előlegezett tőkeérték csak egyik része a mozgás kezdőpontjának, s ennélfogva a mozgás eleve mint az ipari tőke teljes mozgása jelentkezik; mozgása

mind a termelőtőkét pótló termékrésznek, mind annak a termékrésznek, amely többletterméket alkot, s amelyet átlagosan részint jövedelemként költenek el, részint felhalmozásra fordítanak. Amennyiben ez a körforgás magában foglalja értéktöbbletnek jövedelemként való elköltését, annyiban az egyéni fogyasztást is tartalmazza. Ez utóbbit azonban azáltal is magában foglalja, hogy kezdőpontja, az áru ($Á$), valamilyen használati tárgy; de minden tőkés módon termelt tárgy árutőke, függetlenül attól, hogy használati formája folytán termelő vagy egyéni fogyasztásra, avagy mindkettőre hivatott. $P \ldots P'$ csak a folyamat értékoldalára, az előlegezett tőkeérték értékesítésére mutat rá, mint az egész folyamat céljára: $T \ldots T (T')$ a tőke termelési folyamatára mint újratermelési folyamatra hívja fel a figyelmet, amelynek során a termelőtőke azonos nagyságú marad vagy növekszik (felhalmozás); $Á' \ldots Á'$, amely már kezdőpontjában úgy jelentkezik, mint a tőkés árutermelés alakja, eleve magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást: a termelő fogyasztás és az abban bennerejlő értékesítés csak egyik ága mozgásának. Végül, minthogy $Á'$ létezhet olyan használati formában, amely semmilyen termelési folyamatba nem léphet be újra, ez eleve figyelmeztet arra, hogy $Á'$-nak a termék egyes részeiben kifejezett különböző értékalkotórészei szükségképpen más szerepet játszanak, ha $Á' \ldots Á'$ a társadalmi össztőke mozgásának formája és mást, ha valamely egyéni ipari tőke önálló mozgását ábrázolja. Mindezekben a sajátosságaiban ez a körforgás túlmutat önmagán, az egyéni tőke elszigetelt körforgásán.

Az $Á' \ldots Á'$ figurában az árutőkének, azaz a tőkés módon előállított össztermléknek a mozgása úgy jelenik meg, mint előfeltétele és egyúttal feltételezettje az egyéni tőke önálló körforgásának. Ha tehát ezt az alakot sajátszerűségében fogjuk fel, nem elégedhetünk már meg azzal, hogy az $Á'—P'$ és $P—Á$ metamorfózisok egyrészt a tőke metamorfózisának funkcionálisan meghatározott szakaszai, másrészt az általános áruforgalom részei. Tisztázni kell az egyéni tőke metamorfózisainak összefonódását a többi egyéni tőkék metamorfózisaival és az össztermék egyéni fogyasztásra hivatott részével. Az egyéni ipari tőke körforgásának elemzésekor tehát elsősorban a két első formából indulunk ki.

Az $Á' \ldots Á'$ körforgás az elszigetelt egyéni tőke mozgási formájaként jelenik meg például a mezőgazdaságban, ahol aratástól aratásig számolnak. A II. alakban a vetésből, a III. alakban az aratásból indulnak ki, vagy ahogy a fiziokraták mondják, az előbbiben az előlegekből (avances), az utóbbiban a bevételekből (reprises). A III. formában a tőkeérték mozgása már eleve csak mint az általános termék-

tömeg mozgásának része jelenik meg, ezzel szemben az I. és II. formában *Á'* mozgása csak valamely elszigetelt tőke mozgásának egyik mozzanata.

A III. figurában a piacon található áruk állandó előfeltételei a termelési és újratermelési folyamatnak. Ha tehát figyelmünket erre a figurára összpontosítjuk, úgy tűnik fel, hogy a termelési folyamat valamennyi eleme az áruforgalomból származik és csak árukból áll. Ez az egyoldalú felfogás nem veszi észre a termelési folyamatnak az áruelemektől független elemeit.

Minthogy az *Á' ... Á'* körforgásban a kezdőpont az össztermék (az összérték), ezért itt kitűnik, hogy (a külkereskedelmet figyelmen kívül hagyva) bővített újratermelés, egyébként változatlan termelékenység esetén, csak akkor lehetséges, ha a többlettermék tőkésítendő része már tartalmazza a pótlólagos termelőtőke anyagi elemeit; tehát kitűnik — minthogy egy év termelése előfeltételéül szolgál a következő év termelésének, vagy mert ez egy éven belül, az egyszerű újratermelési folyamattal egyidejűleg megtörténhet —, hogy a többlettermeket mindjárt olyan formában termelik, amelyben pótlólagos tőkeként működhet. Nagyobb termelékenység csak a tőke anyagát szaporíthatja, de nem növelheti értékét; ezzel azonban pótlólagos anyagot szolgáltat az értékesítés számára.

Á'...Á' az alapja Quesnay Tableau économique-jának, s kiváló és helyes érzékre vall, hogy a *P...P'* körforgással (a merkantilrendszer csak ehhez a formához tartotta magát) szemben ezt és nem a *T...T* formát választotta.

Negyedik fejezet

A KÖRFORGÁSI FOLYAMAT HÁROM FIGURÁJA

Ha a teljes forgalmi folyamatot *F*-fel jelöljük, a három figurát a következőképpen ábrázolhatjuk:

I) $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$
II) $T \ldots F \ldots T$
III) $F \ldots T\,(Á')$.

Mindhárom formát összefoglalva a folyamat valamennyi előfeltétele mint a folyamat eredménye, mint önmaga által létrehozott előfeltétel ⟨valamennyi eredménye pedig mint előfeltétele⟩ jelenik meg. Minden mozzanat kezdőpontnak, átmenő pontnak és visszatérési pontnak tűnik fel. Az összfolyamat úgy jelenik meg, mint a termelési

és a forgalmi folyamat egysége; a termelési folyamat közvetíti a forgalmi folyamatot és viszont.

Mindhárom körforgásban közös, hogy a meghatározó cél, az indíték az érték értékesítése. Az I. alakban ezt a forma juttatja kifejezésre. A II. forma *T*-vel, magával az értékesítési folyamattal kezdődik. A III. alakban a körforgás az értékesült értékkel kezdődik és újonnan értékesített értékkel végződik, még akkor is, ha a mozgás azonos fokon ismétlődik.

Amennyiben *Á—P* a vevő számára *P—Á*, és *P—Á* az eladó számára *Á—P*, annyiban a tőke forgalma csak a közönséges áruforgalmat ábrázolja, és annyiban érvényesek az azzal kapcsolatban (I. köt. 3. fej. 2. [104—126. old.]) kifejtett, a forgalomban levő pénz mennyiségét meghatározó törvények. Ha azonban nem elégszünk meg ezzel a formális oldallal, hanem megvizsgáljuk a különböző egyéni tőkék metamorfózisainak valóságos összefüggését, tehát valójában az egyéni tőkék körforgásának mint az újratermelési folyamatát végző társadalmi össztőke részmozgásainak az összefüggését, ezt nem lehet a pénz és az áru puszta formaváltozásából megmagyarázni.

Az állandó forgásban levő körben minden egyes pont kezdőpont és egyúttal visszatérési pont is. Ha a forgást megszakítjuk, már nem minden kezdőpont visszatérési pont. Láttuk, hogy nemcsak minden egyes sajátszerű körforgás feltételezi (implicite [bennerejlően]) a másikat, hanem a körforgásnak egyik formában való megismétlése magában foglalja a többi formákban való ismétlődését. Ilyenképpen az egész különbség pusztán formálisnak, sőt pusztán szubjektívnak, csak a szemlélő számára fennálló különbségnek tűnik.

Ha e körforgások mindegyikét úgy vizsgáljuk, mint sajátszerű formáját annak a mozgásnak, amelyben a különböző egyéni ipari tőkék éppen találhatók, akkor ez a különbség is mindig csak egyéni különbség. A valóságban azonban minden egyes ipari tőke egyszerre mindhárom körforgást végzi. A három körforgás, a tőke három alakjának újratermelési formája, folyamatosan egymás mellett megy végbe. A tőkeérték egy része például, amely most mint árutőke működik, pénztőkévé változik át, de ezzel egyidejűleg egy másik rész a termelési folyamatból átlép a forgalomba, mint új árutőke. Tehát az *Á'...Á'* körforgási forma állandóan megújul; ugyanígy a két másik forma is. A tőke újratermelése valamennyi formájában és valamennyi szakaszában éppoly folyamatos, mint e formák metamorfózisa és a három egymást követő szakaszon való áthaladás. Itt tehát a teljes körforgás valóban egysége a maga három formájának.

Vizsgálatunkban feltételeztük, hogy a tőkeérték teljes értéknagyságában mint pénztőke, vagy termelőtőke, vagy árutőke lép fel.

Így például a 422 font sterling először teljes egészében pénztőke volt, azután teljes egészében átváltozott termelőtőkévé és végül árutőkévé: 500 font sterling értékű fonallá (amelyből 78 font sterling értéktöbblet). A három különböző szakasz itt ugyanannyi megszakítás. Amíg például a 422 font sterling pénzformában időzik, vagyis amíg a $P—Á$ ($M + Te$) vásárlásokat elvégzik, az egész tőke csak mint pénztőke létezik és működik. Mihelyt termelőtőkévé változtatták, már nem működik sem pénztőkeként, sem árutőkeként. Teljes forgalmi folyamata megszakadt, mint ahogy másrészt teljes termelési folyamatát félbeszakítja, ha a két forgalmi szakasz egyikében működik, akár mint P, akár mint $Á'$. Ilyenformán tehát a $T...T$ körforgás nemcsak a termelőtőke periodikus megújítását jelentené, hanem egyúttal funkciójának, a termelési folyamatnak a megszakítását is a forgalmi folyamat elvégzéséig; a termelés nem folyamatos volna, hanem lökésszerű, és megújulása csak olyan időközökben történne, amelyeket a véletlen szab meg, az, hogy a forgalmi folyamat két szakaszán gyorsabban vagy lassabban jutnának túl. Így van ez például a kínai kézművesnél, aki csak magánvevők számára dolgozik és akinek termelési folyamata szünetel, amíg nem kap új megrendelést.

Valójában ez minden egyes mozgásban levő tőkerészre érvényes, s a tőke valamennyi része sorjában elvégzi ezt a mozgást. Például a 10 000 font fonal heti terméke a fonógyárosnak. Ez a 10 000 font fonal teljes egészében kilép a termelés területéről a forgalom területére; a benne foglalt tőkeértéket teljes egészében pénztőkévé kell változtatni, s amíg pénztőke formájában időzik, nem kerülhet be újból a termelés folyamatába; előbb be kell lépnie a forgalomba és vissza kell változnia a termelőtőke $M + Te$ elemeivé. A tőke körforgási folyamata állandó megszakítás, kilépés az egyik szakaszból, belépés a következőbe; levetése az egyik formának, felöltése a másiknak; e szakaszok mindegyike nemcsak feltételezi a másikat, hanem egyúttal ki is zárja.

A tőkés termelésnek azonban jellemző vonása a folyamatosság. Előírja ezt a termelés technikai alapja, noha nem mindig lehet feltétlenül elérni. Nézzük tehát, mi történik a valóságban. Miközben például a 10 000 font fonal mint árutőke piacra kerül és pénzzé (fizetési eszközzé, vásárlóeszközzé vagy akár csak számolópénzzé) változik át, a termelési folyamatban új gyapot, szén stb. lép a helyére, tehát pénzformából és áruformából már ismét visszaváltozott a termelőtőke formájába és mint ilyen megkezdi funkcióját; ugyanakkor, amidőn az első 10 000 font fonalat pénzzé változtatják, korábbi 10 000 font fonal már forgalmának második szakaszát végzi és pénzből a termelőtőke elemeivé változik vissza. A tőke minden része sorjában elvégzi a körforgási folyamatot és egyazon időben mindegyik a körforgás más-

más szakaszaiban van. Az ipari tőke tehát folyamatos körforgása során egyidejűleg valamennyi szakaszban és az ezeknek megfelelő funkcionális formákban tartózkodik. Az a rész, amely első alkalommal változik át árutőkéből pénzzé, éppen megkezdte az *Á'... Á'* körforgást, miközben az ipari tőke mint mozgó egész már befejezte az *Á'... Á'* körforgást. A tőkés az egyik kezével pénzt előlegez, a másikkal pénzt söpör be; a *P... P'* körforgás megkezdése az egyik ponton, egyúttal visszatérése a másikon. Ugyanez érvényes a termelőtőkére.

Az ipari tőke valóságos körforgása tehát folyamatosságában nemcsak a forgalmi és a termelési folyamat egysége, hanem a három körforgás egysége is. De ilyen egység csak akkor lehetséges, ha a tőke minden egyes része sorjában elvégezheti a körforgás egymást követő szakaszait, ha egyik szakaszból, egyik funkcionális formából átmehet a másikba, ha tehát az ipari tőke, mint e részek összessége, egyidejűleg van meg a különböző szakaszokban és funkciókban és ezért egyidejűleg végzi mindhárom körforgást. Az egyes részek egymásutánjának itt a részek egymásmellettisége, vagyis a tőke megosztása a feltétele. Így például a részműveletekre tagozott gyárrendszerben a termék állandóan gyártási folyamata különböző fokain tartózkodik, s ugyanakkor a termelés egyik szakaszából a másikba megy át. Minthogy az egyéni ipari tőke bizonyos nagyságot képvisel, amely a tőkés rendelkezésére álló eszközöktől függ és amelynek minden iparágban bizonyos minimumot kell elérnie, ezért bizonyos arányok szerint osztható csak meg. A meglevő tőke nagysága meghatározza a termelési folyamat méreteit, ez utóbbi az árutőke és a pénztőke nagyságát, amennyiben ezek a termelési folyamat mellett működnek. A termelés folyamatosságának feltételét jelentő egymásmellettiség azonban csak a tőke részeinek ama mozgása folytán van meg, amelyben e részek a különböző szakaszokat sorjában elvégzik. Az egymásmellettiség csak eredménye az egymásutániságnak. Ha például *Á'—P'* az egyik rész számára megakad, s az áru eladhatatlan, akkor ennek a résznek a körforgása megszakadt, és ez a rész nem pótlódik termelési eszközeivel; elzárja a termelési folyamatból *Á'* formájában utána kilépő részek funkcióváltozását. Ha ez egy ideig eltart, a termelést korlátozzák, s az egész folyamat megáll. Az egymásutániság minden fennakadása zavart okoz az egymásmellettiségben, s minden fennakadás az egyik szakaszban nagyobb vagy kisebb fennakadást eredményez nemcsak a megakadt tőkerész teljes körforgásában, hanem az egész egyéni tőke teljes körforgásában is.

A következő forma, amelyben a folyamat megjelenik, szakaszok egymásutániságának a formája, úgyhogy a tőke átmenetét az új szakaszba a másik szakasz elhagyása teszi lehetővé. Ezért minden

egyes körforgás kezdő- és végpontja a tőke egyik funkcionális formája is. Másrészt az összfolyamat valóban a három körforgás egysége, s ez utóbbiak a különböző formák, amelyekben a mozgás folyamatossága kifejezésre jut. A teljes körforgás a tőke minden egyes funkcionális formája számára a maga sajátos körforgását jelenti, s e körforgások mindegyike feltételezi az összfolyamat meg nem szakított voltát; az egyik funkcionális forma körpályája feltételezi a másikét. A teljes termelési folyamat számára, különösen a társadalmi tőke esetében, elengedhetetlen feltétel, hogy egyúttal újratermelési folyamat, tehát minden egyes mozzanatának körforgása is legyen. A tőke különböző törtrészei sorjában áthaladnak a különböző szakaszokon, illetve funkcionális formákon. Ezáltal minden egyes funkcionális forma, noha a tőkének mindig egy másik része fejeződik ki benne, a többiekkel egyidejűleg végzi a saját körforgását. A tőke egy része, de folyton változó, folyton újratermelődő része mint árutőke van meg, amely pénzzé változik át; egy másik része mint pénztőke, amely termelőtőkévé változik át; egy harmadik része mint termelőtőke, amely árutőkévé alakul át. Mindhárom forma állandó meglétét az közvetíti, hogy az össztőke körforgása éppen e három szakaszon halad át.

Tehát a tőke mint egész egyidejűleg, térben egymás mellett van jelen a különböző szakaszokban. De mindegyik rész folyton az egyik szakaszból, az egyik funkcionális formából a másikba megy át, s ily módon sorjában mindegyikben működik. A formák tehát folyékony formák, amelyeknek egyidejűségét egymásutániságuk közvetíti. Mindegyik forma követi és megelőzi a másikat, úgyhogy az egyik tőkerésznek az egyik formába való visszatérése feltételezi a másik tőkerész visszatérését a másik formába. Mindegyik rész folytonosan végzi a saját körforgását, de mindig a tőkének egy másik része van ebben a formában, s e külön forgások csak egyidejű és egymást követő mozzanatai az összfolyamatnak.

Az összfolyamat folytonossága — ellentétben a fentebb vázolt megszakítással — csak a három körforgás egysége révén valósul meg. A társadalmi össztőke mozgása mindig folyamatos és mindig a három körforgás egysége.

Egyéni tőkéknél az újratermelés folytonossága helyenként többékevésbé megszakad. Először is az értékek tömege különböző időszakokban gyakran nem egyforma arányban oszlik meg az egyes szakaszokra és funkcionális formákra. Másodszor ennek a megosztásnak az arányai különbözők lehetnek aszerint, hogy milyen az előállítandó áru jellege, tehát, hogy a tőkét milyen termelési ágba fektették be. Harmadszor a folytonosság többé-kevésbé megszakadhat olyan termelési ágakban, amelyek az évszakoktól függenek, akár természeti feltételek (föld-

művelés, heringhalászat stb.), akár a divat következtében, mint például az úgynevezett szezonmunkáknál. A legszabályosabban és legegyenletesebben a gyárban és a bányászatban megy végbe a folyamat. De a termelési ágaknak ez a különbsége nem teszi különbözővé a körforgási folyamat általános formáit.

A tőke mint önmagát értékesítő érték nemcsak osztályviszonyokat, nemcsak a munkának bérmunkaként való létezésén alapuló meghatározott társadalmi jelleget foglal magában. A tőke — mozgás, különböző szakaszokon áthaladó körforgási folyamat, amely ismét a körforgási folyamat három különböző formáját foglalja magában. Ezért csak mint mozgást lehet megérteni, mint nyugvó dolgot nem. Akik az érték önállósulását puszta absztrakciónak tekintik, elfeledkeznek arról, hogy az ipari tőke mozgása nem más, mint ez az absztrakció in actu [működésben]. Az érték itt különböző formákon halad át, különböző mozgásokat végez, s közben fennmarad, sőt értékesül, növekszik. Minthogy itt egyelőre csak a mozgás formájával van dolgunk, nem vesszük figyelembe azokat a forradalmi változásokat, amelyeken a tőkeérték a körforgási folyamat során átmehet; de világos, hogy minden értékforradalom ellenére a tőkés termelés csak addig létezik és létezhet, amíg a tőkeérték értékesül, azaz mint önállósult érték elvégzi körforgási folyamatát, amíg tehát az értékforradalmakon valamilyen módon úrrá lesznek és kiegyenlítik őket. A tőke mozgásai az egyes ipari tőkés műveleteiben úgy jelennek meg, hogy a tőkés mint áru- és munkavásárló, mint árueladó és mint termelő tőkés működik, tehát tevékenységével közvetíti a körforgást. Ha a társadalmi tőkeértéket értékforradalom rázza meg, előfordulhat, hogy a tőkés egyéni tőkéje ennek áldozatául esik és elpusztul, mert nem képes kielégíteni ennek az értékváltozásnak a feltételeit. Mennél hevesebbé és gyakoribbá válnak az értékforradalmak, annál inkább érvényre jut az egyes tőkés előrelátásával és számításával szemben az önállósult érték automatikus, elemi erejű természeti folyamatként ható mozgása, annál inkább úrrá lesz a termelés normális menetén az abnormális spekuláció, annál nagyobb veszélybe kerül az egyes tőkék léte. Ezek az időszakos értékforradalmak tehát igazolják azt, amit állítólag cáfolniok kellene: azt az önállóságot, amelyre az érték mint tőke szert tesz, s amelyet mozgása megőriz és kiélez.

A tovahaladó tőke metamorfózisainak ez az egymásutánja magában rejti a tőke értéknagyságában a körforgás során végbemenő változások folytonos összehasonlítását az eredeti értékkel. Az értéknek az értékalkotó erővel, a munkaerővel szemben való önállósulása a *P—M* művelettel (a munkaerő megvásárlásával) kezdődik és a termelési folyamatban a munkaerő kizsákmányolásával valósul meg; ez

az önállósulás nem jelenik meg újra ebben a körforgásban, amelyben pénz, áru, termelési elemek csak váltakozó formái a tovahaladó tőkeértéknek, és amelyben a tőke régebbi értéknagyságát összehasonlítják a jelenlegi megváltozott nagysággal.

Bailey, aki az értéknek a tőkés termelési módot jellemző önállósulását tagadja és azt egyes közgazdászok illúziójának tartja, így ír: „Az érték egyidejűleg meglevő áruk közötti viszony, mert csak ilyen árukat lehet egymással kicserélni." Ezt különböző időszakokban meglevő áruértékek összehasonlítása ellen mondja, mely összehasonlítás — ha egyszer a pénz értékét minden időszakban azonosnak feltételezzük — csak annyit jelent, hogy egyazon árufajta termeléséhez a különböző időszakokban szükséges munkát hasonlítjuk össze. Ez a nézete abból az általános tévedéséből ered, hogy szerinte a csereérték = az értékkel, s az érték formája az érték maga; áruértékeket tehát már nem lehet összehasonlítani, ha nem működnek tevékenyen mint csereértékek, tehát ha a valóságban nem cserélhetők el egymással. Bailey tehát még csak nem is sejti, hogy az érték csak akkor működik tőkeértékként, vagyis tőkeként, ha körforgásának különböző szakaszaiban, amelyek nem egyidejűek, hanem egymást követik, önmagával azonos marad és önmagával hasonlítják össze.

Ahhoz, hogy a körforgási képletet tiszta alakjában tanulmányozhassuk, nem csak azt kell feltételeznünk, hogy az árukat értékükön adják el, hanem azt is, hogy ez egyébként változatlan körülmények között történik. Vegyük például a $T \ldots T$ formát, s hagyjuk figyelmen kívül a termelési folyamat technikai forradalmait, amelyek egy adott tőkés termelőtőkéjét elértéktelenítheti. Ugyancsak hagyjuk figyelmen kívül azt, hogy a termelőtőke értékelemeinek változása visszahat a meglevő árutőke értékére s ez utóbbi — ha készlet van belőle — nőhet vagy csökkenhet. Tegyük fel, hogy $Á$-t, a 10 000 font fonalat, értékén, 500 font sterlingért adják el. 8 440 font = 422 font sterling pótolja az $Á$-ban foglalt tőkeértéket. Ha azonban a gyapot, szén stb. értéke emelkedett (a puszta áringadozásokat itt nem vesszük figyelembe), akkor ez a 422 font sterling talán nem elegendő a termelőtőke elemeinek teljes pótlására; pótlólagos pénztőkére van szükség, pénztőke kötődik le. A fordítottja történik, ha az árak estek; ekkor pénztőke válik szabaddá. Teljesen normálisan a folyamat csak akkor megy végbe, ha az értékviszonyok állandóak; ténylegesen mindaddig végbemegy, amíg a zavarok a körforgás ismétlődése során kiegyenlítődnek; mennél nagyobbak a zavarok, annál nagyobb pénztőkével kell az ipari tőkésnek rendelkeznie ahhoz, hogy a kiegyenlítődést kivárhassa; s minthogy a tőkés termelés fejlődésével az egyes termelési folyamatok mérete s ezzel az előlegezendő tőke minimális nagysága növekszik,

ez hozzájárul azokhoz az egyéb körülményekhez, amelyek folytán az ipari tőkés funkciója egyre inkább hatalmas — magános vagy társult — pénztőkéseknek a monopóliumává változik.

Itt mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy a termelési elemek értékének megváltozása esetén különbség mutatkozik egyfelől a $P \ldots P'$ forma, másfelől a $T \ldots T$ és $Á' \ldots Á'$ forma között.

A $P \ldots P'$ képletben, ha ez újonnan befektetett, tehát pénztőkeként először fellépő tőkét ábrázol, a termelési eszközök, például nyersanyagok, segédanyagok stb. értékének csökkenése kevesebb pénztőke kiadását teszi szükségessé egy meghatározott méretű vállalkozás megkezdéséhez, mint az értékcsökkenés előtt, mert a termelési folyamat mérete (a termelőerő változatlan fejlettsége esetén) attól függ, hogy adott mennyiségű munkaerő milyen mennyiségű és méretű termelési eszközzel képes megbirkózni; de nem függ sem e termelési eszközök, sem a munkaerő értékétől (az utóbbinak csak az értékesítés nagyságára van befolyása). A fordított esetben, ha a termelőtőke elemeit alkotó áruk termelési elemeinek értéke emelkedik, akkor egy adott méretű vállalkozás alapításához több pénztőkére van szükség. Mindkét esetben csak az újonnan befektetendő pénztőke mennyisége változik; az első esetben pénztőke válik fölössé, a másodikban pénztőke kötődik le, ha a szóban forgó iparág a szokott módon gyarapszik tovább új egyéni ipari tőkékkel.

A $T \ldots T$ és $Á' \ldots Á'$ körforgások csak annyiban mutatkoznak $P \ldots P'$ körforgásnak, amennyiben T és $Á'$ mozgása egyúttal felhalmozás, tehát pótlólagos p-t, pénzt, pénztőkévé változtatnak. Ezt nem tekintve a termelőtőke elemeinek értékváltozása e körforgásokat másképp érinti, mint a $P \ldots P'$-t; itt ismét figyelmen kívül hagyjuk az ilyen értékváltozásoknak a termelési folyamatban tartózkodó tőkealkatrészekre gyakorolt visszahatását. Az értékváltozás itt nem közvetlenül az eredeti befektetést érinti, hanem az újratermelési folyamatában, vagyis nem első körforgásában levő ipari tőkét; tehát az $Á' \ldots Á' \lessdot^{M}_{Te}$ műveletet, az árutőke visszaváltoztatását termelési elemeivé, amennyiben ezek áruk. Értékcsökkenéskor (illetve árcsökkenéskor) három eset lehetséges: az újratermelési folyamatot ugyanazon a fokon folytatják, ekkor az eddigi pénztőke egy része szabaddá válik és pénztőke gyülemlik fel, anélkül hogy valóságos felhalmozás (bővített újratermelés) történne, vagy sor kerülne p-nek (értéktöbbletnek) ezt bevezető és kísérő átváltoztatására felhalmozási alappá; vagy az újratermelési folyamatot — ha a technikai arányok ezt lehetővé teszik — jobban bővítik, mint bővítették volna; vagy nagyobb készleteket halmoznak fel nyersanyagokból stb.

Az ellenkezője történik, ha az árutőkét pótló elemek értéke emel-

kedik. Ilyenkor vagy eltérnek az újratermelés normális méreteitől (például rövidebb ideig dolgoznak); vagy pótlólagos pénztőkének kell belépnie, hogy az újratermelés a régi méretekben folytatódjék (pénztőke megkotése); vagy a felhalmozási pénzalapot — ha van — teljesen vagy részben az újratermelési folyamat régi fokon való továbbvitelére, nem pedig annak bővítésére fordítják. Ez is pénztőke megkotése, csak az a különbség, hogy a pótlólagos pénztőke ebben az esetben nem kívülről, nem a pénzpiacról, hanem magának az ipari tőkésnek az eszközeiből származik.

De $T \ldots T$ és $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ esetében módosító körülmények léphetnek fel. Ha például a fonógyárosnak nagy készlete van gyapotból (tehát termelőtőkéjének nagy része gyapotkészlet formájában van meg), akkor a gyapotárak csökkenése elértéktelenîti termelőtőkéje egy részét; ha viszont a gyapot ára emelkedik, termelőtőkéjének ez a része nagyobb értéket képvisel. Másrészt, ha nagy értéket rogzít árutőke, például pamutfonal formájában, akkor a gyapot árcsokkenése esetén árutőkéje egy része, tehát egyáltalában a körforgásban levő tőkéje egy része, elértéktelenedik; a gyapotárak emelkedése esetén az ellenkezője történik. Végül az $\acute{A}'—P—\acute{A} \lesssim^{M}_{Te}$ folyamatban, ha $\acute{A}'—P$, az árutőke realizálása már megtortént, mielőtt az $\acute{A}$ elemeinek értéke megváltozott volna, akkor a változás a tőkét csak az első esetben vizsgált módon érinti, mégpedig a $P—\acute{A} \lesssim^{M}_{Te}$ második forgalmi műveletben; ha azonban az értékváltozás az $\acute{A}'—P$ elvégzése előtt kovetkezik be, akkor egyébként változatlan körülmények kozott a gyapot áresése a fonal árának megfelelo csokkenését, áremelkedése pedig a fonal árának megfelelő emelkedését idézi elő. Egy termelési ágon belül a befektetett egyéni tőkékre gyakorolt hatás igen eltérő lehet aszerint, hogy ezeket a tőkéket milyen állapotban éri. — Pénztőke felszabadulhat vagy megkötődhet a forgalmi folyamat más-más időtartama, tehát például más-más forgási sebesség kovetkezményeképpen is. Ez azonban a megtérülés vizsgálatába tartozik. Itt bennünket csak az a valóságos különbség érdekel, amely a termelőtőke elemeinek értékváltozása tekintetében $P \ldots P'$ és a korforgási folyamat két másik formája között mutatkozik.

A már kifejlett, tehát uralkodóvá vált tőkés termelési mód idején a $P—\acute{A} \lesssim^{M}_{Te}$ forgalmi szakaszban azoknak az áruknak nagy része, amelyekből *Te* (a termelési eszközok) összetevődik, maga is idegen, működésben levő árutőke. Az eladó szempontjából tehát $\acute{A}'—P'$ megy végbe, árutőke átváltozása pénztőkévé. De ez nem feltétlen van így. Ellenkezőleg. A forgalmi folyamatban, ahol az ipari tőke mint pénz vagy mint áru működik, a pénztőkeként vagy árutőkeként megjelenő ipari tőke körforgása egybeszövődik a legkülönfélébb társadalmi

termelési módok áruforgalmával, ha ezek termelése egyúttal árutermelés. Akár rabszolgaságon alapuló termelés terméke az áru, akár parasztok (kínaiak, indiai ryotok) termelték, akár ősi közösségek munkájának (holland Kelet-India) vagy állami termelésnek az eredménye (amint ez, jobbágyságra alapozva, előfordul az orosz történelem régebbi korszakaiban), akár félvad vadásznépektől stb. származik: ezek a termékek mint áruk és pénz lépnek fel az ipari tőkét megtestesítő pénzzel és árukkal szemben s belekerülnek mind az ipari tőkének, mind az árutőkében foglalt értéktöbbletnek a körforgásába, ha az utóbbit jövedelemként elköltik; belekerülnek tehát az árutőke forgalmának mindkét elágazásába. Mellékes, milyen jellegű termelési folyamatból származnak; a piacon mint áruk szerepelnek, mint áruk kerülnek bele az ipari tőke körforgásába, valamint az ipari tőkében foglalt értéktöbblet forgalmába. Az ipari tőke forgalmi folyamatára tehát jellemző, hogy az áruk származása igen különböző s hogy a piac világpiac. Amit az idegen árukról mondottunk, érvényes az idegen pénzre is; amiként az árutőke csak mint áru, úgy a pénz csak mint pénz funkcionál az ipari tőkével szemben; a pénz itt mint világpénz működik.

Itt azonban két megjegyzést kell tennünk.

Először. Mihelyt a *P—Te* művelet befejeződött, az áruk (*Te*) már nem áruk többé, hanem mint termelőtőke, mint *T* funkcionális formában levő tőke, az ipari tőke egyik létezési módjává lesznek. Ezzel azonban származásukra fátyol borult; az ipari tőke bekebelezte őket s most már csupán az ipari tőke létezési formái. Pótlásukhoz azonban továbbra is szükség van újratermelésükre, s ennyiben a tőkés termelési mód függ más, a saját fejlettségi fokán kívülálló termelési módoktól. De arra törekszik, hogy minden termelést lehetőleg árutermeléssé változtasson; ennek főeszköze éppen az, hogy ezeket bevonja forgalmi folyamatába; s a fejlett árutermelés nem más, mint tőkés árutermelés. Az ipari tőke beavatkozása mindenütt elősegíti ezt az átváltozást, de ezzel előmozdítja valamennyi közvetlen termelő átváltozását bérmunkássá.

Másodszor. Az ipari tőke forgalmi folyamatába belépő áruk (idetartoznak a létfenntartási cikkek is, amelyekké a változó tőke, miután a munkásoknak kifizették, a munkaerő újratermelése céljából átváltozik), származásuktól, az őket előállító termelési folyamat társadalmi formájától függetlenül, az ipari tőkével már árutőke formájában, mint áruval kereskedő vagyis kereskedelmi tőke kerülnek szembe; ez utóbbi pedig lényegénél fogva minden termelési mód áruit felöleli.

A tőkés termelési mód feltételezi a nagybani termelést, tehát szükségképpen a nagybani eladást is; vagyis feltételezi azt, hogy a kereskedőnek adnak el, nem pedig az egyes fogyasztónak. Ha e fogyasz-

tó maga termelő fogyasztó, tehát ipari tőkés, vagyis ha az egyik termelési ág ipari tőkéje termelési eszközöket szállít a másik termelési ágnak, akkor (rendelés stb. formájában) az is előfordul, hogy egy ipari tőkés sok más ipari tőkésnek ad el közvetlenül. Ennyiben minden ipari tőkés közvetlen eladó, a maga kereskedője, mint ahogy egyébként akkor is az, ha a kereskedőnek ad el.

A tőkés termelés feltételezi az árukereskedelmet mint a kereskedelmi tőke funkcióját, s a tőkés termelés fejlődésével ez is mindjobban kifejlődik. Alkalomadtán tehát feltételezzük az árukereskedelmet, hogy megvilágítsuk a tőkés forgalmi folyamat egyes oldalait; ez utóbbi általános elemzésénél azonban azt tételezzük fel, hogy közvetlen eladás megy végbe a kereskedő közbejötte nélkül, mert az eltakarja a mozgás különböző mozzanatait.

Nézzük Sismondit, aki a dolgot kissé naivan ábrázolja:

„A kereskedelem tekintélyes tőkét használ fel, s ez az első pillantásra látszólag nem alkotórésze annak a tőkének, amelynek mozgását részletesen leírtuk. Egyelőre úgy látszik, hogy a posztókereskedő raktáraiban felhalmozott posztónak semmi köze sincs az évi termelés ama részéhez, amelyet a gazdagok bérként adnak oda a szegényeknek, hogy őket dolgoztassák. Ez a kereskedelmi tőke azonban csak azt a másikat pótolta, amelyről beszéltünk. A gazdagságot, hogy növekedését világosan felismerjük, nyomon követtük keletkezésétől a fogyasztásig. Eközben úgy látszott, hogy például a posztógyártásban felhasznált tőke mindig ugyanaz; amikor a fogyasztó jövedelmére elcserélődött, csupán kettévált: az egyik rész mint profit a gyáros jövedelme, a a másik mint munkabér a munkások jövedelme, akik közben új posztót gyártottak.

Hamarosan kiderült azonban, hogy mindenkinek előnyösebb, ha e tőke különböző részei egymást kölcsönösen helyettesítik, s ha — feltéve, hogy a gyáros és a fogyasztó közötti egész forgalom lebonyolítására elegendő 100 000 tallér — ez a 100 000 tallér egyenlően oszlik meg a gyáros, a nagykereskedő és a kiskereskedő között. Az első az összeg harmadrészével végezte el ugyanazt, amit a teljes összeggel végzett volna, mert abban a pillanatban, amidőn a gyártást befejezte, sokkal hamarabb eladhatta áruját a kereskedőnek, mint ahogy eladhatta volna a fogyasztónak. A nagykereskedő tőkéjét viszont sokkal hamarabb helyettesítette a kiskereskedő tőkéje ... Az előlegezett bérösszeg és az utolsó fogyasztó fizette vételár közti különbség volt szükségképpen a tőkék profitja. Amióta funkcióikat egymás között megosztották, ez a profit megoszlott a gyáros, a nagykereskedő és a kiskereskedő között s az elvégzett munka nem változott, noha most három személyt és három tőkerészt vett igénybe egy helyett" („Nouveaux Principes".

I. rész. 139, 140. old.). — „Valamennyien" (a kereskedők) „részt vettek közvetetten a termelésben; mert a termelést, minthogy célja a fogyasztás, nem lehet befejezettnek tekinteni, amíg a terméket el nem juttatta a fogyasztóhoz" (uo. 137. old.).

A körforgás általános formáinak vizsgálatánál és általában e második kötetben mindvégig feltételezzük, hogy a pénz fémpénz, s figyelmen kívül hagyjuk a jelképes pénzt, a puszta értékjeleket, amelyek csak bizonyos államokban fordulnak elő, valamint a hitelpénzt, amelynek a kifejtése még nem történt meg. Ez először is megfelel a történelem menetének; a hitelpénz a tőkés termelés első időszakában nem szerepel, vagy csak jelentéktelen szerepet játszik. Másodszor a tárgyalás ilyen menetének szükségességét elméletileg is igazolja, hogy mindaz, amit eddig a hitelpénz forgalmáról Tooke és mások bírálólag kifejtettek, arra kényszerítette őket, hogy mindig visszatérjenek oda, hogyan alakulna a dolog pusztán fémpénz forgalma esetén. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a fémpénz egyaránt működhet vásárlóeszközként és fizetési eszközként. Az egyszerűség kedvéért e második kötetben általában azt tételezzük fel, hogy csak az első funkciót tölti be.

Az ipari tőke forgalmi folyamatát (amely a tőke egyéni körforgási folyamatának csak egy része), amennyiben az csupán az általános áruforgalom műveleteinek bizonyos sora, a már korábban (I. köt. 3. fej. [25. és köv. old.]) kifejtett általános törvények határozzák meg. Ugyanaz a pénzmennyiség, pl. 500 font sterling, annál több ipari tőkét (vagy — ha úgy tetszik — árutőke formájában levő egyéni tőkét) hoz egymásután forgalomba, mennél nagyobb a pénz forgási sebessége, tehát mennél gyorsabban futja be minden egyes egyéni tőke a maga áru- illetve pénzmetamorfózisainak a sorát. Adott tőkeérték forgalmának a lebonyolításához eszerint annál kevesebb pénzre van szükség, mennél inkább fizetési eszközként működik a pénz, tehát mennél inkább csupán egyenlegeket kell kifizetni akkor, amikor például az árutőkét termelési eszközeivel helyettesítik, és mennél rövidebbek a fizetési határidők pl. a munkabér kifizetésénél. Másrészt ha a forgalom sebességét és az összes egyéb körülményeket változatlannak tételezzük fel, akkor a pénztőkeként forgó pénz mennyiségét az áruárak összege (az ár és az árumennyiség szorzata), vagyis ha az áruk mennyisége és értéke adva van, a pénz értéke határozza meg.

Az általános áruforgalom törvényei azonban csak annyiban érvényesek, amennyiben a tőke forgalmi folyamata egyszerű forgalmi műveletek sorozata, de nem érvényesek, amennyiben e műveletek az egyes ipari tőkék körforgásának funkcionálisan meghatározott szakaszai.

Ennek megvilágítására a leghelyesebb, ha a forgalmi folyamatot folyamatos összefüggésében vesszük szemügyre, ahogyan a két alábbi formában megjelenik:

$$\text{II)}\ T \ldots Á' \left\{ \begin{array}{l} Á— \\ —P' \\ á— \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} P—Á<^{M}_{Te} \ldots T\,(T') \\ \\ p—á \end{array} \right.$$

$$\text{III)}\ Á' \left\{ \begin{array}{l} Á— \\ —P' \\ á— \end{array} \right. \left\{ \begin{array}{l} P—Á<^{M}_{Te} \ldots T \ldots Á' \\ \\ p—á \end{array} \right.$$

A forgalmi folyamat (akár *Á—P—Á*, akár *P—Á—P* formájában), mint forgalmi műveletek sora általában, csak az árumetamorfózisok két ellentétes sorát ábrázolja, amelyek közül minden egyes metamorfózis viszont magában foglalja a vele szemben álló idegen áru vagy idegen pénz részéről történő ellentétes metamorfózist.

Ami az árutulajdonos részéről *Á—P*, az a vevő részéről *P—Á*; az áru első metamorfózisa, *Á—P*, egyúttal a *P*-ként fellépő áru második metamorfózisa; fordítva van a *P—Á* metamorfózisban. Amit tehát kimutattunk, hogy az egyik áru metamorfózisának egyik szakasza összefonódik egy másik áru metamorfózisának másik szakaszával, érvényes a tőkeforgalomra is, amennyiben a tőkés mint áruvásárló és árueladó működik, tehát tőkéje mint pénz kerül szembe idegen áruval, vagy mint áru idegen pénzzel. Ez az összefonódás azonban nem fejezi ki egyúttal a tőkék metamorfózisainak összefonódását is.

Először is *P—Á* (*Te*), mint láttuk, ábrázolhatja különböző egyéni tőkék metamorfózisainak összefonódását. Például a fonógyáros árutőkéjét, a fonalat, részben szénnel helyettesíti. Tőkéjének egy része pénzformában van, ebből áruformába változik át, a tőkés széntermelő tőkéje viszont áruformában van, s ezért pénzformába változik át, vagyis ugyanaz a forgalmi művelet itt két (különböző termelési ágakhoz tartozó) ipari tőke ellentétes metamorfózisait, tehát e tőkék metamorfózisai sorának összefonódását ábrázolja. Láttuk azonban, hogy az a *Te*, amellyé *P* átváltozik, nem szükségképpen árutőke a szó szoros értelmében, azaz nem valamely ipari tőke funkcionális formája, nem feltétlenül tőkés termelte. Az egyik oldalon mindig *P—Á*, a másikon mindig *Á—P* megy végbe, de ez nem mindig tőkemetamorfózisok összefonódása. Továbbá *P—M*, a munkaerő megvásárlása, sohasem tőkemetamorfózisok összefonódása, mert a munkaerő ugyan áruja a munkásnak, de tőkévé csak akkor lesz, ha a tőkésnek eladta. Másrészt az *Á'—P'* folyamatban a *P* nem szükségképpen átváltozott árutőke; lehetséges, hogy pénzzé változtatott munkaerő-áru (munka-

bér), vagy olyan pénzzé változtatott termék, amelyet önálló munkások, rabszolgák, jobbágyok, ősi közösségek állítottak elő.

Másodszor azonban arra a funkcionálisan meghatározott szerepre, amelyet az egyéni tőke forgalmi folyamatában előforduló bármelyik metamorfózis játszik, semmiképpen sem érvényes az — még ha fel is tételezzük, hogy a világpiac teljes termelése tőkés termelés —, hogy ez egy másik tőke körforgásában a megfelelő ellentétes metamorfózist ábrázolja. Például a $T \ldots T$ körforgásban P', amely pénzzé változtatja $Á'$-t, a vevő részéről esetleg csak az ő pénzzé változtatott értéktöbblete (ha az áru fogyasztási cikk); vagy a $P'—Á \lessdot \frac{M}{Te}$ folyamatban (ahova tehát a tőke már felhalmozva kerül be) a P' a Te eladója számára esetleg csak előlegezett tőkéjét helyettesíti, vagy talán egyáltalában nem kerül be újra tőkéjének a forgalmába, ha ugyanis jövedelemként költi el.

Ennélfogva az árumetamorfózisok egyszerű összefonódási jelenségeiből, amelyek a tőkeforgalomnál éppúgy fellépnek, mint bármely más áruforgalomnál, nem derül ki, hogyan helyettesítik egymást a forgalmi folyamatban — akár tőkéről, akár értéktöbbletről van szó — az önállóan működő egyéni tőkékből összetett társadalmi össztőke különböző alkotórészei. Ezt a kérdést másképp kell megvizsgálni. E téren eddig megelégedtek frázisokkal, amelyek — közelebbről szemügyre véve — nem tartalmaznak egyebet, mint a metamorfózisoknak minden áruforgalommal velejáró összefonódása alapján megalkotott homályos elképzeléseket.

Az ipari tőke körforgási folyamatának, tehát a tőkés termelésnek is, egyik legnyilvánvalóbb sajátossága az a körülmény, hogy egyrészt a termelőtőke alkotóelemei az árupiacról származnak, s mindig onnan kell őket megújítani, mint árukat megvásárolni; másrészt, hogy a termék mint áru lép ki a munkafolyamatból és mindig mint árut kell újra eladni. Hasonlítsuk össze például a skót alföld egy modern bérlőjét egy régimódi európai kisparaszttal. Az előbbi eladja egész termékét, s ezért ennek valamennyi elemét, még a vetőmagot is, a piacról kell pótolnia; az utóbbi termékének túlnyomó részét közvetlenül elfogyasztja, lehetőleg keveset vásárol és ad el, szerszámait, ruházatát stb. a lehetőség szerint maga készíti.

Ennek alapján a naturálgazdaságot, a pénzgazdaságot és a hitelgazdaságot állították szembe egymással a társadalmi termelés három jellegzetes gazdasági mozgásformájaként.

Először is ez a három forma nem jelent egyenértékű fejlődési szakaszt. Az úgynevezett hitelgazdaság csak egyik formája a pénzgazdaságnak, mert mindkét megjelölés a termelők közötti forgalom

(Verkehr) funkcióit, illetve módjait fejezi ki. A fejlett kapitalista termelésben a pénzgazdaság már csak a hitelgazdaság alapjának tűnik fel. A pénzgazdaság és a hitelgazdaság tehát csak a tőkés termelés különböző fejlődési fokainak felelnek meg, de semmiképpen sem különböző önálló forgalmi formák a naturálgazdasággal szemben. Ugyanilyen joggal a naturálgazdaság egymástól igen különböző formáit is egyenértékű formákként lehetne szembeállítani a pénz- és a hitelgazdasággal.

Másodszor: Minthogy a pénzgazdaság és a hitelgazdaság kategóriáiban nem a gazdaságot, azaz magát a termelési folyamatot hangsúlyozzák és emelik ki megkülönböztető jegyként, hanem a termelés egyes szereplői, vagyis a termelők között a gazdaságnak megfelelően kialakuló forgalom módját, ezért az első kategóriánál is így kellene eljárni. Naturálgazdaság helyett tehát cseregazdaságot kellene mondani. A teljesen zárt naturálgazdaság, például a perui inka-állam, e kategóriák egyikébe sem tartozna.

Harmadszor: A pénzgazdaság minden árutermelés közös vonása, s a termék a legkülönbözőbb társadalmi termelőszervezetekben jelenik meg áruként. A tőkés termelést eszerint csak az jellemezné, hogy a terméket milyen mértékben termelik kereskedelmi cikként, áruként, tehát milyen mértékben kell saját alkotóelemeinek is újból kereskedelmi cikként, áruként belekerülniök abba a gazdaságba, amelyből származott.

Valóban a tőkés termelés a termelés általános formájává lett árutermelés, de csak azért az és fejlődése során azért válik egyre inkább azzá, mert itt a munka maga is áru, mert a munkás a munkát, azaz munkaerejének funkcióját eladja, mégpedig feltevésünk szerint az újratermelési költségei által meghatározott értékén adja el. A termelő oly mértékben válik ipari tőkéssé, amilyenben a munka bérmunkává válik; ezért a tőkés termelés (tehát az árutermelés is) csak akkor jelenik meg teljes terjedelmében, amikor a falusi közvetlen termelő is bérmunkás. A tőkés és bérmunkás közti viszonyban a pénzviszony, a vevő és eladó viszonya olyan viszonnyá lesz, amely benne rejlik magában a termelésben. Ennek a viszonynak az alapja azonban a termelés társadalmi jellege és nem a forgalom módjáé; ellenkezőleg, az utóbbi az előbbiből fakad. Egyébként az a módszer, amely nem a termelési mód jellegét tekinti a neki megfelelő forgalmi mód alapjának, hanem fordítva, a polgári látókörnek felel meg, ahol az üzletelés köt le minden figyelmet[7].

---

[7] Idáig tart az V. kézirat. — A következő rész, egészen a fejezet végéig, egy 1877-ből vagy 1878-ból származó füzetben, könyvkivonatok között szereplő megjegyzés.

A tőkés pénzformában kevesebb értéket dob a forgalomba, mint amennyit onnan kihúz, mert áruformában több értéket dob be, mint amennyit áruformában a forgalomból elvont. Amennyiben pusztán mint a tőke megszemélyesítője, mint ipari tőkés működik, kínálata áruértékekben mindig nagyobb, mint áruértékek iránti kereslete. Ha kínálata és kereslete e tekintetben egyenlő volna, ez azt jelentené, hogy tőkéje nem értékesült; nem működött termelőtőkeként; a termelőtőke olyan árutőkévé változott volna át, amely nem terhes értéktöbblettel; a termelési folyamat során nem préselt volna ki a munkaerőből értéktöbbletet áruformában, tehát egyáltalában nem működött volna tőkeként; a tőkés valóban kénytelen „drágábban eladni, mint ahogyan vásárolt", de ez csak azért sikerül, mert a tőkés termelési folyamat révén az általa vásárolt kisebb értékű, tehát olcsóbb árut átváltoztatta nagyobb értékű, tehát drágább áruvá. Nem azért ad el drágábban, mert áruját értéke fölött adja el, hanem mert az eladott áru értéke nagyobb, mint termelési elemeinek értékösszege.

A tőkés tőkéjének értékesítési rátája annál nagyobb, mennél nagyobb a különbség kínálata és kereslete között, azaz mennél inkább meghaladja az általa kínált áruk értéke a keresett árukét. Célja nem az, hogy a kettő fedje, hanem hogy lehetőleg ne fedje egymást, hogy kínálata nagyobb legyen, mint kereslete.

Ez nemcsak az egyes tőkésekre érvényes, hanem a tőkés osztályra is.

Amennyiben a tőkés pusztán az ipari tőke megszemélyesítője, kereslete csak termelési eszközökre és munkaerőre irányuló kereslet. Termelési eszköz-kereslete értékét tekintve kisebb előlegezett tőkéjénél; kisebb értékben vásárol termelési eszközöket, mint tőkéjének az értéke, s ezért még sokkal kisebb értékben, mint az árutőke értéke, amelyet eladásra kínál.

Ami a tőkés munkaerőkeresletét illeti, ezt értékét tekintve az határozza meg, hogy változó tőkéje hogyan aránylik össztőkéjéhez, tehát $= v : C$, s ezért ez a tőkés termelésben kisebb arányban nő, mint termelési eszköz-kereslete. A tőkés egyre fokozódó mértékben inkább vevő *Te*-re, mint *M*-re.

Minthogy a munkás munkabérét többnyire létfenntartási cikkekre, mégpedig túlnyomórészt feltétlenül szükséges létfenntartási cikkekre változtatja át, ezért a tőkés munkaerőkereslete közvetve egyúttal a munkásosztály által fogyasztott létfenntartási cikkekre irányuló kereslet. Ez a kereslet azonban $= v$, s ennél egy parányival sem nagyobb (ha a munkás béréből félretesz — a hitelviszonyokat itt szükségképpen figyelmen kívül hagyjuk — ez azt jelenti, hogy bérének egy részét kinccsé változtatja, és ennyiben nem támaszt keresletet, nem lép fel vevőként). A tőkés keresletének felső határa $= C = c + v$,

kínálata azonban $= c + v + m$; ha tehát árutőkéjének összetétele $80_c + 20_v + 20_m$, akkor kereslete $= 80_c + 20_v$, tehát értékét tekintve $^1/_5$-del kisebb, mint kínálata. Mennél nagyobb az általa termelt m tömegének százalékaránya (a profitráta), annál kisebb lesz kereslete a kínálathoz viszonyítva. Bár a tőkésnek munkaerőre, s ezért közvetve a feltétlenül szükséges létfenntartási cikkekre irányuló kereslete a termelés fejlődésével egyre kisebbé válik termelési eszköz-keresletéhez képest, másrészt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy *Te* iránti kereslete folytonosan kisebb, mint tőkéje. Termelési eszköz-kereslete tehát értékét tekintve szükségképpen mindig kisebb, mint annak az ugyanakkora tőkével és egyébként azonos körülmények között dolgozó tőkésnek az áruterméke, aki neki ezeket a termelési eszközöket szállítja. Hogy itt nem egy tőkés szállít, hanem több, az mit sem változtat a dolgon. Tegyük föl, hogy tőkésünk tőkéje 1 000 font sterling, s ennek állandó része = 800 font sterling; akkor kereslete a termelési eszközöket gyártó valamennyi többi tőkés irányában = 800 font sterling; ezek 1 000 font sterling tőkével (akármennyi jut is ebből egyre és akármekkora része is az egy tőkésre jutó összeg e tőkés össztőkéjének) azonos profitráta mellett 1 200 font sterling értékű termelési eszközt állítanak elő; tőkésünk kereslete tehát a többi tőkés kínálatának csak kétharmadát fedezi, saját összkereslete viszont — értéknagyságát tekintve — csak négyötöde saját kínálatának.

Most még futólag, mintegy előlegezve, meg kell vizsgálnunk a megtérülést. Tegyük fel, hogy tőkésünk össztőkéje 5 000 font sterling, s ebből 4 000 font sterling álló- és 1 000 font sterling forgótőke; ez utóbbi 1 000 a fenti feltevés szerint $= 800_c + 200_v$. Forgótőkéjének egy évben ötször kell megtérülnie ahhoz, hogy össztőkéje egy év alatt egyszer megtérüljön; árutermék ebben az esetben = 6 000 font sterling, tehát 1 000 font sterlinggel nagyobb, mint előlegezett tőkéje, s ez ugyanolyan értéktöbbletarányt eredményez, mint fentebb:

$5\,000\,C : 1\,000_m = 100_{(c+v)} : 20_m$. Ez a megtérülés tehát mit sem változtat a tőkés összkereslete és összkínálata közti arányon, az előbbi most is $^1/_5$-del kisebb, mint az utóbbi.

Tegyük fel, hogy tőkésünknek 10 év alatt kell megújítania állótőkéjét. Ezért évente $^1/_{10}$ részt = 400 font sterlinget ír le. Ezáltal az első év végén még 3 600 font sterling értékkel rendelkezik állótőkében + 400 font sterlinggel pénzben. A szükséges javítások, ha nem haladják meg az átlagos mértéket, nem egyebek, mint utólagosan eszközlendő tőkebefektetések. Úgy tekinthetjük, mintha a tőkés a javítási költségeket mindjárt beleszámította volna befektetett tőkéje értékébe, amilyen mértékben ez átmegy az évi árutermékbe, úgyhogy e költségek bennefoglaltatnak az $^1/_{10}$ amortizációban. (Ha javítási

szükséglete valójában kisebb az átlagosnál, ez az ő haszna, ha pedig nagyobb, az ő kára. Ez azonban az egy-egy iparágban működő tőkések egész osztályára nézve kiegyenlítődik.) Bár össztőkéjének évente egyszeri megtérülése esetén tőkésünk évi kereslete = 5000 font sterling marad, tehát azonos az eredetileg előlegezett tőkeértékkel, mégis a tőke forgó részére vonatkozóan mindenesetre növekszik, az álló részre vonatkozóan viszont állandóan csökken.

Térjünk most rá az újratermelésre. Tegyük fel, hogy a tőkés az egész p értéktöbbletet elfogyasztja és csupán az eredeti C tőkenagyságot változtatja át ismét termelőtőkévé. A tőkés kereslete értékét tekintve most egyenlő kínálatával. De nem egyenlő tőkéjének mozgása tekintetében; mint tőkés a kínálatának (értékét tekintve) csupán $^4/_5$-ére támaszt keresletet; $^1/_5$-öt mint nem-tőkés fogyaszt el, eközben nem mint tőkés működik, hanem ezt az összeget magánszükségletére vagy élvezetére fordítja.

Számítása százalékosan ekkor a következő:

mint tőkés, kereslete	= 100, kínálata	= 120
mint élvhajhász, »	= 20, »	= —
összes kereslete	= 120, kínálata	= 120.

Ez a feltevés egyúttal feltételezi azt, hogy nincs tőkés termelés, tehát nincs ipari tőkés sem. Mert a kapitalizmus már alapjában összeegyeztethetetlen azzal a feltevéssel, hogy nem maga a meggazdagodás, hanem az élvezet a hajtóerő.

De ez a feltevés technikailag is lehetetlen. A tőkésnek tartaléktőkét kell képeznie, nemcsak azért, hogy védekezhessék az áringadozások ellen, s hogy kivárhassa a kedvező konjunktúrát a vételre és eladásra; tőkét kell felhalmoznia, hogy ezzel kibővíthesse a termelést és termelő szervezetébe bekebelezhesse a technika vívmányait.

Ahhoz, hogy tőkét halmozhasson fel, először is az értéktöbblet egy részét pénzformában, ahogyan a forgalomból kapta, ki kell vonnia a forgalomból, s mint kincset akkorára kell növelnie, hogy elérje a régi vállalkozás kibővítéséhez, vagy egy új vállalkozás megkezdéséhez szükséges méreteket. Amíg a kincsképzés tart, nem növeli a tőkés keresletét; a pénz befagyott; nem von el az árupiacról áruegyenértéket annak a pénzegyenértéknek a fejében, amelyet a piacra vitt áru fejében onnan elvont.

A hitelt itt figyelmen kívül hagyjuk; márpedig az, ha például a tőkés a felgyülemlő pénzt kamatok ellenében bankfolyószámlán helyezi el, a hitel területére tartozik.

Ötödik fejezet

A FORGALMI IDŐ[8]

A tőke a termelés területén és a forgalom területének két szakaszán, mint láttuk, időben egymásután halad keresztül. A termelés területén való tartózkodása a tőke termelési ideje, a forgalom területén való tartózkodása a forgalmi ideje. Körforgásának teljes időtartama tehát egyenlő a termelési idő és a forgalmi idő összegével.

A termelési idő természetesen magában foglalja a munkafolyamat időtartamát, de ez utóbbi nem öleli fel az előbbit. Először emlékeztetünk arra, hogy az állandó tőke egy része munkaeszközökből, például gépekből, épületekből stb. áll, amelyek életük végéig kiszolgálják ugyanazokat a folytonosan ismétlődő munkafolyamatokat. A munkafolyamat periodikus megszakítása, például éjjel, megszakítja ugyan e munkaeszközök működését, de nem érinti a munkahelyen való tartózkodásukat. Oda tartoznak nemcsak működésük közben, hanem akkor is, amidőn nem működnek. Másrészt a tőkésnek bizonyos készletet kell tartania nyersanyagokból és segédanyagokból, hogy a termelési folyamat hosszabb vagy rövidebb időn át az előzetesen meghatározott méretekben mehessen végbe és ne függjön a napi piaci beszerzés véletleneitől. A nyersanyagoknak stb. ezt a készletét a termelés csak fokozatosan fogyasztja el. Különbség mutatkozik tehát e készlet termelési ideje[9] és működési ideje között. A termelési eszközök termelési ideje általában magában foglalja tehát 1) azt az időt, amely alatt mint termelési eszközök működnek, tehát a termelési folyamatban szolgálnak, 2) a szüneteket, amelyek alatt a termelési folyamat — tehát az abba bekebelezett termelési eszközök működése is — megszakad, 3) azt az időt, amely alatt a termelési eszközök készenlétben vannak ugyan, mint a folyamat feltételei, tehát már termelőtőkét jelentenek, de még nem kerültek bele a termelés folyamatába.

Az eddig vizsgált különbség mindig azt jelenti, hogy a termelőtőke nem ugyanannyi ideig tartózkodik a termelés területén, mint a termelési folyamatban. De előfordulhat, hogy maga a termelési folyamat teszi szükségessé a munkafolyamat, s ezért a munkaidő olyan megszakításait, szüneteit, amelyek során a munkatárgyat fizikai folyamatok hatásának teszik ki, anélkül hogy további emberi munkát adnának

[8] Innen kezdve a IV. kézirat.

[9] A termelési idő itt aktívan értendő: a termelési eszközök termelési ideje itt nem azt az időt jelenti, amely alatt megtermelik őket, hanem amely alatt részt vesznek valamely árutermék termelési folyamatában. — *E. F.*

hozzá. Ebben az esetben a termelési folyamat, tehát a termelési eszközök működése folytatódik, noha a munkafolyamat, s ezért a termelési eszközöknek munkaeszközökként való működése megszakadt. Így például az elvetett gabona, a pincében kiforró bor, a feldolgozó ipar sok ágának, például a bőriparnak a munkatárgya, amelyet vegyi folyamatoknak vetnek alá. A termelési idő itt hosszabb, mint a munkaidő. A kettő különbségét az teszi, hogy a termelési idő meghaladja a munkaidőt. Ez a többlet mindig azon alapul, hogy a termelőtőke *latens* módon a termelés területén tartózkodik, anélkül hogy magában a termelési folyamatban működne, vagy a termelési folyamatban működik, anélkül hogy a munkafolyamatban tartózkodna.

A latens termelőtőkének az a része, amely csak a termelési folyamat feltételeként van készenlétben, mint a fonodában a gyapot, a szén stb., sem termék- sem értékképzőként nem működik. Ez parlagon heverő tőke, noha hevertetése feltétele a termelési folyamat megszakítatlanságának. Azok az épületek, berendezések stb., amelyekre a termelési készlet (a latens tőke) tárolásához van szükség, feltételei a termelési folyamatnak, s ezért alkotórészei az előlegezett termelőtőkének. Funkciójukat azzal töltik be, hogy a termelőtőke bizonyos alkotórészeit az előzetes szakaszban megőrzik. Ha e szakaszban munkafolyamatokra van szükség, ezek megdrágítják ugyan a nyersanyagot stb., de termelő munkák, s értéktöbbletet hoznak létre, mert e munka egy részét, mint minden egyéb bérmunkáét, nem fizetik meg. A teljes termelési folyamat szokásos megszakításai, tehát azok az időközök, amelyekben a termelőtőke nem működik, sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre. Innen ered a tőkéseknek az a törekvése, hogy éjjel is dolgoztassanak (I. köt. 8. fej. 4. [241. és köv. old.]). — A munkaidőt megszakító közök, amelyeken a munkatárgynak a termelési folyamat során át kell haladnia, sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre; de elősegítik a termék létrejöttét, életének egy részét alkotják, olyan folyamatot, amelyen át kell esnie. A berendezések stb. értéke annak az egész időnek az arányában megy át a termékre, amely alatt ezek működnek; a terméket maga a munka juttatta ebbe a szakaszba, s e berendezések használata éppúgy feltétele a termelésnek, mint a gyapot egy részének elporlása, amely rész nem kerül bele a termékbe, de értékét mégis átadja neki. A latens tőke másik része, például az épületek, gépek stb., azaz a munkaeszközök, amelyeknek működését csak a termelési folyamat szabályos szünetei szakítják meg — a termelés csökkentése, válságok stb. következtében beálló szabálytalan megszakítások tiszta veszteséget jelentenek —, átadja értékét, anélkül hogy a termékbe belekerülne; azt az összértéket, amelyet a termékhez hozzátesz, átlagos élettartama határozza meg; értéke csökken, mert

veszít használati értékéből, akkor is, amikor működik és akkor is, amikor működése szünetel.

Végül annak az állandó tőkerésznek az értéke, amely továbbra is ott van a termelési folyamatban, noha a munkafolyamat megszakadt, újra megjelenik a termelési folyamat eredményében. Itt a termelési eszközöket maga a munka hozza olyan helyzetbe, hogy maguktól bizonyos természeti folyamatokon esnek át, amelyeknek eredménye egy meghatározott hasznos hatás, vagy használati értékük formájának megváltozása. A munka a termelési eszközök értékét mindig átviszi a termékre, ha azokat valóban célszerűen, mint termelési eszközöket fogyasztja el. Ezen mit sem változtat, hogy a munkának e hatás eléréséhez folyamatosan kell-e a munkaeszközökkel a munkatárgyra hatnia, avagy csak az első lökést kell megadnia, azáltal hogy a termelési eszközöket olyan helyzetbe hozza, amelyben ezek maguktól, a munka további közreműködése nélkül, természeti folyamatok következtében, a kívánt módon megváltoznak.

Bármi is az oka annak, hogy a termelési idő a munkaidőt meghaladja — akár az, hogy bizonyos termelési eszközök csak latens termelőtőkék, tehát még abban a szakaszban vannak, amely a valóságos termelési folyamatot csupán előkészíti, akár az, hogy a termelési folyamaton belül e folyamat szünetei megszakítják működésüket, akár, végül, hogy maga a termelési folyamat a munkafolyamat megszakításait teszi szükségessé —, a termelési eszközök egyetlen ilyen esetben sem szívnak fel munkát. Nem szívnak fel munkát, tehát többletmunkát sem. Ezért amíg a termelőtőke a termelési időnek a munkaidőn kívül eső részében tartózkodik, addig nem értékesül, bármennyire elválaszthatatlan is az értékesítési folyamat megvalósulása ezektől a szünetektől. Világos, hogy mennél inkább egybeesik a termelési idő a munkaidővel, annál nagyobb valamely adott termelőtőkének adott időtartamon belüli termelékenysége és értékesülése. Ezért a tőkés termelésnek az a tendenciája, hogy a termelési időnek a munkaidő feletti többletét lehetőleg lerövidítse. De bár a tőke termelési ideje eltérhet munkaidejétől, az előbbi mégis mindig magában foglalja az utóbbit, s maga a többlet feltétele a termelési folyamatnak. A termelési idő tehát mindig az az idő, amely alatt a tőke használati értékeket termel és értékesül, vagyis termelőtőkeként működik, noha ez olyan időt is magában foglal, amelyben a tőke vagy latens, vagy termel ugyan, de nem értékesül.

A forgalom területén a tőke mint árutőke és mint pénztőke tartózkodik. Két forgalmi folyamata abból áll, hogy áruformából pénzformába és pénzformából áruformába változik át. Az a körülmény, hogy az áru pénzzé való átváltozása itt egyúttal az áruban foglalt értéktöbblet realizálása is, s hogy a pénz áruvá való átváltozása egyúttal a

tőkeérték átváltozása vagy visszaváltozása termelési elemeivé, mit sem változtat azon, hogy ezek a folyamatok, mint forgalmi folyamatok, az egyszerű árumetamorfózis folyamatai.

A forgalmi idő és a termelési idő kizárják egymást. Forgalmi ideje alatt a tőke nem működik termelőtőkeként, s ezért sem árut, sem értéktöbbletet nem termel. Ha a körforgást a legegyszerűbb formájában vizsgáljuk, amelyben mindig a teljes tőkeérték egyszerre lép át az egyik szakaszból a másikba, akkor nyilvánvaló, hogy a termelési folyamat, tehát a tőke önértékesítése is, megszakad arra az időre, ameddig forgalmi ideje tart, s hogy a forgalmi idő hosszától függően a termelési folyamat gyorsabban vagy lassabban újul meg. Ha ellenben a tőke különböző részei egymás után végzik körforgásukat, úgyhogy a teljes tőkeérték körforgása különböző részleteinek körforgásában egymás után megy végbe, akkor világos, hogy a teljes tőkeértéknek annál kisebb része működhet állandóan a termelés területén, mennél tovább tartózkodnak egyes hányadai a forgalom területén. A forgalmi idő kitágulása vagy összehúzódása tehát negatív korlátként hat a termelési idő összehúzódására vagy kitágulására, vagyis arra, hogy egy adott nagyságú tőke milyen mértékben működik termelőtőkeként. Mennél inkább csak eszmeiek a tőke forgalmi metamorfózisai, azaz mennél jobban közeledik a forgalmi idő a nullához, vagy válik egyenlővé azzal, annál inkább működik a tőke, annál nagyobb lesz termelékenysége és önértékesülése. Ha például egy tőkés megrendelésre dolgozik, úgyhogy a terméket leszállításakor kifizetik, s a fizetés a saját termelési eszközeiben történik, akkor a forgalmi idő nullához közeledik.

A tőke forgalmi ideje tehát egyáltalában korlátozza termelési idejét, s ezért értékesítési folyamatát is. Mégpedig tartamának aránya szerint korlátozza az utóbbit. A forgalmi idő viszont igen különböző mértékben növekedhet vagy csökkenhet, s ezért igen különböző fokban korlátozhatja a tőke termelési idejét. A közgazdászok azonban csak azt látják, ami a felszínen *megjelenik*, vagyis a forgalmi idő hatását a tőke értékesülési folyamatára általában. Ezt a negatív hatást pozitívnak tekintik, mert következményei pozitívak. E látszathoz annál inkább ragaszkodnak, mert ez mintha azt bizonyítaná, hogy a tőke az önértékesülés misztikus forrásával rendelkezik, amely független a tőke termelési folyamatától, s ezért a munka kizsákmányolásától is, és a forgalom területén ered. Később látni fogjuk, hogy ez a látszat még a tudományos szinten álló közgazdászokat is megtéveszti. Ugyancsak ki fog tűnni, hogy megszilárdításához hozzájárulnak különböző jelenségek: 1) a profit kiszámításának tőkés módja, amelyben a negatív ok pozitívként szerepel, mert különböző területeken befektetett tőkéknél, amelyeknek csak a forgalmi idejük különbözik,

a hosszabb forgalmi idő úgy hat, mint az áremelés oka, egyszóval mint egyik oka a profitok kiegyenlítődésének. 2) A forgalmi idő csak egyik mozzanata a megtérülés idejének; az utóbbi azonban magában foglalja a termelési, illetve újratermelési időt. Amiről a termelési idő tehet, az látszólag a forgalmi időnek köszönhető. 3) Az áruk átváltozása változó tőkévé (munkabérré) feltételezi előzetes átváltozásukat pénzzé. A tőkefelhalmozás esetében tehát a pótlólagos változó tőkévé való átváltoztatás a forgalom területén, vagyis a forgalmi idő alatt megy végbe. Ezért úgy tűnik fel, mintha ez a felhalmozás a forgalmi időnek lenne köszönhető.

A forgalom területén a tőke — ilyen vagy amolyan sorrendben — befutja a két ellentétes *Á—P* és *P—Á* szakaszt. Forgalmi ideje is két részre oszlik tehát, az áruból pénzzé és a pénzből áruvá való átváltozáshoz szükséges időre. Már az egyszerű áruforgalom elemzéséből (I. köt. 3. fej. [95. és köv. old.]) tudjuk, hogy *Á—P*, az eladás, a tőke metamorfózisának legnehezebb része, s ezért normális körülmények között ez tölti be a forgalmi idő legnagyobb részét. Mint pénz, az érték olyan formában van meg, hogy bármikor átváltoztatható. Mint áru, csak a pénzzé való átváltoztatás útján szerezheti meg azt az alakot, amelyben közvetlenül kicserélhető, tehát bármikor hatékony. A tőke forgalmi folyamatának *P—Á* szakaszában viszont arról van szó, hogy olyan árukká változzék át, amelyek egy adott termelési ág termelőtőkéjének meghatározott elemei. A termelési eszközök esetleg nem találhatók a piacon, hanem azokat előbb meg kell termelni, vagy távoli piacokról kell beszerezni, vagy szokásos kínálatukban zavarok mutatkoznak, árváltozások stb., egyszóval egy sereg olyan körülmény merülhet fel, amely nem vehető észre a *P—Á* egyszerű formaváltozásban, de amely a forgalmi szakasz e részéhez is egyszer több, másszor kevesebb időt vesz igénybe. *Á—P* és *P—Á* nemcsak időben, de térben is elválhat egymástól, vagyis a vásárlási és az eladási piac térbelileg különbözhet. Sőt gyárak esetében például a bevásárló és az eladó gyakran két különböző személy. Az árutermelésben a forgalom éppolyan fontos, mint maga a termelés, tehát a forgalom szereplői ugyanolyan szükségesek, mint a termelés szereplői. Az újratermelési folyamat a tőke mindkét funkcióját felöleli, tehát magában foglalja annak a szükségességét is, hogy valaki képviselje e funkciókat, akár a tőkés maga, akár a tőkés bérmunkásai, ügynökei. Ez azonban éppúgy nem ok a forgalom szereplőinek és a termelés szereplőinek az összecserélésére, mint ahogy nem ok arra sem, hogy az árutőke és a pénztőke funkcióit összecseréljék a termelőtőke funkcióival. A forgalom szereplőit a termelés szereplőinek kell megfizetniök. De azok a tőkések, akik maguk végzik a bevásárlást és eladást, ezzel a művelettel sem terméket, sem értéket nem terem-

tenek, tehát nem változtat ezen az sem, ha vállalatuk terjedelme lehetővé és szükségessé teszi ezeknek a funkcióknak másokra történő áthárítását. Bizonyos üzletágakban a bevásárlókat és eladókat a profitból való jutalékkal fizetik. Az a frázis, hogy őket a fogyasztók fizetik, nem segít. A fogyasztók csak akkor fizethetnek, ha maguk is, mint a termelés szereplői, megfelelő egyenértéket termelnek árukban, vagy ilyet — akár különböző jogcímeken (mint a termelés szereplőinek társai stb.), akár személyes szolgálatok fejében — a termelés szereplőitől elsajátítanak.

Á—P és *P—Á* között van egy olyan különbség, amelynek semmi köze az áru és a pénz formakülönbségéhez, hanem a termelés tőkés jellegéből fakad. Önmagában véve *Á—P* is és *P—Á* is egy adott érték puszta átváltozása egyik formából a másikba. De *Á'—P'* egyúttal realizálása az *Á'*-ban foglalt értéktöbbletnek. *P—Á* esetében nem ez a helyzet. Ezért az eladás fontosabb, mint a vétel. Normális feltételek között *P—Á* szükséges művelet a *P*-ben kifejezett érték értékesülése szempontjából, de nem jelenti értéktöbblet realizálását; az értéktöbblet termelésének bevezetője, nem pedig függeléke.

Az árutőke *Á'—P'* forgalmának bizonyos határokat szab maga az áruk létezési formája, használati értékként való létezése. Az áruk természetüknél fogva mulandók. Ha tehát bizonyos időn belül nem kerülnek rendeltetésüknek megfelelően termelő vagy egyéni fogyasztásra, vagyis — más szóval — bizonyos időn belül nem adják el őket, akkor megromlanak, s használati értékükkel együtt azt a tulajdonságukat is elveszítik, hogy a csereérték hordozói. A bennük foglalt tőkeérték, illetve az erre rakódott értéktöbblet veszendőbe megy. A használati értékek csak akkor maradnak hordozói a maradandó és önmagát értékesítő tőkeértéknek, ha állandóan megújítják és újratermelik, ha ugyanolyan, vagy másfajta új használati értékekkel helyettesítik őket. De újratermelésüknek állandóan megújuló előfeltétele az, hogy kész áruformájukban eladják őket, tehát az eladás közvetítésével bekerüljenek a termelő vagy az egyéni fogyasztásba. Régi használati formájukat meghatározott időn belül meg kell változtatniok, hogy új formában tovább létezhessenek. A csereérték csak azáltal marad fenn, hogy teste így állandóan megújul. A különböző áruk használati értékei gyorsabban vagy lassabban romlanak meg; ezért termelésük és fogyasztásuk között több vagy kevesebb idő telhet el; vagyis rövidebb vagy hosszabb ideig képesek az *Á—P* forgalmi szakaszban árutőkeként kitartani, anélkül hogy tönkremennének, tehát mint áruk rövidebb vagy hosszabb forgalmi időt bírnak el. Az árutőke forgalmi idejének az árutest megromlása által vont határa abszolút határt szab a forgalmi idő e részének, vagyis annak a forgalmi időnek, amelyet az árutőke mint árutőke tölthet el.

Mennél mulandóbb valamely áru, mennél hamarabb kell termelése után elfogyasztani, tehát eladni is, annál kisebb távolságra tud eljutni termelési helyétől, vagyis forgalmi területe térbelileg annál szűkebb, elhelyezési piaca annál inkább helyi jellegű. Mennél mulandóbb tehát valamely áru, s fizikai sajátossága mennél inkább korlátozza áruként való forgalmának az idejét, annál kevésbé alkalmas arra, hogy a tőkés termelés tárgya legyen. Az ilyen árut a tőkés termelés csak sűrűn lakott helyeken vagy olyan mértékben kerítheti hatalmába, amilyenben a földrajzi távolságok a szállítóeszközök fejlődése folytán összezsugorodnak. Valamely árucikk termelésének kevés kézben és sűrűn lakott helyen való összpontosulása azonban az ilyen áruk számára is viszonylag nagy piacot teremthet, mint például a hatalmas sörgyáraknál, tejgazdaságoknál stb.

Hatodik fejezet

A FORGALMI KÖLTSÉGEK

I. Tiszta forgalmi költségek

1. A vétel és az eladás ideje

A tőke formaváltozásai áruból pénzzé és pénzből áruvá egyúttal a tőkés ügyletei, a vétel és az eladás műveletei. Az az idő, amely alatt a tőkének e formaváltozásai végbemennek, szubjektíven, a tőkés szempontjából, az eladás és a vétel ideje, s a tőkés ezalatt a piacon mint eladó és vevő működik. Mint ahogyan a tőke forgalmi ideje szükséges szakasza az újratermelés idejének, úgy az az idő, amely alatt a tőkés vesz és elad, a piacon tevékenykedik, szükséges szakasza annak az időnek, amely alatt tőkésként, azaz megszemélyesült tőkeként működik. Üzleti idejének egy része ez.

{Minthogy feltételeztük, hogy az árukat értékükön veszik és adják el, ezért e műveleteknél csak ugyanannak az értéknek egyik formából a másikba, áruformából pénzformába és pénzformából áruformába való átváltoztatásáról, tehát állapotváltozásról van szó. Ha az árukat értékükön adják el, akkor mind a vevő, mind az eladó kezében változatlan nagyságú érték marad; csak létezési formája változott meg. Ha az árukat nem értékükön adják el, akkor az átváltoztatott értékek összege marad változatlan; ami az egyik oldalon plusz, az a másikon mínusz.

De az *Á—P* és *P—Á* metamorfózisok vevő és eladó között lebonyolódó ügyletek; ezeknek időre van szükségük, hogy megegyezzenek, annál is inkább, mert itt küzdelem folyik, amelyben mindkét fél arra törekszik, hogy túljárjon a másik eszén, s üzletemberek állnak szemben

egymással, márpedig: „when Greek meets Greek then comes the tug of war" [ha görög csap össze göröggel, a küzdelem a leghevesebb]. Az állapotváltozás időt és munkaerőt vesz igénybe, de nem abból a célból, hogy értéket hozzanak létre, hanem hogy megvalósítsák az érték átváltoztatását egyik formából a másikba, s ezt nem érinti a két fél kölcsönös próbálkozása, hogy ez alkalommal pótlólagos értékmennyiséget sajátítson el. Ez a munka, amelyet megnövel a két fél gonosz szándéka, éppúgy nem hoz létre értéket, mint ahogyan a bírósági eljárásra fordított munka nem növeli meg a per tárgyának értéknagyságát. Ezzel a munkával — amely szükséges mozzanata a teljes, a forgalmat is felölelő, illetve a forgalom által felölelt tőkés termelési folyamatnak — úgy áll a dolog, mint mondjuk az elégetés munkájával egy hőfejlesztésre szolgáló anyag esetében. Az elégetésnek ez a munkája nem fejleszt hőt, noha szükséges mozzanata az égési folyamatnak. Ahhoz például, hogy a szenet tüzelőanyagnak használjam el, egyesítenem kell oxigénnel s e célból szilárd állapotból gázneműbe kell átvinnem (mert a széndioxidban, az égés eredményében, a szén gázállapotban van meg), tehát meg kell változtatnom fizikai állapotát, illetve létezési formáját. A szilárd egésszé összekapcsolt szénmolekulák egymástól való elválasztásának és a szénmolekula egyes atomokra való szétbontásának meg kell előznie az új egyesülést, s ez bizonyos erőkifejtésbe kerül, amely tehát nem alakul át hővé, hanem abból levonandó. Ha tehát az árutulajdonosok nem tőkések, hanem önálló közvetlen termelők, akkor a vételre és eladásra fordított idő levonás a munkaidejükből, s ezért mindig (mind az ókorban, mind a középkorban) arra törekedtek, hogy az ilyen műveleteket ünnepnapokra tegyék.

Az a körülmény, hogy az áruk forgalma a tőkések kezében hatalmas méreteket ölt, ezt az értéket nem alkotó, hanem csak az érték formaváltozását közvetítő munkát természetesen nem változtathatja át értékalkotó munkává. Ugyancsak nem teheti meg az átlényegülésnek ezt a csodáját a személycsere sem, vagyis az, hogy az ipari tőkések nem maguk végzik „az elégetés munkáját", hanem azt mások kizárólagos foglalkozásává teszik, akiket ezért fizetnek. Ezek a más személyek munkaerejüket természetesen nem fogják az ipari tőkések szép szeméért rendelkezésükre bocsátani. A földbirtokos bérbeszedőjének vagy a bankszolgának szintén mellékes, hogy munkája egy fillérrel sem gyarapítja a haszonbérnek, illetve a másik bankba zsákokban átvitt aranydaraboknak az értékét.}[10]

A másokat dolgoztató tőkés számára a vétel és eladás fő funkcióvá

[10] A zárójelbe tett rész a VIII. kézirat végén levő megjegyzésből való.

válik. Minthogy sokak termékét sajátítja el, nagyobb társadalmi méretekben, ezért a terméket ilyen méretekben is kell eladnia, majd pénzből újra a termelés elemeivé visszaváltoztatnia. A vétel és az eladás ideje továbbra sem alkot értéket. Az illúziót a kereskedelmi tőke működése kelti. De anélkül, hogy erre itt még részletesebben kitérnénk, annyi már eleve világos: Ha a munka megosztása folytán egy önmagában véve improduktív funkció, amely azonban az újratermelés szükséges mozzanata, sokak mellékes tevékenységéből kevesek kizárólagos tevékenységévé, sajátos foglalkozásává válik, ez még nem változtatja meg magát a funkció jellegét. Meglehet, hogy *egy* kereskedő (akit itt pusztán az áruk formaváltozása megvalósítójának, pusztán vevőnek és eladónak tekintünk) *sok* termelő számára lerövidíti műveleteivel a vétel és az eladás idejét. Ekkor olyan gépezetnek tekintendő, amely csökkenti a haszontalan erőkifejtést, vagyis hozzásegít ahhoz, hogy idő szabaduljon fel a termelés számára[11].

Az egyszerűség kedvéért (minthogy a kereskedőt mint tőkést és mint kereskedőtőkét csak később vesszük szemügyre) tegyük fel, hogy a vásárlást és eladást olyan ember végzi, aki eladja munkáját. Munkaerejét és munkaidejét ezekre az *Á—P* és *P—Á* műveletekre fordítja. Ezért ebből él, mint ahogy másvalaki például abból, hogy fon vagy piulákat készít. Szükséges ⟨bár improduktív⟩ funkciót végez, mert az újratermelési folyamat improduktív funkciókat is tartalmaz. Éppúgy dolgozik mint bárki más, de munkájának tartalma nem hoz létre sem értéket, sem terméket. Ő maga a termelés improduktív, de szükséges költségeihez (faux frais) tartozik. Nem azért hasznos, mert improduktív funkciót produktívvá, vagy improduktív munkát produktív munkává változtat. Csoda volna, ha a funkció ilyen áthárításával efféle változást lehetne elérni. Ellenkezőleg azért hasznos, mert a társadalom munkaerejének és munkaidejének kisebb része kötődik le ebben az improduktív funkcióban. Sőt ennél is több a haszon. Tegyük

[11] „A kereskedelem költségeit, noha szükségesek, terhes kiadásnak kell tekinteni" *(Quesnay:* „Analyse du Tableau économique". Daire kiadása. „Physiocrates". 1. rész. Párizs 1846. 71. old.). — Quesnay szerint az a „profit", amelyet a konkurrencia a kereskedők között kialakít, azáltal hogy kényszeríti őket „keresetük, illetve hasznuk mérséklésére . . . szigorúan véve csupán a *veszteség csökkenése* az elsőkézbeli eladó és a terméket elfogyasztó vevő számára. A kereskedelem költségeivel járó veszteség csökkenése nem jelent *valóságos terméket*, vagyis a gazdagság gyarapítását a kereskedelem által, akár önmagában véve, mint egyszerű cserét vizsgáljuk a kereskedelmet, függetlenül a szállítási költségektől, akár a szállítási költségekkel együtt" (145—146. old.). „A kereskedelem költségeit mindig a termékek eladói viselik, akik a vevők által fizetett teljes árat kapnák meg, ha nem volnának közvetítési költségek" (163. old.). A földbirtokosok és termelők „bért fizetnek", a kereskedők „bért kapnak" *(Quesnay:* „Dialogue sur le commerce". Daire kiadása. „Physiocrates". 1. rész. Párizs 1846. 164. old.).

fel, hogy ez az ember csak bérmunkás, akit — ha úgy tetszik — jobban fizetnek. Bármennyi is a fizetése, mint bérmunkás, munkaidejének egy részében ingyen dolgozik. Naponta talán nyolc munkaóra értéktermékét kapja meg és tíz órán át működik. A kétórai többletmunka, amelyet végez, éppúgy nem termel értéket, mint nyolcórai szükséges munkája, noha ez utóbbi révén megkapja a társadalmi termék egy részét. Először is a társadalom szempontjából tekintve egy munkaerőt továbbra is tíz órán keresztül e puszta forgalmi funkcióban használnak el. Másra, termelőmunkára nem használható. Másodszor azonban a társadalom nem fizeti meg ezt a kétórai többletmunkát, noha a szóban forgó egyén ezt elvégezte. A társadalom ezáltal nem sajátít el több terméket vagy értéket. De az illető személy által képviselt forgalmi költségek egyötöddel, vagyis tíz óráról nyolc órára csökkennek. A társadalom nem fizet egyenértéket ennek az aktív forgalmi időnek az egyötödéért, amelynek ez az egyén a szereplője. Ha azonban ezt az embert a tőkés használja fel, akkor a két óra meg nem fizetése az *ő* tőkéjének forgalmi költségeit csökkenti, mely forgalmi költségek levonást jelentenek bevételéből. Számára ez pozitív nyereség, mert tőkéje értékesítésének negatív korlátja összezsugorodik. Ameddig kis önálló árutermelők fordítják saját idejük egy részét vételre és eladásra, addig ez csak mint olyan idő jelenik meg, amelyre vagy termelő funkciójuk szüneteiben kerül sor, vagy termelési idejüket rövidíti meg.

Az erre fordított idő mindenképpen forgalmi költség, amely a forgalmazott értékeket semmivel sem gyarapítja. Ez a költség szükséges az értékeknek áruformából pénzformába való átváltoztatásához. Ha a tőkés árutermelő a forgalom szereplőjeként jelenik meg, akkor a közvetlen árutermelőtől csak abban különbözik, hogy nagyobb méretekben ad el és vásárol, s ezért nagyobb méretekben működik ebben a forgalmi funkcióban. Ha azonban üzletének arányai szükségessé vagy lehetővé teszik, hogy külön forgalmi ügynököket vásároljon (fogadjon fel) bérmunkásokként, ez a jelenség lényegén mit sem változtat. A forgalmi folyamatra (amennyiben az puszta formaváltozás) bizonyos mennyiségű munkaerőt és munkaidőt kell fordítani. De ez most pótlólagos tőkebefektetésként jelenik meg; a változó tőke egy részét arra kell fordítani, hogy megvásárolják ezeket a csak a forgalomban működő munkaerőket. Ez a tőkeelőleg sem terméket, sem értéket nem hoz létre. Megfelelően csökkenti azt az arányt, amelyben az előlegezett tőke termelő módon működik. Olyan ez, mintha a termék egy részét géppé változtatnák, amely a termék fennmaradó részét megveszi és eladja. Ez a gép levonás a termékből. A termelési folyamatban nem működik közre, noha csökkentheti a forgalomra fordított munkaerőt stb. Ez csupán a forgalmi költségek egy része.

2. Könyvvitel

A valóságos vétel és eladás mellett munkaidőt fordítanak a könyvvitelre, amelybe ezenkívül tárgyiasult munka is belekerül, toll, tinta, papiros, írópolc, irodaköltségek. Ebben a funkcióban tehát egyrészt munkaerőt, másrészt munkaeszközöket használnak el. Ezzel ugyanúgy áll a dolog, mint a vétel és az eladás idejével.

Mint saját körforgásainak egysége, mint tovahaladó érték — akár a termelés területén, akár a forgalom területének két szakaszán — a tőke csak eszmeileg, csak számolópénz alakjában létezik, mindenekelőtt az árutermelő, illetve a tőkés árutermelő fejében. A könyvvitel, amely magában foglalja az árak meghatározását, vagyis az áruk árainak kiszámítását (árkalkuláció) is, ezt a mozgást rögzíti és ellenőrzi. A termelés és különösen az értékesítés mozgása — amelyben az áruk csak mint értékhordozók szerepelnek, mint olyan dolgok nevei, amelyeknek eszmei értékléte számolópénzben van rögzítve — ily módon jelképesen tükröződik az elképzelésben. Amíg az egyes árutermelő vagy csak a fejében vezet nyilvántartást (mint például a paraszt; csak a tőkés mezőgazdaság hozza létre a könyvvitellel dolgozó bérlőt) vagy csak mellékesen, termelési idején kívül jegyzi fel kiadásait, bevételeit, a fizetési határidőket stb., addig nyilvánvaló, hogy ez a funkciója és a hozzá esetleg elhasznált munkaeszközök, mint például a papír stb., munkaidő és munkaeszközök pótlólagos elhasználását jelentik, ami ugyan szükséges, de levonás a termelő módon felhasználható időből, valamint azokból a munkaeszközökből, amelyek a valóságos termelési folyamatban működnek közre és részt vesznek a termék- és értékképzésben[12]. Magának a funkciónak a természete nem változik meg sem attól, hogy a tőkés árutermelő kezében összpontosulva, jelentékeny méreteket ölt és sok kis árutermelő funkciója helyett úgy jelenik meg, mint *egyetlen* tőkés funkciója, mint egy nagyméretű termelési folyamatban fellépő funkció; sem attól, hogy elszakad azoktól a termelő funkcióktól, amelyeknek tartozéka volt és külön, kizárólag ezzel megbízott alkalmazottak funkciójává önállósul.

[12] A középkorban mezőgazdasági könyvvitellel csak a kolostorokban találkozunk. Láttuk azonban (I. köt. 335. old.), hogy már az ősi indiai közösségeknek is van könyvelőjük, aki a mezőgazdasági munkát tartja nyilván. A könyvvitel itt a közösség egy tisztviselőjének kizárólagos funkciójává önállósult. E munkamegosztás folytán időt, fáradságot és költségeket takarítanak meg, de a termelés és a termelés nyilvántartása két ugyanannyira különböző dolog marad, mint a hajórakomány és a róla kiállított fuvarlevél. A könyvelő személyében a közösség munkaerejének egy részét elvonták a termeléstől, és működése költségeit nem a saját munkája pótolja, hanem a közösségi termékből történő levonás. A tőkés könyvelőjével mutatis mutandis [a megváltoztatandók megváltoztatásával] ugyanúgy áll a dolog, mint az indiai közösség könyvelőjével. (A II. kéziratból.)

A munka megosztása, valamely funkció önállósulása nem teszi ezt a funkciót termék- és értékalkotóvá, ha önmagában véve, tehát már önállósulása előtt nem volt az. Ha egy tőkés újonnan fekteti be tőkéjét, annak egy részét arra kell fordítania, hogy könyvelőt stb. vásároljon és megvegye a könyvvitel eszközeit. Ha tőkéje már működik, állandó újratermelési folyamatát végzi, akkor árutermékének egy részét — pénzzé való átváltoztatás útján — állandóan vissza kell változtatnia könyvelővé, ügynökké és hasonlókká. A tőkének ez a része nem vehet részt a termelési folyamatban és a forgalmi költségekhez, a teljes hozadékból eszközölt levonásokhoz tartozik. (Beletartozik ebbe az a munkaerő is, amelyet kizárólag erre a funkcióra használnak.)

Bizonyos különbség van azonban a könyvelés okozta költségek, illetve improduktív munkaidőráfordítás és a puszta vétel és eladás idejének költségei között. Az utóbbiak csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadnak, abból, hogy ez áruk termelésének a folyamata. A könyvvitel, mint a folyamat ellenőrzése és eszmei egybefogása annál szükségesebbé válik, mennél inkább társadalmi méretű a folyamat és mennél inkább elveszíti tisztán egyéni jellegét; a könyvvitel tehát szükségesebb a tőkés termelésben, mint az elaprózott kézműves és paraszti termelésben, szükségesebb a közösségi termelésben, mint a tőkés termelésben. A könyvvitel költségei azonban a termelés összpontosulásával csökkennek, mégpedig abban a mértékben, amelyben a könyvvitel társadalmi könyvvitellé válik.

Itt a puszta formametamorfózisból fakadó forgalmi költségek általános jellegéről van csak szó. Felesleges tehát itt e költségek minden formájára részletesen kitérni. De az érték puszta formaváltozásával kapcsolatos, tehát a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadó formák ⟨funkciók⟩, amelyek az egyes árutermelőnél csak múló, alig észrevehető mozzanatok és együttjárnak vagy összefonódnak az árutermelő produktív funkcióival, mint nagy tömegben fellépő forgalmi költségek ámulatba ejthetik a szemlélőt. Megmutatkozik ez a pénz puszta beszedésénél és kiadásánál, mihelyt az bankok és más intézetek, vagy egyes vállalatoknál működő pénztárosok kizárólagos funkciójává önállósul és hatalmas méretekben összpontosul. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e forgalmi költségek alakjának megváltozása jellegüket nem változtatja meg.

3. Pénz

Akár áruként termelik, akár nem, a termék mindig anyagi alakja a gazdagságnak, használati érték, s az a rendeltetése, hogy egyéni vagy termelő fogyasztásra kerüljön. Ha áru, akkor értéke eszmei kife-

jezést nyer az árban, s ez valóságos használati alakján mit sem változtat. Az azonban, hogy bizonyos áruk, mint például az arany és az ezüst, pénzként működnek és mint pénz, kizárólag a forgalmi folyamatban tartózkodnak (mint kincs, tartalék stb. is a forgalom területén maradnak, bár latens módon), csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájának a következménye, annak, hogy a termelés árutermelés. Minthogy a tőkés termelés alapján az áru válik a termék általános alakjává és a termékek zömét áruként termelik, vagyis ezek kénytelenek felölteni a pénzformát, s az árutömeg, a társadalmi gazdagság áruként működő része folyton növekszik — ezért itt a forgalmi eszközként, fizetési eszközként, tartalékként stb. működő arany és ezüst mennyisége is nő. Ezek a pénzként működő áruk sem egyéni, sem termelő fogyasztásra nem kerülnek. Társadalmi munkát rögzítenek meg olyan formában, amelyben az pusztán forgalmi gépezetül szolgál. Azon kívül, hogy a társadalmi gazdagság egy része ebből az improduktív formából nem szabadulhat, a pénz kopása szükségessé teszi a pénz állandó pótlását, vagyis több — termékekben megjelenő — társadalmi munkának több arannyá és ezüstté való átváltoztatását. Ezek a pótlási költségek fejlett tőkésországokban jelentékenyek, mert a gazdagságnak pénz formájában lekötött része nagyméretű. Az arany és az ezüst, mint pénzáruk, olyan forgalmi költségei a társadalomnak, amelyek csak a termelés társadalmi formájából fakadnak. Az árutermelés improduktív, de szükséges költségei (faux frais) ezek, amelyek az árutermelés és különösen a tőkés termelés fejlődésével növekszenek. A társadalmi gazdagság egy részét fel kell áldozni a forgalmi folyamatnak[13].

II. Raktározási költségek

Az érték puszta formaváltozásából, az eszmeileg tekintett forgalomból eredő forgalmi költségek nem kerülnek bele az áruk értékébe. A rájuk kiadott tőkerészek a tőkés szempontjából puszta levonást jelentenek a termelő módon kiadott tőkéből ⟨az egész társadalom szempontjából pedig improduktívan elhasznált munkaerőt⟩. Más természetűek azok a forgalmi költségek, amelyeket most veszünk szemügyre. Ezek fakadhatnak olyan termelési folyamatokból, amelyek csak folytatódnak a forgalomban, vagyis amelyek termelő jellegét a forgalmi

[13] „A valamely országban forgalomban levő pénz olyan meghatározott része az ország tőkéjének, amelyet teljesen elvontak a termeléstől, hogy megkönnyítsék vagy növeljék a fennmaradó rész termelékenységét; ezért éppannyira szükséges bizonyos mennyiségű gazdagságot arra fordítani, hogy az aranyat forgalmi eszközzé tegyék, mint arra, hogy bármilyen más termelés megkönnyítésére hivatott gépet készítsenek" („Economist". 5. köt. 520. old.).

forma csak leplezi. Másrészt előfordulhat, hogy társadalmi szempontból puszta költségek, eleven vagy tárgyiasult munka improduktív ráfordításai, amelyek azonban éppen ezáltal az egyéni tőkés számára értékalkotó módon hatnak, megnövelik árujának eladási árát. Ez már abból is következik, hogy e költségek a termelés különböző ágaiban, és olykor ugyanazon termelési ág egyes tőkéi számára is különbözők. Azáltal, hogy a költségeket hozzácsapják az áru árához, olyan mértékben osztják el őket, amilyenben az egyes tőkésekre jutnak. De minden értéknövelő munka értéktöbbletnövelő is lehet és tőkés alapon mindig az is, mert az általa alkotott érték a munka saját nagyságától, az értéktöbblet pedig attól az aránytól függ, amelyben a tőkés a munkát megfizeti. Olyan költségek tehát, amelyek az árut megdrágítják, anélkül, hogy használati értékét növelnék s ezért a társadalom szempontjából a termelés improduktív, de szükséges költségeihez (faux frais) tartoznak, az egyéni tőkés számára a meggazdagodás forrásai lehetnek. Másrészt az áruk árához való hozzácsapásuk ezeket a forgalmi költségeket csak egyenletesen osztja el, de nem szünteti meg improduktív jellegüket. A biztosító társaságok például az egyes tőkések veszteségeit elosztják a tőkésosztály között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az így kiegyenlített veszteségek ne lennének továbbra is veszteségek a társadalmi össztőke szempontjából.

1. Készletalkotás általában

A termék, amikor árutőke formájában van meg, vagyis a piacon tartózkodik, tehát abban a közbenső időben, amikor már kikerült a termelés folyamatából, de még nem került be a fogyasztás folyamatába, árukészletet alkot. Mint piacon levő áru, vagyis mint készlet, az árutőke minden körforgásban kettősen jelenik meg, egyrészt mint annak a tovahaladó tőkének az áruterméke, amelynek körforgását vizsgáljuk; másrészt viszont mint egy másik tőke áruterméke, amelynek ott kell lennie a piacon, hogy megvásárolhassák és termelőtőkévé változtassák. Előfordulhat ugyan, hogy ezt az utóbbi árutőkét csak rendelésre kezdik termelni. Ez esetben a körforgás megszakad, amíg meg nem termelték. A termelési és újratermelési folyamat zavartalansága viszont megköveteli, hogy az áruk (termelési eszközök) bizonyos tömege állandóan a piacon legyen, tehát készletet alkosson. Ugyanígy a termelőtőke magában foglalja a munkaerő megvásárlását, s a pénzforma itt csak értékformája olyan létfenntartási cikkeknek, amelyeket a munkásnak túlnyomórészt ott kell találnia a piacon. Ebben az alfejezetben ezt részletesebben megvizsgáljuk. Ez a kiindulópont tehát már megvan. Ha a tovahaladó tőkeérték szempontjából néz-

zük a dolgot, amely árutermékké változott át és most eladásra, vagyis pénzzé való visszaváltoztatásra vár, tehát mint árutőke működik a piacon, akkor ez az állapot, amelyben készletet alkot, célszerűtlen és kényszerű időzés a piacon. Mennél gyorsabban adják el, annál zavartalanabb az újratermelési folyamat. Az *Á'—P'* formaváltozásban való időzés akadályozza a tőke körforgásában végbemenő valóságos anyagcserét és a tőkének termelőtőkeként való további működését. Másrészt *P—Á* számára az áru állandó jelenléte a piacon, az árukészlet, feltétele az újratermelési folyamat zavartalanságának, valamint az új vagy pótlólagos tőkebefektetésnek.

Ahhoz, hogy az árutőke mint árukészlet a piacon tartózkodjék, épületekre, raktárakra, tartályokra, tehát állandó tőke befektetésére van szükség; de szükség van arra is, hogy munkaerőket fizessenek, akik az árukat a raktárakban elhelyezik. Az áruk ezenkívül romlandók és ki vannak téve káros elemi erők hatásának. Megóvásuk pótlólagos tőkeráfordítást igényel, részint munkaeszközökre (tárgyiasult formájú munkára), részint munkaerőre[14].

A tőkének árutőke és ezért árukészlet formájában való megléte tehát költségeket okoz, amelyek, minthogy nem tartoznak a termelés területéhez ⟨hanem a forgalom területéhez⟩, a forgalmi költségekhez számítanak. Ezek a forgalmi költségek az I. alatt felsoroltaktól abban különböznek, hogy bizonyos mértékben belekerülnek az áruk értékébe, tehát az árut megdrágítják. Az árukészlet fennmaradásának biztosítására és megőrzésére fordított tőke és munkaerő mindenképpen kiesik a közvetlen termelési folyamatból. Másrészt az itt felhasznált tőkéket, beleszámítva a munkaerőt mint a tőke alkotórészét, a társadalmi termékből kell pótolni. E ráfordítások tehát úgy hatnak, mint a munka termelőerejének a csökkenése, úgyhogy egy bizonyos hasznos hatás eléréséhez nagyobb mennyiségű tőkére és munkára van szükség. Ezek *pótlólagos költségek* (Unkosten).

Amennyiben a készletalkotás által okozott forgalmi költségek csak a meglevő értékek áruformából pénzformába való átváltoztatásának időtartamából, tehát csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadnak (csak abból, hogy a terméket áruként termelik, s

[14] Corbet 1841-ben a búza raktározási költségeit kilenchónapos időnyre a következőképpen részletezi: $^1/_2$% mennyiségi veszteség, 3% a búzaár kamata, 2% a raktár bére, 1% megforgatási és rakodási díj, $^1/_2$% a szállítás munkájáért, összesen 7%, vagyis 50 shillinges búzaár esetén quarterenként 3 shilling 6 penny *(Th. Corbet:* „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc." London 1841). Liverpooli kereskedőknek a Vasúti Bizottság előtt tett vallomásai szerint a gabona raktározásának (tiszta) költségei 1865-ben havonta quarterenként 2 pennyre, vagyis tonnánként 9—10 pennyre rúgtak („Royal Commission on Railways". 1867. Evidence. 19. old., 331. sz.).

ezért annak pénzzé kell átváltoznia), annyiban teljesen azonos jellegűek az I. alatt felsorolt forgalmi költségekkel. Másrészt az áruk értéke itt csak azért konzerválódik, illetve gyarapszik, mert a használati értéket, magát a terméket, meghatározott tárgyi feltételek közé juttatják, amelyek tőkeráfordításba kerülnek, és olyan műveleteknek vetik alá, amelyek útján pótlólagos munka hat a használati értékekre. Ezzel szemben az áruértékek kiszámítása, az e folyamatot nyilvántartó könyvvitel, valamint a vétel és eladás munkája nincs hatással arra a használati értékre, amelyben az áru értéke létezik. Ezek csak az áruérték formáját érintik. Ezért, noha a feltételezett esetben a készletalkotásnak (amely itt kényszerűség) a költségei csupán a formaváltozás elhúzódásából és e formaváltozás szükségességéből fakadnak, mégis különböznek az I. alatt felsorolt költségektől abban, hogy céljuk nem az érték formaváltozása, hanem az érték fenntartása, amely az áruban mint termékben, mint használati értékben van meg, s ezért csak a terméknek, a használati értéknek a fenntartásával tartható fenn. A használati érték itt nem növekszik és gyarapszik, ellenkezőleg, csökken. Csökkenését azonban korlátozzák, s a használati értéket fenntartják. Nem növelik itt az áruban megtestesülő előlegezett értéket sem. De új munkát, tárgyiasult és eleven munkát tesznek hozzá.

A továbbiakban meg kell vizsgálni, hogy ezek a költségek milyen mértékben fakadnak az árutermelés sajátos jellegéből általában, valamint az árutermelés általánossá vált, abszolút formájából, azaz a tőkés árutermelésből; másrészt milyen mértékben közösek minden társadalmi termelésben, s tesznek szert itt, a tőkés termelésben, csak sajátos alakra, sajátos megjelenési formára.

A. Smith azt a mesébeillő tételt állította fel, hogy a készletalkotás a tőkés termelés sajátos jelensége[15]. Újabb közgazdászok, például Lalor, ellenkezőleg azt állítják, hogy a tőkés termelés fejlődésével a készletalkotás csökken. Sőt Sismondi ezt a tőkés termelés egyik árnyoldalának tekinti.

Valójában a készlet három formában létezik: termelőtőke formájában, egyéni fogyasztási alap formájában és árukészlet vagy árutőke formájában. A készlet az egyik formában viszonylag csökken, ha a másikban nő, bár abszolút nagysága mindhárom formában egyidejűleg növekedhet.

Magától értetődő, hogy ott, ahol a termelés közvetlenül a saját szükséglet kielégítésére irányul, és csak kisebb részben termelnek cserére, vagyis eladásra, tehát ahol a társadalmi termék egyáltalában nem, vagy csak kisebb részében ölt áruformát, ott az áru formájában levő

[15] II. könyv, Bevezetés.

készlet, vagyis az árukészlet, a gazdagsának csak jelentéktelen, elenyésző részét alkotja. A fogyasztási alap azonban itt viszonylag nagy, különösen a tulajdonképpeni létfenntartási cikkekből. Csak a régimódi parasztgazdaságra kell gondolnunk. A termék túlnyomó része itt közvetlenül, anélkül hogy árukészletet alkotna — éppen mert tulajdonosánál marad — átváltozik termelési eszközök, illetve létfenntartási cikkek készletévé. Nem ölti fel az árukészlet alakját, s éppen ezért A. Smith szerint azokban a társadalmakban, amelyek ilyen termelési módon alapulnak, nincs készlet. A. Smith összecseréli a készlet formáját magával a készlettel, s azt hiszi, hogy a társadalom eddig máról holnapra élt, vagyis rábízta magát a holnap véletlen eseményeire[16]. Ez gyerekes félreértés.

A termelőtőke formájában megjelenő készlet olyan termelési eszközök formájában létezik, amelyek már ott vannak a termelés folyamatában, vagy legalábbis a termelő kezében, tehát latens módon már benne vannak a termelési folyamatban. Korábban láttuk, hogy a munka termelékenységének fejlődésével, tehát a tőkés termelési mód fejlődésével is — amely minden előző termelési módnál jobban fejleszti a munka társadalmi termelőerejét — állandóan nő a munkaeszközök formájában a folyamatba egyszer és mindenkorra bekebelezett és benne újra meg újra, hosszabb vagy rövidebb időszakaszokban működő termelési eszközök (épületek, gépek stb.) tömege, s hogy ez a növekedés feltétele és egyúttal következménye a munka társadalmi termelőereje fejlődésének. A gazdagság e formájának nemcsak abszolút, hanem viszonylagos növekedése (vö. I. köt. 23. fej. 2. [576. és köv. old.]) mindenekelőtt a tőkés termelési módot jellemzi. Az állandó tőke anyagi létezési formái, a termelési eszközök, azonban nemcsak ilyesfajta

[16] Szemben A. Smith nézetével, amely szerint a készletalkotás csak a terméknek áruvá és a fogyasztási készletnek árukészletté való átalakulásából következik, valójában ez a formaváltozás a saját szükségletre való termelésből az árutermelésre történő átmenet során heves válságokat idéz elő a termelők gazdaságában. Indiában például egészen a legújabb időkig „szokásban volt, hogy a gabonát, amelyért a bőség éveiben keveset lehetett kapni, nagy mennyiségben elraktározzák" [„East India (Bengal and Orissa Famine), Return to an Address of the Honourable The House of Commons". 1867. I. 230. old., 74. sz.]. Az amerikai polgárháború következtében hirtelen megnövekedett a kereslet gyapot, juta stb. iránt s ez India sok részében oda vezetett, hogy a rizstermelést erősen korlátozták, a rizsárak emelkedtek s a termelők régi rizskészleteiket eladták. Ehhez 1864—66-ban még hozzájárult az Ausztráliába, Madagaszkárba stb. történt példátlan méretű rizskivitel. Ez magyarázza az 1866. évi éhínség súlyosságát; csupán Orissa kerületében egymillió ember esett áldozatául [uo. 174, 175, 213, 214, és III. „East India (Bengal and Orissa Famine), Papers, relating to the Famine in Behar". 32, 33. old., ahol kiemelik, hogy az éhínség oka többek között a „drain of old stock" (a régi készletek kiapadása). (A II. kéziratból.)].

munkaeszközökből állanak, hanem a feldolgozás legkülönbözőbb fokán levő munkatárgyakból és segédanyagokból is. A termelés méreteivel és a munka termelőerejének kooperáció, munkamegosztás, gépi berendezés stb. révén elért emelkedésével nő az újratermelés napi folyamatába belépő nyersanyag, segédanyag stb. tömege. Ezeknek az elemeknek a termelés helyén készenlétben kell lenniök. A termelőtőke formájában megjelenő készlet nagysága tehát abszolút módon nő. Ahhoz, hogy a termelési folyamatban ne következzék be fennakadás — függetlenül attól, hogy ezt a készletet naponta vagy csupán meghatározott időközökben lehet megújítani — mindig több nyersanyagot stb. kell a termelés helyén készenlétben tartani, mint amennyit például naponta vagy hetente elhasználnak. A folyamat folytonossága azt követeli, hogy szükséges feltételeinek megléte ne függjön sem a naponta történő bevásárlások esetén bekövetkezhető megszakítástól, sem attól, hogy az áruterméket naponta vagy hetenként adják el, s ezért termelési elemeivé csak rendszertelenül változtatható vissza. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a termelőtőke igen különböző mértékben lehet latens, vagyis alkothat készletet. Nagy különbség például az, hogy a fonógyárosnak gyapotból vagy szénből háromhavi vagy egyhavi készletet kell-e tartania. Láthatjuk, hogy ez a készlet viszonylag csökkenhet, noha abszolút módon növekszik.

Ez különböző feltételektől függ, amelyek lényegében mind azon a nagyobb gyorsaságon, szabályosságon és biztonságon alapulnak, amellyel a nyersanyagok szükséges tömegéhez mindig úgy lehet hozzájutni, hogy a termelési folyamat soha ne szakadjon meg. Mennél kevésbé vannak meg ezek a feltételek, vagyis mennél kevésbé biztos, szabályos és gyors az anyagellátás, annál nagyobbnak kell lennie a termelőtőke latens részének, vagyis a nyersanyagok stb. még feldolgozásra váró készletének a termelő kezén. Ezek a feltételek fordítottan arányosak a tőkés termelésnek, s ezért a társadalmi munka termelőerejének fejlettségével. Fordítottan arányos tehát az ilyen formában levő készlet nagysága is.

Ugyanakkor az, ami itt a készlet csökkenésének tűnik fel (például Lalornak), részben csak az árutőke formájában megjelenő készlet, vagyis a tulajdonképpeni árukészlet csökkenése; tehát csupán ugyanazon készlet formaváltozása. Ha például a belföldön naponta kitermelt szén tömege, tehát a széntermelés mérete és energiája nagy, akkor a fonógyárosnak nincs szüksége nagy szénkészletre ahhoz, hogy termelése folyamatosságát biztosítsa. Ezt feleslegessé teszi a szénszállítás állandó és biztos ismétlődése. Másodszor: Az, hogy valamely folyamat terméke milyen gyorsan kerülhet át termelési eszközként egy másik folyamatba, a szállítási és közlekedési eszközök fejlettségétől függ. Itt nagy szerepet

játszik a szállítás olcsósága. Például a szénnek állandóan ismétlődő szállítása a bányából a fonodába drágább volna, mint a fonodának nagyobb szénmennyiséggel hosszabb időre való ellátása, mert a szállítás ez utóbbi esetben viszonylag olcsóbb. Ez a két eddig szemügyre vett körülmény magából a termelési folyamatból fakad. Harmadszor: Hatással van a hitelrendszer fejlettsége. Mennél kevésbé függ gyapotkészletének, szénkészletének stb. megújítása tekintetében a fonógyáros az előállított fonal közvetlen eladásától — s fejlettebb hitelrendszer mellett ez a közvetlen függőség csekélyebb —, annál kisebb lehet azoknak a készleteknek a viszonylagos nagysága, amelyek a fonal eladásának véletleneitől függetlenül biztosítják a folyamatos fonaltermelés adott méreteit. De, negyedszer, sok nyersanyag, félkészgyártmány stb. termeléséhez hosszabb időszakra van szükség, s ez különösen áll minden mezőgazdasági eredetű nyersanyagra. Ha tehát a termelési folyamat megszakítását el akarják kerülni, akkor ezekből bizonyos készlettel kell rendelkezni arra az egész időre, amely alatt az új termék még nem pótolhatja a régit. Ha ez a készlet az ipari tőkésnél csökken, ez csak azt bizonyítja, hogy a kereskedőnél levő árukészlet formájában növekszik. A szállítási eszközök fejlődése például lehetővé tette a behozatali kikötőben elfekvő gyapot gyors átszállítását Liverpoolból Manchesterbe, úgyhogy a gyáros, szükségletétől függően, viszonylag kis adagokban újíthatja meg gyapotkészletét. Ekkor azonban ugyanez a gyapot annál nagyobb tömegben fekszik árukészletként a liverpooli kereskedőknél. Lalor és mások tehát nem vették észre, hogy csupán a készlet formája változik, s a társadalmi tőkét tekintve itt továbbra is ugyanaz a terméktömeg van meg készlet formájában. Egy-egy ország számára a mondjuk egy évre szükséges készlet nagysága a szállítási eszközök fejlődésével csökken. Ha sok gőz- és vitorláshajó közlekedik Amerika és Anglia között, akkor Anglia számára több alkalom nyílik gyapotkészletének megújítására, s ezért az átlagosan raktáron tartandó gyapotkészlet tömege Angliában csökken. Ugyanilyen hatással van a világpiac fejlődése, s ugyanazon árucikk beszerzési forrásainak ebből fakadó megsokszorozódása. Az árut részletekben szerzik be különböző országokból és különböző időpontokban.

2. *Tulajdonképpeni árukészlet*

Az eddigiek során már láttuk: a tőkés termelés alapján az áru a termék általános formájává válik, mégpedig annál inkább, mennél jobban kifejlődik szélességben és mélységben a tőkés termelés. Mind a régebbi termelési módokhoz, mind a tőkés termelési mód kevésbé fejlett fokához képest tehát — még a termelés azonos mérete esetén is —

a termék sokkal nagyobb része jelenik meg áruként. Minden áru azonban — tehát minden árutőke is, amely nem egyéb, mint áru, de a tőkeérték létezési formáját alkotó áru —, ha termelési területéről nem kerül közvetlenül bele a termelő vagy az egyéni fogyasztásba, vagyis ha egy bizonyos ideig a piacon tartózkodik, eleme az árukészletnek. Önmagában véve tehát — a termelés változatlan méretei esetén — az árukészlet (vagyis a termék áruformájának ez az önállósulása és rögződése) a tőkés termeléssel növekszik. Láttuk, hogy ez csak a készlet formaváltozása, azaz hogy az egyik oldalon azért növekszik a készlet áruformában, mert a másikon csökken közvetlen termelési vagy fogyasztási készlet formájában. Csupán a készlet társadalmi formája változik. Ha ugyanakkor az árukészlet nagysága nemcsak viszonylag, a társadalmi össztermékhez képest nő meg, hanem abszolúte is, akkor ez azért van, mert a tőkés termelés fejlődése során az össztermék tömege is nő.

Ahogy a tőkés termelés fejlődik, a termelés méreteit egyre kevésbé a termék iránti közvetlen kereslet határozza meg, hanem egyre inkább az egyes tőkés rendelkezésére álló tőke nagysága, az a vágy, hogy tőkéjét értékesítse, s az a szükségesség, hogy termelési folyamatát fenntartsa és kibővítse. Ezzel minden egyes termelési ágban szükségképpen nő az a terméktömeg, amely mint áru a piacon tartózkodik, vagyis eladásra vár. Növekszik a rövidebb vagy hoszabb időre árutőke formájában rögzített tőke tömege. Növekszik tehát az árukészlet.

Végül, a társadalom túlnyomó részét bérmunkásokká változtatják, olyan emberekké, akik máról holnapra élnek, bérüket hetenként kapják meg és naponta költik el, akiknek számára tehát létfenntartási cikkeikből készletet kell tartani. Bármennyire cserélődnek e készlet egyes elemei, egy részüknek mindig fenn kell akadnia, hogy az egész készlet állandó áramlásban maradhasson.

Mindezek a mozzanatok a termelés formájából, valamint abból az ebben bennefoglalt formaváltozásból származnak, amelyen a terméknek a forgalom folyamatában keresztül kell mennie.

Bármilyen a termékkészlet társadalmi formája, megőrzése költségekkel jár: épületeket, tartályokat stb. igényel, amelyekben a terméket tartják; valamint a termék jellege szerint több-kevesebb termelési eszközt és munkát követel a kártékony behatások elhárítására. Mennél koncentráltabbak társadalmilag a készletek, e költségek viszonylag annál kisebbek. Ezek a kiadások mindig a társadalmi munka egy részét alkotják, akár tárgyiasult, akár eleven formában — tehát tőkés viszonyok között tőkekiadások —, amelyek magába a termékképzésbe nem kerülnek bele, tehát levonások a termékből. Szükséges pótlólagos költségei (Unkosten) a társadalmi gazdagságnak. A társadalmi

termék megőrzésének költségei ezek, függetlenül attól, hogy a társadalmi terméknek árukészletként való létezése pusztán a termelés társadalmi formájából, tehát az áruformából, s az ezzel szükségképpen együtt járó formaváltozásból fakad-e, avagy az árukészletet úgy tekintjük, mint sajátos formáját a termékkészletnek, amely valamennyi társadalomban megvan, ha nem is *áru*készlet formájában, amely utóbbi a termékkészletnek a forgalmi folyamathoz tartozó formája.

A kérdés most már az, milyen mértékben kerülnek bele ezek a költségek az áruk értékébe.

Ha a tőkés termelési eszközökre és munkaerőre előlegezett tőkéjét termékké, eladásra szánt kész árutömeggé változtatta át, s ez eladhatatlanul raktáron marad, akkor ezen idő alatt nemcsak tőkéjének értékesítési folyamata akad fenn. Azok a kiadások, amelyeket e készlet megőrzése épületekben, pótlólagos munkában stb. igényel, tényleges veszteséget jelentenek. Aki az árut végül is megveszi, kinevetné a tőkést, ha az így panaszkodna: Árumat hat hónapon át nem tudtam eladni, s megőrzése e hat hónap alatt nemcsak azt jelentette, hogy ennyi és ennyi tőkém parlagon hevert, hanem még x pótlólagos költséget is okozott. Annál rosszabb önre nézve, mondja a vevő. Ön mellett itt van egy másik eladó, akinek áruja csak tegnapelőtt készült el. Az ön áruja raktáron hevert, s az idő vasfoga valószínűleg többékevésbé kikezdte. Önnek tehát olcsóbban kell eladnia, mint konkurrensének. — Az áru életfeltételein mit sem változtat, hogy az árutermelő igazi termelője-e árujának, vagy tőkés termelője, tehát valójában csak az igazi termelők képviselője. Portékáját pénzzé kell változtatnia. Azok a pótlólagos költségek, amelyeket a terméknek áruformában való rögződése az árutermelőnek okoz, az ő egyéni viszontagságaihoz tartoznak, s ezekkel az áru megvásárlója nem törődik. A vevő nem fizeti meg a termelőnek áruja forgalmi idejét. Még akkor is, ha a tőkés— valóságos vagy vélt értékforradalmak idején — szándékosan tartja vissza áruját a piacról, ilyen esetben is ennek az értékforradalomnak a bekövetkezésétől, tehát spekulációjának helyes vagy helytelen voltától függ, hogy a pótlólagos költségeket realizálja-e. De az értékforradalom nem az ő költségeinek a következménye. Amennyiben tehát a készletalkotás a forgalom fennakadása, az általa okozott költségek nem tesznek hozzá újabb értéket az áruhoz. Másrészt nem lehetséges készlet anélkül, hogy a tőke a forgalom területén ne tartózkodna, hosszabb vagy rövidebb ideig áru formájában ne vesztegelne; tehát nincs készlet a forgalom fennakadása nélkül, mint ahogy a pénz sem foroghat pénztartalék nélkül. Tehát árukészlet nélkül nincs áruforgalom. A tőkés szembetalálja magát ezzel a szükségességgel, ha nem az *Á'—P'*, akkor a *P—Á* műveletben; vagyis nem saját árutőkéjére, de más tőké-

sek árutőkéjére vonatkozóan, akik neki termelési eszközöket, munkásainak pedig létfenntartási cikkeket termelnek.

Úgy tűnik fel, mintha a dolog lényegén mit sem változtathatna, hogy a készletalkotás önkéntes-e vagy kényszerű, azaz, hogy az árutermelő szándékosan tart-e készletet, vagy áruit azért tartja raktáron, mert magának a forgalmi folyamatnak a körülményei akadályozzák eladásukat. Mégis e kérdés megoldásához hasznos tudni, mi a különbség az önkéntes és a kényszerű készletalkotás között. A kényszerű készletalkotás a forgalom fennakadásából fakad, illetve azzal azonos; ez a fennakadás független az árutermelő szándékától, s akaratát keresztezi. Mi jellemzi az önkéntes készletalkotást? Az eladó továbbra is a lehető leggyorsabban igyekszik megszabadulni árujától. Termékét mint árut állandóan eladásra kínálja. Ha az eladástól elvonná, akkor terméke az árukészletnek csak lehetőség szerinti (*δυνάμει*), de nem tényleges (*ἐνεργείᾳ*) elemét alkotná. Az áru mint olyan, számára továbbra is csak a csereérték hordozója, s mint ilyen csak azáltal és azután fejtheti ki hatását, hogy áruformáját levetkezi, s a pénzformát felölti.

Az árukészletnek bizonyos nagyságúnak kell lennie, hogy adott időszakon belül a kereslet nagyságát kielégítse. Emellett a vevőkör állandó bővülésére számítanak. Ahhoz például, hogy a készlet egy napra elegendő legyen, a piacon tartózkodó áruk egy részének állandóan áruformában kell vesztegelnie, miközben a másik rész áramlik, pénzzé változik. Igaz, hogy az a rész, amely fennakad, miközben a másik áramlik, állandóan zsugorodik, mint ahogy magának a készletnek a nagysága is zsugorodik, míg végül teljesen eladják. Az áru fennakadásával itt tehát úgy számolnak, mint az áru eladásának szükséges feltételével. Az árukészletnek továbbá nagyobbnak kell lennie az átlagos eladásnál, vagyis a kereslet átlagos méreténél. Különben az ezt meghaladó keresletet nem lehetne kielégíteni. Másrészt a készletet állandóan meg kell újítani, mert állandóan elfogy. Ez a megújítás végső soron csak a termelésből, új áruszállítmányból eredhet. Hogy ez külföldről érkezik-e vagy sem, nem változtat a dolgon. A megújítás az áruk újratermeléséhez szükséges időtartamtól függ. Az árukészletnek erre az időre elegendőnek kell lennie. Az a körülmény, hogy az árukészlet nem marad az eredeti termelő kezén, hanem különböző csatornákon halad keresztül a nagykereskedőtől a kiskereskedőig, a dolog lényegén nem változtat, csak külső megjelenésén. Társadalmilag tekintve a tőke egy része továbbra is árukészlet formájában tartózkodik, míg az áru bele nem kerül a termelő vagy az egyéni fogyasztásba. A termelő arra törekszik, hogy a nála jelentkező átlagos keresletnek megfelelő raktárkészlettel rendelkezzék, hogy ne függjön köz-

vetlenül a termeléstől, s állandó vevőkört biztosítson magának. A termelési periódusoknak megfelelően eladási határidők alakulnak ki, s az áru hosszabb vagy rövidebb ideig készletet alkot, amíg azonos fajta új példányokkal nem helyettesíthető. Csak ez a készletalkotás biztosítja a forgalmi folyamat állandóságát és folyamatosságát, tehát az újratermelési folyamatét is, amely a forgalmi folyamatot magában foglalja.

Emlékezzünk vissza: Előfordulhat, hogy *Á'—P'* az *Á* termelője számára már végbement, noha *Á* még a piacon tartózkodik. Ha a termelő maga akarná saját árúját raktáron tartani, amíg azt a végleges fogyasztó megveszi, akkor kettős tőkét kellene mozgásba hoznia, az egyiket mint az áru termelője, a másikat mint kereskedő. Az áru szempontjából — akár mint egyes árut, akár mint a társadalmi tőke alkotórészét tekintjük — nem változtat a dolgon, hogy a készletalkotás költségei az áru termelőjét terhelik-e, vagy a kereskedők egész sorát Á-tól Z-ig.

Amennyiben az árukészlet nem egyéb, mint áruformája annak a készletnek, amely a társadalmi termelés adott fokán vagy mint termelési készlet (latens termelési alap), vagy mint fogyasztási alap (fogyasztási cikkek tartaléka) akkor is létezne, ha nem áruformában volna meg, annyiban a készlet fenntartásának költségei is, tehát a készletalkotási költségek — vagyis az erre fordított tárgyiasult vagy eleven munka — csak transzponált költségei a társadalmi termelési alap, illetve a társadalmi fogyasztási alap fenntartásának. Az áru értékének általuk okozott megnövelése ezeket a költségeket csak megfelelően elosztja a különféle árukra, mert árufajtánként különbözők. A készletalkotás költségei továbbra is levonást jelentenek a társadalmi gazdagságból, noha létezési feltételei közé tartoznak.

Az árukészlet csak annyiban tekinthető normálisnak, amennyiben feltétele az áruforgalomnak, és olyan forma, amely szükségszerűen jött létre az áruforgalomban, amennyiben tehát ez a látszólagos fennakadás magának az áramlásnak a formája, mint ahogy a pénztartalék feltétele a pénzforgalomnak. Mihelyt azonban a forgalom csatornáiban veszteglő áruk nem adnak helyet a termelés soronkövetkező hullámának, tehát a csatornák túltelítődnek, akkor az árukészlet a forgalom fennakadása miatt bővül, mint ahogy a kincsek is gyarapodnak, ha a pénzforgalom fennakad. Mellékes, hogy ez a fennakadás az ipari tőkés, vagy a kereskedő raktáraiban következik-e be. Az árukészlet ekkor nem feltétele a folyamatos eladásnak, hanem következménye az áruk eladhatatlan voltának. A költségek ugyanazok maradnak, mivel azonban most tisztára a formából, vagyis az áruk pénzzé való átváltoztatásának szükségességéből és e metamorfózis nehézségéből

fakadnak, ezért az áru értékét nem növelik, hanem levonást, értékveszteséget jelentenek az érték realizálásában. Minthogy a normális és abnormális készlet formára nem különbözik és mind a kettő a forgalom fennakadása, ezért a jelenségek könnyen összecserélhetők, s magukat a termelés szereplőit annál inkább megtéveszthetik, mert a termelő számára tőkéjének forgalmi folyamata simán végbemehet, noha áruinak forgalmi folyamata — amelyek a kereskedők tulajdonába mentek át — fennakad. Ha a termelés és a fogyasztás megnövekszik — egyébként változatlan körülmények között —, az árukészlet is nő. Változatlan gyorsasággal újul meg és szívódik fel, de méretei nagyobbak. Az árukészletnek a forgalom fennakadása által okozott felduzzadását ezért felfoghatja valaki tévedésből az újratermelési folyamat bővülése tünetének, különösen ha a hitelrendszer kifejlődése a valóságos mozgást homályba burkolhatja.

A készletalkotás költségei a következőkből adódnak: 1) a termék tömegének mennyiségi csökkenéséből (például lisztkészletnél); 2) a minőség romlásából; 3) a készlet megőrzéséhez szükséges tárgyiasult és eleven munkából.

III. Szállítási költségek

A forgalmi költségek minden részletére, például a csomagolásra, szortírozásra stb., itt nem kell kitérnünk. Az általános törvény az, hogy *mindazok a forgalmi költségek, amelyek csak az áru formaváltozásából fakadnak, semmiféle értéket nem tesznek hozzá az áruhoz.* Ezek csak az érték realizálásával kapcsolatos költségek, vagyis olyan költségek, amelyek az értéknek egyik formából a másikba való átvitelével járnak. Az ezekre a költségekre fordított tőke (beleértve azt a munkát, amelyet a tőke a parancsnoksága alá hajtott) a tőkés termelés improduktív, de szükséges költségeihez (faux frais) tartozik. Pótlásuknak a többlettermékből kell történnie, s ez — az egész tőkésosztályt tekintve — levonás az értéktöbbletből vagy a többlettermékből, mint ahogyan a munkás számára elvész az az idő, amelyet létfenntartási cikkei bevásárlására kénytelen fordítani. A szállítási költségek azonban igen fontos szerepet játszanak, s ezért itt röviden meg kell vizsgálnunk őket.

A tőke körforgásában és az ennek egyik szakaszát alkotó árumetamorfózisban a társadalmi munka anyagcseréje megy végbe. Ez az anyagcsere szükségessé teheti a termékek helyváltoztatását, valóságos mozgásukat egyik helyről a másikra. De végbemehet áruk forgalma fizikai mozgásuk nélkül, termékek szállítása pedig áruforgalom nélkül, sőt közvetlen termékcsere nélkül is. Az a ház, amelyet *A* elad *B*-nek, áruként forog, anélkül hogy elindulna a helyéről.

Mozgatható áruértékek, mint például gyapot vagy nyersvas ugyanabban a raktárban vesztegelnek, s közben tucatnyi forgalmi folyamaton mennek keresztül, a spekulánsok megveszik és újra eladják őket[17]. Ami itt valójában mozog, az a szóban forgó dolog tulajdoni jogcíme, de nem a dolog maga. Másrészt például az inkák birodalmában a szállítóipar nagy szerepet játszott, noha a társadalmi termék nem forgott áruként és nem is cserekereskedelem útján került elosztásra.

Ha tehát a szállítóipar a tőkés termelés alapján a forgalmi költségek okának tűnik fel, ez a sajátos megjelenési forma nem változtat a dolog lényegén.

A termékek mennyiségét a szállításuk nem növeli. Sőt — bizonyos eseteket kivéve — a termékek természetes tulajdonságainak a szállítással esetleg bekövetkező megváltozása nem szándékosan előidézett hasznos hatás, hanem szükséges rossz. De a dolgok használati értéke csak fogyasztásukban valósul meg és fogyasztásuk szükségessé teheti helyváltoztatásukat, tehát a szállítóipar pótlólagos termelési folyamatát. A szállítóiparba befektetett termelőtőke tehát megnöveli a szállított termékek értékét, részint mert átviszi rájuk a szállítóeszközök értékét, részint mert a szállítómunka új értéket alkot. Ez az utóbbi érték, mint általában a tőkés termelésben, két részre oszlik, az egyik a munkabér pótlása, a másik az értéktöbblet.

A munkatárgy helyváltoztatása, s az ehhez szükséges munkaeszközök és munkaerő — például a gyapot átszállítása a kártolóműhelyből a fonóműhelybe, a szén felhozatala a tárnából a felszínre — minden termelési folyamatban nagy szerepet játszik. Az elkészült terméknek mint készárunak az eljuttatása az egyik önálló üzemből a másik, ettől távolfekvő üzembe, ugyanaz a jelenség, csak nagyobb arányokban. A termékeknek az egyik termelő üzemből a másikba való szállítását követi a kész terméknek a termelés területéről a fogyasztás területére történő átszállítása. A termék csak akkor fogyasztásra kész, ha ezt a mozgást befejezte.

Mint korábban kimutattuk, az árutermelésnek általános törvénye, hogy a munka termelékenysége fordítottan arányos az általa előállított értékkel. Ez a törvény a szállítóiparra éppúgy érvényes, mint minden egyéb iparra. Mennél kisebb munkamennyiséget, holt és eleven munkát igényel az árunak adott távolságra való elszállítása, annál nagyobb a munka termelőereje, és megfordítva[18].

---

[17] Storch az ilyen forgalmat circulation postiche-nek [mesterséges forgalomnak] nevezi.

[18] Ricardo idézi Say-t, aki a kereskedelem áldásos következményének tartja, hogy a szállítási költségek révén megdrágítja a termékeket, vagyis növeli azok

Az az abszolút értéknagyság, amellyel a szállítás az áruk értékét gyarapítja, egyébként változatlan körülmények között fordítottan arányos a szállítóipar termelőerejével és egyenesen arányos a szállítási távolságokkal.

Az a viszonylagos értékrész, amellyel a szállítási költségek, egyébként változatlan körülmények között, az áru árát növelik, egyenesen arányos az áru térfogatával és súlyával ⟨és fordítottan arányos értékével⟩. De igen sok a módosító körülmény. A szállítás például nagyobb vagy kisebb óvintézkedéseket, tehát több vagy kevesebb munka- és munkaeszközráfordítást követel aszerint, hogy az áru mennyire törékeny, romlandó vagy robbanékony. Ezen a téren a vasutak urai nagyobb zsenialitásról tesznek tanuságot a legképtelenebb fajták megalkotásában, mint a botanikusok vagy a zoológusok. Az áruk osztályozása például az angol vasutakon köteteket tölt meg, és azon az általános elven alapul, hogy a javak száz meg száz természetes tulajdonságát megannyi szállítási hátránnyá és szokásos pénzkicsalási ürüggyé változtassa át. „Az az üveg, amelynek crate-je (meghatározott űrtartalmú csomagolóláda) azelőtt 11 font sterlinget ért, most az ipar fejlődése és az üvegadó eltörlése következtében csak 2 font sterlinget ér, de a szállítási költségek most is ugyanakkorák, sőt csatornai szállításnál magasabbak. Régebben az ólomüveg készítésére felhasznált üveget és üvegárukat Birmingham-től 50 mérföldnyi távolságon belül tonnánként 10 shillingért szállították. Most a fuvardíjat a háromszorosára emelték azzal az ürüggyel, hogy az áru törékenysége miatt nagy a kockázat. A valóban előforduló törésekért azonban nem fizet a vasútigazgatóság"[19]. Az a körülmény továbbá, hogy a szállítási költségek által alkotott viszonylagos értékrész fordítottan arányos az árucikk értékével, a vasutak urainak különös alap arra, hogy egy-egy cikket értékével arányosan adóztassanak meg. A gyárosok és kereskedők ilyen tárgyú panaszai az idézett jelentésben közölt tanúvallomások minden oldalán visszatérnek.

értékét. „A kereskedelem", mondja Say, „lehetővé teszi számunkra, hogy az árut származási helyén megszerezzük és elszállítsuk egy másik helyre, ahol elfogyasztjuk; tehát lehetővé teszi számunkra, hogy az áru értékét megnöveljük azzal az egész különbözettel, amely az első és a második helyen kialakult ár között mutatkozik." Ricardo ehhez megjegyzi: „Ez igaz, de hogyan tevődik hozzá ez a többletérték? Úgy, hogy a termelési költségekhez először hozzászámítják a szállítási költségeket, másodszor a kereskedő által előlegezett tőke profitját. Az áru csak azért értékesebb, amiért minden más áru értékesebbé válhat, mert több munkát fordítottak termelésére és szállítására, mielőtt a fogyasztó megveszi. Ezt nem szabad a kereskedelem előnyének tekinteni" *(Ricardo:* „Principles of Political Economy." 3. kiad. London 1821. 309, 310. old.).

[19] „Royal Commission on Railways". 31. old., 630. sz.

A tőkés termelési mód a szállítási és közlekedési eszközök fejlesztésével, valamint a szállítás koncentrációjával — méreteinek növelésével — csökkenti az egyes áruk szállítási költségeit. Ugyanakkor megnöveli a társadalmi munkának, eleven és tárgyiasult munkának, azt a részét, amelyet áruk szállítására fordítanak, mert egyrészt a termékek zömét árukká változtatja, másrészt a helyi piacokat távoliakkal helyettesíti.

Az áruk forgalma, azaz tényleges térbeli mozgása az áru szállításában oldódik fel. A szállítóipar egyrészt önálló termelési ág, s ezért a termelőtőke befektetésének külön területe. Másrészt a termelés többi ágaitól megkülönbözteti az, hogy úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat folytatása a forgalom folyamatá*ban* és a forgalom folyamata *céljából*.

MÁSODIK SZAKASZ

A TŐKE MEGTÉRÜLÉSE

Hetedik fejezet

MEGTÉRÜLÉSI IDŐ ÉS MEGTÉRÜLÉSI SZÁM

Láttuk: egy adott tőke teljes forgási ideje e tőke forgalmi idejének és termelési idejének összegével egyenlő. Ez az időtartam a tőkeérték bizonyos formában történő előlegezésének pillanatával kezdődik, és a tovahaladó tőkeértéknek ugyanebbe a formába való visszatérésével végződik.

A tőkés termelés meghatározó célja mindig az előlegezett érték értékesítése, akár önálló formában, azaz pénzformában előlegezik azt, akár áruban, úgyhogy értékformája az előlegezett áruk árában csak eszmeileg önálló. Mindkét esetben az előlegezett tőkeérték körforgása során különböző létezési formákon halad keresztül. Önmagával való azonossága a tőkés könyveiben, vagyis a számolópénz formájában nyer megállapítást.

Akár a $P \ldots P'$ akár a $T \ldots T$ formát vesszük szemügyre, mindkét forma magában foglalja, 1. hogy az előlegezett érték mint tőkeérték működött és értékesült; 2. hogy a folyamat elvégzése után visszatért abba a formába, amelyben folyamatát megkezdte. Az előlegezett P érték értékesülése és egyúttal a tőke visszatérése ebbe a formába (a pénzformába) világosan látható a $P \ldots P'$ körforgásban. De ugyanez történik a második formában is. A T kiindulópontja ugyanis a termelési elemek, adott értékű áruk megléte. Ez a forma magában foglalja ennek az értéknek (A'-nak és P'-nek) az értékesülését és visszatérését az eredeti formába, mert a második T-ben az előlegezett érték ismét a termelési elemek formájában jelenik meg, ahogyan eredetileg előlegezték.

Korábban láttuk: „Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ahogyan a tőkés termelési módban a munkafolyamat csak az értékesülési folyamat eszközeként jelenik meg, ugyanúgy az újratermelés is csak mint eszköz az előlegezett érték tőkeként, azaz magát értékesítő értékként való újratermeléséhez" (I. köt. 21. fej. [525. old.]).

A három forma: I. $P \ldots P'$, II. $T \ldots T$ és III. $\acute{A} \ldots \acute{A}'$ között a különbség a következő: A II. forma ($T \ldots T$) azt fejezi ki, hogy a folyamat megismétlődése, az újratermelési folyamat valóban megtörténik, az I. forma pedig csak azt, hogy erre megvan a lehetőség. De mindkettő különbözik a III. formától abban, hogy a kiindulópont, s ezért a visszatérési pont is az előlegezett tőkeérték, akár pénzalakban, akár a termelés anyagi elemeinek alakjában. A $P \ldots P'$ formában a visszatérés $P' = P + p$. Ha a folyamatot azonos fokon ismétlik meg, akkor a kiindulópont újra P, és p ebbe nem kerül bele, hanem csak azt jelzi, hogy P tőkeként értékesült, s ezért p értéktöbbletet hozott létre, de ezt ellökte magától. A $T \ldots T$ formában a kiindulópont ugyancsak a T termelési elemek formájában előlegezett tőkeérték. Ez a forma magában foglalja ennek értékesülését. Egyszerű újratermelés esetén ugyanaz a tőkeérték ugyanabban a T formában kezdi meg újra folyamatát. Ha felhalmozás megy végbe, akkor most T' (értéknagyságát tekintve $= P' = \acute{A}'$) mint megnagyobbodott tőkeérték kezdi meg a folyamatot. De a folyamat újra az előlegezett tőkeérték eredeti formájával kezdődik, noha nagyobb tőkeértékkel, mint azelőtt. Ezzel szemben a III. formában a tőkeérték nem előlegezett, hanem már értékesült tőkeértékként kezdi meg a folyamatot, mint az áruk formájában megtestesülő teljes vagyon, amelynek az előlegezett tőkeérték csak egy része. Ez az utóbbi forma fontos a harmadik szakasz szempontjából, ahol az egyes tőkék mozgását a társadalmi össztőke mozgásával összefüggésben vizsgáljuk. Nem használható viszont a tőke megtérülésének vizsgálatánál, amely mindig a tőkeérték előlegezésével kezdődik, akár pénz, akár áru formájában, és mindig feltételezi azt, hogy a keringő tőkeérték visszatér abba a formába, amelyben előlegezték. Az I. és a II. körforgás közül az elsőt kell választani, ha főleg a megtérülésnek az értéktöbbletalkotásra való befolyását vizsgáljuk; a másodikat, ha a megtérülésnek a termékképzésre gyakorolt befolyását vesszük szemügyre.

A közgazdászok, minthogy nem különböztették meg a körforgások különféle formáit, azt sem vizsgálták meg külön, milyen vonatkozásban vannak az egyes formák a tőke megtérülésével. Rendszerint a $P \ldots P'$ formát veszik elő, mert az egyes tőkés gondolatvilágán ez uralkodik, s számvetése ezen alapul, még ha a pénz csak számoló-

pénz alakjában alkotja is a kiindulópontot. Mások a termelési elemek formájában előlegezett tőkéből indulnak ki, s a visszaáramláshoz érkeznek el, miközben hallgatnak arról, hogy a visszaáramlás milyen formában, áruban vagy pénzben történik-e. Például: „A gazdasági ciklus... azaz a termelés egész menete, a kiadás időpontjától a visszaáramlás megtörténtéig. A földművelésben ez a vetéssel kezdődik és az aratással végződik" („Economic Cycle ... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending." — *S. P. Newman:* „Elements of Political Economy". Andover and New York. 81. old.). Ismét mások *Á*'-val kezdik (III. forma): „A termelési kapcsolatok világát úgy tekinthetjük, hogy az egy körben forog, amelyet gazdasági ciklusnak nevezünk, s amelyben egy-egy körforgás befejeződött, mihelyt az üzlet, egymást követő műveleteinek végrehajtása után, ismét elérkezik kiindulási pontjához. Kezdetnek azt a pontot tekinthetjük, amidőn a tőkés megkapta bevételeit, amelyek révén tőkéje visszaáramlik; ettől a ponttól kezdve a tőkés újra nekilát annak, hogy munkásait felfogadja, s kenyerüket, helyesebben az ennek megszerzésére módot nyújtó hatalmat, nekik munkabér alakjában kiossza; tőlük az elkészített árucikkeket, amelyekkel kereskedik, megkapja; ezeket a cikkeket piacra vigye, s ott a mozgások e sorának körforgását lezárja, azáltal, hogy eladja e cikkeket, s az áruért befolyó bevételben megkapja a szóban forgó időszakban eszközölt teljes tőkekiadásának pótlását" *(Th. Chalmers:* „On Political Economy". 2. kiad. London 1832. 84. és köv. old.).

A teljes tőkeérték, amelyet a tőkés egy tetszőleges termelési ágba befektet, körforgásának elvégzése után ismét kezdeti formájában van meg, s most megismételheti ugyanazt a folyamatot. Sőt meg kell ismételnie, hogy az érték mint tőkeérték fennmaradjon és értékesüljön. Egy körforgás a tőke életében csak állandóan ismétlődő szakasz, tehát egy periódus. A *P...P'* periódus végén a tőke újra pénztőke formájában van meg, s ez utóbbi újból áthalad azoknak a formaváltozásoknak a során, amelyek magukban foglalják e tőke újratermelési, illetve értékesítési folyamatát. A *T...T* periódus végén a tőke ismét a termelési elemek formájában van meg, amelyek feltételei újabb körforgásának. A tőke körforgását, nem magábanálló műveletként, hanem periodikus folyamatként való meghatározásában, a tőke megtérülésének nevezzük. E megtérülés tartama a tőke termelési idejének és forgalmi idejének az összege. Ez az időösszeg a tőke megtérülési ideje. Ezért ez utóbbi méri a teljes tőkeérték egyik körforgási periódusától a következőig tartó időközt; méri a tőke életfolyamatának periodicitását, vagy ha úgy tetszik, azt az időt, amely alatt ugyanazon

tőkeérték értékesítési, illetve termelési folyamata megújul, ismétlődik.

Függetlenül azoktól az egyéni kalandoktól, amelyek egy adott tőke megtérülési idejét gyorsíthatják, vagyis megrövidíthetik, a tőkék megtérülési ideje különbözik aszerint, hogy milyen területeken vannak befektetve.

Mint ahogy a munkaerő működésének természetes mértékegysége a munkanap, úgy a tovahaladó tőke megtérüléseinek természetes mértékegysége az év. E mértékegységnek az a természeti alapja, hogy a mérsékelt égövben, a tőkés termelés szülőföldjén, a földművelés legfontosabb termékei évi termékek.

Ha az évet mint a megtérülési idő mértékegységét U-val, egy adott tőke megtérülési idejét u-val és megtérüléseinek számát n-nel jelöljük, akkor $n = \frac{U}{u}$. Ha például a megtérülési idő (u) 3 hónap, akkor $n = {}^{12}/_{3} = 4$; a tőke egy évben 4 megtérülést végez, vagyis négyszer térül meg. Ha $u = 18$ hónap, akkor $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$, vagyis a tőke egy év alatt megtérülési idejének csak kétharmadát futja be. Ha tehát megtérülési ideje több évig tart, akkor egy év többszöröseként veszik számba.

A tőkés számára tőkéjének megtérülési ideje az az idő, amelynek tartamára tőkéjét előlegeznie kell ahhoz, hogy értékesítse és eredeti alakjában visszakapja.

Mielőtt közelebbről megvizsgálnánk a megtérülés befolyását a termelési és értékesítési folyamatra, két új formát kell szemügyre vennünk, amelyek a tőkére a forgalmi folyamatból tapadnak rá, és megtérülésének formájára hatással vannak.

Nyolcadik fejezet

ÁLLÓTŐKE ÉS FORGÓTŐKE

I. A formakülönbségek

Láttuk az I. kötet 6. fejezetében [193. és köv. old.], hogy az állandó tőke egy része megtartja a közreműködésével előállított termékekkel szemben azt a meghatározott használati formáját, amelyben a termelési folyamatba belép. Ez a tőkerész tehát folytonosan ismétlődő munkafolyamatokban hosszabb vagy rövidebb ideig mindig újra ugyanazokat a funkciókat végzi. Ide tartoznak például az üzemi épületek, gépek stb., egyszóval mindaz, amit *munkaeszközök* néven foglalunk össze. Az állandó tőkének ez a része olyan arányban adja át

értékét a terméknek, amilyenben saját használati értékével együtt csereértékét elveszíti. Ezt az értékátadást, vagyis az ilyenfajta termelési eszköz értékének ezt az átvitelét a közreműködésével előállított termékre, átlagszámítással határozzák meg: a termelési eszköz működésének átlagos tartamával mérik, attól a pillanattól kezdve, amidőn belép a termelés folyamatába, addig a pillanatig, amidőn teljesen elhasználódott, tönkrement, s azonos fajtájú új példánnyal kell helyettesíteni, vagyis újra kell termelni.

Az állandó tőke e részének — a tulajdonképpeni munkaeszközöknek — a sajátossága tehát a következő:

A tőke egy részét állandó tőke, azaz termelési eszközök formájában előlegezték, amelyek most a munkafolyamat tényezőiként működnek, amíg megtartják önálló használati alakjukat, amellyel a munkafolyamatba belépnek. A kész termékek, tehát a termékképzők is, amennyiben azok termékké változtak át, a termelési folyamatból kilökődnek, hogy mint áruk. a termelés területéről átkerüljenek a forgalom területére. A munkaeszközök viszont sohasem hagyják el a termelés területét, ha egyszer oda beléptek. Funkciójuk odaköti őket. Az előlegezett tőkeérték egy része ebben a formában *rögződik*, amelyet a munkaeszközöknek a termelési folyamatban betöltött funkciója határoz meg. A munkaeszköz működésével, tehát elhasználódásával, értékének egy része átmegy a termékre, másik része rögzítve marad a munkaeszközben, s ezért a termelés folyamatában. Az így rögzített érték folytonosan csökken mindaddig, amíg a munkaeszköz le nem töltötte szolgálatát, tehát értéke is hosszabb vagy rövidebb idő alatt el nem oszlott az állandóan megismételt munkafolyamatokból kikerülő termékek bizonyos tömegére. Amíg azonban még munkaeszközként működik, tehát nem kell azonos fajtájú új példánnyal pótolni, addig mindig rögződik benne bizonyos állandó tőkeérték, miközben a benne eredetileg rögződött értéknek egy másik része átmegy a termékre, tehát az árukészlet alkotórészeként forgalomba kerül. Mennél tovább tart a munkaeszköz, mennél lassabban kopik el, annál tovább rögződik az állandó tőkeérték ebben a használati formában. Bármilyen is azonban tartósságának foka, az az arány, amelyben értékét átadja, mindig fordítottan viszonylik működésének teljes idejéhez. Ha két azonos értékű gép közül az egyik öt év alatt, s a másik tíz év alatt kopik el, akkor azonos idő alatt az első kétszer annyi értéket ad át, mint a második.

A tőkeértéknek ez a munkaeszközben rögzített része éppúgy forog, mint a többi rész. Láttuk, hogy az egész tőkeérték állandó forgásban van, s ezért ebben az értelemben minden tőke forgótőke. De az itt szemügyre vett tőkerész forgása sajátos. Először is nem használati

formájában forog, hanem csak értéke forog, mégpedig fokozatosan, apránként, abban a mértékben, ahogyan átmegy az áruként forgalomba kerülő termékre. Értékének egy része működésének egész tartama alatt állandóan rögzítve marad benne, megtartja önállóságát azokkal az árukkal szemben, amelyeknek termelésében közreműködik. E sajátossága miatt az állandó tőkének ez a része az *állótőke* formát ölti. Vele szemben a termelési folyamatra előlegezett tőke valamennyi egyéb anyagi alkotórésze: *forgó-* vagy *folyótőke.*

A termelési eszközök egy része — ti. olyan segédanyagok, amelyeket maga a munkaeszköz fogyaszt el működése közben, mint a gőzgép a szenet; vagy amelyek csak elősegítik a termelési folyamatot, mint a világítógáz stb. — anyagukat illetően nem kerülnek bele a termékbe. Csak értékük válik a termék értékének részévé. A termék forgalma az ő értékük forgását is lebonyolítja. Ez a sajátosságuk közös az állótőkével. De ezeket a termelési eszközöket minden munkafolyamatban, amelybe belépnek, teljesen elfogyasztják, s ezért minden új munkafolyamat számára teljesen pótolni kell őket azonos fajtájú új példányokkal. Működésük közben nem őrzik meg önálló használati alakjukat. Működésük közben tehát a tőkeérték egyetlen része sem marad e termelési eszközök régi használati alakjában, természeti formájában. Az a körülmény, hogy a segédanyagoknak ez a része anyagát tekintve nem kerül be a termékbe, hanem csak értéke megy át a termék értékébe, s hogy ezzel kapcsolatban a szóban forgó anyagok működése a termelés területéhez van kötve, egyes közgazdászokat, mint például Ramsay-t (aki ugyanakkor összecseréli az állótőkét és az állandó tőkét), arra késztetett, hogy ezeket az állótőke kategóriájába sorolják.

A termelési eszközöknek az a része, amely anyagát tekintve belekerül a termékbe — tehát a nyersanyagok stb. —, ezáltal részben olyan formákra tesz szert, amelyekben később, mint fogyasztási cikk, egyénileg elfogyasztható. A tulajdonképpeni munkaeszközöket, az állótőke anyagi hordozóit csak termelő módon fogyasztják el, s nem kerülhetnek egyéni fogyasztásra, mert nem kerülnek bele a közreműködésükkel előállított termékbe, illetve használati értékbe, hanem vele szemben teljes elhasználódásukig megőrzik önálló alakjukat. Kivételt alkotnak a szállítóeszközök. A termelő működésük során, tehát a termelés területén való tartózkodásuk folyamán létrehozott hasznos hatásukat, a helyváltoztatást, ugyanakkor el is fogyasztják egyénileg, például elfogyasztja az utazó. Az egyéni fogyasztó ebben az esetben meg is fizeti használatukat, mint ahogy megfizeti más fogyasztási cikkek használatát. Láttuk, hogy például a vegyiparban a nyersanyag és a segédanyagok között elmosódik a határ. Így

van ez a munkaeszköz és a segédanyag, valamint a nyersanyag között is. Így például a földművelésben a talajjavításra felhasznált anyagok mint termékképzők részben belekerülnek a növényi termékbe. Másrészt hatásuk hosszabb időszakra, például 4—5 évre oszlik el. Egy részük tehát anyagát tekintve átmegy a termékre, s ezzel értékét is átviszi a termékre, másik részük viszont régi használati formájában marad, és értékét is benne rögzíti. Ez az utóbbi rész továbbra is termelési eszköz, s ezért állótőke formáját ölti. Az ökör, mint igavonó állat, állótőke. Ha megeszik, nem mint munkaeszköz működik, tehát nem állótőke.

A termelési eszközökre fordított tőkeérték egy részét csak ennek az értéknek sajátos forgási módja teszi állótőkévé. A forgásnak ez a sajátos módja abból a sajátosságból ered, ahogyan a munkaeszköz az értékét a terméknek átadja, vagyis ahogyan mint értékképző a termelés folyamatában viselkedik. Ez pedig abból fakad, hogy a munkaeszköz sajátos módon működik a munkafolyamatban.

Tudjuk, hogy az a használati érték, amely mint termék hagyja el az egyik munkafolyamatot, termelési eszközként kerül be a másikba. Valamely termék csak azáltal lesz állótőkévé, hogy a munkafolyamatban munkaeszközként működik. Ezzel szemben, amikor éppen hogy kilép az őt magát előállító folyamatból, nem állótőke. Például a gép mint a gépgyáros terméke, illetve áruja, e tőkés árutőkéjéhez tartozik. Állótőkévé csak vevőjének, annak a tőkésnek a kezében lesz, aki termelő módon használja fel.

Ha minden egyéb körülmény azonos, a munkaeszközök rögzítettségének foka tartósságukkal növekszik. E tartósságtól függ ugyanis, hogy mekkora a különbség a munkaeszközben rögzített tőkeérték és ennek az értéknagyságnak ama része között, amelyet az ismétlődő munkafolyamatokban a terméknek átad. Mennél lassabban megy végbe ez az értékátadás — s a munkaeszköz az azonos munkafolyamat minden egyes megismétlésénél értéket ad át —, annál nagyobb a rögzített tőke, annál nagyobb a különbség a termelési folyamatban felhasznált s a benne elfogyasztott tőke között. Ha ez a különbség eltűnt, a munkaeszköz élete lejárt és használati értékével együtt értékét is elveszítette. Ekkor már nem értékhordozó többé. A munkaeszköz, akárcsak az állandó tőke bármely más anyagi hordozója, csupán olyan mértékben ad át értéket a terméknek, amilyenben használati értékével együtt értékét is elveszíti. Ezért világos, hogy mennél lassabban veszíti el használati értékét, mennél tovább használható a termelési folyamatban, annál hosszabb ideig rögződik benne állandó tőkeérték.

Ha valamely olyan termelési eszköz, amely a szó igazi értelmében nem munkaeszköz — például segédanyag, nyersanyag, félkészgyárt-

mány stb. — az értékátadás és ezért értékének forgási módja tekintetében úgy viselkedik, mint a munkaeszközök, akkor ez ugyancsak az állótőke anyagi hordozója, létezési formája. Ez a helyzet a már említett olyan talajjavításoknál, amelyek több termelési perióduson vagy éven át ható vegyi alkotórészeket juttatnak a talajba. Itt az érték egy része a termék mellett továbbra is megtartja önálló alakját, vagyis fennmarad állótőke alakjában, egy másik értékrész viszont már átment a termékre, s ezért vele együtt forog. Ebben az esetben nemcsak az állótőke értékének egy része kerül bele a termékbe, hanem az a használati érték, az a szubsztancia is, amelyben ez az értékrész megtestesül.

Az alapvető tévedést — az álló- és a forgótőke kategóriáinak az állandó és változó tőke kategóriáival való összecserélését — figyelmen kívül hagyva, a közgaszdászok eddigi fogalomalkotásában mutatkozó zűrzavar mindenekelőtt a következőkön alapul:

A munkaeszközök bizonyos anyagi tulajdonságait, például a fizikai mozdulatlanságot, mondjuk egy háznál, közvetlenül az állótőke tulajdonságainak tekintik. Ekkor aztán mindig könnyű bebizonyítani, hogy más munkaeszközöknek, amelyek szintén állótőkék, ellenkező tulajdonságuk van, például a fizikai mozgékonyság, egy hajónál.

Vagy azt a meghatározott közgazdasági formát, amely az érték forgásának a következménye, dologi tulajdonságnak nézik; mintha a dolgok, amelyek önmagukban egyáltalában nem tőkék, hanem csak meghatározott társadalmi viszonyok között válnak azzá, már *önmagukban* és természetüknél fogva bizonyos formájú tőkék, álló- vagy forgótőkék lehetnének. Az I. kötet 5. fejezetében [170—173. old.] láttuk, hogy a termelési eszközök minden munkafolyamatban, függetlenül annak társadalmi feltételeitől, munkaeszközökre és munkatárgyra oszlanak. De egyik is, másik is csak a tőkés termelési módban válik tőkévé, mégpedig „termelőtőkévé", amint azt az előző szakaszban meghatároztuk. Ezzel a munkaeszköz és a munkatárgy közti, a munkafolyamat természetéből fakadó különbség új formában, az állótőke és a forgótőke közti különbség formájában tükröződik. Csak ezáltal válik egy tárgy, amely munkaeszközként működik, állótőkévé. Ha anyagi tulajdonságai folytán más funkciókat is betölthet, nemcsak a munkaeszközét, akkor funkciójától függ, hogy állótőke-e vagy sem. A barom mint igavonó állat, állótőke; ha hízásra fogják, nyersanyag, amely végül is mint termék forgalomba kerül, tehát nem álló-, hanem forgótőke.

Egy termelési eszköz huzamosabb ideig való rögzítettsége ismétlődő munkafolyamatokban, amelyek azonban összefüggenek, folyamatosak, s ezért egy termelési periódust alkotnak — azaz a termék elké-

szítéséhez szükséges egész termelési időt —, az állótőkéhez teljesen hasonlóan megszabja, hogy a tőkésnek hosszabb vagy rövidebb időre előlegeznie kell, de még nem teszi tőkéje szóban forgó részét állótőkévé. A vetőmag például nem állótőke, hanem csak nyersanyag, amely mintegy egy évig rögzítve van a termelési folyamatban. Minden tőke, amíg termelőtőkeként működik, rögzítve van a termelési folyamatban, ez tehát érvényes a termelőtőke valamennyi elemére, bármilyen is anyagi alakjuk, funkciójuk és az a mód, ahogyan értékük forog. Az álló- és a forgótőke közti különbséget nem az teszi, hogy a termelési folyamat, vagy az elérni kívánt hasznos hatás jellege folytán ez a rögzítettség hosszabb vagy rövidebb ideig tart-e[20].

A munkaeszközök egy részét, amelyek felölelik az általános munkafeltételeket is, vagy egy helyhez rögzítik, miholyt mint munkaeszközök a termelési folyamatba belépnek, illetve őket termelő funkciójukra készenlétbe helyezik, mint például a gépeket. Vagy már eleve ilyen álló jellegű, helyhez kötött formában termelik, mint például a talajjavítási létesítményeket, gyárépületeket, nagyolvasztókat, csatornákat, vasutakat stb. A munkaeszköz állandó odabilincselése a termelési folyamathoz, amelyben működnie kell, itt már anyagi létezési módjából következik. Másrészt lehetséges, hogy a munkaeszköz fizikailag állandóan változtatja helyét, mozog, és mégis állandóan a termelési folyamatban tartózkodik, mint a mozdony, a hajó, az igásállat stb. Az egyik esetben mozdulatlansága nem teszi állótőkévé, a másikban mozgékonysága nem fosztja meg állótőkejellegétől. Mégis az a körülmény, hogy munkaeszközök helyileg rögzítve vannak, hogy gyökereiket szilárdan a földbe eresztik, az állótőke e részének sajátos szerepet juttat a nemzetgazdaságban. Ezeket a munkaeszközöket nem lehet külföldre küldeni, s nem foroghatnak mint áruk a világpiacon. A tulajdoni jogcímek erre az állótőkére változhatnak, ez az állótőke megvásárolható és eladható, s ennyiben eszmeileg foroghat. Sőt ezek a tulajdoni jogcímek külföldi piacokon is forgalomban lehetnek, például részvények formájában. De azoknak a személyeknek a változása, akik tulajdonosai az ilyenfajta állótőkének, nem változtatja meg valamely országban a gazdaság álló, anyagában rögzített részének arányát a mozgékony részhez[21].

Az állótőke sajátos forgása sajátos megtérülést eredményez. Az az értékrész, amelyet természetbeni formájában kopás folytán elveszít, a termék értékének részeként forog. A termék, forgása révén, áruból pénzzé változik; ez történik tehát a munkaeszköznek a termék

[20] Minthogy az álló- és a forgótőke meghatározása nehéz, Lorenz Stein úr úgy véli, hogy ez a megkülönböztetés csak a tárgyalás megkönnyítését célozza.
[21] Idáig a IV. kézirat. — Innen kezdve a II. kézirat.

által forgalomba hozott értékrészével is, mégpedig értéke olyan arányban csapódik le cseppenként pénz formájában a forgalmi folyamatból, amilyenben a szóban forgó munkaeszköz megszűnik értékhordozó lenni a termelési folyamatban. A munkaeszköz értéke tehát most kettős létre tesz szert. Egy része továbbra is a munkaeszköznek a termelési folyamathoz tartozó használati vagy természetbeni formájához kötődik, másik része ettől pénzformában elválik. Működése során a munkaeszköz természetbeni formában létező értékrésze állandóan csökken, közben pénzformába átváltozott értékrésze állandóan nő, míg végül a munkaeszköz élete lejár, és teljes értéke, tetemétől elválva, pénzzé változik át. Itt kitűnik, hogy a termelőtőkének ez az eleme sajátosan térül meg. Értékének pézzé való átváltozása együtt halad annak az árunak pénzzé való átalakulásával, amely a munkaeszköz értékhordozója. De pénzformából használati formába való visszaváltozása elválik az árunak a többi termelési elemeivé történő visszaváltozásától, és azt saját újratermelési periódusa, vagyis az az idő határozza meg, amely alatt a munkaeszköz élete lejár és azonos fajtájú más példánnyal kell pótolni. Ha egy 10 000 font sterling értékű gép például tíz éven át működik, akkor a reá eredetileg előlegezett érték megtérülési ideje tíz év. Ennek az időnek letelte előtt a gépet nem kell megújítani, hanem az természetbeni formájában tovább működik. Értéke ezalatt apránként kerül forgalomba, mint azoknak az áruknak az értékrésze, amelyeknek folyamatos termelésében közreműködik, s ily módon a gép fokozatosan változik át pénzzé, míg végül a tizedik év végén teljesen pénzzé változott, és pénzből géppé változott vissza, tehát megtérülését elvégezte. Ennek az újratermelési időnek a bekövetkeztéig a gép értékét lassanként felhalmozzák, egyelőre pénztartalékalap formájában.

A termelőtőke egyéb elemeit részint az állandó tőke segédanyagokban és nyersanyagokban megtestesülő elemei alkotják, részint a változó, tehát munkaerőre fordított tőke.

A munka- és értékesítési folyamat elemzése (I. köt. 5. fej. [170—189. old.]) megmutatta, hogy ezek a különböző alkotórészek mint termékképzők és értékképzők egészen különbözőképpen viselkednek. Az állandó tőke segédanyagokból és nyersanyagokból álló részének értéke — éppúgy mint a munkaeszközökből álló rész értéke — átvitt értékként csupán újra megjelenik a termék értékében, ezzel szemben a munkaerő a munkafolyamat révén a termékhez hozzáadja saját értékének egyenértékét, vagyis értékét valóban újratermeli. Továbbá: A segédanyagok egy részét, a tüzelésre használt szenet, a világítógázt stb. a munkafolyamatban elfogyasztják, anélkül hogy anyaguk belekerülne a termékbe, egy másik részük viszont fizikailag átmegy a termékbe és a termék szubsztanciájának anyagát alkotja. A forgalom-

nak és ezért a megtérülés módjának szempontjából azonban mindezek a különbségek közömbösek. Amennyiben segéd- és nyersanyagokat a termék előállításában teljesen elfogyasztanak, teljes értéküket átviszik a termékre. Ezért a termékkel teljes értékük forgalomba kerül, átváltozik pénzzé és pénzből visszaváltozik az áru termelési elemeivé. Megtérülése nem szakad félbe, mint az állótőkéé, hanem folytonosan befutja formáinak teljes körforgását, úgyhogy a termelőtőkének ezeket az elemeit állandóan természetben megújítják.

Ami a termelőtőkének változó, vagyis munkaerőre fordított alkotórészét illeti: A munkaerőt bizonyos időtartamra veszik meg. Mihelyt a tőkés megvette és a termelési folyamatba bekebelezte, tőkéjének egyik alkotórésze lett, mégpedig a változó alkotórésze. A munkaerő naponta bizonyos ideig működik, s ezalatt nemcsak saját teljes napi értékét adja hozzá a termékhez, hanem még egy pótlólagos értéktöbbletet is, amelyet itt egyelőre figyelmen kívül hagyunk. Miután a munkaerőt például egy hétre megvették és egy hétig működött, a vételt a szokásos időközökben folyton meg kell újítani. Értékének egyenértékét, amelyet a munkaerő a működése közben hozzáad a termékhez, s amely a termék forgalmával pénzzé változik, pénzből állandóan munkaerővé kell visszaváltoztatni, vagyis állandóan be kell futnia formáinak teljes körforgását, azaz meg kell térülnie ahhoz, hogy a folyamatos termelés körforgása meg ne szakadjon.

A termelőtőkének munkaerőre előlegezett értékrésze tehát teljesen átmegy a termékre (az értéktöbbletet itt folyton figyelmen kívül hagyjuk), vele együtt elvégzi a forgalom területéhez tartozó mindkét metamorfózist s ez állandó megújulás folytán mindig a termelési folyamatban marad bekebelezve. Bármennyire eltér is tehát a munkaerő egyébként, az értékképzés tekintetében, az állandó tőkének azoktól az elemeitől, amelyek *nem álló* tőkét alkotnak, értéke megtérülésének ez a módja közös az utóbbiakéval és ellentétes az állótőkéével. A termelőtőkének ezek az alkotórészei — a munkaerőre és a nem állótőkét alkotó termelési eszközökre fordított értékrészei — megtérülésüknek e közös jellege folytán mint *forgó-* vagy *folyó*tőke állnak szemben az állótőkével.

Mint korábban láttuk, az a pénz, amelyet a tőkés a munkásnak a munkaerő használatáért fizet, valójában csak a munkás létfenntartási cikkeinek általános egyenértékformája. Ennyiben a változó tőke, anyagát illetően, létfenntartási cikkekből áll. Itt azonban, a megtérülés vizsgálatánál, a formáról van szó. A tőkés nem a munkás létfenntartási cikkeit, hanem munkaerejét vásárolja meg. Tőkéjének változó részét nem a munkás létfenntartási cikkei alkotják, hanem a munkás működő munkaereje. A tőkés nem a munkás létfenntartási cikkeit fogyasztja

el termelő módon a munkafolyamatban, hanem a munkaerőt. A munkaerejéért kapott pénzt maga a munkás változtatja át létfenntartási cikkekké, hogy ezeket munkaerővé változtassa vissza, hogy fenntartsa életét, mint ahogyan például a tőkés pénzért eladott áruja értéktöbbletének egy részét létfenntartási cikkekké változtatja a maga számára, s mégsem mondja senki azt, hogy az áru vevője a tőkésnek létfenntartási cikkekben fizet. Még akkor is, ha a munkás munkabérének egy részét létfenntartási cikkekben, természetben fizetik ki, manapság ez egy második művelet. A munkás meghatározott áron eladja munkaerejét, s a felek megállapodnak abban, hogy ennek az árnak egy részét létfenntartási cikkekben kapja meg. Ez csak a fizetés formáján változtat, nem pedig azon, hogy amit valóban elad, az a munkaereje. Második művelet ez, amely már nem munkás és tőkés, hanem a munkás mint áruvásárló és a tőkés mint árueladó között megy végbe; az első műveletben viszont a munkás az árueladó (eladja munkaerejét), s a tőkés az áru megvásárlója. Ez éppen olyan, mint amikor a tőkés az árujáért árut kap, például a vasgyárnak eladott gépért vasat. Nem a munkás létfenntartási cikkei válnak tehát forgótőkévé az állótőkével szemben. Nem is munkaereje, hanem a termelőtőkének arra fordított értékrésze az, amely megtérülésének formája folytán az állandó tőke néhány alkotórészével közösen és más alkotórészeivel ellentétesen ilyen jelleget ölt.

A forgótőke értékét — munkaerőben és termelési eszközökben — csak a termék elkészülésének idejére előlegezik, a termelés méretei szerint, amelyek az állótőke méretével adottak. Ez az érték teljesen átmegy a termékbe, tehát a termék eladásával ismét teljesen visszatér a forgalomból és újból előlegezhető. A forgó tőkealkotórészt megtestesítő munkaerőt és termelési eszközöket a kész termék előállításához és eladásához szükséges méretekben elvonják a forgalomból, de állandó pótlásra és megújításra szorulnak visszavásárlás, vagyis pénzformából a termelés elemeivé történő visszaváltoztatás útján. Kisebb tömegben vonják el őket egyszerre a piacról, mint az állótőke elemeit, de az elvonásnak annál gyakrabban kell ismétlődnie, s a reájuk fordított tőke előlegezése rövidebb időközökben újul meg. Ezt az állandó megújulást a termék állandó eladása közvetíti, amellyel teljes értékük forgalomba kerül. Végül nemcsak értékük szerint, hanem anyagi formájukban is állandóan elvégzik a metamorfózisok teljes körforgását; áruból folyton visszaváltoznak ugyanazon áru termelési elemeivé.

Saját értékével együtt a munkaerő mindig értéktöbbletet is hozzáad a termékhez, meg nem fizetett munka megtestesülését. Ez tehát éppúgy állandóan forgalomba kerül és pénzzé változik a kész termékkel, mint a termék egyéb értékelemei. Itt azonban elsősorban

a tőkeérték megtérülésével, nem pedig a vele egyidejűleg megtérülő értéktöbblettel foglalkozunk, s az utóbbit figyelmen kívül hagyjuk.

Az eddigiekből a következőket szűrhetjük le:

1. Az álló- és a forgótőke formameghatározásai csak a termelési folyamatban működő tőkeértéknek, vagyis a *termelőtőkének* különböző megtérüléséből erednek. A megtérülésnek ez a különbsége viszont abból a különböző módból fakad, ahogyan a termelőtőke különböző alkotórészei értéküket a termékre átviszik, nem pedig a termékérték termelésében való részvételük különbözőségéből, vagy az értékesítési folyamatban tanúsított magatartásuk jellegzetességéből. Végül az, hogy különbözőképpen adják át az értéket a terméknek — s ezért eltérő az a mód is, ahogyan ez az érték a termékkel forog és annak metamorfózisai következtében eredeti természetbeni formájában megújul —, azoknak a tárgyaknak az anyagi különbözőségéből fakad, amelyekben a termelőtőke megtestesül, s amelyeknek egy részét az egyes termék előállítása során teljesen elfogyasztják, másik részét viszont csak fokozatosan használják el. Csak a termelőtőke hasadhat tehát szét álló- és forgótőkére. Az ipari tőke két másik létezési módjánál, tehát az árutőkénél és a pénztőkénél ez az ellentét nincs meg, de nincs meg mint e kettő ellentéte a termelőtőkével szemben sem. Ez az ellentét csak *a termelőtőkénél és a termelőtőkén belül* létezik. A pénztőke és az árutőke, ha mégúgy tőkeként működnek és mégoly simán forognak is, forgótőkévé az állótőkével szemben csak akkor válhatnak, ha átváltoznak a termelőtőke forgó alkotórészeivé. Minthogy azonban a tőkének ez a két formája a forgalom területén tartózkodik, a közgazdaságtan A. Smith óta — mint látni fogjuk — engedett annak a csábításnak, hogy őket a termelőtőke forgó részével együtt a forgótőke kategóriájának közös fazekába dobja. Valójában e kettő forgalmi tőke szemben a termelőtőkével, de nem forgótőke szemben az állótőkével.

2. Az álló tőkealkotórész megtérülése, tehát az ehhez szükséges megtérülési idő is, a forgó tőkealkotórészek több megtérülését öleli fel. Az állótőke egyszeri megtérülésének ideje alatt a forgótőke többször térül meg. A termelőtőke egyik értékalkatrésze csak azáltal tesz szert az állótőke formameghatározására, hogy a termelési eszköz, amelyben megtestesül, nem használódik el azalatt, amíg a termék elkészül és a termelési folyamat mint árut kilöki. Értéke egy részének továbbra is a régi, megmaradt használati formában kell rögződnie, ezzel szemben egy másik része együtt forog a kész termékkel, amelynek forgalma viszont egyúttal lebonyolítja a forgó tőkealkotórészek összértékének forgalmát.

3. A termelőtőkének állótőkére fordított értékrészét egészében, egyszerre előlegezték a termelési eszközök ama részének teljes működési

tartamára, amelyek az állótőkét alkotják. Ezt az értéket tehát a tőkés egyszerre dobja forgalomba; de csak apránként és fokozatosan húzza ismét ki a forgalomból azoknak az értékrészeknek a realizálásával, amelyeket az állótőke apránként tesz hozzá az árukhoz. Másrészt: Magukat a termelési eszközöket, amelyekben a termelőtőke egyik alkotórésze rögződik, a forgalomból egyszerre vonják el és működésük egész tartamára bekebelezik a termelési folyamatba, de ezalatt nem kell őket azonos fajtájú új példányokkal pótolni, újratermelni. Hosszabb vagy rövidebb ideig továbbra is közreműködnek a forgalomba dobott áruk létrehozásában, anélkül hogy saját megújításuk elemeit a forgalomból elvonnák. Ez alatt az idő alatt tehát a tőkésnek nem is kell rájuk újból előlegeznie. Végül a termelési eszközök működésének tartama alatt a bennük megtestesülő, állótőkére fordított tőkeérték nem anyaga, hanem csak értéke tekintetében futja be formáinak körforgását, s ezt is csak részenként és fokozatosan. Azaz értékének egy része folytonosan mint az áru értékrésze forog és pénzzé változik át, anélkül hogy a pénzből eredeti természetbeni formájába változna vissza. A pénznek ez a visszaváltozása a termelési eszköz természetbeni formájába csak <a megtérülési időszak> végén történik meg, amikor a termelési eszközt már teljesen elhasználták.

4. A forgótőke elemei éppúgy állandóan rögzítve vannak a termelési folyamatban — ha az folytonos — mint az állótőke elemei. De a forgótőke ily módon rögzített elemeit állandóan megújítják természetben (a termelési eszközöket azonos fajtájú új példányokkal, a munkaerőt állandóan megújuló vásárlással); az állótőke elemeit illetően viszont, amíg eltartanak, sem őket magukat, sem vásárlásukat nem kell megújítani. A termelési folyamatban állandóan vannak nyersanyagok és segédanyagok, de ezek azonos fajta mindig új példányai, mert a régieket a kész termék előállításában elfogyasztották. Ugyanígy a termelési folyamatban mindig van munkaerő, de csak azért, mert vásárlását állandóan megújítják, s közben a személyek gyakran változnak. Ezzel szemben ugyanazok az épületek, gépek stb. továbbműködnek ugyanazokban az ismétlődő termelési folyamatokban, miközben a forgótőke ismételten megtérül.

II. Az állótőke alkotórészei, pótlása, javítása, felhalmozása

Ugyanabban a tőkebefektetésben az állótőke egyes elemeinek élettartama különböző, s ezért megtérülési idejük is különbözik. Egy vasútnál például a sínek, talpfák, földmunkák, állomásépületek, hidak, alagutak, mozdonyok és vagonok működési tartama és újratermelési ideje más és más, tehát a reájuk előlegezett tőkerészek

megtérülési ideje is különböző. Az épületek, perronok, víztartályok, viaduktok, alagutak, átvágások és töltések, egyszóval mindaz, amit az angol vasutaknál works of art-nak [műtárgyaknak] neveznek, évek hosszú során át nem szorulnak megújításra. Legfőképpen a sínpálya és a gördülőanyag (rolling stock) kopik.

Eredetileg, a modern vasutak megépítésekor, az a nézet uralkodott, s ezt a legkiválóbb gyakorlati mérnökök támogatták, hogy egy vasút évszázadokig eltart és a sínek kopása annyira észrevehetetlen, hogy pénzügyi és gyakorlati szempontból figyelmen kívül hagyható; azt gondolták, hogy jó sínek 100—150 évig használhatók. Hamarosan kiderült azonban, hogy a sínek élettartama, amely természetesen függ a mozdonyok gyorsaságától, a vonatok súlyától és számától, maguknak a síneknek a vastagságától és egy sereg egyéb mellékkörülménytől, átlagosan nem haladja meg a 20 évet. Sőt bizonyos pályaudvarokon, nagyforgalmú központokban, a sínek egy év alatt elkopnak. 1867 körül megkezdték az acélsínek bevezetését, amelyek körülbelül kétszerannyiba kerültek, mint a vassínek, de több mint kétszerannyi ideig tartanak. A talpfák élettartama 12—15 év. A gördülőanyagnál kiderült, hogy a teherkocsik sokkal gyorsabban kopnak, mint a személyszállító vagonok. Egy mozdony élettartamát 1867-ben 10—12 évre becsülték.

A kopás oka először is maga a használat. A sínek általában a vonatok számával arányosan kopnak (R. C. 17 645. sz.)[22]. A sebesség fokozásakor a kopás nagyobb arányban növekedett, mint a sebesség négyzete: azaz a vonatok sebességének megkettőzésekor a kopás több mint a négyszeresére emelkedett (R. C. 17 046. sz.).

A kopás további oka a természeti erők hatása. Így például a talpfák nemcsak valóságos kopás miatt mennek tönkre, hanem el is korhadnak. „A vasút fenntartási költségei nem annyira a vonatok közlekedése okozta kopástól függenek, mint a fa, a vas és a falak minőségétől, amelyek ki vannak téve a légköri behatásoknak. Egy szigorú téli hónap több kárt tesz a pályatestben, mint az egész évi vonatközlekedés" *(R. P. Williams:* „On the Maintenance of Permanent Way. Előadás az Institute of Civil Engineers"-ben, 1867 őszén.).

Végül, mint a nagyiparban mindenütt, itt is szerepet játszik az erkölcsi kopás: Tíz év elteltével ugyanazt a vagon- és mozdonymennyiséget, amely azelőtt 40 000 font sterlingbe került, 30 000 font sterlingért lehet rendszerint megvásárolni. Ennél az anyagnál tehát a piaci

[22] Az R. C.-vel jelölt idézetek a „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament" című jelentésből (London 1867) valók. — A kérdések és feleletek számozva vannak és a számokat itt feltüntetjük.

ár 25%-os csökkenésével kell számolni, még akkor is, ha a használati érték egyáltalán nem csökken *(Lardner:* „Railway Economy").

„A csőhidakat jelenlegi formájukban nem fogják megújítani." (Mert most már jobb hidakat tudnak építeni.) „A szokásos javítások elvégzése, egyes alkatrészek kiemelése és pótlása ezeknél a hidaknál nem célszerű" *(W. B. Adams:* „Roads and Rails". London 1862). Az ipar fejlődése a munkaeszközök nagy részét állandóan forradalmasítja. Ezeket tehát nem eredeti, hanem gyökeresen megváltozott formában pótolják. Egyrészt az a körülmény, hogy az állótőketömeget meghatározott természetbeni formában fektették be és ebben a formában bizonyos átlagos élettartamot kell elérnie, azt eredményezi, hogy az új gépeket stb. csak lassanként vezetik be, tehát akadályozza a tőkéletesebb munkaeszközök gyors általános bevezetését. Másrészt a konkurrenciaharc arra kényszerít, hogy, különösen a döntő változásoknál, a régi munkaeszközöket újakra cseréljék ki, még mielőtt természetes halállal kimúltak volna. Az üzemi felszerelés ilyen időelőtti megújítását nagyobb társadalmi méretekben főleg katasztrófák, válságok kényszerítik ki.

A kopás (az erkölcsi kopást figyelmen kívül hagyva) az az értékrész, amelyet az állótőke elhasználódása révén fokozatosan átad a terméknek, abban az átlagos mértékben, ahogyan használati értékét elveszíti.

Ez az elhasználódás részben olyan jellegű, hogy az állótőkének bizonyos átlagos élettartama van; erre az időre teljesen előlegezik; s az idő lejártakor teljesen pótolni kell. Az élő munkaeszközök, például lovak újratermelési idejét maga a természet szabja meg. Munkaeszközként való működésük átlagos tartamát természeti törvények határozzák meg. Mikor ez a határidő lejárt, az elhasznált példányokat újakkal kell helyettesíteni. A ló nem pótolható apránként, hanem csak egy másik lóval lehet pótolni.

Az állótőke más elemeinél lehetséges az időszakos vagy részbeni megújítás. Itt meg kell különböztetni a részbeni vagy időszakos pótlást az üzem fokozatos bővítésétől.

Az állótőke részint egynemű alkotórészekből áll, amelyek azonban nem egyenlő ideig tartanak, hanem különböző időközökben darabonként újítják meg őket. Így például a síneket a pályaudvarokon gyakrabban kell cserélni, mint a pályatest egyéb részein. Ugyanez a helyzet a talpfákkal, amelyeknek az 50-es években a belga vasutaknál Lardner szerint évente 8%-át újították meg, tehát 12* év alatt az összes talpfákat kicserélték. A helyzet tehát itt a következő: Egy adott összeget

* Lardner azt írja: körülbelül 8%-át, pontosan nyolc százalék esetén $12\frac{1}{2}$ év volna. — *Szerk.*

mondjuk tíz évre előlegeznek bizonyos fajta állótőkére. Ezt az összeget egyszerre adják ki. De a szóban forgó állótőke meghatározott részét, amelynek értéke átment a termék értékébe s vele együtt pénzzé változott át, minden évben természetben pótolják, a másik rész viszont eredeti természetbeni formájában létezik tovább. Éppen az egyszerre történő kiadás és a természetbeni formában csak apránként végbemenő újratermelés különbözteti meg ezt a tőkét mint állótőkét a forgótőkétől.

Az állótőke más darabjai nem egynemű alkotórészekből állanak, amelyek nem egyenlő időközökben használódnak el és amelyeket ezért nem egyenlő időközökben kell megújítani. Ez különösen gépeknél van így. Az állótőke különböző alkotórészeinek különböző élettartamáról tett előbbi megjegyzésünk itt egyazon gép — amely eleme ennek az állótőkének — különböző alkatrészeinek élettartamára vonatkozik.

Az üzemnek a részleges megújítás során végrehajtott fokozatos kibővítésére vonatkozóan a következőket jegyezzük meg. Bár az állótőke — mint láttuk — természetbeni alakjában tovább működik a termelési folyamatban, értékének egy része, az átlagos kopástól függően, a termékkel forgalomba került, pénzzé változott, s eleme annak a pénztartalékalapnak, amely arra hivatott, hogy a tőkét természetbeni újratermelésének határidejére pótolja. Az álló tőkeértéknek ez az ily módon pénzzé változtatott része arra szolgálhat, hogy bővítsék az üzemet, vagy tökéletesítsék a gépeket s ezáltal fokozzák hatékonyságukat. Rövidebb vagy hosszabb szakaszokban tehát újratermelés megy végbe, mégpedig — a társadalom szempontjából tekintve — bővített újratermelés; extenzíven, ha a munka terét bővítik; intenzíven, ha a termelési eszközt hatékonyabbá teszik. Ez a bővített újratermelés nem felhalmozásból — értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatásából — ered, hanem az állótőke testéről pénzformában levált értéknek új, és vagy pótlólagos, vagy legalábbis hatékonyabb azonos fajtájú állótőkévé való visszaváltoztatásából. Természetesen részben az üzem jellegétől függ, mennyire és milyen ütemben lehet ily módon fokozatosan bővíteni, tehát milyen méretű tartalékalapot kell összegyűjteni ahhoz, hogy így ismét befektethessék, s hogy ez milyen időközökben lehetséges. Másrészt az, hogy a meglevő gépi berendezésen mennyire lehet kisebb tökéletesítéseket alkalmazni, természetesen a tökéletesítések jellegétől és a gép konstrukciójától függ. Hogy azonban például a vasúti befektetéseknél ezt a szempontot már eleve mennyire figyelembe veszik, bizonyítja Adams: „Az egész konstrukciónak a méhkasban uralkodó elvhez kellene igazodnia — a határtalan bővíthetőség elvéhez. Minden túlságosan szolíd és eleve szimmetrikus szerkezet ártalmas, mert bővítés esetén le kell rombolni" (123. old.).

Ez nagyrészt a rendelkezésre álló tértől függ. Bizonyos épületekre emeleteket lehet ráépíteni, másokat oldalirányban kell bővíteni, tehát nagyobb földterület szükséges. A tőkés termelésben egyrészt sok eszközt pazarolnak el, másrészt sok ilyen célszerűtlen hozzátoldást végeznek (részben a munkaerő kárára) az üzem fokozatos bővítésénél, mert semmi sem társadalmi terv szerint történik, hanem minden azoktól a végtelenül különböző körülményektől, eszközöktől stb. függ, amelyekkel az egyes tőkés számol. Ez a termelőerők óriási pazarlására vezet.

A pénztartalékalapnak (azaz az állótőke pénzzé visszaváltoztatott részének) ez az apránként történő újbóli befektetése legkönnyebben a földművelésben valósítható meg. Itt valamely adott kiterjedésű üzemtér igen nagymértékű fokozatos tőkefelszívásra képes. Ugyanez a helyzet ott is, ahol természetes újratermelés megy végbe, mint az állattenyésztésben.

Az állótőke külön fenntartási költségeket okoz. A fenntartásról részben maga a munkafolyamat gondoskodik: az állótőke tönkremegy, ha nem működik a munkafolyamatban. (Lásd I. köt. 6. fej. [196—197. old.] és 13. fej. [377. old.]: a gépeknek állás okozta kopása.) Az angol jog ezért határozottan megkárosításnak (waste) tekinti, ha a bérbevett földeket nem művelik meg úgy, ahogyan az az országban szokás (*W. A. Holdsworth*, Barrister at Law [ügyvéd]: „The Law of Landlord and Tenant". London 1857. 96. old.). Ez a fenntartás, amely a munkafolyamatban való használat eredménye, az eleven munka ingyenes természeti ajándéka. A munka fenntartó ereje kettős jellegű. Egyrészt fenntartja a munka anyagainak értékét azzal, hogy átviszi a termékre, másrészt a munkaeszközök értékét, amennyiben nem viszi át ezt is a termékre, azzal tartja fenn, hogy a termelési folyamatban való működtetésükkel fenntartja használati értéküket.

Az állótőke karbantartása azonban külön munkaráfordítást is igényel. A gépeket időről időre tisztítani kell. Itt pótlólagos munkáról van szó, amely nélkül a gép használhatatlanná válna; csupán arról, hogy elhárítsák a termelési folyamattól elválaszthatatlan káros elemi behatásokat, tehát arról, hogy a gépeket a szó szoros értelmében munkaképes állapotban tartsák. Az állótőke normális élettartamának megállapításánál természetesen számolnak azzal, hogy megvalósulnak azok a feltételek, amelyek között ez idő alatt normálisan működhet, mint ahogyan feltételezik, hogy ha egy ember átlagosan harminc évig él, akkor mosakszik is. Itt nem is a gépben rejlő munka pótlásáról van szó, hanem állandó pótlólagos munkáról, amelyet a gép használata szükségessé tesz. Nem arról a munkáról van szó, amelyet a gép végez, hanem amelyet rajta végeznek, s amelyben a gép nem aktív szereplője

a termelésnek, hanem nyersanyag. Az a tőke, amelyet erre a munkára fordítanak, a forgótőkéhez tartozik, noha nem kerül bele a terméket létrehozó tulajdonképpeni munkafolyamatba. A termelésben állandóan szükség van ilyen munkára, tehát értékét is állandóan pótolni kell a termék értékéből. Az erre fordított tőke a forgótőkének ahhoz a részéhez tartozik, amely az általános pótlólagos költségek (Unkosten) fedezésére hivatott, és amelyet évi átlagszámítással osztanak el az értéktermékre. Láttuk, hogy a tulajdonképpeni iparban a tisztításnak ezt a munkáját a munkásoknak ingyenesen kell elvégezniök a pihenőidőben, s éppen ezért gyakran a termelési folyamat közben kerül rá sor, amikor is a legtöbb balesetet okozza. Ezt a munkát nem számítják bele a termék árába. A fogyasztó ennyiben ingyen kapja. Másrészt a tőkés így ingyen tartja karban gépeit. A munkás a tulajdon két kezével fizet, s ez egyike a tőke ama önfenntartási titkainak, amelyek valójában a munkás jogi igényét jelentik a gépre, és a munkást még a polgári jog szempontjából is a gépek társtulajdonosává teszik. Különböző termelési ágakban azonban, ahol, mint például a mozdonyoknál, a gépet a tisztítás céljából el kell távolítani a termelési folyamatból, s ezért a tisztítás nem történhetik meg suba alatt, ott ez a fenntartó munka beleszámít a folyó költségekbe, tehát a forgótőke elemeként jön számba. A mozdonyt legkésőbb háromnapi munka után be kell vinni a kocsiszínbe és meg kell tisztítani; a kazánnak előbb le kell hűlnie, hogy ne menjen tönkre kimosáskor (R. C. 17 823. sz.).

A tulajdonképpeni javítások, vagyis a foltozgató munkák olyan tőke- és munkaráfordításokat igényelnek, amelyek nincsenek benne az eredetileg előlegezett tőkében, tehát nem pótolhatók és fedezhetők, legalábbis nem mindig, az állótőke fokozatos értékpótlása révén. Ha például az állótőke értéke 10 000 font sterling és teljes élettartama 10 év, akkor ez a 10 000 font sterling, amely 10 év elteltével teljesen átváltozott pénzzé, csak az eredetileg befektetett tőke értékét pótolja, de nem pótolja a közben javításokra újonnan hozzátett tőkét, illetve munkát. Ez pótlólagos értékalkotórész, amelyet nem is egyszerre előlegeznek, hanem mindig szükség szerint, s különböző előlegezési időpontjai a dolog természeténél fogva véletlenek. Minden állótőke megkövetel ilyen későbbi, apránkénti pótlólagos tőkekiadást munkaeszközökre és munkaerőre.

A gépi berendezés stb. egyes részein előforduló rongálódások a dolog természeténél fogva véletlenek, s ezért véletlenek a miattuk szükségessé váló javítások is. Mégis ebből a tömegből kiemelkedik kétfajta javítási munka, amely többé-kevésbé szabályszerű jellegű és az állótőke élettartamának különböző szakaszaira esik — a gyermekbeteg-

ségek és az előrehaladott kor sokkal nagyobb számú megbetegedése. Bármilyen tökéletes konstrukcióval lép is be például egy gép a termelési folyamatba, gyakorlati használata során fogyatékosságok mutatkoznak, amelyeket utólagos munkával kell kijavítani. Másrészt mennél inkább túljutott a közepes életkoron, tehát mennél jobban felhalmozódott a normális kopás, mennél jobban elhasználódott és meggyengült a gép anyaga, annál gyakoribbá és jelentékenyebbé válnak azok a javítási munkák, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gépet átlagos élettartamának végéig működésben tartsák. Az öreg embernek is többet kell költenie orvosra, hogy idő előtt meg ne haljon, mint a fiatalnak. A javítási munkák tehát véletlen jellegük ellenére egyenlőtlenül oszlanak el az állótőke életének különböző szakaszaira.

Ebből, valamint a gépen végzett javítási munkák egyébként véletlen jellegéből az következik, hogy:

Egyrészt a javítási munkákhoz szükséges munkaerőre és munkaeszközökre fordított valóságos kiadás véletlen, mint ahogy véletlenek azok a körülmények is, amelyek ezeket a javításokat szükségessé teszik; a szükséges javítások mennyisége különbözőképpen oszlik el az állótőke életének különböző szakaszaira. Másrészt az állótőke átlagos élettartamának becslésénél feltételezik, hogy részint tisztítással (a helyiségek tisztántartása is idetartozik), részint a szükséges javításokkal állandóan működőképes állapotban tartják. Az állótőke kopása útján történő értékátadást az állótőke átlagos élettartamának alapulvételével számítják ki, de magának az átlagos élettartamnak a kiszámításánál feltételezik, hogy a karbantartáshoz szükséges pótlólagos tőke előlegezése folytonosan megtörténik.

Másrészt ugyancsak világos, hogy az az érték, amelyet ez a pótlólagos tőke- és munkaráfordítás tesz hozzá az áruhoz, nem kerülhet bele az áruk árába azzal egyidejűen, hogy a ráfordítás valóban megtörténik. A fonógyáros például nem adhatja ezen a héten drágábban a fonalát, mint az előzőn, mert most egy kereke eltörött, vagy egy hajtószíja elszakadt. A fonás általános költségein ez az egyetlen gyárban bekövetkezett baleset semmiképpen sem változtat. Itt is, mint minden értékmeghatározásnál, az átlag a meghatározó. A tapasztalat megmutatja az adott termelési ágban befektetett állótőke átlagos élettartama során előforduló ilyen balesetek és a szükséges fenntartási és javítási munkák átlagos mennyiségét. Ezt az átlagos kiadást elosztják az átlagos élettartamra, megfelelő hányadát hozzácsapják a termék árához, tehát a termék eladásával pótolják.

Az így pótolt pótlólagos tőke a forgótőkéhez tartozik, noha a kiadás rendszertelen jellegű. Minthogy a gépek minden fogyatékosságának azonnali orvoslása igen fontos, ezért minden nagyobb gyárban

a tulajdonképpeni gyári munkások mellett külön mérnökök, asztalosok, műszerészek, lakatosok stb. is vannak. Ezek bére része a változó tőkének és munkájuk értéke megoszlik a termékre. Másrészt a termelési eszközökre szükségessé váló kiadásokat ama bizonyos átlagszámítás alapján határozzák meg, s ezek a szóban forgó számításnak megfelelően folytonosan a termék értékrészévé válnak, noha tényleges előlegezésük rendszertelen időközökben történik, tehát rendszertelen időközökben kerülnek át a termékbe, illetve az állótőkébe. Ez a tulajdonképpeni javításokra fordított tőke bizonyos szempontból külön fajtájú tőke, amelyet sem a forgó-, sem az állótőkéhez nem lehet sorolni, minthogy azonban a folyó kiadásokhoz tartozik, tehát inkább az előbbihez számítható.

A könyvvitel módja természetesen mit sem változtat azoknak a dolgoknak a valóságos összefüggésén, amelyekről könyvet vezetnek. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy sok termelési ágban a javítási költségeket egybe szokták számítani az állótőke valóságos kopásával a következőképpen. Tegyük fel, hogy az előlegezett állótőke 10 000 font sterling, élettartama 15 év; az évi kopás tehát $666^2/_3$ font sterling. A kopást azonban csak tíz évre számítják, azaz az előállított áruk árához a $666^2/_3$ font sterling helyett 1 000 font sterlinget csapnak hozzá évente az állótőke elhasználódása fejében; tehát $333^1/_3$ font sterlinget javítási munkákra stb. tartalékolnak. (A 10 és 15 évet csak példaképpen vettük.) Átlagosan tehát ennyit fordítottak javításra ahhoz, hogy az állótőke 15 évig tartson. Ez a számítás természetesen nem változtat azon, hogy az állótőke és a javításokra fordított pótlólagos tőke különböző kategóriák. Ennek a számítási módnak az alapján például feltételezték, hogy a gőzhajók fenntartására és pótlására legalább évi 15%-ot kell hozzászámítani a költségekhez, tehát hogy az újratermelési idő $6^2/_3$ év. A 60-as években az angol kormány a Peninsular and Oriental Co-nak ezért évi 16%-ot térített, ami tehát $6^1/_4$ éves újratermelési időnek felel meg. A vasutaknál egy mozdony átlagos élettartama 10 év, de a javítások beszámításával a kopást $12^1/_2$%-nak veszik, ami az élettartamot 8 évre csökkenti. Személy- és teherkocsiknál 9%-ot számítanak, tehát feltételezik, hogy élettartamuk $11^1/_9$ év.

Házak és más olyan tárgyak bérleti szerződésével kapcsolatban, amelyek tulajdonosuk számára állótőkét jelentenek, s mint ilyen kerülnek bérbeadásra, a törvényhozás mindenütt elismerte a különbséget a normális kopás között, amely az idő múlásának, a természeti erők hatásának és a normális elhasználódásnak a következménye, és az alkalmi javítások között, amelyekre időnként szükség van ahhoz, hogy a házat normális élettartama során karbantartsák és normális

használatát biztosítsák. Az előbbiek rendszerint a háztulajdonost, az utóbbiak a bérlőt terhelik. A javítások továbbá szokásos és alapvető javításokra oszlanak. Az utóbbiak az állótőkének természetbeni formájában való részleges megújítását jelentik és szintén a tulajdonost terhelik, hacsak a szerződés határozottan ki nem mondja az ellenkezőjét. Így például az angol jog szerint:

„Az éves bérlő csak arra köteles, hogy az épületeket olyan állapotban tartsa, hogy a szél és az eső át ne járja őket — amíg ez alapvető javítások nélkül lehetséges; s egyáltalában csak olyan javításokról kell gondoskodnia, amelyeket szokásosaknak lehet nevezni. S még ebben a vonatkozásban is szem előtt kell tartani az épület szóban forgó részeinek korát és általános állapotát a bérlet átvételének időpontjában, mert a bérlő sem arra nem köteles, hogy régi és elhasznált anyagot újjal pótoljon, sem arra, hogy az idő múlása és a szabályos használat következtében előálló elkerülhetetlen értékcsökkenést jóvátegye" *(Holdsworth:* „Law of Landlord and Tenant". 90, 91. old.).

Mind a kopás pótlásától, mind a fenntartási és javítási munkáktól teljesen eltér a *biztosítás*, amely rendkívüli természeti események, tűzvész, árvíz stb. okozta pusztításokra vonatkozik. Ezt az értéktöbbletből kell fedezni és levonást jelent belőle. Vagy, az egész társadalom szempontjából nézve: állandóan többet, azaz nagyobb méretekben kell termelni, mint amennyi a meglevő gazdagság egyszerű pótlására és újratermelésére szükséges — a népesség szaporodásától teljesen függetlenül —, hogy rendelkezésre álljanak a véletlen és a természeti erők okozta rendkívüli pusztítások kiegyenlítésére szükséges termelési eszközök.

Valójában a pénztartalékalap csak igen csekély része a pótláshoz szükséges tőkének. Legfontosabb része magának a termelésnek a bővítése, amely részint valóságos bővítés, részint — az állótőkét előállító termelési ágakban — a termelés normális terjedelmének szükséges feltétele. Így például a gépgyár számol azzal, hogy vevői egyrészt évente bővítik gyáraikat, másrészt pedig e gyárak egy része állandóan teljes vagy részbeni újratermelésre szorul.

A kopásnak, valamint a javítási költségeknek társadalmi átlag szerint történő meghatározásánál szükségképpen nagy egyenlőtlenségek adódnak még ugyanazon termelési ág azonos nagyságú és egyébként azonos körülmények között befektetett tőkéi számára is. A gyakorlatban a gép stb. az egyik tőkésnél az átlagosnál hosszabb, a másiknál rövidebb ideig tart. Az egyik tőkés javítási költségei magasabbak, a másiké alacsonyabbak az átlagosnál stb. Az árunak a kopás és a javítási költségek által meghatározott értöbblete azonban egyforma, és

az átlag határozza meg. Az egyik tőkés tehát az ártöbblet révén többet kap, mint amennyit valóban hozzátesz, a másik kevesebbet. Ez is, mint minden egyéb körülmény, amely a munkaerő azonos kizsákmányolása mellett az egyes tőkések nyereségét ugyanabban a termelési ágban különbözővé teszi, hozzájárul ahhoz, hogy az értéktöbblet igazi természetének a felismerése nehezebb legyen.

A tulajdonképpeni javítás és a pótlás, tehát a fenntartási költségek és a megújítási költségek közötti határ többé-kevésbé elmosódó. Ezért örökös vita folyik arról, például a vasutaknál, hogy bizonyos kiadások javítások-e vagy pótlások, hogy a folyó kiadásokból, vagy az alaptőkéből fedezendők-e. A javítási költségek átvitele a jövedelemszámláról a tőkeszámlára a vasútigazgatóságok ismert eszköze arra, hogy osztalékaikat mesterségesen felsrófolják. A tapasztalat azonban már erre is megadta a legfontosabb támpontokat. Például a vasút életének első időszakában végzett utólagos munkák „nem javítások, hanem a vasútépítés lényeges alkotórészének kell őket tekinteni, tehát nem a jövedelemszámlát, hanem a tőkeszámlát kell velük megterhelni, mert nem a kopásból vagy a közlekedés normális hatásából erednek, hanem a vasútépítés eredeti és elkerülhetetlen tökéletlenségének tulajdoníthatók" *(Lardner:* „Railway Economy". 40. old.). „Ezzel szemben csakis az a helyes, hogy minden egyes év jövedelmét megterheljék azzal az értékcsökkenéssel, amely szükségképpen bekövetkezett azzal kapcsolatban, hogy erre a jövedelemre szert lehessen tenni — mellékes, hogy a szóban forgó összeget valóban elköltötték-e vagy sem" *(Captain Fitzmaurice:* „Committee of Inquiry on Caledonian Railway", megjelent a „Money Market Review"-ban, 1867).

Az állótőke pótlásának és fenntartásának szétválasztása gyakorlatilag lehetetlen és céltalan a mezőgazdaságban, legalábbis amennyiben még nem gőzgépekkel dolgozik. „Teljes, de nem túlzottan bő felszerelés esetén (mindenfajta talajművelő és egyéb munka- és gazdasági eszközök) a felszerelés évi elhasználódását *és* fenntartását nagy átlagban, a viszonyok különbözősége szerint a beszerzési érték 15—25%-ára becsülik" *(Kirchhof:* „Handbuch der Landwirtschaftlichen Betriebslehre". Dessau 1852. 137. old.).

A vasutak gördülőanyagánál a javítást és a pótlást egyáltalában nem lehet elválasztani. „Gördülőanyagunkat mennyiségileg fenntartjuk. Akármennyi mozdonyunk van is, számukat fenntartjuk. Ha az idők folyamán az egyik mozdony használhatatlanná válik, úgyhogy előnyösebb újat építeni, akkor ezt a jövedelem terhére tesszük, miközben természetesen a jövedelem javára írjuk a régi mozdonyból megmaradt anyagok értékét ... Mindig meglehetősen sok marad meg ... a kerekek, a tengelyek, a kazán stb., egyszóval a régi mozdony tekin-

télyes része" (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co. [a Nagy Nyugati Vasúti Társaság elnöke], R. C. 17 327—29. sz.). — „Javítani annyi, mint megújítani; én azt a szót, hogy «pótlás», nem ismerem . . . ha egy vasúti társaság egyszer megvásárolt egy vagont vagy egy mozdonyt, akkor azt úgy kell javítania, hogy örökké járhasson. (17 784.) A mozdony fenntartási költségeire angol mérföldenként $8^1/_2$ pennyt számítunk. Ebből a $8^1/_2$ pennyből örökre fenntartjuk a mozdonyokat. Gépeinket megújítjuk. Ha ön új gépet akar vásárolni, a szükségesnél tobb pénzt ad ki . . . A régi gépen mindig van néhány használható kerék, tengely vagy más darab, s ez hozzásegít ahhoz, hogy olcsóbban állítsunk elő egy gépet, amely épp olyan jó, mintha egészen új volna. (17 790.) Én most minden héten egy új mozdonyt állítok elő, azaz egy olyat, amely szinte teljesen új, mert új a kazán, a henger vagy az alváz" (17 823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway [a Nagy Északi Vasút mozdonyainak főfelügyelője], R. C. 1867.).

Ugyanez a helyzet a vagonokkal: „Az idők során a mozdony- és vagonállományt folytonosan megújítják; egyszer új kerekeket szerelnek fel, másszor új alvázat készítenek. A mozgó alkatrészeket, amelyek a leginkább kopnak, lassanként megújítják, előfordulhat, hogy a mozdonyokon és vagonokon olyan sorozatos javításokat végeznek, hogy egynémelyikben a régi anyagnak nyoma sem marad . . . Még akkor is, amikor már egyáltalában nem javíthatók, a régi vagonok és mozdonyok egyes darabjait továbbra is felhasználják, s ily módon sohasem tűnnek el teljesen a vasútról. A mozgó tőke tehát állandó újratermelésben van; a gördülő anyagnál fokozatosan, évről évre megy végbe az, aminek a pályatestet illetően egy bizonyos időpontban egyszerre kell megtörténnie, amikor az egész pályát újjáépítik. A mozgó tőke örökké tart, állandóan megfiatalodik" *(Lardner:* „Railway Economy". 115—116. old.).

Ez a folyamat, ahogyan azt itt Lardner a vasutakra vonatkozóan ábrázolja, nem illik rá az egyes gyárra, de képet ad az állótőke állandó, részleges, a javítással összefonódó újratermeléséről egy egész iparágban, vagy általában a társadalmi méretekben tekintett össztermelésben.

Íme egy bizonyíték arra, hogy ügyes igazgatóságok osztalék elérése céljából milyen széles határok között manipulálhatnak a javítás és a pótlás fogalmával. R. P. Williams fentebb idézett előadása szerint különböző angol vasúti társaságok a pályatest, valamint az építmények javítása és kezelési költségei címén évi átlagban a következő összegeket írták le a jövedelemszámlán (a vasút hosszának egy-egy angol mérföldjére évente):

London and North Western	370	font	sterling
Midland	225	«	«
London and South Western..	257	«	«
Great Northern	360	«	«
Lancashire and Yorkshire...	377	«	«
South Eastern	263	«	«
Brighton	266	«	«
Manchester and Sheffield ..	200	«	«

Ezek a különbségek csak igen kis részben fakadnak a valóságos kiadások különböző voltából; szinte kizárólag a különböző számítási módból erednek, attól függően, hogy a kiadási tételekkel a tőkeszámlát vagy a jövedelemszámlát terhelik-e meg. Williams kereken kimondja: „A kisebb összegű megterhelésre azért került sor, mert ez a jó osztalék érdekében szükséges, nagyobb összegű megterhelésre pedig azért, mert komolyabb jövedelem mutatkozik, amely ezt elbírja."

Bizonyos esetekben a kopás, tehát a kopás pótlása is gyakorlatilag elenyésző, úgyhogy csak a javítási költségek jönnek számba. Amit Lardner a következőkben a vasutak műtárgyairól (works of art) mond, az általánosan érvényes minden hasonló tartós építményre, csatornákra, dokkokra, vas- és kőhidakra stb. — „Az idő lassú hatása következtében előálló kopás a tartósabb építményeknél rövidebb időközökben szinte észrevehetetlen; hosszú idő, például évszázadok elteltével azonban szükségképpen odavezet, hogy még a legtartósabb konstrukciókat is teljesen vagy részben meg kell újítani. Ennek az észrevétlen kopásnak a vasút egyéb részeinek érzékelhetőbb kopásához való viszonya az égitestek mozgásának évszázados eltérései és periodikus eltérései közti viszonnyal hasonlítható össze. Az időnek a vasút szilárdabb építményeire, hidakra, alagutakra, viaduktokra stb. gyakorolt hatása példa arra, amit évszázados kopásnak nevezhetünk. A gyorsabb és észrevehetőbb elértéktelenedés, amelyet rövidebb időközökben javításokkal vagy pótlással hoznak helyre, a periodikus eltérésekhez hasonlít. Az évi javítási költségekbe beszámítják annak az esetleges kárnak a pótlását is, amely időről időre a tartósabb építmények külszínét éri; de ha figyelmen kívül hagyjuk is ezeket a javításokat, az idő nem múlik el nyomtalanul fölöttük és eljön az az idő — bármily távoli —, amikor állapotuk újrafelépítést tesz szükségessé. Pénzügyi és gazdasági szempontból ez az időpont esetleg túlságosan távoli ahhoz, hogy a gyakorlatban számításba vegyék" *(Lardner:* „Railway Economy". 38—39. old.).

Ez érvényes az összes ilyen évszázados tartósságú építményekre, amelyeknél tehát nem a reájuk előlegezett tőkét kell a kopásnak meg-

felelően fokozatosan pótolni, hanem csak a fenntartás és javítás évi átlagos költségeit kell a termék árára átvinni.

Bár — mint láttuk — az állótőke kopásának pótlására visszaáramló pénz nagy részét évente, sőt kisebb időközökben ismét természetbeni formájába változtatják vissza, mégis minden egyes tőkésnek szüksége van egy amortizációs alapra az állótőke ama része számára, amelynek újratermelési ideje csak évek múltán egyszerre érkezik el és ekkor teljes egészében pótolni kell. Az állótőke jelentékeny része természeténél fogva kizárja az apránkénti újratermelést. Ezenkívül, ha az apránkénti újratermelés oly módon történik, hogy az elértéktelenedett állományhoz kisebb időközökben újat tesznek hozzá, akkor a termelési ág sajátos jellegétől függően nagyobb vagy kisebb méretű előzetes pénzfelhalmozásra van szükség, mielőtt e pótlás megtörténhet. Ehhez nem elegendő bármilyen pénzösszeg, hanem meghatározott nagyságú pénzösszeget kíván.

Ha ezt csupán az egyszerű pénzforgalom alapulvételével vizsgáljuk, és nem vesszük tekintetbe a csak később kifejtendő hitelrendszert, akkor a mozgás mechanizmusa a következő: Az I. kötetben (3. fej. 3. a. [127—131. old.]) kimutattuk, hogy ha a társadalomban rendelkezésre álló pénz egy része mindig kincsként parlagon hever, egy másik rész pedig forgalmi eszközként, illetve a már forgalomban levő pénz közvetlen tartalékalapjaként működik, a pénz teljes mennyisége állandóan más és más arányban oszlik meg kincsre és forgalmi eszközre. A szóban forgó esetben mármost azt a pénzt, amelynek egy nagyobb tőkés kezében nagyobb mennyiségben kincsként kell felhalmozódnia, az állótőke megvásárlásánál egyszerre forgalomba dobják. A társadalomban ez a pénz megint forgalmi eszközre és kincsre oszlik. Az amortizációs alap folytán, amelyben az állótőke kopásának mértékében e tőke értéke újra visszaáramlik kiindulópontjához, a forgalomban levő pénz egy része ismét kincset alkot — hosszabb vagy rövidebb időre — ugyanannak a tőkésnek a kezében, akinek kincse az állótőke megvásárlásakor forgalmi eszközzé változott és tőle eltávolodott. A társadalomban létező kincs megoszlása állandóan változik, egyszer mint forgalmi eszköz működik, másszor kincsként ismét elkülönül a forgalomban levő pénz tömegétől. A hitelrendszer kifejlődésével, amely szükségképpen párhuzamosan halad a nagyipar és a tőkés termelés fejlődésével, ez a pénz nem mint kincs, hanem mint tőke működik, de nem saját tulajdonosának, hanem más tőkéseknek a kezében, akiknek rendelkezésére bocsátják.

Kilencedik fejezet

AZ ELŐLEGEZETT TŐKE TELJES MEGTÉRÜLÉSE. MEGTÉRÜLÉSI CIKLUSOK

Láttuk, hogy a termelőtőke álló és forgó alkotórészei különbözőképpen és különböző idő alatt térülnek meg, valamint hogy az állótőke különböző alkotórészeinek megtérülési ideje ugyanabban a vállalatban szintén különböző, mert élettartamuk, tehát újratermelési idejük különbözik. (Egyazon vállalatnál a forgótőke különböző alkotórészeinek megtérülésében tapasztalható valóságos vagy látszólagos különbségről lásd e fejezet végén a 6. pontot [165—167. old.].)

1. Az előlegezett tőke teljes megtérülése e tőke különböző alkotórészeinek átlagos megtérülése; a kiszámítás módjáról később. Amennyiben csak különböző időtartamokról van szó, természetesen mi sem könnyebb, mint átlagukat kiszámítani; de:

2. a különbség itt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is.

A termelési folyamatba belépő forgótőke teljes értékét átviszi a termékre és ezért a termék eladása útján természetben állandóan pótolni kell ahhoz, hogy a termelési folyamat meg ne szakadjon. A termelési folyamatba belépő állótőke értékének csak egy részét (a kopást) viszi át a termékre és a kopás ellenére továbbra is működik a termelési folyamatban; ezért csak hosszabb-rövidebb időközökben kell természetben pótolni, mindenesetre nem oly gyakran, mint a forgótőkét. A pótlásnak ez a szükségessége, az újratermelési határidő, nemcsak mennyiségileg különbözik az állótőke különböző alkotórészei számára, hanem, mint láttuk, a maradandóbb, sok évig tartó állótőke egy részét évente vagy rövidebb időközökben lehet pótolni és a régi állótőkéhez természetben hozzá lehet adni; más természetű állótőkénél pedig a pótlás csak egyszerre történhet, amikor élettartama lejárt.

Az állótőke különböző részeinek különös megtérüléseit ezért a megtérülés azonos formájára kell visszavezetni, úgyhogy csak mennyiségileg, a megtérülés tartama tekintetében különbözzenek.

Ez a minőségi azonosság nincs meg, ha a $T \ldots T$ formából — a szakadatlan termelési folyamat formájából — indulunk ki. Mert a T bizonyos elemeit természetben állandóan pótolni kell, másokat pedig nem. A $P \ldots P'$ forma viszont kétségtelenül megadja a megtérülés minőségi azonosságát. Vegyünk például egy 10 000 font sterling értékű gépet, amelynek élettartalma tíz év, tehát értékéből évente $^1/_{10} = 1\,000$ font sterling változik vissza pénzzé. Ez az 1 000 font sterling egy év alatt pénztőkéből termelőtőkévé és árutőkévé, ebből pedig pénztőkévé változott vissza. Visszatért eredeti pénzformájába, akárcsak a forgótőke,

ha azt ebben a formában vizsgáljuk, s eközben mellékes, hogy az 1 000 font sterling pénztőkét az év végén újra egy gép természetbeni formájába változtatják-e vissza, avagy sem. Az előlegezett termelőtőke teljes megtérülésének kiszámításakor tehát e tőke összes elemeit pénzformában rögzítjük, úgyhogy a megtérülést a pénzformába való visszatérés zárja le. Azt feltételezzük, hogy értékét mindig pénzben előlegezték, még a szakadatlan termelési folyamatnál is, amelyben az értéknek ez a pénzformája csak a számolópénz formája. Ily módon kiszámíthatjuk az átlagot.

3. Ebből következik, hogy még abban az esetben is, ha az előlegezett termelőtőke túlnyomó része állótőke, amelynek újratermelési, tehát megtérülési ideje sok évre terjed, az egy év alatt megtérült tőkeérték a forgótőke évente többszöri megtérülései következtében nagyobb lehet, mint az előlegezett tőke teljes értéke.

Tegyük fel, hogy az állótőke 80 000 font sterling, újratermelési ideje = 10 év, úgyhogy 8 000 font sterling évente visszatér pénzformába, vagyis az állótőke elvégzi megtérülésének $^1/_{10}$-ét. Tegyük fel, hogy a forgótőke 20 000 font sterling és évente ötször térül meg. Az össztőke ekkor 100 000 font sterling. A megtérült állótőke 8 000 font sterling; a megtérült forgótőke $5 \times 20\,000 = 100\,000$ font sterling. Az év folyamán megtérült 108 000 font sterling tőke tehát 8 000 font sterlinggel nagyobb az előlegezett tőkénél. A tőke $1 + {}^2/_{25}$-e térült meg.

4. Az előlegezett tőke *értékmegtérülése* tehát időbelileg elválik e tőke valóságos újratermelésétől, vagyis alkotórészeinek reális megtérülésétől. Tegyük fel például, hogy egy 4 000 font sterlingnyi tőke egy évben ötször térül meg. A megtérült tőke ekkor $5 \times 4\,000 = 20\,000$ font sterling. Ami azonban minden megtérülés végén visszatér, hogy ismét újból előlegezzék, az az eredetileg előlegezett 4 000 font sterling tőke. Nagyságát nem érinti azoknak a megtérülési periódusoknak a száma, amelyek alatt újból tőkeként működik. (Az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk.)

A 3. pontban szereplő példában tehát a feltevés szerint az év végén a tőkés kezébe visszatért a) egy 20 000 font sterlingnyi értékösszeg, amelyet újból kiad a tőke forgó alkotórészeire, és b) egy 8 000 font sterlingnyi összeg, amely a kopás folytán levált az előlegezett állótőke értékéről; emellett ugyanaz az állótőke továbbra is megvan a termelési folyamatban, de értéke nem 80 000 font sterling, hanem 72 000 font sterlingre csökkent. A termelési folyamatot tehát még kilenc évig kellene folytatni, míg az előlegezett állótőke élete véget ér, mind termék-, mind értékképző működése megszűnik, és az állótőkét pótolni kell. Az előlegezett tőkeértéknek tehát a megtérülések bizonyos ciklusát kell elvégeznie, az adott esetben például egy olyan ciklust, amely tíz

évenkénti megtérülésből áll — s ezt a ciklust a felhasznált állótőke élettartama, tehát újratermelési vagy megtérülési ideje határozza meg.

Amilyen mértékben tehát a tőkés termelési mód fejlődésével az alkalmazott állótőke értéknagysága és élettartama növekszik, abban a mértékben fejlődik az ipar és az ipari tőke minden egyes befektetésének élete többévessé, mondjuk átlagosan tízévessé. Ezt az életet egyfelől megnyújtja az állótőke fejlődése, másfelől azonban megrövidíti a termelési eszközök állandó forradalmasítása, amely a tőkés termelési mód fejlődésével ugyancsak állandóan fokozódik. A tőkés termelési mód fejlődésével együtt ezért egyre fokozódik a termelési eszközök változása is, és állandó pótlásuk szükségessége az erkölcsi kopás következtében, jóval fizikai elöregedésük előtt. Feltehetjük, hogy a nagyipar legdöntőbb ágaiban ez az életciklus most átlagosan 10 év. Itt azonban nem a meghatározott szám a döntő. Annyi világos: az összefüggő megtérüléseknek ez az évek sorát felölelő ciklusa, amelybe az álló alkotórész a tőkét beszorítja, anyagi alapja a periodikus válságoknak, amelyek során az üzletmenet az elernyedés, közepes élénkség, lázas tevékenység és válság egymást követő időszakait futja be. Azok az időszakok ugyan, amelyekben tőkét fektetnek be, igen különbözők és nem esnek egybe. A válság azonban mindig kiindulópontja a nagy új befektetésnek. Ezért — az egész társadalmat tekintve — a válság többé-kevésbé a következő megtérülési ciklus új anyagi alapja[22a].

5. A megtérülés kiszámítási módjáról szólaltassunk meg egy amerikai közgazdászt.

„Bizonyos üzletágakban az egész előlegezett tőke egy éven belül többször megtérül vagy megfordul; másokban a tőke egyik része egy évben többször, a másik része kevésbé gyakran térül meg. A tőkésnek arra az átlagos időre kell kiszámítania profitját, amelyre egész tőkéjének szüksége van ahhoz, hogy kezén áthaladjon, vagyis egyszer megtérüljön. Tegyük fel, hogy valaki egy bizonyos vállalatban tőkéjének felét épületekbe és gépekbe fektette, amelyeket tíz évben egyszer újítanak meg; egy negyedét szerszámokba stb., amelyeket kétévenként kell megújítani; az utolsó negyedet munkabérekre és nyersanyagokra fordította, s ez évente kétszer térül meg. Tegyük fel, hogy össztőkéje 50 000 dollár. Évi kiadása ekkor a következő:

[22a] „A városi termelés a napok váltakozásához van kötve, a falusi viszont az évek váltakozásához" (*Adam H. Müller:* „Die Elemente der Staatskunst". Berlin 1809. II. 178. old.). Ez a romantika naiv elképzelése az iparról és a mezőgazdaságról.

$\frac{50\,000}{2}$ = 25 000 dollár 10 év alatt = 2 500 dollár 1 év alatt
$\frac{50\,000}{4}$ = 12 500 « 2 « « = 6 250 « 1 « «
$\frac{50\,000}{4}$ = 12 500 « $^1/_2$ « « = 25 000 « 1 « «

1 év alatt = 33 750 dollár

Az átlagos idő tehát, amely alatt egész tőkéje egyszer megtérül, 16 hónap ... Nézzünk egy másik példát: az 50 000 dollár össztőke egynegyede tíz év alatt fordul meg; egynegyede 1 év alatt; a fennmaradó fele évente kétszer. Az évi kiadás ekkor a következő:

$\frac{12\,500}{10}$ = 1 250 dollár
12 500 = 12 500 «
25 000 × 2 = 50 000 «

Egy év alatt megtérült = 63 750 dollár

(Scrope: „Political Economy". Alonzo Potter kiadása. New York 1841. 141, 142. old.).

6. A különböző tőkerészek megtérülésének valóságos és látszólagos különbségei. — Az idézett Scrope ugyanazon a helyen a következőket mondja: „Az a tőke forog a leggyorsabban, amelyet a gyáros, a mezőgazda vagy a kereskedő munkabérek fizetésére fordít, mert ez esetleg — ha embereit hetenként fizeti — hetenként megtérül az eladásaiból vagy számlák kifizetéséből adódó heti bevételek révén. A nyersanyagokra vagy készárukészletekre fordított tőke kevésbé gyorsan forog; kétszer vagy négyszer térülhet meg évente aszerint, hogy az egyesek vásárlása és a mások eladása kozott mennyi idő telik el, feltéve, hogy a tőkés egyazon hitelhatáridőre vásárol és ad is el. A szerszámokban és gépekben rejlő tőke még lassabban forog, minthogy átlagosan talán csak öt vagy tíz évben egyszer térül meg, azaz fogyasztják el és újítják meg; noha bizonyos szerszámokat egyetlen gyártási művelet-sor alatt elhasználnak. Az épületekbe, pl. gyárakba, boltokba, raktárházakba, csűrokbe, valamint utakba, ontozési berendezésekbe stb. befektetett tőke látszólag szinte egyáltalában nem forog. Valójában azonban ezeket a befektetéseket, mikozben kozreműkodnek a termelésben, éppúgy teljesen elhasználják, mint az előbb említetteket, és újra kell őket termelni, hogy a termelő tovább folytathassa műveleteit. Csak annyi a különbség, hogy ezeket lassabban fogyasztják el és ter-

melik újra, mint a többit... A beléjük fektetett tőke esetleg csak húsz vagy ötven év alatt térül meg."

Scrope itt összecseréli a forgótőke bizonyos részeinek áramlásában a fizetési határidők és hitelviszonyok következtében az egyéni tőkés számára előálló különbséget a megtérüléseknek azzal a különbségével, amely a tőke természetéből fakad. Azt mondja, a munkabért hetenként kell kifizetni a kifizetett eladásokból vagy számlákból adódó heti bevételből. Itt először is meg kell jegyezni, hogy különbségek keletkeznek magára a munkabérre vonatkozóan is aszerint, hogy milyen hosszú a fizetési határidő, vagyis az az idő, amelyre a munkás köteles a tőkésnek hitelezni; vagyis aszerint, hogy a bérfizetési határidő heti, havi, háromhavi, félévi stb. Itt érvényesül a korábban kifejtett törvény: „A fizetési eszközök szükséges tömege (tehát az egyszerre előlegezendő pénztőke tömege) fordított arányban van a fizetési periódusok hosszával" (I. köt. 3. fej. 3. b. 137. old.).

Másodszor: a heti termékbe nemcsak a heti munka által termelése során hozzátett új érték kerül bele teljesen, hanem éppen úgy a heti termékhez elfogyasztott nyers- és segédanyagok értéke is. Ez a benne rejlő érték együtt forog a termékkel. A termék eladásával pénzformát ölt és újra át kell változtatni ugyanazokká a termelési elemekké. Ez éppúgy érvényes a munkaerőre, mint a nyers- és segédanyagokra. Láttuk azonban (6. fej. II., 1. [122—127. old.]), hogy a termelés folytonossága termelési eszközök készletét követeli meg, s ez utóbbi a különböző termelési ágakban nem egyforma, sőt ugyanabban a termelési ágban is eltér a forgótőke ez elemének különböző alkotórészeinél, pl. szénnél vagy gyapotnál. Ezeket az anyagokat tehát természetben állandóan meg kell újítani, de nem állandóan kell újra megvásárolni őket. A vásárlás megújításának gyakorisága a készlet nagyságától függ, attól, hogy mennyi ideig tart, míg kimerül. A munkaerőből nem létesítenek ilyen készletet. A munkára fordított tőkerésznek pénzzé való visszaváltoztatása együtt halad a segéd- és nyersanyagokra fordított tőkerész visszaváltoztatásával. De a pénz visszaváltoztatása egyrészt munkaerővé, másrészt nyersanyagokká külön-külön megy végbe e két alkotórész különböző vételi és fizetési határidői miatt. Az egyiket, mint termelési készletet, nagyobb időközönként vásárolják, a másikat, a munkaerőt, kisebb időközönként, pl. hetenként. Másrészt a tőkésnek a termelési készlet mellett készárukészletet is kell tartania. Az eladási nehézségektől stb. függetlenül, bizonyos árumennyiséget pl. megrendelésre kell termelni. Mialatt ennek utolsó részét termelik, a már elkészült áru raktáron van mindaddig, míg a megrendelésnek teljesen eleget tudnak tenni. Egyéb különbségek jönnek létre a forgótőke megtérülésében, ha annak egyes elemei hosszabb

ideig kénytelenek a termelési folyamat bevezető szakaszában (fa kiszárítása stb.) időzni, mint a többiek.

A hitelügy, amelyre Scrope itt hivatkozik, valamint a kereskedelmi tőke, módosítja a megtérülést az egyes tőkés számára. Társadalmi méretekben csak akkor módosítja, ha nemcsak a termelést, hanem a fogyasztást is meggyorsítja.

Tizedik fejezet

ELMÉLETEK AZ ÁLLÓ- ÉS A FORGÓTŐKÉRŐL A FIZIOKRATÁK ÉS ADAM SMITH

Quesnay-nél az álló- és a forgótőke közti különbség mint avances primitives és avances annuelles [eredeti előlegek és évi előlegek] közti különbség jelenik meg. Ezt a különbséget helyesen úgy mutatja be, mint a közvetlen termelési folyamatba bekebelezett tőkén, a termelőtőkén belüli különbséget. Minthogy csakis a mezőgazdaságban alkalmazott tőkét, tehát a bérlő tőkéjét tartja valóban termelőnek, ezért ezek a különbségek is csak a bérlő tőkéjénél jönnek számba. Ebből magyarázható, hogy miért tekinti a megtérülési időt a tőke egy részénél egyévesnek, a másik részénél pedig hosszabbnak (tízévesnek). A fejlődés során a fiziokraták ezeket a különbségeket úgy mellékesen a tőke egyéb fajtáira, általában az ipari tőkére is átviszik. A társadalom számára az évi és többévi előlegek közti különbség annyira fontos, hogy sok közgazdász még A. Smith után is visszatér erre a meghatározásra.

Az előlegek két fajtája közti különbség csak akkor jön létre, ha az előlegezett pénzt átváltoztatták a termelőtőke elemeivé. Ez a különbség csak és kizárólag a termelőtőkén belül van meg. Ezért Quesnay-nek nem jut eszébe e pénzt akár az eredeti, akár az évi előlegekhez számítani. Mint termelési előlegek — azaz mint termelőtőke — mindkettő szemben áll mind a pénzzel, mind a piacon található árukkal. Továbbá a termelőtőke e két elemének különbségét Quesnay helyesen arra vezeti vissza, hogy különböző módon kerülnek bele a kész termék értékébe, s ezért értékük különböző módon forog a termék értékével, tehát pótlásuk vagy újratermelésük különbözőképpen történik, mert az egyiknek az értékét évenként teljesen, a másikét hosszabb időszakok alatt apránként pótolják[23].

[23] Quesnay-t illetően lásd „Analyse du Tableau économique" („Physiocrates". Daire kiadása. 1. rész. Párizs 1846.). Ott pl. ez olvasható: „Az évi előlegek azok a kiadások, amelyeket évente a föld megművelésének munkájára fordítanak;

Az egyetlen haladás A. Smith-nél ebben a kérdésben a kategóriák általánosítása. Nála ezek már nem a tőke egy sajátos formájára, a bérlő tőkéjére vonatkoznak, hanem a termelőtőke minden formájára. Ebből természetszerűen adódik, hogy a mezőgazdaságból vett évi és többévi megtérülés különbsége helyébe a különböző idejű megtérülések általános különbsége lép, úgyhogy az állótőke egy megtérülése mindig a forgótőke egynél több megtérülését foglalja magában, bármekkora is a forgótőke e megtérüléseinek időtartama, egy év, több mint egy év, vagy kevesebb mint egy év. Így Smith-nél az avances annuelles [évi előlegek] forgótőkévé és az avances primitives [eredeti előlegek] állótőkévé változnak át. De az általa tett haladás csak a kategóriáknak erre az általánosítására szorítkozik. A kifejtésben messze elmarad Quesnay mögött.

Már mindjárt az a durván empirikus mód, ahogyan Smith a vizsgálatot megkezdi, tisztázatlanságot teremt: „Tőkét két különböző módon lehet befektetni, hogy tulajdonosának jövedelmet vagy nyereséget hozzon" („Wealth of Nations" II. könyv, 1. fej. 189. old. Aberdeeni kiad. 1848).

Azok a módok, amelyeken értéket lehet befektetni azzal a céllal, hogy tőkeként működjön, hogy tulajdonosának értéktöbbletet hajtson, éppoly különbözők, éppoly sokfélék, mint a tőkebefektetés területei. Ez a különböző termelési ágaknak a kérdése, amelyekbe a tőke befektethető. De a kérdés ebben a megfogalmazásban még tovább megy. Magában foglalja azt a kérdést, hogyan működhet az érték, még akkor is, ha nem fektetik be termelőtőkeként, tulajdonosa számára tőkeként, pl. mint kamatozó tőke, kereskedőtőke stb. Itt tehát már mérhetetlenül messze vagyunk az elemzés valóságos tárgyától, attól a kérdéstől ugyanis, hogy a *termelő*tőkének különböző elemeire való megoszlása, függetlenül befektetési területeinek különbözőségétől, hogyan hat a megtérülésre.

---

ezeket az előlegeket meg kell különböztetni az eredeti előlegektől, amelyek a mezőgazdaság létesítésének törzstőkéjét alkotják" (59. old.). — A későbbi fiziokraták az avances-okat [előlegeket] már többször határozottan tőkének nevezik: „Capital ou avances". *Dupont de Nemours:* „Maximes du Docteur Quesnay stb." („Physiocrates". Daire kiadása. 1. rész. 391. old.); továbbá Le Trosne „A munkatermékek hosszabb vagy rövidebb élettartama következtében egy nemzet az évi újratermeléstől függetlenül a javak tekintélyes készletével rendelkezik, amely hosszú időn át felhalmozott *tőkét* alkot és eredetileg termékekkel megfizetve, állandóan fennmarad és gyarapszik" (Daire 2. rész. 928. old.). — Turgot a tőke szót már rendszeresebben használja az avances helyett, és még inkább azonosítja a manufacturiers [ipari tőkések] avances-ait a bérlőkével *(Turgot:* „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses". 1766.).

A. Smith közvetlenül ezután így folytatja: „Először be lehet fektetni azért, hogy javakat termeljenek, gyártsanak vagy vásároljanak, s ezeket bizonyos profittal újra eladják." A. Smith itt nem mond mást, csak annyit, hogy tőke felhasználható a mezőgazdaságban, a feldolgozóiparban és a kereskedelemben. Tehát csak a tőke különböző befektetési területeiről beszél, mégpedig olyanokról is, ahol mint a kereskedelemben, a tőke nem a közvetlen termelési folyamatba van bekebelezve, tehát nem termelőtőkeként működik. Ezzel már letér arról az alapról, amelyen a fiziokraták kimutatták a termelőtőke különbségeit és ezek hatását a megtérülésre. Sőt a kereskedőtőkét mindjárt példának is veszi egy olyan kérdésben, amelyben kizárólag a *termelő*tőke részeinek a termék- és értékképző folyamatbeli különbségeiről van szó, amelyek viszont különbségeket idéznek elő a tőke megtérülésében és újratermelésében.

Így folytatja: „Az ily módon befektetett tőke tulajdonosának sem jövedelmet, sem profitot nem hoz, amíg vagy tulajdonában marad, vagy megtartja ugyanazon alakját." —Az ily módon befektetett tőke! De Smith olyan tőkéről beszél, amely a mezőgazdaságban vagy az iparban van befektetve és később mondja meg, hogy az így befektetett tőke álló- és forgótőkére oszlik! Az ily módon való befektetés tehát a tőkét sem álló-, sem forgótőkévé nem teheti.

Vagy azt gondolta, hogy a tőkét — amelyet arra használtak fel, hogy árukat termeljenek és ezeket az árukat profittal adják el —, miután árukká változtatták, el kell adni, és az eladás révén e tőkének először az eladó tulajdonából a vevő tulajdonába kell átkerülnie, másodszor természetbeni áruformájából pénzformába kell átváltoznia, s ezért tulajdonosa számára mindaddig haszontalan, amíg vagy tulajdonában van, vagy — számára — ugyanabban a formában marad? De akkor ez arra lyukad ki, hogy ugyanaz a tőkeérték, amely azelőtt a termelőtőke formájában, a termelési folyamathoz tartozó formában működött, most mint árutőke és pénztőke a forgalmi folyamathoz tartozó formákban működik, tehát nem álló- és nem forgótőke többé. S ez éppúgy érvényes azokra az értékelemekre, amelyeket a nyers- és segédanyagok, tehát a forgótőke, mint azokra, amelyeket a munkaeszközök elhasználása, tehát az állótőke tesz hozzá a termék értékéhez. Az álló- és a forgótőke közti különbséghez így sem jutunk egy lépéssel sem közelebb.

Tovább: „A kereskedőnek az áruk sem jövedelmet, sem profitot nem hoznak, míg pénzért el nem adja őket, s a pénz megint nem hoz semmit, míg árukra el nem cserélik. Tőkéje az egyik formában állandóan eltávozik tőle és egy más formában visszatér hozzá, s csak az ilyen forgalom, vagyis egymást követő csereaktusok révén hozhat neki

profitot. Ezért az ilyen tőkéket teljes joggal forgótőkéknek lehet nevezni."

Amit A. Smith itt forgótőkének mond, azt én *forgalmi tőkének* fogom nevezni. Olyan tőke ez, amely a forgalmi folyamathoz, a cserével közvetített formaváltozáshoz (anyagcsere és tulajdonoscsere) tartozó formában van, tehát árutőke és pénztőke, ellentétben a termelési folyamathoz tartozó formával, vagyis a termelőtőkével. Ezek nem külön fajták, amelyekre az ipari tőkés a tőkéjét felosztja, hanem különböző formák, amelyeket ugyanaz az előlegezett tőkeérték élete folyamán egymás után újra mindig magára ölt és levetkez. Ezt A. Smith — s ez nagy visszaesés a fiziokratákhoz képest — összekeveri azokkal a formakülönbségekkel, amelyek a tőkeérték forgásában, az egymást követő formákon áthaladó körforgásában keletkeznek, miközben a tőkeérték a *termelő*tőke formájában van meg; abból keletkeznek, hogy a termelőtőke különböző elemei az értékképző folyamatban különbözőképpen vesznek részt és értéküket különbözőképpen viszik át termékre. Később meglátjuk, milyen következményekkel jár a termelőtőkének és a forgalom területén található tőkének (az árutőkének és a pénztőkének) ez az alapjában hibás összecserélése az álló- és forgótőkével. Az állótőkére előlegezett tőkeérték éppúgy együtt forog a termékkel, mint a forgótőkére előlegezett érték, s az árutőke forgása révén éppúgy átváltozik pénztőkévé, mint a másik. A különbség csak abból fakad, hogy az állótőke értéke apránként forog, s ezért apránként, rövidebb vagy hosszabb időközökben kell pótolni, természetbeni formájában újratermelni.

Hogy A. Smith itt forgótőkén nem ért egyebet, mint forgalmi tőkét, azaz a tőkeértéket a forgalmi folyamathoz tartozó formáiban (mint árutőkét és pénztőkét), azt bizonyítja különösen szerencsétlenül választott példája. Olyan tőkefajtát vesz példának, amely egyáltalában nem tartozik a termelési folyamathoz, hanem csak a forgalom területén tartózkodik, csak forgalmi tőkéből áll, ti. a kereskedőtőkét.

Maga Smith rögtön megmondja, mennyire ízetlen dolog egy olyan példából kiindulni, amelyben a tőke egyáltalában nem szerepel termelőtőkeként: „A kereskedő tőkéje teljességgel forgótőke." De hiszen a forgó- és az állótőke közti különbség — mint azt később elmondja — éppen a termelőtőkén belüli lényeges különbségekből fakad. A. Smithnek egyrészt a fiziokraták által megállapított különbség jár a fejében, másrészt azok a formakülönbségek, amelyeken a tőkeérték a körforgásában keresztülhalad. S ezt a kettőt teljesen összekeveri.

De teljesen felfoghatatlan, hogyan keletkezhetne profit a pénz és áru formaváltozásából, az érték puszta átváltoztatásából az egyik formából a másikba. A magyarázatot az is teljesen lehetetlenné teszi,

hogy Smith itt a kereskedőtőkéből indul ki, amely csak a forgalom területén mozog. Erre még visszatérünk; most egyelőre halljuk, mit mond az állótőkéről:

„Másodszor, a tőkét talajjavításra, hasznos gépek és szerszámok megvásárlására vagy hasonló dolgokra lehet felhasználni, amelyek jövedelmet vagy profitot hoznak, anélkül hogy gazdát cserélnének vagy valahogyan tovább forognának. Az ilyen tőkéket ezért teljes joggal állótőkéknek lehet nevezni. A különböző foglalkozások az ott befektetett álló- és forgótőkék igen különböző nagyságviszonyát követelik meg... Minden egyes kézművesmester vagy gyáros tőkéjének meghatározott része szükségképpen munkaeszközeiben van rogzítve. Ez a rész azonban némelyeknél igen kicsi, másoknál igen nagy... De minden ilyen kézművesmester" (pl. szabó, cipész, takács) „tőkéjének túlnyomó része vagy munkásainak bérében vagy nyersanyagainak árában forog és a termékek árában bizonyos nyereséggel térül vissza."

A profit forrásának gyerekes meghatározását figyelmen kívül hagyva, a gondolat gyengesége és zavaros volta már a következőkből kitűnik: A gépgyáros számára például a gép termék, amely mint árutőke forog, tehát A. Smith szavaival: „amelytől megválnak, amely gazdát cserél, amely tovább forog." A gép tehát saját meghatározása szerint nem álló-, hanem forgótőke volna. Ez a zűrzavar ismét onnan ered, hogy Smith az álló- és a forgótőkének a termelőtőke különböző elemei különféle forgásából fakadó különbségét összecseréli azokkal a formakülönbségekkel, amelyeken egyazon tőke megy át, amennyiben a termelési folyamatban mint *termelő*tőke, a forgalom területén viszont mint forgalmi tőke működik, azaz mint árutőke vagy pénztőke. Ugyanazok a dolgok tehát, attól függően, hogy a tőke életfolyamatában milyen helyet foglalnak el, A. Smith szerint működhetnek állótőkeként is (mint munkaeszközök, a termelőtőke elemei), meg „forgó"-tőkeként, árutőkeként is (mint olyan termék, amelyet kilöknek a termelés területéről, át a forgalom területére).

A. Smith azonban egyszerre csak megváltoztatja a felosztás egész alapját és ellentmondásba keveredik azzal, amivel pár sorral előbb az egész vizsgálatot megkezdte. Ezzel a mondattal kezdte ugyanis: „Valamely tőkét két különböző módon lehet befektetni, hogy tulajdonosának jövedelmet vagy nyereséget hozzon", mégpedig mint forgó- vagy mint állótőkét. E mondat szerint ezek különböző, egymástól független tőkék különböző felhasználási módjai, mint ahogy például a tőkéket vagy az iparban, vagy a mezőgazdaságban lehet felhasználni. — Most pedig azt mondja: „A különböző foglalkozások az ott befektetett álló- és forgótőkék igen különböző nagyságviszonyát követelik meg." Az álló- és a forgótőke most már nem különböző, önállóan

befektetett tőkék, hanem ugyanannak a termelőtőkének különböző adagjai, amelyek a különböző befektetési területeken e tőke összértékének kulonbozó részét alkotják. Ezek tehát olyan különbségek, amelyek magának a *termelő*tőkének megfelelő felosztásából fakadnak és ezért csak erre a tőkére vonatkoznak. Ennek azonban ismét ellentmond az, hogy A. Smith a kereskedelmi tőkét mint pusztán forgótőkét állítja szembe az állótőkével, mert kijelenti: „A kereskedő tőkéje teljességgel forgótőke." Ez valóban olyan tőke, amely csak a forgalom területén működik, és mint ilyen egyáltalában szemben áll a termelőtőkével, a termelési folyamatba bekebelezett tőkével, de éppen ezért nem állhat szemben a termelőtőke forgó alkotórészeként a termelőtőke álló alkotórészével.

Smith az általa említett példákban állótőkének nevezi a munkaeszkozoket (instruments of trade), forgótőkének a munkabérekre és nyersanyagokra — segédanyagokat beleértve — kiadott tőkerészt (repaid with a profit by the price of the work [amely a termék árában nyereséggel térül vissza]).

Először tehát csak a munkafolyamat különböző alkotórészeiből indul ki, a munkaerőből (munkából) és a nyersanyagokból egyfelől, a munkaeszkozokből másfelől. Ezek azonban azért tőkealkotórészek, mert olyan értékosszeget koltottek rájuk, amelynek az a hivatása, hogy tőkeként működjon. Ennyiben ezek anyagi elemei, létezési formái a *termelő*, azaz a termelés folyamatában működő tőkének. Miért csak az egyik részt nevezzük állótőkének? Mert „a tőke meghatározott része szukségképpen munkaeszkozokben van rogzítve". De a másik rész is rögzítve van munkabérben és nyersanyagokban. A gépek viszont és a „szerszámok . . . hasonló dolgok . . . jovedelmet vagy profitot hoznak, anélkul hogy gazdát cserélnének (changing masters) vagy valahogyan tovább forognának. Az ilyen tőkéket ezért teljes joggal állótőkéknek lehet nevezni".

Nézzük például a bányászatot. Nyersanyagot itt egyáltalában nem használnak, mert a munkatárgy, például a réz, a természet terméke, amelyet először munkával el kell sajátítani. A még elsajátítandó réz, a folyamatnak az a terméke, amely később mint áru, illetve árutőke forog, nem eleme a termelőtőkének. Értékének semmilyen része sem fekszik benne. Másrészt a termelési folyamat tobbi eleme, a munkaerő és a segédanyagok, például a szén, a víz stb., anyagát illetően nem kerul bele a termékbe. A szenet teljesen elfogyasztják és csak értéke kerul át a termékbe; mint ahogyan a gép stb. értékének egy része átmegy a termékre. Végul a munkás éppolyan onállóan megmarad a termékkel, a rézzel szemben, mint a gép. Csak a munkájával termelt érték válik a réz értékének alkotórészévé. Ebben a példában tehát a termelőtőke egyetlen alkotórésze sem cserél gazdát (masters),

vagyis egyik sem forog tovább, mert egyik sem kerül bele anyagát tekintve a termékbe. Hol van tehát itt a forgótőke? A. Smith saját meghatározása szerint a rézbányában felhasznált egész tőke csak állótőke volna.

Nézzünk meg ezzel szemben egy másik iparágat, amely nyersanyagokat használ fel, s ezek a termék szubsztanciáját alkotják, továbbá olyan segédanyagokat, amelyek anyagukat illetően is, nemcsak értékük szerint, mint például a fűtési szén, belekerülnek a termékbe. A termékkel, például a fonallal, az azt alkotó nyersanyag, a gyapot is gazdát cserél, és a termelési folyamatból átmegy a fogyasztás folyamatába. De ameddig a gyapot mint a termelőtőke eleme működik, tulajdonosa nem adja el, hanem feldolgozza, fonalat készíttet belőle. Nem adja ki a kezéből. Vagyis Smith durván helytelen, közhelyszerű kifejezésével élve, nem azzal tesz szert profitra, hogy megválik tőle, hogy tulajdonosát változtatja, vagyis forgalomba hozza (by parting with it, by its changing masters, or by circulating it). Anyagait éppúgy nem hozza forgalomba, mint gépeit. Rögzítve vannak a termelés folyamatában, akárcsak a fonógépek és a gyárépületek. Sőt a termelőtőke egy részének éppúgy állandóan rögzítve kell lennie szén, gyapot stb. formájában, mint munkaeszközök formájában. A különbség csak annyi, hogy a fonal mondjuk heti termeléséhez szükséges gyapotot, szenet stb. a heti termék termeléséhez mindig teljesen elfogyasztják, s ezért a gyapot, szén stb. új példányaival kell őket pótolni: tehát a termelőtőkének ezek az elemei, noha fajtájuk szerint azonosak maradnak, mindig ugyanazon fajta új példányaiból állanak, ezzel szemben ugyanaz a fonógép, ugyanaz a gyárépület, anélkül hogy fajtája másik példányával pótolnák, továbbra is közreműködik a heti termékek egész sorának létrehozásában. A termelőtőke összes alkotórészei mint e tőke elemei állandóan rögzítve vannak a termelés folyamatában, mert ez utóbbi nélkülük nem mehet végbe. S a termelőtőke valamennyi eleme, akár álló, akár forgó, egyaránt mint termelőtőke áll szemben a forgalmi tőkével, azaz az árutőkével és a pénztőkével.

Ugyanígy áll a dolog a munkaerővel. A termelőtőke egy része szükségképpen állandóan rögződik benne, s ugyanaz a tőkés mindenütt ugyanazokat az egymással azonos munkaerőket használja hosszabb-rövidebb időn át, éppúgy, mint ahogy ugyanazokat a gépeket használja. A különbség a munkaerők és a gépek között nem az, hogy a gépet egyszer s mindenkorra megvették (például ha részletekben fizetik, akkor nem is ez a helyzet), a munkást pedig nem — hanem az, hogy a munkás által kifejtett munka teljesen belekerül a termék értékébe, a gép értéke viszont csak apránként.

Smith különböző meghatározásokat cserél össze, amikor a forgó-

tőkét az állótőkével szembeállítva a következőket mondja róla: „Az ily módon befektetett tőke tulajdonosának, aki befekteti, sem jövedelmet, sem profitot nem hoz, amíg vagy tulajdonában marad, vagy megtartja ugyanazon alakját." Smith az árunak azt a csak formális metamorfózisát, amely a termékkel, az árutőkével, a forgalom területén történik és az áruk tulajdonosváltozását közvetíti, azonos szintre helyezi azzal a fizikai metamorfózissal, amelyet a termelőtőke különböző elemei a termelési folyamat során végeznek. Az árunak pénzzé és a pénznek áruvá való átváltozását, a vételt és az eladást itt kurtán-furcsán összekeveri a termelési elemeknek termékké való átváltozásával. A forgótőkére a kereskedőtőke példáját említi meg, amely áruból pénzzé, pénzből áruvá változik — ahol tehát az áruforgalomhoz tartozó *Á—P—Á* formaváltozás megy végbe. Ennek a forgalomban végbemenő formaváltozásnak azonban a működő ipari tőke számára az a jelentősége, hogy azok az áruk, amelyekké a pénz visszaváltozik, termelési elemek (munkaeszközök és munkaerők), hogy tehát a formaváltozás az ipari tőke funkciójának folytonosságát, a termelési folyamatot mint folytonos, vagyis mint újratermelési folyamatot közvetíti. Ez az egész formaváltozás a *forgalomban* megy végbe; ez a formaváltozás közvetíti az áruk valóságos átvitelét egyik kézből a másikba. Azok a metamorfózisok viszont, amelyeken a termelőtőke a termelés folyamatában esik át, a *munkafolyamathoz* tartozó metamorfózisok, és ahhoz szükségesek, hogy a termelés elemeit átváltoztassák a kívánt termékké. A. Smith ahhoz tartja magát, hogy a termelési eszközök egy része (a tulajdonképpeni munkaeszközök) a munkafolyamatban szolgál (amit helytelenül úgy fejez ki: yield a profit to their master [tulajdonosának profitot hoz]), miközben természetbeni formája nem változik, csak fokozatosan kopik; másik részük viszont, az anyagok, megváltoznak és éppen változásukkal töltik be azt a rendeltetésüket, hogy termelési eszközök. A termelőtőke elemeinek ez a különböző viselkedése a munkafolyamatban azonban csak kiinduló pontja az álló és nem álló tőke közötti különbségnek, nem pedig a különbség maga, ami már abból is kitűnik, hogy ez a különbség minden termelési módban, tőkésben és nem tőkésben egyaránt fennáll. E különböző anyagi viselkedésnek azonban megfelelnek a terméknek történő *értékátadás* meghatározott módjai, ezeknek viszont azok a különböző módok felelnek meg, ahogyan az értéket a termék eladása útján pótolják; s csak ez utóbbiak teszik a szóban forgó különbséget. A tőke tehát nem azért állótőke, mert a munkaeszközökben van rögzítve, hanem mert a munkaeszközökre fordított értékének egy része a munkaeszközökben rögzítve marad, miközben másik része a termék értékalkotórészeként forog.

„Ha azt" (az alaptőkét) „azért fektetik be, hogy a jövőben profitot hozzon, akkor ezt a profitot vagy azáltal kell hoznia, hogy nála" (a tulajdonosnál) „marad, vagy azáltal, hogy őt elhagyja. Az egyik esetben a tőke álló-, a másikban forgótőke" (189. old.).

Itt mindenekelőtt feltűnik a profitnak az a durván empirikus, az átlagtőkés szemléletéből merített elképzelése, amely teljesen ellentmond A. Smith helyesebb, mélyebb belátásának. A termék ára pótolta mind az anyagok, mind a munkaerő árát, de ugyanígy pótolta a munkaeszközök kopásával a termékre átvitt értékrészt is. Ez a pótlás sohasem lehet a profit forrása. Az a körülmény, hogy a termék termeléséhez előlegezett érték egészében vagy apránként, egyszerre vagy fokozatosan pótlódik-e a termék eladásával, csak a pótlás módján és idején változtathat; de semmiképpen sem változtathatja át a mindkét esetben közöset — az érték pótlását — értéktöbblet létrehozásává. A fenti nézet azon a szokásos elképzelésen alapul, hogy az értéktöbblet, mivel csupán a termék eladása, forgása útján realizálódik, csak az eladásból, a forgalomból fakad. Valójában a profit keletkezésének állítólag különböző módjai itt csak annak a ténynek helytelen kifejezése, hogy a termelőtőke különböző elemei különbözőképpen szolgálnak, mint termelési elemek különbözőképpen hatnak a munkafolyamatban. Végül Smith a különbséget nem a munka-, illetve értékesítési folyamatból, nem a termelőtőke funkciójából vezeti le, hanem a különbség szerinte csak szubjektíve áll fenn az egyes tőkés szempontjából, akinek az egyik tőkerész ilyen, a másik amolyan módon hasznos.

Ezzel szemben Quesnay a különbségeket magából az újratermelési folyamatból és annak szükségszerűségeiből vezette le. Ahhoz, hogy ez a folyamat meg ne szakadjon, az évi termék értékéből az évi előlegek értékét évente teljesen pótolni kell, az eredeti tőke (Anlagekapital) értékét viszont csak apránként, úgyhogy azt csak évek során, mondjuk 10 év alatt kell teljesen pótolni, tehát teljesen újratermelni (azonos fajtájú új példányokkal helyettesíteni). A. Smith felfogása tehát erős visszaesés Quesnay-hez képest.

A. Smith állótőke-meghatározása tehát végül is nem tartalmaz mást, csak annyit, hogy az munkaeszközökből áll, amelyek, szemben a termékekkel, amelyeknek előállításában közreműködnek, alakjukat a termelési folyamatban nem változtatják és elhasználódásukig a termelésben szolgálnak. Elfelejti, hogy a termelőtőke minden eleme természetbeni formájában (mint munkaeszköz, anyag és munkaerő) mindig szemben áll a termékkel valamint az áruként forgó termékkel, s hogy az anyagokból és munkaerőből álló rész a munkaeszközökből álló résztől csak abban különbözik, hogy a munkaerőt mindig újra

megveszik (nem egész tartamára veszik meg, mint a munkaeszközöket); az anyagok pedig nem maradnak ugyanazok, hanem mindig új azonos fajtájú példányok szerepelnek a munkafolyamatban. Egyúttal az a csalóka látszat keletkezik, mintha az állótőke értéke nem forogna, noha A. Smith természetesen korábban kifejtette, hogy az állótőke kopása része a termék árának.

Amikor szembeállítja a forgótőkét az állótőkével, A. Smith nem emeli ki, hogy a forgótőke ezzel az ellentéttel csak mint a termelőtőke ama alkotórésze bír, amely *teljes egészében* pótlandó a termék értékéből és ezért a termék metamorfózisait kénytelen teljesen végigcsinálni, az állótőkénél viszont nem így áll a dolog. Ehelyett a forgótőkét összekeveri azokkal az alakokkal, amelyeket a tőke akkor ölt magára, amikor a termelés területéről a forgalom területére megy át, amikor mint árutőke és pénztőke lép fel. De mindkét forma: az árutőke és a pénztőke egyaránt hordozója a termelőtőke álló és forgó alkotórészei értékének. Mindkettő forgalmi tőke, ellentétben a termelőtőkével, de nem forgótőke, ellentétben az állótőkével.

Végül: Azzal a teljesen hibás fejtegetéssel, hogy az állótőke azáltal hoz profitot, hogy a termelési folyamatban marad, a forgótőke viszont azáltal, hogy azt elhagyja és forog — a változó tőkének és az állandó tőke forgó alkotórészének a *megtérülésben* magára öltött azonos formája mögött elrejti ezeknek az *értékesítési folyamatban* és az értéktöbblet létrehozásában mutatkozó lényeges különbségét, tehát még inkább homályba burkolja a tőkés termelés egész titkát; a közös „forgótőke" elnevezéssel eltünteti ezt a lényeges különbséget; a későbbi közgazdászok még tovább mentek ezen a téren, mert nem a változó és az állandó tőke ellentétét, hanem az álló- és a forgótőke ellentétét tartották a lényegesnek és kizárólag döntőnek.

Miután az álló- és a forgótőkét először úgy jelölte meg, mint a tőkék befektetésének két külön módját, amelyek közül egyik is, másik is önmagában véve profitot hoz, A. Smith így folytatja: „Az állótőke csakis a forgótőke segítségével hozhat jövedelmet. A leghasznosabb gépek és szerszámok sem termelnek semmit a forgótőke nélkül, ez látja el a gépeket és szerszámokat feldolgozandó anyagokkal, a munkásokat pedig, akik mozgásba hozzák őket, létfenntartási cikkekkel" (188. old.).

Itt kiderül, mit jelentenek a korábbi kifejezések: yield a revenue, make a profit [jövedelmet hoz, profitot szolgáltat] stb., ti. azt, hogy mind a két tőkerész termékképző.

A. Smith most a következő példát említi meg: „A bérlő tőkéjének az a része, amely mezőgazdasági felszerelésbe van befektetve, állótőke, az pedig, amelyet munkásainak bérére és eltartására költött,

forgótőke." (Itt tehát az álló- és a forgótőke közti különbség helyesen csak a termelőtőke különböző alkotórészei forgásának, megtérülésének különbségére vonatkozik.) „Az elsővel azáltal tesz szert profitra, hogy megtartja tulajdonában, a másikkal viszont azáltal, hogy megválik tőle. Igásállatainak ára illetve értéke éppúgy állótőke" (itt megint helyes az, hogy a különbség az értékre vonatkozik, nem pedig az anyagi elemre), „mint a gazdasági felszerelésé; az igásállat fenntartásának költsége éppúgy forgótőke, mint a munkások eltartásáé. A bérlő az igásállattal úgy tesz szert profitjára, hogy megtartja az állatot, annak táplálékával pedig úgy, hogy megválik tőle." (A bérlő az állat takarmányát megtartja, és nem adja el. Állati takarmányként elhasználja, miközben az állatot magát munkaeszközül használja el. A különbség csak annyi, hogy a takarmányt, amely az igásállat tartására szolgál, teljesen elfogyasztják és azt állandóan új takarmánnyal kell pótolni a földművelés termékéből vagy annak eladásából; az állatokat csak olyan mértékben pótolják, amilyenben az egyes egyedek sorjában munkaképtelenné válnak.) „A nem munka, hanem eladás céljából vásárolt és hizlalt állat ára és fenntartási költsége forgótőke. A bérlő azáltal tesz szert profitra, hogy eladja az állatot." (Minden árutermelő, tehát a tőkés árutermelő is eladja termékét, termelési folyamatának eredményét, de ezért még ez a termék az ő *termelő*tőkéjének nem álló és nem forgó alkotórésze. Éppen ellenkezőleg, most olyan formában van, amilyenben a termelési folyamat kilökte és amilyenben árutőkeként kell működnie. A hízómarha a termelési folyamatban nyersanyagként működik, nem pedig munkaeszközként, mint az igásállat. Ezért anyagát illetően belekerül a termékbe, és egész értéke átmegy a termékre, akárcsak a segédanyagok (a takarmány) értéke. Ezért forgó része a termelőtőkének, nem pedig azért, mert az eladott terméknek — a hízott jószágnak — itt ugyanolyan a természetbeni formája, mint a nyersanyagnak, a még fel nem hizlalt állatnak. Ez véletlen. Smith ebből a példából egyúttal azt is megláthatta volna, hogy nem a termelési elem dologi alakja, hanem a termelési folyamatban betöltött funkciója teszi a benne rejlő értéket állóvá vagy forgóvá.) „A vetőmag teljes értéke is tulajdonképpen állótőke. Bár a szántóföld és a magtár között ide-oda vándorol, sohasem cserél gazdát (it never changes masters) és ezért tulajdonképpen nem forog. A farmer nem azáltal tesz szert profitra, hogy eladja, hanem azáltal, hogy gyarapítja."

Itt kitűnik a Smith-féle megkülönböztetés egész értelmetlensége. Szerinte a vetőmag állótőke, ha nem következik be tulajdonosváltozás (change of masters), azaz ha a vetőmagot közvetlenül az évi termékből pótolják, abból levonják. Ezzel szemben forgótőke, ha az egész terméket eladják s értéke egy részéből idegen vetőmagot vásárolnak.

Az egyik esetben tulajdonosváltozás (change of masters) történik, a másikban nem. Smith itt újra összecseréli a forgótőkét és az árutőkét. A termék anyagi hordozója az árutőkének. De természetesen a terméknek csak az a része, amely valóban forgalomba jut és nem kerül bele közvetlenül újra abba a termelési folyamatba, amelyből mint termék kilépett.

Akár közvetlenül veszik le a vetőmagot a termékből, akár eladják az egész terméket és értékének egy részén idegen vetőmagot vásárolnak, mindkét esetben csak pótlás történik és e pótlás révén nem tesznek szert profitra. Az egyik esetben a vetőmag a termék többi részével együtt áruként forgalomba kerül, a másikban csak a könyvelésben szerepel az előlegezett tőke értékalkotórészeként. De mindkét esetben a termelőtőke forgó alkotórésze marad. Teljesen elfogyasztják, hogy a terméket elkészítsék, s a termékből teljesen pótolni kell, hogy az újratermelés lehetővé váljék.

„Nyersanyag és segédanyagok tehát elveszítik azt az önálló alakjukat, amellyel a munkafolyamatba mint használati értékek beléptek. Máskép áll a dolog a tulajdonképpeni munkaeszközökkel. Egy szerszám, egy gép, egy gyárépület, egy edény stb. csak addig szolgál a munkafolyamatban, ameddig eredeti alakját megőrzi, és holnap megint ugyanabban a formában lép be a munkafolyamatba, amelyben tegnap belépett. Mint ahogyan életükben, a munkafolyamatban, ugyanúgy haláluk után is megőrzik a munkaeszközök a termékkel szemben önálló alakjukat. A gépek, szerszámok, munkaépületek stb. teteme akkor is különállóan van meg azoktól a termékektől, amelyeknek megalkotásában segédkeztek" (I. köt. 6. fej. [193. old.]).

A termelési eszközök termékképzésre való felhasználásának ezeket a különböző módjait, azt, hogy egyes termelési eszközök a termékkel szemben megtartják önálló alakjukat, mások viszont megváltoztatják vagy teljesen elveszítik — ezt a különbséget, amely a munkafolyamathoz mint olyanhoz tartozik, tehát érvényes a pusztán saját szükséglet kielégítésére irányuló, semmiféle cserével és árutermeléssel nem járó munkafolyamatokra is, például a patriarchális családban —, A. Smith meghamisítja azzal, hogy 1. belekeveri a profit egyáltalán nem idetartozó kategóriáját, azt, hogy egyes termelési eszközök azzal hoznak tulajdonosuknak profitot, hogy alakjukat megtartják, mások azzal, hogy elveszítik azt; 2. a termelési elemek egy részének a munkafolyamatban bekövetkező elváltozásait összekeveri a termékek cseréjéhez, az áruforgalomhoz tartozó formaváltozással (vétellel és eladással), amely utóbbi egyúttal magában foglalja a forgó áruk tulajdonának változását.

A megtérülés feltételezi, hogy az újratermelést a forgalom, tehát

a termék eladása közvetíti, vagyis átváltozása pénzzé és visszaváltozása pénzből saját termelésének elemeivé. Ha azonban a tőkés termelő számára a saját termékének egy része ismét közvetlenül termelési eszközül szolgál, akkor úgy tűnik fel, mintha a termelő önmagának adná el azt, és az ügylet így is szerepel a könyvelésében. Az újratermelésnek ez a része akkor nem a forgalom közvetítésével valósult meg, hanem közvetlenül. A terméknek az a része azonban, amely ily módon ismét termelési eszközül szolgál, forgótőkét és nem állótőkét pótol, ha 1. értéke teljesen belekerül a termékbe, és ha 2. az új termékből teljes egészében pótolják természetben egy új példánnyal.

A. Smith most már megmondja, miből áll a forgó- és az állótőke. Az álló- és a forgótőkét alkotó dolgokat, anyagi elemeket úgy sorolja fel, mintha ez a meghatározás e dolgok anyagi, természettől adott sajátossága volna, nem pedig a tőkés termelési folyamatban betöltött sajátos funkciójukból fakadna. És mégis ugyanebben a fejezetben (II. könyv. 1. fej.) azt a megjegyzést teszi, hogy bár egy bizonyos dolog, mint pl. egy lakóház, amely közvetlen fogyasztásra hivatott, „hozhat jövedelmet tulajdonosának és ennélfogva *tőke módjára* szolgálhat neki, az összesség számára nem hozhat jövedelmet, nem szolgálhat tőkeként, és az egész nép jövedelme ezáltal a legcsekélyebb mértékben sem gyarapodhat" (186. old.). Itt tehát A. Smith világosan kimondja, hogy a tőketulajdonság nem a dolgoknak mint olyanoknak, és nem minden körülmények között sajátja, hanem olyan funkció, amelyet a dolgok a körülményektől függően betöltenek, vagy nem töltenek be. Ami azonban érvényes a tőkére általában, az érvényes a tőke alfajaira is.

Ugyanazok a dolgok a forgó- vagy az állótőke alkotórészei, aszerint, hogy milyen funkciót végeznek a munkafolyamatban. Pl. az állat mint igásállat (munkaeszköz) a bérlő állótőkéjének anyagi létezési módja, ezzel szemben mint hízómarha (nyersanyag) forgótőkéjének alkotórésze. Másrészt előfordulhat, hogy ugyanaz a dolog egyszer mint a termelőtőke alkotórésze működik, másszor a közvetlen fogyasztási alaphoz tartozik. Egy ház például, ha munkahelyiségnek használják, a termelőtőke álló alkotórésze; ha lakóháznak, akkor mint lakóház, egyáltalában nem formája a tőkének. Ugyanazok a munkaeszközök sok esetben egyszer termelési eszközként, másszor fogyasztási eszközként működhetnek.

A Smith-féle felfogásból eredő tévedések egyike éppen az, hogy az álló- és forgótőke jelleget a dolgok sajátosságaként fogják fel. Már a munkafolyamat elemzése (I. köt. 5. fej. [173—176. old.]) megmutatja, hogy az olyan meghatározások, mint munkaeszköz, munkaanyag, munkatermék, aszerint váltakoznak, hogy ugyanazon dolog milyen

szerepet tölt be a munkafolyamatban. De ezek a meghatározások: álló és nem álló tőke, éppen azon az eltérő szerepen alapulnak, amelyet ezek az elemek a munkafolyamatban, tehát az értékképző folyamatban is játszanak.

Másodszor pedig, azoknak a dolgoknak a felsorolásánál, amelyekből az álló- és a forgótőke áll, teljesen világossá lesz, hogy Smith az álló és a forgó alkotórészeknek a különbségét, amely csak a termelőtőkére (a tőke termelőformájára) érvényes és csak ott van értelme, összekeveri a termelőtőke és a forgalmi folyamathoz tartozó tőkeformák: az árutőke és pénztőke közötti különbséggel. Ugyanezen a helyen (187, 188. old.) így ír: „A forgótőke ... a megfelelő kereskedőknél levő élelmiszerekből, anyagokból és mindenféle kész termékekből áll, valamint abból a pénzből, amely szükséges ahhoz, hogy forgalmukat és elosztásukat lebonyolítsa stb." — Valóban, ha a dolgot jobban szemügyre vesszük, itt korábbi megállapításaival ellentétben a forgótőkét ismét azonosítja az árutőkével és a pénztőkével, tehát a tőke két olyan formájával, amelyek egyáltalán nem tartoznak a termelési folyamathoz, amelyek nem az állótőkével ellentétes forgótőkét jelentenek, hanem a termelőtőkével ellentétes forgalmi tőkét. Csak e tőkeformák *mellett* szerepelnek aztán megint a termelőtőkének anyagokra (nyersanyag és félkészgyártmányok) előlegezett és a termelési folyamatba valóban bekebelezett alkotórészei. A. Smith azt írja:

„...Ama három rész közül, amelyre a társadalom általános készlete természetszerűen oszlik, a harmadik és utolsó a forgótőke, amelynek az az ismertető jele, hogy csak forgás révén hoz jövedelmet, vagyis úgy, hogy gazdát cserél. Ez ugyancsak négy részből áll: először a pénzből..." (De a pénz sohasem formája a termelő, a termelési folyamatban működő tőkének. Mindig csak azon formák egyike, amelyeket a tőke a forgalmi folyamatában ölt magára.) — „másodszor az élelmiszerkészletekből, amelyek a mészáros, a hizlaló, a bérlő tulajdonában vannak ... és amelyeknek eladásából ezek profitra számítanak ... Negyedszer és végül abból a termékből, amely teljesen elkészült, de még a kereskedő vagy a gyáros kezében van." — És: „harmadszor a teljesen nyers, vagy többé-kevésbé feldolgozott anyagból, amely ruhák, bútorok és épületek készítésére rendeltetett, de még nincs e három alak egyikévé feldolgozva, hanem még a gazdák, a gyárosok, a selyem- és posztókereskedők, a fakereskedők, az ácsok és asztalosok, a téglaégetők stb. kezében van."

A 2. és a 4. pontban felsoroltak olyan termékek, amelyeket, mint ilyeneket, a termelési folyamat már kilökött magából és el kell adni őket; egyszóval amelyek most áruként, tehát ez esetben árutőkeként működnek, vagyis formájuk és a folyamatban elfoglalt helyük szerint

nem elemei a termelőtőkének, függetlenül végső rendeltetésüktől, azaz attól, hogy céljuk (használati értékük) szerint végül is egyéni vagy termelő fogyasztásra kell-e kerülniök. A 2. pontban felsorolt termékek élelmiszerek, a 4. pont alattiak az összes egyéb késztermékek, amelyek tehát ismét csak kész munkaeszközökből, vagy kész fogyasztási cikkekből (a 2. pontban foglalt élelmiszerektől eltérő fogyasztási cikkekből) állanak.

Smith zavarosságát mutatja, hogy közben a kereskedőről is beszél. Ha a termelő a termékét a kereskedőnek eladta, az többé nem formája az ő tőkéjének. A társadalom szempontjából ugyan még mindig árutőke, habár nem termelője, hanem más kezében van; de éppen mert árutőke, ezért nem álló- és nem forgótőke.

Minden olyan termelésben, amely nem közvetlenül a saját szükséglet kielégítésére irányul, a terméknek áruként kell forognia, azaz eladásra kell kerülnie, nem azért, hogy ezzel profitot szerezzenek, hanem hogy a termelő egyáltalában megélhessen. A tőkés termelésben ehhez még az járul, hogy az áru eladásával a bennerejlő értéktöbbletet is realizálják. A termék mint áru kilép a termelési folyamatból, tehát e folyamatnak nem álló és nem forgó eleme.

Egyébként Smith itt önmagát cáfolja. A kész termékek, anyagi alakjuktól, vagyis használati értéküktől, hasznos hatásuktól függetlenül, itt mind árutőkét képviselnek, tehát olyan tőkét, amely a forgalmi folyamathoz tartozó formában van. Ebben a formájukban a kész termékek nem alkotórészei tulajdonosuk esetleges termelőtőkéjének; ami nem akadálya annak, hogy eladásuk után, vevőjük kezében ne *váljanak* termelőtőke alkotórészeivé, akár forgó-, akár állótőkévé. Itt megmutatkozik, hogy ugyanazok a dolgok, amelyek egy bizonyos időpontban árutőkeként, tehát a termelőtőke ellentéteként lépnek fel a piacon — mihelyt a piacról elvonták őket, a termelőtőke forgó vagy álló alkotórészeként működhetnek, vagy esetleg tétlenül vesztegelhetnek.

A pamutfonoda terméke — a fonal — áruformája a gyáros tőkéjének, árutőke az ő számára. Termelőtőkéje alkotórészeként már sem mint munkaanyag, sem mint munkaeszköz nem működhet újra. De a szövőgyáros számára, aki megvásárolja, termelőtőkéje alkotórészévé, mégpedig a forgó alkotórészek egyikévé válik. A fonal azonban a fonógyáros számára álló- és forgótőkéje (az értéktöbbletet itt figyelmen kívül hagyjuk) értéke egy részének hordozója. Hasonlóképpen a gép, mint a gépgyáros terméke, áruformája az ő tőkéjének, árutőke az ő számára; és amíg ebben a formában időzik, nem forgó- és nem állótőke. Ha eladják egy gyárosnak, aki felhasználja, akkor termelőtőke álló alkotórészévé válik. Még ha a terméknek olyan is a használati formája,

hogy mint termelési eszköz részben bekerülhet újra abba a folyamatba, amelyből származott, mint például a szén a széntermelésbe, akkor is a széntermék eladásra szánt része nem képvisel sem forgó-, sem állótőkét, hanem árutőkét.

Másrészt előfordulhat, hogy a terméket használati formája teljesen alkalmatlanná teszi arra, hogy a termelőtőke valamilyen elemét alkossa, akár mint munkaanyag, akár mint munkaeszköz. Ilyenek például egyes élelmiszerek. Mindazonáltal az ilyen termék a termelője számára árutőke, hordozója mind az álló-, mind a forgótőke értékének; s hogy mennyiben ennek vagy annak, az attól függ, hogy a termeléséhez felhasznált tőkét egészen vagy részben kell-e pótolni, tehát értékét egészen vagy részben vitte-e át a termékre.

Smith-nél a 3. pontban a nyersanyag (nyersanyag, félkészgyártmány, segédanyag) egyfelől nem úgy szerepel, mint a termelőtőkébe már bekebelezett alkotórész, hanem valójában csak mint azoknak a használati értékeknek külön fajtája, amelyekből a társadalmi termék egyáltalában összetevődik, mint az árutömeg egy része, a 2. és 4. pontban felsorolt egyéb anyagi alkotórészek, élelmiszerek stb. mellett. Másfelől viszont úgy sorolja fel a nyersanyagokat, mint a termelőtőkébe bekebelezett alkotórészeket, tehát mint a termelőtőke elemeit a termelő kezében. A zűrzavar abban mutatkozik, hogy a nyersanyagot egyrészt úgy fogja fel, mint amely a termelők („a gazdák, a gyárosok" stb.) kezén működik, másrészt, mint amely a kereskedők („a selyem-, posztó- és fakereskedők") kezében van, ahol pusztán árutőke, és nem alkotórésze a termelőtőkének.

Valójában A. Smith a forgótőke elemeinek e felsorolása közben teljesen megfeledkezik az álló- és a forgótőke különbségéről, amely csak a termelőtőkére érvényes. Sőt, az árutőkét és a pénztőkét, azaz a tőkének a forgalmi folyamathoz tartozó két formáját állítja szembe a termelőtőkével, de ezt sem tudatosan teszi.

Feltűnő végül, hogy A. Smith a forgótőke alkotórészeinek felsorolásánál megfeledkezik a munkaerőről. Ez két okból történik.

Éppen most láttuk, hogy, a pénztőkét figyelmen kívül hagyva, a forgótőke csak más neve az árutőkének. De a munkaerő, amennyiben a piacon forog, nem tőke, nem formája az árutőkének. Egyáltalában nem tőke; a munkás nem tőkés, noha árut visz ki a piacra, mégpedig a saját bőrét. Csak ha már a munkaerőt eladták, a termelési folyamatba bekebelezték, — amikor tehát már nem forog áruként, akkor válik a termelőtőke alkotórészévé: változó tőkévé mint az értéktöbblet forrásává, a termelőtőke forgó alkotórészévé pedig a reá fordított tőkeérték megtérülése szempontjából. Minthogy Smith itt a forgótőkét összecseréli az árutőkével, a munkaerőt nem tudja bevenni forgótőke rovatába.

A változó tőke ezért itt azoknak az áruknak a formájában lép fel, amelyeket a munkás a béréből megvásárol, a létfenntartási cikkek formájában. Szerinte a munkabérre fordított tőkeérték ebben a formában tartozik a forgótőkéhez. A termelési folyamatba azonban a munkaerőt, magát a munkást kebelezik be, nem pedig azokat a létfenntartási cikkeket, amelyekből a munkás él. Láttuk ugyan (I. köt. 21. fej. [531. old.]), hogy a társadalom szempontjából magának a munkásnak a saját egyéni fogyasztása útján történő újratermelése is hozzátartozik a társadalmi tőke újratermelési folyamatához. De ez nem érvényes az egyes, önmagában zárt termelési folyamatra, amelyet itt vizsgálunk. Az acquired and useful abilities [szerzett és hasznos képességek] (187. old.), amelyeket Smith az állótőke rovatában felsorol, éppen ellenkezőleg a forgótőke alkotórészei, ha a bérmunkás képességei, s ha a munkáját, képességeivel együtt, eladta.

Nagy hibája Smith-nek, hogy az egész társadalmi gazdagságot 1. közvetlen fogyasztási alapra, 2. állótőkére, 3. forgótőkére osztja fel. Ezek szerint a gazdagság feloszlana 1. a fogyasztási alapra, amely nem része a működő társadalmi tőkének, noha részei állandóan mint tőke működ*hetnek*; és 2. tőkére. Eszerint a gazdagság egy része mint tőke, másik része mint nem-tőke, vagyis mint fogyasztási alap működik. S az a látszat, mintha elkerülhetetlen szükségesség lenne, hogy minden tőke vagy álló-, vagy forgótőke legyen, mint ahogy egy emlős állat szükségképpen vagy hímnemű, vagy nőnemű. Láttuk azonban, hogy az álló és forgó ellentétpárt csak a *termelő*tőke elemeire lehet alkalmazni, hogy tehát ezek mellett még igen jelentékeny mennyiségű tőke — árutőke és pénztőke — létezik olyan formában, hogy sem álló, sem forgó *nem lehet*.

Minthogy tőkés viszonyok közt az egész társadalmi termék — a termékek ama részének kivételével, amelyet természetbeni formában, mint termelési eszközt maguk az egyes tőkés termelők használnak el újra, anélkül hogy azt eladnák, vagy megvásárolnák — mint árutőke forog a piacon, világos, hogy az árutőkéből kerülnek ki mind a termelőtőke álló és forgó elemei, mind a fogyasztási alap valamennyi eleme; ami valójában csak annyit jelent, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek a tőkés termelésben először árutőkeként lépnek fel, még ha az is a rendeltetésük, hogy később fogyasztási vagy termelési eszközül szolgáljanak; mint ahogy maga a munkaerő is ott van a piacon mint áru — még ha nem is mint árutőke.

Ebből A. Smith-nél újabb zavar támad. Ezt írja:

„E négy rész közül" (a circulating capital [forgótőke] négy részéről van szó, azaz a tőkének a forgalmi folyamathoz tartozó formáiról, az árutőkéről és a pénztőkéről — amely két rész azáltal változik át néggyé,

hogy Smith az árutőke alkotórészei között ismét különbséget tesz anyaguk szerint) „hármat — az élelmiszereket, az anyagokat és a kész termékeket — évenként vagy hosszabb-rövidebb időközökben rendszeresen visszavonnak a forgótőkéből, és vagy az állótőkéhez, vagy a közvetlen fogyasztásra szánt készlethez csapnak hozzá. Minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és a forgótőkének kell állandóan fenntartania. Minden hasznos gép és szerszám eredetileg forgótőkéből származik, ez szolgáltatja anyagukat, valamint az őket előállító munkások létfenntartási cikkeit. Ugyancsak ilyen fajta tőkére van szükség ahhoz, hogy a gépeket és szerszámokat állandóan jókarban tartsák" (188. old.).

A termék ama részének kivételével, amelyet mint termelési eszközt közvetlenül a termelő használ el újra, a tőkés termelésre a következő általános tétel érvényes: Minden termék áruként kerül a piacra, s ezért a tőkés számára úgy forog, mint tőkéjének áruformája, mint árutőke, függetlenül attól, hogy természetbeni formájuk, használati értékük azt parancsolja vagy engedi meg ezeknek a termékeknek, hogy mint a termelőtőke (a termelési folyamat) elemei működjenek, tehát mint termelési eszközök, vagyis mint a termelőtőke álló vagy forgó elemei; vagy csakis az egyéni, nem pedig a termelő fogyasztás elemeiként szolgálhatnak. Minden terméket áruként a piacra dobnak, tehát minden termelési és fogyasztási eszközt, a termelő és az egyéni fogyasztás minden elemét vásárlással, mint árut kell a piacról újra elvonni. Ez a közhely (truism) természetesen igaz. Ezért ez a termelőtőke álló és forgó elemeire, a munkaeszközök és a munkaanyagok minden formájára egyaránt érvényes. (Smith emellett még megfeledkezik arról, hogy vannak a termelőtőkének olyan elemei, amelyek a természet ajándékai, tehát nem termékek.) A gépet éppúgy a piacon veszik meg, mint a gyapotot. De ebből egyáltalán nem következik — hanem csupán a forgalmi tőkének a forgó- (azaz nem álló-) tőkével való Smith-féle összecserélésében következik —, hogy minden állótőke eredetileg valamilyen forgótőkéből származik. Ráadásul Smith önmagát cáfolja. A gépek mint áruk saját szavai szerint a forgótőke negyedik rovatába tartoznak. Az az állítás tehát, hogy a gépek a forgótőkéből származnak, csak annyit mond, hogy árutőkeként működtek, mielőtt gépekként működtek volna, de anyagukat tekintve önmagukból származnak; mint ahogy a gyapot mint a fonógyáros tőkéjének forgó eleme, a piacon levő gyapotból származik. Ha azonban Smith további fejtegetései során az állótőkét azért vezeti le a forgótőkéből, mert a gépek előállításához munka és nyersanyag kell, akkor először is a gépek gyártásához ezenkívül még munkaeszközre, tehát állótőkére is szükség van, másodszor pedig ahhoz, hogy nyersanyagokat termeljenek, ugyancsak szükség van állótőkére (gépekre stb.), mert a termelőtőke mindig tartalmaz

munkaeszközöket, de nem mindig tartalmaz munkaanyagokat. Smith maga mindjárt ezután azt mondja: „A föld, a bányák és a halászterületek kiaknázása megköveteli mind az álló-, mind a forgótőkét" (elismeri tehát, hogy a nyersanyagtermeléshez nemcsak forgó-, hanem állótőkére is szükség van) „és" (itt újabb hiba) „termékük nemcsak ezeket a tőkéket, hanem a *társadalom valamennyi egyéb* tőkéjét is profittal fizeti vissza" (188. old.). Ez teljesen helytelen. Termékük adja a nyersanyagot, a segédanyagokat stb. valamennyi többi iparág számára. De értékük nem pótolja valamennyi többi társadalmi tőke értékét, hanem csak saját tőkéjük értékét (+ az értéktöbbletet). Itt A. Smith-t ismét elragadják a fiziokrata emlékek.

Társadalmi összefüggésben tekintve helyes, hogy azoknak az árutőke részét alkotó termékeknek, amelyek kizárólag munkaeszközül szolgálhatnak, előbb vagy utóbb — hacsak termelésük nem bizonyul teljesen haszontalannak, hacsak nem eladhatatlanok — valóban munkaeszközként kell működniök, vagyis a tőkés termelés alapján az ilyen termékeknek, mihelyt már nem áruk többé, a társadalmi termelőtőke álló részének valóságos elemeivé kell lenniök, mint ahogy már azelőtt előrelátható elemei voltak.

Itt egy olyan különbségre bukkanunk, amely a termék természetbeni formájából fakad.

Egy fonógépnek például nincs használati értéke, ha nem használják fonásra, ha nem működik a termelés elemeként, tehát tőkés szempontból valamilyen termelőtőke álló alkotórészeként. A fonógép azonban elmozdítható. Abból az országból, ahol előállították, ki lehet vinni, és idegen országban közvetlenül vagy közvetve el lehet adni, akár nyersanyagokért stb., akár pezsgőért. Ilyen esetben ez a gép abban az országban, ahol előállították, csak árutőkeként működött, de sohasem, még eladása után sem működött állótőkeként.

Azok a termékek viszont, amelyek a földbe való bekebelezésük miatt helyhez vannak kötve, s ezért csak helyben használhatók el, például a gyárépületek, vasutak, hidak, alagutak, dokkok stb., talajjavítások stb., fizikailag úgy ahogy vannak, nem exportálhatók. Ezeket nem lehet elmozdítani. Vagy haszontalanok, vagy eladásuk után állótőkeként kell működniök abban az országban, ahol előállították őket. Tőkés termelőjük számára, aki spekulációs célból gyárakat épít, vagy földeket javít meg, hogy azokat eladja ⟨vagy a vállalkozó számára, aki kereskedelmi okból vasutakat, hidakat épít⟩, ezek a dolgok árutőkéjének formái, tehát A. Smith szerint a forgótőke formái. Társadalmi összefüggésben tekintve azonban ezeknek a dolgoknak — ahhoz, hogy ne bizonyuljanak haszontalannak — végül is az illető országban állótőkeként kell működniök egy olyan termelési folyamatban, amely

e dolgok helyéhez van kötve; ebből semmiképpen sem következik, hogy az el nem mozdítható dolog mint olyan már önmagában véve állótőke; előfordulhat, hogy mint lakóház stb. a fogyasztási alaphoz tartozik, tehát egyáltalában nem tartozik a társadalmi tőkéhez, noha eleme a társadalmi gazdagságnak, amelynek a tőke csak egy része. Az ilyen dolgok termelője, hogy Smith szavaival éljünk, eladásuk útján tesz szert profitra. Tehát forgótőke! Felhasználójuk, végleges megvásárlójuk azonban csak úgy használhatja őket, hogy a termelési folyamatban alkalmazza. Tehát állótőke!

Tulajdoni jogcímek, mondjuk egy vasútra, naponta cserélhetnek gazdát, sőt birtokosuk profithoz juthat azáltal is, hogy külföldre adja el őket, vagyis a jogcímek exportálhatók, noha a vasutak nem. Mindazonáltal ezek a dolgok az illető országban, ahol helyhez vannak kötve, szükségképpen vagy parlagon hevernek, vagy valamely termelőtőke álló alkotórészeként működnek. Ugyanígy *A* gyáros profitra tehet szert azzal, hogy gyárát eladja *B* gyárosnak, ettől azonban a gyár továbbra is mint állótőke működik.

Tehát ha a helyhez kötött, a talajtól el nem választható munkaeszköz, amely bár termelője számára árutőke, és nem *az ő* állótőkéjének eleme (ez utóbbi azokból a munkaeszközökből áll, amelyeket az épületek, vasutak stb. építéséhez használ), mégis okvetlenül előreláthatólag mint állótőke működik majd az illető országban, akkor ebből egyáltalán nem következik a fordítottja, vagyis az, hogy az állótőke okvetlenül elmozdíthatatlan dolgokból áll. Egy hajó vagy egy mozdony csak azáltal hat, hogy helyéről elmozdul; és — felhasználója, nem pedig termelője számára — mégis állótőkeként működik. Másrészt olyan dolgok, amelyek a termelési folyamatban valóban rögzítve vannak, benne élnek és halnak, s azt, ha már egyszer oda beléptek, soha el nem hagyják, forgó alkotórészei a termelőtőkének. Így például a gépet a termelési folyamatban üzemben tartó szén, a gyárépület világítására felhasznált gáz stb. Ezek nem azért forgó jellegűek, mert a termékkel együtt a termelési folyamatot fizikailag elhagyják és áruként forognak, hanem mert értékük teljesen belekerül a közreműködésükkel termelt áru értékébe, tehát azt az áru eladásából teljesen pótolni is kell.

A. Smith utóbb idézett helyén megjegyzendő még a következő kitétel: „A forgótőke... szolgáltatja az őket" (gépeket stb.) „előállító munkások létfenntartási cikkeit."

A fiziokratáknál a munkabérre előlegezett tőkerész helyesen az avances annuelles [évi előlegek] között szerepel, ellentétben az avances primitives-vel [eredeti előlegek]. Másrészt náluk nem maga a munkaerő a bérlő által alkalmazott termelőtőke alkotórésze, hanem a mezőgazdasági munkásoknak adott létfenntartási cikkek (Smith szavai szerint:

the maintenance of the workmen [a munkások eltartása]). Ez szorosan összefügg sajátos tantételükkel. Az az értékrész ugyanis, amelyet a munka tesz hozzá a termékhez (hasonlóan ahhoz az értékrészhez, amelyet a nyersanyag, a szerszámok stb., egyszóval az állandó tőke anyagi alkotórészei tesznek hozzá), szerintük csak azoknak a létfenntartási cikkeknek az értékével azonos, amelyeket a munkásoknak kifizetnek és amelyeket munkaerő-funkciójuk fenntartásához okvetlenül el kell fogyasztaniok. Az állandó tőke és a változó tőke közötti különbség felfedezésében éppen ez a tantételük akadályozta meg őket. Ha a munka termeli az értéktöbbletet (azonkívül, hogy újratermeli saját árát), akkor ezt éppúgy megteszi az iparban, mint a földművelésben. Minthogy azonban a fiziokraták rendszere szerint a munka csak az egyik termelési ágban, a földművelésben termel értéktöbbletet, ezért ez utóbbi nem a munkából származik, hanem a természetnek ebben a termelési ágban kifejtett sajátos tevékenységéből (közreműködéséből). S a földművelő munkát csak ezért nevezik produktív munkának, ellentétben a többi munkafajtákkal.

A. Smith a munkások létfenntartási cikkeit forgótőkeként határozza meg, szemben az állótőkével,

1. mert az az állótőkével ellentétes forgótőkét összecseréli a tőkének a forgalom területéhez tartozó formáival, a forgalmi tőkével; ezt az összecserélést később mások kritikátlanul átvették tőle. Ezért összecseréli az árutőkét a termelőtőke forgó alkotórészével, s így magától értetődő, hogy ahol a társadalmi termék áruformát ölt, ott a munkások, valamint a nemmunkások létfenntartási cikkeit, továbbá az anyagokat és magukat a munkaeszközöket is az árutőke kell hogy szolgáltassa.

2. De a fiziokrata elképzelés is megtalálható Smith-nél, habár ez ellentmond saját fejtegetései mélyrehatoló — valóban tudományos — részének.

Az előlegezett tőke mindenképpen átváltozik termelőtőkévé, azaz a termelési elemek alakját ölti, melyek viszont előzetes munka termékei. (Köztük a munkaerő is.) Az előlegezett tőke csak ebben a formában működhet a termelési folyamatban. Ha mármost a munkaerő helyébe, amellyé a tőke változó része átalakult, a munkások létfenntartási cikkeit tesszük, akkor világos, hogy ezek a létfenntartási cikkek önmagukban véve az értékalkotás tekintetében nem különböznek a termelőtőke egyéb elemeitől, a nyersanyagoktól és az igásállat táplálékától, amiért is Smith — a fiziokraták példáját követve — egy előbb idézett helyen [183—184. old.] egy kalap alá veszi mindezeket. A létfenntartási cikkek maguk nem értékesíthetik értéküket, vagyis nem növelhetik azt meg értéktöbblettel. Értékük, miként a termelőtőke többi eleméé,

csak újra megjelenhet a termék értékében. A termékhez nem tehetnek hozzá több értéket, mint amennyivel saját maguk bírnak. A nyersanyaghoz, félkészgyártmányhoz stb. hasonlóan csak abban különböznek a munkaeszközökben megtestesülő állótőkétől, hogy (legalábbis a tőkés számára, aki fizeti őket) teljesen elhasználódnak a közreműködésükkel előállított termékben, tehát értéküket teljesen pótolni kell, az állótőkénél viszont ez csak fokozatosan, apránként történik. A termelőtőkének munkaerőre (illetve a munkások létfenntartási cikkeire) előlegezett része tehát most már csak anyagát illetően, nem pedig a munka- és értékesítési folyamat szempontjából különbözik a termelőtőke egyéb anyagi elemeitől. Csak abban különbözik, hogy a tárgyi termékképzők (Smith-nél általánosságban materials [nyersanyagok]) egy részével együtt a forgótőke kategóriájába kerül, ellentétben a tárgyi termékképzők másik részével, amely az állótőke kategóriájába tartozik.

Annak a ténynek, hogy a tőke munkabérre fordított része a termelőtőke forgó részéhez tartozik és a termelőtőke álló alkotórészével ellentétes forgó jellege közös a tárgyi termékképzők egy részével, a nyersanyagokkal stb., egyáltalán nincsen köze ahhoz a szerephez, amelyet a tőkének ez a változó része az állandó résszel ellentétben az értékesítési folyamatban játszik. Ez csak arra vonatkozik, hogyan kell az előlegezett tőkeértéknek ezt a részét a termék értékéből a forgalom révén pótolni, megújítani, tehát újratermelni. A munkaerő vásárlása és újravásárlása a forgalmi folyamathoz tartozik. De a munkaerőre fordított érték csak a termelési folyamatban alakul át (nem a munkás, hanem a tőkés számára) meghatározott, állandó nagyságból változó nagysággá, és egyáltalában az előlegezett érték csak ezáltal változik át tőkeértékké, tőkévé, önmagát értékesítő értékké. Az a körülmény azonban, hogy, mint Smith, nem a munkaerőre fordított értéket tekintik a termelőtőke forgó alkotórészének, hanem a munkások létfenntartási cikkeire fordított értéket, lehetetlenné teszi a változó és az állandó tőke különbségének megértését, tehát a tőkés termelési folyamat megértését általában. E tőkerész ama sajátosságát, hogy változó tőke, ellentétben a tárgyi termékképzőkre fordított állandó tőkével, itt teljesen eltakarja az a sajátosság, hogy a munkaerőre fordított tőkerész a megtérülés tekintetében a termelőtőke forgó részéhez tartozik. Ez az eltakarás betetőződik azzal, hogy a munkaerő helyett a munkások létfenntartási cikkeit sorolják fel a termelőtőke elemei között. Mellékes, hogy a munkaerő értékét pénzben, vagy közvetlenül létfenntartási eszközökben előlegezik-e. Bár ez utóbbi a tőkés termelés alapján természetesen csak kivétel lehet[24].

[24] Hogy A. Smith mennyire elvágta a lehetőségét annak, hogy megértse a munkaerőnek az értékesítési folyamatban betöltött szerepét, bizonyítja következő

A. Smith tehát ily módon a munkaerőre fordított tőkeérték forgótőkeként való meghatározását tekintette döntőnek — ezt a fiziokrata meghatározást, amelyhez azonban nem voltak meg a fiziokraták előfeltételei —, s ezzel sikerült lehetetlenné tennie, hogy utódai felismerjék a munkaerőre fordított tőkerész változó voltát. A más helyen erről kifejtett mélyebb és helyesebb gondolatait nem vették át, de ezt a tévedését igen. Sőt későbbi írók még tovább mentek, nemcsak azt nyilvánították a munkaerőre fordított tőkerész döntő sajátosságává, hogy az — ellentétben az állótőkével — forgótőke, hanem a forgótőke lényeges sajátosságává nyilvánították, hogy a munkások létfenntartási cikkeire kell fordítani. Ehhez természetszerűen kapcsolódott az a tanítás, hogy a szükséges létfenntartási cikkekből álló munkabéralap adott nagyságú, s ez egyrészt fizikailag korlátozza a munkásoknak a társadalmi termékből való részesedését, másrészt pedig teljes terjedelmében el is kell költeni munkaerő vásárlására.

Tizenegyedik fejezet

ELMÉLETEK AZ ÁLLÓ- ÉS A FORGÓTŐKÉRŐL. RICARDO

Ricardo csak azért veti fel az álló- és a forgótőke közti különbséget, hogy megmutassa az értékszabály alóli kivételeket, vagyis azokat az eseteket, amikor a munkabér rátája hatással van az árakra. Erre majd csak a harmadik kötetben térünk rá.

A kiindulás homályos volta azonban eleve kitűnik abban a közömbösségben, amellyel egymás mellé állítja a következőket: „Ez a különbség az állótőke tartóssági fokában, *és* ez a változatosság a két tőkefajta kombinálódásának arányaiban"[25].

Arra a kérdésre, hogy melyik két tőkefajtáról van szó, a következő választ kapjuk: „Az a tőke, amely a munka eltartására szolgál és az a tőke, amely szerszámokba, gépekbe és épületekbe van befektetve, szintén különböző arányokban kombinálódhat"[26]. Tehát állótőke = = munkaeszközök, és forgótőke = munkára fordított tőke. Tőke,

mondata, amely a munkások munkáját fiziokrata módon egy kalap alá veszi az igásállatok munkájával: „Nemcsak munkásai" (a bérlő munkásairól van szó), „hanem igásállatai is produktív munkások" (II. könyv. 5. fej. 243. old.).

[25] „This difference in the degree of durability of fixed capiral, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined." — *Ricardo:* „Principles of Political Economy". 25. old.

[26] „The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined." — Ugyanott.

amely a munka eltartására szolgál — ez már magában véve ízetlen, A. Smith-től átvett kifejezés. Ricardo a forgótőkét egyrészt összekeveri a változó tőkével, azaz a termelőtőkének munkára fordított részével. Másrészt azonban, minthogy az ellentétet nem az értékesítési folyamatból meríti — ahol az ellentétpár az állandó és a változó tőke —, hanem a forgalmi folyamatból (íme a régi Smith-féle zűrzavar), ezért kétszeresen helytelen meghatározásokhoz jut.

Először: Az állótőke tartóssági fokában mutatkozó különbségeket egyenértékűnek tekinti a tőke összetételének, az állandó és a változó tőke arányának különbségeivel. Az utóbbi különbség határozza azonban meg az értéktöbblet termelésében mutatkozó különbséget; előbbi viszont, az értékesítési folyamat tekintetében, csak arra a módra vonatkozik, ahogyan a termelési eszközökben megtestesülő adott érték átkerül a termékre; a forgalmi folyamat tekintetében pedig csak a befektetett tőke megújításának időtartamát, vagy más oldalról nézve azt az időt érinti, amelyre előlegezték. Ha valaki nem a tőkés termelési folyamat belső mechanizmusát deríti fel, hanem a kialakult jelenségeket látja csak, annak ezek a különbségek valóban egybeesnek. A társadalmi értéktöbbletnek a különböző termelési ágakba befektetett tőkék között végbemenő elosztásánál a tőkeelőlegezés eltérő időtartama (tehát pl. az állótőke eltérő élettartama), és a tőke eltérő szerves összetétele (tehát az állandó és a változó tőke eltérő forgása is) egyaránt közrejátszik az általános profitráta kiegyenlítődésében és az értékeknek termelési árakká való átváltozásában.

Másodszor: A forgalmi folyamat szempontjából az egyik oldalon a munkaeszközök vannak: az állótőke, a másikon a munkaanyagok és a munkabér: a forgótőke. A munka- és értékesítési folyamat szempontjából viszont az egyik oldalon vannak: a termelési eszközök (munkaeszközök és munkaanyagok), vagyis az állandó tőke; a másikon a munkaerő, vagyis a változó tőke. A tőke szerves összetétele szempontjából (I. köt. 23. fej. 2. [576. és köv. old.]) teljesen mellékes, hogy az adott értékű állandó tőke sok munkaeszközből és kevés munkaanyagból, vagy sok munkaanyagból és kevés munkaeszközből áll, ezzel szemben minden attól függ, hogyan aránylik a termelési eszközökre fordított tőke a munkaerőre fordított tőkéhez. Fordítva: A forgalmi folyamat szempontjából, az álló- és a forgótőke különbsége szempontjából ugyanígy mellékes, hogy egy adott értékű forgótőke milyen arányban oszlik munkaanyagra és munkabérre. Az egyik szempontból a munkaanyag ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a munkaeszköz, szemben a munkaerőre fordított tőkeértékkel. A másik szempontból a munkaerőre fordított tőkerész ugyanoda tartozik, mint a munkaanyagra fordított rész, szemben a munkaeszközökre fordított tőkerésszel.

Ezért Ricardónál a tőkének a munkaanyagra (nyers- és segédanyagokra) fordított értékrésze egyik oldalon sem szerepel. Teljesen eltűnik. Nem illik ugyanis az állótőke oldalára, mert forgásának módja teljesen azonos a munkaerőre fordított tőkerész forgásával. Másrészt a forgótőke oldalára sem állítható, mert ezzel megsemmisülne az álló- és a forgótőke ellentétének A. Smith-től átvett és hallgatólagosan elismert azonosítása az állandó és a változó tőke ellentétével. Ricardónak túlságosan erős a logikai érzéke, semhogy ezt ne érezné, s ezért ezt a tőkerészt teljesen eltünteti.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a tőkés a munkabérre fordított tőkét a közgazdászok kifejezése szerint előlegezi, mégpedig különböző időpontokban, aszerint, hogy ezt a bért mondjuk hetenként, havonta vagy háromhavonta fizeti. Valójában a dolog éppen fordítva van. A munkás előlegezi a munkáját a tőkésnek egy hétre, egy hónapra, három hónapra, aszerint, hogy hetenként, havonta, vagy háromhavonta kapja-e a fizetését. Ha a tőkés a munkaerőt *vásárolná*, nem pedig fizetné, ha tehát a munkás munkabérét naponta, hetenként, havonta vagy háromhavonta előre fizetné, akkor lehetne beszélni arról, hogy ezekre az időkre előleget nyújtott. Minthogy azonban csak akkor fizet, amikor a munka már napokig, hetekig, hónapokig *tartott*, nem pedig arra az időre vásárolja és fizeti, ameddig *tartania kell*, ezért az egész csak tőkés quid pro quo [felcserélés], és az az előleg, amelyet a munkás munkában ad a tőkésnek, átváltozik olyan előleggé, amelyet a tőkés pénzben ad a munkásnak. A dolgon nem változtat, hogy a tőkés magát a terméket vagy annak értékét — attól függően, hogy előállítása, illetve forgalma mennyi időt kíván — csak rövidebb vagy hosszabb időközökben kapja vissza a forgalomból, illetve realizálja (a bennerejlő értéktöbblettel együtt). Az eladó számára teljesen mellékes, hogy a vevő mihez akar kezdeni az áruval. A tőkés nem kapja olcsóbban a gépet azért, mert annak egész értékét egyszerre kell előlegeznie, noha ez az érték csak fokozatosan és apránként áramlik vissza hozzá a forgalomból; de nem is fizeti a gyapotot drágábban azért, mert értéke teljesen belekerül a belőle készített termék értékébe, tehát a termék eladásával teljes egészében és egyszerre pótlódik.

Térjünk vissza Ricardóhoz.

1. A változó tőkének az a jellegzetessége, hogy egy meghatározott, adott (tehát önmagában véve állandó) tőkerészt, egy adott értékösszeget (amely feltevés szerint egyenlő a munkaerő értékével, noha itt mellékes, hogy a munkabér egyenlő-e, avagy nagyobb vagy kisebb-e, mint a munkaerő értéke), kicserélnek egy önmagát értékesítő, értékalkotó erőre — a munkaerőre, amely nemcsak újratermeli a tőkés által megfizetett saját értékét, hanem egyúttal értéktöbbletet, azelőtt

nem létezett értéket termel, amelyért nem adtak egyenértéket. A munkabérre fordított tőkerésznek ez a jellegzetes sajátossága, amely azt mint változó tőkét toto coelo [minden tekintetben] megkülönbözteti az állandó tőkétől, azonnal eltűnik, ha a munkabérre fordított tőkerészt pusztán a forgalmi folyamat szempontjából vizsgáljuk, s ily módon e tőkerész forgótőkeként jelenik meg a munkaeszközökre fordított állótőkével szemben. Ez már abból is következik, hogy ekkor azonos rovatban — a forgótőke rovatában — szerepel az állandó tőke egyik alkotórészével, a munkaanyagokra fordított résszel, s mint forgótőkét szembeállítják az állandó tőke másik, munkaeszközökre fordított alkotórészével. Eközben teljesen figyelmen kívül hagyják az értéktöbbletet, tehát éppen azt a körülményt, amely a befektetett értékösszeget tőkévé változtatja. Ugyancsak figyelmen kívül hagyják azt, hogy a munkabérre fordított tőke által a termékhez hozzátett értékrészt újonnan termelték (tehát valóban újratermelték), ezzel szemben azt az értékrészt, amelyet a nyersanyag tesz hozzá a termékhez, nem újonnan termelték, valójában nem termelték újra, hanem csak megőrizték, konzerválták a termék értékében, s ezért ez mint a termék értékének alkotórésze csak újra megjelenik. A különbség most a forgó- és az állótőke ellentéte szempontjából csupán a következő: A valamely áru termeléséhez felhasznált munkaeszközök értéke csak részben kerül bele az áru értékébe, s ezért az áru eladásával csak részben is pótlódik, tehát egyáltalában csak apránként és fokozatosan kerül pótlásra. Másrészt az áru termeléséhez felhasznált munkaerő és munkaanyagok (nyersanyagok stb.) értéke teljesen belekerül az áruba, és ezért az áru eladásával teljesen pótlódik. Ennyiben a forgalmi folyamat szempontjából a tőke egyik része álló-, a másik forgótőke. Mindkét esetben adott, előlegezett értékeknek a termékre való átviteléről és ezeknek a termék eladása útján történő újból való pótlásáról van szó. A különbség most csak annyi, hogy az értékátadás, s ezért az érték pótlása, apránként és fokozatosan, vagy egyszerre megy-e végbe. Ezzel eltűnt a változó és az állandó tőke közötti döntő különbség, tehát az értéktöbbletalkotás és a tőkés termelés egész titka; eltűntek azok a körülmények, amelyek bizonyos értékeket és a dolgokat, amelyekben megtestesülnek, tőkévé változtatnak. A tőke valamennyi alkotórésze most már csak a forgás módjában különbözik (és az áruforgalomnak természetesen csak már meglevő, adott értékekkel van dolga); a munkabérre fordított tőke sajátos forgási módja pedig azonos a nyersanyagokra, félkészárukra, segédanyagokra fordított tőkerész forgásával, ellentétben a munkaeszközökre fordított tőkerésszel.

Érthető tehát, hogy a polgári politikai gazdaságtan miért ragaszkodott ösztönösen az „állandó és változó tőke" kategóriáinak az „álló-

és forgótőke" kategóriáival való Smith-féle összecseréléséhez és miért szajkózta ezt kritikátlanul utána nemzedékről nemzedékre egy évszázadon át. A munkabérre fordított tőkerész az ő szemükben már egyáltalában nem különbözik a nyersanyagra fordított tőkerésztől, és csak formailag — aszerint, hogy apránként vagy teljes egészében kerül a termékkel forgalomba — különbözik az állandó tőkétől. Ezzel egyszeriben lehetetlenné válik a tőkés termelés valóságos mozgásának és ezért a tőkés kizsákmányolásnak a megértése. Most már csak előlegezett értékek újramegjelenéséről van szó.

Az A. Smith-féle zűrzavar kritikátlan átvétele Ricardónál sokkal zavaróbb, mint a tőke későbbi védelmezőinél, akik elemüknek érzik a fogalmi zűrzavart, sőt zavaróbb, mint magánál A. Smith-nél, mert Ricardo Smith-szel szemben következetesebben és határozottabban fejti ki az értéket és az értéktöbbletet, s valójában a mélyrehatoló Smith-t juttatja érvényre a felszínes Smith-szel szemben.

A fiziokratáknál e zűrzavarból semmi sem tapasztalható. Az avances annuelles [évi előlegek] és avances primitives [eredeti előlegek] közötti különbség csak a tőke—nevezetesen a földművelő tőke—különböző alkotórészeinek különböző újratermelési időtartamaira vonatkozik; az értéktöbblet termelésével kapcsolatos nézeteik viszont elméletüknek e megkülönböztetésektől független része, s egész elméletük ebben csúcsosodik ki. Az értéktöbblet létrejöttét nem a tőkéből mint olyanból magyarázzák, hanem csak a tőke egyik sajátos termelési területének, a földművelésnek tulajdonítják.

2. A változó tőke meghatározásánál — s ezért bármely tetszőleges értékösszeg tőkévé való átváltoztatásánál — az a lényeg, hogy a tőkés egy meghatározott, adott (és ebben az értelemben állandó) értéknagyságot elcserél értékalkotó erőre ⟨munkaerőre⟩; az értéknagyságot elcseréli értéktermelésre, önértékesítésre. Ezen a lényegi meghatározáson semmit sem változtat, hogy a tőkés pénzben vagy létfenntartási cikkekben fizeti-e a munkást. Ez csak az általa előlegezett érték létezési módjában okoz változást, amely érték egyszer pénzformában van meg, s ezzel a pénzzel a munkás maga vásárolja meg a piacon létfenntartási cikkeit, másszor létfenntartási cikkek formájában, s ezeket a munkás közvetlenül elfogyasztja. A fejlett tőkés termelés valójában feltételezi, hogy a munkást pénzben fizetik, mint ahogy egyáltalában feltételezi a forgalmi folyamat által közvetített termelési folyamatot, tehát a pénzgazdaságot. Az értéktöbblet létrehozása — tehát az előlegezett értékösszeg tőkésítése — azonban nem a munkabér, vagyis a munkaerő megvásárlására fordított tőke pénzformájából vagy természetbeni formájából fakad. Abból fakad, hogy értéket cserélnek ki értékalkotó erőre, állandó nagyságot változtatnak át változó nagysággá. —

A munkaeszközök többé vagy kevésbé álló jellege tartósságuk fokától, tehát egy fizikai tulajdonságtól függ. Tartósságuktól függően, egyébként azonos körülmények között, gyorsabban vagy lassabban kopnak el, tehát hosszabb vagy rövidebb ideig működnek állótőkeként. De semmi esetre sem pusztán a tartósság, ez a fizikai tulajdonság teszi őket állótőkévé. A fémiparban a nyersanyag épp olyan tartós, mint a termelésben használt gépek, és tartósabb, mint e gépek egyes alkotórészei, a bőr, fa stb. Mégis a nyersanyagul használt fém a forgótőke része, a talán ugyanabból a fémből gyártott és működő munkaeszköz pedig az állótőke része. Tehát nem az anyagi, fizikai sajátosság a döntő, nem a nagyobb vagy kisebb tartósság okozza, hogy ugyanaz a fém egyszer az állótőke, másszor a forgótőke rovatába kerül. Ez a különbség valójában a termelési folyamatban betöltött szerepéből fakad, abból, hogy egyszer munkatárgy, másszor munkaeszköz.

A munkaeszköznek a termelési folyamatban betöltött funkciója általában megköveteli, hogy hosszabb-rövidebb időn át mindig újra közreműködjék az ismétlődő munkafolyamatokban. Ez a funkciója megszabja tehát, hogy anyaga többé-kevésbé tartós legyen. De anyagának tartóssága önmagában véve nem teszi állótőkévé. Ugyanaz az anyag mint nyersanyag forgótőke lesz, azoknál a közgazdászoknál pedig, akik az árutőke és a termelőtőke közötti különbséget összecserélik a forgó- és az állótőke különbségével, ugyanaz az anyag, ugyanaz a gép mint termék — forgótőke, mint munkaeszköz — állótőke.

Noha a munkaeszközt nem anyagának tartóssága teszi állótőkévé, mégis munkaeszköz-szerepe megköveteli, hogy viszonylag tartós anyagból készüljön. Anyagának tartóssága ezért előfeltétele a munkaeszközként való működésnek, tehát anyagi alapja is a forgás ama módjának, amely a munkaeszközt állótőkévé teszi. Egyébként azonos körülmények között anyagának többé vagy kevésbé mulandó voltától függ a munkaeszköz kisebb vagy nagyobb rögzítettsége, tehát ez a körülmény lényegesen hozzátartozik a munkaeszköz állótőke-jellegéhez.

Ha mármost a munkaerőre fordított tőkerészt kizárólag a forgótőke szempontjából, tehát az állótőke ellentéteként vizsgálják, s ha ezért az állandó és a változó tőke különbségét is összecserélik az álló- és a forgótőke különbségével, akkor, minthogy a munkaeszköz anyagi valósága lényeges alapja a munkaeszköz állótőke jellegének, természetes, hogy a munkaerőre fordított tőke — az állótőkével ellentétes — forgó jellegét e tőke anyagi valóságából vezetik le, s aztán a forgótőkét ismét a változó tőke anyagi valóságával határozzák meg.

A munkabérre fordított tőke valóságos anyaga maga a munka, a működő, értékalkotó munkaerő, az eleven munka, amelyet a tőkés holt, tárgyi alakot öltött munka ellenében elcserélt és tőkéjébe bekebelezett.

A kezében levő érték csak ezáltal változik át önmagát értékesítő értékké. De ezt az önértékesítő erőt a tőkés nem adja el. Ez mindig termelőtőkéjének alkotórésze marad, akárcsak a munkaeszközök; sohasem része a tőkés árutőkéjének, mint például a késztermék, amelyet elad. A termelési folyamatban, tehát mint a termelőtőke alkotórészei, a munkaeszközök nem állótőkeként állanak szemben a munkaerővel, mint ahogyan a munkaanyag és a segédanyagok sem esnek egybe vele forgótőkeként, hanem a munkaerő mint személyi tényező áll szemben mind a kettővel, a termelés dologi tényezőivel — a munkafolyamat szempontjából. Mind a kettő mint állandó tőke áll szemben a munkaerővel, a változó tőkével — az értékesítési folyamat szempontjából. Vagy, ha olyan anyagi különbségről akarunk beszélni, amely hatással van a forgalmi folyamatra, ez csak a következő: Az érték természetéből, amely nem más, mint tárgyiasult munka, s a működő munkaerő természetéből, amely nem más, mint tárgyiasuló munka, fakad, hogy a munkaerő működése közben állandóan értéket és értéktöbbletet hoz létre; hogy az, ami a munkaerő oldalán úgy jelenik meg, mint mozgás, értékalkotás, az a termék oldalán nyugvó formában, mint megteremtett érték jelentkezik. Ha a munkaerő már befejezte működését, akkor a tőke már nem egyfelől munkaerőből, másfelől termelési eszközökből áll. A munkaerőre fordított tőkeértéket most (az értéktöbblettel együtt) hozzátették a termékhez. Ahhoz, hogy a folyamat megismétlődjék, a terméket el kell adni, az érte kapott pénzen mindig újból munkaerőt kell vásárolni, s a termelőtőkébe bekebelezni. Ez aztán a munkaerőre fordított tőkerészt, hasonlóan a munkaanyagra stb. kiadott tőkerészhez, forgótőke jellegűvé teszi, ellentétben a munkaeszközökben rögzítve maradó tőkével.

Ha azonban azt a másodlagos, és az állandó tőke egy részével (a nyers- és segédanyagokkal) közös sajátosságot teszik a munkaerőre fordított tőkerész lényeges sajátosságává, hogy forgótőke, hogy tehát a reáfordított érték teljesen átmegy arra a termékre, amelynek termelésében elfogyasztják, nem pedig fokozatosan és apránként megy át, mint az állótőkénél, s ezért ezt az értéket a termék eladásával teljes egészében pótolni is kell — akkor a munkabérre fordított tőkerésznek sem kell, anyagát illetően, működő munkaerőből állnia, hanem azokból az anyagi elemekből, amelyeket a munkás a béréből megvásárol, tehát a társadalmi árutőkének a munkás fogyasztására kerülő részéből — létfenntartási cikkekből. Az állótőke ekkor a kevésbé mulandó és ezért lassúbb pótlást kívánó munkaeszközökből, a munkaerőre fordított tőke pedig ⟨a rövidebb élettartamú⟩ gyorsabban pótlandó létfenntartási cikkekből áll.

A gyorsabb vagy lassúbb mulandóság határai azonban elmosódnak.

„A táplálék és a ruházat, melyet a munkás elfogyaszt, az épületek, amelyekben dolgozik, a szerszámok, amelyek munkáját segítik, mind mulandó természetűek. Hatalmas különbség mutatkozik azonban abban, hogy ezek a különböző tőkék mennyi ideig tartanak; a gőzgép tovább tart, mint a hajó, a hajó tartósabb, mint a munkás ruházata, a munkás ruházata viszont tartósabb, mint a táplálék, amelyet elfogyaszt"[27].

A felsorolásból Ricardo kifelejti a házat, amelyben a munkás lakik, a munkás bútorait, fogyasztási szerszámait, például a kést, villát, edényeket stb., amelyek ugyanúgy tartós jellegűek, mint a munkaeszközök. Ugyanazok a dolgok, a dolgok ugyanazon csoportjai hol mint fogyasztási eszközök, hol mint munkaeszközök jelennek meg.

A különbséget Ricardo így fogalmazza meg: „A tőkét, aszerint, hogy gyorsan mulandó és gyakran kell újratermelni, vagy lassan használódik el, a forgó- vagy az állótőkéhez sorolják"[28].

Ehhez a következő jegyzetet fűzi: „Nem lényeges felosztás ez, és a határt sem lehet itt pontosan meghúzni"[29].

Ismét sikerült tehát elérkeznünk a fiziokratákhoz, akik az avances annuelles [évi előlegek] és az avances primitives [eredeti előlegek] közötti különbséget az elhasználás idejében, s ennélfogva az alkalmazott tőke eltérő újratermelési idejében mutatkozó különbséggel magyarázták. Csakhogy az, ami a fiziokratáknál a társadalmi termelés szempontjából fontos jelenséget fejez ki és amit a Tableau économique-ban a forgalmi folyamattal összefüggésben is ábrázolnak, itt szubjektív, és, mint Ricardo maga mondja, fölösleges megkülönböztetéssé válik.

Ha egyszer a munkára fordított tőkerész csak újratermelési periódusában, tehát forgási idejében különbözik a munkaeszközökre fordított tőkerésztől, ha egyszer az egyik rész létfenntartási cikkekből és a másik munkaeszközökből áll, úgyhogy az utóbbiak az előbbiektől csak tartósabb* voltukban különböznek, s az előbbiek is különböző mértékben mulandók — akkor természetesen minden differentia

[27] „The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes." — *Ricardo:* „Principles etc." 26. old.

[28] „According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital."

[29] „A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn."

* Az eredetiben: mulandóbb. Nyilván elírás. — *Ford.*

specifica [jellemző különbség] eltűnt a munkaerőre és a termelési eszközökre fordított tőke között.

Ez teljesen ellentmond Ricardo értékkel kapcsolatos tanításának, valamint profitelméletének, amely valójában értéktöbbletelmélet. Ricardo az álló- és a forgótőke különbségét egyáltalában csak annyiban vizsgálja, amennyiben a kettő különböző aránya (azonos nagyságú tőkék esetén) a különböző termelési ágakban befolyásolja az értéktörvényt, mégpedig azt kutatja, mennyiben érinti e körülmények következtében az árakat a munkabér emelkedése vagy süllyedése. De az álló- és a forgótőkének az állandó és a változó tőkével való összecserélése miatt még e korlátozott vizsgálatban is nagy tévedéseket követ el és valójában egészen hamis alapból indul ki. Mégpedig 1. minthogy a tőke munkaerőre fordított értékrésze a forgótőke rovatába tartozik, ezért helytelenül fejti ki magának a forgótőkének a sajátosságait és különösen azokat a körülményeket, amelyek a munkára fordított tőkerész idetartozását indokolják. 2. Azt a meghatározást, amely szerint a munkára fordított tőke változó tőke, összecseréli azzal, amely szerint forgótőke, ellentétben az állótőkével.

Már eleve világos, hogy a munkaerőre fordított tőkének forgótőkeként való meghatározása másodlagos meghatározás, amely elfedi a termelési folyamatbeli jellemző sajátosságát; mert ebben a meghatározásban egyrészt a munkára és a nyersanyagokra stb. fordított tőkerészek egyenértékűek; az olyan rovat pedig, amely az állandó tőke egy részét azonosítja a változó tőkével, semmibe veszi a változó tőke jellemző különbségét az állandó tőkével szemben. Másrészt ez a meghatározás szembeállítja ugyan a munkára és a munkaeszközökre fordított tőkerészt, de nem abban a vonatkozásban, hogy ezek teljesen különböző módon vesznek részt az érték termelésében, hanem abban, hogy mind a kettő átviszi adott értékét a termékre, csak különböző idő alatt.

Mindezekben az esetekben arról van szó, hogy egy adott érték, amelyet az áru termelési folyamatára fordítottak, akár munkabér az, akár nyersanyag ára vagy munkaeszköz ára, *hogyan* kerül át a termékre, tehát hogyan forog a termékkel és hogyan tér vissza kiindulópontjához, illetve hogyan pótlódik a termék eladásával. Az egyetlen különbség itt a „*hogyan*", az átvitelnek, s ennélfogva a szóban forgó érték forgásának sajátos módja.

A munkaerő mindig szerződésileg előzetesen kikötött árának pénzben vagy létfenntartási cikkekben történő fizetése nem változtat azon, hogy ez az ár meghatározott, adott. A pénzben fizetett munkabérnél azonban nyilvánvaló, hogy nem maga a pénz kerül bele a termelési folyamatba úgy, ahogyan a termelési eszközöknek nemcsak értéke,

hanem anyaga is belekerül. Ha viszont a munkás béréből vásárolt létfenntartási cikkeket mint a forgótőke anyagi alakját közvetlenül egy kalap alá veszik a nyersanyagokkal stb., és szembeállítják a munkaeszközökkel, akkor ez más látszatot kelt. Ha a dolgok egy fajtájának, a termelési eszközöknek az értéke a munkafolyamatban átkerül a termékre, akkor más dolgoknak, a létfenntartási cikkeknek az értéke újra megjelenik az őket elfogyasztó munkaerőben és a munkaerő működése útján szintén átkerül a termékre. Mindkét esetben egyaránt arról van szó, hogy a termelés során előlegezett értékek a termékben csak újra megjelennek. (A fiziokraták ezt komolyan vették és ezért tagadták, hogy az ipari munka értéktöbbletet hoz létre.) Így például Wayland a már idézett helyén: „Nincs jelentősége annak, hogy a tőke milyen formában jelenik meg újra ... a táplálék, a ruházat és a lakás különböző fajtái, amelyek az ember létezéséhez és jólétéhez szükségesek, szintén megváltoznak. Az idők folyamán elfogyasztják őket és értékük újra megjelenik stb." („Elements of Political Economy". 31, 32. old.). A termelésre termelési eszközök és létfenntartási cikkek alakjában előlegezett tőkeértékek itt egyformán újra megjelennek a termék értékében. Ezzel aztán sikerült a tőkés termelési folyamatot teljes titokzatosságba burkolni és a termékben rejlő értéktöbbletet eredetéről teljesen elterelni a figyelmet.

Ezzel továbbá betetőződik a polgári közgazdaságtanra jellemző fetisizmus, amely a dolgoknak a társadalmi termelési folyamatból adódó társadalmi, gazdasági jellegét átváltoztatja valamiféle természetes, e dolgok anyagi természetéből fakadó jelleggé. Például „a munkaeszköz állótőke" — ez skolasztikus meghatározás, amely ellentmondásokhoz és zűrzavarhoz vezet. A munkafolyamat vizsgálatakor (I. köt. 5. fej. [173—176. old.]) bebizonyítottuk, hogy teljesen a tárgyi alkotórészeknek az adott munkafolyamatban betöltött mindenkori szerepétől, funkciójától függ, hogy munkaeszközként, munkaanyagként vagy termékként működnek-e. Ugyanígy a munkaeszköz csak akkor állótőke, ha a termelési folyamat egyáltalában tőkés termelési folyamat, tehát ha a termelési eszköz egyáltalában tőke, vagyis a tőke gazdasági meghatározottságával, társadalmi jellegével rendelkezik; és másodszor csak akkor állótőke, ha értékét sajátos módon viszi át a termékre. Ha nem ez a helyzet, akkor is munkaeszköz, de nem állótőke. Hasonlóképpen a segédanyagok, pl. a trágya, ha ugyanolyan sajátos módon adják át értéküket, mint a munkaeszközök nagy része, akkor állótőkévé lesznek, noha nem munkaeszközök. Itt nem meghatározásokról van szó, amelyekbe a dolgokat belepréseljük. Bizonyos funkciókról van szó, amelyek bizonyos kategóriákban fejeződnek ki.

Ha a létfenntartási cikkeknek önmagukban véve, minden körül-

mények között tulajdonságuk az, hogy munkabérre fordított tőke legyenek, akkor e „forgó" tőkének az is jellegzetessége, hogy „eltartja a munkát", to support labour *(Ricardo:* „Principles etc." 25. old.). Tehát ha a létfenntartási cikkek nem volnának „tőke", akkor nem tartanák el a munkaerőt; holott éppen tőke jellegük folytán rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy eltartják a *tőkét* idegen munka révén.

Ha a létfenntartási cikk önmagában véve forgótőke — miután ez utóbbit munkabérré változtatták —, akkor ebből továbbá következik a közgazdászok ama kedvelt tétele, hogy a munkabér nagysága a munkáslétszámnak és a forgótőke adott tömegének arányától függ, holott valójában a munkás által a piacról elvont létfenntartási cikkek tömege és a tőkés saját fogyasztására rendelkezésre álló létfenntartási cikkek tömege függ az értéktöbbletnek és a munka árának az arányától.

Ricardo, akárcsak Barton[29a], állandóan összecseréli a változó tőke és az állandó tőke arányát a forgótőke és az állótőke arányával. Később meglátjuk, mennyire tévútra viszi ez Ricardónak a profitrátára vonatkozó vizsgálatát.

Ricardo továbbá, azokat a megtérülésbeli különbségeket, amelyek más okokból, nem pedig az álló- és a forgótőke különbségéből erednek, azonosítja az utóbbiból eredőkkel: „Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a forgótőke igen eltérő időközökben foroghat, vagyis térhet vissza felhasználójához. A bérlő által vetőmagnak megvett búza állótőke, szemben azzal a búzával, amelyet a pék azért vett meg, hogy kenyérré változtassa. Az egyik a búzát a földben hagyja és csak egy év múlva kaphatja vissza; a másik lisztté őröltetheti és mint kenyeret eladhatja vevőinek, úgyhogy tőkéje egy hét alatt ismét felszabadul, s újra elkezdheti vele ugyanazt a műveletet, vagy esetleg valamilyen másikat"[30].

Itt jellegzetes az, hogy a búza, noha vetőmagnak, tehát nem létfenntartási cikknek, hanem nyersanyagnak használják, először azért forgótőke, mert önmagában véve létfenntartási cikk, és másodszor azért állótőke, mert visszaáramlása egy évig tart. A termelési eszközt

[29a] „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society." London 1817. Az I. kötetben (683. old.) a 79. jegyzetben idéztük idevágó kijelentését.

[30] „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week" *(Ricardo:* „Principles etc." 26, 27. old.).

azonban nemcsak a lassúbb vagy gyorsabb visszaáramlás teszi állótőkévé, hanem az, hogy hogyan adja át értékét a terméknek.

Az A. Smith által előidézett zűrzavar a következő eredményekre vezetett:

1. Az álló- és forgótőke közti különbséget összecserélik a termelőtőke és az árutőke közötti különbséggel. Így például ugyanaz a gép forgótőke, ha mint áru a piacon van, és állótőke, ha a termelési folyamatba van bekebelezve. Így aztán egyáltalán nem érthető, hogy egy bizonyos fajta tőke miért inkább álló, vagy inkább forgó, mint a másik.

2. Minden forgótőkét a munkabérre fordított vagy fordítandó tőkével azonosítanak. Így jár el többek között J. St. Mill.

3. A változó és az állandó tőke közötti különbséget, amelyet már Barton, Ricardo és mások összecserélnek a forgó- és az állótőke közti különbséggel, végül is teljesen erre redukálják, például Ramsay, akinél minden termelési eszköz — a nyersanyagok stb. éppúgy mint a munkaeszközök — állótőke, és csak a munkabérre fordított tőke forgótőke. Mivel pedig a redukció ebben a formában történik, ezért az állandó és a változó tőke közötti igazi különbséget nem értik meg.

4. A legújabb angol és különösen skót közgazdászok, akik mindent a banktisztviselő hihetetlenül korlátolt szemszögéből néznek, például MacLeod, Patterson és mások, az álló- és a forgótőke közötti különbséget átváltoztatják a money at call és money not at call (felmondás nélkül és csak előzetes felmondással visszavonható bankletét) közti különbséggé.

Tizenkettedik fejezet

A MUNKAPERIÓDUS

Vegyünk két iparágat, amelyben a munkanap azonos, a munkafolyamat mondjuk 10 órás, — pl. a gyapotfonást és a mozdonygyártást. Az egyik iparágban naponként, hetenként bizonyos mennyiségű kész terméket, pamutfonalat termelnek; a másikban a munkafolyamatot talán három hónapon át kell ismételni, hogy előállítsák a kész terméket, a mozdonyt. Az egyik esetben a termék megszakításos (diszkrét) jellegű, s naponként vagy hetenként ugyanaz a munka újra kezdődik. A másik esetben a munkafolyamat folytonos (kontinuens), nagyobb számú napi munkafolyamatra terjed ki, amelyek csak összefüggésükben, műveleteik folytonosságában, csak hosszabb idő után adnak kész terméket. Bár a napi munkafolyamat tartama itt ugyanaz, mégis igen jelentékeny különbség van a termelési művelet tartamában, vagyis azoknak a megismételt munkafolyamatoknak a tartamában, amelyek szüksé-

gesek ahhoz, hogy a terméket elkészítsék, áruként a piacra küldjék, tehát azt termelőtőkéből árutőkévé változtassák. Az álló- és forgótőke közötti különbségnek ehhez nincsen köze. Az itt szóban forgó különbség akkor is fennállna, ha mindkét iparágban pontosan ugyanolyan arányban alkalmaznának álló- és forgótőkét.

A termelési művelet tartamának ilyen különbsége nemcsak különböző termelési területek között fordul elő, hanem egyazon termelési területen belül is, a gyártandó termék terjedelmétől függően. Egy közönséges lakóház rövidebb idő alatt építhető fel, mint egy nagyobb gyár, s ezért az összefüggő munkafolyamatok kisebb számát követeli meg. Egy mozdony előállítása három hónapig, egy csatahajóé pedig egy vagy több évig tart. A gabona termelése csaknem egy évet vesz igénybe, a szarvasmarha tenyésztése több évet, a fanevelés 12—100 évig tarthat; egy mezei utat talán néhány hónap alatt meg lehet építeni, egy vasút építése viszont évekbe telik; a közönséges szőnyeget talán egy hét alatt készítik el, a gobelinokat évekig szövik stb. A termelési műveletek tartamában mutatkozó különbségek tehát végtelenül sokfélék.

A termelési művelet tartamában mutatkozó különbség azonos nagyságú tőkebefektetés esetén nyilván okvetlenül különbséget idéz elő a megtérülés sebességében, tehát azokban az időközökben, amelyekre az adott tőkét előlegezik. Tegyük fel, hogy a gépi fonoda és a mozdonygyár azonos nagyságú tőkét alkalmaz, ez azonos arányban oszlik állandó és változó tőkére, valamint álló- és forgótőkére, s végül a munkanap azonos nagyságú és egyformán oszlik meg szükséges munkára és többletmunkára. A forgalmi folyamatból fakadó és ebben az esetben nem lényeges körülmények kiküszöbölése céljából feltételezzük továbbá, hogy mind a fonalat, mind a mozdonyt megrendelésre gyártják és a kész termék leszállításakor fizetik. A fonógyáros, amikor a hét elteltével a kész fonalat leszállítja, visszakapja a ráfordított forgótőkét, valamint az állótőkének a fonal értékében foglalt kopását (az értéktöbbletet itt figyelmen kívül hagyjuk). Ugyanazzal a tőkével tehát újra megismételheti ugyanazt a körforgást. Ez a tőke megtérült. A mozdonygyáros viszont kénytelen a három hónapon át hétről hétre mindig új tőkét fordítani munkabérre és nyersanyagra, s a három hónapon át egymásután ugyanarra a termelési műveletre, ugyanazon áru előállítására fordított forgótőke csak ez idő elteltével, a mozdony leszállítása után kerül ismét olyan formába, amelyben körforgását újra megkezdheti; s ugyanígy a gépek e háromhavi kopása is csak most pótlódik. Az egyik egy hétre fektet be, a másiknál a heti befektetést 12-vel meg kell szorozni. Minden egyéb körülményt azonosnak véve, az egyiknek tizenkétszerte annyi forgótőkével kell rendelkeznie, mint a másiknak.

A hetenként előlegezett tőkék egyenlő volta azonban itt mellékes körülmény. Bármekkora is az előlegezett tőke, az egyik esetben csak egy hétre, a másikban tizenkét hétre előlegezik, s csak ennek az időnek az elteltével lehet újból felhasználni, lehet vele ugyanazt a műveletet megismételni, vagy egy másikfajta műveletbe kezdeni.

A megtérülési sebességnek, vagyis annak az időtartamnak a különbsége, amelyre az egyes tőkét előlegezni kell, s amelynek eltelte előtt ugyanaz a tőkeérték nem fordítható ismét új munka- illetve értékesítési folyamatra, itt a következőkből fakad:

Tegyük fel, hogy a mozdony vagy valamely más gép építése 100 munkanapot vesz igénybe. Mind a fonodában, mind a gépgyártásban foglalkoztatott munkások szempontjából a 100 munkanap megszakításos (diszkrét) nagyság, amely feltevésünk szerint 100 egymást követő, különálló tízórás munkafolyamatból áll. De a termék — a gép — szempontjából a 100 munkanap folytonos (kontinuens) nagyság, egy ezerórás munkanap, egyetlen összefüggő termelési művelet. Az ilyen munkanapot, amely kisebb vagy nagyobb számú összefüggő munkanapok sorából áll, *munkaperiódusnak* nevezem. Ha munkanapról beszélünk, akkor ezen annak a munkaidőnek a hosszát értjük, amely alatt a munkásnak munkaerejét naponta ki kell fejtenie, naponta dolgoznia kell. Ha viszont munkaperiódusról beszélünk, akkor ez az egymással összefüggő munkanapoknak azt a mennyiségét jelenti, amelyre egy meghatározott termelési ágban szükség van ahhoz, hogy a kész terméket előállítsák. Az egyes munkanapok terméke itt csak résztermék, amelyen napról napra tovább dolgoznak, és csak a munkaidő hosszabb vagy rövidebb periódusának a végén tesz szert kész alakjára, válik kész használati értékké.

A társadalmi termelési folyamat megszakításai, zavarai (például válságok következtében) ezért egészen másképpen hatnak azokra a munkatermékekre, amelyek megszakításos jellegűek, és azokra, amelyeknek termeléséhez hosszabb összefüggő periódus szükséges. Az egyik esetben ma termeltek bizonyos tömegű fonalat, szenet stb., holnap pedig nem termelnek új fonalat, szenet stb. De másképp áll a dolog a hajókkal, épületekkel, vasutakkal stb. Nemcsak a munkát szakítják félbe, hanem az összefüggő termelési műveletet is. Ha a munkát nem folytatják, akkor a termeléshez már elhasznált termelési eszközöket és munkát haszontalanul pocsékolták el. Még ha újra megkezdik is a munkát, a közbenső időben mindig romlik a félbehagyott termék.

A munkaperiódus egész tartama alatt rétegszerűen halmozódik fel az az értékrész, amelyet az állótőke naponta ad át a terméknek, míg az utóbbi teljesen meg nem érik. S itt egyúttal megmutatkozik az álló- és a forgótőke közötti különbség gyakorlati fontossága. Az álló-

tőkét hosszabb időre előlegezik a termelési folyamatban, s e talán többéves határidő lejárta előtt nem kell megújítani. Az, hogy a gőzgép apránként, napról napra adja-e át értékét a fonalnak, a megszakításos munkafolyamat termékének, vagy három hónap alatt a mozdonynak, a folytonos jellegű termelési művelet termékének, mit sem változtat a gőzgép megvásárlásához szükséges tőkebefektetésen. Értéke az egyik esetben kis adagokban áramlik vissza, pl. hetenként, a másikban nagyobb tömegekben, pl. háromhavonként. De mindkét esetben a gőzgép megújítására talán csak húsz év múlva kerül sor. Amíg az egyes periódusok, amelyekben a gőzgép értéke a termék eladása révén részletekben visszaáramlik, rövidebbek, mint saját élettartama, addig ugyanaz a gőzgép több munkaperióduson át folytatja működését a termelési folyamatban.

Másképp áll viszont a dolog az előlegezett tőke forgó alkotórészeivel. Az erre a hétre megvásárolt munkaerő kifejtése ezen a héten megtörtént, s ez tárgyi alakot öltött a termékben. A hét végén ki kell fizetni. S ez a munkaerőre fordított tőkebefektetés a három hónap alatt hetenként ismétlődik, anélkül hogy e tőkerésznek az egyik héten történő befektetése képessé tenné a tőkést arra, hogy a munkát a következő héten is megvásárolhassa. Hetenként új pótlólagos tőkét kell munkaerő megfizetésére fordítani, s ha a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, a tőkésnek képesnek kell lennie arra, hogy három hónapon át fektessen be munkabért, jóllehet csak heti adagokban fizeti. Ugyanígy van a forgótőke másik részével, a nyers- és segédanyagokkal is. Egyik munkaréteg a másik után rakodik rá a termékre. Nemcsak a kifejtett munkaerő értéke, hanem értéktöbblet is kerül át a munkafolyamat során állandóan a termékre, de az el nem készült termékre, amely még nem öltötte kész áru alakját, tehát még nem hozható forgalomba. Ugyanez érvényes arra a tőkeértékre is, amelyet nyers- és segédanyagokban visznek át rétegszerűen a termékre.

Aszerint, hogy a termék vagy az elérendő hasznos hatás sajátos természete hosszabb vagy rövidebb munkaperiódust igényel, forgótőke (munkabér, nyers- és segédanyagok) állandó pótlólagos kiadására van szükség, amely forgótőke egyetlen része sincs forgalomba hozható formában, tehát nem szolgálhat ugyanazon művelet megújítására; ellenkezőleg, mindegyik része, mint a készülő termék alkotórésze, egymás után ott ragad a termelés területén, le van kötve termelőtőke formájában. A megtérülési idő azonban egyenlő a tőke termelési idejének és forgalmi idejének az összegével. A termelési idő meghosszabbodása tehát éppúgy csökkenti a megtérülés sebességét, mint a forgalmi idő meghosszabbodása. A szóban forgó esetben azonban két dologra fel kell hívni a figyelmet:

Először: A hosszabb ott-tartózkodásra a termelés területén. Például az első héten munkára, nyersanyagra stb. előlegezett tőke, valamint az állótőkéről a termékre átvitt értékrészek az egész háromhónapos időszakon át a termelés területén vannak lekötve és nem léphetnek áruként forgalomba, mert a csak leendő, még el nem készült termékbe kerültek be.

Másodszor: Minthogy a termelési művelethez szükséges munkaperiódus három hónapig tart, és valójában csak egyetlen összefüggő munkafolyamat, ezért hetenként állandóan új forgótőke adagot kell az előzőhöz hozzáadni. Az egymásután előlegezett, pótlólagos tőke tömege tehát a munkaperiódus hosszával növekszik.

Feltételeztük, hogy a fonógyárban és a gépgyártásban azonos nagyságú tőkék vannak befektetve, hogy ezek a tőkék azonos arányban oszlanak meg állandó és változó, valamint álló- és forgótőkére, hogy a munkanapok hossza egyforma, egyszóval, hogy a munkaperiódus tartamán kívül minden körülmény azonos. Az első héten mind a két tőkés kiadása egyforma, de a fonógyáros termékét el lehet adni, s a bevételből új munkaerőt és új nyersanyagokat stb. lehet vásárolni, egyszóval a termelést azonos méretekben tovább lehet folytatni. A gépgyáros viszont az első héten kiadott forgótőkéjét csak három hónap elteltével, a termék elkészültével változtathatja vissza pénzzé és kezdhet vele új műveletet. Különbség mutatkozik tehát először is a befektetett azonos tőkemennyiség visszaáramlásában. Másodszor azonban: a három hónap folyamán azonos nagyságú termelőtőkét használnak fel a fonodában és a gépgyártásban, de a tőkebefektetés nagysága a fonógyáros és a gépgyáros számára teljesen különböző, mert az egyik esetben ugyanaz a tőke gyorsan újul meg, s ezért ugyanazt a műveletet újra megismételheti; a másik esetben a megújulás viszonylag lassú, s ezért a tőke megújulásáig állandóan új tőkemennyiségeket kell hozzátenni a régiekhez. Különbözik tehát az az időtartam, amely alatt a tőke meghatározott adagjai megújulnak, vagyis más és más az előlegezési idő hossza, és a munkafolyamat hosszától függően különbözik az előlegezendő tőke tömege, noha a naponként vagy hetenként alkalmazott tőke azonos. Ez a körülmény azért figyelemre méltó, mert az előlegezés hossza, például a következő fejezetben megvizsgálásra kerülő esetekben, növekedhet, anélkül hogy emiatt az előlegezendő tőke tömege a szóban forgó idő hosszával arányosan növekednék. A tőkét hosszabb időre kell előlegezni, és nagyobb tőkemennyiség van lekötve termelőtőke formájában.

A tőkés termelés fejletlenebb fokán a hosszú munkaperiódust, tehát hosszabb időre szóló nagy tőkebefektetést igénylő vállalkozásokat, különösen, ha ezek csak nagy méretekben voltak lehetségesek, vagy

egyáltalában nem tőkés módon valósítják meg, mint ahogy például az utakat, csatornákat stb. a község, illetve az állam költségén építik (a régebbi időkben, ami a munkaerőt illeti, többnyire kényszermunkával). Vagy a hosszabb munkaperiódust igénylő termékeket csak igen kis részben termelik magának a tőkésnek a vagyonával. Például a házépítésnél az építtető magánszemély időnként előlegeket fizet az építési vállalkozónak. Valójában tehát a házat apránként fizeti meg, olyan mértékben, ahogyan termelési folyamata előrehalad. A kifejlett kapitalizmus korszakában viszont, amikor egyrészt hatalmas tőkék koncentrálódtak egyesek kezében, másrészt a magános tőkések mellé a társult tőkés (a részvénytársaság) lép és egyúttal a hitelügy is kifejlődik, a tőkés építési vállalkozó már csak kivételképpen épít egyes magánszemélyek megrendelésére. Üzleti tevékenysége abból áll, hogy a piac számára épít házsorokat és városnegyedeket, mint ahogy egyes tőkések szerződéses vállalkozókként vasutakat építenek.

Milyen gyökeresen átalakította a tőkés termelés a londoni házépítést, megtudhatjuk egy építési vállalkozónak az 1857. évi Bankbizottság előtt tett vallomásából. Az ő ifjúkorában, mondotta a vállalkozó, a házakat többnyire rendelésre építették és az összeget az építés alatt részletenként fizették ki a vállalkozónak, ahogyan az építkezés bizonyos szakaszai elkészültek. Csak keveset építettek spekulációs céllal; a vállalkozók ilyesmihez főleg csak azért folyamodtak, hogy munkásaikat rendszeresen foglalkoztassák, s ezáltal együtt-tartsák. Az utóbbi 40 év alatt mindez teljesen megváltozott. Megrendelésre már csak igen keveset építenek. Akinek új házra van szüksége, kiválaszt egyet a spekulációra építettek vagy épülőfélben levők közül. A vállalkozó már nem a megrendelő, hanem a piac számára dolgozik; a többi ipari tőkéshez hasonlóan ő is rákényszerül arra, hogy kész áruja legyen a piacon. Azelőtt egy vállalkozó talán három vagy négy házat épített egyidejűleg spekulációra, most viszont kénytelen hatalmas telket vásárolni (azaz a kontinens nyelvén szólva többnyire 99 évre bérelni), ezen 100—200 házat építeni, tehát olyan vállalkozásba kezdeni, amely vagyonát hüsszorosan, ötvenszeresen meghaladja. A szükséges alapokat jelzáloghitel felvételével szerzik meg, s a pénzt olyan mértékben bocsátják a vállalkozó rendelkezésére, ahogyan az egyes házak építkezése előrehalad. Ha aztán kitör egy válság, amely az előlegrészletek befizetését megakasztja, akkor rendszerint az egész vállalkozás hajótörést szenved; kedvező esetben a házak befejezését elhalasztják jobb időre, rosszabb esetben a házakat árverésre bocsátják és féláron elkótyavetyélik. Spekulációs — mégpedig nagyméretű — építkezések nélkül ma egyetlen vállalkozó sem érvényesülhet. Maga az építkezés igen csekély profitot hoz; a vállalkozó fő nyeresége abból áll,

hogy emeli a földjáradékot, ügyesen választja meg és használja ki az építkezési területet. A házak iránti kereslettel előre számoló ilyen spekuláció alapján épült fel csaknem egész Belgravia és Tyburnia, valamint a London körüli villák ezrei. (Rövidített közlés a „Report from the Select Committee on Bank Acts" anyagából. I. rész. 1857. Evidence. 5413—18, 5435—36. sz. kérdések.)

Igen hosszú munkaperiódust igénylő és nagyméretű munkák elvégzését a tőke csak akkor keríti teljesen hatalmába, amikor a tőke koncentrációja már igen jelentékeny, és másrészt a hitelrendszer fejlődése lehetővé teszi a tőkés számára azt a kényelmes megoldást, hogy saját tőkéje helyett idegen tőkét előlegezzen és kockáztasson. De az a körülmény, hogy a termelésre előlegezett tőke felhasználójáé-e vagy sem, természetesen nincs befolyással a megtérülés sebességére és idejére.

Azok a körülmények, például a kooperáció, a munkamegosztás, a gépek alkalmazása, amelyek megnövelik az egyes munkanapok termékét, egyúttal csökkentik a munkaperiódust az összefüggő termelési műveleteknél. Így például a gépek megrövidítik a házak, hidak stb. építésének idejét; az arató- és cséplőgép megrövidíti a beérett gabonának készáruvá való átváltoztatásához szükséges munkaperiódust. Tökéletesebb hajók építése a sebesség megnövelése révén megrövidíti a hajózásba fektetett tőke megtérülési idejét. Ezek a tökéletesítések azonban, amelyek megrövidítik a munkaperiódust és ezzel a forgótőke előlegezési időtartamát, többnyire nagyobb állótőke befektetéssel járnak. Másrészt a munkaperiódust bizonyos termelési ágakban pusztán a kooperáció bővítésével is meg lehet rövidíteni; egy vasút gyorsabban készül el azáltal, hogy hatalmas munkásseregeket mozgósítanak, s ily módon egyszerre több helyen látnak munkához. A megtérülési idő itt az előlegezett tőke növekedése folytán rövidül meg. Több termelési eszközt és több munkaerőt kell egyesíteni a tőkés parancsnoksága alatt.

A munkaperiódus rövidebbé tétele tehát többnyire együttjár a rövidebb időre előlegezett tőke megnövekedésével, úgyhogy az előlegezési idő megrövidülésének arányában növekszik az előlegezett tőke tömege, de itt emlékeztetni kell arra, hogy — a társadalmi tőke meglevő tömegétől függetlenül — a dolog azon fordul meg, milyen mértékben vannak szétaprózva a termelési és létfenntartási eszközök, illetve a fölöttük való rendelkezés, vagy mennyire egyesültek egyes tőkések kezében, tehát milyen fokot ért már el a tőkék koncentrációja. A hitel azzal, hogy közvetíti, gyorsítja és fokozza a tőkének egy kézben való koncentrációját, hozzájárul ahhoz, hogy a munkaperiódus és ezáltal a megtérülési idő megrövidüljön.

Olyan termelési ágakban, ahol a munkaperiódust — akár folyto-

nos, akár megszakított — meghatározott természeti feltételek szabják meg, a fenti eszközökkel nem lehet rövidítést elérni. „A gyorsabb megtérülés kifejezést nem lehet a gabonatermésre alkalmazni, mert itt csak évi egy megtérülés lehetséges. Ami az állatállományt illeti, egyszerűen feltesszük a kérdést: Hogyan lehet meggyorsítani két-hároméves juhok, valamint négy-ötéves ökrök megtérülését?" (*W. Walter Good:* „Political, Agricultural, and Commercial Fallacies". London 1866. 325. old.)

A gyorsabb pénzhezjutás szükségessége következtében (például állandó kötelezettségek, mint adók, földjáradék stb. kifizetése céljából) ezt a kérdést úgy oldják meg, hogy az állatokat például eladják és levágják, mielőtt gazdaságilag normális életkorukat elérték volna. Ez nagy kárt okoz a mezőgazdaságnak és végső soron a húsárak emelkedéséhez is vezet. „Azok az emberek, akik azelőtt főleg azért tenyésztettek állatokat, hogy ellássák velük nyáron a Midland counties [a középső grófságok] legelőit, télen pedig a keleti grófságok istállóit... a gabonaárak ingadozása és süllyedése következtében annyira tönkrementek, hogy örülnek, ha a vaj és sajt magas árából profitálhatnak; az előbbit hetenként piacra viszik, hogy folyó kiadásaikat fedezzék; az utóbbira előleget vesznek fel a kereskedőtől, aki eljön a sajtért, mihelyt az szállítható és természetesen megdrágítja az árát. Emiatt, valamint azért, mert a mezőgazdaságot a politikai gazdaságtan alapelvei kormányozzák, a borjakat, amelyeket azelőtt a tejgazdaságot folytató vidékekről délre vittek, hogy ott felneveljék őket, most tömegesen feláldozzák, gyakran nyolc-tíznapos korukban, Birmingham, Manchester, Liverpool és más szomszédos nagyvárosok vágóhídjain. Ha viszont a malátát nem terhelné adó, akkor nemcsak a bérlők tettek volna szert nagyobb profitra, s ezért növendékállataikat megtarthatták volna, amíg azok felnőnek és meghíznak, hanem a malátát tej helyett olyan emberek is felhasználhatták volna borjúnevelésre, akik nem tartanak tehenet; s a növendékállatokban jelenleg mutatkozó ijesztő hiányt... nagyrészt elkerültük volna. Ha ezeknek a kisembereknek most azt ajánljuk, neveljék fel a borjakat, így válaszolnak: Jól tudjuk, hogy a tejjel való felnevelés kifizetődne, de először is pénzt kellene rá fordítanunk és ez nem áll módunkban, másodszor pedig sokáig kellene várnunk, amíg pénzünkhöz ismét hozzájutunk, a tejgazdaságban viszont azonnal visszakapjuk" (uo. 12, 13. old.).

Ha a megtérülés meghosszabbodása már kisebb angol bérlőknél ilyen következményekkel jár, könnyű megérteni, milyen zavarokhoz kell vezetnie a kontinens kisparasztjainál.

A munkaperiódus tartamának, tehát a forgalomképes áru elkészítési idejének meghosszabbodásával felhalmozódik az az értékrész,

amelyet az állótőke apránként ad át a terméknek, visszaáramlása pedig elhúzódik, de ez az elhúzódás nem tesz szükségessé új állótőke befektetést. A gép továbbra is közreműködik a termelési folyamatban, függetlenül attól, hogy kopásának pótlása lassabban vagy gyorsabban áramlik-e vissza pénzformában. Más a helyzet a forgótőkénél. A munkaperiódus tartamának megfelelően nemcsak hosszabb időre kell tőkét lekötni, hanem állandóan új tőkét is kell előlegezni munkabérre, nyers- és segédanyagokra. A visszaáramlás elhúzódása tehát különbözőképpen hat e két tőkerészre. Az állótőke folytatja működését, függetlenül a visszaáramlás lassúbb vagy gyorsabb voltától. A forgótőke viszont a visszaáramlás elhúzódása esetén működésképtelenné válik, ha eladatlan vagy el nem készült, tehát még el nem adható termék formájában van lekötve, és nincs pótlólagos tőke, amellyel természetben meg lehet újítani. — Miközben a paraszt éhezik, állatai jól fejlődnek. Meglehetősen sok eső volt, s a fű dúsan nőtt. Az indiai paraszt éhen fog halni zsíros ökre mellett. A babona előírásai látszólag kegyetlenek az egyes ember szempontjából, de a társadalom fenntartására irányulnak; az igásállat fenntartása biztosítja a földművelés továbbfolytatását, s ezzel a jövőbeni megélhetés és gazdagság forrásait. Talán kegyetlenül és szomorúan hangzik, de a dolog úgy áll: Indiában az ember könnyebben pótolható, mint az ökör" („Return, East India, Madras and Orissa Famine". 4. sz. 44. old.). Hasonlítsuk össze ezzel a „Manava Dharma Sastra" X. fejezete 62. §-ának tételét: „Az élet jutalom nélküli feláldozása egy pap vagy egy tehén fenntartása céljából... biztosíthatja ezeknek az alacsony származású törzseknek az üdvösségét."

Természetesen lehetetlen ötéves állatot vinni a piacra az ötödik év letelte előtt. Bizonyos határok között azonban a tenyésztési mód megváltoztatásával elérhető, hogy az állatok rövidebb idő alatt váljanak alkalmassá rendeltetésükre. Ezt érte el nevezetesen Bakewell. Azelőtt az angol juhok, akárcsak a franciák még 1855-ben, negyedik vagy ötödik évük előtt nem voltak alkalmasak a levágásra. Bakewell rendszere szerint már az egyéves juhot is hízásra lehet fogni és a második év letelte előtt minden esetben teljesen kifejlődik a juh. Gondos mesterséges kiválasztással Bakewell, egy Dishley Grange-i bérlő, a juhok csontvázát a létükhöz szükséges minimumra csökkentette. Juhait New Leicestereknek nevezték. „A tenyésztő most három juhot vihet piacra annyi idő alatt, amely azelőtt egynek a felneveléséhez volt szükséges. S e juhok legtöbb húst adó részei szélesebbek, gömbölyűbbek, fejlettebbek. Csaknem egész súlyuk színhús" (*Laveryne:* „The Rural Economy of England etc." 1855. 22. old.).

A munkaperiódust rövidebbé tevő módszerek a különböző iparágakban csak igen eltérő mértékben alkalmazhatók és nem egyenlítik

ki a különböző munkaperiódusok időtartamának eltéréseit. Példánknál maradva, új szerszámgépek alkalmazásával abszolút módon meg lehet rövidíteni a mozdony előállításához szükséges munkaperiódust. Ha azonban a fonodában tökéletesített eljárások révén még gyorsabban nő meg a naponta vagy hetenként előállított késztermék, akkor a munkaperiódus hossza a gépgyártásban mégis viszonylag megnövekedett a fonodához képest.

Tizenharmadik fejezet

A TERMELÉSI IDŐ

A munkaidő mindig termelési idő, azaz olyan idő, amely alatt a tőke a termelés területén van lekötve. De megfordítva nem minden idő, amely alatt a tőke a termelési folyamatban tartózkodik, okvetlenül munkaidő is.

Itt nem a munkafolyamat ama megszakításairól van szó, amelyeket a munkaerő természeti korlátai tesznek szükségessé, noha láttuk, mennyire egyik indító oka a munkafolyamat természetellenes meghosszabbításának és az éjjel-nappali munkának az a körülmény, hogy az állótőke, a gyárépületek, gépek stb. a munkafolyamat szüneteiben parlagon hever. Itt a munkafolyamat hosszától független, a terméknek és előállításának jellegéből adódó megszakításról van szó, amely alatt a munkatárgyat rövidebb vagy hosszabb ideig tartó természeti folyamatoknak vetik alá, fizikai, kémiai, fiziológiai változásokon megy keresztül, miközben a munkafolyamat teljesen vagy részben szünetel.

Így például a kisajtolt bornak először egy ideig erjednie kell, aztán ismét bizonyos ideig tartó érésre van szüksége, hogy bizonyos minőséget elérjen. Sok iparágban a terméket szárítani kell, mint a fazekasságban, vagy meghatározott körülmények hatásának kell kitenni, hogy megváltoztassák vegyi sajátosságát, mint például a fehérítésben. Az őszibúza érési ideje mintegy 9 hónap. A vetés és az aratás ideje között a munkafolyamat szinte teljesen szünetel. Az erdészetben, miután a magokat elvetették és a szükséges előzetes munkákat elvégezték, esetleg 100 év kell ahhoz, hogy a mag kész termékké változzék; ezen egész idő alatt csak viszonylag igen jelentéktelen munkát igényel.

Mindezekben az esetekben a termelési idő nagy részében csak hébe-hóba végeznek pótlólagos munkát. Az előző fejezetben leírt helyzet, amelyben a termelési folyamatban már lekötött tőkéhez pótlólagos

tőkét és munkát kell hozzátenni, itt csak hosszabb vagy rövidebb megszakításokkal valósul meg.

Mindezekben az esetekben tehát az előlegezett tőke termelési ideje két periódusból áll: Egy olyan periódusból, amelyben a tőke a munkafolyamatban tartózkodik; egy második periódusból, amelyben a tőke létezési formája — a még el nem készült termék — természeti folyamatok hatásának van kitéve, anélkül hogy a munkafolyamatban tartózkodna. A dolgon mit sem változtat, hogy ez a két időszak néha kereszteződik és egymásba nyúlik. A munkaperiódus és a termelési periódus itt nem azonos. A termelési periódus hosszabb, mint a munkaperiódus. De a termék csak a termelési periódus befejeztével készült el, érett meg, tehát termelőtőke formájából csak ekkor változtatható át árutőke formájába. A termelési idő nem munkaidőből álló részének hosszától függően tehát meghosszabbodik a tőke megtérülési periódusa is. Ha a munkaidőn felüli termelési időt nem egyszer és mindenkorra adott természeti törvények határozzák meg, mint a gabona érése, a tölgy növekedése stb. esetében, akkor a megtérülési periódust többé vagy kevésbé meg lehet rövidíteni a termelési idő mesterséges megrövidítése útján. Így például azáltal, hogy a szabad levegőn történő fehérítés helyett bevezetik a vegyi fehérítést; hatékonyabb szárítókészülékeket alkalmaznak a szárítási folyamatokban. A cserzésnél, ahol a csersav behatolása a bőrökbe a régi módszer szerint 6—18 hónapot vett igénybe, az új módszer szerint, légszivattyú alkalmazásával, csak másfél-két hónapra van szükség (*J. G. Courcelle-Seneuil:* „Traité théorique et pratique des entrepises industrielles etc." Párizs 1857. 2. kiad.). A legjobb példát a kizárólag természeti folyamatokkal kitöltött termelési idő mesterséges lerövidítésére a vastermelés története szolgáltatja, nevezetesen a nyersvasnak acéllá való átalakítása az utóbbi 100 évben, kezdve az 1780 körül felfedezett buzgatástól a modern Bessemer-féle eljárásig és az azóta bevezetett legújabb eljárási módokig. A termelési idő óriási mértékben megrövidült, de ugyanilyen mértékben nőtt a befektetett állótőke is.

A termelési időnek a munkaidőtől való eltérésére sajátságos példa a kaptafák amerikai előállítása. Itt a költségek jelentékeny része abból adódik, hogy a száradó fának mintegy 18 hónapig kell raktáron lennie, hogy a kész kaptafa később ne húzódjon el, ne változtassa meg formáját. Ezen idő alatt a fa semmiféle más munkafolyamaton nem halad keresztül. A befektetett tőke megtérülési periódusát tehát nemcsak a kaptafa gyártásához szükséges idő határozza meg, hanem az az idő is, amely alatt a száradó fa parlagon hever. A kaptafa 18 hónapon át van a termelési folyamatban, mielőtt a tulajdonképpeni munkafolyamatba beléphetne. Ez a példa egyszersmind azt is megmutatja, mennyire

különbözők lehetnek a forgó össztőke különböző részeinek megtérülési idői olyan körülmények következtében, amelyek nem a forgalom területén, hanem a termelési folyamatból adódnak.

A termelési idő és a munkaidő eltérése különösen szembeötlő a mezőgazdaságban. A mi mérsékelt égövünk alatt évente egyszer terem a gabona. A rövidebb vagy hosszabb termelési periódus (az őszi gabonánál átlagosan kilenc hónap) szintén a jó vagy rossz évek váltakozásától függ, tehát előre pontosan nem határozható meg és nem szabályozható, eltérően a tulajdonképpeni ipartól. Csak a melléktermékeket, tejet, sajtot stb. lehet folyamatosan rövidebb periódusokban termelni és eladni. Ezzel szemben a munkaidő a következőképpen alakul: „A munkanapok száma Németország különböző vidékein, az éghajlati és egyéb viszonyok miatt, a három fő munkaperiódusra becslés szerint a következő: A tavaszi periódusra március kezdetétől vagy április elejétől május kezdetéig 50—60; a nyári periódusra június elejétől augusztus végéig 65—80; s az őszi periódusra szeptember elejétől október végéig vagy november kezdetéig, illetve végéig 55—75 munkanap. Télre csak az akkor elvégezhető munkák jönnek számba, mint például a trágya- és fahordás, a piaci és építkezési fuvarok stb." *(F. Kirchhof:* „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre". Dessau 1852. 160. old.)

Minél kedvezőtlenebb tehát az éghajlat, annál rövidebb a mezőgazdaság munkaperiódusa, s ennek következtében az az idő is, amely alatt tőkét és munkát lehet befektetni. Például Oroszországban. Ott néhány északi vidéken mezei munkát csak az év 130—150 napján lehet végezni. Érthető, mekkora veszteséget szenvedne Oroszország, ha 65 millió európai lakosából 50 millió foglalkozás nélkül maradna a hat vagy nyolc téli hónapban, amikor minden mezei munka szünetel. Azon a 200 000 paraszton kívül, akik Oroszország 10 500 gyárában dolgoznak, a falvakban mindenütt saját háziiparok fejlődtek ki. Vannak falvak, ahol az összes parasztok nemzedékek óta takácsok, timárok, cipészek, lakatosok, késművesek stb.; különösen így van ez Moszkva, Vlagyimir, Kaluga, Kosztroma és Pétervár kormányzóságban. Mellékesen ez a háziipar már egyre inkább a tőkés termelés szolgálatába kényszerül; a takácsoknak például a láncfonalat és a vetüléket kereskedők szállítják közvetlenül vagy ügynökeik közvetítésével. (A „Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc." című anyag, 8. sz. 1865. 86, 87. old. alapján, rövidítetten közölve.) Ebből kitűnik, hogy a termelési periódus és a munkaperiódus eltérése, mely utóbbi csak egy része az előbbinek, természetes alapja a mezőgazdaság összekapcsolásának a falusi mellékiparral, másrészt, hogy ezen a mellékiparon ismét megveti lábát a tőkés, aki először mint kereskedő tolakszik közbe. A tőkés termelés később

létrehozza a feldolgozóipar és a mezőgazdaság szétválását, s ezzel a mezőgazdasági dolgozó egyre inkább függésbe kerül a csak véletlen mellékfoglalkozástól, helyzete pedig ezáltal rosszabbodik. A tőke számára, mint később látni fogjuk, a megtérülés összes különbségei kiegyenlítődnek. A munkás számára nem.

A tulajdonképpeni ipar, a bányászat, a szállítás stb. legtöbb ágában az üzem munkája egyenletes, évről évre egyforma munkaidővel dolgoznak, s az áringadozásokat, üzleti zavarokat stb. mint nem normális megszakításokat figyelmen kívül hagyva, a napi forgalom folyamatába belépő tőkére fordított kiadások egyenletesen oszlanak el, s egyébként változatlan piaci viszonyok esetén ugyancsak egyenletes periódusokban oszlik el az év során a forgótőke visszaáramlása, illetve megújítása. Ezzel szemben azoknál a tőkebefektetéseknél, ahol a munkaidő csak egy része a termelési időnek, ott az év különböző periódusaiban a legnagyobb egyenlőtlenség mutatkozik a forgótőke befektetésében, visszaáramlása pedig csak egyszerre történik, olyan időpontban, amelyet a természeti feltételek határoznak meg. Tehát a vállalkozás azonos méretei, vagyis az előlegezett forgótőke azonos nagysága esetén a forgótőkét nagyobb tömegben kell egyszerre és hosszabb időre előlegezni, mint a folytonos munkaperiódusú vállalatokban. Itt az állótőke élettartama is jelentékenyebben tér el attól az időtől, amely alatt valóban termelő módon működik. A munkaidő és a termelési idő különbsége folytán természetesen az alkalmazott állótőke használati ideje is minduntalan megszakad hosszabb vagy rövidebb időre, mint például a földművelésben az igásállatoknál, a szerszámoknál és a gépeknél. Ha ez az állótőke igásállatokból áll, állandóan ugyanolyan vagy csaknem ugyanolyan kiadásokat igényel takarmányra stb., mint az alatt az idő alatt, amikor dolgozik. A holt munkaeszközök értéke bizonyos mértékig azáltal is csökken, hogy használaton kívül vannak. A termék tehát egyáltalában megdrágul, mert a terméknek átadott értéket nem a szerint az idő szerint számítják, amelyben az állótőke működik, hanem aszerint, amelyben értéke csökken. Ezekben a termelési ágakban az állótőke parlagonheverése, függetlenül attól, hogy folyó költségekkel is jár-e vagy sem, éppúgy feltétele normális felhasználásának, mint pl. bizonyos mennyiségű gyapotveszteség a fonodában; s ugyanígy minden munkafolyamatnál a normális technikai feltételek mellett improduktív módon, de elkerülhetetlenül kiadott munkaerő éppúgy számításba jön, mintha termelő módon adták volna ki. Minden tökéletesítés, amely csökkenti a munkaeszközök, nyersanyagok és munkaerő improduktív kiadását, a termék értékét is csökkenti.

A mezőgazdaságban a kettő párosul: a munkaperiódus hosszabb tartama, valamint a munkaidő és termelési idő közötti nagy különbség.

Hodgskin helyesen jegyzi meg: „A termékek elkészítéséhez szükséges idő eltérése" (itt nem tesz ugyan különbséget munkaidő és termelési idő között) „a mezőgazdaság és a többi termelési ág között, a fő oka a mezőgazdasági termelők erős függőségének. Árujukat egy évnél hamarabb nem vihetik piacra. Ezt egész idő alatt kölcsönözniök kell a cipésztől, szabótól, kovácstól, kocsikészítőtől és a többi termelőktől, akiknek termékeire szükségük van, s akik ezeket a termékeket néhány nap vagy hét alatt elkészítik. Ez a természeti körülmény, valamint a gazdagságnak a többi termelési ágban végbemenő gyorsabb gyarapodása azt eredményezi, hogy a földbirtokosok, akik az egész birodalom földjét monopolizálták, sőt a törvényhozás monopóliumát is elsajátították, képtelenek megmenteni önmagukat, valamint szolgáikat, a bérlőket, attól a sorstól, hogy az ország legfüggőbb embereivé váljanak" *(Thomas Hodgskin:* „Popular Political Economy". London 1827. 147. old., jegyzet).

Mindazok a módszerek, amelyek révén a mezőgazdaságban részint a munkabérre és munkaeszközökre fordított kiadásokat egyenletesebben osztják el az egész évre, részint a megtérülés idejét megrövidítik azáltal, hogy különböző fajta termékeket termelnek, s ennélfogva többféle betakarítás válik az év során lehetővé, a termelésre előlegezett, munkabérre, trágyára, vetőmagra stb. fordított forgótőke megnövelését igénylik. Így, ha áttérnek az ugart hagyó háromnyomásos gazdálkodásról az ugart nem hagyó váltógazdálkodásra. Így a másodvetésnél (cultures dérobées) Flandriában. „Másodvetményül gyökérnövényeket használnak; ugyanazon a földön először gabonát, lent, repcét termesztenek az ember szükségleteinek kielégítésére, az aratás után pedig gyökérnövényeket vetnek az állatok takarmányozására. Ez a rendszer, amely mellett a szarvasmarha állandóan az istállóban maradhat, nagy mennyiségű trágyát biztosít, és ily módon alapja a váltogazdálkodásnak. A homokos vidékeken a megművelt terület tobb mint egyharmadán alkalmaznak másodvetést; az eredmény éppen olyan, mintha a megművelt terület kiterjedését egyharmaddal megnövelték volna." A gyökérnövények mellett felhasználják erre a lóherét és más takarmánynövényeket is. „Az ilyen földművelés, melyet odáig fejlesztettek, hogy már kerti művelésbe megy át, érthető módon aránylag tekintélyes tőkebefektetést követel. Angliában 250 frank tőkebefektetést számítanak egy hektárra. Flandriában a mi parasztjaink a hektáronkénti 500 frank befektetést valószínűleg túlságosan alacsonynak találnák" *(Emile de Laveleye:* „Essai sur l'économie rurale de la Belgique". Párizs 1863. 45, 46, 48, old.).

Vegyük végül az erdészetet. — „A fatermelés a legtöbb egyéb termelési ágtól lényegesen különbözik abban, hogy itt a természet

ereje önállóan hat és a természetes felújításnál nincs szüksége az ember és a tőke erejére. Egyébként még ott is, ahol az erdőket mesterségesen újítják fel, az emberi és tőkeerő alkalmazása a természeti erő hatásához képest csekély. Ezenkívül az erdő még olyan talajon és olyan helyeken is tenyészik, ahol a gabona már nem terem meg, vagy legalábbis termesztése nem kifizetődő. Az erdészet viszont a módszeres gazdálkodáshoz... nagyobb területet igényel is, mint a gabonatermesztés, mivel kisebb parcellákon nem valósítható meg a vágásrend, az erdei mellékhasználatok többnyire veszendőbe mennek, az erdővédelemről nehezebb gondoskodni stb. De a termelési folyamat is olyan hosszú időhöz van kötve, hogy túlmegy egy magángazdaság tervein, sőt néha egy emberöltőn is. Az erdőterület megszerzésére befektetett tőke" (közösségi termelésben erre a tőkére nincs szükség, és csak az a kérdés, hogy a közösség mekkora területet tud erdőtermelés céljára a szántó- és legelőterülettől elvonni) „ugyanis csak hosszú idő múlva hozza meg gyümölcseit és csupán részben térül meg, teljes megtérülése pedig csak igen lassan, bizonyos fafajtáknál egészen 150 évig terjedő idő alatt következik be. Ezenkívül a folyamatos fatermelés az évi kitermelésnél tízszerte-negyvenszerte nagyobb élőfakészletet igényel. Tehát az, aki jelentékeny erdők tulajdonosa, de más jövedelme nincs, nem folytathat módszeres erdőgazdálkodást" (Kirchhof, 58. old.).

A hosszú termelési idő (amely csak viszonylag kicsiny munkaidőt foglal magában), s következésképpen a megtérülési periódusok hosszú volta az erdészetet kedvezőtlen ággá teszi a magán-, tehát a tőkés vállalkozás számára, amely lényegében akkor is magánüzem, ha az egyes tőkés helyébe a társult tőkés lép. Egyáltalában a kultúra és az ipar fejlődése kezdettől fogva oly eredményesen pusztította az erdőségeket, hogy ezzel szemben mindaz, amit az erdők fenntartása és létesítése érdekében tett, teljesen elenyésző.

A Kirchhof-idézetből különösen érdemes megjegyezni a következő részt: „Ezenkívül a folyamatos fatermelés az évi kitermelésnél tízszerte-negyvenszerte nagyobb élőfakészletet igényel." Tehát egyszeri megtérülés 10—40, sőt több évig tart.

Ugyanígy van az állattenyésztésben. A nyáj (az állatkészlet) egy része bennemarad a termelési folyamatban, egy másik részét pedig évi termékként eladják. Itt csak a tőke egy része térül meg évente, hasonlóan az állótőkéhez, gépekhez, igásállatokhoz stb. Bár ez a tőke hosszabb időre rögzítve van a termelési folyamatban, és ennélfogva meghosszabbítja az össztőke megtérülését, mégsem állótőke a szó kategorikus értelmében.

Amit itt készletnek neveznek — bizonyos mennyiségű élőfa vagy állat —, az viszonylagos értelemben a termelési folyamatban tartóz-

kodik (munkaeszköz és munkaanyag egyszerre); újratermelésének természeti feltételei szerint, módszeres gazdálkodás esetén, mindig jelentékeny résznek kell ebben a formában tartózkodnia.

Hasonló hatással van a megtérülésre a készletnek egy másik fajtája, amely csak potenciális termelőtőke, de amelyet a gazdálkodás természete következtében nagyobb vagy kisebb tömegben fel kell halmozni, tehát a termelésre hosszabb időre előlegezni kell, noha csak fokozatosan lép be az aktív termelési folyamatba. Ide tartozik például a trágya, mielőtt a mezőre kihordják, valamint a gabona, széna stb. és azok a táplálékkészletek, amelyek az állattermelésbe belekerülnek. „Az üzemi tőke tekintélyes része a gazdaság készleteiben fekszik. Ezek azonban többé vagy kevésbé veszíthetnek értékükből, ha a jó állapotban való megőrzésükhöz szükséges óvintézkedéseket nem alkalmazzák kellően; sőt az elővigyázatosság hiánya miatt a termékkészletek egy része teljesen el is veszhet a gazdaság számára. E tekintetben tehát nagy szükség van a csűrök, takarmány- és gabonapadlások, valamint pincék gondos felügyeletére, mindig megfelelően el kell zárni a raktárhelyiségeket, sőt fontos azokat tisztán tartani, szellőztetni stb., a gabonát és a felraktározott egyéb terményeket időnként kellően meg kell forgatni, a krumplit és répát fagytól, valamint víztől és rothadástól kellőképpen óvni kell stb." (Kirchhof, 292. old.). „A saját gazdaság — különösen az állattartás — szükségletének kiszámításakor, amikor is az elosztást a termésnek és a célnak a számbavételével kell elvégezni, nemcsak a szükséglet fedezésére kell tekintettel lenni, hanem ezenkívül még arra is, hogy előre nem látható esetekre viszonylag jelentékeny készlet maradjon fenn. Ha eközben kiderül, hogy a szükségletet saját terménnyel nem lehet teljesen kielégíteni, akkor először mérlegelni kell, nem lehetne-e egyéb termékekkel (póteszközökkel) fedezni ezt a hiányt, vagy legalábbis ilyeneket a hiányzó helyett olcsóbban beszerezni. Ha például hiány mutatkozna szénában, ezt fedezni lehet szalmával kevert gyökerekkel. Általában mindig szem előtt kell tartani a különböző termények használhatóságát és piaci árát, s fogyasztásukról eszerint kell dönteni; ha például a zab drága, a borsó és a rozs ára viszont aránylag alacsony, akkor a zab egy részét előnyösen lehet pótolni a lovak számára borsóval vagy rozzsal, s az ily módon megmaradó zabot el lehet adni stb." (uo. 300. old.).

Előzőleg a készletalkotás vizsgálatánál már megjegyeztük, hogy szükség van bizonyos nagyobb vagy kisebb mennyiségű potenciális termelőtőkére, azaz termelésre szánt termelési eszközökre, amelyeknek nagyobb vagy kisebb tömegben raktáron kell lenniök, hogy fokozatosan beléphessenek a termelési folyamatba. Ott megjegyeztük, hogy adott vállalkozásnál, vagyis meghatározott méretű tőkés üzemnél e termelési

készlet nagysága függ a készlet megújításának nehezebb vagy könnyebb voltától, a beszerzési piacok viszonylagos távolságától, a szállító- és közlekedési eszközök fejlettségétől stb. Mindezek a körülmények hatással vannak arra a tőkeminimumra, amelynek termelési készlet formájában meg kell lennie, tehát a tőkék előlegezési időtartamára és az egyszerre előlegezendő tőkemennyiség nagyságára. Ezt a nagyságot, amely tehát szintén hatással van a megtérülésre, az szabja meg, hogy a forgótőke hosszabb vagy rövidebb időre van-e lekötve termelési készlet formájában, mint pusztán potenciális termelőtőke. Másrészt viszont ez a készletfelhalmozás, minthogy az utánpótlás jobb vagy rosszabb lehetőségétől, a piaci viszonyoktól stb. függ, maga is a forgalmi időből, vagyis olyan körülményekből fakad, amelyek a forgalom területéhez tartoznak. „Továbbá szükséges, hogy minden ilyen felszerelési tárgyat illetve tartozékot, mint a kéziszerszámokat, szitákat, kosarakat, köteleket, kocsikenőcsöt, szögeket stb. a készletből annál inkább azonnal pótolni lehessen, mennél kevésbé van alkalom ezek gyors beszerzésére a közelben. Végül minden télen az egész leltári felszerelést gondosan át kell vizsgálni és azonnal gondoskodni kell a szükségessé váló kiegészítésről és javításról. Azt azonban, hogy általában nagyobb vagy kisebb felszerelési készleteket kell-e raktáron tartani, főleg a helyi viszonyok határozzák meg. Ahol nincsenek a közelben kézművesek és boltok, ott nagyobb készletekre van szükség, mint ott, ahol ezek helyben, vagy legalábbis igen közel vannak. Ha egyébként azonos körülmények között a szükséges készleteket nagyobb mennyiségben egyszerre szerzik be, ez rendszerint az olcsó bevásárlás előnyével jár, ha egyébként alkalmas időpontot választottak a beszerzésre; de természetesen ezzel az üzem forgótőkéjéből nagyobb összeget vonnak el egyszerre, amelyet a gazdaság nem mindig tud könnyen nélkülözni" (Kirchhof, 301. old.).

A termelési és a munkaidő eltérésénél, mint láttuk, igen különböző esetek fordulhatnak elő. Megtörténhet, hogy a forgótőke már a termelési periódusban tartózkodik, mielőtt a tulajdonképpeni munkafolyamatba belépett volna (kaptafagyártás); vagy termelési idejét tölti, miután a tulajdonképpeni munkafolyamaton már átesett (bor, vetőmag); vagy a termelési időt olykor megszakítja a munkaidő (földművelés, erdészet); a forgalomképes termék nagy része bennemarad az aktív termelési folyamatban, sokkal kisebb része viszont belép az évi forgalomba (erdészet és állattenyésztés); az időtartam hosszabb vagy rövidebb volta, amelyre forgótőkét potenciális termelőtőke formájában előlegezni kell, tehát az a nagyobb vagy kisebb mennyiség is, amelyben ezt a tőkét egyszerre kell előlegezni, részint a termelési folyamat jellegéből (földművelés) fakad, részint pedig a piacok

közelségétől stb., egyszóval olyan körülményektől függ, amelyek a forgalom területéhez tartoznak.

Később (III. köt.) látni fogjuk, milyen értelmetlen elméletekre vezetett MacCullochnak, James Millnek és másoknak az az értékelmélet helytelen alkalmazásából fakadó kísérlete, hogy a termelési időt, amely eltér a munkaidőtől, az utóbbival azonosítsák.

A megtérülési ciklust, amelyet korábban vizsgáltunk a termelési folyamatban előlegezett állótőke élettartama határozza meg. Minthogy ez az évek hosszabb vagy rövidebb sorát foglalja magában, ezért az állótőke évi, illetve évente többszöri megtérüléseinek egész sorát is tartalmazza.

A földművelésben az ilyen megtérülési ciklus a vetésforgó rendszeréből adódik. „A bérleti idő tartamát mindenesetre nem szabad rövidebbre szabni az alkalmazott vetésforgó körforgási idejénél, tehát háromnyomásos gazdálkodás esetén mindig 3, 6, 9 stb. évvel számolnak. Ha azonban tiszta ugart hagyó háromnyomásos gazdálkodást veszünk alapul, akkor a földet hat év alatt csak négyszer vetik be, mégpedig a megművelés éveiben őszi vagy tavaszi gabonával, s ha a talaj természete megköveteli vagy lehetővé teszi, búzával és rozzsal, árpával és zabbal is, váltogatva. Ugyanazon a talajon az egyik gabonafajta nagyobb vagy kisebb termést hoz, mint a másik, mindegyiknek más az értéke és más áron is kerül eladásra. Ezért a föld hozama a megművelés minden évében változik, és másképp alakul a körforgás első felében is" (az első három évben) „mint a másodikban. Sőt az átlagos hozam sem ugyanakkora a körforgás egyik felében, mint a másikban, mert a termékenység nemcsak a talaj minőségétől, hanem az időjárástól is függ, az árak pedig szintén különféle változó viszonyoktól függenek. Ha a föld hozamát a hatéves teljes körforgási idő átlagos termése és átlagos árai alapján számítjuk ki, akkor megkapjuk az évi teljes hozamot mind a körforgás egyik, mind a másik felében. De nem így van, ha a hozamot csak a körforgási idő felére, tehát három évre számítjuk, mert ekkor a teljes hozam nem volna egyforma. Ebből az következik, hogy a bérleti idő tartamát háromnyomásos gazdálkodás esetén legalább hat évben kell meghatározni. Sokkal kívánatosabb és előnyösebb azonban mind a bérlő, mind a bérbeadó szempontjából, ha a bérleti idő sokszorosa a bérleti időnek* (így! E. F.), tehát háromnyomásos gazdálkodás esetén 6 év helyett 12, 18, sőt több év, hetes vetésforgónál azonban 7 év helyett 14, 28 év" (Kirchhof, 117, 118. old.).

---

* Nyilvánvaló elírás Kirchhofnál; helyesen: körforgás időnek. — *Szerk.*

(A kéziratban itt ez áll: „Az angol váltógazdálkodás. Ehhez megjegyzést kell fűzni." E. F.)

Tizennegyedik fejezet

A FORGALMI IDŐ

Valamennyi eddig vizsgált körülmény, amely a különböző termelési ágakban befektetett különböző tőkék forgási periódusait, tehát azt az időt is, amelyre a tőkét előlegezni kell, eltérővé teszi, magából a termelési folyamatból fakad, mint például az álló és a forgótőke különbsége, a munkaperiódusok különbsége stb. A tőke megtérülési ideje azonban egyenlő a termelési idő és a forgalmi vagy forgási idő összegével. Ezért természetes, hogy a forgalmi idő eltérő tartama eltérővé teszi a megtérülési időt, s ennélfogva a megtérülési periódus hosszát. Ez a legvilágosabban akkor tűnik ki, ha vagy két különböző tőkebefektetést hasonlítunk össze, amelyeknél a megtérülést módosító minden egyéb körülmény azonos, csak a forgalmi idő különbözik, vagy ha egy adott tőkét veszünk, amelyben az álló- és forgótőke aránya adott, a munkaperiódus stb. adott, és csak a forgalmi időt változtatjuk feltevésünkben.

A forgalmi idő egyik szakasza — mégpedig a viszonylag döntő — az eladási idő, az az időszak, amelyben a tőke árutőke állapotában van. Ennek az időszaknak a viszonylagos nagysága hosszabbá vagy rövidebbé teszi a forgalmi időt, s ezáltal a megtérülési periódust általában. Az is lehetséges, hogy raktározási stb. költségek következtében pótlólagos tőkeráfordítás válik szükségessé. Eleve világos, hogy a kész áruk eladásához szükséges idő egyazon termelési ág egyes tőkései számára igen különböző lehet; tehát nemcsak a különböző termelési ágakban befektetett tőketömegek számára különbözhet, hanem az egyes önálló tőkék számára is, amelyek valójában csak önállósult részei az egyazon termelési területen befektetett össztőkének. Egyébként változatlan körülmények között ugyanannak az egyéni tőkének az eladási periódusa változni fog a piaci viszonyok általános vagy a szóban forgó termelési ágban mutatkozó ingadozásaival. Ennél a kérdésnél most nem időzünk tovább. Csak megállapítjuk az egyszerű tényt: Minden olyan körülmény, amely egyáltalában eltérést idéz elő a különböző termelési ágakban befektetett tőkék megtérülési periódusaiban, ha egyénien hat (például, ha az egyik tőkésnek alkalma nyílik gyorsabban eladni, mint konkurrensének, ha az egyik inkább alkalmazza a munkaperiódust rövidebbé tevő módszereket, mint a másik stb.), ugyancsak azzal

a következménnyel jár, hogy különbséget hoz létre az egyazon termelési ághoz tartozó egyes tőkék megtérülésében.

Az eladási idő, s ennélfogva általában a megtérülési idő differenciálódásának egyik állandóan ható oka, hogy az áru eladási piaca távol van a termelési helytől. Útjában a piac felé a tőke egész idő alatt árutőke-állapotban van lekötve; ha rendelésre termelnek, akkor a leszállítás pillanatáig; ha nem rendelésre, akkor az utazás idejéhez még hozzá kell tenni azt az időt, amely alatt az áru a piacon eladásra vár. A közlekedési és szállítóeszközök tökéletesedése abszolút módon megrövidíti az áruk vándorlási idejét, de nem szünteti meg a forgalmi időnek a vándorlásból fakadó azt a viszonylagos különbségét, amely a különböző árutőkéknél, vagy akár egyazon árutőkének különböző piacokra vándorló különböző részeinél mutatkozik. A tökéletesebb vitorláshajók és gőzhajók például, amelyek megrövidítik a szállítás idejét, ezt éppúgy megrövidítik a közeli, mint a távoli kikötőkbe. A viszonylagos különbség megmarad, noha gyakran csökken. A szállító- és közlekedési eszközök fejlődése következtében azonban a viszonylagos különbségek eltolódhatnak olyan módon, amely nem felel meg a természetes távolságoknak. Például a termelési helyet egy belföldi sűrűn lakott központtal összekötő vasút az előbbi hely és az ország valamely közelebb fekvő pontja közötti távolságot, amerre vasút nem visz, abszolút vagy relatív módon megnövelheti a természettől fogva távolabbi ponthoz képest; úgyszintén ugyanezen körülmény következtében eltolódhat a termelési helyek viszonylagos távolsága a nagyobb felvevőpiacoktól, ami megmagyarázza, hogy a szállító- és közlekedési eszközök változásával miért indulnak hanyatlásnak régi termelési központok és miért fejlődnek ki újak. (Ehhez járul még az, hogy a szállítás nagyobb távolságokra viszonylag olcsóbb, mint kisebbekre.) A szállítóeszközök fejlődésével egyidejűleg nemcsak az történik, hogy a térbeli mozgás sebessége nő, s ezzel a térbeli távolság időben rövidebb lesz. Nemcsak a közlekedési eszközök tömege növekszik meg, úgy hogy például sok hajó indul útnak egyszerre ugyanabba a kikötőbe, több vonat közlekedik egyidejűleg ugyanazon két pont között különböző vonalakon, hanem pl. a hét különböző napjain egymás után indulnak teherhajók Liverpoolból New Yorkba, vagy különböző órákban tehervonatok Manchesterből Londonba. Ez az utóbbi körülmény ugyan, ha a szállítóeszközök teljesítménye adott, nem érinti az abszolút sebességet, tehát a forgalmi időnek ezt a részét. De kisebb időközökben indíthatók útnak egymást követő árumennyiségek, s ily módon egymás után piacra kerülhetnek, anélkül hogy mint potenciális árutőke nagyobb tömegben halmozódnának fel a tényleges elszállításig. Ezért a visszaáramlás is egymást követő rövidebb időközökre

oszlik el, úgyhogy az árutőke egy része állandóan pénzzé változik, miközben a másik rész mint árutőke forog. A visszaáramlásnak ez a több egymásutáni periódusra való eloszlása megrövidíti a teljes forgalmi időt, s ezért a megtérülést is. Először is a szállítóeszközök gyakoribb vagy ritkább működése, pl. egy vasútvonal vonatainak száma, egyrészt aszerint alakul ki, ahogyan a termelési hely többet termel, nagyobb fejlődési centrummá válik, s a már meglevő felvevőpiac felé, tehát a nagy termelési és népességi központok, kiviteli kikötők stb. felé irányul. Másrészt viszont ez a közlekedési könnyebbség, s a tőkének ezáltal gyorsabbá váló megtérülése (már amennyiben ez a forgalmi időtől függ) a termelési központ és a hozzátartozó felvevőpiac gyorsabb koncentrációjához vezet. Az ember- és tőketömegek adott pontokon végbemenő koncentrációjának ezzel a meggyorsulásával továbbfejlődik e tőketömegek kevesek kezén való koncentrációja. Ugyanakkor ismét eltolódás és áthelyezés történik annak következtében, hogy a közlekedési eszközök változásával megváltozik a termelési helyek és a felvevőpiacok viszonylagos fekvése. Az országút- vagy csatornamenti termelési hely, amely ennek folytán különösen előnyös helyzetben volt, most egy vasúti szárnyvonal mellett fekszik, ahol a vonatok csak viszonylag nagy időközökben közlekednek, egy másik pont viszont, amely teljesen távol esett a fő közlekedési útvonalaktól, most több vasútvonal csomópontja. Az utóbbi hely kifejlődik, az előbbi hanyatlásnak indul. A szállítóeszközökben bekövetkező változás tehát helyi különbségekhez vezet az áruk forgalmi idejében, a bevásárlási és eladási feltételekben stb., vagy a már meglevő helyi különbségek másképp oszlanak meg. E körülmény fontossága a tőke megtérülése szempontjából kitűnik a különböző helyek kereskedelmi és ipari képviselőinek a vasútigazgatóságokkal folytatott veszekedéseiből. (Lásd pl. a Railway Committee fentebb [153—154. old.] idézett Kékkönyvét.)

Mindazok a termelési ágak tehát, amelyek termékük természete folytán főleg helyi felvevőpiacra vannak utalva, mint pl. a serfőzdék, igazán nagyméretűvé a sűrűn lakott központokban fejlődnek. A tőke gyorsabb megtérülése itt részben kiegyenlíti bizonyos termelési feltételek, a telek stb. megdrágulását.

A tőkés termelés fejlődésével a szállító- és közlekedési eszközök fejlődése egyrészt megrövidíti egy adott árumennyiség forgalmi idejét, másrészt viszont ugyanez a fejlődés és a szállító- és közlekedési eszközök fejlődésével adott lehetőség szükségessé teszi, hogy mind távolabbi piacokra, egyszóval a világpiacra termeljenek. Hatalmasan megnövekszik az úton levő és távoli pontokra küldött áruk tömege, s ennélfogva abszolút és relatív módon megnő a társadalmi tőkének az a része is, amely hosszabb időre állandóan árutőke állapotában van,

tehát a forgalmi időn belül tartózkodik. Ezzel együtt megnövekszik a társadalmi gazdagságnak az a része is, amely nem szolgál közvetlen termelési eszközül, hanem szállító- és közlekedési eszközökben, valamint az ezek üzembentartásához szükséges álló- és forgótőkében van befektetve.

A termelési helyről a felvevőpiacra szállított áru utazásának viszonylagos hossza nemcsak a forgalmi idő első részében, az eladás idejében okoz eltérést, hanem a második részében, a vételi időben is, amely alatt a pénzt visszaváltoztatják a termelőtőke elemeivé. Pl. az árut Indiába küldik. Ez mondjuk négy hónapig tart. Tegyük fel, hogy az eladási idő = 0, vagyis az árut megrendelésre küldik, s leszállításkor kifizetik a termelő ügynökének. A pénz visszaküldése (a visszaküldés formája itt mellékes) ismét négy hónapig tart. Egészében véve tehát nyolc hónap telik el, amíg ugyanaz a tőke ismét mint termelőtőke működhet, s ugyanazt a műveletet meg lehet vele újítani. A megtérülés ezáltal előidézett eltérései egyik anyagi alapját alkotják a különböző hitelhatáridőknek, mint ahogy a tengeri kereskedelem pl. Velencében és Genovában egyáltalán egyike a tulajdonképpeni hitelügy forrásainak*. „Az 1847. évi válság lehetővé tette az akkori idők bankjainak és kereskedelmi cégeinek, hogy az indiai és kínai váltók usance-át (az illető országok és Európa közötti váltók lejárati idejére vonatkozóan) a keltezés után tíz hónap helyett a bemutatás után hat hónapra csökkentsék, s az azóta eltelt húsz év, amely alatt meggyorsult az utazás és elterjedt a távíró, most további csökkentést tesz szükségessé a bemutatás után hat hónapról a keltezés után négy hónapra, mint első lépést a bemutatás után négy hónap felé. Egy vitorláshajó útja Kalkuttából Londonba Afrika körülhajózásával átlagosan kevesebb mint kilencven napig tart. A bemutatás után négy hónap körülbelül 150 napos lejárati időt jelentene. A jelenlegi usance, bemutatás után hat hónap, körülbelül 210 napos lejárati időt jelent" („London Economist". 1866 június 16.). — Ezzel szemben: „A brazíliai usance még mindig bemutatás után két és három hónap; Antwerpenből (Londonra) keltezés után három hónapra szóló váltókat intézvényeznek, sőt Manchester és Bradford is háromhónapos és hosz-

* A váltóforgalomnak az itt következő idézetekben használt kifejezései: a *váltó* olyan adóslevél, amely az adóst törvényesen kötelezi arra, hogy meghatározott napon meghatározott pénzösszeget fizessen hitelezőjének. A váltó szokásos formájában mint fizetési eszköz továbbadható, s ezáltal a nemzeti és nemzetközi hitelforgalom kiterjesztésének legfontosabb eszközévé vált. A váltó *lejárati ideje:* a hitelnek a váltón feltüntetett időtartama. *Usance:* szó szerint szokás; itt a váltó szokásos lejárati ideje. Váltót *intézvényezni Antwerpenből Londonra:* A hitelező lakóhelye Antwerpen, az adósé London. Váltót *intézvényezni áruk ellenében:* Az áruk a biztosítékai a váltó kifizetésének. — *Szerk.*

szabb határidőkkel intézvényez Londonra. Hallgatólagos megegyezéssel tehát ily módon elegendő alkalmat adnak a kereskedőnek arra, hogy áruját realizálja, ha nem is sokkal korábban, de mégis addig, amíg az áru ellenében intézvényezett váltók lejárnak. Ezért az indiai váltók usance-a nem túlzott. Indiai termékeket, amelyeket Londonban többnyire háromhónapos fizetési határidőre adnak el, ha még némi időt az eladásra is hozzászámítunk, nemigen lehet öt hónapnál sokkal hamarabb realizálni, s ugyanakkor átlagosan másik öt hónap telik el az indiai bevásárlás és az angol raktárházba való leszállítás között. Itt tehát tízhónapos periódussal van dolgunk, az áruk ellenében intézvényezett váltók lejárati ideje viszont nem több hét hónapnál" (uo. 1866 június 30.). „1866 július 2-án öt, főleg Indiával és Kínával kereskedő londoni nagybank, valamint a párizsi Comptoir d'Escompte közhírré tette, hogy 1867 január 1-től kirendeltségeik és keleti ügynökségeik csak olyan váltókat fognak megvenni és eladni, amelyeknek lejárati ideje nem haladja meg a bemutatás utáni négy hónapot" (uo. 1866 július 7.). Ez a csökkentés azonban nem sikerült és le kellett róla mondani. (Azóta a Szuezi-csatorna mindezt forradalmasította. E. F.)

Érthető, hogy az áruk hosszabb forgalmi idejével növekszik az eladási piacon bekövetkező esetleges árváltozás kockázata, mert nagyobb az az idő, amelyen belül árváltozások lehetségesek.

A forgalmi idő bizonyos eltérése — részint ugyanazon termelési ág egyes tőkéi, részint különböző termelési ágak között a különböző usance-oknak megfelelően, ott ahol nem fizetnek azonnal készpénzben — a vételnél és eladásnál eszközlendő fizetések eltérő határidőiből fakad. Ennél a hitelügy szempontjából fontos pontnál itt nem időzünk tovább.

A szállítási szerződések méretei — márpedig ezek a tőkés termelés méreteivel és fejlődésével együtt növekszenek — ugyancsak eltérésekre vezetnek a megtérülési időben. A szállítási szerződés, mint a vevő és eladó közötti ügylet, olyan művelet, amely a piachoz, a forgalom területéhez tartozik. A megtérülési időnek ebből adódó különbségei tehát a forgalom területéről fakadnak, de közvetlenül visszahatnak a termelés területére, mégpedig akkor is, ha a fizetési határidőket és hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, tehát készpénzfizetés esetén is. A szén, a gyapot, a fonal stb. pl. megszakításos jellegű termékek. Minden nap bizonyos mennyiségű készterméket ad. Ha azonban a fonógyáros vagy a bányatulajdonos olyan termékmennyiség szállítását vállalja, amelynek termeléséhez mondjuk egy négy- vagy hathetes periódus egymást követő munkanapjai szükségesek, akkor a tőkeelőlegezés időtartama szempontjából ez ugyanaz, mintha ebben a

munkafolyamatban négy- vagy hathetes folytonos jellegű munkaperiódust vezettek volna be. Itt természetesen feltételezzük, hogy az egész megrendelt termékmennyiséget egyszerre kell leszállítani, vagy legalábbis csak akkor fizetik, ha már teljesen leszállították. Így tehát, egyenként nézve, minden nap bizonyos mennyiségű készterméket adott. De ez a kész mennyiség mindig csak egy része a szerződés szerint szállítandó mennyiségnek. Ebben az esetben, ha a megrendelt áruk elkészült része nem is tartózkodik már a termelési folyamatban, mégis, mint csak potenciális tőke, raktáron hever.

Térjünk most rá a forgalmi idő másik részére; a vételi időre, vagyis arra az időszakra, amely alatt a tőke pénzformából visszaváltozik a termelőtőke elemeivé. Ezen időszak folyamán rövidebb vagy hosszabb ideig pénztőke állapotában kell időznie, tehát az előlegezett össztőke bizonyos részének állandóan a pénztőke állapotában kell lennie, noha ez a rész mindig más és más elemekből áll. Egy bizonyos vállalkozásban például az előlegezett össztőkéből $n \times 100$ font sterlingnek pénztőke formájában kell meglennie, úgy hogy miközben ennek az $n \times 100$ font sterlingnek valamennyi alkotórésze folytonosan termelőtőkévé változik át, ez az összeg mégis állandóan újra kiegészül a forgalomból, a realizált árutőkéből érkező utánpótlás révén. Az előlegezett tőke értékének meghatározott része tehát állandóan pénztőke állapotában van, vagyis olyan formában, amely nem e tőke termelési területéhez, hanem forgalmi területéhez tartozik.

Láttuk már, hogy annak az időnek a piactávolsága okozta meghosszabbodása, amelyben a tőke árutőke formájában van lekötve, közvetlenül késlelteti a pénz visszaáramlását, tehát a tőkének pénztőkéből termelőtőkévé való átváltoztatását is.

Láttuk továbbá (6. fej. [125—126. old.]), hogy az áruk bevásárlásánál a vételi idő, a nyersanyag fő beszerzési forrásaitól való nagyobb vagy kisebb távolság, szükségessé teszi, hogy hosszabb időre szerezzenek be nyersanyagot, s ezt termelési készlet, latens vagy potenciális termelőtőke formájában készenlétben tartsák; hogy tehát a vételi idő — a termelés egyébként azonos méretei mellett — megnöveli az egyszerre előlegezendő tőke tömegét és előlegezése idejének tartamát.

Hasonlóképpen hatnak különböző termelési ágakban azok a — rövidebb vagy hosszabb — periódusok, amelyekben nagyobb tömegű nyersanyagot dobnak piacra. Így pl. Londonban háromhónaponként nagy gyapjúárveréseket tartanak, amelyek uralkodnak a piacon; a gyapotpiac viszont egyik aratástól a másikig egészében véve folyamatosan újul meg, ha nem is mindig egyenletesen. Ezek a periódusok meghatározzák e nyersanyagok fő bevásárlási időpontjait, és kiváltképpen hatással vannak arra is, hogy a spekuláns hosszabb vagy

rövidebb előlegezéssel szerzi-e be a szóban forgó termelési elemeket, mint ahogyan a termelt áruk természete hatással van arra, hogy a terméket a spekuláns hosszabb vagy rövidebb ideig tartja-e szándékosan vissza potenciális árutőke formájában. „A mezőgazdasági termelőnek tehát bizonyos fokig spekulánsnak is kell lennie, s ezért a viszonyoktól függően termékeinek eladását ... el kell halasztania." (Következik néhány általános szabály. E. F.) „Mégis a termékek elhelyezésénél a legtöbb a személyen, magán a terméken és a helyen fordul meg. Aki ügyesség és szerencse (!) folytán elegendő üzemi tőkével rendelkezik, azt nem lehet megróni, ha termését szokatlanul alacsony ár esetén akár egy egész évig nem adja el; aki viszont híján van az üzemi tőkének, vagy egyáltalában (!) a spekulációs szellemnek, az arra fog törekedni, hogy megkapja az átlagos napi árat, tehát kénytelen lesz eladni, amikor csak alkalma van erre. A gyapjút egy évnél tovább hevertetni szinte mindig kárral jár; gabonát, olajosmagvakat viszont néhány évig lehet raktározni, anélkül hogy minőségük romlana. Olyan termékeket, amelyeknek ára rendszerint rövid időközökben nagyot emelkedik vagy süllyed, pl. olajosmagvakat, komlót, takácsmácsonyát és hasonlókat, joggal nem adnak el azokban az években, amikor az ár mélyen a termelési ár alatt van. Legkevésbé olyan cikkek eladásánál szabad habozni, amelyek fenntartása napi költségeket okoz, pl. hízottmarhánál, vagy amelyek romlandók, pl. burgonyánál, gyümölcsnél stb. Némely vidéken egy-egy termék ára bizonyos évszakokban általában a legalacsonyabb, máskor viszont a legmagasabb; így például a gabona ára Márton napja körül némely helyen rendszerint alacsonyabb, mint karácsony és húsvét között. Továbbá egyes termékeket némely vidéken csak bizonyos időpontban lehet jól eladni, pl. a gyapjút olyan vidékek gyapjúpiacain, ahol egyébként a gyapjúkereskedelem rendszerint pang stb." (Kirchhof, 302. old.).

Ha a forgalmi idő második felét vizsgáljuk, amelyben a pénzt a termelőtőke elemeivé változtatják vissza, itt nemcsak ezt az átváltoztatást magát, önmagába véve, kell számba venni; nemcsak azt az időt, amely alatt a pénz visszaáramlik, a termék eladási piacának távolságától függően; hanem mindenekelőtt az előlegezett tőke ama részének méreteit is, amelynek állandóan pénzformában, pénztőke állapotában kell tartózkodnia.

Minden spekulációt figyelmen kívül hagyva, azon áruk bevásárlandó mennyisége, amelyeket termelési készletként állandóan raktáron kell tartani, e készlet megújításának időpontjaitól, tehát olyan körülményektől függ, amelyek viszont a piaci viszonyoktól függenek, s ezért különböző nyersanyagoknál stb. különbözők; itt tehát időről időre nagyobb mennyiségű pénzt kell egyszerre előlegezni. Ez a pénz

— a tőke megtérülése szerint — gyorsabban vagy lassabban, de mindig részletekben áramlik vissza. Egy részét rövidebb időközökben ugyancsak állandóan újra kiadják, tudniillik a munkabérre visszaváltoztatott részt. Másik részét azonban, amelynek az a rendeltetése, hogy nyersanyaggá stb. változtassák vissza, hosszabb időre fel kell halmozni mint tartalékalapot, akár vásárlás, akár fizetés céljából. Ez tehát pénztőke formájában van meg, noha a mennyiség, amelyben mint ilyen létezik, változó.

A következő fejezetben majd látni fogjuk, hogy más körülmények is, amelyek fakadhatnak mind a termelési, mind a forgalmi folyamatból, szükségessé teszik az előlegezett tőke bizonyos hányadának pénzformában való jelenlétét. Általánosságban azonban meg kell jegyezni, hogy a közgazdászok szívesen megfeledkeznek arról, hogy a vállalkozáshoz szükséges tőke egy része nemcsak áthalad egymás után a pénztőke, termelőtőke és árutőke három formáján, hanem hogy különböző részei állandóan egymás mellett is megtalálhatók ezekben a formákban, habár ezeknek a részeknek a viszonylagos nagysága állandóan változik. A közgazdászok különösen arról a részről feledkeznek meg, amely állandóan pénztőke formájában van jelen, noha éppen ez a körülmény igen fontos a polgári gazdaság megértéséhez, s ezért a gyakorlatban is érezteti hatását.

Tizenötödik fejezet

A MEGTÉRÜLÉSI IDŐ HATÁSA A TŐKEELŐLEG NAGYSÁGÁRA

Ebben és az ezt követő tizenhatodik fejezetben a megtérülési időnek a tőke értékesítésére gyakorolt hatását vizsgáljuk.

Vegyünk egy olyan árutőkét, amely egy, mondjuk, kilenchetes munkaperiódus terméke. Egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a termék értékének azt a részét, amelyet az állótőke átlagos kopása tett hozzá, valamint a termelési folyamat során hozzátett értéktöbbletet. Akkor e termék értéke egyenlő a termeléséhez előlegezett forgótőke, azaz a munkabér és az elhasznált nyers- és segédanyagok értékével. Mondjuk, hogy az ez érték = 900 font sterling, úgyhogy a heti kiadás 100 font sterling. A periodikus termelési idő tehát, amely itt egybeesik a munkaperiódussal, 9 hét. Mellékes, hogy itt olyan munkaperiódusról van-e szó, amely folytonos terméket eredményez, avagy olyan folytonos munkaperiódusról, amelynek eredménye megszakításos termék, ha a megszakításos termékből olyan mennyiséget visznek egyszerre piacra,

amely 9 hét munkájába kerül. Tegyük fel, hogy a forgalmi idő 3 hét. Az egész megtérülési periódus tehát 12 hét. 9 hét elteltével az előlegezett termelőtőke átváltozott árutőkévé, de most három hétig a forgalmi periódusban tartózkodik. Az új termelési idő tehát csak a 13. hét elején kezdődhet újra, s a termelés három hétig, vagyis a teljes megtérülési periódus egynegyedéig szünetelne. Az is mellékes, hogy az áru eladása tart-e átlagosan ennyi ideig, avagy ez az idő a piactól való távolságnak vagy az eladott áru fizetési határidőinek a következménye. A termelés 3 hónaponként 3 hétig szünetelne, tehát egy év alatt $4 \times 3 = 12$ hétig = = 3 hónapig, ami az évi megtérülési periódus $^1/_4$-e. A termelés folytonossá tétele és hétről hétre azonos méretekben való folytatása tehát csak kétféleképpen lehetséges.

Vagy a termelés méretét kell csökkenteni, úgyhogy a 900 font sterling elegendő legyen arra, hogy a munka mind a munkaperiódusban, mind az első megtérülés forgalmi idejében folytatható legyen. Akkor a 10. héttel új munkaperiódus, tehát új megtérülési periódus is kezdődik, mielőtt az első megtérülési periódus befejeződött, mert a megtérülési periódus tizenkéthetes, a munkaperiódus kilenchetes. Ha a 900 font sterlinget 12 hétre osztják el, egy hétre 75 font sterling jut. Először is, világos, hogy a vállalkozás ilyen csökkentett mérete az állótőke méreteinek megváltozását, tehát egyáltalában kisebb méretű vállalati befektetést tételez fel. Másodszor, kérdéses, hogy ez a csökkentés egyáltalában lehetséges-e, mert a termelésnek a különböző ágakban elért fejlettsége megköveteli a tőkebefektetés bizonyos normális minimumát, amely alatt az egyes vállalkozás versenyképtelenné válik. Ez a normális minimum a termelés tőkés fejlődésével állandóan növekszik, tehát nem változatlan. A mindenkor adott normális minimum és az állandóan növekvő normális maximum között azonban számos közbenső fok van, olyan közép, amely igen különböző méretű tőkebefektetéseket tesz lehetővé. E közép határai között tehát csökkentés is bekövetkezhet, s ennek határa maga a mindenkori normális minimum. — A termelés akadályoztatása, a piacok túltelítettsége, a nyersanyag drágulása stb. esetén a forgótőke normális befektetését, ha az állótőke nagysága adott, azzal korlátozzák, hogy csökkentik a munkaidőt, úgyhogy pl. csak félnapot dolgoznak; ugyanígy a virágzás idején, ha az állótőke nagysága adott, a forgótőke nem normális kibővítéséhez folyamodnak, részint azzal, hogy megnyújtják a munkaidőt, részint azzal, hogy a munkát intenzívebbé teszik. Olyan vállalkozásoknál, amelyek eleve számolnak az ilyen ingadozásokkal, részint a fenti eszközöket alkalmazzák, részint egyidejűleg nagyobb számú munkást dolgoztatnak, s ezt tartalék állótőke felhasználásával kötik össze, pl. a vasútnál tartalékmozdonyokat állítanak be stb. Itt azonban, ahol

normális viszonyokat tételezünk fel, az ilyen nem normális ingadozásokat figyelmen kívül hagyjuk.

A termelés folytonossá tételéhez tehát itt az szükséges, hogy ugyanazon forgótőke kiadása hosszabb időre, 9 hét helyett 12 hétre oszoljon el. Minden adott időközben csökkentett termelőtőke működik tehát; a termelőtőke forgórésze 100-ról 75-re, vagyis egynegyeddel csökkent. A teljes összeg, amellyel a 9 hetes munkaperiódus folyamán működő termelőtőke csökkent $= 9 \times 25 = 225$ font sterling, vagyis a 900 font sterling $^1/_4$-e. De a forgalmi idő aránya a megtérülési időhöz ugyancsak $^9/_{12} = {}^1/_4$. Ebből következik tehát: Ha a termelést az árutőkévé átváltoztatott termelőtőke forgalmi ideje alatt nem akarják megszakítani, hanem rendszeresen és folytonosan hétről hétre folytatni akarják, s ha e célra nem áll külön forgótőke rendelkezésre, akkor ezt csak úgy lehet elérni, hogy csökkentik a termelést, csökkentik a működő termelőtőke forgó alkotórészét. A forgalmi idő alatt végbemenő termelés számára ily módon felszabadított forgó tőkerész úgy aránylik az egész előlegezett forgótőkéhez, mint a forgalmi idő a megtérülés idejéhez. Ez, mint már megjegyeztük, csak olyan termelési ágakra érvényes, amelyekben a munkafolyamat hétről hétre azonos méretekben megy végbe, ahol tehát nem kell különböző munkaperiódusokban különböző tőkeösszegeket befektetni, mint a földművelésben.

Tegyük fel azonban megfordítva, hogy a vállalati befektetés jellege kizárja a termelés méretének csökkentését, s ennélfogva a hetenként előlegezendő forgótőke csökkentését is. Ebben az esetben a termelés folytonosságát csak pótlólagos forgótőkével, a fenti példában 300 font sterlinggel lehet elérni. A 12 hetes megtérülési periódus folyamán fokozatosan 1200 font sterlinget előlegeznek, amelynek 300 a negyedrésze, ahogyan 3 hét negyedrésze a 12-nek. A 9 hetes munkaperiódus után a 900 font sterling tőkeérték termelőtőke formájából átváltozott árutőke formájába. Munkaperiódusa lezárult, de ugyanazzal a tőkével nem lehet megújítani. A három hét alatt, amelynek folyamán a forgalom területén tartózkodik, s mint árutőke működik, a termelési folyamat szempontjából olyan állapotban van, mintha egyáltalában nem létezne. Itt a hitelviszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyjuk, s ezért feltételezzük, hogy a tőkés csak saját tőkével gazdálkodik. Miközben azonban az első munkaperiódusra előlegezett tőke, miután termelési folyamatát elvégezte, 3 héten át a forgalmi folyamatban tartózkodik, egy pótlólagosan befektetett 300 font sterlingnyi tőke működik, úgyhogy a termelés folytonossága nem szakad meg.

Itt most meg kell jegyezni a következőket:

Először: Az elsőnek előlegezett 900 font sterling tőke munkaperiódusa 9 hét elteltével befejeződött, s ez a tőke csak három hét

múlva, tehát a 13. hét elején áramlik vissza. De a 300 font sterling pótlólagos tőkével azonnal új munkaperiódust kezdenek meg. Éppen ez biztosítja a termelés folytonosságát.

Másodszor: A 900 font sterling eredeti tőke funkciói és az első 9 hetes munkaperiódus végén újonnan hozzátett 300 font sterling tőke funkciói — mely utóbbi tőke a második munkaperiódust az első lezárulása után megszakítás nélkül megnyitja — az első megtérülési periódusban pontosan el vannak határolva vagy legalábbis elhatárolhatók, a második megtérülési periódus folyamán viszont összefonódnak.

Tegyük szemléletessé a folyamatot:

Első 12 hetes megtérülési periódus. Első 9 hetes munkaperiódus; az itt előlegezett tőke megtérülése a 13. hét elején befejeződik. Az utolsó 3 hét folyamán a 300 font sterling pótlólagos tőke működik és ez nyitja meg a második 9 hetes munkaperiódust.

Második megtérülési periódus. A 13. hét elején 900 font sterling visszaáramlott és új megtérülésbe kezdhet. De a második munkaperiódust a pótlólagos 300 font sterling a 10. héten már megnyitotta; a 13. hét elején ennek révén a munkaperiódus egyharmada már lezajlott, 300 font sterling átváltozott termelőtőkéből termékké. Minthogy már csak 6 hét szükséges a második munkaperiódus befejezéséhez, ezért a visszaáramlott 900 font sterling tőkének csak kétharmada, vagyis 600 font sterling kerülhet bele a második munkaperiódus termelési folyamatába. Az eredeti 900 font sterlingből 300 font sterling felszabadul ugyanarra a szerepre, amelyet az első munkaperiódusban a 300 font sterling pótlólagos tőke játszott. A második megtérülési periódus 6. hetének végén lezárul a második munkaperiódus. Az erre befektetett 900 font sterling tőke 3 hét múlva, tehát a második 12 hetes megtérülési periódus 9. hetének végén folyik vissza. Megtérülési idejének 3 hete folyamán a felszabadult 300 font sterling tőke lép működésbe. Ezzel megkezdődik a 900 font sterling tőke harmadik munkaperiódusa a második megtérülési periódus 7. hetében, vagyis a 19. naptári héten.

Harmadik megtérülési periódus. A második megtérülési periódus 9. hetének végén újból 900 font sterling áramlik vissza. De a harmadik munkaperiódus már az előző megtérülési periódus 7. hetében megkezdődött, és 6 hét már eltelt. Ez a munkaperiódus tehát már csak 3 hétig tart. A visszaáramlott 900 font sterlingből tehát csak 300 font sterling kerül be a termelési folyamatba. A negyedik munkaperiódus kitölti e megtérülési periódus további 9 hetét, s ily módon a 37. naptári héten egyszerre kezdődik meg a negyedik megtérülési periódus és az ötödik munkaperiódus.

A számítás egyszerűsítésére tételezzük fel, hogy a munkaperiódus 5 hét, a forgalmi idő 5 hét, tehát a megtérülési periódus 10 hét; vegyük

az évet 50 hetesnek, s a heti tőkeráfordítás legyen 100 font sterling. A munkaperiódus tehát 500 font sterling forgótőkét igényel, a forgalmi idő pedig további 500 font sterling pótlólagos tőkét. Ebben az esetben a munkaperiódusok és a megtérülési idők a következőképpen alakulnak:

Munkaperiódusok	Hét	Áru font sterling	Visszaáramlik
1.	1— 5	500	a 10. hét végén
2.	6—10	500	« 15. « «
3.	11—15	500	« 20. « «
4.	16—20	500	« 25. « «
5.	21—25	500	« 30. « «

Ha a forgalmi idő = 0, tehát a megtérülési idő egyenlő a munkaperiódussal, akkor a megtérülések évi száma egyenlő a munkaperiódusok számával. Öthetes munkaperiódus esetében tehát $\frac{50}{5}$ hét = 10, s a megtérült tőke értéke = $500 \times 10 = 5\,000$. Táblázatunk szerint, amelyben öthetes forgalmi időt tételezünk fel, évente szintén 5000 font sterling értékű árut termelnek, ebből azonban $^1/_{10} = 500$ font sterling állandóan árutőke alakjában van és csak 5 hét múlva áramlik vissza. Az év végén tehát a tizedik munkaperiódus (46—50. munkahét) terméke csak felét végezte el megtérülési idejének, mert forgalmi ideje a következő év első 5 hetére esik.

Vegyünk még egy harmadik példát: A munkaperiódus 6 hét, a forgalmi idő 3 hét, a munkafolyamatra fordított heti előleg 100 font sterling.

1. munkaperiódus: 1—6. hét. A 6. hét végén 600 font sterling árutőke, amely a 9. hét végén áramlik vissza.
2. munkaperiódus: 7—12. hét. A 7—9. hét folyamán 300 font sterling pótlólagos tőke van előlegezve. A 9. hét végén 600 font sterling áramlik vissza. Ebből 300 font sterlinget előlegeznek a 10—12. hétre; a 12. hét végén tehát pénzben van 300 font sterling, árutőkében 600 font sterling, amely a 15. hét végén áramlik vissza.
3. munkaperiódus: 13—18. hét. A 13—15. héten előlegezik a fentemlített 300 font sterlinget, majd visszaáramlik 600 font sterling, amelyből 300 font sterlinget a 16—18. hétre előlegeznek. A 18. hét végén 300 font sterling van folyékony állapotban, pénzben, és 600 font sterling árutőkében, amely a 21. hét végén áramlik vissza. (Ennek az esetnek részletesebb ábrázolását lásd a II. pont alatt később.)

Tehát 9 munkaperiódus (= 54 hét) alatt $600 \times 9 = 5400$ font sterling árut termelnek. A kilencedik munkaperiódus végén a tőkésnek 300 font sterlingje van pénzben és 600 font sterlingje áruban, mely még nincsen túl forgalmi idején.

E három példa összehasonlításánál először is azt látjuk, hogy csak a második példában fordul elő az 500 font sterling I. sz. tőke állandó felváltása az ugyancsak 500 font sterling II. sz. pótlólagos tőkével és viszont, úgy hogy ez a két tőkerész egymástól elkülönülten mozog. Ez itt csak azért van így, mert azt az egészen kivételes esetet feltételeztük, hogy a munkaperiódus és a forgalmi idő két egyenlő fele a megtérülési periódusnak. Minden más esetben, bármekkora az eltérés a megtérülési periódus e két része között, a két tőke mozgásai már a második megtérülési periódustól kezdve összefonódnak, mint az I. és a III. példában. Ekkor a II. sz. pótlólagos tőke alkotja az I. sz. tőke egy részével együtt a második megtérülési periódusban működő tőkét, miközben az I. sz. tőke maradéka felszabadul a II. sz. tőke eredeti funkciója számára. Az árutőke forgalmi ideje alatt működő tőke itt nem azonos azzal a II. sz. tőkével, amelyet eredetileg erre a célra előlegeztek, de vele egyenlő értékű és ugyanakkora hányada az előlegezett össztőkének.

Másodszor: Az a tőke, amely a munkaperiódus folyamán működött, a forgalmi idő alatt parlagon hever. A második példában a tőke a munkaperiódus öt hete alatt működik és a forgalmi idő öt hetében parlagon hever. A teljes idő tehát, amely alatt az I. sz. tőke ebben az esetben az év során parlagon hever, egy fél év. Erre az időre lép aztán működésbe a II. sz. pótlólagos tőke, amely tehát a szóban forgó esetben ugyancsak egy fél évig hever parlagon. De a termelés folytonosságát a forgalmi idő alatt is biztosító pótlólagos tőke nagyságát nem a forgalmi idők évi teljes tartama, illetve összege határozza meg, hanem csak a forgalmi idő és a megtérülési idő aránya. (Itt természetesen feltételezzük, hogy valamennyi megtérülés azonos feltételek között megy végbe.) Ezért a II. példában 500 font sterling pótlólagos tőkére van szükség, nem pedig 2500 font sterlingre. Ez egyszerűen abból adódik, hogy a pótlólagos tőke éppúgy belekerül a megtérülésbe, mint az eredetileg előlegezett, s ezért nála a megtérülések száma éppúgy pótolja a tőke tömegét, mint annál.

Harmadszor: Az itt vizsgált körülményeken mit sem változtat, ha a termelési idő hosszabb, mint a munkaidő. Ez természetesen megnyújtja a teljes megtérülési periódusokat, de e meghosszabbodott megtérülés miatt a munkafolyamat nem követel pótlólagos tőkét. A pótlólagos tőkének csak az a hivatása, hogy betömje a munkafolyamatban a forgalmi idő folytán keletkező réseket; tehát a termelést csak a forgalmi időből fakadó zavaroktól kell megvédenie; olyan zavarokat,

amelyek magának a termelésnek a feltételeiből fakadnak, más, itt most nem vizsgált módon kell kiegyenlíteni. Vannak azonban olyan vállalkozások, amelyekben csak időnként, rendelésre dolgoznak, ahol tehát az egyes munkaperiódusok között szünetek lehetségesek. Az ilyeneknél a pótlólagos tőke szükségessége pro tanto (ennyiben) elesik. Másrészt a legtöbb idénymunkánál a visszaáramlás idejének is bizonyos határa van. Ugyanazt a munkát a következő évben nem lehet megújítani ugyanazzal a tőkével, ha közben a tőke forgalmi ideje le nem telt. A forgalmi idő viszont rövidebb is lehet, mint az egyik termelési periódustól a következőig tartó időköz. Ilyen esetben a tőke parlagon hever, ha a közbenső időben nem használják fel más célra.

Negyedszer: Az egy munkaperiódusra előlegezett tőkét, például a 600 font sterlinget a III. példában, részint nyers- és segédanyagokra fordítják, termelési készletre a munkaperiódus számára, vagyis állandó forgótőkére — részint pedig változó forgótőkére, vagyis magának a munkának a megfizetésére. Előfordulhat, hogy az állandó forgótőkére fordított rész nem ugyanennyi ideig tartózkodik termelési készlet formájában, például a nyersanyag nem az egész munkaperiódusra van raktáron, a szenet csak minden két hétben szerzik be. Ilyenkor azonban — minthogy a hitelt itt még kizárjuk —, ha a tőke e része nem termelési készlet formájában van meg, akkor pénz formájában kell rendelkezésre állnia, hogy szükség szerint termelési készletté lehessen átváltoztatni. Ez nem érinti a 6 hétre előlegezett állandó forgótőke értékének a nagyságát. Ezzel szemben — ha az előre nem látható kiadásokra félretett pénzkészletet, tehát a zavarok kiegyenlítésére szolgáló tulajdonképpeni tartalékalapot nem vesszük számításba — a munkabért rövidebb periódusokban, többnyire hetenként fizetik. Ezért, hacsak a tőkés nem kényszeríti a munkást arra, hogy munkáját hosszabb időre előlegezze, a munkabérre szükséges tőkének pénzformában kell meglennie. Visszaáramláskor tehát a tőke egy részét pénzformában kell megtartani a munka megfizetésére, a másik részt viszont termelési készletté lehet átváltoztatni.

A pótlólagos tőke ugyanúgy tagolódik, mint az eredeti. Az I. sz. tőkétől megkülönbözteti azonban az, hogy (a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyva) már az I. sz. tőke első munkaperiódusának egész tartama alatt (bár ebbe nem kerül bele) előlegezni kell, hogy saját munkaperiódusára rendelkezésre álljon. Előfordulhat, hogy már ez alatt az idő alatt átváltoztatják, legalábbis részben, állandó forgótőkévé, amelyet az egész megtérülési periódusra előlegeznek. Az, hogy ezt a formát milyen mértékben ölti magára, vagy mennyit időzik pótlólagos pénztőke formájában addig a pillanatig, amikor ez az átváltozás szükségessé válik, az részint az egyes

termelési ágak sajátos termelési feltételeitől, részint helyi körülményektől, részint a nyersanyagok áringadozásaitól stb. függ. A társadalmi össztőkét tekintve, e pótlólagos tőke többé vagy kevésbé jelentékeny része mindig a pénztőke állapotában leledzik hosszabb időn át. Ami viszont a II. sz. tőke munkabérre előlegezendő részét illeti, ezt mindig csak fokozatosan változtatják át munkaerővé, amilyen mértékben a kisebb munkaperiódusokat elvégzik és kifizetik. A II. sz. tőkének ez a része tehát a munkaperiódus egész tartama alatt pénztőke formájában van jelen, mindaddig, amíg munkaerővé való átváltoztatása útján részt nem vesz a termelőtőke funkciójában.

Az I. sz. tőke forgalmi idejének termelési idővé való átváltoztatásához szükséges pótlólagos tőke közbejötte tehát nemcsak az előlegezett tőke nagyságát és az össztőke előlegezési idejét növeli meg, hanem az előlegezett tőkének azt a részét is, amely pénzkészletként létezik, tehát pénztőke állapotában van és formáját tekintve potenciális pénztőke.

Ez akkor is így van — mind a termelési készlet, mind a pénzkészlet formájában levő előleget illetően —, ha a tőkének a forgalmi idő okozta kettéosztása az első munkaperiódusra szánt tőkére és a forgalmi időre szánt pótlólagos tőkére, nem a befektetett tőke megnövelésével, hanem a termelés méreteinek csökkentésével jön létre. A termelés méreteihez képest a pénzformában lekötött tőke növekedése itt még nagyobb is.

A tőkének ez a felosztása eredeti termelőtőkére és pótlólagos tőkére azt eredményezi, hogy a munkaperiódusok megszakítás nélkül követik egymást, s az előlegezett tőkének mindig egyenlő nagyságú része működik mint termelőtőke.

Nézzük a II. példát. A termelési folyamatban 500 font sterling tőke tartózkodik állandóan. Minthogy a munkaperiódus = 5 hét, ez a tőke 50 hét alatt (amit egy évnek veszünk), tízszer működik. Ezért a termék értéke, ha az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk, $10 \times 500 = 5000$ font sterling. A közvetlenül és megszakítás nélkül a termelési folyamatban dolgozó tőke — az 500 font sterling tőkeérték — szempontjából tehát a forgalmi idő látszólag teljesen eltűnt. A megtérülési periódus egybeesik a munkaperiódussal; a forgalmi idő = 0.

Ha azonban az 500 font sterling tőkét az öthetes forgalmi idő rendszeresen gátolná termelő tevékenységében, úgyhogy csak a tízhetes teljes megtérülési periódus befejeztével lenne újra termelőképes, akkor az év 50 hetében 5 tízhetes megtérülésre kerülne sor; ezen belül 5 öthetes termelési periódusra, tehát összesen 25 termelési hétre, amelynek összterméke $5 \times 500 = 2500$ font sterling; továbbá 5 öthetes forgalmi időre, tehát ugyancsak 25 hét teljes forgalmi időre. Ha itt azt mondjuk:

az 500 font sterling tőke az év folyamán ötször térült meg, akkor világosan kitűnik, hogy minden egyes megtérülési periódus felében ez az 500 font sterling tőke egyáltalában nem is működött termelőtőkeként, és hogy, mindent egybevéve, csak egy fél éven át működött, a másik fél évben viszont nem.

Példánkban a szóban forgó öt forgalmi időre közbelép az ötszáz font sterling pótlólagos tőke, s ezzel a megtérülés 2 500 font sterlingről 5 000 font sterlingre növekszik. De most az előlegezett tőke sem 500 font sterling, hanem 1 000 font sterling. Márpedig 5 000 : 1 000 = 5. Tehát nem tíz, hanem öt megtérülés. Valóban így is számolnak. De amikor aztán azt mondják, hogy az 1 000 font sterling tőke ötször térült meg az év folyamán, a tőkések üres fejéből már tovatűnt a forgalmi idő emléke, s kialakul az a zűrzavaros elképzelés, hogy ez a tőke az egymást követő öt megtérülés során állandóan a termelési folyamatban működött. Ha azonban azt mondjuk, hogy ez az 1 000 font sterling tőke ötször térült meg, akkor ez magában foglalja mind a forgalmi időt, mind a termelési időt. Valójában, ha tényleg állandóan 1 000 font sterling tevékenykedett volna a termelési folyamatban, akkor ennek feltevéseink szerint 10 000 font sterling és nem 5 000 font sterling értékű terméket kellett volna eredményeznie. De ahhoz, hogy a termelési folyamatban állandóan 1 000 font sterling tartózkodjék, 2 000 font sterlinget kellett volna egyáltalában előlegezni. A közgazdászok, akik általában egyetlen világos szót sem mondanak a megtérülés mechanizmusáról, állandóan szem elől tévesztik ezt a fő mozzanatot, hogy az ipari tőkének mindig csak egy része lehet ténylegesen lekötve a termelési folyamatban, ha megszakítás nélkül akarnak termelni. Miközben az egyik rész a termelési periódusban van, egy másik résznek állandóan a forgalmi periódusban kell lennie. Vagy, más szavakkal, az egyik rész csak azzal a feltétellel működhet termelőtőkeként, hogy egy másik részt áru- vagy pénztőke formájában elvonnak a tulajdonképpeni termeléstől. Azáltal, hogy ezt nem veszik észre, egyáltalában szem elől tévesztik a pénztőke jelentőségét és szerepét.

Most meg kell vizsgálnunk, milyen különbséget okoz a megtérülésben, ha a megtérülési periódus két szakasza — a munkaperiódus és a forgalmi periódus — egyenlő, vagy ha a munkaperiódus nagyobb vagy kisebb, mint a forgalmi periódus, továbbá hogy milyen hatással van ez a tőkének pénztőke formájában való lekötésére.

Feltételezzük, hogy a hetenként előlegezendő tőke valamennyi esetben 100 font sterling és a megtérülési periódus 9 hét, hogy tehát minden egyes megtérülési periódusra 900 font sterling tőkét kell előlegezni.

I. A munkaperiódus és a forgalmi periódus egyenlő

Ebből az esetből, amely a valóságban csak véletlen kivétel ugyan, kell kiindulnunk, mert a viszonyok itt mutatkoznak a legegyszerűbben és legvilágosabban.

A két tőke (az I. sz. tőke, amelyet az első munkaperiódusra előlegeztek, és a II. sz. pótlólagos tőke, amely az I. sz. tőke forgalmi periódusa alatt működik) váltogatja egymást mozgásában, anélkül hogy összefonódnának. Ezért az első periódus kivételével a két tőke mindegyikét csak a saját megtérülési periódusára előlegezik. A megtérülési periódus, tegyük fel, itt is, mint a későbbi példákban, 9 hét, tehát a munkaperiódus és a forgalmi periódus külön-külön 4½ hét. Az évi séma ekkor a következő:

I. TÁBLÁZAT

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Előleg font sterling	Forgalmi periódusok
	hét	hét		hét
I.	1— 9	1— 4½	450	4½— 9
II.	10—18	10—13½	450	13½—18
III.	19—27	19—22½	450	22½—27
IV.	28—36	28—31½	450	31½—36
V.	37—45	37—40½	450	40½—45
VI.	46—(54)	46—49½	450	49½—(54)[31]

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Előleg font sterling	Forgalmi periódusok
	hét	hét		hét
I.	4½—13½	4½— 9	450	10—13½
II.	13½—22½	13½—18	450	19—22½
III.	22½—31½	22½—27	450	28—31½
IV.	31½—40½	31½—36	450	37—40½
V.	40½—49½	40½—45	450	40—49½
VI.	49½—(58½)	49½—(54)	450	(55—58½)

[31] A második megtérülési évbe eső hetek zárójelben vannak.

Az 51 hét folyamán, amelyet itt egy évnek veszünk, az I. sz. tőke hat teljes munkaperiódust végzett, tehát $6 \times 450 = 2\,700$ font sterling értékű árut termelt, a II. sz. tőke pedig öt teljes munkaperiódus alatt $5 \times 450 = 2250$ font sterling értékű árut állított elő. Ezenfelül a II. sz. tőke az év utolsó $1^1/_2$ hetében (az 50. hét közepétől az 51. hét végéig) még 150 font sterling értékű árut termelt — össztermék 51 hét alatt: 5 100 font sterling. A közvetlen értéktöbblettermelés szempontjából tehát, amely csak a munkaperiódus alatt történik, a 900 font sterling össztőke $5^2/_3$-szor térült volna meg ($5^2/_3 \times 900 =$ = 5 100 font sterling). De ha a valóságos megtérülést nézzük, azt látjuk, hogy az I. sz. tőke $5^2/_3$-szor térült meg, mert az 51. hét végén hatodik megtérülési periódusának 3 hete még hátra van; $5^2/_3 \times 450 =$ = 2 550 font sterling; a II. sz. tőke pedig $5^1/_6$-szor térült meg, mert hatodik megtérülési periódusának csak $1^1/_2$ hetét végezte el, a többi $7^1/_2$ hét tehát a következő évre esik; $5^1/_6 \times 450 = 2\,325$ font sterling; valóságos összmegtérülés = 4 875 font sterling.

Tekintsük az I. sz. és a II. sz. tőkét két egymással szemben teljesen önálló tőkének. Mozgásaikban teljesen önállóak; ezek a mozgások egymást csak azért egészítik ki, mert e tőkék munka- és forgalmi periódusai közvetlenül váltogatják egymást. E tőkéket két teljesen független tőkének tekinthetjük, amelyek különböző tőkések kezében vannak.

Az I. sz. tőke öt teljes megtérülési periódust végzett, a hatodiknak pedig elvégezte a kétharmadát. Az év végén árutőke formájában van, amelynek normális realizálásához még 3 hét szükséges. Ez idő alatt nem léphet be a termelési folyamatba. Mint árutőke működik: forog. Utolsó megtérülési periódusának csak $^2/_3$-át végezte el. Ezt így fejezzük ki: csak $^2/_3$-szor térült meg, összértékének csak $^2/_3$-a végzett teljes megtérülést. Azt mondjuk: 450 font sterling 9 hét alatt végzi el a megtérülését, 300 font sterling tehát 6 hét alatt. Ennél a kifejezési módnál elhanyagoljuk a megtérülési idő két sajátosan különböző alkotórésze közötti szerves viszonyokat. Annak, hogy a 450 font sterling előlegezett tőke $5^2/_3$ megtérülést végzett, csak annyi a pontos értelme, hogy ötször teljesen megtérült és a hatodik megtérülésnek csak $^2/_3$-át végezte el. Abban a kifejezésben viszont, hogy a megtérült tőke az előlegezett tőke $5^2/_3$-szorosával egyenlő, tehát a fenti esetben $= 5^2/_3 \times 450$ font sterling = 2 550 font sterling, az a helyes, hogy ha ezt a 450 font sterling tőkét nem egészítené ki egy másik 450 font sterling tőke, akkor valóban egy részének a termelési folyamatban, egy másik részének pedig a forgalmi folyamatban kellene tartózkodnia. Ha a megtérülési időt a megtérült tőke tömegével akarjuk kifejezni, akkor ez mindig csak már meglevő érték tömegével (valójában a kész termék tömegével)

lehetséges. Az a körülmény, hogy az előlegezett tőke nincs olyan állapotban, amelyben a termelési folyamatot újból megkezdhetné, abban fejeződik ki, hogy csak egy része van termelőképes állapotban, vagy a termelőképes állapot folytonos biztosításához a tőkét fel kellene osztani egy olyan részre, amely állandóan a termelési periódusban, és egy olyanra, amely állandóan a forgalmi periódusban tartózkodik, aszerint, hogy ezek a periódusok hogyan aránylanak egymáshoz. Itt ugyanaz a törvény hat, amely szerint az állandóan működő termelőtőke tömegét a forgalmi idő és a megtérülési idő aránya határozza meg.

A II. sz. tőkéből az 51. hét végén, amelyet itt az év befejezésének tekintünk, 150 font sterling van előlegezve a még nem kész termék termelésére. Egy további rész állandó forgótőke — nyersanyag stb. — formájában tartózkodik, azaz olyan formában, amelyben mint termelőtőke működhet a termelési folyamatban. Egy harmadik rész azonban pénzformában van, mégpedig legalábbis a munkaperiódus hátralevő részére (3 hétre) szánt munkabér összege, amelyet azonban csak minden hét végén fizetnek ki. Bár a tőkének ez a része az új év, tehát az új megtérülési ciklus elején nem termelőtőke formájában, hanem pénztőke formájában van meg, s ezért nem léphet be a termelési folyamatba, mégis az új megtérülés kezdetén változó forgótőke, azaz eleven munkaerő már tevékenykedik a termelési folyamatban. Ez a jelenség annak a következménye, hogy a munkaerőt ugyan a munkaperiódus elején, mondjuk hetenként, veszik meg és használják el, de csak a hét végén fizetik. A pénz itt mint fizetési eszköz szerepel. Ezért egyrészt mint pénz még a tőkés kezében van, másrészt viszont a munkaerő, vagyis az az áru, amellyé átváltoztatják, már a termelési folyamatban tevékenykedik, tehát ugyanaz a tőkeérték itt kettőzötten jelenik meg.

Ha csak a munkaperiódusokat vizsgáljuk, akkor

az I. sz. tőke $6 \times 450 = 2\,700$ font sterlinget termel
a II. « « $5^1/_3 \times 450 = 2\,400$ « « «

összesen tehát $5^2/_3 \times 900 = 5\,100$ font sterlinget termelnek.

Az előlegezett 900 font sterling össztőke tehát az év folyamán $5^2/_3$-szor működött termelőtőkeként. Az értéktöbblet termelése szempontjából egyre megy, hogy felváltva mindig 450 font sterling működik-e a termelési folyamatban és mindig 450 font sterling a forgalmi folyamatban, avagy 900 font sterling működik $4^1/_2$ héten át a termelési folyamatban és a következő $4^1/_2$ héten át a forgalmi folyamatban.

Ha viszont a megtérülési periódusokat vizsgáljuk, akkor

az I. sz. tőke $5^2/_3 \times 450 = 2\,550$ font sterling
a II. « « $5^1/_6 \times 450 = 2\,325$ « «

tehát az össztőke $5^5/_{12} \times 900 = 4\,875$ font sterling

megtérülést eredményezett. Az össztőke megtérüléseinek száma ugyanis egyenlő az I. és a II. sz. tőke révén megtérült értékek összege, osztva az I. és a II. sz. tőke összegével.

Meg kell jegyeznünk, hogy ha az I. és a II. sz. tőkék egymással szemben önállók volnának, akkor is csak különböző önálló részei volnának a szóban forgó termelési területen előlegezett társadalmi tőkének. Ha tehát a társadalmi tőke a termelésnek ezen a területén csak az I. és a II. sz. tőkéből állana, akkor megtérülésére ugyanaz a számítás volna érvényes, amely itt egyazon magántőke I. és II. sz. alkotórészeire vonatkozik. Még tágabban ez a számítás érvényes a társadalmi össztőkének bármely, a termelés valamely sajátos területén befektetett részére. Végeredményben pedig a társadalmi össztőke megtérüléseinek száma egyenlő a termelés különböző területein megtérült tőke összege, osztva a termelés e területein előlegezett tőke összegével.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy itt ugyanabban a magánvállalkozásban az I. és a II. sz. tőke megtérülési évei, ha pontosan vesszük, különbözők, mert a II. sz. tőke megtérülési ciklusa $4^1/_2$ héttel később kezdődik, mint az I. sz. tőkéé, s ezért az I. sz. tőke éve $4^1/_2$ héttel korábban ér véget, mint a II. sz. tőkéé. Hasonlóképpen egyazon termelési terület különböző magántőkéi teljesen különböző időpontokban kezdik meg vállalkozásukat, s ezért évi megtérüléseik is az év különböző időpontjaiban fejeződnek be. Ugyanaz az átlagszámítás, amelyet fentebb az I. és II. sz. tőkére alkalmaztunk, itt is elegendő ahhoz, hogy a társadalmi össztőke különböző önálló részeinek megtérülési éveit egy egységes megtérülési évre redukáljuk.

II. A munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál

Az I. és II. sz. tőkék munka- és megtérülési periódusai nem váltogatják, hanem keresztezik egymást. Ugyanakkor itt tőke szabadul fel, ami az előbb vizsgált esetben nem fordult elő.

Ez azonban nem változtat azon, hogy továbbra is 1. az előlegezett össztőke munkaperiódusainak száma egyenlő a két előlegezett tőkerész évi termékének értékösszege, osztva az előlegezett össztőkével, és 2. az össztőke megtérüléseinek száma egyenlő a két megtérült értékmennyiség összege, osztva a két előlegezett tőke összegével. A két

tőkerészt itt is úgy kell tekintenünk, mintha egymástól teljesen független megtérüléseket végeznének.

Ismét azt feltételezzük tehát, hogy a munkafolyamatra hetenként 100 font sterlinget kell előlegezni. Tegyük fel, hogy a munkaperiódus 6 hétig tart, tehát mindenkor 600 font sterling előleget igényel (I. sz. tőke). A forgalmi periódus 3 hét; tehát a megtérülési periódus 9 hét, akárcsak az előbb. Az I. sz. tőke háromhetes forgalmi periódusának tartamára 300 font sterling II. sz. tőke lép sorompóba. Ha a kettőt egymástól független tőkéknek tekintjük, az évi megtérülés sémája így alakul:

II. TÁBLÁZAT

I. sz. tőke, 600 font sterling

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Előleg font sterling	Forgalmi periódusok
	hét	hét		hét
I.	1— 9	1— 6	600	7— 9
II.	10—18	10—15	600	16—18
III.	19—27	19—24	600	25—27
IV.	28—36	28—33	600	34—36
V.	37—45	37—42	600	43—45
VI.	46—(54)	46—51	600	(52—54)

II. sz. pótlólagos tőke, 300 font sterling

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Előleg font sterling	Forgalmi periódusok
	hét	hét		hét
I.	7—15	7— 9	300	10—15
II.	16—24	16—18	300	19—24
III.	25—33	25—27	300	28—33
IV.	34—42	34—36	300	37—42
V.	43—51	43—45	300	46—51

A termelési folyamat egész éven át szakadatlanul, változatlan méretekben megy végbe. Az I. és a II. sz. tőke teljesen elkülönült marad. De ahhoz, hogy elkülönülten ábrázolhassuk őket, valóságos kereszteződésüket és összefonódásukat szét kellett szakítanunk, s ezáltal a

megtérülési számot is meg kellett változtatnunk. A fenti táblázat szerint ugyanis

az I. sz. tőke	$5^2/_3 \times 600 = 3\,400$ font sterling, és
a II. « «	$5 \times 300 = 1\,500$ « «
tehát az össztőke	$5^4/_9 \times 900 = 4\,900$ font sterling

megtérülést eredményezne. Ez azonban nem igaz, mert mint látni fogjuk, a valóságos termelési és forgalmi periódusok nem esnek teljesen egybe a fenti séma periódusaival, amelyben elsősorban arra törekedtünk, hogy az I. és a II. sz. tőkét egymástól független tőkének tüntessük fel.

A valóságban ugyanis a II. sz. tőkének nincs az I. sz. tőkétől elválasztott külön munka- és forgalmi periódusa. A munkaperiódus 6 hét, a forgalmi periódus 3 hét. Minthogy a II. sz. tőke csak 300 font sterling, ezért egy munkaperiódusnak csak egy részét töltheti ki. Így is van. A 6. hét végén 600 font sterling termékérték kerül forgalomba, amely a 9. hét végén pénzben visszaáramlik. Ezzel a 7. hét elején működésbe lép a II. sz. tőke és fedezi a következő munkaperiódus szükségleteit a 7—9. hétre. Feltevésünk szerint azonban a 9. hét végén a munkaperiódusnak csak a fele telt le. Ezért a 10. hét kezdetén az éppen visszaáramlott 600 font sterling I. sz. tőke ismét működésbe lép és 300 font sterlinggel fedezi a 10—12. hétre szükséges előlegeket. Ezzel befejeződött a második munkaperiódus. 600 font sterling termékérték a forgalomban tartózkodik, és a 15. hét végén majd visszaáramlik; ezenkívül azonban 300 font sterling, vagyis az eredeti II. sz. tőke összege felszabadult és a következő munkaperiódus első felében, tehát a 13—15. héten módjában áll működni. Ennek az időnek az elteltével aztán a 600 font sterling ismét visszaáramlik; ebből 300 font sterling elegendő a munkaperiódus végéig, 300 font sterling pedig felszabadul a következő munkaperiódusra.

A dolog tehát a következőképpen megy végbe:

I. megtérülési periódus: 1—9. hét.
  1. munkaperiódus: 1—6. hét. A 600 font sterling I. sz. tőke működik.
  1. forgalmi periódus: 7—9. hét. A 9. hét végén 600 font sterling visszaáramlik.

II. megtérülési periódus: 7—15. hét.
  2. munkaperiódus: 7—12. hét.
    Első fele: 7—9. hét. A 300 font sterling II. sz. tőke működik. A 9. hét végén 600 font sterling pénzben visszaáramlik (I. sz. tőke).

Második fele: 10—12. hét. Az I. sz. tőkéből 300 font sterling működik. Az I. sz. tőke másik 300 font sterlingje szabadon marad.

2. forgalmi periódus: 13—15. hét.

A 15. hét végén 600 font sterling (amelynek fele I. sz. és a fele II. sz. tőke) pénzben visszaáramlik.

III. megtérülési periódus: 13—21. hét.

3. munkaperiódus: 13—18. hét.

Első fele: 13—15. hét. A felszabadult 300 font sterling működésbe lép. A 15. hét végén 600 font sterling pénzben visszaáramlik.

Második fele: 16—18. hét. A visszaáramlott 600 font sterlingből 300 font sterling működik, a másik 300 font sterling ismét szabadon marad.

3. forgalmi periódus: 19—21. hét, amelynek végén ismét 600 font sterling áramlik vissza pénzben; ebben a 600 font sterlingben az I. és a II. sz. tőke most úgy egybeolvad, hogy nem lehet őket megkülönböztetni egymástól.

Ily módon 600 font sterling tőke nyolc teljes megtérülési periódust (I: 1—9. hét; II: 7—15. hét; III: 13—21.; IV: 19—27.; V: 25—33.; VI: 31—39.; VII: 37—45.; VIII: 43—51. hét) végez el az 51. hét végéig. Minthogy azonban a 49—51. hét a nyolcadik forgalmi periódusra esik, erre az időre be kell lépnie a 300 font sterling felszabadult tőkének, hogy a termelés tovább folytatódjék. Ezzel a megtérülés az év végén így alakul: 600 font sterling nyolcszor végezte el körforgását — ez 4 800 font sterling; ehhez jön az utolsó 3 hét (49—51.) terméke, amely azonban 9 hetes körforgásának csak egyharmadát végezte el, tehát a megtérülési összegben nagyságának csak egyharmadával, 100 font sterlinggel jön számba. Ha tehát az 51 hetes év terméke = = 5 100 font sterling, akkor a megtérült tőke csak 4 800 + 100 = 4 900 font sterling; tehát a 900 font sterling előlegezett össztőke $5^4/_9$-szer térült meg, vagyis valamivel többször, mint az I. esetben.

Ebben a példában olyan esetet tételeztünk fel, ahol a munkaidő a megtérülési periódus kétharmada, a forgalmi idő pedig egyharmada, tehát a munkaidő egyszerű többszöröse a forgalmi időnek. Felvetődik a kérdés, hogy a tőke itt megállapított felszabadulása akkor is bekövetkezik-e, ha ez nem így van?

Tegyük fel, hogy a munkaperiódus = 5 hét, a forgalmi idő = 4 hét, a heti tőkeelőleg pedig 100 font sterling.

I. megtérülési periódus: 1—9. hét.

1. munkaperiódus: 1—5. hét. Az I. sz. tőke = 500 font sterling működik.

1. forgalmi periódus: 6—9. hét. A 9. hét végén 500 font sterling pénzben visszaáramlik.

II. megtérülési periódus: 6—14. hét.

2. munkaperiódus: 6—10. hét.

Első szakasz: 6—9. hét. A II. sz. tőke = 400 font sterling működik. A 9. hét végén az I. sz. tőke = 500 font sterling pénzben visszaáramlik.

Második szakasz: 10. hét. A visszaáramlott 500 font sterlingből 100 font sterling működik. A többi 400 font sterling szabadon marad a következő munkaperiódusra.

2. forgalmi periódus: 11—14. hét. A 14. hét végén 500 font sterling pénzben visszaáramlik.

A 14. hét végéig (11—14.) a korábban felszabadult 400 font sterling működik; a később visszaáramlott 500 font sterlingből 100 font sterling kiegészíti a harmadik munkaperiódus (11—15. hét) szükségletét, úgyhogy ismét 400 font sterling szabadul fel a negyedik munkaperiódus számára. Ugyanez a jelenség ismétlődik meg minden munkaperiódusban; a munkaperiódus kezdetén 400 font sterling áll rendelkezésre, amely elegendő az első négy hétre. A negyedik hét végén 500 font sterling pénzben visszaáramlik, s ebből csak 100 font sterling szükséges az utolsó hétre, a többi 400 font sterling pedig szabadon marad a következő munkaperiódusra.

Vegyünk egy másik lehetőséget. A munkaperiódus 7 hét, az I. sz. tőke 700 font sterling; a forgalmi idő 2 hét, s a II. sz. tőke 200 font sterling.

Ebben az esetben az első megtérülési periódus az 1—9. hétig tart, ebből az első munkaperiódus az 1—7. hét, mely utóbbira az előleg 700 font sterling, s az első forgalmi periódus a 8—9. hét. A 9. hét végén a 700 font sterling pénzben visszaáramlik.

A második megtérülési periódus (8—16. hét) magában foglalja a második munkaperiódust (8—14. hét). Ez utóbbi 8. és 9. hetének szükségletét a II. sz. tőke fedezi. A 9. hét végén visszaáramlik az előbbi 700 font sterling; ebből a munkaperiódus végéig (10—14. hét) 500 font sterlinget használnak el. 200 font sterling szabadon marad a következő munkaperiódusra. A második megtérülési periódus a 15—16. hétig tart; a 16. hét végén ismét visszaáramlik 700 font sterling. Ettől kezdve minden munkaperiódusban ugyanaz a jelenség ismétlődik. Az első 2 hét tőkeszükségletét fedezi az előző munkaperiódus végén felszabadult 200 font sterling; a 2. hét végén visszaáramlik 700 font sterling; de a munkaperiódus már csak öt hétig tart, úgyhogy csak 500 font sterlinget tud elhasználni, tehát 200 font sterling mindig szabadon marad a következő munkaperiódusra.

Kiderül tehát, hogy ebben a példában, ahol a munkaperiódust hosszabbnak vettük a forgalmi periódusnál, minden egyes munkaperiódus végén minden körülmények között pénztőke marad szabadon, amelynek nagysága azonos a forgalmi periódusra előlegezett II. sz. tőkével. Három példánk közül az elsőben a II. sz. tőke 300 font sterling volt, a másodikban 400 font sterling, a harmadikban 200 font sterling; ennek megfelelően a munkaperiódus végén 300, illetve 400, illetve 200 font sterling tőke maradt szabadon.

III. A munkaperiódus kisebb a forgalmi periódusnál

Egyelőre ismét 9 hetes megtérülési periódust veszünk alapul; amiből a munkaperiódus 3 hét, s erre 300 font sterling I. sz. tőke áll rendelkezésre. Tegyük fel, hogy a forgalmi periódus 6 hetes. Erre a 6 hétre 600 font sterling pótlólagos tőke szükséges. Ezt azonban ismét két 300 font sterlingnyi tőkére oszthatjuk fel, amelyek közül mindegyik egy munkaperiódust tölt ki. Ekkor három, egyenként 300 font sterlingnyi tőkénk van, s ebből 300 font sterling mindig a termelésben tevékenykedik, 600 font sterling pedig forgalomban van.

III. TÁBLÁZAT

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	1— 9	1— 3	4— 9
II.	10—18	10—12	13—18
III.	19—27	19—21	22—27
IV.	28—36	28—30	31—36
V.	37—45	37—39	40—45
VI.	46—(54)	46—48	49—(54)

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	4—12	4— 6	7—12
II.	13—21	13—15	16—21
III.	22—30	22—24	25—30
IV.	31—39	31—33	34—39
V.	40—48	40—42	43—48
VI.	49—(57)	49—51	(52—57)

III. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	7—15	7— 9	10—15
II.	16—24	16—18	19—24
III.	25—33	25—27	28—33
IV.	34—42	34—36	37—42
V.	43—51	43—45	46—51

Ez pontosan az I. sz. eset ellentéte, csak azzal a különbséggel, hogy most három tőke váltogatja egymást, nem pedig kettő. A tőkék nem kereszteződnek és nem fonódnak össze; mindegyik külön végig követhető az év lezárulásáig. Akárcsak az I. sz. esetben, itt sem szabadul fel tehát tőke az egyes munkaperiódusok végén. Az I. sz. tőke teljesen be van fektetve a 3. hét végén, teljes egészében visszaáramlik a 9. hét végén és ismét működésbe lép a 10. hét elején. Ugyanígy áll a dolog a II. és III. sz. tőkével. A szabályos és teljes felváltás minden felszabadulást kizár.

Az összmegtérülés a következőképpen alakul:

I. sz. tőke	300	font sterling	×	$5^2/_3$	=	1 700	font	sterling
II. sz. «	300	«	«	×	$5^1/_3$	=	1 600	«	«
III. sz. «	300	«	«	×	5	=	1 500	«	«
Össztőke	900	font sterling	×	$5^1/_3$	=	4 800	font sterling.		

Vegyünk most egy olyan példát is, ahol a forgalmi periódus nem pontos többszöröse a munkaperiódusnak; például a munkaperiódus 4 hét, a forgalmi periódus 5 hét; a megfelelő tőkeösszegek tehát: I. sz. tőke = 400 font sterling, II. sz. tőke = 400 font sterling, III. sz. tőke = 100 font sterling. Csak az első három megtérülés sémáját közöljük.

IV. TÁBLÁZAT*

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	1— 9	1— 4	5— 9
II.	9—17	9,10 · 12	13—17
III.	17—25	17,18—20	21—25

* Ezt a táblázatot Kautsky, amikor a II. kötetet kiadta, „helyesbítette", és eljárását azzal indokolta, hogy Marx „nagyon fáradt volt", és Engels nem vette

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	5—13	5— 8	9—13
II.	13—21	13,14—16	17—21
III.	21—29	21,22—24	25—29

III. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok	Munkaperiódusok	Forgalmi periódusok
	hét	hét	hét
I.	9—17	9	10—17
II.	17—25	17	18—25
III.	25—33	25	26—33

Itt abban az értelemben fonódnak össze a tőkék, hogy a III. sz. tőke munkaperiódusa, mely tőkének önálló munkaperiódusa nincs, mert csak egy hétre elég, egybeesik az I. sz. tőke első munkahetével. Ezzel szemben mind az I., mind a II. sz. tőke munkaperiódusának a végén felszabadul 100 font sterling, s ez az összeg egyenlő a III. sz. tőkével. Ha ugyanis a III. sz. tőke kitölti az I. sz. tőke második és ezt követő valamennyi munkaperiódusának első hetét, és ennek az első hétnek a végén az egész I. sz. tőke (400 font sterling) visszaáramlik, akkor az I. sz. tőke munkaperiódusának első hátralékára csak 3 hét idő és ennek megfelelően 300 font sterling tőkebefektetés marad. Az ily módon felszabadult 100 font sterling ekkor elegendő a II. sz. tőke köz-

észre a hibát. Valójában Kautsky nem értette meg a táblázatot, amely a következőképpen értendő: A II. sz. tőke munkaperiódusának a végén az I. sz. tőke 400 font sterlingje még nem tért vissza a forgalomból. A termelési folyamat ebből következő megszakításának elkerülésére a 9. héten szükség van 100 font sterling III. sz. pótlólagos tőkére, amely új munkaperiódust vezet be; a 9. hét végén az I. sz. tőke 400 font sterlingje visszatér a forgalomból. Ebből 300 font sterlinget még fel lehet használni a tőke e 2. munkaperiódusának hátralevő részére (10—12. hét), 100 font sterling pedig felszabadul. Ez utóbbit a II. sz. tőke 2. munkaperiódusában (13. hét) használják fel, ahol a megtérülés ugyanígy megy végbe. — A III. sz. tőkének tehát csak az a feladata, hogy megakadályozza a termelési folyamat megszakadását, és ezért nem játszhat önálló szerepet. Ha a folyamatot mozgásában, mint egészet vizsgáljuk, az eredmény a tőkék összefonódása, melyről Marx beszél. Ez magyarázza a különös írásmódot is: 9. 10—12. stb. — *Szerk.*

vetlenül csatlakozó munkaperiódusának első hetére; e hét végén az egész II. sz. tőke, 400 font sterling, visszaáramlik; minthogy azonban a megkezdett munkaperiódus már csak 300 font sterlinget tud felszívni, a munkaperiódus végén ismét 100 font sterling marad szabadon; és így tovább. Tehát ha a forgalmi idő nem egyszerű többszöröse a munkaperiódusnak, a munkaperiódus végén tőke szabadul fel, s ez a felszabadult tőke egyenlő azzal a tőkerésszel, amely a forgalmi időnek egy munkaperióduson, vagy a munkaperiódusok többszörösén felüli többletét tölti ki.

Valamennyi megvizsgált esetben feltételeztük, hogy mind a munkaperiódus, mind a forgalmi idő minden itt szemügyre vett vállalatban az egész éven át azonos marad. Erre a feltevésre szükség volt, mert azt akartuk megállapítani, milyen befolyással van a forgalmi idő a megtérülésre és a tőkeelőlegre. A valóságban ez nincs feltétlenül így, sőt gyakran egyáltalában nem így van, de ez nem változtat a dolgon.

Ebben az egész szakaszban csak a forgótőke megtérüléseit vizsgáltuk, az állótőkéét nem. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a tárgyalt kérdésnek semmi köze sincs az állótőkéhez. A termelési folyamatban felhasznált munkaeszközök stb. csak akkor alkotnak állótőkét, ha használati idejük tovább tart, mint a forgótőke megtérülési periódusa, ha az az idő, amely alatt ezek a munkaeszközök állandóan megismétlődő munkafolyamatokban tovább szolgálnak, nagyobb, mint a forgótőke megtérülési periódusa, tehát egyenlő a forgótőke *n* megtérülési periódusával. Akár hosszú, akár rövid a forgótőke *n* megtérülési periódusa által alkotott teljes időtartam, a termelőtőkének azt a részét, melyet erre az időre állótőkére előlegeztek, ugyanezen idő alatt nem előlegezik újra. Továbbra is régi használati formájában működik. A különbség csak annyi, hogy a forgótőke megtérülési periódusaiban foglalt egyes *munkaperiódusok* különböző hosszától függően az állótőke az eredeti értékének nagyobb vagy kisebb részét adja át e munkaperiódus termékének, és az egyes megtérülési periódusok forgalmi idejének tartamától függően ez a terméknek átadott állótőke-értékrész gyorsabban vagy lassabban áramlik vissza pénzformában. Az ebben a szakaszban végzett vizsgálódásunk tárgya — a termelőtőke forgó részének megtérülése — magából e tőkerész természetéből adódik. Az egy munkaperiódusban alkalmazott forgótőkét mindaddig nem lehet új munkaperiódusban felhasználni, amíg megtérülését el nem végezte, amíg nem változott át árutőkévé, ebből pénztőkévé, és ebből ismét termelőtőkévé. Ahhoz tehát, hogy az első munkaperiódust azonnal kövesse a második, újra tőkét kell előlegezni, át kell változtatni a termelőtőke forgó elemeivé, mégpedig elegendő mennyiségben, hogy kitöltse az első munkaperiódusra előlegezett forgótőke forgalmi periódusa következtében keletkező rést. Ezért van befolyással a

forgótőke munkaperiódusának hossza a munkafolyamat méreteire és az előlegezett tőke megoszlására, illetve a kiegészítő új tőkeadagok nagyságára. De éppen ezt kellett megvizsgálnunk ebben a szakaszban.

IV. Eredmények

Az eddigi vizsgálat eredménye a következő:

A. Azok a különböző adagok, amelyekre a tőkét fel kell osztani, hogy egy része állandóan a munkaperiódusban tartózkodhasson, miközben más részei a forgalmi periódusban tartózkodnak—két esetben váltogatják egymást, mintha különböző önálló magántőkék lennének. 1. Ha a munkaperiódus egyenlő a forgalmi periódussal, tehát ha a megtérülési periódus két egyenlő szakaszra oszlik. 2. Ha a forgalmi periódus hosszabb a munkaperiódusnál, de egyszersmind egyszerű többszöröse a munkaperiódusnak, úgyhogy egy forgalmi periódus = n munkaperiódussal, ahol n-nek egész számnak kell lennie. Ezekben az esetekben az egymásután előlegezett tőke egyetlen része sem szabadul fel.

B. Minden olyan esetben viszont, amikor 1. a forgalmi periódus nagyobb a munkaperiódusnál, de nem egyszerű többszöröse annak, és 2. amikor a munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál, —az ilyen esetekben a teljes forgótőke egy része a második megtérüléstől kezdve minden egyes munkaperiódus végén állandóan és periodikusan felszabadul. Ez a felszabadult tőke egyenlő az össztőkének a forgalmi periódusra előlegezett részével, ha a munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál; és egyenlő azzal a tőkerésszel, amelynek ki kell töltenie a forgalmi periódusnak egy munkaperiódusón, vagy a munkaperiódusok többszörösén felüli többletét, ha a forgalmi periódus nagyobb a munkaperiódusnál.

C. Ebből az következik, hogy a társadalmi össztőke számára, annak forgó részét tekintve, okvetlenül a tőke felszabadulása a szabály, a termelési folyamatban egymás után működő tőkerészek puszta váltakozása pedig a kivétel. Az, ugyanis, hogy a forgalmi periódus egyenlő a munkaperiódussal vagy a munkaperiódusok egyszerű többszörösével, ez a szabályos arányosság a megtérülési periódus két alkotórésze között, nem a dolog természetéből fakad, s ezért nagyjában és egészében csak kivételesen fordulhat elő.

Az évente többször megtérülő társadalmi forgótőke igen jelentékeny része tehát az évi megtérülési ciklus folyamán periodikusan felszabadult tőke formájában van jelen.

Világos továbbá, hogy minden egyéb körülményt azonosnak véve, e felszabadult tőke nagysága a munkafolyamat terjedelmével, vagyis a termelés méreteivel, tehát egyáltalában a tőkés termelés fejlődésével növekszik. A B. 2. esetben azért, mert nő az előlegezett össztőke;

a B. 1. esetben azért, mert a tőkés termelés fejlődésével hosszabb lesz a forgalmi periódus, tehát nő a megtérülési periódus is azokban az esetekben ⟨amikor a munkaperiódus kisebb a forgalmi periódusnál, de nem arányos hányada annak⟩.

Az első esetben például 100 font sterlinget kellett hetenként kiadnunk. Hathetes munkaperiódusra 600 font sterlinget, háromhetes forgalmi periódusra 300 font sterlinget, összesen 900 font sterlinget. Itt 300 font sterling állandóan felszabadul. Ha viszont hetenként 300 font sterlinget adunk ki, akkor a munkaperiódusra 1 800 font sterling jut, a forgalmi periódusra 900 font sterling; tehát 900 font sterling szabadul fel periodikusan 300 font sterling helyett.

D. Az össztőkét, például a 900 font sterlinget, két részre kell osztani, mint ahogy fentebb, 600 font sterling jut a munkaperiódusra és 300 font sterling a forgalmi periódusra. Ezáltal az a rész, amelyet valóban a munkaperiódusra fordítanak, egyharmaddal, vagyis 900 font sterlingről 600 font sterlingre, csökken, tehát a termelés méretei is egyharmaddal kisebbek lesznek. Másrészt a 300 font sterling csak azért működik, hogy a munkaperiódust folyamatossá tegye, úgyhogy az év minden hetében 100 font sterlinget lehessen fordítani a munkafolyamatra.

Elvontan vizsgálva a dolgot mindegy, hogy 600 font sterling $6 \times 8 = 48$ héten át dolgozik-e (termék = 4 800 font sterling), avagy az egész 900 font sterling tőkét 6 héten át fordítják a munkafolyamatra, s aztán a 3 hetes forgalmi periódusban parlagon hever; az utóbbi esetben a 48 hét alatt $5^1/_3 \times 6 = 32$ héten át dolgozna (termék $5^1/_3 \times 900 = 4\,800$ font sterling) és 16 hétig parlagon heverne. De, nem tekintve azt, hogy az állótőke a 16 hetes szünetelésben aránylag sokat rongálódik, s a munka, amelyet az egész év folyamán fizetni kell, noha csak az év egy részében működik, megdrágul, a termelési folyamat ilyen rendszeres megszakítása teljesen összeegyeztethetetlen a modern nagyipar természetével. A folyamatosság maga is egyik termelőereje a munkának.

Ha most közelebbről szemügyre vesszük a felszabadult — valójában működésében felfüggesztett — tőkét, kitűnik, hogy jelentékeny részének mindig pénztőke formájában kell meglennie. Maradjunk példánknál: munkaperiódus 6 hét, forgalmi periódus 3 hét, heti kiadás 100 font sterling. A második munkaperiódus közepén a 9. hét végén 600 font sterling áramlik vissza, amiből csak 300 font sterlinget kell befektetni a munkaperiódus hátralevő részére. A 600 font sterlingből tehát a második munkaperiódus végén 300 felszabadul. Milyen állapotban van ez a 300 font sterling? Tegyük fel, hogy $^1/_3$-ot munkabérre, $^2/_3$-ot nyers- és segédanyagokra kell fordítani. A visszaáramlott 600

font sterlingből tehát 200 font sterling munkabér céljára pénzformában, 400 font sterling pedig termelési készlet formájában, az állandó termelőtőke forgó része elemeinek formájában van. Minthogy azonban a II. munkaperiódus második fele csak e termelési készlet felét igényli, a második fele 3 héten át fölös, azaz egy munkaperiódus szükségletét meghaladó termelési készlet formájában van jelen. A tőkés azonban tudja, hogy a visszaáramló tőke e részének (= 400 font sterlingnek) csak a fele = 200 font sterling szükséges a folyó munkaperiódus számára. Ezért a piaci viszonyoktól függ, hogy ezt a 200 font sterlinget azonnal teljesen vagy csak részben átváltoztatja-e fölös termelési készletté, avagy — kedvezőbb piaci viszonyok reményében — teljesen vagy részben mint pénztőkét tartja-e meg. Másrészt magától értetődő, hogy a munkabérre fordítandó részt, 200 font sterlinget, pénzformában tartja meg. A munkaerőt, eltérően a nyersanyagtól, a tőkés nem raktározhatja el, miután megvette. Be kell kebeleznie a termelési folyamatba, és a hét végén ki kell fizetnie. A felszabadult 300 font sterling tőkéből tehát ez a 100 font sterling mindenesetre felszabadult pénztőke, azaz a munkaperiódus számára nem szükséges pénztőke formájában lesz meg. A pénztőke formájában felszabadult tőkének tehát legalább egyenlőnek kell lennie a változó, vagyis munkabérre fordított tőkerésszel; legfeljebb viszont akkora lehet, mint az egész felszabadult tőke. A valóságban mindig ingadozik e minimum és maximum között.

Az a pénztőke tehát, amely így pusztán a megtérülés mozgásának mechanizmusa révén felszabadul (valamint az állótőke fokozatos visszaáramlása révén felszabaduló, és a minden munkafolyamatban a változó tőkéhez szükséges pénztőke), a hitelrendszer kifejlődésével szükségképpen jelentékeny szerepet játszik, és egyúttal okvetlenül egyik alapja a hitelrendszernek.

Tegyük fel, hogy a forgalmi idő példánkban 3 hétről 2 hétre csökken, s ez nem normális eset, hanem mondjuk kedvező üzletmenet, rövidebb fizetési terminusok stb. következménye. A 600 font sterling tőke, amelyet a munkaperiódus alatt kiadtak, a szükségesnél 1 héttel korábban áramlik vissza, tehát erre a hétre felszabadul. A munkaperiódus közepén továbbá, mint azelőtt, felszabadul 300 font sterling (a szóban forgó 600 font sterling része), de 3 hét helyett 4 hétre. A pénzpiacon tehát egy héten át 600 font sterling és 3 hét helyett 4 héten át 300 font sterling van jelen. Minthogy ez nemcsak egy tőkésnél van így, hanem soknál és különböző időpontokban a termelés különböző ágaiban fordul elő, ezért ezáltal több rendelkezésre álló pénztőke jelenik meg a piacon. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, a termelést — ahol ezt a körülmények megengedik — kibővítik; a kölcsönvett tőkével dolgozó tőkések kisebb keresletet támasztanak a pénzpiacon, s ez épp-

úgy könnyebbséget okoz a pénzpiacon, mint a nagyobb kínálat; vagy, végül, azokat az összegeket, amelyekre a mechanizmusnak már nincs szüksége, véglegesen a pénzpiacra dobják.

A forgalmi* időnek 3 hétről 2 hétre, s ezáltal a megtérülési periódusnak 9 hétről 8 hétre való megrövidülésével az előlegezett össztőke $^1/_9$-e fölöslegessé válik; a hathetes munkaperiódus folyamatos menete most 800 font sterlinggel éppúgy biztosítható, mint azelőtt 900 font sterlinggel. Miután az árutőke értékének egy része (= 100 font sterling) visszaváltozott pénzzé, ebben az állapotban marad, mint pénztőke, és már nem működik a termelési folyamatra előlegezett tőke részeként. Miközben a termelés változatlan méretekben és egyébként változatlan feltételek — például árak stb. — mellett folyik tovább, az előlegezett tőke 900 font sterling értékösszege 800 font sterlingre csökken; az eredetileg előlegezett érték 100 font sterlingnyi maradéka pénztőke formájában kiválik. Mint ilyen a pénzpiacra kerül és az ott működő tőkék pótlólagos része lesz.

Ebből kitűnik, hogyan jöhet létre a pénztőke fölös bősége (plethora) — mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy a pénztőke kínálata nagyobb a keresleténél; ez mindig csak viszonylag fölös bőség, amely például a válság után az új ciklust megnyitó „melankólikus periódusban" fordul elő; hanem abban az értelemben, hogy az előlegezett tőkeérték bizonyos része fölöslegessé vált az egész társadalmi újratermelési folyamat (amely magában foglalja a forgalmi folyamatot is) folytatásához és ezért pénztőke formájában kiválik; olyan fölös bőség, amely a termelés változatlan méretei és változatlan árak mellett pusztán ⟨a forgalmi idő, s ennek megfelelően⟩ a megtérülési periódus megrövidülése folytán jött létre. A forgalomban levő pénz mennyiségének — hogy több vagy kevesebb van-e belőle — erre a legcsekélyebb befolyása sem volt.

Tegyük fel, megfordítva, hogy a forgalmi periódus meghosszabbodik, mondjuk 3 hétről 5 hétre. Ekkor már a következő megtérülésnél az előlegezett tőke 2 héttel elkésve áramlik vissza. E munkaperiódus termelési folyamata utolsó részének lebonyolítását az előlegezett tőke megtérülésének mechanizmusa egymagában nem tudja biztosítani. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, akkor itt, hasonlóan az előbb tárgyalt bővüléshez, a termelési folyamat összeszűkülése — méreteinek csökkenése — következhet be. Ahhoz azonban, hogy a folyamat változatlan méreteit biztosítsák, az előlegezett tőkét a forgalmi periódus e meghosszabbodásának egész tartamára $^2/_9$-del = 200 font ster-

* A Meissner-féle kiadásban: megtérülési; javítva Engels korrektúrája alapján. — *Szerk.*

linggel meg kellene növelni. Erre a pótlólagos tőkére csak a pénzpiacon lehet szert tenni. Ezért ha a forgalmi periódus meghosszabbodása egy vagy több nagyobb termelési ágat érint, ez nyomottságot idézhet elő a pénzpiacon, ha ezt a hatást más oldalról jövő ellentétes hatás nem ellensúlyozza. Ebben az esetben is világosan látható, hogy e nyomottságnak, akárcsak az előbbi fölös bőségnek, semmi köze sincs sem az áruk árának, sem a rendelkezésre álló forgalmi eszközök tömegének megváltozásához.

(E fejezet sajtó alá rendezése nem csekély nehézségeket okozott. Amennyire járatos volt Marx a matematikában, annyira gyakorlatlan maradt a közönséges számolásban, különösen a kereskedelmi számításokban, noha egy vaskos kötegnyi füzetet hagyott hátra, amelyekben valamennyi kereskedelmi számítási módból sok példát dolgozott ki. De az egyes számítási módok ismerete és a kereskedő mindennapi számításaiban való gyakorlottság nem ugyanaz, s ezért a megtérülési számításokba annyira belebonyolódott, hogy a befejezetlen számítások mellett végül is néhol téves és ellentmondó eredményekre jutott. A fentebb közölt táblázatokban csak a legegyszerűbbet és számtanilag helyeset tartottam meg, mégpedig főleg a következő okból:

E fáradságos számolgatás bizonytalan eredményei Marxot arra késztették, hogy egy — véleményem szerint — valójában kevéssé fontos körülménynek meg nem érdemelt fontosságot tulajdonítson. Arra gondolok, amit Marx pénztőke „felszabadulásának" nevez. A valóságos tényállás, a fenti feltevések mellett, a következő:

Bármekkora a munkaperiódus és a forgalmi idő, tehát az I. sz. tőke és a II. sz tőke aránya — az első megtérülés befejeztével a tőkéshez a munkaperiódus hosszával azonos szabályos időközökben pénzformában visszaáramlik az egyes munkaperiódusokhoz szükséges tőke, tehát egy olyan összeg, amely az I. sz. tőkével egyenlő.

Ha a munkaperiódus = 5 hét, a forgalmi idő = 4 hét, az I. sz. tőke = 500 font sterling, akkor mindig 500 font sterling pénzösszeg áramlik vissza: a 9, 14, 19, 21, 24, 29. stb. hét végén.

Ha a munkaperiódus = 6 hét, a forgalmi idő = 3 hét, az I. sz. tőke = 600 font sterling, akkor mindig 600 font sterling áramlik vissza: a 9, 15, 21, 27, 33, stb. hét végén.

Végül ha a munkaperiódus = 4 hét, a forgalmi idő = 5 hét, az I. sz. tőke = 400 font sterling, akkor mindig 400 font sterling áramlik vissza: a 9, 13, 17, 21, 25. stb. hét végén.

Mindegy, hogy ebből a visszaáramlott pénzből a folyó munkaperiódusra felesleges-e, tehát felszabadul-e valami és mennyi. Feltételezzük, hogy a termelés azonos méretekben megszakítás nélkül folyik, s ahhoz, hogy ez így legyen, pénznek kell rendelkezésre állnia, tehát visszaáram-

lania, akár „felszabadul", akár nem. Ha a termelést megszakítják, a felszabadulás is abbamarad.

Másszóval: Valóban felszabadul pénz, tehát latens, vagyis csak potenciális tőke képződik pénz formájában; de ez minden körülmények között megtörténik, nem pedig csak a szövegben kozelebbről meghatározott sajátos feltételek esetén; s nagyobb méretekben történik meg, amint ezt a szöveg feltételezi. Az I. sz. forgótőke tekintetében az ipari tőkés minden megtérülés végén ugyanabban a helyzetben van, mint a vállalat létrehozásakor; ismét egyszerre megkapta teljes egészében ⟨pénztőke formájában⟩, noha csak fokozatosan változtathatja át újra termelőtőkévé.

A szöveg azt kívánja bizonyítani, hogy egyrészt az ipari tőke tekintélyes része szükségképpen mindig pénzformában van jelen, másrészt egy még tekintélyesebb részének időnként kell pénzformát öltenie. Ezt a bizonyítást pótlólagos megjegyzéseim még csak megerősítik. — *E. F.)*

V. Árváltozások hatása

Eddig azt tételeztük fel, hogy az árak és a termelés méretei változatlanok, a forgalmi idő viszont összehúzódik vagy kitágul. Tegyük fel most, hogy a megtérülési periódus és a termelés mérete változatlan, az árak viszont változnak, azaz emelkedik vagy csokken ⟨a termelőtőke forgó elemeinek, vagyis⟩ a nyersanyagoknak, a segédanyagoknak és a munkának az ára, vagy az első kettőé ezek közül. Mondjuk, hogy a nyers- és a segédanyagok ára, valamint a munkabér a felére csökken. Példánkban akkor hetenként 100 font sterling helyett 50 font sterling, a 9 hetes megtérülési periódusra pedig 900 font sterling helyett 450 font sterling előlegezett tőkére volna szükség. Az előlegezett tőkeértékből kiválna 450 font sterling egyelőre mint pénztőke, de a termelési folyamat ugyanolyan méretekben, ugyanolyan megtérülési periódussal és ennek régebbi megoszlásával folyna tovább. Az évi termékmennyiség is azonos marad, de értéke a felére csokkent. Ezt a változást, amellyel a pénztőke kínálatának és keresletének a változása is együttjár, nem a forgalom meggyorsítása és nem a forgalomban levő pénz mennyiségének a megváltozása idézte elő. Ellenkezőleg. A termelőtőke elemei értékének illetve árának a felére való csokkenése először is azzal a hatással járna, hogy a továbbra is változatlan méretű *X* vállalatra feleannyi tőkeértéket kellene előlegezni, tehát az *X* vállalat, minthogy ezt a tőkeértéket először pénz formájában, azaz pénztőkeként előlegezi, csak fele annyi pénzt volna kénytelen a piacra dobni. A forgalomba dobott pénz mennyisége csokkenne, mert a termelés elemeinek ára csökkent. Ez volna az első hatás.

Másodszor azonban: Az eredetileg előlegezett 900 font sterling tőkeérték fele (=450 font sterling), amely a) váltakozva áthaladt a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke formáján, b) egyidejűleg állandóan egymás mellett volt jelen részben pénztőke, részben termelőtőke és részben árutőke formájában — ez a 450 font sterling kiválna az *X* vállalat körforgásából, tehát pótlólagos tőkeként lépne fel a pénzpiacon, pótlólagos alkotórészként hatna rá. Ez a felszabadult 450 font sterling pénz nem azért hat pénztőkeként, mert olyan pénz, amely az *X* vállalkozás folytatásához feleslegessé vált, hanem mert alkotórésze az eredeti tőkeértéknek, s ezért arra hivatott, hogy tőkeként hasson tovább, s ne pusztán forgalmi eszközként adják ki. A legkézenfekvőbb forma, amelyben tőkeként hathat, ha pénztőkeként a pénzpiacra dobják. Másrészt az is lehetséges volna, hogy a termelés méreteit (az állótőkét figyelmen kívül hagyjuk) megkettőzzék. Ez esetben ugyanazzal a 900 font sterling előlegezett pénztőkével a termelési folyamat méreteit a kétszeresére növelnék.

Ha viszont, másodszor, a termelőtőke forgó elemeinek ára a felével emelkedne, akkor 100 font sterling helyett hetenként 150 font sterlingre, tehát 900 font sterling helyett 1 350 font sterlingre volna szükség. A vállalat azonos méretekben való folytatása 450 font sterling pótlólagos tőkét követelne meg, s ez pro tanto [a megfelelő arányban], a pénzpiac helyzetétől függően, nagyobb vagy kisebb nyomást gyakorolna a pénzpiacra. Ha az ott jelenlevő minden szabad tőke iránt már kereslet nyilvánult volna meg, a szabad tőkéért folyó konkurrencia kiéleződne. Ha e tőkének egy része parlagon heverne, ennek megfelelő hányadát sorompóba szólítanák.

De, harmadszor, az is lehetséges, hogy a termelés adott méretei, változatlan megtérülési sebesség és a forgó termelőtőke elemeinek változatlan árai mellett az *X* vállalat termékeinek ára csökken vagy emelkedik. Tegyük fel, hogy az *X* vállalat által előállított áruk árának csökkenésével e vállalat árutőkéjének ára 600 font sterlingről, amelyet állandóan forgalomba dobott, 500 font sterlingre csökkent. Az előlegezett tőke értékének egyhatoda tehát nem tér vissza a forgalmi folyamatból (az árutőkében rejlő értéktöbbletet itt figyelmen kívül hagyjuk); elvész a forgalomban. Minthogy azonban a termelési elemek értéke, illetve ára azonos marad, a visszaáramlott 500 font sterling csak arra elegendő, hogy az állandóan a termelési folyamatban foglalkoztatott 600 font sterling tőke $^5/_6$-át pótolja. Ahhoz tehát, hogy a termelést azonos méretekben lehessen folytatni, 100 font sterling pótlólagos tőkét kell befektetni.

Fordítva: Ha az *X* vállalat termékeinek ára emelkedne, az árutőke ára 600 font sterlingről mondjuk 700 font sterlingre nőne. Ebben az

esetben ennek az árnak egyhetede (= 100 font sterling) nem a termelési folyamatból származik, arra nem előlegezték, hanem a forgalmi folyamatból adódik. A termelési elemek pótlásához azonban csak 600 font sterlingre van szükség; 100 font sterling tehát felszabadul.

Azoknak az okoknak a vizsgálata, hogy az első esetben a megtérülési periódus miért lesz rövidebb vagy hosszabb, a második esetben a nyersanyag és a munka ára, a harmadik esetben az előállított termékek ára miért emelkedik vagy csökken — nem tartozik eddigi vizsgálódásunk körébe.

De nyilván ide tartozik a következő:

I. eset. A termelés mérete, valamint a termelési elemek és a termékek ára változatlan, a forgalmi és ezért a megtérülési periódus változik.

Példánkban feltevés szerint a forgalmi periódus megrövidülése folytán $^1/_9$-del kevesebb előlegezett össztőkére van szükség, tehát az utóbbi 900 font sterlingről 800 font sterlingre csökken és 100 font sterling pénztőke kiválik.

Az *X* vállalat továbbra is ugyanazt a 600 font sterling értékű terméket állítja elő hathetenként, s minthogy egész éven át szakadatlanul dolgoznak, 51 hét alatt ugyanolyan mennyiségű terméket állít elő, 5 100 font sterling értékben. A vállalat által forgalomba dobott termék mennyisége és ára tehát nem változik. Nem változnak azok az időközök sem, amelyekben a terméket piacra dobja. 100 font sterling azonban kivált, mert a forgalmi periódus megrövidülése folytán a folyamat az előző 900 font sterling helyett most 800 font sterling előlegezett tőkével telítve van. A 100 font sterling kivált tőke pénztőke formájában van meg. De nem az előlegezett tőkének azt a részét képviseli, amelynek állandóan pénztőke formájában kellene működnie. Tételezzük fel, hogy az előlegezett 600 font sterling I. sz. forgótőkéből $^4/_5$ részt = 480 font sterlinget állandóan termelési anyagokra fordítanak, $^1/_5$ részt = 120 font sterlinget pedig munkabérre; tehát hetenként 80 font sterlinget termelési anyagokra és 20 font sterlinget munkabérre. A 300 font sterling II. sz. tőkét tehát ugyancsak meg kell osztani: $^4/_5$ részét = 240 font sterlinget termelési anyagokra és $^1/_5$ részét = 60 font sterlinget munkabérre. A munkabérre fordított tőkét mindig pénzformában kell előlegezni. Mihelyt a 600 font sterling értékösszegű áruterméket pénzformába visszaváltoztatták, eladták, ebből 480 font sterlinget termelési anyagokká (termelési készletté) lehet átváltoztatni, de 120 font sterling megtartja pénzformáját, hogy a 6 heti munkabér kifizetésére szolgáljon. Ez a 120 font sterling a visszaáramló 600 font sterling tőkének az a minimuma, amelyet mindig pénztőke formájában

újítanak meg és pótolnak, s ezért mindig az előlegezett tőke pénzformában működő részeként kell jelen lennie.

Ha most a három hétre periodikusan felszabaduló és ugyancsak 240 font sterling termelési készletre és 60 font sterling munkabérre osztható 300 font sterlingből a forgalmi idő megrövidülése folytán 100 font sterling pénztőke formájában kiválik, a megtérülés mechanizmusából teljesen kilökődik — honnan kerül elő a pénz a szóban forgó 100 font sterling pénztőke számára? Ennek az összegnek csak ötödrésze a megtérülésben periodikusan felszabadult pénztőke. $^4/_5$ részét = 80 font sterlinget viszont már pótolták ugyanilyen értékű pótlólagos termelési készlettel. Milyen módon változik át ez a pótlólagos termelési készlet pénzzé és honnan kerül elő a pénz ehhez az átváltáshoz?

Ha a forgalmi idő megrövidülése már bekövetkezett, akkor a fenti 600 font sterlingből nem 480 font sterlinget, hanem csak 400 font sterlinget változtatnak vissza termelési készletté. A fennmaradó 80 font sterling pénzformában marad meg és a munkabérre szánt fenti 20 font sterlinggel együtt alkotja a 100 font sterling kivált tőkét. Ámbár ez a 100 font sterling a 600 font sterling árutőke megvásárlása révén a forgalomból származik, és most abból kivonják, mert nem fordítják újra munkabérre és termelési elemekre, mégsem szabad megfeledkeznünk arról, hogy pénzformájával megint ugyanazt a formát nyerte vissza, amelyben eredetileg a forgalomba dobták. Az elején 900 font sterling pénzt fordítottak termelési készletre és munkabérre. Ugyanazon termelési folyamat elvégzéséhez most már csak 800 font sterlingre van szükség. Az ily módon pénzformában kivált 100 font sterling most új, befektetést kereső pénztőke, új alkotórésze a pénzpiacnak. Igaz, hogy periodikusan már azelőtt is felszabadult pénztőke és pótlólagos termelőtőke formájában volt meg, de ezek a latens állapotok előfeltételei voltak a termelési folyamat elvégzésének, mert biztosították annak folytonosságát. Most ez az összeg már nem szükséges többé ehhez, s ezért a 100 font sterling most új pénztőke, alkotórésze a pénzpiacnak, holott sem nem pótlólagos eleme a meglevő társadalmi pénzkészletnek (mert már a vállalkozás kezdetén megvan és éppen ez dobja forgalomba), sem nem újonnan felhalmozott kincs.

Ezt a 100 font sterlinget most valóban elvonták a forgalomtól, mert olyan része az előlegezett pénztőkének, amelyet ugyanabban a vállalkozásban már nem használnak fel. De ez az elvonás csak **azért** lehetséges, mert az árutőkének pénzzé, s ez utóbbinak termelőtőkévé való átváltozása, vagyis az *Á'—P—Á*, egy héttel meggyorsult, **tehát** az ebben a folyamatban tevékenykedő pénz forgása is gyorsabbá vált. A forgalomtól azért vonták el, mert nem szükséges többé az *X* tőke megtérüléséhez.

Itt feltételezzük, hogy az előlegezett tőke azé, aki alkalmazza. Ha kölcsönvett tőke volna, ez sem változtatna a lényegen. A forgalmi idő megrövidülésével 900 font sterling helyett már csak 800 font sterling kölcsönvett tőkére volna szükség. A kölcsönadónak visszaadott 100 font sterling továbbra is 100 font sterling új pénztőke volna, csak nem *X*, hanem *Y* kezében. Ha továbbá *X* tőkés hitelbe kapja a 480 font sterling értékű termelési anyagot, úgyhogy neki csak 120 font sterlinget kell pénzben munkabérre előlegeznie, akkor most 80 font sterlinggel kevesebb termelési anyagot venne hitelbe igénybe, ez tehát fölös árutőkét alkotna a hitelt nyújtó tőkés számára, *X* tőkésnél viszont 20 font sterling válna ki pénzben.

A pótlólagos termelési készlet most $^1/_3$-dal csökkent. Azelőtt a 300 font sterling II. sz. pótlólagos tőke $^4/_5$-e = 240 font sterling volt, most csak = 160 font sterling; azaz most nem 3, hanem 2 hétre szóló pótlólagos készlet. Most nem háromhetenként, hanem kéthetenként újítják meg, de csak két hétre és nem háromra. A bevásárlások, például a gyapotpiacon, gyakrabban és kisebb adagokban ismétlődnek tehát. Ugyanannyi gyapotot vonnak el a piacról, mert a termék tömege azonos marad. De az elvonás időben másképp és hosszabb időre oszlik el. Tegyük fel például, hogy 3 és 2 hónapról van szó; az évi gyapotfogyasztás mondjuk 1.200 bála. Az első esetben:

január	1-én	eladnak	300	bálát,	marad	raktáron	900	bála
április	«	«	300	«	«	«	600	«
július	«	«	300	«	«	«	300	«
október	«	«	300	«	«	«	0	«

A második esetben viszont:

január	1-én	eladnak	200	bálát,	marad	raktáron	1 000	bála
március	«	«	200	«	«	«	800	«
május	«	«	200	«	«	«	600	«
július	«	«	200	«	«	«	400	«
szeptember	«	«	200	«	«	«	200	«
november	«	«	200	«	«	«	0	«

A gyapotba fektetett pénz tehát csak egy hónappal később, október helyett novemberben áramlik teljesen vissza. Ha tehát a forgalmi idő és ennélfogva a megtérülés megrövidülése következtében az előlegezett tőke $^1/_9$-e (= 100 font sterling) pénztőke formájában kiválik, s ha ez a 100 font sterling a heti bér fizetésére szolgáló és periodikusan fölössé váló 20 font sterling pénztőkéből, valamint 80 font sterlingből tevődik össze, mely utóbbi egy hétre való periodikusan fölös termelési készlet formájában volt meg, — akkor a gyáros fölös

termelési készletének 80 font sterlinggel való csökkenésével szemben a másik oldalon ott áll a gyapotkereskedő árukészletének a megnagyobbodása. Ugyanaz a gyapot annyival hosszabb ideig marad a kereskedő raktárában mint áru, amennyivel rövidebb ideig van termelési készlet formájában a gyáros raktárában.

Eddig azt tételeztük fel, hogy a forgalmi idő megrövidülése az *X* vállalkozásban onnan ered, hogy *X* gyorsabban adja el árúját, vagy hamarabb kap érte pénzt, illetve hitel esetén a fizetési határidő megrövidül. Ez a megrövidülés tehát az áru eladásának, az árutőke pénztőkévé való átváltoztatásának, a forgalmi folyamat *Á'—P* első szakaszának a megrövidüléséből származik. De fakadhatna a *P—Á* második szakaszból is, tehát az *X* tőkés forgótőkéjének termelési elemeit szállító *Y*, *Z* stb. tőkék munkaperiódusának vagy forgalmi idejüknek egyidejű megváltozásából.

Ha például a gyapot, szén stb. a régi szállítási viszonyok között 3 hétig van úton termelési vagy raktározási helyéről az *X* tőkés üzeméhez, akkor *X* termelési készletének legalább 3 hétre elegendőnek kell lennie, amíg az új készletek megérkeznek. A gyapot és a szén, amíg úton van, nem használható fel termelési eszközül. Ez idő alatt, ellenkezőleg, munkatárgya a szállítóiparnak meg az abban foglalkoztatott tőkének, és forgalomban levő árutőkéje a széntermelőnek, illetve a gyapoteladónak. Tegyük fel, hogy tökéletesebb szállítással az utazás 2 hétre csökken. A termelési készlet ekkor háromheti mennyiségből kéthetivé változhat. Ezzel felszabadul az erre előlegezett 80 font sterling, valamint a munkabérre előlegezett 20 font sterling pótlólagos tőke, mert a 600 font sterling megtérült tőke egy héttel hamarabb áramlik vissza.

Másrészt, ha például a nyersanyagot előállító tőke munkaperiódusa rövidül meg (erre példákat említettünk az előző fejezetekben), tehát a nyersanyag megújításának a lehetősége is jobb, akkor a termelési készlet csökkenhet, s az egyik megújítási periódustól a másikig tartó időköz megrövidülhet.

Ha viszont a forgalmi idő és ennélfogva a megtérülési periódus meghosszabbodik, akkor pótlólagos tőke előlegezése válik szükségessé. A tőkés ezt a sajátjából fedezi, ha van neki. De akkor ez a tőke valamilyen formában be van fektetve, mint a pénzpiac része; ahhoz, hogy rendelkezésre álljon, a régi formából ki kell hámozni, például részvényeket el kell adni, a letéteket fel kell mondani, úgyhogy itt is közvetett hatás mutatkozik a pénzpiacra. Vagy a tőkésnek kölcsönt kell felvennie. Ami a pótlólagos tőkének munkabérre szükséges részét illeti, ezt normális körülmények között mindig mint pénztőkét kell előlegezni, és ezzel az *X* tőkés a maga részéről közvetlen nyomást gyakorol a pénzpiacra. A termelési anyagokba befektetendő résznél ez csak akkor

van feltétlenül így, ha ezeket készpénzben kell kifizetnie. Ha az anyagokat hitelre kaphatja, ez nincs közvetlen hatással a pénzpiacra, mert a pótlólagos tőkét ekkor közvetlenül mint termelési készletet, nem pedig eleve mint pénztőkét előlegezik. Ha a hitelt nyújtó tőkés az X-től kapott váltót esetleg újra közvetlenül a pénzpiacra dobja, leszámítoltatja stb., ez közvetett módon, másodkézből hatna a pénzpiacra. Ha azonban ezt a váltót arra használja fel, hogy vele például egy később kifizetendő adósságát fedezze, akkor ez a pótlólagosan előlegezett tőke sem közvetlenül, sem közvetve nincs hatással a pénzpiacra.

II. eset. A termelési anyagok ára változik, minden egyéb körülmény változatlan.

Az előbb azt tételeztük fel, hogy a 900 font sterling össztőke $^4/_5$ részét (= 720 font sterlinget) termelési anyagokra és $^1/_5$ részét (= 180 font sterlinget) munkabérre fordítják.

Ha a termelési anyagok ára a felére csökken, akkor ezek a hathetes munkaperiódusra a 480 font sterling helyett csak 240 font sterlinget, és a II. sz. pótlólagos tőke számára 240 font sterling helyett csak 120 font sterlinget igényelnek. Az I. sz. tőke tehát 600 font sterlingről 240 + 120 = 360 font sterlingre, a II. sz. tőke pedig 300 font sterlingről 120 + 60 = 180 font sterlingre csökken. A 900 font sterling össztőke 360 + 180 = 540 font sterlingre csökken. 360 font sterling tehát kiválik.

Ez a kivált és most nem foglalkoztatott, s ezért a pénzpiacon befektetést kereső pénztőke nem más, mint az eredetileg pénztőkeként előlegezett 900 font sterling tőke egyik része, amely azoknak a termelési elemeknek az árcsökkenése folytán, amelyekké periodikusan visszaváltoztatják, fölöslegessé vált, ha a vállalkozást nem akarják bővíteni, hanem csak a régi méretekben folytatni. Ha ez az áresés nem véletlen körülmények (különösen gazdag aratás, rendkívüli kínálat stb.), hanem a nyersanyagot előállító termelési ág termelőerőinek megnövekedése folytán következne be, akkor ez a pénztőke a pénzpiac, egyáltalában a pénztőke formájában rendelkezésre álló tőke abszolút szaporulata lenne, mert ez nem volna szerves alkotórésze többé a már alkalmazásban levő tőkének.

III. eset. A termék piaci ára változik meg.

Árcsökkenés esetén itt a tőke egy része veszendőbe megy, s ezért új pénztőke előlegezésével kell pótolni. Az eladónak ez a vesztesége a vevő számára nyereséget jelenthet. Mégpedig közvetlenül, ha a termék piaci ára csak véletlen konjunktúra folytán csökken, majd

újra normális színvonalára emelkedik. Közvetetten, ha az árváltozást értékváltozás idézi elő, amely hatással van a régi termékre, s ha ez a termék mint a termelés eleme ismét belép a termelés valamely másik területére, és itt pro tanto [megfelelő arányban] tőkét szabadít fel. Mindkét esetben lehetséges, hogy az X számára elveszett tőkét, amelynek pótlása érdekében X nyomást gyakorol a pénzpiacra, üzletfelei viszik piacra mint új pótlólagos tőkét. Ekkor csak tőkeátvitel történik.

Ha viszont a termék ára emelkedik, akkor a forgalomból olyan tőkerészt sajátítanak el, amelyet nem előlegeztek. Ez nem szerves része a termelési folyamatban előlegezett tőkének, és ezért, ha a termelést nem bővítik, kivált pénztőke. Minthogy itt feltevésünk szerint a termék elemeinek árai adottak voltak, mielőtt a termék árutőkeként a piacra lépett, ezért itt lehetséges, hogy az áremelkedést valóságos értékváltozás okozta, amennyiben annak visszahatása volt, például a nyersanyagok ára utólag emelkedett. Ebben az esetben az X tőkés az árutőkeként forgalomban levő termékén és a meglevő termelési készletén is nyerne. Ez a nyereség pótlólagos tőkéhez juttatná, amely most, a termelési elemek új, magasabb árai mellett szükséges ahhoz, hogy vállalkozását továbbfolytassa.

Vagy az áremelkedés csak átmeneti. Ekkor az, amire az egyik oldalon az X tőkésnek mint pótlólagos tőkére lesz szüksége, a másikon mint felszabadult tőke válik ki, ha az X tőkés terméke más termelési ágak termelési eleme. Az egyik megnyerte azt, amit a másik elveszített.

Tizenhatodik fejezet

A VÁLTOZÓ TŐKE MEGTÉRÜLÉSE

I. Az értéktöbblet évi rátája

Induljunk ki egy 2 500 font sterlingnyi forgótőkéből, amelynek $^4/_5$ része = 2 000 font sterling állandó tőke (termelési anyagok) és $^1/_5$ része = 500 font sterling változó, munkabérre fordított tőke.

Tegyük fel, hogy a megtérülési periódus 5 hét; a munkaperiódus 4 hét, a forgalmi periódus 1 hét. Akkor az I. sz. tőke = 2 000 font sterling, amely 1 600 font sterling állandó tőkéből és 400 font sterling változó tőkéből áll; a II. sz. tőke = 500 font sterling, ebből 400 font sterling állandó és 100 font sterling változó. Minden munkahéten 500 font sterling tőkét fektetnek be. Az 50 hétből álló évben 50 × 500 = = 25 000 font sterling értékű évi terméket állítanak elő. Az egy-egy

munkaperiódusban állandóan alkalmazott 2 000 font sterling I. sz. tőke tehát $12^1/_2$-szer térül meg. $12^1/_2 \times 2\,000 = 25\,000$ font sterling. E 25 000 font sterlingből $^4/_5 = 20\,000$ font sterling állandó, tehát termelési eszközökre fordított tőke, és $^1/_5 = 5\,000$ font sterling változó tőke, amelyet munkabérre fordítottak. A 2 500 font sterling össztőke viszont $\frac{25\,000}{2\,500} = 10$-szer térül meg.

A termelés során kiadott változó forgótőke csak akkor szolgálhat újra a forgalmi folyamatban, ha termékét, amelyben értéke újratermelődött, eladták, árutőkéből pénztőkévé változtatták, hogy újból munkaerő fizetésére adják ki. De ugyanígy áll a dolog a termelésbe befektetett állandó forgótőkével (a termelési anyagokkal), amelynek értéke a termékben újra megjelenik mint értékrész. E két részben — a forgótőke változó és állandó részében — nem az a közös, és nem az különbözteti meg őket az állótőkétől, hogy a termékre átvitt értékük az árutőkével forgalomba kerül, azaz a terméknek mint árunak a forgása révén forog. A termék — tehát az áruként forgó termék, vagyis az árutőke — értékének egy része mindig az állótőke kopásából, vagyis az állótőke értékének abból a részéből áll, amelyet az a termelés során átvitt a termékre. Hanem a különbség a következő: Az állótőke a régi használati alakjában működik tovább a termelési folyamatban a forgótőke (= állandó + változó forgótőke) megtérülési periódusainak hosszabb-rövidebb ciklusán keresztül; ezzel szemben minden egyes megtérülésnek feltételei, hogy pótolják a teljes, a termelés területéről — árutőke alakjában — a forgalom területére belépett forgótőkét. A forgalom $\acute{A}' - P'$ első szakasza közös az állandó és a változó forgótőke számára. A második szakaszban elválnak egymástól. A pénznek, amellyé az árut visszaváltoztatták, egy része termelési készletté (állandó forgótőke) alakul át. A termelési készlet alkotórészeinek különböző vételi időpontjaitól függően egyik részét korábban, a másik részét később változtatják át pénzből termelési anyagokká, de végül is teljesen erre költik. Az áru eladásából szerzett pénz másik részét pénzkészlet formájában hevertetik, hogy fokozatosan a termelési folyamatba bekebelezett munkaerő fizetésére fordítsák. Ez a változó forgótőke. Mindazonáltal mindkét rész teljes pótlása mindenkor a tőke megtérüléséből, a tőkének termékké, termékből áruvá, áruból pénzzé való átváltozásából származik. Ez az oka annak, hogy az előző fejezetben az állótőkét figyelmen kívül hagytuk, s a forgótőkének — állandónak és változónak — a megtérülését külön-külön és együttesen tárgyaltuk.

A most tárgyalásra kerülő kérdésnél tovább kell mennünk egy lépéssel, s a forgótőke változó részét úgy kell tekintenünk, mintha

kizárólag ez alkotná a forgótőkét. Vagyis az állandó forgótőkét, amely vele együtt térül meg, nem vesszük figyelembe.

2 500 font sterlinget előlegeztek és az évi termék értéke = 25 000 font sterling. A forgótőke változó része azonban 500 font sterling; tehát a 25 000 font sterling $\frac{25\,000}{5}$ = 5000 font sterling változó tőkét tartalmaz. Ha az 5 000 font sterlinget 500-zal elosztjuk, 10-es megtérülési számot kapunk, akárcsak a 25 000 font sterling össztőkénél.

Ez az átlagszámítás, amely szerint az évi termék értékét az előlegezett tőke értékével, nem pedig e tőke egy-egy munkaperiódusban felhasznált részének értékével osztjuk (tehát itt nem 400-zal, hanem 500-zal, nem az I. sz. tőkével, hanem az I. + a II. sz. tőkével), itt, ahol csak az értéktöbblet termeléséről van szó, teljesen pontos. Később látni fogjuk, hogy más szempontból már nem egészen pontos, mint ahogy ez az átlagszámítás általában nem tekinthető teljesen pontosnak. Azaz a tőkés gyakorlati céljaira elegendő, de nem fejezi ki pontosan, vagyis megfelelően a megtérülés valamennyi reális körülményét.

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytuk az árutőke egyik értékrészét, mégpedig a benne rejlő értéktöbbletet, amelyet a termelési folyamatban termeltek és bekebeleztek a termékbe. Most erre kell fordítanunk figyelmünket.

Ha feltételezzük, hogy a hetenként befektetett 100 font sterling változó tőke 100 százalékos értéktöbbletet, azaz 100 font sterlinget termel, akkor az 5 hetes megtérülési periódusban befektetett 500 font sterling változó tőke 500 font sterling értéktöbbletet hoz létre, vagyis a munkanap fele többletmunka.

Ha azonban 500 font sterling változó tőke 500 font sterling értéktöbbletet termel, akkor 5 000 font sterling $10 \times 500 = 5\,000$ font sterling értéktöbbletet hoz létre. Az előlegezett változó tőke azonban = = 500 font sterling. Az év folyamán termelt egész értéktöbblet tömegének viszonyát az előlegezett változó tőke értékösszegéhez az értéktöbblet évi rátájának nevezzük. Ez a ráta tehát a szóban forgó esetben = $= \frac{5\,000}{500} = 1\,000\%$. Ha ezt a rátát közelebbről szemügyre vesszük, kitűnik, hogy annyi, mint az előlegezett változó tőke által egy megtérülési periódusban termelt értéktöbblet rátája, szorozva a változó tőke megtérüléseinek számával (mely utóbbi az egész forgótőke megtérüléseinek számával azonos).

Az egy megtérülési periódus folyamán előlegezett változó tőke a szóban forgó esetben = 500 font sterling; az ezalatt termelt értéktöbblet ugyancsak = 500 font sterling. Ezért az értéktöbblet rátája egy

megtérülési periódus folyamán $= \frac{500\ m}{500\ v} = 100\%$. Ez a 100% szorozva 10-zel, az évi megtérülések számával $= \frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$.

Így áll a dolog az értéktöbblet évi rátájával. Ami azonban az értéktöbbletnek azt a tömegét illeti, amelyre egy meghatározott megtérülési periódus folyamán tesznek szert, ez egyenlő a szóban forgó periódus folyamán előlegezett változó tőke értéke (itt 500 font sterling), szorozva az értéktöbblet rátájával, tehát itt $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 =$ $= 500$ font sterling. Ha azonos értéktöbbletráta mellett az előlegezett tőke 1 500 font sterling volna, akkor az értéktöbblet tömege $= 1\,500 \times$ $\times \frac{100}{100} = 1\,500$ font sterling lenne.

Az 500 font sterling változó tőkét, amely évente tízszer térül meg, s egy év alatt 5 000 font sterling értéktöbbletet termel, tehát értéktöbbletének évi rátája $= 1\,000\%$, nevezzük A tőkének.

Tegyük fel ezek után, hogy egy másik 5 000 font sterling összegű B változó tőkét egy egész évre (vagyis itt 50 hétre) előlegeznek, tehát évente csak egyszer térül meg. Feltételezzük továbbá, hogy az év végén a terméket elkészülése napján azonnal kifizetik, vagyis a pénztőke, amellyé átváltozott, rögtön visszaáramlik. A forgalmi periódus tehát itt $= 0$, a megtérülési periódus $=$ a munkaperiódussal, vagyis 1 évvel. Akárcsak az előző esetben, most is minden héten 100 font sterling változó tőke van benn a munkafolyamatban, tehát 50 hét alatt 5 000 font sterling. Mondjuk, az értéktöbblet rátája most is $=$ 100%, vagyis az azonos hosszúságú munkanap fele többletmunka. Ha 5 hetet veszünk alapul, a befektetett változó tőke $= 500$ font sterling, az értéktöbblet rátája $= 100\%$, az 5 hét folyamán előállított értéktöbblettömeg tehát $= 500$ font sterling. A kizsákmányolt munkaerő tömege, valamint ennek kizsákmányolási foka feltevésünk szerint itt pontosan ugyanaz, mint az A tőkénél.

Minden egyes héten a befektetett 100 font sterling változó tőke 100 font sterling értéktöbbletet, tehát 50 hét alatt a befektetett $50 \times$ $\times 100 = 5\,000$ font sterling változó tőke 5 000 font sterling értéktöbbletet termel. Az évente termelt értéktöbblet tömege ugyanannyi ($= 5\,000$ font sterling), mint az előző esetben, de az értéktöbblet évi rátája egészen más. Ez utóbbi egyenlő az év folyamán termelt értéktöbblet, osztva az előlegezett változó tőkével: $\frac{5\,000\ m}{5\,000\ v} = 100\%$, előzőleg, az A tőkénél viszont 1 000 % volt.

Mind az A, mind a B tőke esetében hetenként 100 font sterling

változó tőkét adtak ki; az értékesítés foka, vagyis az értéktöbblet rátája szintén ugyanaz = 100%; a változó tőke nagysága is azonos = = 100 font sterling. Ugyanolyan mennyiségű munkaerőt zsákmányolnak ki, a kizsákmányolás mérete és foka mindkét esetben azonos, a munkanapok egyenlők és egyformán oszlanak meg szükséges és többletmunkára. Az év folyamán alkalmazott változó tőke összege ugyanakkora, = = 5 000 font sterling, ugyanolyan tömegű munkát hoz mozgásba és a két azonos nagyságú tőke által mozgásba hozott munkaerőből ugyanannyi értéktöbbletet, 5 000 font sterlinget présel ki. Mégis *A* és *B* értéktöbbletének évi rátája között 900% különbség van.

Ez a jelenség mindenesetre azt a látszatot kelti, mintha az értéktöbblet rátája nemcsak a változó tőke által mozgásba hozott munkaerő mennyiségétől és kizsákmányolási fokától függene, hanem ezenkívül más, a forgalmi folyamatból fakadó, megmagyarázhatatlan behatásoktól; s valóban ezt a jelenséget így is értelmezték, és ha nem is ebben a tiszta, hanem bonyolultabb és leplezettebb formájában (az évi profitráta formájában) a 20-as évek kezdetétől a Ricardo-féle iskola teljes bomlását idézte elő.

A jelenség érthetetlen volta rögtön eltűnik, mihelyt az *A* és *B* tőkét nemcsak látszólag, hanem valóban pontosan ugyanolyan körülmények közé helyezzük. Ugyanolyan körülményekről csak akkor beszélhetünk, ha a *B* változó tőkét ugyanannyi idő alatt, mint az *A* tőkét, teljes egészében munkaerő fizetésére fordítják.

Az 5 000 font sterling *B* tőkét ekkor 5 hét alatt adják ki, s a heti 1 000 font sterling egy évre 50 000 font sterling kiadást jelent. Az értéktöbblet ekkor feltevésünk szerint ugyancsak = 50 000 font sterling. A megtérült tőke (= 50 000 font sterling) osztva az előlegezett tőkével, 5 000 font sterlinggel, adja a megtérülések számát = 10. Az értéktöbblet rátája ($= \frac{5\,000\,m}{5\,000\,v} = 100\%$) szorozva a megtérülések számával (= 10) az értéktöbblet évi rátáját eredményezi, amely = $= \frac{50\,000\,m}{5\,000\,v} = \frac{10}{1} = 1\,000\%$. Most tehát az értéktöbblet évi rátája *A* és *B* számára azonos, mégpedig 1 000%, de az értéktöbblet tömege *B* számára 50 000 font sterling, *A* számára 5 000 font sterling; a termelt értéktöbblettömegek úgy aránylanak egymáshoz, mint az előlegezett *B* és *A* tőkeértékek, tehát mint 5 000 : 500 = 10 : 1. *B* tőke viszont tízszer annyi munkaerőt hozott ugyanazon idő alatt mozgásba, mint *A* tőke.

Csak a munkafolyamatban valóban alkalmazott tőke termeli az értéktöbbletet, s csak erre érvényes valamennyi, az értéktöbbletről kifejtett törvény, tehát az a törvény is, hogy ha a ráta adott, az

értéktöbblet tömegét a változó tőke viszonylagos nagysága határozza meg.

A munkafolyamatot az idő méri. Ha a munkanap hossza adott (mint itt, ahol *A* és *B* tőke összes körülményeit egyenlőnek vesszük, hogy az értéktöbblet évi rátájának különbségét megvilágítsuk), a munkahét meghatározott számú munkanapból áll. Vagy azt is megtehetjük, hogy valamely munkaperiódust, amely például itt öthetes, egyetlen, 300 órás munkanapnak tekintjük — feltéve, hogy a munkanap = 10 óra és a hét = 6 munkanap. De ezt a számot még meg kell szoroznunk azoknak a munkásoknak a számával, akiket mindennap egyidejűleg, ugyanabban a munkafolyamatban, együtt alkalmaznak. Ha például ez a szám 10 volna, akkor a heti összeg = 60 × 10 = 600 óra, és egy öthetes munkaperiódus = 600 × 5 = 3 000 óra. Egyenlő nagyságú értéktöbbletráta és a munkanap egyenlő hossza mellett tehát akkor alkalmaznak egyenlő nagyságú változó tőkéket, ha egyenlő tömegű munkaerőt (azonos árú munkaerő, szorozva azonos létszámmal) hoznak mozgásba ugyanannyi idő alatt.

Térjünk vissza eredeti példáinkhoz. Az *A* és *B* esetben is egyenlő nagyságú változó tőkét, heti 100 font sterlinget alkalmaznak az év minden hetében. Ezért az alkalmazott, a munkafolyamatban valóban működő változó tőkék egyenlők, de az előlegezett változó tőkék nem. Az *A* esetben minden 5 hétre 500 font sterlinget előlegeznek, ebből minden héten 100 font sterlinget alkalmaznak. A *B* esetben az első öthetes periódusra 5 000 font sterlinget kell előlegezni, ebből csak hetenként 100 font sterlinget, tehát 5 hét alatt csak 500 font sterlinget alkalmaznak, ami $^1/_{10}$-e az előlegezett tőkének. A második öthetes periódusban 4 500 font sterlinget előlegeznek, de csak 500 font sterlinget alkalmaznak és így tovább. Az adott időperiódusra előlegezett változó tőke csak olyan mértékben változik át alkalmazott, tehát valóban működő és ható változó tőkévé, ahogyan valóban belép a szóban forgó időköznek a munkafolyamat által kitöltött szakaszaiba, tehát valóban működik a munkafolyamatban. A közbeeső időben, amelyben egy részét csak azért előlegezik, hogy majd egy későbbi időben alkalmazzák, ez a rész a munkafolyamat szempontjából olyan, mintha nem is volna, s ezért nincsen befolyással sem az érték-, sem az értéktöbbletképződésre. Vegyük például az 500 font sterling *A* tőkét. Ezt 5 hétre előlegezik, de minden héten egymás után csak 100 font sterling kerül belőle a munkafolyamatba. Az első héten $^1/_5$-ét alkalmazzák; $^4/_5$-ét előlegezték, de nem alkalmazták, mert a 4 következő hét munkafolyamatai számára készenlétben kell tartani, tehát előlegezni kell.

Azok a körülmények, amelyek az előlegezett és az alkalmazott

változó tőke közötti viszonyt eltérővé teszik, az értéktöbblet termelésére — ha az értéktöbbletráta adott — csak annyiban és azáltal hatnak, hogy eltérővé teszik annak a változó tőkének a mennyiségét, amely egy adott időköz, például 1 hét, 5 hét stb. alatt valóban alkalmazható. Az előlegezett változó tőke csak annyiban és az alatt az idő alatt működik változó tőkeként, amennyiben és amikor valóban alkalmazzák; amíg nem alkalmazzák, hanem csak készletként előlegezik, addig nem. Mindazok a körülmények azonban, amelyek különbözővé teszik az előlegezett és az alkalmazott változó tőke arányát, a megtérülési periódusok különbségében összegeződnek, s ezt a különbséget a munkaperiódus, vagy a forgalmi periódus, vagy mind a kettő különbsége határozza meg. Az értéktöbblet termelésének az a törvénye, hogy azonos értéktöbbletráta mellett azonos tömegű működő változó tőkék azonos tömegű értéktöbbletet hoznak létre. Ha tehát az *A* és *B* tőkék azonos időközökben azonos értéktöbbletráta mellett azonos tömegű változó tőkét alkalmaznak, akkor egyenlő időközökben azonos tömegű értéktöbbletet kell létrehozniok, bármennyire különböző az adott időközben alkalmazott változó tőke aránya az ugyanazon időközben előlegezett változó tőkéhez, tehát bármennyire különbözik is a létrehozott értéktöbblettömegek aránya nem az alkalmazott, hanem az egyáltalában előlegezett változó tőkéhez. Ennek az aránynak a különböző volta nem mond ellent az értéktöbblettermelés általunk kifejtett törvényeinek, ellenkezőleg, igazolása és elkerülhetetlen következménye e törvényeknek.

Vegyük szemügyre a *B* tőke első öthetes termelési szakaszát. Az 5. hét végén 500 font sterlinget alkalmaztak és fogyasztottak el. Az értéktermék = 1 000 font sterling, tehát $\frac{500\ m}{500\ v} = 100\%$. Ugyanaz a helyzet, mint az *A* tőkénél. Igaz, hogy *A* tőkénél az értéktöbblet az előlegezett tőkével együtt már realizálódott, *B* tőkénél pedig nem, de ez itt mellékes, hiszen most csak az értéktöbblet termeléséről és az értéktöbbletnek a termelése folyamán előlegezett változó tőkéhez való arányáról van szó. Ha viszont a *B* tőkénél nem azt számítjuk ki, hogyan aránylik az értéktöbblet az előlegezett 5 000 font sterling tőkének az értéktöbblet termelése folyamán alkalmazott, tehát elfogyasztott részéhez, hanem azt, hogy mi az aránya magához az előlegezett össztőkéhez, akkor az eredmény $\frac{500\ m}{5\,000\ v} = \frac{1}{10} = 10\%$. Tehát *B* tőke számára 10%, *A* tőke számára pedig 100%, azaz tízszer annyi. Ha valaki most az mondaná: az értéktöbblet rátájának ez a különbsége azonos nagyságú tőkék esetében, amelyek azonos mennyiségű munkát hoztak mozgásba, mégpedig olyan munkát, amely

egyenlő arányban oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára, ellentmond az értéktöbblettermelés törvényeinek — a felelet egyszerű volna és a tényleges viszonyokra vetett első pillantásból adódnék: Az *A*-nál ez [az arány] az értéktöbblet valóságos rátáját fejezi ki, vagyis az 500 font sterling változó tőke által 5 hét alatt termelt értéktöbblet arányát ehhez az 500 font sterling változó tőkéhez. A *B*-nél viszont oly módon számolnak, aminek semmi köze sem az értéktöbblet termeléséhez, sem az értéktöbbletráta ennek megfelelő meghatározásához. Az 500 font sterling változó tőkével termelt 500 font sterling értéktöbbletet ugyanis nem a termelése folyamán előlegezett 500 font sterling változó tőkére számítják, hanem egy 5 000 font sterling összegű tőkére, amelyből $^9/_{10}$, vagyis 4 500 font sterling semmi szerepet nem játszik a szóban forgó 500 font sterling értéktöbblet termelésében, hanem csak fokozatosan lép majd működésbe az elkövetkező 45 hét folyamán, tehát az első 5 hét termelése szempontjából nem is létezik, márpedig itt csak erről az időről van szó. Ebben az esetben tehát *A* és *B* értéktöbbletrátájának különbsége nem okoz problémát.

Hasonlítsuk most össze a *B* és *A* tőkék évi értéktöbbletrátáit. *B* tőkénél ez $\frac{5\,000\,m}{5\,000\,v} = 100\%$; *A* tőkénél $\frac{5\,000\,m}{500\,v} = 1\,000\,\%$. De az értéktöbbletráták aránya ugyanaz, mint volt.

Akkor $\frac{B \text{ tőke értéktöbbletrátája}}{A \text{ tőke értéktöbbletrátája}} = \frac{10\%}{100\%}$ volt, most pedig:

$$\frac{B \text{ tőke évi értéktöbbletrátája}}{A \text{ tőke évi értéktöbbletrátája}} = \frac{100\%}{1\,000\%},$$

de $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1\,000\%}$, tehát ugyanaz az arány, mint az előbb.

A probléma viszont most megfordult. A *B* tőke évi rátája: $\frac{5\,000\,m}{5\,000\,v} = 100\%$, nem mutat semmi eltérést — még az eltérés látszatát sem — az értéktöbblettermelés és az ennek megfelelő értéktöbbletráta általunk ismert törvényeitől. Az év folyamán $5\,000_v$-t előlegeztek és termelő módon elfogyasztottak, s ez $5\,000_m$-et termelt. Az értéktöbblet rátája tehát a fenti tört $\frac{5\,000\,m}{5\,000\,v} = 100\%$. Az évi ráta azonos az értéktöbblet valóságos rátájával. Itt tehát, szemben az előző esettel, nem a *B*, hanem az *A* tőke mutatja azt a rendellenességet, amelyet meg kell magyaráznunk.

Az értéktöbblet rátája itt $\frac{5\,000\,m}{500\,v} = 1\,000\%$. De ha az első esetben az 500_m-et, az 5 hét termékét 5 000 font sterling előlegezett tőkére számítottuk, amelynek $^9/_{10}$-ét nem alkalmazták ennek az értéktöbblet-

nek a termelésében, most az $5\,000_m$-et 500_n-re, vagyis az $5\,000_m$ termelésében valóban alkalmazott változó tőkének csak $^1/_{10}$-ére számítjuk; mert az $5\,000_m$ az 50 hét folyamán termelő módon elfogyasztott 5 000 font sterling változó tőke terméke, nem pedig az egyetlen öthetes periódus folyamán elhasznált 500 font sterling tőke terméke. Az első esetben az 5 hét folyamán termelt értéktöbbletet olyan tőkére számítottuk, amelyet 50 hétre előlegeztek, amely tehát tízszer nagyobb az 5 hét alatt elhasznált tőkénél. Most az 50 hét folyamán termelt értéktöbbletet számítjuk arra a tőkére, amelyet 5 hétre előlegeztek, amely tehát tízszerte kisebb az 50 hét alatt elhasznált tőkénél.

Az 500 font sterling *A* tőkét sohasem előlegezik 5 hétnél tovább. Ennek az időnek a végén visszaáramlik, s ugyanezt a folyamatot az év során tízszeri megtérülés révén tízszer megújíthatja. Ebből két dolog következik.

Először: Az *A* példában előlegezett tőke csak ötször nagyobb a heti termelési folyamatban állandóan alkalmazott tőkerésznél. *B* tőke viszont, amely csak 50 hétben egyszer térül meg, vagyis 50 hétre kell előlegezni, 50-szer nagyobb, mint az a része, amelyet hetenként állandóan alkalmazni lehet. A megtérülés tehát módosítja a termelési folyamatra az év során előlegezett és a meghatározott termelési periódusra, például egy hétre állandóan alkalmazható tőke közötti arányt. Ez megmagyarázza az első esetet, ahol az 5 heti értéktöbbletet nem az 5 hét folyamán alkalmazott tőkére számítjuk, hanem az 50 hét folyamán alkalmazott, tízszer nagyobb tőkére.

Másodszor: Az *A* tőke 5 hetes megtérülési periódusa az évnek csak $^1/_{10}$-e, tehát az év 10 ilyen megtérülési periódust foglal magában, amelyekben az 500 font sterling *A* tőkét mindig újra alkalmazzák. Az alkalmazott tőke itt egyenlő az 5 hétre előlegezett tőkének és az évi megtérülési periódusok számának a szorzatával. Az év során alkalmazott tőke $= 500 \times 10 = 5\,000$ font sterling. Az év során előlegezett tőke $= \frac{5\,000}{10} = 500$ font sterling. Valóban, noha az 500 font sterlinget mindig újra alkalmazzák, sohasem előlegeznek többet öthetenként ugyanannál az 500 font sterlingnél. Igaz, hogy a *B* tőkénél 5 hét alatt szintén csak 500 font sterlinget alkalmaznak és előlegeznek erre az 5 hétre. Minthogy azonban a megtérülési periódus itt $= 50$ hét, ezért az év folyamán alkalmazott tőke nem az 5—5 hétre, hanem az 50 hétre előlegezett tőkével egyenlő. Az értéktöbblet évente termelt tömege azonban, ha az értéktöbbletráta adott, az év folyamán alkalmazott tőkéhez igazodik, nem pedig az év folyamán előlegezett tőkéhez. Tehát az egyszer megtérülő 5 000 font sterling tőke számára nem nagyobb, mint a tízszer megtérülő 500 font sterling számára, és csak

azért ekkora, mert az évente egyszer megtérülő tőke maga tízszer akkora, mint az évente tízszer megtérülő tőke.

Az év során megtérülő változó tőke — tehát az évi terméknek vagy akár az évi kiadásnak az a hányada, amely ezzel a résszel egyenlő — nem más, mint az év folyamán valóban alkalmazott, termelő módon elfogyasztott változó tőke. Ebből következik, hogy ha az évente megtérülő *A* változó tőke és az évente megtérülő *B* változó tőke nagysága egyenlő, és egyforma értékesítési feltételek mellett kerülnek alkalmazásra, tehát értéktöbbletrátájuk azonos, akkor a kettőjük által évente termelt értéktöbblet tömegének is azonosnak kell lennie; tehát — minthogy az alkalmazott tőkék tömege azonos — egyenlő az értéktöbblet egy évre számított rátája is, amennyiben ezt a következő képlettel fejezzük ki:

$$\frac{\text{évente termelt értéktöbblet tömege}}{\text{évente megtérülő változó tőke}}.$$

Vagy általánosan kifejezve: Bármekkora a megtérülő változó tőkék viszonylagos nagysága, az év folyamán termelt értéktöbbletük rátáját az határozza meg, hogy az illető tőkék átlagos periódusokban (például heti, vagy akár napi átlagban) milyen értéktöbbletrátával dolgoztak.

Csak ez a következtetés felel meg az értéktöbblettermelés és az értéktöbbletráta meghatározása törvényeinek.

Nézzük most tovább, mit fejez ki ez a viszony:

$$\frac{\text{évente megtérülő tőke}}{\text{előlegezett tőke}}$$

(miközben, mint már említettük, csak a változó tőkét vesszük figyelembe). Az osztás elvégzése megadja az egy év alatt előlegezett tőke megtérüléseinek a számát.

A tőkénél:

$$\frac{5\,000 \text{ font sterling évente megtérülő tőke}}{500 \text{ font sterling előlegezett tőke}};$$

B tőkénél:

$$\frac{5\,000 \text{ font sterling évente megtérülő tőke}}{5\,000 \text{ font sterling előlegezett tőke}}.$$

Mindkét törtben a számláló az előlegezett tőke és a megtérülési *szám* szorzatát fejezi ki, tehát *A*-nál 500×10, *B*-nél $5\,000 \times 1$. Vagy kifejezi az előlegezett tőke és az egy évre számított megtérülési *idő* reciprokjának szorzatát. A megtérülési idő *A*-nál $^1/_{10}$ év; a megtérülési idő reciprokja $^{10}/_1$ év, tehát $500 \times \frac{10}{1} = 5\,000$; *B*-nél $5\,000 \times \frac{1}{1} = 5\,000$. A nevező a megtérülő tőke és a megtérülési *szám* reciprokjának szorzatát fejezi ki; *A*-nál $5\,000 \times \frac{1}{10}$, *B*-nél $5\,000 \times \frac{1}{1}$.

Az évente megtérülő két változó tőke itt azonos munkamennyi-

séget (megfizetett és meg nem fizetett munkát) hoz mozgásba, mert maguk a megtérülő tőkék egyenlők és értékesítési rátájuk szintén azonos.

Az évente megtérülő változó tőke aránya az előlegezett változó tőkéhez megmutatja 1. azt, hogy milyen arányban áll az előlegezendő tőke az egy bizonyos munkaperiódusban alkalmazott változó tőkével. Ha a megtérülési szám = 10, mint *A*-nál, s az évet 50 hetesnek tekintjük, akkor a megtérülési idő = 5 hét. Erre az 5 hétre változó tőkét kell előlegezni, s az 5 hétre előlegezett tőkének ötször akkorának kell lennie, mint az egy hét alatt alkalmazott változó tőke. Vagyis csak az előlegezett tőke (itt 500 font sterling) $^1/_5$-ét lehet egy hét folyamán alkalmazni. *B* tőkénél viszont, ahol a megtérülési szám $= \frac{1}{1}$, a megtérülés ideje = 1 év = 50 hét. Az előlegezett tőke tehát úgy aránylik a hetenként alkalmazott tőkéhez, mint 50 : 1. Ha *B* számára az arány ugyanaz volna, mint *A* számára, akkor *B*-nek 100 font sterling helyett hetenként 1 000 font sterlinget kellene befektetnie. — 2. Ebből következik, hogy *B* tízszer akkora tőkét (5 000 font sterlinget) alkalmazott, mint *A*, hogy ugyanolyan tömegű változó tőkét, tehát adott értéktöbbletráta mellett ugyanolyan tömegű munkát (megfizetett és meg nem fizetett munkát) hozzon mozgásba, tehát az év során ugyanolyan tömegű értéktöbbletet termeljen. Az értéktöbblet valóságos rátája csak a meghatározott idő alatt alkalmazott változó tőke arányát fejezi ki az ugyanazon idő alatt termelt értéktöbblethez; vagyis kifejezi a meg nem fizetett munkának azt a tömegét, amelyet a szóban forgó idő alatt alkalmazott változó tőke mozgásba hoz. Semmi köze sincs a változó tőke ama részéhez, amelyet ez alatt az idő alatt előlegeznek ugyan, de nem alkalmazzák, s ezért éppúgy nincs köze ahhoz sem, hogy a különböző tőkéknél milyen arány áll fenn a meghatározott idő alatt előlegezett és az ugyanazon idő alatt alkalmazott részük között, mely arányt a megtérülési periódus módosítja és eltérővé teszi.

Sőt az eddig kifejtettekből az következik, hogy az értéktöbblet évi rátája csak egyetlen esetben egyezik meg a munka kizsákmányolási fokát kifejező valóságos értéktöbbletrátával; ha ugyanis az előlegezett tőke évente csak egyszer térül meg, tehát az előlegezett tőke egyenlő az év folyamán megtérülő tőkével, tehát az év folyamán termelt értéktöbblettömeg és az ennek termelése céljából az év folyamán alkalmazott tőke aránya egybeesik és azonos az év folyamán termelt értéktöbblettömeg és az év folyamán előlegezett tőke arányával.

A. Az értéktöbblet évi rátája $= \frac{\text{az év folyamán termelt értéktöbblet tömege}}{\text{előlegezett változó tőke}}$. Az év folyamán termelt érték-

többlet tömege azonban egyenlő az értéktöbblet valóságos rátájának és az értéktöbblet termelésére alkalmazott változó tőkének a szorzatával. Az évi értéktöbblettömeg termelésére alkalmazott tőke egyenlő az előlegezett tőkének és e tőke megtérülései számának (amit n-nel jelölünk) a szorzatával. Az A képlet tehát így alakul át:

$$B.\ \text{Az értéktöbblet évi rátája} = \frac{\text{az értéktöbblet valóságos rátája} \times \text{előlegezett változó tőke} \times n}{\text{előlegezett változó tőke}}.$$

Például a B tőkénél $= \frac{100\,\% \times 5\,000 \times 1}{5\,000}$, vagyis 100%. Az értéktöbblet évi rátája csak akkor azonos az értéktöbblet valóságos rátájával, ha $n = 1$, azaz ha az előlegezett változó tőke évente csak egyszer térül meg, tehát ha egyenlő az év folyamán alkalmazott, vagyis megtérült tőkével.

Jelöljük az értéktöbblet évi rátáját M'-mel, az értéktöbblet valóságos rátáját m'-mel, az előlegezett változó tőkét v-vel, a megtérülési számot n-nel. Ekkor: $M' = \frac{m'\,v\,n}{v} = m'n$; tehát $M' = m'n$, és csak akkor $= m'$, ha $n = 1$, tehát $M' = m' \times 1 = m'$.

Az előbbiekből következik továbbá: az értéktöbblet évi rátája mindig $= m'n$, azaz egyenlő az egy megtérülési periódusban elfogyasztott változó tőke által ugyanebben a periódusban termelt értéktöbblet valóságos rátája, szorozva e változó tőke évi megtérüléseinek számával, vagy (ami ugyanaz) szorozva e változó tőke egy évre mint egységre számított megtérülési *idejének* reciprokjával. (Ha a változó tőke egy évben tízszer térül meg, akkor megtérülési ideje $= {}^1/_{10}$ év; reciprok megtérülési ideje tehát $= \frac{10}{1} = 10$.)

Továbbá: $M' = m'$, ha $n = 1$. M' nagyobb mint m', ha n nagyobb mint 1; azaz, ha az előlegezett tőke évente egynél többször térül meg, vagyis ha a megtérült tőke nagyobb az előlegezettnél.

Végül, M' kisebb mint m', ha n kisebb, mint 1; azaz ha az év során megtérült tőke csak egy része az előlegezett tőkének, tehát a megtérülési periódus egy évnél hosszabb.

Vegyük kissé szemügyre ez utóbbi esetet.

Előző példánk valamennyi feltevését megtartjuk, de feltételezzük, hogy a megtérülési periódus 55 hétre hosszabbodott. A munkaperiódus hetenként 100 font sterling változó tőkét követel, tehát a megtérülési periódusra 5 500 font sterlinget igényel és hetenként 100_m-et termel; m' tehát most is 100%. Az n megtérülési szám itt $= \frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, mert a

megtérülési idő $1 + {}^{1}/_{10}$ év (az évet 50 héttel számítva) $= \frac{11}{10}$ év.

$$M' = \frac{100\,\% \times 5\,500 \times \frac{10}{11}}{5\,500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1\,000}{11} = 90\frac{10}{11}\,\%,$$

tehát kisebb mint 100%. Valóban, ha az értéktöbblet évi rátája 100% volna, akkor az $5\,500_v$-nek 1 év alatt $5\,500_m$-et kellene termelnie, holott ehhez $\frac{11}{10}$ évre van szüksége. Az 5 500, az év folyamán csak $5\,000_m$-et termel, tehát az értéktöbblet évi rátája $= \frac{5\,000\,m}{5\,500\,v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\,\%$.

Az értéktöbblet évi rátája, vagyis az év folyamán termelt értéktöbblet egybevetése az egyáltalában *előlegezett* változó tőkével (és nem az év folyamán *megtérült* változó tőkével) tehát nem pusztán szubjektív valami, hanem ezt a szembeállítást maga a tőke valóságos mozgása idézi elő. Az *A* tőke tulajdonosához az év végén visszatért az általa előlegezett változó tőke (= 500 font sterling), s ezen kívül 5 000 font sterling értéktöbblet. Előlegezett tőkéjének nagyságát nem az a tőketömeg fejezi ki, amelyet az év folyamán alkalmazott, hanem az, amely hozzá periodikusan visszatér. A szóban forgó kérdés szempontjából mellékes, hogy a tőke az év végén részint mint termelési készlet, részint mint áru- és pénztőke van-e meg, s hogy e különböző részeknek milyen az aránya. A *B* tőke tulajdonosához visszatért 5 000 font sterling (tehát az általa előlegezett tőke), s ezen kívül 5 000 font sterling értéktöbblet. A *C* tőke (az utoljára vizsgált 5 500 font sterling) az év folyamán 5 000 font sterling értéktöbbletet termelt tulajdonosa számára (aki 5 000 font sterlinget adott ki 100%-os értéktöbbletrátával), de sem előlegezett tőkéje, sem a termelt értéktöbblet még nem tért vissza.

$M' = m'n$ azt fejezi ki, hogy az egy megtérülési periódusban az alkalmazott változó tőke számára érvényes értéktöbbletráta:

$$\frac{\text{az egy megtérülési periódusban termelt értéktöbblet tömege}}{\text{az egy megtérülési periódusban alkalmazott változó tőke}},$$

szorzandó az előlegezett változó tőke megtérülési periódusainak, vagyis újratermelési periódusainak a számával, azoknak a periódusoknak a számával, amelyekben körforgását megújítja.

Láttuk már az I. kötet 4. fejezetében [142—169. old.] (A pénz átalakulása tőkévé) és az I. kötet 21. fejezetében [524—536. old.] (Egyszerű újratermelés), hogy a tőkeértéket előlegezik, nem pedig elköltik, mert ez az érték, miután körforgásának különböző szakaszain áthaladt, ismét visszatér kiindulópontjához, mégpedig értéktöbblettel gyara-

podva. Az előlegezést éppen ez jellemzi. A tőkeértéket a kiindulópontól a visszatérési pontig terjedő időre előlegezik. A tőkeérték teljes körforgása, amelyet az előlegezéstől a visszaáramlásig eltelt idővel mérünk, alkotja megtérülését, e megtérülés tartama pedig a megtérülési periódust. Ha ez a periódus lejárt, tehát a körforgás befejeződött, akkor ugyanaz a tőkeérték újra kezdheti ugyanazt a körforgást, tehát újból értékesülhet, értéktöbbletet hozhat létre. Ha a változó tőke, mint az *A* példában, évente tízszer térül meg, akkor az év folyamán ugyanazzal a tőkeelőleggel tízszer termelik meg az egy megtérülési periódusnak megfelelő értéktöbblettömeget.

Világosan látnunk kell az előlegezés természetét a tőkés társadalom szempontjából.

Az évente tízszer megtérülő *A* tőkét évente tízszer előlegezik. Minden egyes új megtérülési periódusra újra előlegezik. Ugyanakkor azonban *A* tőkés az év folyamán sohasem előlegez többet, mint ugyanazt az 500 font sterling tőkeértéket, és az általunk vizsgált termelési folyamat számára valójában soha sincs több tőkéje, mint 500 font sterling. Mihelyt ez az 500 font sterling egy körforgást elvégzett, *A* ugyanazt a körforgást újra megkezdeti vele; hiszen a tőke természeténél fogva éppen azáltal őrzi meg tőkejellegét, hogy ismétlődő termelési folyamatokban állandóan tőkeként működik. Soha nem is előlegezik itt öt hétnél hosszabb időre. Ha a megtérülés tovább tart, a tőke nem elegendő, ha megrövidül, egy része fölöslegessé válik. Nem tíz 500 font sterling összegű tőkét előlegeznek, hanem *egy* 500 font sterling összegű tőkét előlegeznek tízszer egymás után. Az értéktöbblet évi rátáját tehát nem egy tízszer előlegezett 500-as tőkére, vagyis nem 5 000 font sterlingre számítják, hanem az egyszer előlegezett 500 font sterling tőkére; mint ahogy a tízszer megforduló 1 tallér mindig csak egyetlen forgalomban levő tallért jelent, noha 10 tallér funkcióját végzi el. De annak a kezében, akinél forgása közben éppen tartózkodik, a tallér továbbra is ugyanazon 1 tallérnyi érték marad.

Ugyanígy az *A* tőke minden visszaáramlásánál, valamint év végi visszaáramlásánál is megmutatkozik, hogy tulajdonosa mindig csak ugyanazzal az 500 font sterling tőkeértékkel operál. Ezért mindig csak 500 font sterling áramlik is vissza hozzá. Előlegezett tőkéje tehát sohasem több, mint 500 font sterling. Ezért az értéktöbblet évi rátáját kifejező tört nevezője az előlegezett 500 font sterling tőke. Az értéktöbblet évi rátáját fentebb az $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$ képlettel fejeztük ki. Minthogy a valóságos értéktöbbletráta $m' = \frac{m}{v}$, vagyis egyenlő az értéktöbblet tömege osztva az azt termelő változó tőkével, ezért $m'n$-be

behelyettesíthetjük az m' értékét, vagyis $\frac{m}{v}$-t, s ekkor megkapjuk a másik képletet: $M' = \frac{mn}{v}$.

Az 500 font sterling tőke azonban tízszeri megtérülésével, tehát előlegezésének tízszeri megújításával egy tízszer akkora, vagyis 5 000 font sterling összegű tőke funkcióját tölti be, mint ahogy az év folyamán tízszer megforduló 500 tallér ugyanazt a funkciót végzi, mint a csak egyszer megforduló 5 000 tallér.

II. *Az egyedi változó tőke megtérülése*

„Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia... Ezért minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának állandó folyamatában vizsgálva, egyúttal *újratermelési folyamat* is... Mint *a tőkeérték periodikus növekménye*, vagyis a folyamatot végző tőke periodikus gyümölcse, az értéktöbblet *a tőkéből eredő jövedelem* formáját veszi fel" (I. köt. 21. fej. [524—525. old.]).

Az *A* tőke évente tízszer futja be öthetes megtérülési periódusát; az első megtérülési periódusban 500 font sterling változó tőkét előlegeznek; azaz minden héten 100 font sterlinget váltanak át munkaerőre, úgyhogy az első megtérülési periódus végén 500 font sterlinget fordítottak munkaerőre. Ez az 500 font sterling, amely eredetileg része volt az előlegezett össztőkének, már nem tőke többé. Kifizették munkabérre. A munkások viszont kifizetik létfenntartási cikkeik megvásárlására, tehát 500 font sterling értékű létfenntartási cikket fogyasztanak el. Ekkora értékű árutömeg tehát megsemmisült (az a pénz stb., amit a munkás esetleg félretesz, ugyancsak nem tőke). Ez az árutömeg a munkás számára improduktív módon fogyott el, azonkívül, hogy hatékony állapotban tartja munkaerejét, a tőkés nélkülözhetetlen eszközét. — Másodszor azonban ez az 500 font sterling a tőkés számára átváltozott ugyanilyen értékű (illetve árú) munkaerővé. A munkaerőt a tőkés a munkafolyamatban elfogyasztja. Az 5. hét végén 1 000 font sterlingnyi értéktermék van jelen. Ennek a fele, 500 font sterling a munkaerő fizetésére fordított változó tőke újratermelt értéke. A másik fele, 500 font sterling, újonnan termelt értéktöbblet. De az ötheti munkaerőt, amelyre a tőke egy részét átváltották és ezáltal változó tőkévé változtatták, ugyancsak elköltötték, elfogyasztották, noha produktív módon. A tegnap tevékenykedett munka nem azonos azzal, amely ma tevékenykedik. Értéke plusz az általa létrehozott értéktöbblet most

úgy van meg, mint a munkaerőtől különböző dolognak, a terméknek az értéke. Azáltal viszont, hogy a terméket pénzzé változtatják, értékének az a része, amely egyenlő az előlegezett változó tőke értékével, ismét átváltható munkaerőre, s ily módon ismét változó tőkeként működhet. Az a körülmény, hogy a nemcsak újratermelt, hanem pénzformába is visszaváltoztatott tőkeértékkel ugyanazokat a munkásokat, azaz a munkaerőnek ugyanazokat a hordozóit foglalkoztatják, mellékes. Előfordulhat, hogy a tőkés a második megtérülési periódusban új munkásokat alkalmaz a régiek helyett.

A 10 öthetes megtérülési periódusban tehát valóban egymás után összesen 5000 font sterling tőkét, nem pedig 500 font sterling tőkét adnak ki munkabérre, s ezt a munkabért a munkások viszont létfenntartási cikkekre adják ki. Az ily módon előlegezett 5 000 font sterling tőkét elfogyasztották. Nem létezik többé. Másrészt nem 500, hanem 5 000 font sterling értékű munkaerőt kebeleznek be egymás után a termelési folyamatba, s ez nemcsak saját értékét, vagyis az 5 000 font sterlinget termeli újra, hanem ezen túlmenően 5 000 font sterling értéktöbbletet termel. A második megtérülési periódusban előlegezett 500 font sterling változó tőke nem azonos azzal az 500 font sterling tőkével, amelyet az első megtérülési periódusban előlegeztek. Ez utóbbit elfogyasztották, munkabérre kiadták. De *pótolta* egy 500 font sterling értékű új változó tőke, amelyet az első megtérülési periódusban áruformában megtermeltek és pénzformába változtattak vissza. Ez az 500 font sterling új pénztőke tehát az első megtérülési periódusban újonnan termelt árutömeg pénzformája. Az a körülmény, hogy a tőkés kezében megint ugyanakkora 500 font sterling pénzösszeg van, vagyis, az értéktöbbletet nem tekintve, megint ugyanakkora pénztőke, amennyit eredetileg előlegezett, eltakarja azt a másik körülményt, hogy újonnan termelt tőkével operál. (Ami az árutőke többi alkotó részeit illeti, amelyek az állandó tőkerészeket pótolják, ezeknek értékét nem újonnan termelték, hanem csak azt a formát változtatták meg, amelyben ez az érték létezik.) — Nézzük a harmadik megtérülési periódust. Itt nyilvánvaló, hogy a harmadszor előlegezett 500 font sterling nem régi, hanem újonnan termelt tőke, mert pénzformája a második megtérülési periódusban termelt árutömegnek, vagyis ez árutömeg ama részének, amelynek értéke egyenlő az előlegezett változó tőke értékével. Az első megtérülési periódusban termelt árutömeget eladták. Értékének azt a részét, amely egyenlő az előlegezett tőke változó értékrészével, elcserélték a második megtérülési periódus új munkaerejére, ez új árutömeget termelt, amelyet ismét eladtak, s ennek egyik értékrésze a harmadik megtérülési periódusban előlegezett 500 font sterling tőke.

És így tovább a tíz megtérülési perióduson át. Ezek során minden öt hétben újonnan termelt árutömegeket dobnak piacra (amelyeknek változó tőkét pótló értékrésze újonnan is jött létre, nem pedig csak újra megjelenik, mint az állandó forgótőkerész), hogy mindig új munkaerőt kebelezzenek be a termelési folyamatba.

Az előlegezett 500 font sterling változó tőke tízszeri megtérülésével tehát nem azt érik el, hogy ezt az 500 font sterling tőkét tízszer fogyaszthatják el termelő módon, vagyis, hogy az 5 hétre elegendő változó tőkét 50 héten át lehet alkalmazni. Ellenkezőleg, az 50 hét alatt 10 × 500 font sterling változó tőkét alkalmaznak, s az 500 font sterling tőke mindig csak 5 hétre elegendő, s az 5. hét végén 500 font sterling újonnan termelt tőkével kell pótolni. Ez mind *A*, mind *B* tőkénél így van. De itt kezdődik a különbség.

Az első öthetes periódus végén *A* és *B* egyaránt 500 font sterling változó tőkét előlegezett és adott ki. Ennek értékét *B* is és *A* is munkaerőre váltotta át és e munkaerő által újonnan előállított termék értékének azzal a részével pótolta, amely egyenlő az előlegezett 500 font sterling változó tőke értékével. A munkaerő *B* és *A* számára egyaránt nemcsak a kiadott 500 font sterling változó tőke értékét pótolta ugyanilyen összegű új értékkel, hanem azt értéktöbblettel — mégpedig feltevésünk szerint ugyanilyen nagyságú értéktöbblettel — gyarapította.

De *B* esetében az értéktermék, amely az előlegezett változó tőkét pótolja és annak értékét értéktöbblettel gyarapítja, nem olyan formában van meg, amelyben újból mint termelőtőke, illetve változó tőke működhetne. *A* számára viszont ilyen formában van jelen. És *B*-nél az első 5 hétben, majd minden további 5 hétben kiadott változó tőke az év végéig nem kerül abba a formába, amelyben újból mint termelőtőke, illetve változó tőke működhetne, noha újonnan termelt értékkel plusz értéktöbblettel való pótlása megtörtént. *Értéke* ugyan új értékkel pótlódott, tehát megújult, de érték*formája* (itt az érték abszolút formája, pénzformája) nem újult meg.

A második 5 hétre (és minden további 5 hétre az év folyamán) tehát éppúgy további 500 font sterlinget kell tartalékolni, mint az első 5 hétre. Ha a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, az év elején 5 000 font sterlingnek kell tehát tartalékban, vagyis előlegezett latens pénztőkeként meglennie, noha valójában csak az év folyamán fokozatosan adják ki és váltják át munkaerőre.

A-nál viszont, mivel a körforgás, az előlegezett tőke megtérülése befejeződött, az értékpótlás már az első 5 hét elteltével olyan formában van meg, amelyben új munkaerőt hozhat 5 hétre mozgásba: eredeti pénzformájában.

Az *A* és *B* példában egyaránt a második 5 hetes periódusban új munkaerőt fogyasztanak el és e munkaerő fizetésére 500 font sterling új tőkét adnak ki. A munkásoknak az első 500 font sterlinggel megfizetett létfenntartási cikkei eltűntek, mindenesetre értékük eltűnt a tőkés kezéből. A második 500 font sterlinggel új munkaerőt vásárolnak, új létfenntartási cikkeket vonnak el a piacról. Egyszóval, új 500 font sterling tőkét adnak ki, nem pedig a régit. De az *A* példában ez az új 500 font sterling tőke a régebben kiadott 500 font sterling újonnan termelt értékpótlásának pénzformája. A *B* példában ez az értékpótlás olyan formában van meg, amelyben nem működhet változó tőkeként. Megvan, de nem változó tőke formájában. Ezért a termelési folyamat továbbfolytatása a következő 5 hétre pótlólagos 50 font sterling tőkének az itt elkerülhetetlen pénzformában való meglétét és előlegezését követeli meg. Ily módon *A* és *B* az 50 hét folyamán ugyanannyi változó tőkét adnak ki, ugyanannyi munkaerőt fizetnek és használnak el. De *B* a munkaerőt olyan előlegezett tőkével kénytelen fizetni, amely összértékével, 5 000 font sterlinggel egyenlő. *A* viszont egymás után fizeti az 5—5 hétre előlegezett 500 font sterling tőke öthetenként termelt értékpótlásának állandóan megújuló pénzformájával. Itt tehát sohasem előlegeznek nagyobb pénztőkét, mint 5 hétre szólót, azaz sohasem nagyobbat az első 5 hétre előlegezett 500 font sterlingnél. Ez az 500 font sterling elegendő az egész évre. Világos tehát, hogy a munka azonos kizsákmányolási foka, az értéktöbblet egyforma valóságos rátája mellett, *A* és *B* évi értéktöbbletrátái szükségképpen fordítottan arányosak azoknak a változó pénztőkéknek a nagyságával, amelyeket előlegezni kellett ahhoz, hogy az év során ugyanolyan tömegű munkaerőt hozzanak mozgásba. *A*: $\frac{5\,000\ m}{500\ v} = 1\,000\%$, és *B*: $\frac{5\,000\ m}{5\,000\ v} = 100\%$. De 500 : 5 000 = 1 : 10 = 100% : 1 000%.

A különbség a megtérülési periódusok, azaz ama periódusok különbözőségéből fakad, amelyekben az egy bizonyos idő alatt alkalmazott változó tőke értékpótlása újból mint tőke, tehát mint új tőke működhet. *B*-nél és *A*-nál az ugyanolyan periódusokban alkalmazott változó tőke értékének ugyanolyan pótlása megy végbe. Ugyanazon periódusok alatt ez az érték ugyanolyan értéktöbblettel is gyarapszik. *B*-nél azonban minden 5 hétben megvan ugyan az 500 font sterling értékpótlás plusz az 500 font sterling értéktöbblet, de ez az értékpótlás még nem új tőke, mert nincs pénzformában. *A*-nál a régi tőkeértéket nemcsak újjal pótolták, hanem pénzformájába is visszaállították, tehát úgy pótolták, mint új működőképes tőkét.

Az értékpótlás korábbi vagy későbbi átváltoztatása pénzzé,

tehát olyan formává, amelyben a változó tőkét előlegezik, nyilván teljesen mellékes körülmény az értéktöbblet termelése szempontjából. Ez utóbbi az alkalmazott változó tőke nagyságától és a munka kizsákmányolási fokától függ. De ez a körülmény módosítja annak a pénztőkének a nagyságát, amelyet előlegezni kell ahhoz, hogy az év során egy bizonyos mennyiségű munkaerőt hozzanak mozgásba, s ezért meghatározza az értéktöbblet évi rátáját.

III. A változó tőke megtérülése, társadalmi szempontból tekintve

Nézzük a dolgot egy pillanatra társadalmi szempontból. Tegyük fel, hogy egy munkás heti 1 font sterlingbe kerül, s a munkanap = 10 óra. Az *A* és a *B* példában az év folyamán egyaránt 100 munkást foglalkoztatnak (heti 100 font sterling 100 munkás számára 5 hétre 500 font sterling, 50 hétre pedig 5 000 font sterling), s ezek heti 6 nap alatt egyenként 60 munkaórát dolgoznak. Tehát 100 munkás hetenként 6 000 munkaórát és 50 hét alatt 300 000 munkaórát dolgozik. Ezt a munkaerőt *A* és *B* egyaránt lefoglalja, tehát a társadalom nem fordíthatja másra. Ennyiben tehát a dolog társadalmi szempontból azonos *A*-nál és *B*-nél. Továbbá *A*-nál és *B*-nél a 100—100 munkás egyaránt évi 5 000 font sterling munkabért kap (a 200 munkás tehát összesen 10 000 font sterlinget) és ezért az összegért létfenntartási cikkeket von el a társadalomtól. Ennyiben társadalmi szempontból a dolog *A*-nál és-*B*-nél megint csak ugyanaz. Minthogy a munkásokat mindkét esetben hetenként fizetik, a társadalomtól is hetenként vonnak el létfenntartási cikkeket és ezek pénzegyenértékét mindkét esetben ugyancsak hetenként dobják forgalomba. De itt kezdődik a különbség.

Először. A munkás által az *A* példában forgalomba dobott pénz nemcsak — mint a *B* példa munkásánál — munkaereje értékének pénzformája (valójában fizetési eszköze a már teljesített munkának); hanem már a vállalkozás megindulása utáni második megtérülési periódustól kezdve *a munkás saját értéktermékének* (= a munkaerő ára plusz az értéktöbblet) pénzformája, amely értékterméket az első megtérülési periódusban termelte, s amellyel munkáját a második megtérülési periódusban kifizetik. A *B* példában ez nem így van. A munkást illetően itt a pénz fizetési eszköze ugyan az általa már teljesített munkának, de ezt a teljesített munkát nem a saját, pénzzé változtatott értéktermékével (a saját maga által termelt érték pénzformájával) fizetik. Ez csak a második évtől kezdve következhet be, amikor a munkást a *B* példában a saját, pénzzé változtatott előző évi értéktermékével fizetik ki.

Mennél rövidebb a tőke megtérülési ideje — tehát mennél gyakrabban ismétlődnek újratermelési határidői az éven belül —, annál gyorsabban változik át a tőkés tőkéjének eredetileg pénzformában előlegezett változó része a munkás által e változó tőke pótlására létrehozott értéktermék (amely ezenkívül értéktöbbletet is tartalmaz) pénzformájává; annál rövidebb tehát az az idő, amelyre a tőkésnek saját alapjából kell pénzt előlegeznie, annál kisebb — a termelés adott méreteihez viszonyítva — az a tőke, amelyet egyáltalában előlegez; s aránylag annál nagyobb az értéktöbblet adott rátája mellett az év folyamán kipréselt értéktöbblettömeg, mert a tőkés annál gyakrabban vásárolhatja meg újra és újra a munkást és hozhatja mozgásba munkáját a saját értéktermékének pénzformájával.

A termelés adott méretei között a megtérülési periódus megrövidülésével arányosan csökken az előlegezett változó pénztőke (és általában a forgótőke) abszolút nagysága, és nő az értéktöbblet évi rátája. Az előlegezett tőke adott nagysága esetén nő a termelés mérete, tehát ha az értéktöbbletráta adott, nő az egy megtérülési periódusban termelt értéktöbblet abszolút tömege, miközben az újratermelési periódusok megrövidülése következtében az értéktöbblet évi rátája emelkedik. Eddigi vizsgálatainkból kitűnt, hogy a megtérülési periódusok különböző hosszától függően igen különböző nagyságú pénztőkét kell előlegezni ahhoz, hogy — a munka azonos kizsákmányolási foka mellett — ugyanolyan tömegű termelő forgótőkét és ugyanolyan tömegű munkát hozzanak mozgásba.

Másodszor — s ez összefügg az első különbséggel — a munkás az általa megvásárolt létfenntartási cikkekért az *A* és a *B* példában egyaránt azzal a változó tőkével fizet, amely kezében forgalmi eszközzé változott át. A munkás nemcsak elvon például búzát a piacról, hanem azt pénzegyenértékkel pótolja. Minthogy azonban a pénz, amellyel a munkás a *B* példában létfenntartási cikkeit megfizeti és a piacról elvonja, nem az általa az év során piacradobott értéktermék pénzformája, mint az *A* példa munkásánál, ezért (az *A* példától eltérően) létfenntartási cikkei eladójának pénzt ad ugyan, de nem ad árut — sem termelési eszközt, sem létfenntartási cikket — amelyet ez a kapott pénzen megvásárolhatna. A piacról tehát munkaerőt, e munkaerő fenntartására szolgáló létfenntartási cikkeket, a *B* példában alkalmazott munkaeszközök formájában állótőkét, továbbá termelési anyagokat vonnak el, s ezekért cserébe pénzegyenértéket dobnak a piacra; de nem dobnak piacra az év folyamán olyan terméket, amely a termelőtőke onnan elvont anyagi elemeit pótolná. Ha nem tőkés, hanem kommunista társadalomra gondolunk, akkor mindenekelőtt teljesen elesik a pénztőke, tehát eltűnik az a fátyol is, amelybe ez a

különböző műveleteket burkolja. A dolog egyszerűen arra redukálódik, hogy a társadalomnak előre számba kell vennie, mennyi munkát, termelési eszközt és létfenntartási cikket fordíthat minden zavar nélkül olyan termelési ágakra, amelyek — mint például a vasútépítés — hosszabb ideig, egy vagy több évig nem szolgáltatnak sem termelési eszközöket vagy létfenntartási cikkeket, sem valamilyen hasznos hatást, de persze munkát, termelési eszközöket és létfenntartási cikkeket vonnak el az évi össztermelésből. A tőkés társadalomban viszont, ahol a társadalmi értelem mindig csak post festum [utólag] jut érvényre, állandóan fennáll a nagy zavarok lehetősége és szükségessége. Egyrészt nyomás alakul ki a pénzpiacra, ezzel szemben ellenkező esetben a pénzpiac kedvező helyzete tömegesen hív életre ilyen vállalatokat, tehát megteremti azokat a körülményeket, amelyek később nyomást idéznek elő a pénzpiacon. A pénzpiacra nyomás nehezedik, mert itt hosszú időn át állandóan nagyarányú pénztőkeelőlegezésre van szükség. Nem is beszélünk arról, hogy egyes gyárosok és kereskedők a vállalat üzembentartásához szükséges pénztőkét vasúti spekulációba stb. fektetik és azt pénzpiaci kölcsönökkel pótolják. — Másrészt nyomás alakul ki a társadalom rendelkezésre álló termelőtőkéjére. Minthogy a termelőtőke elemeit állandóan elvonják a piacról és cserébe csak pénzegyenértéket dobnak piacra, nő a fizetőképes kereslet, amely azonban a kínálat semmilyen elemét nem foglalja magában. Ezért mind a létfenntartási cikkek, mind a termelési anyagok ára emelkedik. Ehhez még hozzájárul az, hogy ilyen időkben rendszerint lábrakap a szédelgés, és nagyarányú tőkeátvitel megy végbe. Egy spekulánsokból, vállalkozókból, mérnökökből, ügyvédekből stb. álló banda meggazdagszik. Ezek erős fogyasztói keresletet támasztanak a piacon, miközben a munkabérek emelkednek. Az élelmiszereket illetően ez persze ösztönzően hat a mezőgazdaságra is. Minthogy azonban ezeket az élelmiszereket nem lehet hirtelen, még abban az évben megszaporítani, növekszik behozataluk, és általában az egzotikus élelmiszerek (kávé, cukor, bor stb.) és a luxuscikkek behozatala. Ezért a külkereskedelem e részében túlzott behozatalra és spekulációra kerül sor. Másrészt azokban az iparágakban, ahol a termelés gyorsan növelhető (tulajdonképpeni feldolgozó ipar, bányászat stb.), az árak emelkedése a termelés hirtelen kibővítéséhez vezet, amit hamarosan követ az összeomlás. Ugyanilyen hatás mutatkozik a munkapiacon, mert a rejtett viszonylagos túlnépesség, sőt a már foglalkoztatott munkások nagy tömegét vonják be az új termelési ágakba. Egyáltalában az olyan hatalmas vállalkozások, mint a vasutak, a munkapiacról bizonyos mennyiségű munkaerőt vonnak el, s ezt csak olyan termelési ágak szolgáltathatják, például a mezőgazdaság stb., ahol kizárólag erős

legények használhatók. Ez a jelenség még akkor is tart, amikor az új vállalatok már üzembeléptek, tehát már kialakították azt a vándorló munkásréteget, amelyre szükségük van. Például, ha a vasútépítés pillanatnyilag az átlagosnál nagyobb méretekben folyik. A munkás tartaléksereg egy része, amelynek nyomása a béreket alacsonyan tartotta, felszívódik. A bérek általában emelkednek, még a munkapiac eddig jól fizetett területein is. Ez addig tart, míg az elkerülhetetlen összeomlás a munkás tartaléksereget ismét az utcára nem dobja, s a béreket ismét a minimumra, illetve az alá nem szorítják[32].

Amennyiben a megtérülési periódus hossza a tulajdonképpeni értelemben vett munkaperiódustól, vagyis attól az időtől függ, amely a terméknek a piac számára való elkészítéséhez szükséges, annyiban a megtérülés ideje a különböző tőkebefektetések mindenkor adott tárgyi termelési feltételein alapul, amelyek a mezőgazdaságban inkább a termelés természeti feltételeinek a jellegével bírnak, a feldolgozóiparban és a kitermelőipar nagy részében pedig a termelési folyamat társadalmi fejlődésével változnak.

Amennyiben a munkaperiódus hossza a termelt árutömegek méreteitől függ (vagyis attól, hogy a terméket mint árut rendszerint milyen mennyiségben dobják a piacra), ezt a szokás dönti el. De magának a szokásnak anyagi alapja a termelés mérete, s ezért csak akkor véletlen, ha az egyes eseteket tekintjük.

Amennyiben végül a megtérülési periódus hossza a forgalmi periódus hosszától függ, annyiban részben befolyásolják ugyan a piaci konjunktúra állandó változásai, az eladás könnyebb vagy nehezebb volta és az az ebből fakadó szükségesség, hogy a termék egy részét közelebbi vagy távolabbi piacokra dobják. A kereslet nagyságát nem tekintve, itt fontos szerepet játszik az árak mozgása, mert csökkenő árak esetén az eladást szándékosan korlátozzák, miközben a termelés tovább folyik; ezzel szemben fordítva, emelkedő árak esetén az eladás lépést tart a termeléssel, vagy előre is el lehet adni. Mégis a tulajdon-

[32] A kéziratban Marx itt a következő megjegyzést tette, azzal a szándékkal, hogy később kidolgozza: „A tőkés termelési mód ellentmondása: A munkások mint áruvásárlók fontosak a piac számára. De amikor mint árujuk — a munkaerő — eladói lépnek fel, a tőkés társadalomnak az a tendenciája, hogy ennek árát a legalacsonyabbra szorítsa. — További ellentmondás: Azok az időszakok, amelyekben a tőkés termelés minden lehetőségét kiaknázza, rendszerint a túltermelés időszakainak bizonyulnak; mert a termelési lehetőségeket sohasem lehet úgy felhasználni, hogy ezáltal ne csak több értéket termeljenek, hanem azt realizálhassák is; az áruk eladásának, az árutőke és ennélfogva az értéktöbblet realizálásának ugyanis nem a társadalom fogyasztási szükségletei általában szabnak korlátot, hanem egy olyan társadalom fogyasztási szükségletei, ahol az emberek nagy többsége mindig szegény, és mindig szegénynek kell maradnia. De ez csak a következő szakaszba tartozik."

képpeni anyagi bázisnak a termelési hely és az elhelyezési piac valóságos távolságát kell tekinteni.

Például angol pamutszövetet vagy fonalat adnak el Indiába. Tegyük fel, hogy az exportkereskedő fizet az angol pamutgyárosnak (ezt csak a pénzpiac kedvező állása esetén teszi szívesen. Ha azonban maga a gyáros hitelműveletekkel pótolja pénztőkéjét, akkor már baj van). Az exportőr később eladja pamutáruját az indiai piacon, s onnan visszakapja előlegezett tőkéjét. Amíg ez a visszaáramlás megtörténik, ugyanúgy áll a dolog, mint amikor a munkaperiódus hossza új pénztőke előlegezését teszi szükségessé a termelési folyamat adott méretekben való folytatásához. Az a pénztőke, amellyel a gyáros a munkásait kifizeti és forgótőkéjének többi elemeit megújítja, nem az általa termelt fonal pénzformája. Csak akkor lehet az, ha e fonal értéke pénzben vagy termékben Angliába visszakerült. Ez pótlólagos pénztőke, mint a korábban tárgyalt esetben. A különbség csak annyi, hogy a gyáros helyett a kereskedő előlegezi, aki viszont talán szintén hitelműveletekkel jut hozzá. Ugyanígy, mielőtt vagy amikor ezt a pénzt piacra dobják, nem kerül pótlólagos termék az angol piacra, amely ezzel a pénzzel megvásárolható volna és a termelő vagy egyéni fogyasztásba belekerülhetne. Ha ez az állapot tartósabb és nagyobb méretű, akkor szükségképpen ugyanolyan következményekkel jár, mint a munkaperiódus előbb tárgyalt meghosszabbodása.

Az is lehetséges, hogy Indiában viszont a fonalat hitelre adják el. Ezzel a hitellel Indiában termékeket vásárolnak és azokat ellentételként Angliába küldik, vagy megfelelő összegű váltókat küldenek vissza. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, az indiai pénzpiac nyomás alá kerül, s ennek visszahatása Angliában válságot idézhet elő. A válság viszont, még ha Indiába történő nemesfémkivitellel kapcsolódik is össze, ott újabb válságot okoz, mert angol üzletházak és ezek indiai leányvállalatai, amelyeknek az indiai bankok hiteleztek, csődbekerülnek. Így egyidejű válság keletkezik azon a piacon is, amelyre nézve a kereskedelmi mérleg *kedvezőtlenül*, és azon is, amelyre nézve *kedvezően* alakul. Ez a jelenség még bonyolultabb is lehet. Anglia például rúdezüstöt küldött Indiába, de India angol hitelezői ott most behajtják követeléseiket és India rövidesen kénytelen lesz az ezüstrudakat Angliába visszaküldeni.

Az Indiába irányuló export és az onnan származó import talán körülbelül kiegyenlítődik, noha az utóbbinak a méreteit (különleges körülmények, pl. gyapotdrágulás stb. kivételével) az előbbi határozza meg és ösztönzi. Előfordulhat, hogy az Anglia és India közötti kereskedelmi mérleg látszólag egyensúlyban van, vagy csak gyengén leng ki egyik vagy másik oldalra. Az angliai válság kitörésekor azonban

rögtön kiderül, hogy eladatlan pamutáruk vannak raktáron Indiában (tehát nem változtak át árutőkéből pénztőkévé — túltermelés erről az oldalról), s hogy másrészt Angliában nemcsak eladatlan indiai termékek vannak raktáron, hanem még az eladott és elfogyasztott készletek nagy részét sem fizették ki. A pénzpiacon megmutatkozó válság tehát valójában a termelési és újratermelési folyamat rendellenességeit fejezi ki.

Harmadszor: Az alkalmazott forgótőke (változó és állandó forgótőke) tekintetében a megtérülési periódus hossza, amennyiben az a munkaperiódus hosszától függ, a következő különbséget okozza: Évente többszöri megtérülés esetén lehetséges, hogy a változó vagy az állandó forgótőke egyik elemét e tőke saját terméke szolgáltatja, mint például a széntermelésben, konfekcióiparban stb. Más esetben ez nem lehetséges, legalább is nem egy éven belül.

Tizenhetedik fejezet

AZ ÉRTÉKTÖBBLET FORGALMA

Láttuk, hogy a megtérülési periódus eltérése különbözővé teszi az értéktöbblet évi rátáját még akkor is, ha az évente termelt értéktöbblet tömege azonos.

Továbbá szükségképpen különbség mutatkozik az értéktöbblet tőkésítésében, a *felhalmozásban*, és ennyiben — azonos értéktöbbletráta mellett — az év folyamán termelt értéktöbblet tömegében is.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy *A* tőke (az előző fejezet példájában) állandó periodikus jövedelmet hoz, tehát a vállalkozás első megtérülési periódusának kivételével saját fogyasztását az év folyamán értéktöbblettermeléséből fedezi, s nem kell azt saját alapjából előlegeznie. *B*-nél viszont ez utóbbi történik. *B* ugyanolyan időközökben ugyanannyi értéktöbbletet termel ugyan, mint *A*, de ez az értéktöbblet nem realizálódik, s ezért sem egyéni, sem termelő módon nem fogyasztható el. Az egyéni fogyasztást illetően az értéktöbbletet anticipálják. Erre külön alapot kell előlegezni.

A termelőtőke egy része, amelyet nehéz besorolni, mégpedig az állótőke javításához és karbantartásához szükséges pótlólagos tőke, most szintén új megvilágításba kerül.

A-nál ezt a tőkerészt — egészében vagy zömében — nem előlegezik a termelés megkezdésekor. Nem szükséges, hogy rendelkezésre álljon, sőt az se, hogy meglegyen. Maga a vállalkozás szolgáltatja azáltal, hogy értéktöbbletet közvetlenül tőkévé változtatnak át,

azaz közvetlenül tőkeként alkalmaznak. Az év folyamán periodikusan nemcsak megtermelt, hanem realizált értéktöbblet egy része fedezheti a szükséges javítási stb. kiadásokat. A vállalkozás eredeti méretekben történő folytatásához szükséges tőke egy részét így a vállalkozás során maga a vállalkozás hozza létre, az értéktöbblet egy részének tőkésítésével. Ez a *B* tőkés számára lehetetlen. Nála a szóban forgó tőkerész szükségképpen az eredetileg előlegezett tőke egy részét alkotja. Ez a tőkerész a tőkés könyveiben mindkét esetben mint előlegezett tőke szerepel és valóban az is, mert feltevésünk szerint része a vállalkozás adott méretekben való folytatásához szükséges termelőtőkének. De hatalmas különbség, hogy milyen alapból előlegezik. *B*-nél valóban az eredetileg előlegezendő vagy készenlétben tartandó tőke része. *A*-nál viszont az értéktöbblet tőkeként alkalmazott része. Ez az utóbbi eset megmutatja, hogy nemcsak a felhalmozott tőke, hanem az eredetileg előlegezett tőke egy része is lehet pusztán tőkésített értéktöbblet.

Amikor a hitel fejlődése közbelép, az eredetileg előlegezett tőke és a tőkésített értéktöbblet közötti viszony még bonyolultabbá válik. Például *A* gyáros *C* bankártól veszi kölcsön annak a termelőtőkének egy részét, amellyel vállalkozását megkezdi, vagy az év folyamán folytatja. Saját tőkéje eleve nem elegendő a vállalkozáshoz. *C* bankár olyan összeget ad neki kölcsön, amely pusztán *D*, *E*, *F* stb. gyárosok nála letétbe helyezett értéktöbbletéből áll. *A* szempontjából ez még nem felhalmozott tőke. *D*, *E*, *F* stb. számára azonban *A* valójában csak ügynök, aki az általuk elsajátított értéktöbbletet tőkésíti.

Az I. kötet 22. fejezetében [536—544. old.] láttuk, hogy a felhalmozás, az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé, reális tartalmát illetően nem más, mint bővített újratermelési folyamat, akár extenzív módon fejeződik ki ez a bővülés, tehát abban, hogy új gyárakat létesítenek a régiek mellett, akár abban, hogy az üzem eddigi méreteit intenzív módon bővítik.

A termelés bővítése kisebb adagokban is lehetséges, ha az értéktöbblet egy részét tökéletesítésekre használják fel, amelyek vagy csak az alkalmazott munka termelőerejét fokozzák, vagy egyszersmind intenzívebb kizsákmányolását is lehetővé teszik. Ahol a munkanap nincs törvényesen korlátozva, ott a termelés bővítéséhez elegendő, ha több forgótőkét fektetnek be (termelési anyagokra és munkabérre), anélkül hogy az állótőkét bővítenék, melynek napi használati idejét így csak meghosszabbítják, miközben megtérülési periódusa megfelelően megrövidül. Vagy, kedvező piaci konjunktúra esetén, a tőkésített értéktöbblet esetleg spekulációt tesz lehetővé a nyersanyaggal, olyan

műveleteket, amelyekre az eredetileg előlegezett tőke nem volna elegendő stb.

Világos azonban, hogy ott, ahol a megtérülési periódusok nagyobb száma az értéktöbbletnek az év folyamán való gyakoribb realizálásával jár, lesznek olyan periódusok, amelyekben sem a munkanapot meghosszabbítani, sem részlet-tökéletesítéseket végrehajtani nem lehet; másrészt viszont az egész vállalkozás arányos bővítése részint a vállalkozás általános jellege, például az épületek miatt, részint — mint a mezőgazdaságban — a megmunkált terület méretei miatt, csak bizonyos tágabb vagy szűkebb korlátok között lehetséges, s emellett akkora pótlólagos tőkét igényel, amelyre csak az értéktöbblet többévi felhalmozásával lehet szert tenni.

A valóságos felhalmozással, vagyis az értéktöbbletnek termelőtőkévé való átváltoztatásával (és az ennek megfelelő bővített újratermeléssel) párhuzamosan tehát pénzfelhalmozás megy végbe. Az értéktöbbletet egy részét latens pénztőkeként gyűjtik össze azzal a céllal, hogy később, ha már bizonyos nagyságot elért, pótlólagos aktív tőkeként működjön.

Így áll a dolog az egyes tőkés szempontjából. A tőkés termelés fejlődésével azonban egyúttal a hitelrendszer is kifejlődik. Azt a pénztőkét, amelyet a tőkés saját vállalkozásában még nem tud felhasználni, mások használják fel, akiktől ezért kamatot kap. Tulajdonosa számára ez a tőke sajátos értelemben vett pénztőkeként működik, olyan tőkefajtaként, amely különbözik a termelőtőkétől. De más kezében levő tőkeként működik. Világos, hogy az értéktöbbletet gyakoribb realizálásával és az értéktöbblettermelés növekvő méreteivel egyre nagyobb arányban dobnak új pénztőkét, vagyis pénzt mint tőkét a pénzpiacra és innen egyre nagyobb arányban szívják fel újra, legalábbis nagyobbrészt, a termelés bővítése céljára.

E pótlólagos latens pénztőke legegyszerűbb megjelenési formája a kincs. Lehetséges, hogy ez a kincs pótlólagos arany vagy ezüst, amelyet közvetlenül vagy közvetve a nemesfémeket termelő országokkal lebonyolított csere útján szereztek meg. S csak ilyen módon növekszik abszolút értelemben a pénzkincs valamely országban. Másrészt lehetséges — és többnyire így van —, hogy ez a kincs nem más, mint a belföldi forgalomból elvont pénz, amely egyes tőkések kezében a kincs formáját öltötte. Lehetséges továbbá, hogy ez a latens pénztőke puszta értékjelekből áll — a hitelpénzt itt még figyelmen kívül hagyjuk — vagy a tőkéseknek más személyekkel szembeni igényeiből (jogcímeiből), amelyek törvényes okmányokban vannak rögzítve. Mindezekben az esetekben, bármilyen e pótlólagos pénztőke létezési formája, mint tőke in spe [jövőbeli tőke] nem képvisel mást, mint tőkések pótlólagos

és tartalékolt jogcímeit a társadalom jövőbeli, pótlólagos évi termelésére.

„A valóban felhalmozott gazdagság tömege, nagyságát tekintve ... tehát teljesen jelentéktelen az illető társadalom termelőerőihez képest, a civilizációnak bármely fokán áll ez a társadalom; vagy akár a szóban forgó társadalom néhány évi valóságos fogyasztásához képest; annyira jelentéktelen, hogy a törvényhozók és a közgazdászok fő figyelmének a termelőerőkre és ezek jövőbeli szabad fejlődésére kellene irányulnia, nem pedig, mint eddig, pusztán a felhalmozott gazdagságra, amely elkápráztatja a szemet. Az úgynevezett felhalmozott gazdagság túlnyomó része csak névleges és nem valóságos tárgyakból, hajókból, házakból, textilárukból, talajjavításokból áll, hanem puszta jogcímekből, a társadalom jövőbeli évi termelőerőire szóló igényekből, olyan jogcímekből, amelyeket a bizonytalanságtól való menekvés eszközei vagy intézményei hoznak létre és örökítenek meg ... Az ilyen cikkek (felhalmozott fizikai tárgyak, vagyis valóságos gazdagság) puszta eszközként való felhasználása arra, hogy tulajdonosaik elsajátíthassák azt a gazdagságot, amelyet a társadalom jövőbeli termelőerői majd létre fognak hozni, nem tart örökké; az elosztás természeti törvényei, erőszak alkalmazása nélkül, fokozatosan megfosztanák ezeket az embereket az ilyen irányú felhasználástól; szövetkezeti munka (co-operative labour) támogatásával ez a megfosztás néhány év alatt megtörténne" *(William Thompson:* „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth". London 1850. 453. old. — E könyv első kiadása 1824-ben jelent meg).

„Kevesen esnek gondolkodóba azon, sőt a legtöbben nem is sejtik, hogy a társadalom valóságos felhalmozása, akár tömegét, akár hatóerejét tekintve, milyen elenyészően kicsi az emberi termelőerőkhöz, sőt egyetlen nemzedék néhány évi rendes fogyasztásához képest. Az ok nyilvánvaló, de a hatás igen káros. Az évente elfogyasztott gazdagság eltűnik a felhasználással, csak egy pillanatig van szem előtt, s csak addig tesz benyomást, amíg élvezik, vagyis elhasználják. De a gazdagság csak lassan elfogyasztható része, a bútorok, gépek, épületek, gyermekkorunktól öregségünkig szemünk előtt vannak mint az emberi erőfeszítés maradandó emlékművei. A társadalmi gazdagság e rögzített, tartós, csak lassan elfogyasztott részének — a földnek és a nyersanyagoknak, amelyeket az emberek megmunkálnak, a szerszámoknak, amelyekkel dolgoznak, a házaknak, amelyek fedelet nyújtanak a munka idejére — a birtoklása révén e tárgyak tulajdonosai saját előnyükre uralkodnak a társadalom valamennyi valóban termelő munkásának évi termelőerői fölött, bármilyen jelentéktelenek is ezek a tárgyak e munka állandóan megújuló termékeihez képest. Britannia és Írország

lakossága 20 millió; a férfiak, asszonyok és gyerekek egy főre jutó átlagos fogyasztása valószínűleg mintegy 20 font sterling, az évente elfogyasztott munkatermék tehát összesen mintegy 400 millió font sterling gazdagság. Ezen országok felhalmozott tőkéjének teljes összege becslés szerint nem több 1 200 milliónál, vagyis az évi munkatermék háromszorosánál; ami egyenlően elosztva fejenként 60 font sterling tőkét jelent. Itt inkább az arányok a fontosak, mint e becslések többé vagy kevésbé pontos abszolút összege. Ennek az össztőkének a kamata elegendő volna arra, hogy az egész lakosságot évente körülbelül két hónapig eltartsa jelenlegi életszínvonalán, s az egész felhalmozott tőke (ha vevőt lehetne rá találni) három teljes évig tartaná el munka nélkül a lakosságot! Ennek az időnek a végén házak, ruhák, táplálék nélkül el kellene pusztulniok, vagy rabszolgáivá válnának azoknak, akik e három éven át eltartották őket. Ahogyan három év aránylik egy egészséges nemzedék élettartamához, mondjuk 40 évhez, úgy aránylik a valóságos gazdagság nagysága és jelentősége, akár a leggazdagabb ország felhalmozott tőkéje az ország termelőerejéhez, egyetlen nemzedék termelőerőihez; nem ahhoz, amit termelni tudnának értelmes rendelkezések, mindenkire kiterjedő egyenlő biztonság és különösen szövetkezett munka mellett, hanem ahhoz, amit valóban termelnek az általános bizonytalanságból való menekvés hiányos és elbátortalanító eszközei mellett!.. És hogy a meglevő tőke e látszólag hatalmas tömegét, vagy inkább az ennek segítségével megszerzett parancsnoklást és monopóliumot az évi munka termékei fölött a megosztás jelenlegi kikényszerített állapotában megtartsák és megörökítsék, ezért kell megörökíteni az egész borzalmas gépezetet, a bizonytalanság vétkeit, bűneit és szenvedéseit. Semmit sem lehet felhalmozni, amíg nem elégítik ki előbb a feltétlen szükségleteket, s az emberi törekvések nagy folyója az élvezetek felé igyekszik; ez az oka annak, hogy a társadalom valóságos gazdagsága minden adott pillanatban viszonylag jelentéktelen. A termelés és fogyasztás örök körforgásban van. Az évi termelés és fogyasztás e hatalmas tömegében a maroknyi valóságos felhalmozásnak aligha éreznék hiányát; és mégis a fő figyelmet nem a termelőerőnek erre a tömegére, hanem a maroknyi felhalmozott értékre fordították. De ezt a maroknyit néhány ember lefoglalta és átváltoztatta a nagy tömegek munkájával évente állandóan újra előállított termékek elsajátításának eszközévé. Ezért olyan döntő fontosságú ez az eszköz e kevesek számára ... A nemzet évi termékének körülbelül egyharmadát most közteher címén elvonják a termelőktől, és olyan emberek fogyasztják el improduktív módon, akik nem adnak érte semmi egyenértéket, azaz olyasmit, amit a termelők annak tartanak ... A tömeg csodálattal tekint a felhalmozott

gazdagságra, különösen, ha az kevesek kezében koncentrálódik. De az évente termelt terméktömegek, akárcsak egy hatalmas folyam örökös és megszámlálhatatlan hullámai, tovatűnnek és elvesznek a fogyasztás óceánjában, amelyről meg szoktak feledkezni. És mégis ez az örökös fogyasztás feltétele nemcsak az összes élvezeteknek, hanem az egész emberi nem létének is. Mindenekelőtt ennek az évi terméknek a mennyiségét és elosztását kellene mérlegelés tárgyává tenni. A valóságos felhalmozás teljesen másodlagos jelentőségű, s még ez a jelentősége is szinte kizárólag abból fakad, hogy befolyása van az évi termék elosztására ... A valóságos felhalmozást és az elosztást itt" (Thompson művében) „mindig a termelőerő szempontjából és annak alárendelve vizsgáljuk. Szinte valamennyi többi rendszerben a termelőerőt a felhalmozás és a fennálló elosztási mód örökre történő fenntartása szempontjából és annak alárendelve vizsgálták. E fennálló elosztási mód fenntartásának fontosságával egybevetve az egész emberi nem állandóan megújuló nyomorúságát vagy jólétét még egy pillantásra sem tartják érdemesnek. Az erőszak, a csalás és a véletlen eredményeit örökre fenntartani — ezt biztonságnak nevezték; s e hazug biztonság fenntartásának irgalmatlanul feláldozták az emberiség összes termelőerőit" (uo. 440—443. old.).

Az újratermelésnek csak két normális esete lehetséges, ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a zavarokat, amelyek még a korábbi méretekben történő újratermelést is gátolják.

Vagy egyszerű újratermelés történik.

Vagy értéktöbblet tőkésítése, tehát felhalmozás történik.

I. Egyszerű újratermelés

Egyszerű újratermelés esetén az évente — vagy évi többszöri megtérüléssel periodikusan — termelt és realizált értéktöbbletet tulajdonosai, a tőkések egyénileg, azaz improduktív módon fogyasztják el.

Az a körülmény, hogy a termékérték részint értéktöbbletből, részint abból az értékrészből áll, amelyet a termékben újratermelt változó tőke plusz a termeléséhez elhasznált állandó tőke alkot, nem változtat sem a mennyiségén, sem az értékén az összterméknek, amelyet mint árutőkét állandóan a forgalomba dobnak és onnan ugyancsak állandóan elvonnak, hogy termelő vagy egyéni fogyasztásra kerüljön, azaz termelési vagy fogyasztási eszközül szolgáljon. Az állandó tőkét nem tekintve, ez csak az évi terméknek a munkások és a tőkések közötti elosztását érinti.

Ezért, még egyszerű újratermelés esetén is, az értéktöbblet egy részének állandóan pénzben és nem termékben kell meglennie, mert különben nem lehetne a fogyasztás céljára pénzből termékké átváltoztatni. Az értéktöbbletnek ezt az átváltozását eredeti áruformájából pénzzé, itt részletesebben meg kell vizsgálnunk. Az egyszerűség kedvéért a probléma legegyszerűbb formáját tételezzük fel, mégpedig azt, hogy kizárólag fémpénz, valóságos egyenértéket jelentő pénz van forgalomban.

Az egyszerű áruforgalomra érvényes törvények szerint (lásd I. köt. 3. fej. [135. és köv. old.]) az országban meglevő fémpénz tömegének nemcsak arra kell elegendőnek lennie, hogy az áruk forgalmát lebonyolítsa. Elegendőnek kell lennie a pénzforgalom ingadozásaihoz is, amelyek részint a forgási sebesség váltakozásából, részint az áruk árváltozásából, részint azokból a különböző és váltakozó arányokból fakadnak, amelyekben a pénz mint fizetési eszköz vagy mint tulajdonképpeni forgalmi eszköz működik. A pénztömeg állandóan változó arányban oszlik meg kincsre és forgalomban levő pénzre, de a pénz tömege mindig egyenlő a kincsként és forgalomban levő pénzként meglevő pénz összegével. Ez a pénztömeg (nemesfémtömeg) a társadalom olyan kincse, amelyet lassanként halmozott fel. Ha e kincs egy része kopás folytán elfogy, évente újból pótolni kell, mint bármely egyéb terméket. A valóságban ez úgy történik, hogy az ország évi termékének egy részét közvetlenül vagy közvetve elcserélik az aranyat és ezüstöt termelő országok termékével. E művelet nemzetközi jellege azonban eltakarja egyszerű voltát. Ha tehát ezt a problémát a legegyszerűbb és legvilágosabb kifejezésére akarjuk redukálni, fel kell tételeznünk, hogy az aranyat és ezüstöt magában az illető országban termelik, tehát hogy az arany- és ezüsttermelés minden országban része a társadalmi össztermelésnek.

A fényűzési cikkek céljára termelt aranyat vagy ezüstöt figyelmen kívül hagyva, évente legalább annyi aranyat és ezüstöt kell termelni, hogy az megfeleljen az évi pénzforgalom okozta kopásnak. Továbbá: Ha az évente termelt és forgalmazott árutömeg értékösszege nő, akkor az évi arany- és ezüsttermelésnek is növekednie kell, amennyiben a forgalomban levő áruk megnövekedett értékösszegét és a forgalmukhoz (valamint a megfelelő kincsképződéshez) szükséges pénz tömegét nem ellensúlyozza a pénzforgalom nagyobb sebessége és a pénz szélesebb körben érvényesülő fizetési eszköz funkciója, azaz a vételek és eladások nagyobb mérvű kölcsönös elszámolása valóságos pénz közbejötte nélkül.

A társadalom munkaerejének és termelési eszközeinek egy részét tehát évente arany és ezüst termelésére kell fordítani.

Azok a tőkések, akik arany- és ezüsttermeléssel foglalkoznak, és — minthogy itt egyszerű újratermelést feltételezünk — ezt csak az évi

átlagos kopás és az ezáltal előidézett évi átlagos arany- és ezüstfogyasztás korlátai között végzik, értéktöbbletüket, amelyet feltevésünk szerint évente elfogyasztanak, anélkül hogy belőle bármit is tőkésítenének, közvetlenül pénzformában dobják forgalomba, amely forma számukra a termék természetbeni formáját jelenti, nem pedig az átváltoztatott formát, mint a többi termelési ágakban.

Továbbá, ami a munkabért illeti — tehát azt a pénzformát, amelyben a változó tőkét előlegezik — ezt itt szintén nem a termék eladásával, pénzzé való átváltoztatásával pótolják, hanem olyan termékkel, amelynek természetbeni formája már eleve a pénzforma.

Végül ugyanígy áll a dolog a nemesfémterméknek azzal a részével, amely egyenlő a periodikusan elfogyasztott állandó tőke értékével, beleértve mind az állandó forgótőkét, mind az év során elfogyasztott állótőkét.

Vizsgáljuk meg a nemesfémtermelésbe befektetett tőke körforgását illetve megtérülését először is a $P—Á \ldots T \ldots P'$ formában. Ha a $P—Á$ szakaszban az $Á$ nemcsak munkaerőből és termelési eszközökből áll, hanem állótőkéből is, amelynek értékéből csak egy részt használnak el a T-ben, akkor világos, hogy P' — a termék — olyan pénzösszeg, amely egyenlő a munkabérre fordított változó tőkével, plusz a termelési eszközökre fordított állandó forgótőkével, plusz az állótőke kopásának megfelelő értékrésszel, plusz az értéktöbblettel. Ha ez az összeg, az arany változatlan általános értéke mellett kisebb volna, a bányabefektetés improduktív lenne, vagy — ha ez általános jelenség — a jövőben az arany értéke megnövekedne az értéküket nem változtató árukhoz képest, azaz az áruk ára csökkenne, tehát a jövőben a $P—Á$ szakaszban kiadott pénzösszeg kisebb lenne.

Vizsgáljuk meg először is a P-ben, vagyis a $P—Á \ldots T \ldots P'$ folyamat kiindulópontjában előlegezett tőke forgó részét. Bizonyos pénzösszeget előlegeznek, dobnak forgalomba munkaerő fizetésére és termelési anyagok vásárlására. De *ennek* a tőkének a körforgása nem vonja el ezt a pénzösszeget újra a forgalomból, hogy ismét beledobja. A termék a természetbeni formájában már pénz, tehát nincs szükség arra, hogy először cserével, vagyis egy forgalmi folyamattal pénzzé változtassák. A termelési folyamatból nem pénztőkévé átváltozó árutőke formájában lép be a forgalom területére, hanem, mint pénztőke, amelynek az a rendeltetése, hogy termelőtőkévé változzon vissza, azaz újból munkaerőt és termelési anyagokat vásároljon. A munkaerőre és termelési eszközökre elfogyasztott forgótőke pénzformáját nem a termék eladásával pótolják, hanem magának a terméknek természetbeni formájával, tehát nem azzal, hogy értékét a forgalomból pénzformában újra elvonják, hanem pótlólagos, újonnan termelt pénzzel.

Tegyük fel, hogy ez a forgótőke = 500 font sterling, a megtérülési periódus = 5 hét, a munkaperiódus = 4 hét, a forgalmi periódus csak = 1 hét. Az indulásnál 5 hétre pénzt kell részint termelési készletre előlegezni, részint egymásutáni munkabérfizetésre tartalékolni. A 6. hét kezdetén 400 font sterling visszatért és 100 font sterling felszabadult. Ez állandóan megismétlődik. Itt is, mint a korábban tárgyalt esetekben, a megtérülés bizonyos ideje alatt 100 font sterling mindig felszabadult formában lesz meg. De ez az összeg pótlólagos újonnan termelt pénzből áll, akárcsak a többi 400 font sterling. Tíz megtérülés van egy évben és az előállított évi termék = 5 000 font sterling arany. (A forgalmi periódus itt nem abból az időből áll, amely az árunak pénzzé való átváltoztatásához szükséges, hanem abból, amit a pénznek a termelés elemeivé történő átváltoztatása vesz igénybe.)

Bármely más 500 font sterling tőkénél, amely ugyanilyen feltételek mellett térül meg, az állandóan megújuló pénzforma átváltozott formája a termelt árutőkének, amelyet minden négy hétben forgalomba dobnak, és amely eladása révén — tehát annak a pénzmennyiségnek a periodikus elvonása révén, amelynek formájában eredetileg a folyamatba belépett — ezt a pénzformát mindig újra visszakapja. Itt viszont minden megtérülési periódusban új 500 font sterling pótlólagos pénztömeget dobnak be közvetlenül a termelési folyamatból a forgalomba, hogy az utóbbiból állandóan termelési anyagokat és munkaerőt vonjanak el. Ezt a forgalomba dobott pénzt ennek a tőkének a körforgása nem vonja el újra a forgalomból, hanem újonnan termelt aranytömegekkel még állandóan szaporítja is.

Ha e forgótőke változó részét tekintjük, és ezt, mint fent, 100 font sterlinggel vesszük egyenlőnek, akkor a közönséges árutermelésben ez a 100 font sterling tízszeri megtérülés esetén elegendő volna arra, hogy a munkaerőt állandóan fizessék. Itt, a pénztermelésben is elegendő ugyanez az összeg; de a visszaáramló 100 font sterling, amellyel a munkaerőt öthetenként fizetik, nem átváltozott formája a munkaerő termékének, hanem magának az újra és újra előállított terméknek a része. Az aranytermelő a munkásait közvetlenül az általuk termelt arany egy részével fizeti. A munkaerő fizetésére fordított és a munkások által forgalomba dobott évi 1 000 font sterling tehát nem kerül vissza a forgalom révén kiindulópontjához.

Ami továbbá az állótőkét illeti, ez a vállalkozás megkezdésekor egy nagyobb pénztőke befektetését követeli meg, amelyet tehát forgalomba dobnak. Mint minden állótőke, ez is csak apránként, az évek során áramlik vissza. De úgy áramlik vissza, mint közvetlenül a termék, az arany egy darabja, nem pedig a termék eladása és ezáltal véghezvitt pénzzéváltoztatása révén. Pénzformáját tehát nem azáltal nyeri

fokozatosan vissza, hogy pénzt vonnak el a forgalomból, hanem azáltal, hogy a termék megfelelő részét felhalmozzák. Az így helyreállított pénztőke nem olyan pénzösszeg, amelyet fokozatosan elvontak a forgalomból, hogy kiegyenlítsék az állótőkéért eredetileg forgalomba dobott pénzösszeget. Ez pótlólagos pénztömeg.

Végül ami az értéktöbbletet illeti, ez szintén egyenlő az új aranytermeknek azzal a részével, amelyet minden új megtérülési periódusban forgalomba dobnak, hogy feltevésünk szerint improduktív módon költsék el, vagyis létfenntartási eszközökre és luxuscikkekre fizessék ki.

Feltevésünk szerint azonban ez az egész évi aranytermelés — amely állandóan munkaerőt és termelési anyagokat von el a piacról, pénzt azonban nem, és állandóan pótlólagos pénzt juttat a piacra — csak az év során elkopott aranyat pótolja, tehát csak annak a társadalmi pénztömegnek a hiánytalanságát biztosítja, amely állandóan — noha változó arányban — két formában: mint kincs és mint forgalomban levő pénz van meg.

Az áruforgalom törvénye megköveteli, hogy a pénz tömege egyenlő legyen a forgalomhoz szükséges pénztömeggel, plusz egy kincsformában meglevő pénzmennyiséggel, amely a forgalom összehúzódásával vagy kitágulásával növekszik vagy csökken, egyúttal azonban a fizetési eszközök szükséges tartalékalapjául is szolgál. Amit pénzben kell kifizetni — ha a fizetéseket nem egyenlítik ki kölcsönösen —, az az áruk értéke. Ezen mit sem változtat az, hogy ennek az értéknek egy része értéktöbblet, vagyis az áruk eladójának nem került semmibe. Tegyük fel, hogy a termelők mind önálló tulajdonosai termelési eszközeiknek, tehát a forgalom maguk a közvetlen termelők között bonyolódik le. Ekkor, tőkéjük állandó részét figyelmen kívül hagyva, évi többlettermékük — a tőkés viszonyok analógiájára — két részre volna osztható: az *a* részre, amely csupán létfenntartási cikkeiket pótolja, és a *b* részre, amelyet részben luxuscikkek alakjában elfogyasztanak, részben a termelés bővítésére fordítanak. *a* ekkor a változó tőkét, *b* az értéktöbbletet képviseli. De ez a felosztás semmi hatással nem volna az össztermékük forgalmának lebonyolításához szükséges pénztömeg nagyságára. Egyébként változatlan körülmények között a forgalomban levő árutömeg értéke ugyanaz volna, tehát az ehhez szükséges pénztömeg sem változna. Sőt a megtérülési periódusok azonos megoszlása esetén ugyanakkora pénztartalékokra is volna szükségük, azaz tőkéjük ugyanolyan részének kellene állandóan pénzformában lennie, minthogy feltevésünk szerint az ő termelésük is árutermelés. Az a körülmény tehát, hogy az áruérték egy része értéktöbbletből áll, semmit sem változtat a vállalkozás folytatásához szükséges pénz tömegén.

Tooke-tól, aki ragaszkodik a *P—Á—P'* formához, azt kérdezi egyik ellenfele, hogyan sikerül a tőkésnek állandóan több pénzt vonni el a forgalomból, mint amennyit belédob. Jól értsük meg. Itt nem az értéktöbblet *létrejöttéről* van szó. Ez, vagyis az egyetlen titok, tőkés szempontból magától értetődő. Hiszen az alkalmazott értékösszeg nem lenne tőke, ha nem gyarapodna értéktöbblettel. Minthogy pedig a feltevés szerint tőke, ezért az értéktöbblet magától értetődő.

Nem az a kérdés tehát: Honnan van az értéktöbblet? Hanem: Honnan van a pénz, amellyé az értéktöbbletet átváltoztatják?

A polgári közgazdaságtanban azonban az értéktöbblet léte magától értetődő. Tehát nemcsak az értéktöbbletet tételezik fel, hanem vele együtt azt is, hogy a forgalomba hozott árutömeg egy része többlettermékből áll, tehát olyan értéket képvisel, amelyet a tőkés a tőkéjével nem dobott forgalomba: hogy tehát a tőkés a termékével egy tőkéje feletti többletet hoz forgalomba és azt a forgalomból újra el is vonja.

A tőkés által forgalomba dobott árutőke értéke nagyobb (hogy ez honnan van, azt nem magyarázzák és nem értik meg, de ez az ő álláspontjukról tény) a termelőtőkénél, amelyet munkaerő plusz termelési eszközök formájában a forgalomból elvont. E feltevés mellett ezért világos, miért vonhat el nemcsak *A* tőkés, hanem *B*, *C*, *D* stb. tőkés is árujának elcserélésével mindig több értéket a forgalomból, mint a saját eredetileg és mindig újra előlegezett tőkéjének az értéke. *A*, *B*, *C*, *D* stb. állandóan nagyobb áruértéket dobnak árutőke formájában a forgalomba, mint amekkorát termelőtőke formájában onnan elvonnak — ez a művelet ugyanolyan sokoldalú, mint az önállóan működő tőkék. Állandóan osztozniok kell tehát egy olyan értékösszegen (azaz mindegyiküknek egy akkora termelőtőkét kell elvonni a forgalomból), mely egyenlő előlegezett termelőtőkéik értékösszegével; és ugyancsak állandóan osztozniok kell egy olyan értékösszegen, amelyet szintén mindannyian áruformában, mint az áruértéknek a termelési elemei értékén felüli többletét dobnak forgalomba.

Az árutőkét azonban termelőtőkévé való visszaváltoztatása előtt és a benne rejlő értéktöbblet elköltése előtt pénzzé kell változtatni. Honnan van az ehhez szükséges pénz? Ez a kérdés az első pillantásra nehéznek látszik, és sem Tooke, sem más eddig nem adott rá választ.

Tegyük fel, hogy a pénztőke formájában előlegezett 500 font sterling forgótőke, bármilyen a megtérülési periódusa, képviseli a társadalom, azaz a tőkésosztály egész forgótőkéjét. Mondjuk, hogy az értéktöbblet 100 font sterling. Hogyan lehetséges az, hogy az egész tőkésosztály állandóan 600 font sterlinget húz ki a forgalomból, amikor állandóan csak 500 font sterlinget dob bele?

Miután az 500 font sterling pénztőke termelőtőkévé változott át,

ez utóbbi a termelési folyamatban átváltozik 600 font sterling áruértékké, és most nemcsak 500 font sterling áruérték van forgalomban, tehát annyi, mint az eredetileg előlegezett pénztőke volt, hanem 100 font sterling újonnan termelt értéktöbblet is.

Ezt a pótlólagos 100 font sterling értéktöbbletet áruformában forgalomba dobták. Efelől nincs semmi kétség. De ugyanez a művelet nem biztosítja a pótlólagos pénzt e pótlólagos áruérték forgalmához.

Nem volna helyes a nehézség elől könnyen kínálkozó kibúvókkal kitérni.

Például: Ami az állandó forgótőkét illeti, világos, hogy nem minden tőkés fekteti be egyszerre. Miközben *A* tőkés az áruját eladja, tehát számára az előlegezett tőke pénzformát ölt, az árut megvásárló *B* számára viszont a pénzformában meglevő tőkéje felölti termelési eszközeinek formáját, amelyeket éppen *A* állított elő. Ugyanaz a művelet, amely visszaadja *A* megtermelt árutőkéjének a pénzformát, *B* tőkéjének a termelő formát adja vissza, átváltoztatja pénzformából termelési eszközökké és munkaerővé; egyazon pénzösszeg működik a kétoldalú folyamatban, mint minden egyszerű *Á—P* vételben. Másrészt, ha *A* a pénzt újra átváltoztatja termelési eszközökké, akkor *C*-től vásárol, s ez utóbbi ezzel *B*-nek fizet stb. Így aztán magyarázatot nyerne, honnan van a pótlólagos pénz. De:

A forgalomban levő pénz mennyiségére vonatkozóan az áruforgalomnál (I. köt. 3. fej. [135. és köv. old.]) megállapított törvényeken a termelési folyamat tőkés jellege semmit sem változtat.

Ha tehát azt mondjuk, hogy a társadalom pénzformában előlegezendő forgótőkéje 500 font sterling, akkor ezzel már számításba vettük azt, hogy egyrészt ezt az összeget egyidejűleg előlegezték, hogy azonban másrészt ez az összeg 500 font sterlingnél több termelőtőkét hoz mozgásba, mert váltakozva különböző termelőtőkék pénzalapjául szolgál. Ez a magyarázat tehát már meglevőnek tételezi fel azt a pénzt, amelynek létezését meg kellene magyaráznia.

Azt lehetne továbbá mondani: *A* tőkés olyan cikkeket termel, amelyeket *B* tőkés egyénileg, improduktív módon fogyaszt el. *B* pénze tehát pénzzé változtatja *A* árutőkéjét, s ily módon ugyanez a pénzösszeg szolgál arra, hogy pénzzé változtassa *B* értéktöbbletét és *A* állandó forgótőkéjét. Itt azonban még közvetlenebbül megoldottnak tételezik fel éppen azt a kérdést, amelyre feleletet kell adni. Honnan szerzi ugyanis *B* ezt a pénzt, amelyet erre a célra kiad? Hogyan változtatta át pénzzé ő maga termékének ezt az értéktöbbletrészét?

Továbbá azt mondhatná valaki, hogy a változó forgótőkének az a része, amelyet *A* a munkásainak állandóan előlegez, állandóan visszaáramlik hozzá a forgalomból; s csak egy váltakozó része marad nála

állandóan lekötve a munkabér kifizetésére. A kifizetés és visszaáramlás között azonban bizonyos idő telik el, amely alatt munkabérre kifizetett pénz többek között értéktöbblet pénzzé változtatására is szolgálhat. — De először is tudjuk, hogy mennél nagyobb ez az idő, annál nagyobb pénzkészletet kell az *A* tőkésnek állandóan készenlétben tartania. Másodszor a munkás kiadja a pénzt, árukat vásárol vele, vagyis az ezekben az árukban rejlő értéktöbbletet pro tanto [ennyiben] pénzzé változtatja. Az a pénz tehát, amelyet változó tőke formájában előlegeznek, pro tanto arra is szolgál, hogy értéktöbbletet pénzzé változtasson. Anélkül, hogy itt e kérdés behatóbb tárgyalásába bocsátkoznánk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az egész tőkésosztály és a tőle függő improduktív személyek fogyasztása egyidejűleg megy végbe a munkásosztály fogyasztásával; tehát a munkások által forgalomba dobott pénzzel egy időben a tőkéseknek is pénzt kell forgalomba dobniok, hogy értéktöbbletüket jövedelemként elkölthessék; tehát erre a célra a forgalomból pénzt kell elvonni. Ez a magyarázat tehát az ehhez szükséges pénzmennyiséget csak csökkentené, de nem tüntetné el.

Végül azt mondhatná valaki: De hiszen az állótőke első befektetésekor mindig hatalmas pénzmennyiséget dobnak forgalomba, s ezt a forgalomból csak fokozatosan, apránként, évek során át vonja el újra az, aki bedobta. Nem bizonyulhat-e elegendőnek ez az összeg ahhoz, hogy az értéktöbbletet pénzzé változtassa? — Erre a felelet az, hogy az 500 font sterling (amely a szükséges tartalékalapok céljára szolgáló kincsképzést is magában foglalja) talán már tartalmazza ennek az összegnek állótőkeként való felhasználását, ha nem is annak a részéről, aki forgalomba dobta, de másvalaki részéről. Ezenkívül annál az összegnél, amelyet az állótőkéül szolgáló termékek beszerzésére fordítottak, már feltételezzük, hogy az ezekben az árukban rejlő értéktöbbletet is megfizették és éppen az a kérdés, hogy ez a pénz honnan származik.

Az általános feleletet már megadtuk: Ha $x \times 1\,000$ font sterling árutömeg forgalmát kell lebonyolítani, az e forgalomhoz szükséges pénzösszeg mennyiségén nem változtat, hogy ennek az árutömegnek az értéke tartalmaz-e értéktöbbletet vagy sem, hogy a szóban forgó árutömeget tőkés módon termelték-e vagy sem. *Nemlétező problémáról van tehát szó.* Egyébként adott feltételek — a pénz adott forgási sebessége stb. — mellett az $x \times 1\,000$ font sterling áruérték forgalmának lebonyolításához meghatározott pénzösszegre van szükség, teljesen függetlenül attól, hogy ebből az értékből mennyi jut ezen áruk közvetlen termelőjének. Ha itt egyáltalában van probléma, ez egybeesik az általános problémával: Honnan van az a pénzösszeg, amely egy országban az áruk forgalmához szükséges.

A tőkés termelés szempontjából *látszólag* van ugyan egy külön probléma is. Itt ugyanis a kiindulópont a tőkés, aki a pénzt forgalomba dobja. Az a pénz, amellyel a munkás a létfenntartási cikkeit kifizeti, előzőleg mint a változó tőke pénzformája van meg, s ezért eredetileg a tőkés dobja forgalomba, mint munkaerő vásárlási vagy fizetési eszközét. Ezenfelül a tőkés olyan pénzt dob forgalomba, amely eredetileg az ő állandó — álló és forgó — tőkéjének a pénzformája volt számára; ezt mint munkaeszközök és termelési anyagok vásárlási és fizetési eszközét adja ki. Ezen túlmenően azonban a tőkés már nem kiindulópontja a forgalomban levő pénztömegnek. De csak két kiindulópont van: a tőkés és a munkás. Valamennyi többi ember vagy szolgálataiért kap pénzt e két osztálytól, vagy ha ellenszolgáltatás nélkül jut pénzhez, akkor társtulajdonosa az értéktöbbletnek járadék, kamat stb. formájában. Annak, hogy az értéktöbblet nem marad teljesen az ipari tőkés zsebében, hanem más személyekkel osztoznia kell rajta, a szóban forgó kérdéshez nincsen semmi köze. A kérdés az, hogyan változtatja pénzzé a tőkés az értéktöbbletét, nem pedig az, hogy az érte kapott pénz később hogyan oszlik el. A tőkést tehát egyelőre az értéktöbblet egyetlen tulajdonosának kell tekintenünk. Ami viszont a munkást illeti, már megállapítottuk, hogy ő csak másodlagos kiindulópont, ezzel szemben a tőkés elsődleges kiindulópontja a munkás által forgalomba dobott pénznek. Az először változó tőkeként előlegezett pénz már másodszor forog, amikor a munkás létfenntartási cikkek kifizetésére kiadja.

A pénzforgalom egyetlen kiindulópontja tehát a tőkésosztály. Ha a termelési eszközök kifizetésére 400 font sterling, a munkaerő kifizetésére pedig 100 font sterling szükséges, akkor 500 font sterlinget dob forgalomba. A termékben rejlő értéktöbblet azonban, 100%-os értéktöbbletráta mellett, 100 font sterling értékkel egyenlő. Hogyan húzhat ki a tőkésosztály állandóan 600 font sterlinget a forgalomból, ha állandóan csak 500 font sterlinget dob bele? Semmiből nem lesz valami. A tőkések egész osztálya nem húzhat ki a forgalomból olyasmit, amit előzőleg nem dobtak bele.

Itt figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a 400 font sterling pénzösszeg talán elegendő arra, hogy tízszeri megtérülés esetén lebonyolítsa 4 000 font sterling értékű termelési eszköz és 1 000 font sterling értékű munka forgalmát, s a fennmaradó 100 font sterling ugyancsak elegendő az 1 000 font sterling értéktöbblet forgalmához. A pénzösszegnek ez a viszonya az általa megforgatott áruértékhez nem változtat a dolgon. A probléma továbbra is fennáll. Ha ugyanaz a pénzdarab nem fordulna meg többször, akkor 5 000 font sterlinget kellene tőkeként forgalomba dobni és az értéktöbblet pénzzé való átváltoztatásához

1 000 font sterlingre volna szükség. A kérdés az, honnan van ez az utóbbi pénz, akár 1 000, akár 100 font sterling. Ez mindenesetre többlet a forgalomba dobott pénztőke felett.

Valójában, bármily képtelennek tűnik is az első pillanatra, az árukban rejlő értéktöbblet realizálására szolgáló pénzt maga a tőkésosztály dobja forgalomba. De nota bene [jól megjegyzendő]: nem mint előlegezett pénzt, tehát nem mint tőkét dobja be. Vásárlóeszközként adja ki egyéni fogyasztására. A tőkésosztály tehát nem előlegezi ezt a pénzt, de forgalma tőle indul ki.

Vegyünk egy egyedülálló tőkést, aki vállalkozását megkezdi, például egy bérlőt. Az első év folyamán mondjuk 5 000 font sterling pénztőkét előlegez termelési eszközök kifizetésére (4 000 font sterling) és munkaerő kifizetésére (1 000 font sterling). Tegyük fel, hogy az értéktöbbletráta 100%, s az elsajátított értéktöbblet = 1 000 font sterling. A fenti 5 000 font sterling tartalmazza mindazt a pénzt, amelyet pénztőkeként előlegez. De emberünknek élnie is kell, márpedig az év vége előtt nincsen pénzbevétele. Tegyük fel, hogy fogyasztása 1 000 font sterling. Ezzel a pénzzel rendelkeznie kell. Ő ugyan azt mondja, hogy ezt az 1 000 font sterlinget az első év folyamán előlegeznie kell önmagának. De ez az előlegezés — amelynek itt csak szubjektív értelme van — csupán annyit jelent, hogy az első évben egyéni fogyasztását saját zsebéből kell fedeznie, nem pedig munkásainak ingyenes termeléséből. Ezt a pénzt nem mint tőkét előlegezi. Elkölti, kiadja egyenlő értékű létfenntartási cikkekre, amelyeket elfogyaszt. Ezt az értéket pénzben adta ki, forgalomba dobta, és áruértékek formájában vonta el a forgalomból. Ezeket az áruértékeket elfogyasztotta. Értékükkel tehát most már semmiféle viszonyban sincs. A pénz, amellyel értéküket megfizette, a forgalomban levő pénz elemeként van meg. E pénz értékét azonban termékekben elvonta a forgalomból, s a termékekkel együtt értékük is megsemmisült. Ez az érték teljesen eltűnt. Az év végén aztán 6 000 font sterling áruértéket dob forgalomba, s ezt eladja. Ezzel visszaáramlik hozzá: 1. az 5 000 font sterling előlegezett pénztőkéje; 2. az 1 000 font sterling pénzzé változtatott értéktöbblet. A bérlő 5 000 font sterlinget előlegezett tőkeként, ennyit dobott forgalomba, és 6 000 font sterlinget von el, 5 000 font sterlinget a tőke és 1 000 font sterlinget értéktöbblet fejében. Az utóbbi 1 000 font sterlinget annak a pénznek a segítségével változtatta pénzzé, amelyet ő maga dobott forgalomba, nem mint tőkés, hanem mint fogyasztó, amelyet nem előlegezett, hanem elköltött. Ez az 1 000 font sterling most visszatér hozzá, mint az általa termelt értéktöbblet pénzformája. S ettől kezdve ez a művelet évenként ismétlődik. De a második évtől kezdve az 1 000 font sterling, amelyet elkölt, már min-

dig az általa termelt értéktöbblet átváltoztatott formája, pénzformája. Évente elkölti és évente visszaáramlik hozzá.

Ha tőkéje évente többször térülne meg, ez nem változtatna a lényegen, de természetesen megváltoztatná az időtartamát, s ennélfogva annak az összegnek a nagyságát, amelyet az előlegezett pénztőkén felül egyéni fogyasztására kell forgalomba dobnia.

Ezt a pénzt a tőkés nem mint tőkét dobja forgalomba. De a tőkés tőkés voltához tartozik, hogy az értéktöbblet visszaáramlásáig meg tud élni a tulajdonában levő eszközökből.

Ebben az esetben feltételeztük, hogy az a pénzösszeg, amelyet tőkéjének első visszaáramlásáig egyéni fogyasztásának fedezésére forgalomba dob a tőkés, pontosan egyenlő az általa termelt, tehát pénzzé változtatandó értéktöbblettel. Az egyes tőkést illetően ez nyilván önkényes feltevés. De helyesnek kell lennie az egész tőkésosztályra nézve, ha egyszerű újratermelést tételezünk fel. Az egyszerű újratermelés csak azt fejezi ki, amit az utóbbi feltevés maga, ugyanis azt, hogy az egész értéktöbbletet, de csakis ezt, improduktív módon fogyasztják el; az eredeti tőkekészlethez tehát nem nyúlnak hozzá.

Fentebb feltételeztük, hogy az egész nemesfémtermelés (= 500 font sterling) csak a pénzkopás pótlására elegendő.

Az aranytermelő tőkéseknél egész termékük aranyban van meg, tehát az a rész is, amely az állandó meg a változó tőkét pótolja, és az is, amely értéktöbbletből áll. A társadalmi értéktöbblet egy része tehát aranyból áll, nem pedig olyan termékből, amely csak a forgalomban változik át arannyá. Eleve aranyból van és azért dobják forgalomba, hogy onnan termékeket vonjanak el. Ugyanez érvényes itt a munkabérre (a változó tőkére) és az előlegezett állandó tőke pótlására. Ha tehát a tőkésosztály egy része nagyobb (az értéktöbblettel megnövelt) áruértéket dob forgalomba, mint az általa előlegezett pénztőke, a tőkések egy másik része viszont nagyobb (az értéktöbblettel megnövelt) pénzértéket dob forgalomba, mint az az áruérték, amelyet aranytermelés céljára a forgalomból állandóan elvon. Ha a tőkések egy része állandóan több pénzt szivattyúz ki a forgalomból, mint amennyit belényom, a tőkések aranytermelő része állandóan több pénzt szivattyúz be, mint amennyit termelési eszközökben a forgalomból elvon.

Bár ennek az 500 font sterling aranyterméknek egy része az aranytermelő értéktöbblete, mégis az egész összegnek az a rendeltetése, hogy pótolja az áruk forgalmához szükséges pénzt; hogy mennyi fordítódik belőle az árukban rejlő értéktöbbletnek és mennyi az egyéb értékalkotórészeknek pénzzé való átváltoztatására, az itt mellékes.

Nem változtat a dolgon, ha feltevésünkben az aranytermelést az illető országból más országokba helyezzük át. A társadalmi munkaerő

és a társadalmi termelési eszközök egy része *A* országban átváltozott valamilyen 500 font sterling értékű termékké, például vászonná, amelyet kivisznek *B* országba, hogy ott aranyat vásároljanak érte. Az *A* országban ily módon felhasznált termelőtőke épp úgy nem dob árut — a pénztől különböző terméket — *A* ország piacára, mintha közvetlenül az aranytermelésben használnák fel. *A*-nak ez a terméke 500 font sterling aranyban jelenik meg, s csak mint pénz lép be *A* ország forgalmába. A társadalmi értéktöbbletnek ebben a termékben foglalt része közvetlenül pénzben van meg és *A* ország számára mindig csak pénz formájában létezik. Bár az aranytermelő tőkések számára a terméknek csak egy része értéktöbblet, a másik része pedig tőkepótlás, mégis kizárólag a forgalomban levő áruk értékének munkabérre és értéktöbbletre való megoszlásától, ezek arányától függ, hogy ebből az aranyból, ha az állandó forgótőkét figyelmen kívül hagyjuk, mennyi pótol változó tőkét és mennyi képvisel értéktöbbletet. Az értéktöbbletet alkotó rész a tőkésosztály különböző tagjai között oszlik el. Bár ezt a részt egyéni fogyasztásukra állandóan kiadják, és új termék eladásával újra bevételezik — éppen ez a vétel és eladás indítja csak meg az értéktöbblet pénzzéváltoztatásához szükséges pénz forgalmát a tőkések között —, mégis a társadalmi értéktöbblet egy része, noha változó arányban, pénz formájában a tőkések zsebében van, mint ahogy a munkabér egy része legalábbis a hét egy részében pénz formájában a munkások zsebében tartózkodik. S ez a rész nem szorítkozik az aranyterméknek arra a részére, amely eredetileg az aranytermelő tőkések értéktöbbletét alkotja, hanem, mint mondottuk, attól függ, hogy a fenti 500 font sterling értékű termék egyáltalában milyen arányban oszlik meg a tőkések és munkások között, és hogy a forgalmazandó árukészlet milyen arányban oszlik értéktöbbletre, s milyenben az érték egyéb alkotórészeire.

Az értéktöbbletnek az a része azonban, amely nem más árukban van meg, hanem e más áruk mellett pénzben, csak olyan mértékben áll az évente termelt arany egy részéből, amilyenben az évi aranytermelés egy része az értéktöbblet realizálása céljából forog. A pénz másik része, amely váltakozó arányban folytonosan a tőkésosztály kezében van mint értéktöbbletének pénzformája, nem az évente termelt arany eleme, hanem az országban régebben felhalmozott pénztömegé.

Feltevésünk szerint az évi 500 font sterling aranytermelés éppen csak arra elegendő, hogy pótolja az évente elkopott pénzt. Ha tehát csak erre az 500 font sterlingre vagyunk figyelemmel és elvonatkoztatunk az évente termelt árutömegnek attól a részétől, amelynek forgalmát előzőleg felhalmozott pénz bonyolítja le, akkor az áruformában termelt értéktöbblet már csak azért is megtalálja a pénzzé vál-

toztatásához szükséges pénzt a forgalomban, mert a másik oldalon évente értéktöbbletet termelnek arany formájában. Ugyanez vonatkozik az 500 font sterling aranytermék többi részére is, amelyek az előlegezett pénztőkét pótolják.

Itt most két megjegyzést kell tennünk.

Először: A tőkések által pénzben kiadott értéktöbblet, valamint az általuk pénzben előlegezett változó és egyéb termelőtőke valójában a munkások terméke, mégpedig az aranytermelésben foglalkoztatott munkásoké. Ezek a munkások újonnan termelik az aranyterméknek mind azt a részét, amelyet nekik munkabérként „előlegeznek", mind azt a részét, amelyben a tőkés aranytermelők értéktöbblete közvetlenül megtestesül. Ami végül az aranyterméknek azt a részét illeti, amely csak a termeléséhez előlegezett állandó tőkeértékét pótolja, ez pénzformában (és egyáltalán termékben) csak a munkások évi munkája folytán jelenik meg újra. A vállalkozás megkezdésekor ezt a tőkés eredetileg olyan pénzben adta oda, amelyet nem újonnan termeltek, hanem a forgalomban levő társadalmi pénztömeg része volt. Amennyiben viszont új termékkel, pótlólagos arannyal pótolják, annyiban már a munkás évi terméke. A tőkés részéről történő előlegezés itt is csak mint forma jelenik meg, amely abból fakad, hogy a munkás nem tulajdonosa a saját termelési eszközeinek és a termelés ideje alatt nem rendelkezik a más munkások által termelt létfenntartási cikkekkel.

Másodszor pedig: ami az ettől az 500 font sterling évi pótlástól függetlenül létező, részint kincs, részint forgó pénz formájában meglevő pénztömeget illeti, ezzel szükségképpen ugyanúgy áll a dolog, azaz eredetileg úgy kellett hogy álljon, mint a szóban forgó 500 font sterlinggel évente még áll. Erre a pontra ennek a fejezetrésznek a végén még visszatérünk. Előzőleg azonban néhány egyéb megjegyzést teszünk.

A megtérülés vizsgálatánál láttuk, hogy, egyébként változatlan körülmények között, a megtérülési periódusok változásával változó tömegű pénztőkére van szükség a termelés azonos méretekben való fenntartásához. A pénzforgalomnak tehát elég rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy a kitágulás és összehúzódás e váltakozásához hozzáidomuljon.

Ha továbbá egyébként változatlan körülményeket — többek között változatlan nagyságú, intenzitású és termelékenységű munkanapot — veszünk alapul, de feltételezzük *az értéktermék megoszlásának megváltozását* munkabér és értéktöbblet között, úgy hogy vagy az előbbi növekedik és az utóbbi csökken, vagy fordítva, akkor ez a forgalomban levő pénz tömegét nem érinti. Ez a változás végbemehet a forgalomban levő pénztömeg bármiféle kitágulása vagy összehúzódása nélkül. Vegyük külön szemügyre azt az esetet, amikor a munka-

bér általánosan emelkedik és ezért — a szóban forgó feltételek mellett — az értéktöbblet rátája általánosan csökken, továbbá, szintén a feltevés szerint, a forgalomban levő árutömeg értéke nem változik. Ebben az esetben nő ugyan a változó tőkeként előlegezendő pénztőke, tehát az a pénztömeg, amely ebben a funkcióban teljesít szolgálatot. De amennyivel a változó tőke funkciójához szükséges pénztömeg növekszik, ugyanannyival csökken az értéktöbblet, tehát a realizálásához szükséges pénz tömege is. Az áruérték realizálásához szükséges pénztömeg nagyságát ez épp úgy nem érinti, mint magának az áruértéknek a nagyságát. Az áru önköltségi ára az egyes tőkés számára emelkedik, de társadalmi termelési ára változatlan marad. Ha az állandó értékrészt nem vesszük figyelembe, csak az az arány változik, amelyben az áruk termelési ára munkabérre és profitra oszlik.

De, mondja majd valaki, nagyobb változó pénztőkekiadás (a pénz értékét természetesen változatlannak vesszük) nagyobb tömegű pénzt jelent a munkások kezében. A munkások tehát nagyobb keresletet támasztanak áruk iránt. Ennek következtében az áruk ára emelkedik. — Vagy azt mondják: Ha a munkabér emelkedik, a tőkések felemelik áruik árát. — Mindkét esetben a munkabér általános emelkedése az áruk árának emelkedését eredményezi. Ezért az áruk forgalmának lebonyolításához nagyobb pénztömegre van szükség, akár az egyik, akár a másik módon magyarázzák az árak emelkedését.

Felelet az első érvelésre: A munkabér emelkedése következtében a munkások kereslete növekedni fog, különösen létfenntartási cikkek iránt. Kisebb mértékben növekedni fog luxuscikkek iránt, illetve keresletet fognak támasztani olyan cikkekre, amelyek azelőtt nem estek fogyasztásuk körébe. A létfenntartási cikkek iránti kereslet hirtelen és nagymértékű megnövekedése e cikkek árát pillanatnyilag okvetlenül megnöveli. Következmény: A társadalmi tőke nagyobb részét fordítják létfenntartási cikkek termelésére, kisebb részét luxuscikkek termelésére, mert az utóbbiak ára a csökkent értéktöbblet, tehát a tőkések csökkent kereslete miatt esik. Amennyiben viszont a munkások luxuscikkeket vásárolnak, bérük emelkedése — e határok között — nem emeli a létfenntartási cikkek árát, hanem csak a luxuscikkek vevőiben okoz változást. Az eddiginél több luxuscikket fogyasztanak a munkások és ennek megfelelően kevesebbet a tőkések. Voilà tout [ennyi az egész]. Némi ingadozás után ugyanolyan értékű árutömeg lesz forgalomban, mint azelőtt. — Ami a rövid ideig tartó ingadozásokat illeti, ezeknek csak az lesz az eredménye, hogy olyan nem foglalkoztatott pénztőkét dobnak a belföldi forgalomba, amely idáig spekulatív vállalkozásokban a tőzsdén vagy külföldön keresett befektetési lehetőséget.

Felelet a második érvelésre: Ha a tőkés termelőknek módjukban állna áruik árát tetszés szerint emelni, akkor ezt megtehetnék és megtennék a munkabér emelkedése nélkül is. Ebben az esetben a munkabér sohasem emelkedne az áruárak csökkenése idején. A tőkésosztály sohasem szállna szembe a trade-unionokkal [szakszervezetekkel], mert mindig és minden körülmények között megtehetné azt, amit most kivételesen, bizonyos különleges, úgyszólván helyi körülmények között valóban megtesz — hogy ugyanis a munkabér minden emelkedését felhasználja arra, hogy az áruk árát sokkal nagyobb mértékben emelje, tehát nagyobb profitot zsebeljen be.

Az az állítás, hogy a tőkések emelhetik a luxuscikkek árát, mert az irántuk megnyilvánuló kereslet csökken (a tőkések kisebb kereslete következtében, akiknek erre a célra kevesebb vásárlóeszközük van), egészen eredeti alkalmazása volna a kereslet és kínálat törvényének. Ha nem puszta eltolódás következik be a luxuscikkek vásárlóiban (munkások lépnek tőkések helyére) — ilyen eltolódás esetén a munkások kereslete nem emeli a létfenntartási cikkek árát, mert a bértöbbletnek azt a részét, amelyet a munkások luxuscikkekre fordítanak, nem költhetik létfenntartási cikkekre —, akkor a luxuscikkek ára a kisebb kereslet miatt csökken. Ennek következtében termelésükből tőkét vonnak ki, míg kínálatuk arra a mértékre nem csökken, amely megfelel a társadalmi termelési folyamatban betöltött megváltozott szerepüknek. A luxuscikkek termelésének csökkenése oda vezet, hogy — ha értékük egyébként változatlan — újra elérik normális árukat. Amíg ez az összehúzódás, vagyis ez a kiegyenlítődési folyamat végbemegy, addig — a létfenntartási cikkek termelésébe — e cikkek emelkedő ára mellett — folytonosan ugyanannyi tőke áramlik be, amennyit a termelés másik ágából elvonnak, míg a kereslet nem telítődik. Ekkor ismét helyreáll az egyensúly és az egész folyamat azzal végződik, hogy a társadalmi tőke, tehát a pénztőke is más arányban oszlik meg a létfenntartási cikkek termelése és a luxuscikkek termelése között.

Az egész ellenvetés csak a tőkések és közgazdasági tányérnyalóik részéről megkísérelt ijesztgetés.

Ehhez az ijesztgetéshez három tény szolgáltat ürügyet.

1. A pénzforgalom egyik általános törvénye, hogy a forgalomban levő áruk árösszegének növekedése esetén — függetlenül attól, hogy ez a megnövekedett árösszeg ugyanakkora vagy nagyobb árutömegre vonatkozik-e — egyébként változatlan körülmények között a forgalomban levő pénz tömege nő. Az okozatot most összecserélik az okkal. A létfenntartási cikkek árának emelkedésével a munkabér emelkedik (jóllehet ritkán, és csak kivételképpen arányosan). Emelkedése következménye, nem pedig oka az áruk áremelkedésének.

2. A munkabér részleges vagy helyi emelkedése — azaz csak egyes termelési ágakban történő emelkedése — e termelési ágak termékeinek helyi áremelkedéséhez vezethet, de még ez is sok körülménytől függ. Például attól, hogy nem volt-e itt a munkabér a szokottnál alacsonyabb s ennélfogva a profitráta a szokottnál magasabb, hogy az áremelkedés nem szűkíti-e ezeknek az áruknak a piacát (tehát áremelkedésük nem követeli-e meg kínálatuk előzetes összehúzódását) stb.

3. A munkabér általános emelkedése esetén a termelt áruk ára mindazokban az iparágakban emelkedik, ahol a változó tőke a túlnyomó, de mindazokban csökken, ahol az állandó, illetve állótőke a túlnyomó.

Az egyszerű áruforgalom vizsgálatánál (I. köt. 3. fej. 2. [104—113. old.]) kitűnt, hogy bár minden egyes árumennyiség forgalmában e mennyiség pénzformája csak múló jelenség, de az áru metamorfózisánál az egyik árutulajdonos kezéből eltűnő pénz szükségképpen egy másikhoz kerül, tehát nemcsak mindenki közvetlenül árut cserél, vagyis pótol más áruval, hanem ezt a pótlást mindenkinél pénzlecsapódás közvetíti és kíséri. „Annak következtében, hogy az árut áruval pótolják, ugyanakkor egy harmadik kézben a pénzáru ragad meg. A forgalom állandóan pénzt izzad ki magából" (I. köt. [123. old.]). Ugyanez a tény a tőkés árutermelés alapján abban jut kifejezésre, hogy a tőke egy része állandóan pénztőke formájában van meg, és az értéktöbblet egy része ugyancsak állandóan pénzformában tartózkodik tulajdonosai kezében.

Ettől eltekintve, *a pénz körforgása* — azaz *a pénz visszaáramlása* kiindulópontjára — amennyiben ez a tőke megtérülésének mozzanata, teljesen különböző, sőt ellentétes jelenség *a pénz forgalmával*[33], amely

[33] A fiziokraták még összekeverik ugyan a két jelenséget, de mégis ők az elsők, akik a pénz visszaáramlását kiindulópontjához mint a tőke forgalmának lényeges formáját, mint az újratermelést közvetítő forgalom formáját emelik ki. „Nézzétek meg a «Tableau économique»-ot és látni fogjátok, hogy a produktív osztály adja azt a pénzt, amellyel a többi osztályok tőle terméket vásárolnak, s hogy ezt a pénzt visszadják neki, azáltal hogy a következő évben ugyanazokat a vásárlásokat eszközlik nála . . . Nem láttok tehát itt más körforgást, mint a kiadásokét, amelyeket az újratermelés követ, és az újratermelését, amelyet a kiadások követnek; olyan körforgás ez, amelyet a kiadásokat és az újratermelést mérő pénz forgalma fut be" *(Quesnay:* „Dialogues sur le commerce etc." Daire kiadása. „Physiocrates". 1. rész. 208—209. old.). „A tőkéknek ez az állandó előlegezése és visszaáramlása az, amit pénzforgalomnak kell neveznünk, ez a hasznos és gyümölcsöző forgalom, amely a társadalom minden munkájába életet önt, amely a mozgást és az életet az államban fenntartja, és amelyet joggal hasonlítanak össze az állati test vérkeringésével" *(Turgot:* „Réflexions etc." az „Oeuvres"-ben. Daire kiadás. 1. rész. 45. old.).

a pénznek a kiindulóponttól számos kézen át történő folytonos *eltávolodását* fejezi ki (I. köt. [125. old.]). Ennek ellenére a gyorsabb megtérülés eo ipso [önmagában véve] gyorsabb pénzforgalmat foglal magában.

Először is, ami a változó tőkét illeti: Ha például egy 500 font sterling összegű pénztőke változó tőke formájában évente tízszer térül meg, akkor világos, hogy a forgalomban levő pénztömegnek ez a része tízszer ekkora értékösszeg = 5 000 font sterling forgalmát bonyolítja le. Évente tízszer fordul meg tőkés és munkás között. A munkást egy évben tízszer fizetik és ő tízszer fizet a forgalomban levő pénztömegnek ugyanezzel a részével. Ha a termelés azonos méretei mellett ez a változó tőke évente egyszer térülne meg, akkor 5 000 font sterling csak egy forgást végezne.

Továbbá: Tegyük fel, hogy a forgótőke állandó része = 1 000 font sterling. Ha a tőke tízszer térül meg, akkor a tőkés egy évben tízszer adja el áruját, tehát értékének állandó forgó részét is. A forgalomban levő pénztömegnek ugyanaz a része (= 1 000 font sterling) évente tízszer kerül át tulajdonosai kezéből a tőkés kezébe. Ez a pénz tehát tízszer változtatja a helyét, megy át egyik kézből a másikba. Másodszor: A tőkés évente tízszer vesz termelési eszközöket; ezzel a pénz megint tízszer forog egyik kézből a másikba. 1 000 font sterling pénzösszeggel az ipari tőkés 10 000 font sterling értékű árut adott el és ugyancsak 10 000 font sterling értékű árut vásárolt. Az 1 000 font sterling pénz hússzori forgása 20 000 font sterling értékű árukészlet forgalmát bonyolította le.

Végül a megtérülés meggyorsulása esetén a pénznek az a része is gyorsabban forog, amely az értéktöbbletet realizálja.

Ezzel szemben a gyorsabb pénzforgás nem foglal szükségképpen magában gyorsabb tőkemegtérülést, tehát pénzmegtérülést sem, azaz nem jelenti szükségképpen az újratermelési folyamat megrövidülését és gyorsabb megújítását.

A pénz mindig gyorsabban forog, ha ugyanazzal a pénztömeggel a műveletek nagyobb tömegét bonyolítják le. Ez a tőke változatlan újratermelési periódusai esetén is megtörténhet, a pénzforgalom technikájának változása következtében. Továbbá: Megnövekedhet azoknak a műveleteknek a tömege, amelyekben pénz forog anélkül, hogy valóságos árucserét fejezne ki (különbözeti ügyletek a tőzsdén stb.). Másrészt előfordulhat, hogy egyes pénzforgások teljesen elmaradnak. Például ahol a gazda a föld tulajdonosa, ott nem forog pénz bérlő és földtulajdonos között; ahol az ipari tőkés a tőke tulajdonosa, ott nem kerül sor pénzforgalomra közte és a hitelező között.

A pénzkincs eredeti kialakulásával egy országban, valamint e kincs kevesek által való elsajátításával itt felesleges behatóbban foglalkoznunk.

A tőkés termelési mód — amelynek alapja a bérmunka s a munkásnak pénzben történő fizetése, valamint általában a természetbeni szolgáltatások átváltoztatása pénzszolgáltatásokká — szélesebb körben és mélyrehatóbban csak ott fejlődhet ki, ahol az országban elegendő pénz áll rendelkezésre a forgalom és az általa feltételezett kincsképzés (tartalékalap stb.) számára. Ez történelmi előfeltétel, noha nem úgy értendő, hogy először elegendő mennyiségű kincset gyűjtenek össze és azután kezdődik meg a tőkés termelés. Hanem a tőkés termelés egyidejűleg fejlődik ki feltételeinek a kifejlődésével s e feltételek egyike az, hogy elegendő nemesfém álljon rendelkezésre. Ezért a nemesfém-behozatalnak a XVI. századtól kezdődő megnövekedése lényeges mozzanata a tőkés termelés fejlődéstörténetének. A szükséges további pénzanyagellátás azonban a tőkés termelési mód alapján úgy megy végbe, hogy egyfelől termékben megtestesülő értéktöbbletet dobnak forgalomba a pénzzé változtatásához szükséges pénz nélkül, másfelől pedig aranyban megtestesülő értéktöbbletet kerül forgalomba anélkül, hogy előzőleg terméket változtattak volna át pénzzé.

A pótlólagos áruk pénzzé való átváltoztatásához megvan a szükséges pénzösszeg, mert a másik oldalon nem a csere, hanem közvetlenül a termelés révén pótlólagos aranyat (és ezüstöt) dobnak forgalomba, amelynek árukká kell átváltoznia.

II. Felhalmozás és bővített újratermelés

Ha a felhalmozás bővített újratermelés formájában megy végbe, nyilván nem okoz új problémát a pénzforgalom tekintetében.

Először is, ami a növekvő termelőtőke funkciójához szükséges pótlólagos pénztőkét illeti, ezt a realizált értéktöbbletnek az a része szolgáltatja, amelyet a tőkés nem a jövedelem pénzformájaként, hanem pénztőkeként dob forgalomba. A pénz már a tőkés kezében van. Csak másra használja fel.

A pótlólagos termelőtőke következtében azonban pótlólagos árutömeget dobnak forgalomba mint e tőke termékét. Ezzel a pótlólagos árutömeggel egyszersmind a realizálásához szükséges pótlólagos pénz egy részét is forgalomba dobták, amennyiben ugyanis ennek az árutömegnek az értéke a termelésében elhasznált termelőtőke értékével egyenlő. Ezt a pótlólagos pénztömeget éppen pótlólagos pénztőkeként előlegezték és ezért tőkéje megtérülése révén visszaáramlik a tőkéshez. Itt újra ugyanaz a kérdés merül fel, mint az előbb.

Honnan van az a pótlólagos pénz, amellyel a most áruformában meglevő pótlólagos értéktöbbletet realizálni lehet?

Az általános felelet megint ugyanaz. A forgalomban levő árutömeg árösszege megnövekedett, nem azért, mert egy adott árutömeg árai emelkedtek, hanem mert most a réginél nagyobb tömegű áru van forgalomban, anélkül hogy ezt az árak esése kiegyenlítené. A nagyobb értékű nagyobb árutömeg forgalmához szükséges pótlólagos pénzt vagy a forgalomban levő pénztömeg gazdaságosabb felhasználásával kell előteremteni — akár a fizetések kiegyenlítésével stb., akár olyan eszközökkel, amelyek ugyanazon pénzdarabok forgását meggyorsítják — vagy azzal, hogy pénzt kincsformából forgó formába változtatnak át. Ez utóbbi nemcsak azt jelenti, hogy parlagon heverő pénztőke lép működésbe mint vásárló- vagy fizetési eszköz; vagy hogy tartalékalapként már működő pénztőke, miközben tulajdonosa számára a tartalékalap funkcióját végzi, a társadalom számára aktívan forog (például a bankletétek, amelyeket állandóan kölcsönadnak), tehát kettős funkciót tölt be — hanem azt is, hogy a veszteglő érmetartalékokat gazdaságosabbá teszik.

„Hogy a pénz érmeként állandóan folyjon, az érmének állandóan pénzzé kell megalvadnia. Az érme állandó forgásának feltétele nagyobb vagy kisebb mennyiségben való állandó megrekedése a forgalmon belül általánosan keletkező, s ugyanakkor a forgalom feltételének mutatkozó érmetartalékalapok formájában, amelyeknek képződése, elosztása, feloszlása és újraképződése folytonosan változik, megléte állandóan eltűnik, eltűnése állandóan jelen van. A. Smith az érmének pénzzé és a pénznek érmévé való ezt a szakadatlan átváltozását úgy fejezte ki, hogy minden árutulajdonosnak a különös áru mellett, amelyet elad, mindig tartalékban kell tartania bizonyos összegű általános árut, amellyel vásárol. Láttuk, hogy az *Á—P—Á* forgalomban a második tag, *P—Á*, egy sor vételre forgácsolódik szét, amelyek nem egyszerre, hanem időbeli egymásutánban mennek végbe, úgyhogy a *P* egy részmennyisége érmeként forog, másik része viszont pénzként pihen. A pénz ebben az esetben valójában csak *felfüggesztett érme*, és a forgalomban levő érmetömeg egyes alkatrészei folytonosan váltakozva, majd az egyik, majd a másik formában jelennek meg. A forgalmi eszközöknek ez a pénzzé való első átváltozása tehát magának a pénzforgásnak csupán technikai mozzanatát ábrázolja" *(Karl Marx:* „Zur Kritik der politischen Oekonomie". 1859. 105, 106. old. [*Marx:* „A politikai gazdaságtan bírálatához". Szikra 1953. 104. old.] — Az „érme" kifejezést itt a pénzzel szembe állítva arra használjuk, hogy a pénzt puszta forgalmi eszköz funkciójában jelöljük meg vele, szemben többi funkciójával).

Ha mindezek az eszközök nem elegendők, pótlólagos aranytermelés szükséges, vagy ami végül is ugyanaz, a pótlólagos termék egy részét közvetlenül vagy közvetve kicserélik aranyra, a nemesfémtermelő országok termékére.

A munkaerőnek és a társadalmi termelési eszközöknek az a mennyisége, amelyet a forgalom eszközéül szolgáló arany és ezüst évi termelésére fordítanak, súlyos tétele a tőkés termelési mód, de egyáltalában az árutermelésen nyugvó termelési mód faux frais-inek [improduktív, de szükséges költségeinek]. Ennek megfelelő mennyiségű potenciális, pótlólagos termelési és fogyasztási eszközt, azaz valóságos gazdagságot vonnak el a társadalmi kihasználástól. Ha a termelés adott változatlan méretei, vagy adott bővülési foka mellett e drága forgalmi gépezet költségeit csökkentik, ezzel fokozzák a társadalmi munka termelőerejét. A hitelüggyel együtt kifejlődő segédeszközök tehát, amennyiben ilyen hatásuk van, közvetlenül gyarapítják a tőkés gazdagságot, akár azzal, hogy a társadalmi termelési és munkafolyamat nagy része ily módon valóságos pénz közbejötte nélkül megy végbe, akár azzal, hogy a valóban működő pénztömeg funkcionálóképessége fokozódik.

Ezzel elintéződik az az ízetlen kérdés is, hogy a tőkés termelési mód a jelenlegi méreteiben létrejöhetett volna-e (akár *ebből* az egyetlen szempontból is) hitelügy nélkül, azaz pusztán fémpénzforgalommal. Nyilván nem. Beleütközött volna a nemesfémtermelés méreteinek korlátaiba. Másrészt viszont nem kell misztikus elképzeléseket alkotni a hitelügy produktív erejéről, mert az pénztőkét bocsát rendelkezésre vagy tesz folyósíthatóvá. Ennek további kifejtése azonban nem ide tartozik.

Meg kell most vizsgálnunk azt az esetet, amikor nem valóságos felhalmozás, azaz a termelés közvetlen bővítése megy végbe, hanem a realizált értéktöbblet egy részét hosszabb vagy rövidebb időre pénztartalékalapként halmozzák fel, hogy később termelőtőkévé változtassák.

Ha az így felhalmozódó pénz pótlólagos, a dolog könnyen érthető. Ez a pénz csak az aranytermelő országokból behozott pótlólagos arany része lehet. Itt meg kell jegyezni, hogy a nemzeti termék, amelynek ellenében az aranyat behozták, az országban már nincs meg. Külföldre vitték arany ellenében.

Ha azonban azt tételezzük fel, hogy az országban most is ugyanannyi pénz van, mint azelőtt, akkor a felhalmozott és felhalmozódó pénz a forgalomból származik; csak funkciója változott meg. Forgalomban levő pénzből átváltozott fokozatosan képződő, latens pénztőkévé.

Az a pénz, amelyet itt felhalmoznak, az eladott árunak, mégpedig az áruérték ama részének pénzformája, amely tulajdonosa számára értéktöbbletet képvisel. (A hitelügyet itt nemlétezőnek tekintjük.) A tőkés, aki ezt a pénzt felhalmozza, pro tanto [ennyiben] eladott, anélkül hogy vásárolt volna.

Ha ezt a folyamatot részlegesnek képzeljük el, nincs rajta mit megmagyarázni. A tőkések egy része a terméke eladásával szerzett pénz egy részét megtartja, s nem von el érte terméket a piacról. Másik részük viszont az üzem fenntartásához szükséges és állandóan visszatérő pénztőke kivételével egész pénzét termékké változtatja. Az értéktöbblet hordozójaként piacra dobott termék egy része termelési eszközökből vagy a változó tőke reális elemeiből, létfenntartási cikkekből áll. Ezt tehát rögtön a termelés bővítésére lehet fordítani. Nem azt tételeztük fel ugyanis, hogy a tőkések egy része pénztőkét halmoz fel, miközben másik részük teljesen elfogyasztja értéktöbbletét, hanem csak azt, hogy egyik részük pénzformában hajtja végre felhalmozását, latens pénztőkét képez, másik részük viszont valóban felhalmoz, vagyis bővíti a termelést, valóban megnöveli termelőtőkéjét. A meglevő pénztömeg továbbra is elegendő a forgalom szükségleteire, még akkor is, ha váltakozva a tőkések egy része pénzt halmoz fel, miközben másik részük a termelést bővíti, és fordítva. Emellett az egyik oldalon a pénzfelhalmozás készpénz nélkül is végbemehet, puszta követelések felhalmozása útján.

A nehézség azonban akkor mutatkozik, ha azt feltételezzük, hogy a tőkésosztályban nem részleges, hanem általános pénztőkefelhalmozás megy végbe. Ezen az osztályon kívül — minthogy feltevésünk szerint a tőkés termelés általánosan és kizárólagosan uralkodik — egyáltalában nincs más osztály, csak a munkásosztály. Mindaz, amit a munkásosztály vásárol, egyenlő munkabérének összegével, az egész tőkésosztály által előlegezett változó tőke összegével. Ez a pénz a tőkésosztályhoz visszaáramlik azáltal, hogy termékét eladja a munkásosztálynak. Változó tőkéje ezáltal ismét pénzformára tesz szert. Tegyük fel, hogy a változó tőke összege $= x \times 100$ font sterling, azaz egyenlő nem az év folyamán előlegezett, hanem az alkalmazott változó tőke összegével. A most vizsgált kérdés szempontjából mindegy, hogy ezt a változó tőkeértéket a megtérülés gyorsaságától függően az év folyamán mennyi pénzzel előlegezik. Ezzel az $x \times 100$ font sterling tőkével a tőkésosztály bizonyos tömegű munkaerőt vásárol, vagyis bért fizet bizonyos számú munkásnak — első művelet. A munkások ezzel az összeggel bizonyos mennyiségű árut vásárolnak a tőkésektől, ezáltal az $x \times 100$ font sterling visszatér a tőkésekhez — második művelet. S ez állandóan ismétlődik. Az $x \times 100$ font sterling tehát

sohasem adhat lehetőséget a munkásosztálynak arra, hogy megvásárolja a terméknek azt a részét, amelyben az állandó tőke jelenik meg, nem is beszélve arról a részről, amely a tőkésosztály értéktöbbletét képviseli. A munkások az $x \times 100$ font sterlinggel a társadalmi termék értékének mindig csak azt a részét vehetik meg, amely egyenlő az előlegezett változó tőke értékét képviselő értékrésszel.

Ha figyelmen kívül hagyjuk azt az esetet, amelyben ez az általános pénzfelhalmozás nem fejez ki mást, mint a pótlólagosan behozott nemesfém tetszőleges arányú elosztását az egyes tőkések között — akkor hogyan halmozhat fel pénzt az egész tőkésosztály?

Ehhez az kellene, hogy mindannyian termékük egy részét eladják, anélkül hogy újra vásárolnának. Abban nincs semmi titokzatos, hogy mindannyian rendelkeznek bizonyos pénzalappal, amelyet fogyasztásuk kielégítésére forgalmi eszközként forgalomba dobnak és amelynek bizonyos része mindegyikükhöz visszaáramlik a forgalomból. De ez a pénzalap ekkor éppen mint forgalmi alap az értéktöbblet pénzzé változtatása révén áll fenn, nem pedig mint latens pénztőke.

Ha a valóságos helyzetet vizsgáljuk meg, kitűnik, hogy a későbbi felhasználásra felhalmozott latens pénztőke a következőkből áll:

1. Bankletétekből; márpedig aránylag csekély pénzösszeg az, amellyel a bank valóban rendelkezik. Itt csak névleg van pénztőke felhalmozva. Valójában pénzköveteléseket halmoztak fel, amelyeket csak azért lehet pénzzé változtatni (ha ezt valaha is megteszik), mert a visszakövetelt és a betett pénz egyensúlyt mutat. A bankok kezében pénzalakban csak viszonylag kis összeg van.

2. Állampapírokból. Ezek egyáltalában nem tőkék, hanem csak követelések a nemzet évi termékére.

3. Részvényekből. Ha nem szédelgést takarnak, akkor tulajdoni jogcímet testesítenek meg valamilyen társasághoz tartozó valóságos tőkére és utalványt jelentenek az ebből évente folyó értéktöbbletre.

Mindezekben az esetekben nem történik pénzfelhalmozás, hanem ami az egyik oldalon pénztőke felhalmozásának tűnik fel, az a másik oldalon állandó, valóságos pénzkiadás. Nem változtat a dolgon, hogy a pénzt az adja-e ki, akié, vagy valaki más, adósa ennek.

A tőkés termelés alapján a kincsképzés mint olyan sohasem cél, hanem eredménye vagy a forgalom valamilyen fennakadásának — amikor is a szokottnál nagyobb pénztömegek öltik fel a kincsformát — vagy a megtérülés okozta felhalmozásoknak, vagy végül: a kincs csak pénztőke képződését jelenti, egyelőre latens formában, azzal a rendeltetéssel, hogy termelőtőkeként működjön.

Ezért, ha az egyik oldalon a pénzben realizált értéktöbblet egy részét a forgalomból elvonják és kincsként felhalmozzák, ugyanakkor

az értéktöbblet másik részét állandóan termelőtőkévé változtatják. A pótlólagos nemesfémnek a tőkésosztályon belüli elosztását kivéve, a pénzformában történő felhalmozás sohasem valamennyi ponton egyszerre megy végbe.

Az évi terméknek arra a részére, amely áruformában megjelenő értéktöbbletet képvisel, ugyanaz érvényes, mint az évi termék másik részére. Forgalmához bizonyos pénzösszegre van szükség. Ez a pénzösszeg éppúgy a tőkésosztályé, mint az az évente termelt árutömeg, amely értéktöbbletet képvisel. Eredetileg maga a tőkésosztály dobja forgalomba. A forgalom révén mindig újra eloszlik a tőkések között. Akárcsak az érme forgalmánál általában, e tömeg egy része más és más pontokon állandóan fennakad, miközben másik része állandóan forog. Hogy e felhalmozás egy része szándékosan pénztőke képzésére irányul-e, a dolgon mit sem változtat.

Itt figyelmen kívül hagytuk a forgalom viszontagságait, amelyek során egyes tőkések megkaparintják mások értéktöbbletének, sőt tőkéjének egy részét, s ily módon mind a pénztőke, mind a termelőtőke egyoldalú felhalmozása és centralizációja következik be. Így például előfordulhat, hogy a zsákmányolt értéktöbblet része, amelyet *A* pénztőkeként felhalmoz, *B* értéktöbbletének a darabja, amely nem folyik hozzá vissza.

HARMADIK SZAKASZ

A TÁRSADALMI ÖSSZTŐKE ÚJRATERMELÉSE ÉS FORGALMA

Tizennyolcadik fejezet[34]

BEVEZETÉS

I. A vizsgálat tárgya

A tőke közvetlen termelési folyamata a tőke munka- és értékesítési folyamata, amelynek eredménye az árutermék, meghatározó indítéka pedig az értéktöbblet termelése.

A tőke újratermelési folyamata felöleli mind ezt a közvetlen termelési folyamatot, mind a tulajdonképpeni forgalmi folyamat két szakaszát, azaz az egész körforgást, amely mint periodikus — vagyis meghatározott periódusokban mindig ismétlődő — folyamat a tőke megtérülését alkotja.

Akár a *P*. . .*P'*, akár a *T*. . .*T* formában vizsgáljuk a körforgást, a közvetlen termelési folyamat, *T*, mindig csak egyik tagja e körforgásnak. Az egyik formában úgy jelenik meg, mint a forgalmi folyamat közvetítése, a másik formában a forgalmi folyamat közvetíti a termelési folyamatot. A termelési folyamat állandó megújulása, a tőkének termelőtőkeként való folytonos újramegjelenése mindkét formában feltételezi a tőke átváltozásait a forgalmi folyamatban. Másrészt az állandóan megújuló termelési folyamat feltétele azoknak az átváltozásoknak, amelyeken a tőke a forgalom területén mindig újra és újra keresztülmegy, feltétele annak, hogy váltakozva mint pénztőke és mint árutőke jelenik meg.

Az egyes tőke azonban csak önállósult, úgyszólván egyéni élettel megajándékozott töredéke a társadalmi össztőkének, mint ahogy az

[34] A II. kéziratból.

egyes tőkés csak egyéni eleme a tőkésosztálynak. A társadalmi tőke mozgása önállósult töredékei mozgásának, az egyéni tőkék megtérüléseinek összességéből áll. Mint ahogy az egyes áru metamorfózisa része az áruvilág metamorfózissorának — az áruforgalomnak —, ugyanúgy az egyéni tőke metamorfózisa, e tőke megtérülése, része a társadalmi tőke körforgásának.

Ez az összfolyamat magában foglalja mind a termelő fogyasztást (a közvetlen termelési folyamatot) az ezt közvetítő formaváltozásokkal (anyagi szempontból tekintve cserékkel), mind az egyéni fogyasztást az ezt közvetítő formaváltozásokkal, vagyis cserékkel. Magában foglalja egyrészt a változó tőke átváltását munkaerőre, tehát a munkaerő bekebelezését a tőkés termelési folyamatba. Itt a munkás úgy lép fel, mint árujának, a munkaerőnek eladója, a tőkés pedig mint annak vevője. Másrészt azonban az áruk eladása magában foglalja az áruk megvásárlását a munkásosztály által, tehát a munkásosztály egyéni fogyasztását. A munkásosztály itt mint vevő lép fel, a tőkések pedig mint akik eladják az árut a munkásoknak.

Az árutőke forgalma magában foglalja az értéktöbblet forgalmát, tehát azokat a vételeket és eladásokat is, amelyek révén a tőkések egyéni fogyasztásukat, az értéktöbblet fogyasztását közvetítik.

Az egyéni tőkék körforgása társadalmi tőkévé összefogva, vagyis összességében, nemcsak a tőke forgalmát foglalja tehát magában, hanem az általános áruforgalmat is. Az utóbbi — ha primitíven nézzük — csak két alkotórészből állhat: 1. a tőke saját körforgásából és 2. az egyéni fogyasztásra kerülő áruk körforgásából, tehát azoknak az áruknak a körforgásából, amelyekre a munkás a bérét, a tőkés pedig az értéktöbbletét (vagy értéktöbbletének egy részét) kiadja. Igaz, hogy a tőke körforgása az értéktöbblet forgalmát is magában foglalja, amennyiben az értéktöbblet része az árutőkének, és ugyancsak magában foglalja a változó tőke átváltoztatását munkaerővé, a munkabér fizetését. De ennek az értéktöbbletnek és a munkabérnek árukra való kiadása nem része a tőkeforgalomnak, noha legalábbis a munkabér kiadása feltételezi a tőkeforgalmat.

Az I. kötetben a tőkés termelési folyamatot mint egyszeri folyamatot és mint újratermelési folyamatot elemeztük: elemeztük az értéktöbblet termelését és magának a tőkének a termelését. Azt a forma- és anyagváltozást, amelyen a tőke a forgalom területén keresztülmegy, egyszerűen feltételeztük, s nem időztünk itt tovább. Feltételeztük tehát, hogy a tőkés egyrészt értékén adja el a terméket, másrészt a forgalom területén megtalálja a tárgyi termelési eszközöket ahhoz, hogy a folyamatot újból megkezdje, vagyis megszakítás nélkül továbbfolytassa. A forgalom területén végbemenő műveletek közül

ott csak a munkaerő vételével és eladásával kellett foglalkoznunk, mint a tőkés termelés alapvető feltételével.

E II. kötet első szakaszában megvizsgáltuk azokat a formákat, amelyeket a tőke a körforgása folyamán felölt, valamint magának e körforgásnak különböző formáit. Az I. kötetben vizsgált munkaidőhöz most a forgalmi idő csatlakozik.

A második szakaszban a körforgást mint periodikus folyamatot, azaz mint megtérülést vettük szemügyre. Egyrészt megmutattuk, hogy a tőke különböző alkotórészei (álló és forgó része) a formák körforgását különböző idő alatt és különböző módon végzik el; másrészt megvizsgáltuk azokat a körülményeket, amelyek a munkaperiódus és a forgalmi periódus különböző hosszát okozzák. Kitűnt, hogy a körforgási periódus és e periódus alkotórészeinek különböző aránya hatással van a termelési folyamat méreteire és az értéktöbblet évi rátájára is. Valójában az első szakaszban főleg azokat az egymást követő formákat vizsgáltuk, amelyeket a tőke a körforgása folyamán állandóan felölt és levetkez, a második szakaszban pedig azt vettük szemügyre, hogy a formák e szakadatlan áramlásában és egymásutániságában az adott nagyságú tőke hogyan oszlik meg egy időben — noha változó arányokban — a különböző formákra: termelőtőkére, pénztőkére és árutőkére, úgyhogy ezek nemcsak felváltják egymást, hanem a teljes tőkeérték különböző részei e különböző állapotokban állandóan egymás mellett vannak meg és működnek. Különösen a pénztőkének tűnt ki olyan sajátossága, amely az I. kötetben nem mutatkozott meg. Bizonyos törvényekre bukkantunk, amelyek szerint valamely adott tőkének a megtérülés feltételeitől függően különböző nagyságú alkotórészeit állandóan pénztőke formájában kell előlegezni és megújítani ahhoz, hogy az adott méretű termelőtőke állandóan működhessen.

De mind az első, mind a második szakaszban mindig csak az egyéni tőkéről, a társadalmi tőke önállósult részének mozgásáról volt szó.

Az egyéni tőkék körforgásai azonban összefonódnak, feltételezik egymást és feltételei egymásnak, s éppen ebben az összefonódásban alkotják a társadalmi össztőke mozgását. Mint ahogy az egyszerű áruforgalomnál egy áru összmetamorfózisa az áruvilág metamorfózissorának részeként jelent meg, úgy most az egyéni tőke metamorfózisa része a társadalmi tőke metamorfózissorának. Az egyszerű áruforgalom azonban nem foglalta szükségképpen magában a tőke forgalmát — mert nem-tőkés termelés alapján is végbemehet —, ezzel szemben, mint már megjegyeztük, a társadalmi össztőke körforgása magában foglalja az egyes tőkék körforgásába nem tartozó áruforgalmat is, vagyis azoknak az áruknak a forgalmát, amelyek nem tőkék.

Most az egyéni tőkéknek mint a társadalmi össztőke alkotórészeinek a forgalmi folyamatát (amely összességében az újratermelési folyamat formája), tehát a társadalmi össztőke forgalmi folyamatát kell megvizsgálnunk.

II. A pénztőke szerepe

(Az itt következő fejtegetés csak e szakasz későbbi részébe tartozik ugyan, mégis vizsgáljuk meg már most a pénztőkét mint a társadalmi össztőke alkotórészét.)

Az egyéni tőke megtérülésének vizsgálatánál a pénztőke két oldalról mutatkozott meg.

Először: Ez az a forma, amelyben minden egyéni tőke színre lép, folyamatát mint tőke megkezdi. Úgy jelenik tehát meg, mint primus motor [első mozgatóerő], amely az egész folyamatot megindítja.

Másodszor: A megtérülési periódus különböző hosszától és e periódus két alkotórészének — a munkaperiódusnak és a forgalmi periódusnak — eltérő arányától függően az előlegezett tőkeértéknek az az alkotórésze, amelyet állandóan pénzformában kell előlegezni és megújítani, különbözőképpen aránylik az általa mozgásba hozott termelőtőkéhez, azaz a folyamatos termelés méreteihez. Bármekkora azonban ez az arány, a tovahaladó tőkeértéknek azt a részét, amely állandóan termelőtőkeként működhet, minden körülmények között korlátozza az előlegezett tőkeértéknek az a része, amely állandóan pénz formájában kénytelen tartózkodni a termelőtőke mellett. Itt csak a normális megtérülésről, tehát egy elvont átlagról van szó. A forgalmi fennakadások kiegyenlítésére szolgáló pótlólagos pénztőkét itt nem vesszük figyelembe.

Az első ponthoz. Az árutermelés feltételezi az áruforgalmat, az áruforgalom pedig feltételezi az áru pénzként való megjelenését, a pénzforgalmat; az áru megkettőződése árura és pénzre — törvénye a termék áruként való megjelenésének. Ugyanígy a tőkés árutermelés — mind társadalmi, mind egyéni szempontból — feltételezi a tőkét pénzformában, vagyis a pénztőkét mint minden újonnan meginduló vállalkozás primus motorját [első mozgatóerejét] és mint folyamatos mozgatóerőt. A forgótőke különösen feltételezi, hogy a pénztőke rövidebb időközökben állandóan, újra meg újra mozgatóerőként lép fel. Az egész előlegezett tőkeértéket, vagyis a tőke összes alkotórészeit, amelyek árukból — munkaerőből, munkaeszközökből és termelési anyagokból — állanak, állandóan újra meg újra meg kell vásárolni pénzzel. Ami itt érvényes az egyéni tőkére, érvényes a társadalmi tőkére is, amely csak sok egyéni tőke formájában működik. De, mint már az

I. kötetben kimutattuk, ebből semmiképpen sem következik az, hogy a tőke működési tere, a termelés mérete, még tőkés alapon is, *abszolút* korlátja tekintetében a működő pénztőke méreteitől függ.

A tőkébe termelési elemek vannak bekebelezve, amelyek, bizonyos határok között, az előlegezett pénztőke nagyságától függetlenül tágíthatók. Változatlan munkabér mellett a munkaerőt extenzív vagy intenzív módon erősebben lehet kizsákmányolni. Ha ezzel az erősebb kizsákmányolással a pénztőke is megnő (azaz a munkabér emelkedik), a növekedés nem arányos, tehát pro tanto [ennyiben] nem növekszik.

A termelő módon kiaknázott természeti anyagot — amely a tőkének nem értékeleme —, földet, tengert, érceket, erdőségeket stb., azonos létszámú munkaerő nagyobb megfeszítésével intenzív vagy extenzív módon erőteljesebben aknázzák ki, anélkül hogy több pénztőkét előlegeznének. A termelőtőke reális elemeit így megszaporítják, anélkül hogy pótlólagos pénztőkére volna szükség. Ha ez pótlólagos segédanyagok beszerzéséhez mégis szükségessé válik, a pénztőke, amelyben a tőkeértéket előlegezik, nem nő arányosan a termelőtőke hatékonyságával, tehát pro tanto [ennyiben] nem növekszik.

Ugyanazokat a munkaeszközöket, tehát ugyanazt az állótőkét hatékonyabban lehet elhasználni akár napi használati idejének meghosszabbításával, akár intenzívebb alkalmazásával, anélkül hogy pótlólagos pénzt adnának ki állótőkére. Az állótőke ekkor csak gyorsabban térül meg, de újratermelésének elemeit is gyorsabban bocsátják rendelkezésre.

Ha a természeti anyagokat figyelmen kívül hagyjuk, a természeti erők, amelyek nem kerülnek semmibe, szintén bekebelezhetők a termelési folyamatba mint többé vagy kevésbé hatékony szereplők. Hatékonyságuk olyan módszerektől és tudományos eredményektől függ, amelyek a tőkésnek nem kerülnek semmibe.

Ugyanez áll a munkaerő társadalmi kombinációjára a termelési folyamatban, és az egyes munkások felhalmozott ügyességére. Carey kiszámítja, hogy a földtulajdonos sohasem kap eleget, mert nem fizetik meg neki azt az egész tőkét, illetve munkát, amelyet emberemlékezet óta a talajba fektettek, hogy elérjék jelenlegi termőképességét. (Arról a termőképességről, amelytől a talajt megfosztják, természetesen nem beszél.) Eszerint az egyes munkást annak a munkának az alapján kellene fizetni, amelybe az egész emberiségnek került, hogy a vademberből modern gépészt faragjon. Éppen fordítva, úgy kellene okoskodnunk, hogy ha számításba vesszük mindazt a meg nem fizetett, de a földtulajdonosok és tőkések által pénzzé változtatott munkát, amely a földben rejlik, akkor a földbe fektetett egész tőkét uzsoraka-

matokkal együtt már sokszorosan visszafizették, tehát a földtulajdont a társadalom már régen sokszorosan visszavásárolta.

A munka termelőerőinek megnövelése, amennyiben nem tételez fel pótlólagos tőkeértékráfordítást, először ugyan csupán a termék tömegét növeli, nem pedig értékét; kivéve, amennyiben lehetővé teszi, hogy ugyanannyi munkával több állandó tőkét lehessen újratermelni, tehát értékét fenntartani. De ugyanakkor a munka termelőerőinek megnövelése új tőkeanyagot alkot, amely alapja a tőke nagyobb felhalmozásának.

Ha maga a társadalmi munka szervezete, tehát a munka társadalmi termelőerejének növelése megkívánja, hogy nagy méretekben termeljenek s ezért az egyes tőkések nagy tömegű pénztőkét előlegezzenek, akkor — mint már az I. kötetben rámutattunk — ez részben a tőkéknek kevesek kezében való centralizációja útján történik meg, és egyáltalán nem szükséges, hogy a működő tőkeértékek terjedelme, következésképpen annak a pénztőkének a terjedelme is, amelyben ezeket előlegezik, abszolút módon növekedjék. Az egyes tőkék nagysága kevesek kezében való centralizáció útján növekedhet, anélkül hogy társadalmi összegük növekedne. Csak az egyes tőkék megoszlása változik.

Végül az előző szakaszban kimutattuk, hogy a megtérülési periódus rövidebbététele lehetővé teszi, hogy vagy kevesebb pénztőkével ugyanannyi termelőtőkét, vagy ugyanannyi pénztőkével több termelőtőkét hozzanak mozgásba.

Mindennek azonban a pénztőke tulajdonképpeni kérdéséhez nyilvánvalóan nincsen köze. Ez csak azt mutatja, hogy az előlegezett tőke — vagyis egy adott értékösszeg, amely szabad formájában, értékformájában, egy bizonyos pénzösszegből áll — termelőtőkévé való átváltoztatása után olyan termelő képességeket foglal magában, amelyeknek korlátai nem azonosak e tőke értékkorlátaival, hanem bizonyos határokon belül extenzív vagy intenzív módon különbözőképpen hathatnak. Ha a termelési elemek — a termelési eszközök és a munkaerő — ára adott, ez meghatározza annak a pénztőkének a nagyságát, amely szükséges ahhoz, hogy ezeknek az áruként meglevő termelési elemeknek bizonyos mennyiségét megvásárolják. Vagy az előlegezendő tőke értéknagysága adott. Ez a tőke azonban rugalmas és változó mértékben hat érték- és termékképzőként.

A második ponthoz. A társadalmi munkának és a termelési eszközöknek az a része, amelyet évente arany* termelésére vagy vásárlására kell fordítani, hogy az elkopott érméket pótolják, pro tanto [ennyi-

* A Meissner-féle kiadásban: pénz; javítva Engels korrektúrája alapján. — *Szerk.*

ben] természetesen csökkenti a társadalmi termelés terjedelmét. Ami azonban azt a pénzértéket illeti, amely részint mint forgalmi eszköz, részint mint kincs működik, ez már egyszer megvan, megszerezték és rendelkezésre áll a munkaerő, a termelt termelési eszközök és a gazdagság természeti forrásai mellett. Nem lehet ez utóbbiak korlátjának tekinteni. Termelési elemekké való átváltoztatásával, más népekkel lebonyolított cseréjével bővíteni lehetne a termelés méreteit. Ez azonban feltételezi, hogy a pénz továbbra is világpénzként szerepel.

A megtérülési periódus hosszától függően a termelőtőke mozgásba hozásához nagyobb vagy kisebb tömegű pénztőkére van szükség. Ugyancsak láttuk azt is, hogy a megtérülési periódusnak munkaidőre és forgalmi időre való oszlása feltételezi a pénzformában lappangó vagy felfüggesztett tőke megnövelését.

Amilyen mértékben a megtérülési periódus a munkaperiódus hosszától függ, olyan mértékben — egyébként azonos feltételek mellett — a termelési folyamat anyagi természete, tehát nem e folyamat sajátos társadalmi jellege határozza meg. A tőkés termelés alapján azonban hosszabb ideig tartó kiterjedt műveleteknek hosszabb időre szóló nagyobb pénztőke = előlegezés a feltétele. A termelés ilyen területeken tehát függ azoktól a korlátoktól, amelyek között az egyes tőkés pénztőke felett rendelkezik. Ezt a korlátot áttöri a hitelügy és a vele összefüggő társulás, például a részvénytársaságok. A pénzpiac zavarai esetén tehát az ilyen vállalatok leállnak, és fordítva: ezek a vállalatok zavarokat idéznek elő a pénzpiacon.

Közösségi termelés alapján meg kell határozni, hogy ezek a műveletek, amelyek hosszabb időn át munkaerőt és termelési eszközöket vonnak el, s közben nem adnak hasznos terméket, milyen méretekben valósíthatók meg anélkül, hogy kárára lennének azoknak a termelési ágaknak, amelyek folyamatosan vagy évente többször nemcsak elvonnak munkaerőt és termelési eszközöket, hanem adnak is létfenntartási cikkeket és termelési eszközöket. A közösségi termelésben éppúgy, mint a tőkés termelésben a rövidebb munkaperiódusú termelési ágakban dolgozó munkások csak rövidebb időn át vonnak majd el termékeket anélkül, hogy helyébe új termékeket adnának; a hosszabb munkaperiódusú termelési ágak viszont továbbra is hosszabb időn át vonnak el állandóan terméket, mielőtt terméket adnának vissza. Ez a körülmény tehát az illető munkafolyamat dologi feltételeiből, nem pedig társadalmi formájából fakad. A pénztőke közösségi termelés esetén elesik. A társadalom elosztja a munkaerőt és a termelési eszközöket a termelés különböző ágai között. Mondjuk, hogy a termelők papiros utalványokat kapnak, amelyek fejében a társadalom fogyasztási készleteiből

munkaidejüknek megfelelő mennyiséget vonnak el. Az ilyen utalvány nem pénz. Nem forog.

Látjuk, hogy amennyiben a pénztőke iránti szükséglet a munkaperiódus hosszából fakad, ezt két körülmény határozza meg: *Először:* Minden egyéni tőkének (a hitelt figyelmen kívül hagyva) pénzformában kell fellépnie ahhoz, hogy termelőtőkévé változhassék; ez a tőkés termelés és egyáltalában az árutermelés lényegéből következik. — *Másodszor:* A szükséges pénzelőleg nagyságát ⟨és előlegezése időtartamát⟩ az szabja meg, hogy hosszabb időn át állandóan munkaerőt és termelési eszközöket vonnak el a társadalomtól, anélkül hogy ezen idő alatt pénzzé visszaváltoztatható terméket adnának neki vissza. Az első körülményt, hogy az előlegezendő tőkét pénzformában kell előlegezni, nem szünteti meg e pénz formája, akár fémpénz az, akár hitelpénz, értékjel stb. A második körülményt semmiképpen nem érinti, hogy milyen pénzeszköz vagy milyen termelési forma közvetítésével vonnak el munkát, létfenntartási cikket és termelési eszközt anélkül hogy a forgalomba egyenértéket dobnának vissza.

Tizenkilencedik fejezet[35]

KORÁBBI KÍSÉRLETEK A PROBLÉMA TÁRGYALÁSÁRA

I. A fiziokraták

Quesnay „Tableau économique"-ja néhány nagy vonással megmutatja, hogy a nemzeti termelés meghatározott értékű évi hozama a forgalom révén hogyan oszlik el úgy, hogy egyébként változatlan körülmények között lehetővé válik egyszerű újratermelése, vagyis azonos méretű újratermelése. A termelési periódus kiindulópontja tárgyszerűen az előző év termése. A számtalan egyéni forgalmi műveletet Quesnay rögtön összefogja jellegzetes társadalmi tömegmozgásukká — a társadalom nagy, funkcionálisan meghatározott gazdasági osztályai közötti forgalommá. Számunkra itt a következő a fontos: Az össztermék egy része — amely a többi részhez hasonlóan mint használati tárgy az elmúlt évi munka új eredménye — egyszersmind csak a régi, ugyanabban a természetbeni formában újra megjelenő tőkeérték hordozója. Ez a rész nem forog, hanem termelőinek, a bérlőosztálynak a kezén marad, hogy ott tőkeszolgálatát újra megkezdje. Az évi terméknek ebbe az állandó tőkerészébe Quesnay oda nem tartozó elemeket is belefoglal, de a lényegre rátapint, hála korlátozott

[35] Itt kezdődik a VIII. kézirat.

látókörének, amelyben a mezőgazdaság az emberi munka egyetlen értéktöbbletet termelő befektetési területe, tehát tőkés szempontból az egyetlen valóban produktív terület. A gazdasági újratermelési folyamat, bármilyen is sajátos társadalmi jellege, ezen a területen (a mezőgazdaságban) mindig egybefonódik egy természeti újratermelési folyamattal. Ez utóbbinak kézzelfogható feltételei felderítik az előbbinek a feltételeit és megóvnak a gondolkodásnak azoktól a tévútjaitól, amelyekre csak a forgalom káprázata csábít.

Egy rendszer címkéje többek között abban különbözik a másfajta árucikkek címkéitől, hogy nemcsak a vevőt csapja be, hanem gyakran az eladót is. Quesnay és legközelebbi tanítványai hittek saját feudális cégérükben. Iskolás tudósaink még ma is hisznek benne. Valójában azonban a fiziokrata rendszer a tőkés termelés első rendszeres elgondolása. Az ipari tőke képviselője — a bérlőosztály — vezeti az egész gazdasági mozgást. A földművelés tőkés módon folyik, azaz a tőkés bérlő nagyméretű vállalkozásaként; a föld közvetlen megművelője bérmunkás. A termelés nemcsak használati cikkeket hoz létre, hanem ezek értékét is; indítéka az értéktöbblet biztosítása, amelynek szülőhelye a termelés, nem pedig a forgalom területe. A három osztály között, amelyek a forgalom által közvetített társadalmi újratermelési folyamat hordozóiként szerepelnek, ott van a „produktív" munka közvetlen kizsákmányolója, az értéktöbblet termelője, a tőkés bérlő, aki különbözik az értéktöbblet puszta elsajátítóitól.

A fiziokrata rendszer tőkés jellege már virágkorában kihívta egyrészt Linguet és Mably, másrészt a szabad kisbirtok védelmezőinek ellenzését.

A. Smith visszafelé tett lépése[36] az újratermelési folyamat elemzésében annál feltűnőbb, mert egyébként nemcsak tovább mélyíti Quesnay helyes elemzéseit — például az „avances primitives" [eredeti előlegek] és az „avances annuelles" [évi előlegek] fogalmát „álló" és „forgó" tőkévé[37] általánosítja, hanem helyenként teljesen fiziokrata tévedésekbe esik vissza. Annak bizonyítására például, hogy a bérlő nagyobb értéket termel, mint bármely másfajta tőkés, kijelenti: „semmiféle azonos nagyságú más tőke nem hoz nagyobb tömegű produktív

[36] „A tőke" I. köt. 547. old. 32. sz. jegyzet.

[37] Néhány fiziokrata, mindenekelőtt Turgot, ehhez is előkészítette az utat számára. Turgot Quesnay-nél és a többi fiziokratánál gyakrabban használja már a tőke szót az avances [előlegek] megjelölésére, és még inkább azonosítja a manufaktúratulajdonosok avance-ait vagy capital-jait a bérlőkével. Például: „akárcsak azoknak (a manufaktúratulajdonosoknak), ezeknek is" (a bérlőknek, azaz a tőkés bérlőknek) „tőkéjük visszanyerésén kívül meg kell kapniuk stb." *(Turgot:* „Oeuvres". Daire kiadása. Párizs 1844. I. köt. 40. old.).

munkát mozgásba, mint a bérlőé. Nemcsak dolgozó cselédei, hanem dolgozó állatai is produktív munkások." (Kedves bók a cselédség felé!) „A mezőgazdaságban az ember mellett a természet is *dolgozik*; s bár *munkája nem kerül költségbe*, termékének éppúgy megvan az *értéke, mint a legköltségesebb munkásokénak*. A mezőgazdaság legfontosabb műveleteinek úgylátszik nem is annyira az a céljuk, hogy növeljék a természet termékenységét — noha ezt is teszik — mint az, hogy azt az embernek leghasznosabb növények termelésére irányítsák. Egy tövisbokrokkal és indákkal benőtt mező gyakran ugyanolyan mennyiségű növényt ad, mint a legjobban művelt szőlőskert vagy gabonatábla. Az ültetés és a megművelés sokszor inkább szabályozza, mintsem fokozza a természet aktív termékenységét; s miután az emberek minden munkájukat elvégezték, a természetnek még mindig sok a tennivalója. A mezőgazdaságban dolgozó emberek és állatok (!) tehát, szemben a manufaktúrák munkásaival, nemcsak akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásuk értékével, vagyis az őket dolgoztató tőkével, továbbá a tőkés profitjával, hanem sokkal nagyobb értéket. A bérlő tőkéjén és minden profitján felül rendszerint újratermelik a földbirtokos járadékát is. A járadékot úgy tekinthetjük, mint azoknak a természeti erőknek a termékét, amelyeknek használatát a földbirtokos kölcsönadja a bérlőnek. A járadék nagyobb vagy kisebb volta ezeknek az erőknek a feltételezett nagyságától, más szóval a föld feltételezett természetes vagy mesterségesen előidézett termékenységétől függ. A természet műve ez, amely fennmarad mindannak levonása vagy pótlása után, ami emberkéz munkájának tekinthető. Ritkán kevesebb ez, mint az össztermék egynegyede és gyakran több mint a harmada. Semmiféle azonos mennyiségű produktív munka, amelyet a manufaktúrában használnak fel, nem eredményezhet ilyen nagy újratermelést. A manufaktúrában a természet semmit sem tesz, mindent az ember csinál; s az újratermelésnek mindig arányosnak kell lennie az azt végrehajtó erők méreteivel. A mezőgazdaságba fektetett tőke tehát nemcsak nagyobb mennyiségű produktív munkát hoz mozgásba, mint a manufaktúrában alkalmazott bármely egyenlő nagyságú tőke; hanem az általa foglalkoztatott produktív munkához képest sokkal nagyobb értékkel is gyarapítja az ország földjének és munkájának évi termékét, lakóinak valóságos gazdagságát és jövedelmét" (II. könyv. 5. fej. 242. old.).

A. Smith a II. könyv 1. fejezetében azt mondja: „A vetőmag teljes értéke tulajdonképpen állótőke." Itt tehát tőke = tőkeérték: az utóbbi „álló" formában van meg. „Bár a vetőmag a szántóföld és a magtár között ide-oda vándorol, sohasem cserél gazdát, s ezért tulajdon-

képpen nem forog. A farmer nem azáltal tesz szert profitra, hogy eladja, hanem azáltal, hogy gyarapítja" (186. old.). A korlátoltság itt az, hogy Smith az állandó tőke értékének megújult formában való újramegjelenésében nem az újratermelési folyamat fontos mozzanatát látja — pedig ezt már Quesnay észrevette — hanem csak újabb, mégpedig rossz illusztrációnak használja a forgó- és állótőke általa kifejtett különbségének megvilágítására. — Abban, hogy Smith „avances primitives" [eredeti előlegek] és „avances annuelles" [évi előlegek] helyett „fixed capital"-t [állótőkét] és „circulating capital"-t [forgótőkét] mond, a fejlődés a „tőke" szó. Ezt a fogalmat általánosítja, függetlenül attól, hogy a fiziokraták különlegesen a „mezőgazdasági" felhasználási területre vonatkoztatták. A visszafejlődés viszont az, hogy az „álló" és „forgó" tőke közötti különbséget tartja a döntőnek és ezt ragadja meg.

II. Adam Smith

1. Smith általános felfogása

A. Smith az I. könyv 6. fejezetében a 42. oldalon a következőket mondja: „Minden társadalomban minden áru ára végeredményben az egyikből vagy a másikból vagy mindhárom részből (munkabér, profit, földjáradék) tevődik össze; s minden fejlett társadalomban mind a három mint alkotórész többé-kevésbé belekerül az áruk nagy többségének az árába"[38]; vagy a továbbiakban a 63. oldalon: „Munkabér, profit és földjáradék minden jövedelem és *minden csereérték három eredeti forrása.*" Smith-nek ezt a tanítását „az áruk árának" illetve „minden csereértéknek" az „alkotórészeiről" a továbbiakban majd közelebbről megvizsgáljuk. — Később így ír: „Minthogy ez áll minden egyes árura külön-külön, érvényesnek kell lennie az áruk összességére is, amelyek minden ország földjének és munkájának *teljes évi termékét* alkotják. Ennek az évi terméknek *egész ára vagy csereértéke* okvetlenül ugyanebben a három részben *oldódik fel* és *kerül elosztásra* az ország különböző lakosai között mint munkájuk *bére* vagy tőkéjük *profitja* vagy földbirtokuk *járadéka*" (II. könyv. 2. fej. 190. old.).

[38] Nehogy az olvasót „az áruk nagy többségének az ára" kifejezés megtévessze, a következő idézet megmutatja, hogyan magyarázza maga A. Smith ezt a megjelölést. Például a tengeri hal árába nem kerül bele földjáradék, hanem csak munkabér és profit. A scotch pebbles [skót kovakő] árába csak munkabér kerül bele: „Skócia egyes részein szegény emberek azzal foglalkoznak, hogy a tengerparton tarka kavicsokat gyűjtenek, amelyek skót kovakő néven ismeretesek. Az az ár, amelyet nekik a kőfaragók ezért fizetnek, csak munkabérük, mert sem földjáradék, sem profit az árnak semmiféle részét nem alkotja."

Miután A. Smith így minden áru árát külön-külön és „minden ország földje és munkája évi termékének egész árát vagy csereértékét" egyaránt a bérmunkások, tőkések és földtulajdonosok három jövedelemforrására bontotta, munkabérre, profitra és földjáradékra, kerülőúton mégis be kell csempésznie egy negyedik elemet, mégpedig a tőke elemét. Ez a nyers- és tisztajövedelem megkülönböztetése útján történik: „Egy nagy ország összes lakosainak *bruttó*jövedelme magában foglalja földjük és munkájuk *teljes évi termékét*; a *nettó*jövedelem az a *rész*, amely rendelkezésükre áll, *miután levonták* először is az *állóés* másodszor a *forgótőke fenntartási költségeit*; vagyis az a rész, amelyet tőkéjük megrövidítése nélkül, fogyasztási készletnek tekinthetnek, tehát saját fenntartásukra, kényelmükre és szórakozásukra fordíthatnak. Valóságos gazdagságuk ugyancsak nem bruttó-, hanem nettójövedelmükkel arányos" (uo. 190. old.).

Ehhez a következőket jegyezzük meg:

1. A. Smith itt világosan csak az egyszerű újratermelést tárgyalja, nem pedig a bővített újratermelést, vagyis a felhalmozást; csak a működő tőke fenntartására (maintaining) szolgáló kiadásokról beszél. A „nettó" jövedelem — akár a társadalomról, akár az egyéni tőkésről van szó — az évi terméknek azzal a részével egyenlő, amely a „fogyasztási alapba" kerülhet, de ennek az alapnak a mérete nem rövidítheti meg a működő tőkét (encroach upon capital). Az egyéni és a társadalmi termék értékének egy része tehát nem oldódik fel sem munkabérben, sem profitban vagy földjáradékban, hanem tőkében.

2. A. Smith saját elméletéből egy szójáték segítségével keres menekvést, a gross és net revenue, a nyers- és tisztajövedelem megkülönböztetése útján. Az egyéni tőkés, valamint az egész tőkésosztály, vagyis az ún. nemzet, a termelésben elhasznált tőke helyett egy olyan áruterméket szerez meg, amelynek értéke — e termék bizonyos hányadaiban kifejezhetően — egyrészt az elhasznált tőkeértéket pótolja, tehát jövedelem, illetve még inkább szó szerint revenue* (revenu a revenir, visszatér ige melléknévi igeneve), de nota bene [jól megjegyzendő] tőkerevenue vagy tőkebevétel; másrészt olyan értékalkotórészeket tartalmaz, amelyek „elosztásra kerülnek az ország különböző lakosai között, mint munkájuk bére, vagy tőkéjük profitja, vagy földbirtokuk járadéka" — amit tehát a köznapi életben jövedelmen érteni szoktak. Az egész termék értéke, akár az egyes tőkés, akár az egész ország számára, eszerint valakinek a jövedelme; de egyrészt tőkejövedelem, másrészt ettől különböző „revenue". Smith tehát egy hátsó ajtón

* A „revenue" francia eredetű szó az angol és a német nyelvben is használatos a jövedelem megjelölésére. — *Ford.*

— a „revenue" szó kettős értelmével — ismét behozza azt, amit az áru értékének alkotórészeire való felbontásánál kiküszöbölt. A termék értékének azonban csak olyan alkotórészeit lehet „bevételezni", amelyek a termékben már megvannak. Ahhoz, hogy *tőke* mint jövedelem befolyhasson, előzőleg tőkét kellett kiadni.

A. Smith továbbá azt mondja: „A legalacsonyabb szokásos profitrátának mindig valamivel nagyobbnak kell lennie, mint amennyi elegendő azoknak az esetleges veszteségeknek a pótlására, amelyeknek minden tőkefelhasználás ki van téve. Csak ez a többlet a tiszta vagy nettóprofit." (Vajon melyik tőkés ért profiton szükséges tőkeráfordítást?) „Amit bruttóprofitnak neveznek, az gyakran nemcsak ezt a többletet foglalja magában, hanem az ilyen rendkívüli veszteségek esetére megtartott részt is" (I. könyv. 9. fej. 72. old.). Ez azonban csak annyit jelent, hogy az értéktöbblet egy része, amelyet a bruttóprofit részének tekint, biztosítási alapul kell hogy szolgáljon a termelés számára. Ezt a biztosítási alapot a többletmunka egy része hozza létre, amely ennyiben közvetlenül tőkét, azaz újratermelésre szánt alapot termel. Ami az állótőke stb. „fenntartására" szolgáló kiadást illeti (lásd a fentebb idézett helyeket), az elfogyasztott állótőkének újjal való pótlása nem új tőkekiadás, hanem csak a régi tőkeértéknek új formában való megújhodása. Ami pedig az állótőke javítását illeti, amelyet A. Smith ugyancsak a fenntartási költségekhez számít, ennek költsége az előlegezett tőke árába tartozik. Az a körülmény, hogy a tőkés az előlegezett tőkét nem egyszerre, hanem csak fokozatosan, a tőke működése folyamán felmerülő szükségletnek megfelelően fekteti be és már bezsebelt profitból is befektetheti, e profit eredetén nem változtat. Az az értékalkotórész, amelyből származik, csak azt bizonyítja, hogy a munkás többletmunkát végez mind a biztosítási alap, mind a javítási alap számára.

A. Smith most arról mesél, hogy a nettójövedelemből, azaz a tulajdonképpeni jövedelemből ki kell zárni az egész állótőkét, de a forgótőkének azt a részét is, amelyre az állótőke fenntartása és javítása, továbbá megújítása miatt van szükség, valójában tehát minden tőkét, amely nem a fogyasztási alapra alkalmas természetbeni formában van meg.

„Az állótőke fenntartását szolgáló egész kiadást nyilvánvalóan ki kell zárni a társadalom nettójövedelméből. Sem a nyersanyagok, amelyekkel a hasznos gépeket és ipari szerszámokat... fenntartják, sem az ezeknek a nyersanyagoknak a feldolgozásához szükséges munka terméke nem lehet része e jövedelemnek. E munka *ára* mégis része lehet ennek a jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások bérük teljes értékét közvetlen fogyasztási készletükbe fektethetik be. Másfajta munkáknál azonban „mind az *ár*," (vagyis az ezért a munká-

ért fizetett bér) „mind a *termék*" (amelyben ez a munka megtestesül) „belekerül ebbe a fogyasztási készletbe; az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe, akiknek ellátottsága, kényelme és szórakozása e munkások munkája révén növekszik" (II. könyv. 2. fej. 190—191. old.).

A. Smith itt ráhibáz arra az igen fontos különbségre, hogy a munkások egyik csoportja *termelési eszközök* termelésében, másik csoportja közvetlenül *fogyasztási cikkek* termelésében vesz részt. Az előbbiek árutermékének értéke magában foglal egy a munkabérek összegével, azaz a munkaerő vásárlására fordított tőkerész értékével egyenlő alkotórészt; ez az értékrész az e munkások által termelt termelési eszközök bizonyos hányadában testesül meg. A munkabérük fejében kapott pénz nekik jövedelem, de munkájuk sem nekik, sem másoknak nem termelt fogyasztási cikket. Ezek a termékek tehát nem elemei az évi termék ama részének, amelynek az a rendeltetése, hogy társadalmi fogyasztási alapul szolgáljon, amelyben tehát a „nettójövedelem" egyedül realizálható. A. Smith itt elfelejti hozzátenni, hogy amit a munkabérekre mondott, az éppúgy érvényes a termelési eszközök értékének arra az alkotórészére, amely mint értéktöbblet profit és földjáradék címén (elsőkézben) az ipari tőkés jövedelmét alkotja. Ezek az értékalkotórészek is termelési eszközökben vannak meg, tehát nem fogyaszthatók el; csak pénzzé változtatásuk után képesek arra, hogy áruknak megfelelő mennyiségben megszerezzék és tulajdonosaik egyéni fogyasztási alapjába átvigyék a másik fajta munkások által termelt fogyasztási cikkeket. A. Smith-nek azonban annál inkább látnia kellett volna, hogy az évente előállított termelési eszközök értékének az a része, amely egyenlő a termelésnek ezen a területén működő termelési eszközök értékével — vagyis a termelési eszközök készítésére használt termelési eszközök értékével — tehát az itt alkalmazott állandó tőke értékével, teljesen ki van zárva minden jövedelmet alkotó értékrészből, nemcsak természetbeni formája, hanem tőkefunkciója miatt is.

A munkások másik fajtájára vonatkozóan — akik közvetlenül fogyasztási cikkeket termelnek — A. Smith megállapításai nem egészen pontosak. Azt mondja ugyanis, hogy ezeknél a munkáknál mind a kettő, a munka ára is és a termék is belekerül (go to) a közvetlen fogyasztási alapba: „az *ár*" (azaz a munkabérként kapott pénz) „a *munkások* fogyasztási készletébe, a *termék* pedig *más emberekébe* (that of other people), akiknek ellátottsága, kényelme és szórakozása e munkások munkája révén növekszik." De a munkás nem élhet munkája *„árából"*, a pénzből, amelyben munkabérét kifizetik; ezt a pénzt realizálja, azáltal hogy fogyasztási cikkeket vásárol érte; ezek esetleg részben olyan árufajtákból állanak, amelyeket ő maga termel. Másrészt

lehetséges, hogy saját terméke olyan, hogy csak a munka kizsákmányolóinak fogyasztásába kerül bele.

Miután A. Smith az állótőkét ily módon teljesen kizárta egy ország „nettójövedelméből", így folytatja:

„Bár az állótőke fenntartására szolgáló egész kiadás így szükségképpen ki van zárva a társadalom nettójövedelméből, a forgótőke fenntartására szolgáló kiadással másként áll a dolog. A forgótőkét alkotó négy rész — pénz, létfenntartási cikkek, nyersanyagok és késztermékek — közül a három utóbbit, mint már mondottuk, e tőkéből rendszerint kiemelik és vagy a társadalom állótőkéjébe, vagy pedig a közvetlen fogyasztásra szolgáló készletbe teszik át. A fogyasztási cikkeknek az előbbi" (az állótőke) „fenntartására el nem használt része teljes egészében az utóbbiba" (a közvetlen fogyasztásra szánt készletbe) „kerül át és a társadalom nettójövedelmének részét alkotja. A forgótőke e három részének fenntartása tehát a társadalom nettójövedelmét az évi terméknek csak azzal a részével csökkenti, amely az állótőke fenntartásához szükséges" (II. könyv. 2. fej. 192. old.).

Az, hogy a forgótőkének az a része, amely nem termelési eszközök termelésére szolgál, a fogyasztási cikkek termelésébe kerül bele, tehát az évi terméknek abba a részébe, amely a társadalom fogyasztási alapját alkotja, csak tautológia. De fontos, ami rögtön ezután következik:

„A társadalom forgótőkéje ebben a tekintetben különbözik az egyénétől. Az egyén forgótőkéje teljesen ki van zárva a saját nettójövedelméből és sohasem lehet annak része; nettójövedelme csak profitjából állhat. De bár az egyén forgótőkéje része a társadalom forgótőkéjének, amelyhez az egyén tartozik, mégsincs feltétlenül kizárva a társadalom nettójövedelméből és annak részét alkothatja. Bár a kiskereskedő boltjában levő összes áruk semmiképpen sem számíthatók az ő közvetlen fogyasztására szolgáló készlethez, mégis beletartozhatnak mások fogyasztási alapjába, olyanokéba, akik egyéb alapokból származó jövedelemből ezeknek az áruknak az értékét profittal együtt rendszeresen megtérítik a kiskereskedőnek, anélkül hogy ennek folytán akár a kiskereskedő tőkéje, akár az ő tőkéjük csökkenne" (uo.).

Itt tehát megtudjuk, hogy:

1. Miként az állótőke, valamint az ennek újratermeléséhez (funkciójáról megfeledkezik) és fenntartásához szükséges forgótőke, úgy minden egyes tőkésnek a fogyasztási cikkek termelésében tevékenykedő forgótőkéje is teljesen ki van zárva *az illető* tőkés nettójövedelméből, amely csak profitjából állhat. Vagyis árutermékének az a része, amely tőkéjét pótolja, nem oldható fel olyan értékalkotórészekben, amelyek neki jövedelmet jelentenek.

2. Minden egyes tőkés forgótőkéje része a társadalom forgótőkéjének, akárcsak az egyes állótőkék.

3. A társadalom forgótőkéje, ámbár csak az egyes forgótőkék összege, mégis más jellegű, mint az egyes tőkések forgótőkéje. Az utóbbi sohasem lehet része az *illető tőkés jövedelmének;* az előbbi egy része (mégpedig az, amely fogyasztási cikkekből áll) viszont egyszersmind része lehet *a társadalom jövedelmének,* vagy amint az előbb mondotta, nem okvetlenül csökkenti a társadalom nettójövedelmét az évi termék egy részével. Valójában az, amit A. Smith itt forgótőkének nevez, nem más, mint az az évente termelt árutőke, amelyet a fogyasztási cikkeket termelő tőkések évente forgalomba dobnak. E tőkések teljes évi áruterméke fogyasztási cikkekből áll, s ezért azt az alapot alkotja, amelyben a társadalom nettójövedelmei (a munkabért is beleértve) realizálódnak, illetve amelyre e jövedelmeket elköltik. A. Smith-nek nem a kiskereskedő boltjában levő árukat kellett volna példának választania, hanem az ipari tőkések áruraktárában felhalmozott terméktömegeket.

Ha mármost A. Smith összefoglalta volna azokat a különálló gondolatokat, amelyek felmerültek benne, előbb az állítólagos állótőke, most pedig az állítólagos forgótőke újratermelésének vizsgálatánál, a következő eredményre jutott volna:

I. A társadalom évi terméke két osztályból áll; az első a termelési eszközöket, a második a fogyasztási cikkeket öleli fel; mindkettőt külön kell tárgyalni.

II. A *termelési eszközökből* álló évi termék összértéke a következőképpen oszlik meg: Az egyik értékrész csak az e termelési eszközök előállításában elhasznált termelési eszközök értéke, tehát csak megújult formában újramegjelenő tőkeérték; a másik rész egyenlő a munkaerőre kiadott tőke értékével, vagyis egyenlő azoknak a munkabéreknek az összegével, amelyeket e termelési terület tőkései fizettek ki. Végül a harmadik értékrész a forrása az ebbe a csoportba tartozó ipari tőkések profitjainak — beleértve a földjáradékot.

Az első alkotórész, vagyis A. Smith szerint az első osztályban foglalkoztatott összes egyéni tőkék újratermelt álló tőkerésze „nyilvánvalóan ki van zárva és sohasem lehet része" sem az egyes tőkések, sem a társadalom nettójövedelmének. Ez a rész mindig mint tőke működik és sohasem mint jövedelem. Ennyiben az egyes tőkések „állótőkéje" semmiben sem különbözik a társadalom állótőkéjétől. A társadalom termelési eszközökből álló évi termékének többi értékrészei azonban — amelyek tehát a termelési eszközök e szóban forgó össztömegének bizonyos hányadaiban testesülnek meg — egyszersmind *jövedelmet* jelentenek ugyan *az ebben a termelésben résztvevő összes*

szereplők számára, bért a munkások, profitot és járadékot a tőkések számára. De *a társadalom számára* nem jövedelmet, hanem *tőkét alkotnak*, noha a társadalom évi terméke csak a hozzátartozó egyes tőkések termékeinek összege. Többnyire már természetüknél fogva is csak mint termelési eszközök működhetnek, és még azoknak is, amelyek szükség esetén fogyasztási cikként szerepelhetnek, az a rendeltetésük, hogy új termelés nyers- vagy segédanyaga legyenek. Ezt a szerepet töltik be — tehát tőkeként működnek — de nem előállítóik kezében, hanem felhasználóik, mégpedig:

III. A második osztály tőkéseinek, a *fogyasztási cikkek* közvetlen termelőinek a kezében. Ezek számára pótolják a fogyasztási cikkek termelésében elhasznált tőkét (amennyiben az utóbbit nem munkaerővé változtatták át, tehát nem a második osztály munkásainak kifizetett munkabérek összegéből áll), ez az elhasznált tőke pedig, amely most fogyasztási cikkek formájában az ezeket termelő tőkések kezében van, a maga részéről — tehát társadalmi szempontból — azt a *fogyasztási alapot alkotja, amelyben az első osztály tőkései és munkásai jövedelmüket realizálják.*

Ha A. Smith az elemzést idáig viszi, már csak kevés hiányzott volna az egész probléma megoldásához. Lényegében már közeljárt ehhez, mert észrevette, hogy a társadalom évi össztermékét alkotó árutőkék *egyik* fajtájának (a termelési eszközöknek) bizonyos értékrészei jövedelmet alkotnak ugyan a termelésükben foglalkoztatott egyes munkások és tőkések számára, de nem alkotórészei a társadalom jövedelmének; ugyanakkor viszont a termékek *másik* fajtájának (a fogyasztási cikkeknek) egyik értékrésze tőkeértéket alkot ugyan e termékek egyéni tulajdonosai, az ezen a befektetési területen működő tőkések számára, de mégis része a társadalom jövedelmének.

Annyi azonban már az eddigiekből is kitűnik, hogy:

Először: Bár a társadalmi tőke nem más, mint az egyéni tőkék összege, s ezért a társadalom évi áruterméke (vagyis árutőkéje) is egyenlő ez egyéni tőkék árutermékeinek összegével; bár az áruérték felbontása alkotórészeire, ami minden egyes árutőkére érvényes, ezért érvényes kell hogy legyen és végeredményében valóban érvényes is az egész társadalom árutőkéjére, mégis az alkotórészek a teljes társadalmi újratermelési folyamatban *más* megjelenési formában mutatkoznak meg.

Másodszor: Még az egyszerű újratermelés talaján is nemcsak munkabér (változó tőke) és értéktöbblet termelése megy végbe, hanem új állandó tőkeérték közvetlen termelése is; bár a munkanap csak két részből áll, az egyikből, amelyben a munkás a változó tőkét pótolja, tehát valójában egyenértéket termel munkaereje megvásárlására, és

a másikból, amelyben értéktöbbletet (profitot, földjáradékot stb.) termel. — A termelési eszközök újratermelésére fordított napi munka ugyanis — amelynek értéke munkabérre és értéktöbbletre oszlik — új termelési eszközökben realizálódik, amelyek pótolják a fogyasztási eszközök termelésében elhasznált állandó tőkerészt.

A fő nehézségek, amelyeknek nagyobb része az eddigiekben már megoldódott, nem a felhalmozás, hanem az egyszerű újratermelés vizsgálatánál adódnak. Ezért mind A. Smith (II. könyvében), mind előzőleg Quesnay (a Tableau économique-ban) az egyszerű újratermelésből indulnak ki, amikor a társadalom évi termékének mozgásáról és a forgalom által közvetített újratermeléséről van szó.

2. A csereérték Smith-féle feloldása v + m-ben

A. Smith-nek az a dogmája, hogy minden egyes áru ára vagy csereértéke (exchangeable value) — tehát a társadalom évi termékét alkotó összes áruké együttvéve is (Smith, joggal, mindenütt tőkés termelést tételez fel) — három alkotórészből (component parts) tevődik össze, vagy három alkotórészben oldódik fel (resolves itself into): munkabérben, profitban és járadékban, arra vezethető vissza, hogy az áruérték $= v + m$, azaz egyenlő az előlegezett változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel. A profitot és a járadékot A. Smith kifejezett hozzájárulásával vezethetjük vissza erre az általunk *m*-mel jelölt közös egységre, ez kitűnik a következő idézetekből, amelyekben egyelőre elhanyagolunk minden mellékest, azaz minden látszólagos és valóságos eltérést attól a dogmától, hogy az áruérték kizárólag azokból az elemekből áll, amelyeket $v + m$-mel jelölünk.

Az iparban: „Az az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek... két részre oszlik: az egyik munkabérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az anyagra és munkabérre előlegezett teljes tőke után" (I. könyv. 6. fej. 41. old.). — „Bár a manufakturista" (a manufaktúra-munkás) „bérét mestere előlegezi, az utóbbinak ez valójában mégsem kerül semmibe, mert e munkabér értéke profittal együtt rendszerint megőrződik (reserved) annak a tárgynak a megnövekedett értékében, amelyre a munkás munkáját fordították" (II. könyv. 3. fej. 221. old.). A tőkének (stock) az a része, amelyet „produktív munka eltartására" fordítanak, „miután neki" (a munkáltatónak) „tőkefunkcióban szolgált... jövedelmet alkot számukra" (a munkások számára) (II. könyv. 3. fej. 223. old.).

Az idézett fejezetben A. Smith határozottan kimondja: „Minden ország földjének és munkájának teljes évi terméke... természetszerűen (naturally) két részre oszlik. Az egyiknek, és gyakran a legnagyobbnak,

elsősorban az a rendeltetése, hogy pótoljon egy tőkét és megújítsa azokat a létfenntartási cikkeket, nyersanyagokat és késztermékeket, amelyeket egy tőkéből vettek el; a másiknak az a rendeltetése, hogy jövedelmet alkosson vagy e tőke tulajdonosa számára mint *tőkeprofit*, vagy valaki más számára mint *földtulajdonának* járadéka" (222. old.). Csak a tőke egy része — hallottuk az előbb Smith-től — alkot egyszersmind jövedelmet is valaki számára, mégpedig az a része, amelyet produktív munka vásárlására fordítottak. Ez — a változó tőke — először a munkáltató kezében és az ő számára „tőkefunkciót" végez, majd „jövedelmet alkot" a produktív munkás számára. A tőkés tőkeértékének egy részét munkaerővé és éppen ezáltal változó tőkévé változtatja; s csak ennek az átváltozásnak a révén működik a tőkének nemcsak ez a része, hanem a tőkés össztőkéje is, mint ipari tőke. A munkás — a munkaerő eladója — munkabér formájában megkapja munkaereje értékét. Kezében a munkaerő csak eladó áru, amelynek az eladásából él, amely tehát jövedelmének egyetlen forrása; a munkaerő változó tőkeként csak vevőjének, a tőkésnek a kezében működik, magát a vételárat pedig a tőkés csak látszólag előlegezi, mert a munkás már előzőleg átadta neki munkaereje értékét.

Miután A. Smith így megmutatta nekünk, hogy az iparban a termék értéke $= v + m$ (ahol m = a tőkés profitja), most azt mondja, hogy a mezőgazdaságban a munkások nemcsak „akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásuk értékével vagyis az őket dolgoztató" (változó) „tőkével, továbbá a tőkés profitjával" — hanem ezen kívül „a bérlő tőkéjén és összes *profitján* felül rendszerint újratermelik a földbirtokos *járadékát* is" (II. könyv. 5. fej. 243. old.). Hogy a járadék a földbirtokos kezébe kerül, az az általunk vizsgált kérdés szempontjából teljesen mellékes. Mielőtt hozzá kerül, a bérlő kezében, azaz az ipari tőkés kezében kellett lennie. Csak úgy válhat bárkinek a jövedelmévé, ha előbb alkotórésze volt a termék értékének. Mind a földjáradék, mind a profit tehát magánál A. Smith-nél is csak alkotórésze annak az értéktöbbletnek, amelyet a produktív munkás állandóan újratermel a saját munkabérével, azaz a változó tőke értékével együtt. A földjáradék és a profit tehát az m értéktöbblet részei, s ennélfogva A. Smith-nél az összes áruk ára $v + m$-ben oldódik fel.

Az a dogma, hogy az összes áruk ára (tehát az évi árutermék ára is) munkabérben plusz profitban plusz földjáradékban oldódik fel, Smith művének minduntalan beleékelődő ezoterikus részében még olyan formát is ölt, hogy minden áru értéke, tehát a társadalom évi árutermékének értéke is $= v + m$ = a munkaerőre fordított és a munkás által állandóan újratermelt tőkeértékkel plusz a munkások által munkájuk révén hozzátett értéktöbblettel.

A. Smith e végső eredményéből egyszersmind az is kitűnik — lásd lentebb —, hogy miből fakad nála az áruérték alkotórészeinek egyoldalú elemzése. Az a körülmény azonban, hogy ezek az alkotórészek egyúttal különböző jövedelemforrásai a termelésben működő különböző osztályoknak, nem érinti az egyes alkotórészek nagyságmeghatározását és értékösszegük határát.

A. Smith kijelentésében, hogy „Munkabér, profit és földjáradék, ez a három eredeti forrása minden jövedelemnek, éppen úgy, mint minden csereértéknek; minden egyéb jövedelem végső soron ezek egyikéből ered" (I. könyv. 6. fej. 48. old.), minden lehetséges quid pro quo [összecserélés] egymásra tornyosul.

1. A társadalomnak mindazok a tagjai, akik nem vesznek részt közvetlenül, munkájukkal vagy munka nélkül, az újratermelésben, az évi árutermékből nekik jutó részt — tehát fogyasztási cikkeiket — közvetlenül csak azoktól az osztályoktól kaphatják, amelyeknek a termék eredetileg jut — a produktív munkásoktól, az ipari tőkésektől és a földbirtokosoktól. Jövedelmük tehát materialiter [anyagát tekintve] a produktív munkások munkabéréből, a profitból és a földjáradékból ered, s ezekkel az eredeti jövedelmekkel szemben ezért mint származékos jövedelem jelenik meg. Másrészt azonban az ilyen értelemben származékos jövedelmek élvezői e jövedelmekre társadalmi funkciójuk révén, mint király, csuhás, professzor, kéjnő, zsoldoskatona stb. tesznek szert, tehát ezeket a funkciókat jövedelmük eredeti forrásának tekinthetik.

2. — és A. Smith itt teszi fel furcsa tévedésére a koronát: Miután először helyesen határozta meg az áru értékalkotórészeit és a bennük megtestesült értéktermék összegét, s aztán bebizonyította, hogy ezek az alkotórészek ugyanannyi különféle jövedelemforrást jelentenek[39]; miután ily módon az értékből levezette a jövedelmeket, most — s ez a nézet marad nála az uralkodó — megfordítja az egészet, s a jövedelmeket „alkotórészekből" (component parts) „minden csereérték *eredeti forrásává*" változtatja át, amivel tágranyitja a kaput a vulgáris közgazdászok előtt. (Lásd Roscher barátunkat.)

3. Az állandó tőkerész

Lássuk mármost, miféle boszorkánysággal igyekszik A. Smith a tőke állandó értékrészét az áruértékből eltüntetni.

[39] Ezt a mondatot a kéziratból szó szerint közlöm, bár az adott összefüggésben látszólag ellentmond mind az előző, mind a közvetlenül utána következő gondolatmenetnek. Ez a látszólagos ellentmondás később, a 4. alfejezetben oldódik fel, amelynek címe: A. Smith a tőkéről és a jövedelemről. — *E. F.*

„A gabona árában például az egyik rész a földbirtokos járadékát fizeti." Ennek az értékalkotórésznek az eredetét éppúgy nem érinti az a körülmény, hogy a földbirtokosnak fizetik és számára járadék formájában jövedelmet alkot, mint ahogy a többi értékalkotórész eredetének sincs semmi köze ahhoz, hogy profit és munkabér formájában jövedelemforrást alkotnak.

„Egy másik rész a termelésben dolgoztatott munkások bérét és tartását" (valamint az igásállatét! fűzi hozzá) „fizeti, a harmadik pedig a bérlő profitját. Látszólag" (seem — ez valóban *látszat*) „e három részből tevődik össze közvetlenül vagy végső soron a gabona egész ára"[40]. Ez az egész ár, azaz annak nagysága, teljesen független attól, hogy az ár megoszlik háromfajta személy között. „Azt lehetne talán gondolni ... egy negyedik részre van szükség ahhoz, hogy a bérlő tőkéjét, vagy igásállata és más mezőgazdasági eszközei elhasználódását pótolja. De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági eszköz ára, például egy igáslóé, ismét ugyanabból a három részből tevődik össze: annak a földnek a járadékából, amelyen ezt a lovat nevelték, abból a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak és a bérlő profitjából, aki mind a földjáradékot, mind a munkabért előlegezi. Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az egész ár mégis, közvetlenül vagy végső soron, ugyanerre a három részre oszlik: földjáradékra, munkára" (munkabérre gondol) „és profitra" (I. könyv. 6. fej. 42. old.).

Szóról szóra ez minden, amit A. Smith csodálatos tantételének indokolásául előad. Úgy bizonyít, hogy egyszerűen megismétli ugyanazt az állítást. Példájában elismeri, hogy a gabona ára nemcsak $v + m$-ből, hanem a gabonatermelésben elfogyasztott termelési eszközök árából is áll, tehát egy olyan tőkeértékből, amelyet a bérlő nem munkabérbe fektetett be. De, mondja, mindezen termelési eszközök ára a gabona árához hasonlóan szintén $v + m$-re oszlik; csakhogy elfelejti hozzátenni: azonkívül a termelésükhöz elhasznált termelési eszközök árára. Az egyik termelési ágról a másikra, a másikról ismét a harmadikra utal. Az a megállapítás, hogy az áruk egész ára „közvetlenül" vagy „végső soron" (ultimately) $v + m$-ben oldódik fel, csak akkor nem volna üres kibúvó, ha bebizonyítaná, hogy azokat az árutermékeket, amelyeknek közvetlen árösszetevői c (az elhasznált termelési eszközök ára) $+ v +$ m, végül is kompenzálják olyan árutermé-

[40] Itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy Adam a példát különösen szerencsétlenül választotta meg. A gabona értékét csak úgy sikerül feloldania munkabérben, profitban és földjáradékban, hogy az igásállat által elfogyasztott táplálékot az állat munkabérének, s az igásállatot bérmunkásnak tünteti fel, tehát a bérmunkást viszont igásállatnak tekinti. (Pótlás a II. kéziratból.)

kek, amelyek ezeket az „elhasznált termelési eszközöket" teljes terjedelmükben pótolják és amelyeket viszont csak változó, azaz munkaerőre fordított tőke befektetésével állítanak elő. Ez utóbbiak ára akkor közvetlenül $v + m$ volna. Tehát az előbbiek ára, $c + v + m$, ahol c mint állandó tőkerész szerepel, végső soron feloldható volna $v + m$-ben. A. Smith maga sem hitte, hogy ilyen bizonyítékot szolgáltatott a skót kavicsgyűjtők példájával, akik azonban szerinte 1. semmiféle értéktöbbletet nem szolgáltatnak, hanem csak saját munkabérüket termelik meg; 2. nem használnak semmiféle termelési eszközt (ami nem igaz, hiszen a kavicsokat kosarakban, zsákokban stb. viszik el).

Már az előbb láttuk, hogy A. Smith később maga dobja félre saját elméletét, de anélkül hogy ellentmondásainak tudatára ébredne. Az ellentmondások forrása viszont éppen tudományos kiindulópontjában keresendő. A munkára átváltott tőke a saját értékénél nagyobb értéket termel. Hogyan? Úgy, mondja A. Smith, hogy a munkások a termelési folyamat során az általuk megmunkált tárgyakhoz olyan értéket tesznek hozzá, amely saját vételáruk egyenértékén kívül egy nem nekik, hanem munkáltatójuknak jutó értéktöbbletet (profitot és földjáradékot) alkot. De ennél többet nem tesznek és nem is tehetnek. Az egész tőkésosztály által az év során mozgásba hozott munkára ugyanaz áll, mint egyetlen nap ipari munkájára. Az évi társadalmi értéktermék össztömege tehát csak $v + m$-re oszolhat meg, arra az egyenértékre, amellyel a munkások pótolják a saját vételárukra fordított tőkeértéket, és arra a pótlólagos értékre, amelyet ezen felül kell adniok munkáltatóiknak. Az áruknak ez a két értékeleme azonban egyúttal jövedelemforrás is az újratermelésben résztvevő különböző osztályok számára: az első a munkabér, a munkások jövedelme; a második az értéktöbblet, amelynek egy részét az ipari tőkés profit formájában megtartja magának, másik részét átengedi mint földjáradékot, amely a földtulajdonos jövedelme. Honnan volna tehát egy további értékalkotórész, amikor az évi értéktermék semmiféle más elemet nem tartalmaz, csak $v + m$-et? Itt az egyszerű újratermelés talaján állunk. Minthogy az évi munka teljes mennyisége feloldódik a munkaerőre fordított tőkeérték újratermeléséhez szükséges munkában, valamint az értéktöbblet létrehozásához szükséges munkában, honnan is adódna még munka a nem munkaerőre fordított tőkeérték termelésére?

A dolog a következőképpen áll:

1. A. Smith az áru értékét annak a munkának a tömegével határozza meg, amelyet a bérmunkás a munkatárgyhoz hozzátesz (adds). Szó szerint, amelyet „az anyagokhoz" hozzátesz, mert az iparról beszél, amely maga is már munkatermékeket dolgoz fel; ez azonban a lénye-

gen nem változtat. A munkás által a tárgyhoz hozzátett (s ez az „adds" Adam kifejezése) érték teljesen független attól, hogy magának e tárgynak, amelyhez értéket tesznek hozzá, e hozzátétel *előtt* volt-e már értéke vagy nem. A munkás tehát áruformában egy értéktermék hoz létre; ez A. Smith szerint egyrészt munkabérének egyenértéke, tehát ezt a részt a munkás bérének értéknagysága határozza meg; attól függően, hogy a munkabér nagyobb vagy kisebb, a munkásnak több vagy kevesebb munkát kell hozzátenni, hogy munkabérével azonos értéket termeljen vagy újratermeljen. Másrészt azonban a munkás az így megvont határon túl további munkát tesz hozzá, amely értéktöbbletet alkot az őt foglalkoztató tőkés számára. Az a körülmény, hogy ez az értéktöbblet teljes egészében a tőkés kezén marad-e, a vagy kénytelen annak egyes részeiről mások javára lemondani, semmit sem változtat a bérmunkás által hozzátett értéktöbbletnek sem a minőségén (azon, hogy egyáltalában értéktöbblet), sem a mennyiségén (nagyságán). Éppúgy érték, mint a termék bármely más értékrésze, de különbözik abban, hogy a munkás nem kapott és később sem kap érte semmiféle egyenértéket, hanem ezt az értéket ellenérték nélkül a tőkés sajátítja el. Az áru összértékét az a munkamennyiség határozza meg, amelyet a munkás az áru termelésére fordított; ennek az összértéknek egy részét viszont az határozza meg, hogy egyenlő a munkabér értékével, tehát annak egyenértéke. A másik rész (az értéktöbblet), ezért szükségképpen szintén meghatározott, mégpedig egyenlő a termék összértékével, levonva belőle azt az értékrészt, amely a munkabér egyenértéke; tehát egyenlő azzal a többlettel, amellyel az áru előállítása során létrehozott értéktermék meghaladja azt a benne foglalt értékrészt, amely a munkás bérének az egyenértéke.

2. A termelési ágak együttes évi termékére ugyanaz áll, mint az egyes iparvállalatban az egyes munkások által termelt árura. Az egész produktív munkásosztály által folyósított évi munkára ugyanaz érvényes, mint az egyes produktív munkás napi munkájára. Ez a munka az évi termékben egy olyan összértéket „rögzít" (Smith kifejezése), amelyet a kifejtett évi munka mennyisége határoz meg, s ez az összérték két részre oszlik, az egyikre, amelyet az évi munkának az a része határoz meg, amellyel a munkásosztály évi bérének egyenértékét, valójában ezt a bért magát termeli meg; és egy másikra, amelynek meghatározója az a pótlólagos évi munka, amellyel a munkás értéktöbbletet termel a tőkésosztály számára. Az évi termékben foglalt évi értéktermék tehát csak két elemből áll, a munkásosztály évi bérének egyenértékéből, és a tőkésosztálynak évente szolgáltatott értéktöbbletből. Az évi bér azonban a munkásosztály jövedelme, az értéktöbblet évi összege a tőkésosztály jövedelme; mind a kettő tehát (s az egy-

szerű újratermelés tárgyalásánál ez a nézőpont helyes) az évi fogyasztási alapból való viszonylagos részesedést jelenti, és abban realizálódik. Ily módon sehol nem marad hely az állandó tőkeérték számára, a termelési eszközök formájában működő tőke újratermelése számára. A. Smith azonban művének bevezetésében határozottan azt mondja, hogy az áruértéknek jövedelemként működő valamennyi része egybeesik a társadalmi fogyasztási alapra szánt évi munkatermékkel: „Az első négy könyvnek tárgya annak a magyarázata, hogy egyáltalában miből állott a nép jövedelme, illetőleg milyen természetű az az alap, amely ... évi fogyasztásukat biztosította (supplied)" (12. old.). És mindjárt a bevezetés első mondatában kijelenti: „Minden nemzet évi munkája az az alap, amely eredetileg ellátja mindazokkal a létfenntartási cikkekkel ... amelyeket az év folyamán elfogyaszt, és amelyek mindig vagy e munka közvetlen termékeiből, vagy e termékekért más nemzetektől vásárolt tárgyakból tevődnek össze" (11. old.).

A. Smith első hibája az, hogy az évi *termékértéket* azonosítja az évi *értéktermékkel*. Az utóbbi *csak* az elmúlt év munkájának a terméke; az előbbi ezenkívül magában foglalja mindazokat az értékelemeket, amelyeket az évi termék előállításához elhasználtak, de *az előző évben és részben még korábbi években termeltek:* termelési eszközöket, amelyeknek értéke csak *újra megjelenik*, s amelyek értékének termelése és újratermelése nem az utolsó évben kifejtett munkával történik. Ezzel az összecseréléssel A. Smith eltünteti az évi termék állandó értékrészét. Maga az összecserélés alapfelfogásának egy másik hibájából fakad: nem különbözteti meg a munka kettős jellegét: a munkát, amely mint munkaerő kifejtése értéket, és mint konkrét hasznos munka használati tárgyakat (használati értéket) hoz létre. Az évente előállított áruk összessége, tehát az *egész évi termék*, az utolsó évben kifejtett *hasznos* munka terméke. Mindezek az áruk csak azáltal jöttek létre, hogy hasznos munkafajták szerteágazó rendszerében társadalmilag alkalmazott munkát fejtettek ki. Az áruk összértékében csak ezáltal maradt fenn és jelent meg ismét, új természetbeni formában a termelésükhöz elhasznált termelési eszközök értéke. Az *évi össztermék* tehát az év során kifejtett *hasznos* munka eredménye; de az évi *termékértéknek* csak egy részét alkották az év folyamán; ez a rész az *évi értéktermék*, amelyben az év folyamán folyósított munka mennyisége jelenik meg.

Ha tehát A. Smith az imént idézett helyen kijelenti, hogy „Minden nemzet évi munkája az az alap, amely eredetileg ellátja mindazokkal a létfenntartási cikkekkel ... amelyeket az év folyamán elfogyaszt stb.", akkor egyoldalúan a csupán hasznos munka álláspontjára helyezkedik, amely mindezeket a létfenntartási cikkeket csak elfogyasztható formába hozta. Közben azonban elfelejti, hogy ez

csak az előző évekből származó munkaeszközök és munkatárgyak segítségével volt lehetséges, s hogy ezért az „évi munka", amennyiben értéket alkotott, semmi esetre sem hozta létre az általa elkészített termék egész értékét; hogy az értéktermék kisebb, mint a termékérték.

Ha nem is tehetünk szemrehányást A. Smith-nek azért, mert ebben az elemzésben csak odáig ment, mint összes utódai (bár a helyes elindulás már a fiziokratáknál megtörtént), a továbbiakban viszont teljes káoszba fullad, mégpedig főleg azért, mert az áruértékről alkotott „ezoterikus" felfogását minduntalan keresztezik exoterikus nézetei, amelyek mennyiségre túlsúlyban vannak, noha tudományos ösztöne időről időre újra felszínre hozza az ezoterikus álláspontot.

4. A. Smith a tőkéről és a jövedelemről

Minden áru értékének (tehát az évi termék értékének is) az a része, amely csak a munkabér egyenértéke, a tőkés által munkabérre előlegezett tőkével, azaz a tőkés előlegezett össztőkéjének változó alkotórészével egyenlő. Az előlegezett tőkeértéknek ezt az alkotórészét a tőkés visszakapja a bérmunkások által előállított áru újonnan termelt értékalkatrészében. Akár előlegezi a tőkés a változó tőkét abban az értelemben, hogy pénzben kifizeti a munkás osztályrészét egy olyan termékből, amely még nem eladásra kész, vagy kész ugyan, de a tőkés még nem adta el, akár olyan pénzzel fizeti, amelyre már a munkás által előállított áru eladásával tett szert, akár hitel révén előre hozzájutott ehhez a pénzhez — mindezekben az esetekben a tőkés változó tőkét ad ki, amely mint pénz a munkások kezébe kerül, ő viszont mindezekben az esetekben birtokolja a tőkeérték egyenértékét áruinak abban az értékrészében, amelyben a munkás az áruk összértékéből neki jutó részt újonnan termelte, más szóval amelyben a saját munkabérének értékét megtermelte. Ezt az értékrészt a tőkés a munkásnak nem saját terméke természetbeni formájában adja oda, hanem pénzben fizeti ki. A tőkés számára tehát előlegezett tőkeértékének változó alkotórésze most áruformában van meg, a munkás pedig pénzformában kapta kézhez eladott munkaerejének ellenértékét.

A tőkés által előlegezett tőkének a munkaerő megvásárlása révén változó tőkévé átváltoztatott része tehát magában a termelési folyamatban működik mint tevékeny munkaerő, és a munkaerő kifejtése folytán mint új érték áruformában újonnan termelődik, azaz újratermelődik — tehát előlegezett tőkeérték újratermelése, azaz újonnan termelése megy végbe! — ezzel szemben a munkás eladott munkaerejének értékét, illetve árát kiadja létfenntartási cikkekre, munkaereje újratermelésének eszközeire. A változó tőkével egyenlő

pénzösszeg a munkás bevétele, tehát jövedelme, ez a jövedelem csak addig tart, amíg munkaerejét a tőkésnek eladhatja.

A bérmunkás áruja — saját munkaereje — csak akkor működik áruként, ha a tőkés tőkéjébe bekebelezik, ha tőkeként működik; másrészt a tőkésnek munkaerő vásárlására pénztőkeként kiadott tőkéje jövedelemként működik a munkaerő eladójának, a bérmunkásnak a kezében.

Itt különböző forgalmi és termelési folyamatok fonódnak össze, amelyeket A. Smith nem választ szét.

Először. A *forgalmi* folyamathoz tartozó műveletek: A munkás eladja árúját — a munkaerőt — a tőkésnek; a pénz, amellyel a tőkés megvásárolja, számára értékesítés céljából befektetett pénz, tehát pénztőke; nem elkölti, hanem előlegezi. (Az „előlegnek" — a fiziokrata avance-nak — ez az igazi értelme, függetlenül attól, hogy a tőkés a pénzt honnan veszi. A tőkésnek minden érték előlegezett, amelyet a termelési folyamatra fizet ki, akár előzetesen, akár post festum [utólag] történik ez; a termelési folyamatnak előlegezte.) Itt csak az történik, ami minden árueladásnál: az eladó egy használati értéket ad oda (itt a munkaerőt), és megkapja annak értékét (realizálja árát) pénzben; a vevő a pénzét adja oda s cserébe megkapja az árut — itt a munkaerőt.

Másodszor. A *termelési* folyamatban a megvásárolt munkaerő most része a működő tőkének, s maga a munkás itt csak e tőke különös természetbeni formájaként működik, eltérően a termelési eszközök természetbeni formájában meglevő tőkeelemektől. A folyamat során a munkás az általa termékké változtatandó termelési eszközökhöz munkaereje kifejtése útján olyan értéket tesz hozzá, amely egyenlő munkaereje értékével (az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk); tehát a tőkés számára áruformában újratermeli tőkéjének azt a részét, amelyet a munkásnak munkabérben előlegezett vagy előlegezni fog; megtermeli neki e tőkerész egyenértékét; tehát megtermeli a tőkés számára azt a tőkét, amelyet ez újból munkaerő vásárlására „előlegezhet".

Harmadszor. Az áru eladásakor az eladási ár egy része tehát pótolja a tőkés előlegezett változó tőkéjét, s ezáltal a tőkés számára lehetővé teszi, hogy újra munkaerőt vásároljon, a munkás számára pedig, hogy munkaerejét újra eladja.

Minden áruvásárlásnál és eladásnál — ha magában véve csak e műveleteket tekintjük — teljesen mellékes, mit tesz az eladó az árujáért kapott pénzzel, s a vevő az általa megvásárolt használati tárggyal. Pusztán a forgalmi folyamat szempontjából tehát az is teljesen mellékes, hogy a tőkés számára az általa vásárolt munkaerő tőkeértéket termel

újra, a munkás számára pedig a munkaerejéért vételárként kapott pénz jövedelmet alkot. A munkás árujának, saját munkaerejének értéknagyságát nem érinti sem az, hogy ez számára „jövedelem", sem az, hogy ennek az árunak a vevő által történő használata e vevő számára tőkeértéket termel újra.

Mivel a munkaerő értékét — vagyis ez áru ennek megfelelő eladási árát — az újratermeléséhez szükséges munkamennyiség határozza meg, ez viszont itt a munkás létfenntartási cikkeinek termeléséhez, tehát az életének fenntartásához szükséges munka mennyiségétől függ, a munkabér jövedelemmé válik, s a munkásnak ebből kell élnie.

Teljesen helytelen, amit A. Smith mond [223. old.]: „*A tőkének az a része*, amelyet produktív munka eltartására fordítanak ... miután neki" (a tőkésnek) „tőkefunkcióban szolgált ... jövedelmet alkot számukra" (a munkások számára). Az a *pénz*, amellyel a tőkés az általa vásárolt munkaerőt fizeti, „tőkefunkcióban szolgál neki", mert általa a munkaerőt bekebelezi tőkéjének tárgyi alkotórészeibe, s csak ezzel teszi tőkéjét képessé arra, hogy termelőtőkeként működjön. Tegyünk különbséget: A munkaerő a munkás kezében *áru*, nem pedig tőke, és jövedelmet biztosít számára, ha eladását állandóan megismételheti; eladása *után* tőkeként működik a tőkés kezében a termelési folyamat során. A munkaerő itt kétszer teljesít szolgálatot; mint értékén eladásra kerülő áru a munkás kezében; mint értéket és használati értéket termelő erő a tőkés kezében, aki megvásárolta. A munkás azonban csak akkor kapja meg a pénzt a tőkéstől, miután munkaerejének használatát odaadta, miután az már realizálódott a munkatermék értékében. Ez az érték már a tőkés kezében van, mielőtt kifizeti. Nem a pénz működik tehát kétszer: először mint a változó tőke pénzformája, aztán mint munkabér. A munkaerő működött kétszer; először mint *áru* a munkaerő eladásakor (a fizetendő bér megszabásánál a pénz csak mint esznei értékmérő szerepel, és egyáltalában nem szükséges, hogy már a tőkés kezében legyen); másodszor a termelési folyamatban, ahol mint *tőke*, azaz mint használati értéket és értéket alkotó elem működik a tőkés kezében. A munkaerő már létrehozta áruformában a munkásnak fizetendő egyenértéket, mielőtt a tőkés azt pénzformában megfizeti a munkásnak. A munkás tehát maga teremti meg azt a pénzalapot, amelyből őt a tőkés kifizeti. De ez még nem minden.

A munkás a kapott pénzt arra adja ki, hogy fenntartsa munkaerejét, tehát — a tőkésosztályt és a munkásosztályt együttesen tekintve — hogy fenntartsa a tőkés számára azt az egyetlen szerszámot, amely lehetővé teszi, hogy ő tőkés maradjon.

A munkaerő állandó vétele és eladása tehát egyrészt megörökíti

a munkaerőt mint a tőke elemét, s ezáltal a munkaerő úgy jelenik meg, mint áruk, értékkel bíró használati tárgyak alkotója, továbbá ezáltal a munkaerőt megvásárló tőkerészt állandóan helyreállítja a munkaerő saját terméke, tehát maga a munkás hozza létre állandóan azt a tőkealapot, amelyből fizetik. Másrészt a munkaerő állandó eladása a munkás élete fenntartásának folytonosan megújuló forrásává válik, munkaereje tehát úgy jelenik meg, mint az a vagyon, amellyel az életéhez szükséges jövedelmet megszerzi. A jövedelem itt nem jelent mást, mint értékeknek egy áru (a munkaerő) állandóan megismételt eladásával véghezvitt elsajátítását, mely értékek csak az eladandó áru állandó újratermelésére szolgálnak. Ennyiben A. Smith joggal mondja azt, hogy a munkás által alkotott termék értékének az a része, amelyért a tőkés munkabér formájában egyenértéket fizet neki, jövedelemforrássá válik a munkás számára. Ez azonban éppoly kevéssé változtat az áru ez értékrészének természetén vagy nagyságán, mint ahogy a termelési eszközök értékét sem érinti az, hogy tőkeértékekként működnek, vagy egy egyenes vonal természetén és nagyságán sem változtat, hogy egy háromszög alapja-e vagy egy ellipszis átmérője. A munkaerő értékének meghatározása éppoly független ettől, mint a termelési eszközöké. Az árunak ez az értékrésze nem *áll* jövedelem*ből*, mint valamiféle önálló konstituáló tényezőből, és nem is *oldódik fel* jövedelem*ben*. Ez a munkás által állandóan újratermelt új érték az ő számára jövedelemforrás, de ebből még nem következik, hogy fordítva, jövedelme alkotorésze az általa termelt új értéknek. Jövedelmének értéknagyságát az általa alkotott új értékből neki kifizetett rész nagysága határozza meg, nem pedig fordítva. Az a körülmény, hogy az új értéknek ez a része a munkás számára jövedelem, csak azt mutatja, mivé válik, mire használják fel, és képződéséhez éppúgy nincsen semmi köze, mint bármely más értékképződéshez. Ha minden héten tíz tallér bevételem van, e heti bevétel ténye mit sem változtat a tíz tallér érték*jellegén* és érték*nagyságán*. Minden más áruhoz hasonlóan a munkaerő értékét is az újratermeléséhez szükséges munkamennyiség határozza meg; hogy ez a munkamennyiség a munkás létfenntartási cikkeinek értékétől függ, tehát egyenlő a munkás életfeltételeinek újratermeléséhez szükséges munkával, az ennek az árunak (a munkaerőnek) a sajátsága, de nem sajátosabb, mint az a körülmény, hogy az igásállat értékét a tartásához szükséges táplálék értéke, tehát az utóbbi előállításához szükséges emberi munka tömege határozza meg.

A. Smith-nél azonban minden baj okozója itt a „jövedelem" fogalma. A jövedelmek különböző fajtái nála úgy szerepelnek mint „component parts", mint alkotórészei az évente termelt, vagyis újonnan előállított áruértéknek, ezzel szemben az a két rész, amelyre ez az

áruérték a *tőkés számára* oszlik — a munka megvásárlásakor pénzformában előlegezett változó tőkéje egyenértéke, valamint a másik értékrész, az értéktöbblet, amely szintén az övé, de neki nem került semmibe —, megfordítva, jövedelemforrás. A változó tőke egyenértékét a tőkés újból munkaerőre előlegezi, s ezáltal munkabér formájában jövedelme a munkásnak; a másik részt — az értéktöbbletet —, minthogy nem az a rendeltetése, hogy a tőkés tőkeelőlegét pótolja, fogyasztási eszközökre (szükséges és luxuscikkekre) költheti, jövedelemként elfogyaszthatja, ahelyett, hogy valamiféle tőkeértéket alkotna. E jövedelem előfeltétele maga az áruérték, és ennek alkotórészei a tőkés számára csak a tekintetben különböznek, hogy vagy az általa előlegezett változó tőkeérték egyenértékét alkotják, vagy egy ezen felüli többletet. Mind az egyik, mind a másik rész csak az árutermelés folyamán kifejtett, munkává folyósított munkaerőből áll. Kiadásból, nem pedig bevételből vagy jövedelemből állnak — mégpedig munkakiadásból.

E quid pro quo [összecserélés] után, amelyben a jövedelem válik az áruérték forrásává, nem pedig az áruérték a jövedelem forrásává, az áruérték most úgy jelenik meg, mint ami a különböző fajta jövedelmekből „tevődik össze"; ezek egymástól függetlenül vannak meghatározva, s e jövedelmek értéknagyságainak összege határozza meg az áru összértékét. Most azonban felmerül az a kérdés, mi határozza meg e jövedelmek értékét, amelyekből állítólag az áru értéke fakad? A munkabérnél lehetséges ilyen meghatározás, mert a munkabér a megfelelő árunak, a munkaerőnek értéke és ez az érték (minden más áruéhoz hasonlóan) a szóban forgó áru újratermeléséhez szükséges munkával határozható meg. De hogyan lehet meghatározni az értéktöbbletet, sőt, A. Smith-nél, az értéktöbblet két formáját, a profitot és a földjáradékot? Itt nem jutunk túl üres fecsegésen. A. Smith a munkabért és az értéktöbbletet (illetve a munkabért és a profitot) hol olyan alkotórészeknek tünteti fel, amelyekből az áru értéke, illetve ára összetevődik, hol pedig — és gyakran szinte egy füst alatt — olyan részeknek, amelyekben az áru ára „feloldódik" (resolves itself); ami pedig éppen fordítva azt jelenti, hogy először az áruérték van adva, s hogy ennek az adott értéknek különböző részei különböző jövedelmek formájában a termelési folyamatban résztvevő különböző személyeknek jutnak osztályrészül. Ez semmiképpen sem azonos azzal, hogy az érték e három „alkotórészből" tevődik össze. Ha három különböző egyenes hosszát egymástól függetlenül meghatározom, s azután e három egyenesből mint „alkotórészekből" egy negyedik egyenest csinálok, amely az előbbi három egyenes hosszának összegével egyenlő, ez semmiképpen sem azonos művelet azzal, amikor egy adott egyenest

valamilyen célból három különböző részre osztok, mondhatni „feloldok". Az egyenes hossza az első esetben az azt alkotó három egyenes hosszával együtt változik; az utóbbi esetben viszont a három részegyenes hosszát eleve meghatározza az, hogy részei egy adott hosszúságú egyenesnek.

Valójában azonban, ha figyelembe vesszük A. Smith fejtegetéseinek azt a helyes elemét, hogy a társadalom évi árutermékében (akárcsak minden egyes áruban vagy a napi-, heti- stb. termékben) foglalt, *az évi munka által újonnan alkotott érték* egyenlő az előlegezett változó tőke értékével (tehát az ismét munkaerő vásárlására szolgáló értékrésszel) plusz az értéktöbblettel, amelyet a tőkés — egyszerű újratermelés esetén és egyébként változatlan körülmények kozott — egyéni fogyasztásának eszkozeiben realizálhat; ha továbbá figyelembe veszszük azt, hogy A. Smith osszekeveri az értékalkotó munkát, amely munkaerő kifejtése és a használati értéket alkotó munkát, amely hasznos, célszerű formában történő munkaerőkifejtés — akkor az egész elgondolás a következőben foglalható ossze: Minden áru értékét a munka termeli; tehát az évi munka termékének értékét, vagyis az évi társadalmi árutermék értékét is. Mivel azonban minden munka feloldódik 1. szükséges munkaidőben, amely alatt a munkás csak a munkaereje megvásárlására előlegezett tőke egyenértékét termeli újra, és 2. többletmunkában, amelynek révén a tőkésnek értéktöbbletet, vagyis olyan értéket ad, amelyért az nem fizet egyenértéket, ezért minden áruérték csak ebben a két különböző alkotórészben oldódhat fel, tehát végső soron mint munkabér a munkásosztály és mint értéktöbblet a tőkésosztály jövedelmét alkotja. Ami azonban az állandó tőkeértéket, azaz az évi termék termelésében elfogyasztott termelési eszközök értékét illeti, azt ugyan nem lehet megmondani (azon a frázison kívül, hogy a tőkés az áruja eladásakor felszámítja ezt a vevőnek), hogy ez az érték hogyan kerül bele az új termék értékébe, de végső soron — ultimately —, mivel maguk a termelési eszkozok is a munka termékei, ez az értékrész sem állhat másból, mint a változó tőke egyenértékéből és értéktöbbletből; szükséges munka és többletmunka termékéből. Bár e termelési eszkozok értéke alkalmazójuk kezében tőkeértékként működik, ez nem szól azellen, hogy „eredetileg", és ha nyomon követjük, más ember kezében — noha korábban — ugyanarra a két értékrészre, tehát két különböző jovedelemforrásra oszlott.

Ebből annyi igaz, hogy a társadalmi tőke — azaz az egyéni tőkék összessége — mozgásában a dolog másképp jelenik meg, mint az egyes tőkék számára külön-külon, tehát mint az egyes tőkések szempontjából. Az egyes tőkés számára az áruérték 1. egy állandó (Smith szavai szerint negyedik) elemben, valamint 2. a munkabér és az értéktöbb-

let, illetve a munkabér, a profit és a földjáradék összegében oldódik fel. Társadalmi szempontból viszont Smith negyedik eleme, az állandó tőkeérték, eltűnik.

5. Összefoglalás

Az az ízetlen megállapítás, hogy a három jövedelem: munkabér, profit, földjáradék, az áruérték három „alkotórésze", A. Smith-nél abból a kézenfekvőbb tételből fakad, hogy az áruérték e három alkotórészben oldódik fel (resolves itself). Ez is helytelen, még akkor is, ha feltételezzük, hogy az áruérték csak az elhasznált munkaerő egyenértékére és a munkaerő által alkotott értéktöbbletre osztható. De a tévedés itt is mélyebb, helyes alapon nyugszik. A tőkés termelés azon alapul, hogy a produktív munkás saját munkaerejét mint árját eladja a tőkésnek, akinek kezében ez aztán csak mint termelőtőkéje egyik eleme működik. Ez a forgalomhoz tartozó művelet — a munkaerő eladása és vétele — nemcsak bevezeti a termelési folyamatot, hanem implicite [már ezáltal] meghatározza sajátos jellegét. A használati érték, sőt az áru termelése (mert ezt független produktív munka is végezheti) itt csak eszköz abszolút és relatív értéktöbblet termelésére a tőkés számára. Ezért a termelési folyamat elemzésénél láttuk, hogy az abszolút és relatív értéktöbblet termelése határozza meg 1. a napi munkafolyamat tartamát, 2. a tőkés termelési folyamat egész társadalmi és technikai alakulását. A tőkés termelési folyamatban létrejön a különbség az érték (az állandó tőkeérték) puszta fenntartása, az előlegezett érték (a munkaerő egyenértéke) valóságos újratermelése és az értéktöbblet, azaz olyan érték termelése között, amelyért a tőkés sem előzetesen nem előlegezett, sem post festum [utólag] nem előlegez semmiféle egyenértéket.

Az értéktöbblet — tehát a tőkés által előlegezett érték egyenértékén felüli fölös érték — elsajátítását ugyan a munkaerő vétele és eladása vezeti be, de az elsajátítás a termelési folyamatban megy végbe és az utóbbiak lényeges mozzanata.

A munkaerő vétele és eladása viszont, ez a bevezető művelet, amely a forgalom területéhez tartozik, a termelési *elemeknek* a társadalmi *termékek* elosztását megelőző és ennek előfeltételét alkotó elosztásán alapul, mégpedig a munkaerőnek mint a munkás árujának elválasztásán a nemdolgozók tulajdonában levő termelési eszközöktől.

Ugyanakkor azonban az értéktöbbletnek ez az elsajátítása, vagyis az értéktermelésnek előlegezett érték újratermelésére és nem egyenértéket pótló új érték (értéktöbblet) termelésére való szétválása mit sem változtat az érték szubsztanciáján és az értéktermelés természetén. Az érték szubsztanciája továbbra is csak kifejtett munkaerő — munka,

függetlenül e munka sajátos hasznos jellegétől —, és az értéktermelés nem egyéb, mint e kifejtés folyamata. Így például a jobbágy hat napon át munkaerőt fejt ki, hat napon át dolgozik, s e kifejtés mint olyan szempontjából egyremegy, hogy e hat munkanap közül mondjuk háromban a saját földjén magának, a másik háromban pedig földesura földjén, neki dolgozik. A magának végzett önkéntes munka és az urának végzett kényszermunka egyaránt munka; ha mint munkát az általa alkotott értékek vagy akár hasznos termékek szempontjából tekintjük, a jobbágy hatnapos munkájában nincs különbség. A különbség csak azokra a különböző viszonyokra vonatkozik, amelyek a hatnapos munkaidő két részében munkaereje kifejtésére indítják. Ugyanígy áll a dolog a bérmunkás szükséges munkájával és többletmunkájával.

A termelési folyamat az áruban végződik. Az a körülmény, hogy előállítására munkaerőt fordítottak, most úgy jelenik meg, mint az áru dologi tulajdonsága, az a tulajdonsága, hogy értéke van; ennek az értéknek a nagyságát a kifejtett munka nagysága méri; az áruérték már nem oldódik fel másban és nem áll másból. Ha egy meghatározott nagyságú egyenest húztam, akkor először is bizonyos tőlem független szabályok (törvények) szerint történő rajzolással egy egyenest „állítottam elő" (igaz, csak képletesen, amit előre tudok). Ha ezt az egyenest három szakaszra osztom (amelyek ismét egy bizonyos feladatnak felelhetnek meg), e három darab mindegyike továbbra is egyenes marad és az egész egyenes, amelynek ezek részei, e felosztás révén nem oldódik fel az egyenestől különböző valamiben, például valamilyen görbében. Ugyanígy az adott nagyságú egyenest nem oszthatom fel úgy, hogy e részek összege nagyobb legyen az osztatlan egyenesnél; tehát az osztatlan egyenes nagyságát szintén nem a részegyenesek tetszőlegesen meghatározott nagysága határozza meg. Ellenkezőleg, az utóbbiak viszonylagos nagyságát eleve határok közé szorítja annak az egyenesnek a nagysága, amelynek részei.

A tőkés által előállított áru e tekintetben semmiben sem különbözik az önálló munkás, a dolgozók közösségei vagy a rabszolgák által előállított áruktól. De az általunk vizsgált esetben az egész munkatermék, valamint annak egész értéke a tőkésé. Mint minden más termelőnek, neki is az árut először eladás révén pénzzé kell változtatnia, hogy azzal tovább manipulálhasson; át kell változtatnia az általános egyenérték formájába. —

Vizsgáljuk meg az áruterméket, mielőtt pénzzé változtatják. Az áru teljesen a tőkésé. Másrészt mint hasznos munkatermék — mint használati érték — teljesen az elmúlt munkafolyamat terméke; értékével viszont nem így áll a dolog. Ennek az értéknek egy része csak az áru termelésében elhasznált termelési eszközöknek új formában ismét

megjelenő értéke; ezt az értéket nem a szóban forgó áru termelési folyamata során termelték; mert a termelési eszközöknek ez az értéke megvolt e termelési folyamat előtt, függetlenül tőle: a termelési eszközök ennek az értéknek a hordozóiként léptek be ebbe a folyamatba; csak az érték megjelenési formája újult meg és változott meg. Az áruértéknek ez a része a tőkés számára egyenérték előlegezett állandó tőkeértékének az árutermelés során elfogyasztott részéért. Előzőleg termelési eszközök formájában létezett; most az újonnan termelt áru értékének az alkotórésze. Mihelyt az utóbbit pénzzé változtatták, a most pénzben meglevő értéket ismét át kell változtatni termelési eszközökké, tehát a termelési folyamat és az ebben betöltött funkciója által meghatározott eredeti formájává. Egy áru értékjellegén nem változtat ennek az értéknek tőkefunkciója. —

Az áru értékének második része a bérmunkás által a tőkésnek eladott munkaerő értéke. Akárcsak a termelési eszközök értéke, ez is függetlenül nyer meghatározást a termelési folyamattól, amelybe a munkaerőnek be kell lépnie, és egy forgalmi műveletben, a munkaerő vételében és eladásában rögzítik, mielőtt a munkaerő a termelési folyamatba belépne. Funkciója — munkaereje kifejtése — révén a bérmunkás olyan áruértéket termel, amely egyenlő a munkaerejének használatáért a tőkés által fizetendő értékkel. A munkás ezt az értéket áruban adja oda a tőkésnek, ez pedig ugyanezt pénzben fizeti a munkásnak. Az a körülmény, hogy az áruértéknek ez a része a tőkés számára csak munkabérre előlegezendő változó tőkéje egyenértéke, nem változtat azon, hogy ez az értékrész a termelési folyamat során újonnan alkotott áruérték, amely nem áll másból, mint amiből az értéktöbblet — mégpedig munkaerő múltbeli kifejtéséből. Ugyanígy nem érinti ezt a tényt az sem, hogy a munkaerőnek a tőkés által bér formájában kifizetett értéke a munkás számára jövedelem formáját ölti, s hogy ezáltal nemcsak a munkaerő termelődik állandóan újra, hanem a bérmunkások osztálya is, s ezzel az egész tőkés termelés alapja.

E két értékrész összege azonban még nem az egész áruérték. A kettő fölött van egy többlet: az értéktöbblet. Ez is, akárcsak a munkabérre előlegezett változó tőkét pótló értékrész, a termelési folyamat során a munkás által újonnan alkotott érték — megalvadt munka. Csak annyi a különbség, hogy az egész termék tulajdonosának, a tőkésnek, nem kerül semmibe. Ez utóbbi körülmény valóban lehetővé teszi, hogy a tőkés mint jövedelmet teljesen elfogyassza, ha egyes részeiről nem kell más részesedők javára lemondania — mint a földjáradékról a földtulajdonos javára, amely esetben ezek a részek ilyen kívülálló személyek jövedelmét alkotják. Éppen ez a körülmény indította tőkésünket arra, hogy egyáltalában árutermeléssel foglalkozzék. De

sem a tőkés eredeti üdvös szándéka, hogy értéktöbbletet kaparintson meg, sem az értéktöbbletnek a tőkés által és mások által jövedelemként való utólagos elköltése nem érinti az értéktöbbletet mint olyant. Mindez nem változtat azon, hogy az értéktöbblet megalvadt megnemfizetett munka, és ugyancsak nem változtat nagyságán, amelyet egészen más feltételek határoznak meg.

Ha azonban A. Smith már az áruérték vizsgálatánál azzal akart foglalkozni, s ezt meg is teszi, hogy ennek különböző részei milyen szerepet játszanak az újratermelési összfolyamatban, akkor világos, hogy ha bizonyos részek jövedelemként működnek, mások épp oly állandóan tőkeként szerepelnek — és ennélfogva saját logikája szerint ez utóbbiakat is olyan részeknek kellett volna neveznie, amelyekből az áruérték összetevődik vagy amelyekben feloldódik.

A. Smith az árutermelést azonosítja a tőkés árutermeléssel; a termelési eszközök szerinte eleve „tőke", a munka eleve bérmunka és ezért „a hasznos és produktív munkások száma mindenütt . . . arányos a foglalkoztatásukhoz felhasznált tőkével" (to the quantity of the capital stock which is employed in setting them to work. Uo. Bevezetés 12. old.). Egyszóval a munkafolyamat különböző — tárgyi és személyi — tényezői eleve a tőkés termelési korszak jelmezeiben jelennek meg. Az áruérték elemzése ezért közvetlenül egybeesik annak tisztázásával, hogy ez az érték mennyiben egyrészt puszta egyenértéke a kiadott tőkének, és másrészt mennyiben „szabad" — vagyis nem előlegezett tőkeértéket pótló — érték, tehát értéktöbblet. Ily módon az áruértéknek ebből a szempontból összehasonlított darabjai észrevétlenül átváltoznak az áruérték önálló „alkotórészeivé" és végül „minden érték forrásaivá". További következmény, hogy az áruérték különböző fajta jövedelmekből tevődik össze, vagy azokban „oldódik fel", úgyhogy nem a jövedelmek állnak áruértékből, hanem az áruérték „jövedelmekből". De mint ahogy az áruérték mint áruérték, vagy a pénz mint pénz természetén nem változtat, hogy tőkeértékként működik, úgy az áruérték természetén az sem változtat, hogy később ennek vagy annak a jövedelmeként szerepel. A. Smith-nek olyan áruval van dolga, amely eleve árutőke (tehát a termelésében elfogyasztott tőkeértéken kívül értéktöbbletet rejt magában), vagyis tőkés módon termelt áru, a tőkés termelési folyamat eredménye. Előbb tehát elemeznie kellett volna ezt a folyamatot, következésképpen az abban foglalt értékesítési és értékképző folyamatot is. Minthogy a tőkés termelési folyamat előfeltétele viszont az áruforgalom, ezért e folyamat tárgyalása megköveteli az áru előzetes és tőle független elemzését is. Még amikor A. Smith futólag „ezoterikusan" rátapint a lényegre, akkor is mindig csak az áru, azaz az árutőke elemzése alkalmából veszi tekintetbe az értéktermelést.

III. A későbbi közgazdászok[41]

Ricardo majdnem szó szerint ismétli A. Smith elméletét: „Egyet kell értenünk azzal, hogy egy ország összes termékeit elfogyasztják, de a lehető legnagyobb különbség, hogy olyanok fogyasztják el, akik valamilyen más értéket termelnek újra, vagy olyanok, akik ezt nem teszik. Ha azt mondjuk, hogy jövedelmet takarítanak meg és ezt a tőkéhez csatolják, akkor ezen azt értjük, hogy a jövedelem tőkéhez csatolt részét produktív munkások fogyasztják el, nem pedig improduktív munkások" („Principles etc." 163. old.).

Valójában Ricardo teljesen elfogadta A. Smith elméletét arról, hogy az áruk ára feloldódik munkabérben és értéktöbbletben (vagyis változó tőkében és értéktöbbletben). Vele folytatott vitája 1. az értéktöbblet alkotórészei körül forog: a földjáradékot mint az értéktöbblet szükségszerű elemét kiküszöböli; 2. Ricardo az áru árát *felbontja* a szóban forgó alkotórészekre. Nála tehát az elsődleges az értéknagyság. Az alkotórészek összegét adott nagyságként feltételezi, ebből indul ki, nem úgy mint A. Smith, aki szemben saját mélyebb meglátásával, gyakran fordítva, az áru értéknagyságát post festum [utólag] az alkotórészek összeadása útján állapítja meg.

Ramsay Ricardóval szemben megjegyzi: „Ricardo megfeledkezik arról, hogy az egész termék nemcsak munkabér és profit között oszlik meg, hanem egy rész szükséges az állótőke pótlására is" („An Essay on the Distribution of Wealth". Edinburgh 1836. 174. old.). Ramsay állótőkén azt érti, amit én állandó tőkén: „Az állótőke olyan formában van, amelyben hozzájárul ugyan a munkában levő áru előállításához, de nem járul hozzá a munkások eltartásához" (59. old.).

A. Smith vonakodott levonni a szükségszerű következtetést abból, hogy az áruértéket, tehát a társadalom évi termékének értékét is munkabérben és értéktöbbletben, vagyis pusztán jövedelemben oldotta fel: azt a következtetést, hogy ezek szerint az egész évi terméket el lehet fogyasztani. A képtelen következtetéseket sohasem az eredeti gondolkodók vonják le. Ezt átengedik a Say-knek és MacCulloc-oknak.

Say valóban eléggé könnyedén intézi el a dolgot. Ami az egyik embernek tőkeelőleg, az a másiknak jövedelem és nettótermék, vagy az volt; a bruttó- és a nettótermék közti különbség tisztán szubjektív, és „ily módon valamennyi termék összértéke a társadalomban mint jövedelem kerül elosztásra" (*Say:* „Traité d'économie politique". 1817. II. 64. old.). „Minden termék összértéke a földbirtoko-

[41] Innen a fejezet végéig pótlás a II. kéziratból.

sok, a tőkések és az iparűzők profitjaiból tevődik össze" (a munkabér itt mint profits des industrieux [az iparűzők profitjai] szerepel!), „akik előállításában közreműködtek. Ebből következik, hogy a társadalom jövedelme egyenlő a *termelt bruttó értékkel*, nem pedig, mint a közgazdászok szektája" (a fiziokraták) „gondolták, csak a föld nettótermékével" (63. old.).

Say-nek ezt a felfedezését többek között Proudhon is magáévá tette.

Storch elvben ugyancsak elfogadja A. Smith tantételét, de látja, hogy annak Say-féle alkalmazása nem tartható. „Ha valaki elismeri, hogy egy nemzet jövedelme a nemzet bruttótermékével egyenlő, azaz nem kell belőle tőkét" (értsd: állandó tőkét) „levonni, akkor azt is el kell ismernie, hogy ez a nemzet improduktív módon elfogyaszthatja évi termékének egész értékét, anélkül hogy ezáltal jövőbeli jövedelme a legcsekélyebb mértékben is csorbát szenvedne . . . Azokat a termékeket, amelyek egy nemzet" (állandó) „tőkéjét alkotják, nem lehet elfogyasztani" *(Storch:* „Considérations sur la nature du revenu national". Párizs 1824. 147, 150. old.).

Azt azonban, hogy ennek az állandó tőkerésznek a létezése hogyan egyeztethető össze az árnak általa elfogadott Smith-féle elemzésével, amely szerint az áruérték csak munkabérből és értéktöbbletből áll, de nem tartalmaz állandó tőkerészt, Storch elfelejtette megmondani. Számára csak Say révén válik világossá, hogy ez az árelemzés képtelen eredményekhez vezet, s utolsó szava e tárgyban így hangzik: „lehetetlen a szükséges árat legegyszerűbb elemeiben feloldani" *(Storch:* „Cours d'économie politique." Pétervár 1815. 2. 141. old.).

Sismondi, aki különösen a tőke és a jövedelem viszonyával kíván foglalkozni és valóban e viszony sajátos felfogását teszi „Nouveaux Principes" című műve differentia specificá-jává [megkülönböztető jegyévé], *egyetlen* tudományos értékű szót sem ejtett, egy mákszemnyivel sem járult hozzá a probléma tisztázásához.

Barton, Ramsay és Cherbuliez megkísérlik, hogy túlmenjenek Smith felfogásán. Kudarcot vallanak, mert a problémát eleve egyoldalúan közelítik meg, az állandó és a változó tőkeérték különbségét nem választják világosan el az álló- és a forgótőke közötti különbségtől.

John Stuart Mill is megismétli szokott fontoskodásával azt a tantételt, amelyet A. Smith hagyott örökül utódaira.

Eredmény: Smith gondolatzavara mind a mai napig tovább él és dogmája ortodox hittétele a politikai gazdaságtannak.

Huszadik fejezet

EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS

I. A kérdés feltevése

Ha a társadalmi tőke évi funkcióját[42] — tehát az össztőke funkcióját, amelynek az egyéni tőkék csak töredékei, mozgásuk pedig egyrészt egyéni mozgás, másrészt egyúttal szerves tagja az össztőke mozgásának — eredményében vizsgáljuk, vagyis a társadalom által az év folyamán előállított áruterméket vesszük szemügyre, akkor ki kell tűnnie, hogyan megy végbe a társadalmi tőke újratermelési folyamata, milyen vonások különböztetik meg ezt az újratermelési folyamatot az egyes tőke újratermelési folyamatától, és mely vonásai közösek a kettőnek. Az évi termék tartalmazza a társadalmi terméknek mind a tőkét pótló részeit — a társadalmi ⟨termelést, valamint⟩ újratermelést —, mind a fogyasztási alapba kerülő részeket, amelyeket a munkások és a tőkések elfogyasztanak, vagyis magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást. Az újratermelés magában foglalja ⟨mind az áruvilág újratermelését, mind⟩ a tőkésosztály és a munkásosztály újratermelését (azaz fenntartását), tehát az egész termelési folyamat tőkés jellegének újratermelését is.

Nyilvánvalóan az $\acute{A}' - \begin{cases} P - \acute{A} \ldots T \ldots \acute{A}' \\ \\ p - \acute{a} \end{cases}$ forgalmi

figurát kell elemeznünk, márpedig ebben a fogyasztás szükségképpen szerepet játszik; mert az $\acute{A}' = \acute{A} + \acute{a}$ kiindulópont, az árutőke, tartalmazza mind az állandó és a változó tőkeértéket, mind az értéktöbbletet. Mozgása tehát felöleli mind az egyéni fogyasztást, mind a termelő fogyasztást. A $P - \acute{A} \ldots T \ldots \acute{A}' - P'$ és a $T \ldots \acute{A}' - P' - \acute{A} \ldots T$ körforgásokban a kiinduló- és végpont a *tőke* mozgása: amely magában foglalja ugyan a fogyasztást is, mert az árut, a terméket el kell adni. Ha azonban ezt megtörténtnek tételezzük fel, akkor az egyes tőke mozgása szempontjából mellékes, hogy ezzel az áruval a továbbiakban mi történik. Az $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ mozgásnál viszont a társadalmi újratermelés feltételei éppen onnan ismerhetők fel, hogy ki kell mutatni, mi történik az $\acute{A}'$ össztermék egyes értékrészeivel. Az újratermelési összfolyamat itt éppúgy magában foglalja a forgalom által

[42] A II. kéziratból.

közvetített fogyasztási folyamatot, mint magát a tőke újratermelési folyamatát.

Mostani célkitűzésünk megkívánja, hogy az újratermelési folyamatot *Á'* egyes alkotórészeinek mind értékbeni, mind természetbeni pótlása szempontjából vizsgáljuk. Most már nem elégedhetünk meg, mint az egyes tőke termékértékének elemzésénél, azzal a *feltevéssel*, hogy az egyes tőkés tőkéje alkotórészeit áruterméke eladása útján először átváltoztathatja pénzzé, s azután a termelési elemeknek az árupiacon történő újramegvásárlása útján visszaváltoztathatja termelőtőkévé. Ezek a termelési elemek, ha tárgyi természetűek, éppúgy alkotórészei a társadalmi tőkének, mint az egyéni késztermék, amely velük kicserélődik és általuk pótlódik. Másrészt a társadalmi árutermék ama részének mozgása, amelyet a munkás a munkabérének, a tőkés pedig az értéktöbbletnek az elköltése alkalmával elfogyaszt, nemcsak szerves tagja az össztermék mozgásának, hanem összefonódik az egyéni tőkék mozgásával s ezért lefolyását nem lehet úgy megmagyarázni, hogy egyszerűen feltételezzük.

A közvetlenül előttünk álló kérdés a következő: Hogyan pótolják a termelésben elfogyasztott *tőkét* értéke szerint ⟨és természetbeni formájában⟩ az évi termékből, és e pótlás mozgása hogyan fonódik össze az értéktöbbletnek a tőkések és a munkabérnek a munkások által történő elfogyasztásával? Egyelőre tehát az egyszerű újratermelésről van szó. Feltételezzük továbbá nemcsak azt, hogy a termékek értékükön cserélődnek, hanem azt is, hogy a termelőtőke alkotórészeiben nem megy végbe értékforradalom. Egyébként ha az árak eltérnek az értékektől, ez nem lehet befolyással a társadalmi tőke mozgására. Egészében véve továbbra is ugyanolyan termékmennyiségek cserélődnének ki, noha az egyes tőkések ebben olyan értékarányok szerint vennének részt, amelyek már nem felelnének meg pontosan előlegeiknek és az egyes tőkések által külön-külön termelt értéktöbblettömegeknek. Ami azonban az értékforradalmakat illeti, ezek nem változtatják meg az évi össztermék értékalkotórészeinek arányait, ha általánosak és egyenletesen oszlanak el. Ha viszont részlegesek és nem oszlanak el arányosan, zavarokat okoznak, amelyek, *először*, mint ilyenek csak akkor érthetők meg, ha változatlan értékviszonyoktól való *eltérésnek* tekintjük őket; *másodszor* azonban, ha be van bizonyítva az a törvény, hogy az évi termék értékének egyik része állandó, másik része pedig változó tőkét pótol, akkor az állandó vagy a változó tőke értékében bekövetkező forradalom ezen a törvényen mit sem változtatna. Ez a forradalom csak az egyik vagy másik minőségben működő értékrészek viszonylagos nagyságát változtatná meg, mert az eredeti értékek helyébe más értékek lépnének.

Amíg a tőke értéktermelését és termékértékét úgy vizsgáltuk,

hogy egyéni tőkéről van szó, addig az árutermék természetbeni formája (például, hogy gépekből, gabonából vagy tükrökből áll-e) az elemzés szempontjából teljesen közömbös volt. Ez mindig csak példaként szolgált, és bármely tetszőleges termelési ág egyaránt alkalmas volt példának. Magával a közvetlen termelési folyamattal volt dolgunk, amely minden ponton valamely egyéni tőke folyamataként mutatkozik meg. Ha a tőke újratermelésével foglalkoztunk, elegendő volt feltételezni azt, hogy az árutermék tőkeértéket megtestesítő része a forgalom területén visszaváltozhat termelési elemeivé, tehát termelőtőkévé; továbbá elegendő volt az a feltevés, hogy a munkás és a tőkés megtalálják a piacon azokat az árukat, amelyekre a munkabért és az értéktöbbletet kiadják. A tárgyalásnak ez a csak formális módja a társadalmi össztőke és e tőke termékértéke vizsgálatánál már nem elegendő. A termékérték egy részének visszaváltoztatása tőkévé, másik részének bekerülése a tőkés- és a munkásosztály egyéni fogyasztásába olyan mozgást jelent, amely magában az össztőke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is, tehát feltétele nemcsak a társadalmi termék értékalkotórészeinek kölcsönös aránya, hanem e részek használati értéke, anyagi alakja is.

Az azonos méretekben végbemenő egyszerű újratermelés[43] absztrakciónak tűnik, mert egyrészt tőkés alapon furcsa feltevés, hogy semmiféle felhalmozás, vagyis bővített újratermelés nem történik, másrészt a viszonyok, amelyek között termelnek, az évek során nem maradnak teljesen azonosak (márpedig ezt tételezzük fel). Abból a feltevésből indulunk ki, hogy egy adott értékű társadalmi tőke a múlt évhez hasonlóan a folyó évben is ugyanannyi áruértéket ad és ugyanolyan mennyiségű szükségletet elégít ki, noha az áruk formái az újratermelési folyamatban változhatnak. Mégis, ha felhalmozás megy végbe, akkor az egyszerű újratermelés ennek mindig része, tehát önmagában is vizsgálható, és reális tényezője a felhalmozásnak. Az évi termék értéke csökkenhet, noha a használati értékek tömege változatlan; az érték azonos maradhat, noha a használati értékek tömege csökken; az újratermelt használati értékek értéke és tömege egyidejűleg csökkenhet. Mindez azt jelenti, hogy az újratermelés most vagy kedvezőbb, vagy rosszabb körülmények között megy végbe, mint azelőtt, s az utóbbi eset következménye nem teljes — hiányos — újratermelés lehet. De mindez az újratermelés különböző elemeinek csak mennyiségi oldalát érintheti, nem pedig azt a szerepet, amelyet ezek az elemek mint újratermelő tőke vagy mint újratermelt jövedelem az összfolyamatban játszanak.

[43] A VIII. kéziratból.

II. A társadalmi termelés két osztálya[44]

Az össztermék, tehát a társadalom össztermelése is két nagy osztályra tagozódik:

I. *Termelési eszközökre*, vagyis olyan árukra, amelyek formájuk révén bele kell hogy kerüljenek, vagy legalábbis belekerülhetnek a termelő fogyasztásba.

II. *Fogyasztási cikkekre*, vagyis olyan árukra, amelyek formájuk révén a tőkésosztály és a munkásosztály egyéni fogyasztásába kerülnek bele.

Mind az egyik, mind a másik ilyen osztályban az odatartozó valamennyi termelési ág együttesen egyetlen hatalmas termelési ágat alkot, az egyik csoport a termelési eszközök, a másik a fogyasztási cikkek ágát. A két termelési ágban külön-külön alkalmazott össztőke a társadalmi tőke egy-egy nagy osztályát alkotja.

Mindkét osztályban a tőke két alkotórészre oszlik:

1. *Változó tőkére.* Ez *értékét* tekintve az ebben a termelési ágban alkalmazott társadalmi munkaerő értékével, tehát az érte kifizetett munkabérek összegével egyenlő. Anyagát tekintve magából a működő munkaerőből, azaz a szóban forgó tőkeérték által mozgásba hozott eleven munkából áll.

2. *Állandó tőkére*, vagyis az ebben az ágban termelésre felhasznált összes termelési eszközök értékére. Ezek viszont ismét feloszlanak *állótőkére*: gépek, szerszámok, épületek, igásállatok stb.; és állandó *forgótőkére*: termelési anyagok, például nyers- és segédanyagok, félkészgyártmányok stb.

A két osztály mindegyikében a szóban forgó tőke segítségével előállított évi össztermék értéke feloszlik egy olyan értékrészre, amely a termelésben elfogyasztott és értékét tekintve a termékre csak átvitt c állandó tőkét jelenti, és az évi összmunka által hozzátett értékrészre. Ez az utóbbi ismét feloszlik az előlegezett v változó tőke pótlására és az ezen felüli többletre, amely az m értéktöbbletet alkotja. Akárcsak az egyes áruk értéke, az egyes osztályok évi össztermékének értéke is $c+v+m$-re oszlik.

A c értékrész, amely a termelésben *elhasznált* állandó tőkét képviseli, nem egyenlő a termelésben *alkalmazott* állandó tőke értékével. A termelési anyagokat ugyan teljesen elhasználták, értéküket tehát teljesen átvitték a termékre. Az alkalmazott *állótőkének* azonban csak egy részét használták el teljesen, tehát csak ennek a résznek az értékét vitték át a termékre. Az állótőke másik része (gépek, épületek stb.) továbbra is megvan és működik, noha az évi kopás következtében

[44] Lényegében a II. kéziratból. A séma a VIII. kéziratból.

csökkent értékben. Az állótőkének ezt a továbbműködő részét nemlétezőnek kell tekintenünk, amikor a termékértéket vizsgáljuk. A tőkeértéknek olyan része ez, amely az újonnan termelt áruérték mellett, tőle függetlenül van meg. Ez már az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál kitűnt (I. köt. 6. fej. [193.] old.). A tárgyalás ottani módjától azonban itt egyelőre el kell térnünk. Az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál láttuk, hogy az állótőkétől a kopás révén elvont érték átkerül a kopási idő alatt előállított árutermékre, függetlenül attól, hogy ez idő alatt a szóban forgó állótőke egy részét ebből az átvitt értékből pótolják-e természetben avagy sem. Itt viszont, a társadalmi össztermék és e termék értéke vizsgálatánál, legalábbis egyelőre kénytelenek vagyunk figyelmen kívül hagyni az állótőke kopása révén az év folyamán az évi termékre átvitt értékrészt, ha ezt az állótőkét az év folyamán természetben nem pótolták. Ezt a kérdést e fejezet egy későbbi szakaszában külön megtárgyaljuk majd.

Az egyszerű újratermelést a következő séma alapján vizsgáljuk, amelyben c = állandó tőke, v = változó tőke, m = értéktöbblet, és az értékesítési arány $\frac{m}{v} = 100\%$. A számok jelenthetnek millió márkát, frankot vagy font sterlinget.

I. Termelési eszközök termelése:

tőke ..... $4\,000_c + 1\,000_v = 5\,000$,
árutermék ... $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$,

ami termelési eszközökben van meg.

II. Fogyasztási cikkek termelése:

tőke ..... $2\,000_c + 500_v = 2\,500$,
árutermék .... $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$,

ami fogyasztási cikkekben van meg.

Összefoglalva, az évi összárutermék:

I. $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$ termelési eszköz,
II. $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$ fogyasztási cikk.

Összérték = 9 000 s ebből feltevésünk szerint a természetbeni formájában továbbműködő állótőke ki van zárva.

Ha mármost megvizsgáljuk azokat a csereműveleteket, amelyek az egyszerű újratermelés alapján — ahol tehát az egész értéktöbbletet improduktív módon fogyasztják el — szükségesek, s közben az ezeket

közvetítő pénzforgalmat egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor eleve három nagy jelentőségű támpontot kapunk.

1. Az 500_v-t, a II. osztály munkásainak munkabérét, és az 500_m-et, ugyanezen osztály tőkéseinek értéktöbbletét fogyasztási cikkekre kell kiadni. De értékük megvan abban az 1 000 értékű fogyasztási cikkben, amely a II. osztály tőkéseinek kezében az általuk előlegezett 500_v-t pótolja, továbbá az 500_m-et képviseli. A II. osztály munkabérét és értéktöbbletét tehát a II. osztályon belül ezen osztály termékeire váltják át. Ezzel az össztermékből eltűnik $(500_v + 500_m)$ II = 1 000 fogyasztási cikk.

2. Az I. osztály $1\,000_v + 1\,000_m$-jét ugyancsak fogyasztási cikkekre, vagyis a II. osztály termékére kell kiadni. Ki kell tehát cserélni a II. osztály termékéből még fennmaradó, vele egyenlő összegű $2\,000_c$ állandó tőkerészre. Ennek ellenében a II. osztály az I. osztálytól azonos összegű termelési eszközt kap, amelyben az I. osztály $(1\,000_v + 1\,000_m)$-jének értéke megtestesül. Ezzel a számításból kiesik 2 000 II_c és $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I.

3. Marad még 4 000 I_c. Ez olyan termelési eszközökből áll, amelyek csak az I. osztályban használhatók el, ezen osztály elhasznált állandó tőkéjének pótlására szolgálnak, s ezért éppúgy elintéződnek az I. osztály egyes tőkései közötti kölcsönös csere révén, mint az $(500_v + 500_m)$ II a II. osztály munkásai és tőkései közötti, illetve egyes tőkései közötti csere révén.

Egyelőre ennyit a későbbiek jobb megértéséhez.

III. A két osztály közötti csere: $I_{(v+m)}$ *átváltása* II_c*-re*[45]

Kezdjük a két osztály közötti nagy cserével. $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I — mely értékek termelőik kezén termelési eszközök természetbeni formájában vannak meg, kicserélődnek 2 000 II_c-re, olyan értékekre, amelyeknek természetbeni formája fogyasztási cikk. A II. osztály tőkései ezáltal 2 000 állandó tőkéjüket fogyasztási cikkek formájából ismét átváltoztatták fogyasztási cikkek előállítására alkalmas termelési eszközök formájába, olyan formába, amelyben ez a tőke ismét a munkafolyamat tényezőjeként szerepelhet és az értékesítési folyamatban állandó tőkeértékként működhet. Másrészt ezáltal az I. osztály munkaerejének egyenértéke (1 000 I_m) és az I. osztály tőkéseinek értéktöbblete (1 000 I_v) fogyasztási cikkekben realizálódott; mind a kettő termelési eszközökből átváltozott olyan természetbeni formába, amelyben mint jövedelem elfogyasztható.

[45] Innen ismét a VIII. kézirat.

Ez a kölcsönös átváltás azonban pénzforgalom révén valósul meg, amely ezt a folyamatot egyfelől közvetíti, másfelől megértését megnehezíti, de döntő fontosságú, mert a változó tőkerésznek mindig újra pénzformában kell fellépnie, pénztőkeként, amely pénzformából munkaerővé változik át. A változó tőkét valamennyi, a társadalom egész területén egyidejűleg egymás mellett működő termelési ágban pénzformában kell előlegezni, függetlenül attól, hogy e termelési ágak az I. vagy a II. osztályba tartoznak-e. A tőkés megveszi a munkaerőt mielőtt az a termelési folyamatba belépne, de csak a megállapodott időpontokban fizeti, miután kifejtése a használati értékek termelésében már megtörtént. Akárcsak a termék értékének többi része, az a rész is a tőkésé, amely csak a munkaerő fizetésére fordított pénz egyenértéke, tehát a változó tőkeértéket képviseli. Magában ebben az értékrészben a munkás már megadta a tőkésnek munkabére egyenértékét. A tőkés számára azonban árujának pénzzé való visszaváltoztatása, eladása állítja helyre változó tőkéjét mint pénztőkét, amelyet újra munkaerő vásárlására előlegezhet.

Az I. osztályban tehát az össztőkés 1 000 font sterlinget (a font sterlinggel csak azt kívánom jelezni, hogy ez *pénzformában* levő érték) $= 1\,000_v$-t fizetett a munkásoknak az I. termék, vagyis az általuk termelt termelési eszközök v részként már meglevő értékrésze fejében. A munkások ezért az 1 000 font sterlingért ugyanilyen értékű fogyasztási cikkeket vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, s ily módon a II. osztály állandó tőkéje felét pénzzé változtatják; a II. osztály tőkései viszont ezért az 1 000 font sterlingért 1 000 értékű termelési eszközt vásárolnak az I. osztály tőkéseitől; ezáltal az utóbbiak számára az $1\,000_v$ változó tőkeérték, amely termékük részeként termelési eszközök természetbeni formájában volt meg, ismét pénzzé változott át, s most az I. osztály tőkései kezében újra pénztőkeként működhet, amelyet munkaerővé, tehát a termelőtőke leglényegesebb elemévé változtatnak át. Ily módon e tőkések változó tőkéje pénzformában visszaáramlik hozzájuk, mert árutőkéjük egy részét realizálták.

Ami pedig azt a pénzt illeti, amely az I. árutőke m részének a II. állandó tőkerész másik fele ellenében történő cseréjéhez szükséges, ezt különböző módon előlegezhetik. A valóságban ez a forgalom mindkét kategória egyéni tőkéseinek számtalan vételét és eladását tartalmazza, de az ehhez szükséges pénznek minden körülmények között ezektől a tőkésektől kell származnia, mert a munkások által forgalomba hozott pénzzel már elszámoltunk. Hol a II. kategória tőkése vásárol termelési eszközöket a termelőtőkéje mellett meglevő pénztőkéjéből az I. kategória tőkéseitől, hol fordítva, az I. kategória tőkése vesz fogyasztási cikkeket a személyes elköltésre, nem pedig tőkekiadásra

szánt pénzalapjából a II. kategória tőkéseitől. Mint már fentebb az I. és II. szakaszban kimutattuk, fel kell tételeznünk, hogy a tőkés a termelőtőke mellett minden körülmények között rendelkezik bizonyos pénzkészletekkel, akár tőkeelőlegezésre, akár jövedelem elköltésére. Tegyük fel — az arány ebből a szempontból teljesen mellékes —, hogy a pénz egyik felét a II. osztály tőkései előlegezik állandó tőkéjüket pótló termelési eszközök vásárlására, a másik felét az I. osztály tőkései adják ki fogyasztásra. Akkor a II. osztály 500 font sterlinget előlegez, ezen az I. osztálytól termelési eszközöket vásárol, és ezáltal (az I. osztály munkásaitól származó előbbi 1 000 font sterlinggel együtt) állandó tőkéje $^3/_4$-ét természetben pótolta; az I. osztály az így kapott 500 font sterlingen fogyasztási cikkeket vesz a II. osztálytól, és ily módon árutőkéje *m*-ből álló részének felét illetően elvégezte az *á—p—á* forgalmat, tehát ezt a termékét fogyasztási alapban realizálta. E második művelet révén az 500 font sterling visszakerül a II. osztály kezébe, mint olyan pénztőke, amellyel termelőtőkéje mellett rendelkezik. Másrészt az I. osztály, árutőkéjének nála még termékként elfekvő *m* része felére alapozva — mielőtt ezt eladta volna —, előre 500 font sterlinget ad ki arra, hogy fogyasztási cikkeket vásároljon a II. osztálytól. Ugyanezzel az 500 font sterlinggel a II. osztály termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól, s ily módon egész állandó tőkéjét (1 000 + 500 + 500 = 2 000) természetben pótolta, az I. osztály pedig egész értéktöbbletét fogyasztási cikkekben realizálta. Összesen 4 000 font sterlingnyi áru cseréje bonyolódott volna le 2 000 font sterling pénzforgalommal, mely utóbbi csak azért ilyen nagy, mert úgy ábrázoltuk a folyamatot, mintha az évi össztermék néhány hatalmas adagban egyszerre került volna cserére. Itt csak az a fontos, hogy a II. osztály nem csupán fogyasztási cikkek formájában újratermelt állandó tőkéjét változtatta át ismét termelési eszközökké, hanem ezenkívül visszatért hozzá az az 500 font sterling is, amelyet termelési eszközök vásárlására előlegképpen forgalomba dobott; s hogy ugyanígy az I. osztálynak nemcsak az általa termelési eszközök formájában újratermelt változó tőkéje van meg ismét pénzformában, mint pénztőke, amely újra közvetlenül munkaerőre váltható át, hanem ezenkívül visszaáramlik hozzá az az 500 font sterling is, amelyet — mielőtt tőkéje értéktöbbletének felét eladta volna — előre fogyasztási cikkek vásárlására költött. Ez az 500 font sterling azonban nem a megtörtént elköltés folytán kerül vissza hozzá, hanem annak folytán, hogy utána eladja árutermékének azt a részét, amely a fele értéktöbbletét hordozza.

Mindkét esetben nemcsak a II. osztály állandó tőkéjét váltják át termékformából újra termelési eszközök természetbeni formájába,

hogy tőkeként működhessen; s ugyanígy nemcsak az I. osztály változó tőkerészét váltják át pénzformába, az itt előállított termelési eszközök értéktöbbletrészét pedig fogyasztásra alkalmas, jövedelemként elfogyasztható formába. Hanem ezenkívül a II. osztályhoz visszaáramlik az az 500 font sterling pénztőke, amelyet termelési eszközök vásárlására előlegezett, mielőtt az állandó tőke megfelelő, ezt kompenzáló értékrészét — amely fogyasztási cikkek formájában van meg — eladta volna; továbbá az I. osztályhoz visszaáramlik a fogyasztási cikkek vásárlására anticipando [előzetesen] kiadott 500 font sterling. Ha a II. osztályhoz visszaáramlik az áruterméke állandó részének számlájára előlegezett pénz, az I. osztályhoz pedig az áruterméke egyik értéktöbbletrészének számlájára előlegezett pénz, akkor ez csak azért következik be, mert a tőkések egyik osztálya a II. áruformában meglevő állandó tőkén kívül, a másik osztálya pedig az I. áruformában meglevő értéktöbbleten kívül még 500—500 font sterling pénzt dobott forgalomba. Végsősoron azáltal fizették ki egymást hiánytalanul, hogy megfelelő áruegyenértékeiket kicserélték. Az a pénz, amelyet áruik értékösszegén felül ennek az árucserének az eszközeként forgalomba dobtak, visszatér hozzájuk a forgalomból, olyan arányban, amilyenben a két osztály a forgalomba dobta. Egyik fél sem lett egy fillérrel sem gazdagabb. A II. osztálynak volt 2 000 állandó tőkéje fogyasztási cikkek formájában + 500 pénze; most van 2 000 értéke termelési eszközökben és 500 értéke pénzben, mint azelőtt; ugyanígy az I. osztálynak van 1 000 értéktöbblete (amely áruk, termelési eszközök helyett most fogyasztási alap formájában van meg) + 500 pénze, mint azelőtt. — Általános következtetés: Abból a pénzből, amelyet az ipari tőkések saját áruforgalmuk közvetítésére forgalomba dobnak, akár az áru állandó értékrészének, akár az árukban rejlő értéktöbbletnek — ha ezt jövedelemként adják ki — a számlájára, az illető tőkésekhez annyi tér vissza, amennyit a pénzforgalomra előlegeztek.

Ami az I. osztály változó tőkéjének pénzformába való visszaváltoztatását illeti, e változó tőke — miután munkabérre fordították — először abban az áruformában van meg az I. tőkések számára, amelyben a munkások megtermelték nekik. Ezek a tőkések a változó tőkét pénzben kifizették a munkásoknak, mint munkaerejük árát. Ennyiben megfizették árutermékük értékének azt a részét, amely ezzel a pénzben kiadott változó tőkével egyenlő. Ennek fejében viszont tulajdonosai is az árutermék e részének. A munkásosztály általuk alkalmazott része azonban nem vevője a saját maga termelte termelési eszközöknek; ezzel szemben vevője a II. osztály által termelt fogyasztási cikkeknek. A munkaerő fizetésekor pénzben előlegezett változó tőke tehát nem közvetlenül tér vissza az I. osztály tőkéseihez. A mun-

kások vásárlásai révén átmegy azoknak a tőkéseknek a kezébe, akik a munkások számára szükséges és egyáltalában hozzáférhető árukat termelik, tehát a II. tőkések kezébe, s csak azon a kerülő úton tér vissza az I. tőkésekhez, hogy a II. tőkések ezt a pénzt termelési eszközök vásárlására fordítják.

Ebből következik, hogy egyszerű újratermelés esetén az I. árutőke $v + m$ értékösszegének (tehát az I. egész áruterméke megfelelő hányadának is) egyenlőnek kell lennie a II. osztály egész áruterméké-nek ugyancsak bizonyos hányadaként elkülönülő II_c állandó tőkével; vagyis $I_{(v+m)} = II_c$.

IV. A II. osztályon belüli csere. Létfenntartási cikkek és luxuscikkek

A II. osztály áruterméké-nek értékéből meg kell még vizsgálnunk a $v + m$ alkotórészeket. Ennek a vizsgálatnak nincsen köze ahhoz a legfontosabb kérdéshez, amely itt bennünket foglalkoztat, ahhoz ugyanis, hogy minden egyes tőkés árutermék értékének $c + v + m$-re való felbontása érvényes-e — jóllehet különböző megjelenési formák által közvetítve — az évi össztermék értékére is. Ez a kérdés egyrészt azzal oldódik meg, hogy $I_{(v+m)}$ kicserélődik II_c-re, másrészt annak későbbre fenntartott vizsgálatával, hogyan termelődik újra I_c az I. osztály évi árutermékében. Mivel $II_{(v+m)}$ fogyasztási cikkek természetbeni formájában van meg, mivel a munkások a munkaerejük megfizetésére előlegezett változó tőkét nagyjában és egészében fogyasztási cikkekre kénytelenek költeni, és mivel az áruk m értékrészét — egyszerű újratermelés esetén — mint jövedelmet ténylegesen fogyasztási cikkekre adják ki, ezért prima facie [az első pillantásra] világos, hogy a II. osztály munkásai a II. osztály tőkéseitől kapott munkabérükkel saját termékük egy részét — amely rész megfelel a munkabérként kapott pénzérték nagyságának — vásárolják vissza. Ezáltal a II. tőkésosztály a munkaerő fizetésére előlegezett pénztőkéjét visszaváltoztatja pénzformába; ez ugyanaz, mintha a munkásokat puszta értékjegyekkel fizették volna ki. Mihelyt a munkások ezeket az értékjegyeket az általuk termelt és a tőkések tulajdonát képező árutermék egy részének megvásárlása útján realizálnák, az értékjegyek visszatérnének a tőkések kezébe. Csak az a különbség, hogy a jegy itt nemcsak képvisel értéket, hanem aranyban vagy ezüstben meg is testesíti. A pénzformában előlegezett változó tőkének ezt a fajta visszaáramlását ama folyamat révén, amelyben a munkásosztály mint vevő és a tőkésosztály mint eladó jelenik meg, később közelebbről megvizsgáljuk. Most azonban a változó tőkének ezzel a kiindulópontjára való visszaáramlásával kapcsolatban egy másik kérdést kell megtárgyalnunk.

Az évi árutermelés II. kategóriája a legkülönfélébb iparágakból áll, amelyek azonban — termékeik szempontjából — két nagy alosztályra oszthatók:

a) Fogyasztási cikkekre, amelyek a munkásosztály fogyasztásába kerülnek bele és — mivelhogy szükséges létfenntartási cikkek — a tőkésosztály fogyasztásának is részét alkotják (bár ebben az esetben minőségükben és értékükben gyakran különböznek a munkások létfenntartási cikkeitől). Vizsgálatunk céljára ezt az egész alosztályt a *szükséges* fogyasztási cikkek címszava alatt foglalhatjuk össze, amikor is teljesen mellékes, hogy egy olyan termék, mint például a dohány, fiziológiai szempontból szükséges fogyasztási cikk-e vagy sem; elegendő, hogy a szokás alapján az.

b) *Luxus* fogyasztási cikkekre, amelyek csak a tőkésosztály fogyasztásába kerülnek bele, tehát csak elköltésre kerülő értéktöbbletre cserélhetők, ez pedig sohasem válik a munkás osztályrészévé. Az első címszónál világos, hogy az alája tartozó árufajták termelésére előlegezett változó tőkének pénzformában közvetlenül vissza kell áramlania a II. tőkésosztálynak ahhoz a részéhez (tehát a II*a* tőkésekhez), amely e létfenntartási cikkeket termeli. E cikkeket ezek saját munkásaiknak adják el, a munkabérben kifizetett változó tőke erejéig. Ez a visszaáramlás a II. tőkésosztály szóban forgó egész *a* alosztálya szempontjából *közvetlen*, bármily számosak a résztvevő különböző iparágak tőkései közötti műveletek, amelyek révén a visszaáramló változó tőke pro rata [arányosan] eloszlik. Olyan forgalmi folyamatok ezek, amelyeknek forgalmi eszközét közvetlenül a munkások által kiadott pénz szolgáltatja. Másként áll azonban a dolog a II*b* alosztállyal. Itt az értéktermék szóban forgó része, $IIb_{(v+m)}$ teljes egészében luxuscikkek, azaz olyan cikkekek formájában van meg, amelyeket a munkásosztály éppoly kevéssé vásárolhat meg, mint a termelési eszközök formájában levő I_v áruértéket; noha ezeket a luxuscikkeket, akárcsak az említett termelési eszközöket, ezek a munkások termelték. Az a visszaáramlás tehát, amelynek folytán az ebben az alosztályban előlegezett változó tőke a tőkés termelőkhöz pénzformájában visszatér, nem lehet közvetlen, hanem közvetítettnek kell lennie, hasonlóan mint I_v esetében.

Tegyük fel például, akárcsak az előbbiekben, hogy az egész II. osztályban $v = 500$; $m = 500$, a változó tőke és a neki megfelelő értéktöbblet azonban a következőképpen oszlik meg:

a alosztály, létfenntartási cikkek: $v = 400$; $m = 400$; tehát szükséges fogyasztási cikkekből álló árutömeg $400_v + 400_m =$ $= 800$ értékben, vagyis
II*a* $(400_v + 400_m)$.

b alosztály: luxuscikkek $100_v + 100_m = 200$ értékben, vagyis II*b* ($100_v + 100_m$).

A II*b* munkásai munkaerejük fizetsége fejében 100 értékű pénzt, mondjuk 100 font sterlinget kaptak; ezen a II*a* tőkésektől 100 értékű fogyasztási cikket vásárolnak. E pénzen ezek a tőkések 100 értékű II*b* árut vásárolnak s ezáltal a II*b* tőkések változó tőkéje pénzformában visszaáramlik.

A II*a* tőkéseinek kezében már ismét megvan 400_v pénzformában, a saját munkásaikkal folytatott csere következtében; ezenkívül termékük értéktöbbletet megtestesítő részének egynegyedét átadták a II*b* munkásainak és ennek fejében II*b* (100_v) luxusárura tettek szert.

Ha mármost feltételezzük, hogy az elköltött jövedelem a II*a* és II*b* tőkéseknél egyforma arányban oszlik meg létfenntartási cikkekre és luxuscikkekre — például feltesszük, hogy mindkét csoport jövedelmének $^3/_5$-ét költi létfenntartási cikkekre és $^2/_5$-ét luxuscikkekre, akkor a II*a* alosztály tőkései 400_m értéktöbbletjövedelmük $^3/_5$-ét (tehát 240-et) saját termékeikre, létfenntartási cikkekre fordítják; $^2/_5$-ét (160-at) pedig luxuscikkekre. A II*b* alosztály tőkései 100_m értéktöbbletüket ugyanígy osztják el: $^3/_5 = 60$ létfenntartási cikkekre és $^2/_5 = 40$ luxuscikkekre: ez utóbbiakat saját alosztályukon belül termelik és cserélik.

Az a 160 luxuscikk, amelyet $(IIa)_m$ kap, a következőképpen áramlik a II*a* tőkésekhez: a (IIa) 400_m-ből, mint láttuk, 100-at létfenntartási cikkek formájában kicseréltek ugyanilyen értékű (II*b*)-re, amely luxuscikkekben van meg, további 60 létfenntartási cikket pedig (II*b*) 60_m luxuscikkre. A teljes számítás ekkor a következőképpen alakul:

$$IIa: 400_v + 400_m; \quad IIb: 100_v + 100_m.$$

1. A 400_v (*a*)-t elfogyasztják a II*a* munkásai, akik termékének (létfenntartási cikkeknek) részét alkotja; a munkások ezt a 400_v (*a*)-t saját osztályuk tőkés termelőitől veszik meg. Az utóbbiakhoz így visszakerül 400 font sterling pénz, visszaáramlik saját 400 értékű változó tőkéjük, amelyet munkásaiknak munkabérben kifizettek. Ezen újra munkaerőt vásárolhatnak.

2. A 400_m (*a*) egy része, amely a 100_v (*b*)-vel egyenlő, tehát az (*a*) értéktöbblet $^1/_4$-e, a következőképpen realizálódik luxuscikkekben: a (*b*) munkások saját (*b*) osztályuk tőkéseitől munkabérben 100 font sterlinget kaptak; ezzel megvásárolják *m* (*a*) $^1/_4$-ét, azaz olyan árukat vesznek, amelyek létfenntartási cikkek; az *a* alosztály tőkései ezen a pénzen ugyanilyen értékű luxuscikkeket = 100_v (*b*) vásárolnak, azaz megveszik az egész luxustermelés felét. A *b* tőkések így pénzformában visszakapják változó tőkéjüket és a munkaerő vásárlásának megúj-

tása útján ismét megkezdhetik újratermelésüket, mert a II. osztály teljes állandó tőkéjének pótlása $I_{(v+m)}$-nek II_c-re való cseréje révén már megtörtént. A luxuscikkeket előállító munkások tehát csak azért adhatják el újra munkaerejüket, mert saját termékünknek azt a részét, amelyet munkabérük egyenértékeként hoztak létre, a II*a* tőkések bevonják fogyasztási alapjukba és pénzzé változtatják. (Ugyanez áll a munkaerő eladására az I. osztályban; mert a II_c, amelyre az $I_{(v+m)}$ kicserélődik, luxuscikkekből is, létfenntartási cikkekből is áll, és $I_{(v+m)}$ révén mind a luxus-, mind a létfenntartási cikkek termelési eszközeit megújítják.)

3. Most rátérünk az *a* és *b* közötti cserére, amennyiben ez csak a két alosztály tőkései között megy végbe. Az eddigiek során elintéződött az *a* alosztály változó tőkéje (400_v) és értéktöbbletének egy része (100_m), továbbá a *b* alosztály változó tőkéje (100_v). Feltételeztük továbbá, hogy mindkét alosztályban a tőkések átlagosan jövedelmük $^2/_5$-ét költik luxusszükségletekre és $^3/_5$-ét létfenntartásukra. A luxuscélokra már kiadott 100-on felül tehát az egész *a* alosztály még 60-at, a *b* alosztály pedig arányosan ugyanannyit, azaz 40-et költ luxuscikkekre.

$(IIa)_m$ tehát úgy oszlik meg, hogy 240-et fordítanak létfenntartási cikkekre és 160-at luxuscikkekre $= 240+160 = 400_m$ (II*a*).

$(IIb)_m$ megoszlása: 60 jut létfenntartási cikkekre és 40 luxuscikkekre; $60+40 = 100_m$ (II*b*). Ez utóbbi 40-et ez az alosztály a saját termékéből fogyasztja el (értéktöbbletének $^2/_5$-e); a 60 létfenntartási cikkre oly módon tesz szert, hogy többlettermékéből 60-at kicserél 60_m (*a*)-ra.

Az eredmény tehát az egész II. tőkésosztály számára (ahol $v+m$ az *a* alosztályban létfenntartási cikkekben, a *b* alosztályban luxuscikkekben van meg) a következő:

II*a* $(400_v + 400_m)$ + II*b* $(100_v + 100_m) = 1\,000$; ez a mozgás révén így realizálódik: 500_v $(a + b)$ (realizálva 400_v (*a*)-ban és 100_m (*a*)-ban) + 500_m $(a + b)$ (realizálva 300_m (*a*)-ban + 100_v (*b*)-ben + + 100_m (*b*)-ben) = 1 000.

a és b számára külön-külön a realizálás így alakul:

$$a) \quad \frac{v}{400_v\,(a)} + \frac{m}{240_m\,(a) + 100_v\,(b) + 60_m\,(b)} = 800$$

$$b) \quad \frac{v}{100_m\,(a)} + \frac{m}{60_m\,(a) + 40_m\,(b)} \cdot \cdot \cdot \cdot \cdot = \frac{200}{1\,000}$$

Ha az egyszerűség kedvéért a változó és az állandó tőke között ugyanolyan arányt tételezünk fel (ami mellesleg egyáltalában nem

szükséges), akkor 400_v (*a*)-ra 1 600 állandó tőke, 100_v (*b*)-re pedig 400 állandó tőke jut, s ilyképpen a II. osztály az alábbi két alosztályra oszlik:

$$\text{II}a) \quad 1\,600_c + 400_v + 400_m = 2\,400$$
$$\text{II}b) \quad 400_c + 100_v + 100_m = 600$$

és összesen:

$$2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000.$$

Ennek megfelelően a 2 000 II_c fogyasztási cikkből, amelyet 2 000 $\text{I}_{(v+m)}$-re cserélnek, 1 600-at létfenntartási cikkek termelési eszközeire és 400-at luxuscikkek termelési eszközeire váltanak át.

A 2 000 $\text{I}_{(v+m)}$ tehát megoszlik ($800_v + 800_m$) I-re *a* számára = 1 600 termelési eszköz létfenntartási cikkek előállítására, és ($200_v + 200_m$) I-re *b* számára = 400 termelési eszköz luxuscikkek előállítására.

Nemcsak a tulajdonképpeni munkaeszközök, de a nyers- és segédanyagok stb. jelentékeny része is mindkét osztály számára azonos. Ami azonban az egész $\text{I}_{(v+m)}$ termék különböző értékrészeinek átváltását illeti, ez a megoszlás teljesen mellékes volna. Mind a fenti 800 I_v, mind a 200 I_v azáltal realizálódik, hogy a munkabért 1 000 II_c fogyasztási cikkre adják ki, tehát a munkabérre előlegezett pénztőke a visszaáramláskor arányosan oszlik el az I. osztály tőkései között, s ismét pénzben pótolja előlegezett változó tőkéjüket; másrészt, ami az 1 000 I_m realizálását illeti, a tőkések itt is arányosan (*m*-jük arányában) kapnak majd a II_c egész második feléből (= 1 000) 600 II*a* és 400 II*b* fogyasztási cikket; tehát azok, akik a II*a* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:

480-at ($^3/_5$) a 600_c (II*a*)-ból és 320-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = 800; akik viszont a II*b* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:

120-at a ($^3/_5$) 600_c (II*a*)-ból és 80-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = = 200. Összesen = 1 000.

Önkényes itt mind az I., mind a II. osztálynál a változó és az állandó tőke aránya, továbbá ennek az aránynak az azonossága az I-ben és a II-ben, valamint ezek alosztályaiban. Ezt az azonosságot itt csak az egyszerűség kedvéért tételeztük fel, s különböző arányok feltevése semmit sem változtatna a probléma feltételein és megoldásán. Az eredmény azonban, egyszerű újratermelés feltételezése esetén, okvetlenül a következő:

1. Az évi munkának termelési eszközök formájában létrehozott új értékterméke (mely $v + m$-re osztható) egyenlő az évi munka másik részével előállított termékérték állandó tőkeértékével (*c*-vel), amelyet fogyasztási cikkek formájában termeltek újra. Ha az előbbi kisebb

volna, mint II_c, akkor a II. osztály nem tudná állandó tőkéjét teljesen pótolni; ha nagyobb volna, haszontalan felesleg maradna fenn. Mindkét esetben megsértenék a feltevést: az egyszerű újratermelést.

2. A fogyasztási cikkek formájában újratermelt évi terméknél a pénzformában előlegezett v változó tőkét ennek az osztálynak a munkásai, amennyiben luxuscikkeket előállító munkások, a létfenntartási cikkeknek csak abban a részében realizálhatják, amely e cikkek tőkés termelői számára prima facie [első alakjában] értéktöbbletüket testesíti meg: tehát a luxustermelésben kiadott v egyenlő a létfenntartási cikkek formájában megtermelt m-nek megfelelő nagyságú értékrészével, tehát szükségképpen kisebb, mint ez az egész m — azaz mint $(IIa)_m$ —, és a luxuscikkek tőkés termelői csak azáltal kapják vissza előlegezett változó tőkéjüket pénzformában, hogy ez a v az m-nek ebben a részében realizálódik. Ez a jelenség teljesen hasonló az $I_{(v+m)}$-nek II_c-ben való realizálásához. A különbség csak annyi, hogy a második esetben a (IIb), a $(IIa)_m$ értékét tekintve vele egyenlő *részében* realizálódik. Ezek az arányok minőségileg az évi össztermék bármilyen elosztásánál érvényesek, ha az össztermék valóban belekerül a forgalom által közvetített évi újratermelés folyamatába. $I_{(v+m)}$ csak II_c-ben realizálódhat, mint ahogy II_c-t mint a termelőtőke alkatrészét csak e realizálás révén lehet megújítani; ugyanígy $(IIb)_v$ csak $(IIa)_m$ egy részében realizálódhat, és $(IIb)_v$ csak így változtatható ismét vissza pénztőkeformájába. Ez természetesen csak akkor igaz, ha mindez valóban magának az újratermelési folyamatnak az eredménye, ha tehát például a IIb tőkései nem szereznek hitel révén máshonnan pénztőkét v céljára. Mennyiségileg viszont az évi termék különböző részeinek átváltása csak a fenti arányokban történhet, ha a termelés méretei és értékviszonyai változatlanok maradnak, s ha ezeket a szigorú arányokat a külkereskedelem nem érinti.

Ha most valaki A. Smith módjára azt mondaná, hogy $I_{(v+m)}$ feloldódik II_c-ben, és II_c feloldódik $I_{(v+m)}$-ben, vagy, ahogy Smith többször és még] izetlenebbül mondani szokta, $I_{(v+m)}$ alkotórészei II_c árának (illetve értékének — value in exchange), II_c pedig $I_{(v+m)}$ értékének egész alkotórésze, akkor ehhez azt is hozzá lehetne és kellene tenni, hogy $(IIb)_v$ feloldódik $(IIa)_m$-ben, vagy $(IIa)_m$ feloldódik $(IIb)_v$-ben, vagy $(IIb)_v$ alkotórésze a IIa értéktöbbletének, és vice versa [megfordítva]: az értéktöbblet így feloldódna munkabérben, illetve változó tőkében, a változó tőke pedig egyik „alkotórésze" lenne az értéktöbbletnek. Ez az izetlenség A. Smith-nél annyiban valóban megtalálható, hogy nála a munkabért a létfenntartási cikkek értéke határozza meg, ez utóbbi áruértékek meghatározója viszont ismét a bennük rejlő munkabér (változó tőke) értéke és az értéktöbblet. Smith figyelmét annyira le-

kötötték azok a részek, amelyekre a munkanap értékterméke tőkés alapon felosztható — vagyis $v + m$ —, hogy tökéletesen megfeledkezik arról, hogy az egyszerű árucserénél teljesen mellékes, vajon a különböző természetbeni formában meglevő egyenértékek megfizetett vagy meg nem fizetett munkából állnak-e, mert termelésük mindkét esetben ugyanannyi munkába kerül; s hogy ugyancsak mellékes, vajon *A* áruja termelési eszköz és *B* áruja fogyasztási cikk-e, vajon az eladás után az egyik árunak tőkealkatrészként kell-e működnie, a másik viszont a fogyasztási alapba kerül bele és secundum Adam [Adam felfogása szerint] mint jövedelmet fogyasztják el. Az áru hogy s mint való felhasználása az egyes vevő által nem tartozik az árucserébe, a forgalom területére, és nem érinti az áru értékét. Ezen az sem változtat, hogy az évi társadalmi össztermék forgalmának elemzésénél figyelembe kell venni e termék különböző alkotórészeinek meghatározott rendeltetését, elfogyasztásuk mozzanatát.

$(IIb)_v$ fentebb megállapított átváltásánál $(IIa)_m$ egyenértékű részére, valamint a $(IIa)_m$ és $(IIb)_m$ között végbemenő további átváltásoknál semmiképpen sem tételeztük fel azt, hogy akár a II*a* és a II*b* egyes tőkései, akár a tőkéseknek ezek a csoportjai értéktöbbletüket ugyanolyan arányban osztják meg feltétlenül szükséges fogyasztási cikkekre és luxuscikkekre. Lehet, hogy az egyik többet ad ki erre, a másik pedig arra. Az egyszerű újratermelés talaján csak azt tételezzük fel, hogy egy akkora értékösszeg, amely az egész értéktöbblettel egyenlő, fogyasztási alapban realizálódik. A határok tehát adottak. Mindkét osztályon belül az egyik tőkés többet fogyaszthat *a*-ból, a másik *b*-ből; de ez kölcsönösen kiegyenlítődhet, úgyhogy a tőkések *a* és *b* osztálya mint egész a cikkek két csoportjából azonos arányban részesedhet. Az értékviszonyok azonban — az *a* és *b* termelők aránylagos részesedése a II. termék összértékében, tehát az ezeket a termékeket előállító termelési ágak bizonyos mennyiségi aránya is — minden konkrét esetben szükségképpen adottak; csak a példaképpen választott arány feltevésszerű; ha más arányt választunk, ez nem változtat a minőségi mozzanatokon; csak a mennyiségi meghatározások változnának. Ha azonban bármiféle ok folytán az *a* és *b* nagyságviszonya valóban megváltozik, akkor az egyszerű újratermelés feltételei is ennek megfelelően változnak.

Abból, hogy $(IIb)_v$ a $(IIa)_m$ egyenértékű részében realizálódik, következik, hogy amilyen arányban az évi termék luxusrésze nő, ahogyan tehát a luxustermelés a munkaerő mind nagyobb hányadát szívja fel, úgy feltételezi a $(IIb)_v$-ben előlegezett változó tőkék visszaváltoz-

tatása pénztőkévé, amely újból a változó tőke pénzformájaként működik, és ezzel együtt a munkásosztály II*b*-ben foglalkoztatott részének léte és újratermelése — szükséges fogyasztási cikkekkel való ellátása — egyre inkább a tőkésosztály pazarlását, a tőkésosztály értéktöbblete jelentékeny részének luxuscikkekre való átváltását.

Minden válság időlegesen csökkenti a luxuscikkek fogyasztását; lassítja, késlelteti, sőt részben meghiúsítja (II*b*)„ visszaváltoztatását pénztőkévé, s ezzel a luxuscikkeket előállító munkások egy részét az utcára dobja, miközben másfelől éppen ezáltal a szükséges fogyasztási cikkek eladását is megakasztja és csökkenti. Ugyanakkor elbocsátanak improduktív munkásokat is, akik szolgálataik fejében a tőkések luxuskiadásának egy részét kapták meg (ezek a munkások pro tanto [ennyiben] maguk is luxuscikkek) és akik erősen részt vettek a létfenntartási cikkek stb. fogyasztásában. Ellenkező a helyzet a fellendülés szakaszában és azon belül különösen a tomboló konjunktúra idején — amikor a pénz viszonylagos, árukban kifejezett értéke valóságos értékforradalom nélkül, más okokból is csökken, tehát az áruk ára értéküktől függetlenül emelkedik. Nemcsak a létfenntartási cikkek fogyasztása nő, hanem a munkásosztály (amelybe most az egész tartaléksereg aktívan belépett) időlegesen részt vesz a számára egyébként hozzáférhetetlen luxuscikkek, továbbá az olyanfajta szükséges fogyasztási cikkek fogyasztásában is, amelyek egyébként túlnyomórészt csak a tőkésosztály számára voltak „szükséges" fogyasztási cikkek. Ez viszont az árak emelkedését idézi elő.

Az a megállapítás, hogy a válságok oka a fizetőképes fogyasztás, vagyis a fizetőképes fogyasztók hiánya, tiszta tautológia. A tőkés rendszer csak fizető fogyasztást ismer, kivéve a koldusét vagy a „csirkefogóét". Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes vevőkre, tehát fogyasztókra (hiszen az árukat végső soron termelő vagy egyéni fogyasztásra vásárolják). Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság színét kölcsönözni, hogy kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt ki lehetne küszöbölni, ha nagyobb rész jutna neki, vagyis munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig éppen olyan szakasz készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik, és a munkásosztály realiter [valóban] jelentékenyebben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből. Ennek a szakasznak tehát — a józan és „egyszerű" (!) emberi ész e lovagjainak felfogása szerint — a válságot, éppen ellenkezőleg, el kellene odáznia. Úgylátszik tehát, a tőkés termelés az emberek jó vagy rossz szándékától független feltételeket foglal magában, amelyek a munkásosztálynak ezt a viszony-

lag kedvező helyzetét csak időlegesen teszik lehetővé, és akkor is mindig csak mint a válság előjelét[46].

Az előzőkben láttuk, hogy a szükséges fogyasztási cikkek és a luxuscikkek termelésének aránya feltételezte $II_{(v+m)}$ megoszlását IIa-ra és IIb-re — tehát II_c megoszlását $(IIa)_c$-re és $(IIb)_c$-re. Ez a megoszlás tehát a termelés jellegét és mennyiségi arányait gyökerükben érinti és lényeges meghatározó mozzanata a termelés egész alakulásának.

Az egyszerű újratermelés célja a dolog természeténél fogva a fogyasztás, noha itt is az értéktöbbletszerzés az egyes tőkések indítéka: de az értéktöbblet — bármekkora is viszonylagos nagysága — itt végeredményben csak arra hivatott, hogy a tőkések egyéni fogyasztását szolgálja.

Minthogy az egyszerű újratermelés része, mégpedig legjelentékenyebb része minden bővített újratermelésnek, ez az indíték a meggazdagodás indítéka mellett és vele szemben továbbra is megmarad. A valóságban a dolog bonyolultabb, mert a zsákmányban — a tőkés értéktöbbletében — társak (partners) is részesednek, s ezek úgy lépnek fel, mint a tőkéstől független fogyasztók.

V. *A cseremüveleteket közvetitő pénzforgalom*

Az eddig kifejtettek alapján a termelők különböző osztályai között a forgalom az alábbi séma szerint bonyolódott le.

1. Az I. és a II. osztály között:

$$\text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$$
$$\text{II. } \ldots\ldots\ldots\ldots 2\,000_c \ldots\ldots\ldots + 500_v + 500_m.$$

Tehát eddig $II_c = 2\,000$ forgalmával végeztünk, ezt átváltották I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-re.

Marad, minthogy a 4 000 I_c-t egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, $v+m$ forgalma a II. osztályon belül. A $II_{(v+m)}$ a IIa és IIb alosztályok között a következőképpen oszlik meg:

$$2.\ II.\ 500_v + 500_m = a\,(400_v + 400_m) + b\,(100_v + 100_m).$$

A 400_v (a) forgalma saját alosztályán belül megy végbe; az ezzel kifizetett munkások maguk termelte létfenntartási cikkeket vásárolnak érte munkáltatóiktól, a IIa tőkésektől.

[46] A Rodbertus-féle válságelmélet esetleges híveinek figyelmébe. — *E. F.*

Mivel mindkét alosztály tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-ét II*a* termékeire (létfenntartási cikkekre) és $^2/_5$-ét II*b* termékeire (luxuscikkekre) adják ki, ezért *a* értéktöbblet $^3/_5$-ét, tehát 240-et a II*a* alosztályon belül, *b* értéktöbblet (amelyet luxuscikkekben termeltek s ebben az alakban van meg) $^2/_5$-ét pedig a II*b* alosztályon belül fogyasztják el.

II*a* és II*b* között tehát még kicserélendő:

II*a* részéről: 160_m,
II*b* részéről: $100_v + 60_m$. Ezek egymással egyenlők. A II*b* munkásai 100 pénzbérükért 100 értékű létfenntartási cikket vásárolnak II*a*-tól. A II*b* tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-éért (60-ért) ugyancsak megveszik létfenntartási cikkeiket II*a*-tól. Ily módon II*a* tőkései megkapják azt a pénzt, amely szükséges ahhoz, hogy — fenti feltevésünk szerint — értéktöbbletük $^2/_5$-ét (160_m-et) II*b* által termelt luxuscikkekre adják ki (tehát 100_v-re, amely mint a kifizetett munkabért pótló termék van a II*b* tőkések kezében, és 60_m-re). Ennek sémája tehát a következő:

3. II*a*. $(400_v) + (240_m) + 160_m$

b..... $100_v + 60_m + (40_m)$,

ahol a zárójelbe tett tételek csak a saját alosztályukon belül forognak és kerülnek elfogyasztásra.

A változó tőkeként előlegezett pénztőke közvetlen visszaáramlása, amely csupán a létfenntartási cikkeket termelő II*a* alosztály tőkéseinél történik meg, csak sajátos feltételek által módosított megjelenése annak a már korábban említett általános törvénynek, hogy az áruforgalom normális lefolyása esetén az árutermelőkhöz visszatér az a pénz, amelyet a forgalomra előlegeznek. Ebből mellesleg az következik, hogy ha az árutermelő mögött egy pénztőkés áll, aki neki (az ipari tőkésnek) pénztőkét (mégpedig a szó szoros értelmében vett pénztőkét, tehát pénzformájú tőkeértéket) előlegez, akkor ez a pénz tulajdonképpen e pénztőkés zsebébe folyik vissza. Így bár a pénz többé-kevésbé mindenkinek a kezén keresztülmegy, a forgalomban levő pénz tömege mégis a bankok stb. formájában megszervezett és koncentrált pénztőke tulajdonosaié; s az a mód, ahogyan a tőkéseknek ez a csoportja előlegezi tőkéjét, megszabja, hogy e tőke végül is folyton visszatér hozzá pénzformában, noha ezt a folyamatot ismét közvetíti az ipari tőkének pénztőkévé való visszaváltozása.

Az áruforgalomhoz mindig két dolog kell: forgalomba dobott áruk és forgalomba dobott pénz. „A forgalmi folyamat... a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is ér véget a használati értékek hely-, illetve gazdacseréjével. A pénz nem tűnik el azért, mert egy áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig újra lecsapódik a forgalomnak

egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiürítettek" stb. (I. köt. 3. fej. [111. old.]).

Például a II_c és $I_{(v+m)}$ közötti forgalomnál feltételeztük, hogy e forgalomra a II. osztály 500 font sterlinget előlegez. Abban a megszámlálhatatlanul sok forgalmi folyamatban, amelyben a termelők nagy társadalmi csoportjai között lebonyolódó forgalom feloldódik, hol az egyik, hol a másik csoportból lép fel valaki először vevőként — tehát dob pénzt a forgalomba. Egyéni körülményektől függetlenül ez már abból is adódik, hogy az egyes árutőkék termelési periódusa, s ennélfogva megtérülése nem egyforma. A II. osztály tehát 500 font sterlingen ugyanilyen értékű termelési eszközt vásárol az I. osztálytól, az utóbbi viszont a II. osztálytól fogyasztási cikket vesz 500 font sterlingért; a pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz. A II. osztályt e visszaáramlás nem teszi gazdagabbá. Először 500 font sterling pénzt dobott forgalomba és ugyanilyen értékű árut vont el a forgalomból; később 500 font sterlingért árut ad el és ugyanilyen értékű pénzt húz ki a forgalomból. Az 500 font sterling tehát visszaáramlik. Valójában a II. osztály 500 font sterling pénzt és 500 font sterling árut = 1 000 font sterlinget dobott forgalomba, s a forgalomból 500 font sterling árut és 500 font sterling pénzt húz ki. A forgalomnak az 500 font sterling értékű I. áru és az 500 font sterling értékű II. áru cseréjének lebonyolításához csak 500 font sterling pénzre van szüksége; aki tehát a pénzt idegen áru vásárlására előlegezte, saját áruja eladásánál visszakapja. Ezért ha először az I. osztály vásárolt volna a II. osztálytól 500 font sterlingért árut és később 500 font sterlingért árut adott volna el neki, akkor az 500 font sterling nem a II., hanem az I. osztályhoz tért volna vissza.

Az I. osztályban a munkabérre kiadott pénz, azaz a pénzformában előlegezett változó tőke ebben a formában nem közvetlenül, hanem közvetve, kerülőúton tér vissza. A II. osztályban viszont az 500 font sterling munkabér közvetlenül áramlik vissza a munkásoktól a tőkésekhez, mint ahogy ez a visszatérés mindig közvetlen, ha a vétel és az eladás ugyanazon személyek között úgy ismétlődik, hogy ezek váltakozva mindig mint áruk vevői és eladói kerülnek szembe egymással. A II. osztály tőkései a munkaerőt pénzben kifizetik; ezáltal a munkaerőt bekebelezik tőkéjükbe, és csak e forgalmi művelet révén, amely számukra csupán pénztőke átváltoztatása termelőtőkévé, lépnek fel ipari tőkésként a munkásokkal mint bérmunkásaikkal szemben. Akkor azonban a munkás, aki először eladó, saját munkaereje eladója volt, másodszor mint vevő, mint pénztulajdonos kerül szembe a tőkéssel mint árueladóval; ezáltal a munkabérre kiadott pénz visszaáramlik a tőkéshez. Ha ezeknek az áruknak az eladása nem jár becsapással stb., hanem egyenértékeket cserélnek ki áru és pénz alakjában, akkor ez a

folyamat a tőkést nem teszi gazdagabbá. A munkásnak nem fizet kétszer, egyszer pénzben, aztán pedig áruban; pénze visszatér hozzá, mihelyt a munkás nála árura beváltja.

A változó tőkévé átváltoztatott pénztőke — tehát a munkabérre előlegezett pénz — azonban nagy szerepet játszik magában a pénzforgalomban, mert bármilyen különböző is a különböző iparágakban az egyes tőkék megtérülési periódusa, a máról holnapra élő munkásosztály nem adhat az ipari tőkéseknek hosszabb hitelt, s ezért egyidejűleg a társadalom számtalan különböző pontján kell változó tőkét előlegezni pénzben bizonyos rövid időközönként, például hetenként stb., viszonylag gyorsan ismétlődő időközökben (mennél rövidebb ez az időköz, viszonylag annál kisebb lehet a szóban forgó csatornán keresztül egyszerre forgalomba dobott teljes pénzösszeg). Minden tőkés termelést folytató országban az így előlegezett pénztőke a teljes pénzforgalom döntő hányada, annál is inkább, mert ugyanaz a pénz — mielőtt kiindulópontjához visszatér — a legkülönbözőbb csatornákon halad keresztül és számtalan egyéb ügylet forgalmi eszközének szerepét tölti be.

Vizsgáljuk meg most az $I_{(v+m)}$ és II_c közötti forgalmat egy másik szempontból.

Az I. osztály tőkései 1 000 font sterlinget előlegeznek munkabér fizetésére, ezen a munkások 1 000 font sterling értékű létfenntartási cikket vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, akik viszont ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vesznek az I. osztály tőkéseitől. Az utóbbiak változó tőkéje most pénzformában visszatért hozzájuk, miközben a II. osztály tőkései állandó tőkéjük felét árutőkéből termelőtőkévé változtatták vissza. A II. osztály tőkései további 500 font sterling pénzt előlegeznek, hogy termelési eszközöket vegyenek az I. osztálytól; az I. osztály tőkései a pénzt a II. osztály fogyasztási cikkeire adják ki; ez az 500 font sterling így visszaáramlik a II. osztály tőkéseihez; ezek újból előlegezik, hogy árukká változtatott állandó tőkéjük utolsó negyedét visszaváltoztassák e tőke termelő formájába. Ez a pénz ismét visszaáramlik az I. osztályhoz és a II. osztálynál újból ugyanilyen összegű fogyasztási cikkeket vásárol; ezzel az 500 font sterling visszaáramlik a II. osztályhoz; ennek tőkéseinél most megint megvan az 500 font sterling pénz és 2 000 font sterling állandó tőke, mely utóbbi azonban árutőkéből ismét átváltozott termelőtőkévé. Az 1 500 font sterling pénzzel 5 000 font sterling értékű árutömeg forgalmát bonyolították le; mégpedig: 1. az I. osztály tőkései 1 000 font sterlinget fizetnek munkásaiknak ugyanilyen értékű munkaerőért; 2. a munkások ugyanezzel az 1 000 font sterlinggel létfenntartási cikkeket vásárol-

nak a II. osztálytól; 3. a II. osztály ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vásárol az I. osztály tőkéseitől, akiknek 1 000 font sterling változó tőkéje ezáltal ismét pénzformát ölt; 4. a II. osztály 500 font sterlingen termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; 5. az I. osztály ugyanezzel az 500 font sterlinggel fogyasztási cikkeket vesz a II. osztálytól; 6. a II. osztály ugyanezzel az 500 font sterlinggel termelési eszközöket vásárol az I-től; 7. az I. osztály ugyanezzel az 500 font sterlinggel létfenntartási cikkeket vásárol a II. osztálytól. A II. osztály tőkéseihez visszaáramlott az az 500 font sterling, amelyet 2 000 font sterling árujukon kívül forgalomba dobtak, s amelynek fejében a forgalomból nem vontak el egyenértéket áruban[47].

Az átváltás tehát a következőképpen megy végbe:

1. az I. osztály tőkései 1 000 font sterlinget fizetnek munkaerőért, tehát 1 000 font sterling értékű áruért.

2. A munkások munkabérükön 1 000 font sterling értékű fogyasztási cikket vásárolnak a II. osztálytól; tehát 1 000 font sterling értékű árut vesznek.

3. A II. osztály a munkásoktól kapott 1 000 font sterlingért ugyanilyen értékű termelési eszközt vásárol az I. osztálytól; tehát 1 000 font sterling értékű árut vesz.

Ezzel 1 000 font sterling pénz mint a változó tőke pénzformája visszatért az I. osztály tőkéseihez.

4. A II. osztály 500 font sterlingért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát 500 font sterling értékű árut vesz.

5. Az I. osztály ugyanezért az 500 font sterlingért fogyasztási cikkeket vásárol a II. osztálytól; tehát 500 font sterling értékű árut vesz.

6. A II. osztály ugyanezért az 500 font sterlingért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát 500 font sterling értékű árut vesz.

7. Az I. osztály ugyanezért az 500 font sterlingért fogyasztási cikkeket vásárol a II. osztálytól; tehát 500 font sterling értékű árut vesz.

Az átváltott áruérték összege = 5 000 font sterling.

Az az 500 font sterling, amelyet a II. osztály tőkései vásárlásra előlegeztek, visszatért hozzájuk.

Az eredmény:

1. Az I. osztály pénzformában visszakapta 1 000 font sterling értékű változó tőkéjét, amelyet a forgalomra eredetileg előlegezett; ezenkívül saját egyéni fogyasztására kiadott 1 000 font sterlinget —

[47] Ez a leírás itt némileg eltér az előbbi [352. old.] ábrázolástól. Ott az I. osztály is forgalomba dobott egy független 500-as pénzösszeget. Itt a II. osztály egymagában adja a pótlólagos pénzanyagot a forgalom számára. Ez azonban a végeredményen nem változtat. — *E. F.*

a saját árutermékében; vagyis azt a pénzt adta ki, amelyet 1 000 font sterling értékű termelési eszközök eladása fejében bevételezett.

Másrészt az a természetbeni forma — a munkaerő —, amelyre a pénzformában meglevő változó tőkének át kell változnia, a fogyasztás révén fennmaradt, újratermelődött és ismét megvan mint birtokosai egyetlen áruja, amelyet el kell adniok, ha élni akarnak. Tehát a bérmunkások és tőkések közötti viszony is újratermelődött.

2. A II. osztály állandó tőkéjének természetbeni pótlása megtörtént, s az általa a forgalomra előlegezett 500 font sterling visszatért hozzá.

Az I. osztály munkásai számára a forgalom egyszerű $Á—P—Á$ forgalom, $\overset{1}{Á}$ (munkaerő) — $\overset{2}{P}$ (1 000 font sterling, vagyis az I. osztály változó tőkéjének pénzformája) — $\overset{3}{Á}$ (1 000 font sterling értékű létfenntartási cikk); ez az 1 000 font sterling ugyanekkora értékösszeg erejéig pénzzé változtatja a II. osztálynak áru — létfenntartási cikkek — formájában meglevő állandó tőkéjét.

A II. osztály tőkései számára ez a folyamat $Á—P$, árutermékük egy részének átváltoztatása pénzzé, amiből visszaváltoztatják a termelőtőke alkatrészeivé — mégpedig szükséges termelési eszközeik egy részévé.

Amikor a II. osztály tőkései a P-t (az 500 font sterlinget) a termelési eszközök másik részének megvásárlására előlegezik, tulajdonképpen anticipálják a II. osztály még áruformában (fogyasztási cikkekben) meglevő értékeinek pénzformáját; a $P—Á$ műveletben, amelyben a II. osztály P-vel vásárol, $Á$-t pedig az I. osztály eladja, a pénz (II) átváltozik a termelőtőke egy részévé, miközben $Á$ (I) elvégzi az $Á—P$ műveletet, pénzzé változik, de ez a pénz nem alkatrésze az I. osztály tőkeértékének, hanem pénzzé változtatott értéktöbblet, amelyet csak fogyasztási cikkekre költenek.

A $P—Á \ldots T \ldots Á'—P'$ forgalomban az egyik tőkés első művelete, $P—Á$, egy másik tőkés utolsó művelete, $Á'—P'$ (vagy annak része); s az áruforgalom szempontjából teljesen mellékes, hogy ez az $Á$, amelynek révén P-t termelőtőkévé váltják át, az $Á$ eladója számára (aki tehát ezt az $Á$-t pénzzé teszi) állandó tőkealkatrészt, változó tőkealkatrészt, vagy értéktöbbletet képvisel-e.

Ami az I. osztály árutermékének $v + m$ alkatrészét illeti, ezzel ez az osztály több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledobott. Először is visszatér hozzá az 1 000 font sterling változó tőke; másodszor (lásd fentebb a 4. átváltást) 500 font sterlingért termelési eszközöket ad el; ezzel pénzzé változtatta értéktöbbletének felét; ezután (6. átváltás) 500 font sterlingért ismét termelési eszközöket ad el — értéktöbbletének második

felét —, s ezzel egész értéktöbbletét pénzformában kihúzta a forgalomból; tehát sorjában 1. változó tőkéjét visszaváltoztatta pénzzé = 1000 font sterling; 2. pénzzé változtatta értéktöbblete felét = 500 font sterling; 3. az értéktöbblet másik felét = 500 font sterling; vagyis összesen pénzzé változtatott $1\,000_v + 1\,000_m$-et, tehát 2 000 font sterlinget. Jóllehet az I. osztály (ha az I_c újratermelését közvetítő és később megvizsgálandó forgalmi műveleteket figyelmen kívül hagyjuk) csak 1 000 font sterlinget dobott forgalomba, mégis kétszerannyit húzott ki belőle. A pénzzé lett (*P*-vé átváltoztatott) *m* természetesen azonnal ismét mások (II) kezébe kerül azáltal, hogy ezt a pénzt fogyasztási cikkekre költik. Az I. osztály tőkései csak annyi értéket húztak ki *pénzben* a forgalomból, amennyit *áruban* beledobtak; az a tény, hogy ez az érték értéktöbblet, azaz a tőkéseknek nem kerül semmibe, mit sem változtat a szóban forgó áruk értékén; tehát teljesen mellékes, amennyiben az áruforgalomban végbemenő értékátváltásról van szó. Az értéktöbblet pénzzé változtatása természetesen múló dolog, akárcsak a többi formák, amelyeken az előlegezett tőke az átváltásai során keresztül halad. Éppen csak addig tart, amennyi idő eltelik az I. osztály árujának pénzzé való átváltoztatása, majd e pénznek a II. osztály áruivá való átváltoztatása között.

Ha a megtérüléseket rövidebbnek vennénk — vagyis, az egyszerű áruforgalom szempontjából vizsgálva, a forgalomban levő pénz gyorsabb forgását tételeznénk fel — akkor még kevesebb pénz is elegendő lenne ahhoz, hogy az átváltásra kerülő áruértékek forgalmát lebonyolítsa; a pénz mennyiségét — ha az egymást követő átváltások száma adott — mindig a forgalomban levő áruk árösszege, illetve értékösszege határozza meg. Teljesen mellékes, hogy ez az értékösszeg milyen arányban tartalmaz egyfelől értéktöbbletet, másfelől tőkeértéket.

Ha példánkban a munkabért az I. osztályban évente négyszer fizetnék ki, akkor $4 \times 250 = 1\,000$. Ebben az esetben tehát 250 font sterling pénz lebonyolíthatná az I_v—$^1/_2$ II_c forgalmat, valamint az I_v változó tőke és az I. munkaerő közötti forgalmat. Ugyanígy, ha az I_m és II_c közötti forgalom négy megtérüléssel bonyolódna le, akkor ehhez csak 250 font sterlingre volna szükség, tehát egészében véve egy 500 font sterlingnyi pénzösszeg, illetve pénztőke 5 000 font sterling értékű áruk forgalmát bonyolítaná le. Ekkor az értéktöbbletnek nem kétszer egymásután a felét, hanem négyszer egymásután a negyedét változtatnák pénzzé.

Ha a 4. átváltásban a II. osztály helyett az I. osztály lép fel vevőként, tehát 500 font sterling pénzt ad ki ugyanilyen értékű fogyasztási cikkekre, akkor ezt követően az 5. átváltásban a II. osztály ugyanezzel az 500 font sterlinggel termelési eszközöket vásárol; 6. az I. osztály

ugyanezzel az 500 font sterlinggel fogyasztási cikkeket vesz; 7. a II. osztály ugyanezzel az 500 font sterlinggel termelési eszközöket vásárol; az 500 font sterling tehát végül is visszatér az I. osztályhoz, mint ahogy az előbb a II. osztályhoz tért vissza. Az értéktöbblet pénzzé változtatása itt azzal a pénzzel történik, amelyet az értéktöbblet tőkés termelője a saját magánfogyasztására ad ki. Ez a pénz anticipált jövedelem, anticipált bevétel a még eladandó áruban rejlő értéktöbbletből. Az értéktöbblet pénzzé változtatása nem az 500 font sterling visszaáramlása révén történik; mert az 1 000 font sterling értékű I_v árun kívül a 4. átváltás végén az I. osztály tőkései 500 font sterling pénzt is forgalomba dobtak, s ez — tudomásunk szerint — pótlólagos pénz volt, nem pedig eladott áruból eredő bevétel. Ha ez a pénz visszaáramlik az I. osztályhoz, ezzel az csak pótlólagos pénzét kapta vissza, de nem változtatta pénzzé értéktöbbletét. Az I. osztály értéktöbbletének pénzzé változtatása csak az értéktöbbletet magukban rejtő I_m áruk eladása révén történik meg, s az értéktöbblet mindenkor csak addig van meg pénzben, ameddig az áru eladásával szerzett pénzt nem költik el újra fogyasztási cikkekre.

Az I. osztály a pótlólagos pénzen (500 font sterlingen) fogyasztási cikkeket vásárol a II. osztálytól; az I. osztály ezt a pénzt kiadta, s most vele egyenértékű II. áruja van; a pénz az első alkalommal azáltal tér vissza, hogy a II. osztály 500 font sterlingért árut vásárol az I-től; úgy tér tehát vissza, mint az I. osztály által eladott áru egyenértéke, de ez az áru az I. osztálynak nem került semmibe, tehát értéktöbbletet alkot számára, s ily módon a *saját maga által forgalomba dobott pénz változtatja pénzzé a saját értéktöbbletét;* ugyanígy második vásárlásakor (6. átváltás) az I. osztály megkapta egyenértékét II. áruban. Ha feltételezzük, hogy a II. osztály most nem vásárol termelési eszközöket az I-től (7. átváltás), akkor az I. osztály ténylegesen 1 000 font sterling értékű fogyasztási cikket fizetett volna ki — egész értéktöbbletét jövedelemként elfogyasztotta volna — mégpedig 500-at a saját I. áruiban (termelési eszközökben), és 500-at pénzben. Ugyanakkor még 500 font sterling értékű saját I. áruja (termelési eszközök) volna raktáron, 500 font sterling pénztől viszont megszabadult volna.

Ezzel szemben a II. osztály a maga állandó tőkéjének háromnegyedét árutőkéből visszaváltoztatta volna termelőtőkévé; egynegyede viszont pénztőke (500 font sterling) formájában volna meg, valójában mint olyan pénz, amely parlagon hever, vagyis funkcióját megszakította és most várakozik. Ha ez a helyzet hosszabb ideig tartana, a II. osztály kénytelen lenne az újratermelés méreteit egynegyedével csökkenteni. — Az az 500 értékű termelési eszköz azonban, amely az I. osztály nyakán maradt, nem áruformában levő értéktöbblet, hanem

azt az előlegezett 500 font sterling pénzt helyettesíti, amellyel az I. osztály az áruformában meglevő 1 000 font sterling értéktöbbletén kívül rendelkezett. Ez az 500 érték mint pénz bármikor realizálható; mint áru pillanatnyilag eladhatatlan. Világos, hogy az egyszerű újratermelés — amelyben a termelőtőke minden egyes elemét mind a II., mind az I. osztályban pótolni kell — ebben az esetben csak akkor nem szenved fennakadást, ha az 500 aranycsikó visszatér az I. osztályhoz, amely először engedte útnak őket.

Ha egy tőkés (itt még csak ipari tőkésekre gondolunk, akik egyúttal az összes többiek képviselői) fogyasztási cikkekre pénzt ad ki, ez a pénz számára elveszett, elenyészett, s csak úgy kerülhet vissza hozzá, ha áruk fejében — tehát árutőkéje révén — a forgalomból kihalássza. Nemcsak a tőkés évi összárutermékének (amely számára árutőke) hanem e termék minden egyes elemének, azaz minden egyes árunak az értéke állandó tőkeértékre, változó tőkeértékre és értéktöbbletre osztható. Az árutermék elemeit alkotó egyes áruk pénzzé változtatása tehát egyúttal az összárutermékben rejlő értéktöbblet bizonyos hányadának pénzzé változtatása. Az adott esetben tehát a szó szoros értelmében igaz, hogy maga a tőkés dobta forgalomba azt a pénzt (mégpedig amikor fogyasztási cikkekre kiadta), amellyel értéktöbbletét pénzzé változtatja, vagyis realizálja. Itt természetesen nem ugyanazokról a pénzdarabokról van szó, hanem akkora pénzösszegről, amely a személyes szükségleteinek fedezésére forgalomba dobott pénzösszeggel (vagy annak egy részével) egyenlő.

A gyakorlatban ez kétféle módon történik. Ha a vállalkozás csak a folyó évben indult meg, akkor jó ideig, kedvező esetben néhány hónapig tart, míg a tőkés az üzleti bevételből személyes fogyasztására pénzt adhat ki. Fogyasztását mégsem függeszti fel egy pillanatra sem. Pénzt előlegez önmagának (hogy a saját zsebéből-e vagy hitel révén a másokéból, ez itt teljesen mellékes) a majdan megszerzendő értéktöbbletre; s ezzel egyúttal forgalmi eszközt is előlegez a később realizálandó értéktöbblet realizálására. Ha viszont a vállalkozás már hosszabb ideje szabályosan működik, akkor a kifizetések és bevételek az év különböző időpontjaira oszlanak el. A tőkés fogyasztása azonban szakadatlan. Ezt tehát előlegezi (anticipálja) és méreteit a szokásos vagy a tervezett bevételhez arányítja. Az eladott áru minden egyes adagjával az évente megszerzendő értéktöbblet egy része is realizálódik. Ha azonban az egész év folyamán a termelt árukból csak annyi kerülne eladásra, amennyi a bennük foglalt állandó és változó tőkeérték pótlásához szükséges, vagy ha az árak annyira csökkennének, hogy az évi összárutermék eladásával csak a benne foglalt előlegezett tőkeérték realizálódna, akkor az eljövendő értéktöbblet számlájára kiadott pénz

előlegező (anticipáló) jellege világosan kidomborodna. Ha tőkésünk csődbe kerül, hitelezői és a bíróság megvizsgálják, vajon előlegezett magánkiadásai helyes arányban vannak-e vállalkozásának méreteivel és az ilyen vállalkozás szokásos vagy normális értéktöbbletbevételével.

Az a tétel, hogy maguk a tőkések kénytelenek forgalomba dobni az értéktöbbletük realizálásához (továbbá az állandó és változó tőkéjük forgalmához) szükséges pénzt, az egész tőkésosztályra vonatkozóan nemcsak nem értelmetlen, hanem kifejezi az egész mechanizmus szükséges feltételét. Itt ugyanis csak két osztály van: a munkásosztály, amelynek semmije sincs, csak a munkaereje, s a tőkésosztály, amely a társadalmi termelési eszközök, valamint a pénz monopoltulajdonosa. Az volna az értelmetlen, ha a munkásosztály ⟨az áruforgalomhoz, tehát⟩ az árukban rejlő értéktöbblet realizálásához is szükséges pénzt az első lépésnél a saját eszközeiből előlegezné. Az egyes tőkés azonban ezt az előlegezést mindig csak olyan formában végzi, hogy mint vevő szerepel, pénzt *ad ki* fogyasztási cikkek vásárlására, vagy pénzt *előlegez* termelőtőkéje elemeinek megvásárlására, munkaerő vagy termelési eszközök vételére. A pénzt mindig csak valamilyen egyenértékért adja oda. A forgalomra a pénzt csak oly módon előlegezi, mint az árut. Mindkét esetben mint forgalmuk kiindulópontja szerepel.

A valóságos folyamatot két dolog homályosítja el.

1. Az ipari tőke forgalmi folyamatában megjelenik a *kereskedelmi tőke* (amelynek első formája mindig pénz, mert a kereskedő mint kereskedő nem állít elő semmiféle „terméket", vagyis „árut") és a *pénztőke*, mint a tőkések egy külön fajtája műveleteinek a tárgya.

2. Az értéktöbblet — amely először okvetlenül az ipari tőkés kezében van — különböző kategóriákra hasad szét, amelyeknek hordozói az ipari tőkés mellett a földbirtokos (földjáradék), az uzsorás (kamat) stb., úgyszintén a kormány és annak hivatalnokai, járadékosok stb. Ezek a fickók az ipari tőkéssel szemben mint vevők lépnek fel és ennyiben pénzzé változtatják a tőkés árait; pro parte [a maguk részéről] ők is „pénzt" dobnak forgalomba és az ipari tőkés ezt tőlük kapja. Eközben mindig elfelejtik, hogy eredetileg honnan kapták és mindig újra honnan kapják a pénzt.

VI. Az I. osztály állandó tőkéje[48]

Hátra van még az I. osztály állandó tőkéjének (4 000 I_c) a megvizsgálása. Ez az érték egyenlő az I. osztály árutermékének előállításában elhasznált termelési eszközök értékével, amely újra megjelenik ennek

[48] Innen kezdve a II. kéziratból.

az áruterméknek az értékében. Ez az újra megjelenő érték nem az I. osztály termelési folyamatában keletkezett, hanem abba mint állandó érték, mint e folyamat termelési eszközeinek adott értéke az elmúlt évben került bele. Most viszont az I. osztály árutömegének abban a részében van meg, amelyet nem szív fel a II. osztály. Ennek az I. osztály tőkéseinek kezén maradó árutömegnek értéke = évi összáruterméküknek $^2/_3$-ával. Az egyes tőkésről, aki egy bizonyos termelési eszközt termel, mondhattuk, hogy árutermékét eladja, pénzzé változtatja. Ezzel termékének állandó értékrészét is visszaváltoztatta pénzzé. A pénzzé változtatott értékrésszel aztán más árueladóktól ismét megvásárolja termelési eszközeit, vagyis termékének állandó értékrészét abba a természetbeni formába hozza, amelyben újra mint termelő állandó tőke működhet. Most azonban ez a feltevés lehetetlenné válik. Az I. osztály magában foglalja a termelési eszközöket előállító tőkések összességét. Ezenkívül a kezükön maradt 4000 értékű árutermék olyan része a társadalmi terméknek, amelyet nem lehet másra kicserélni, mert az évi terméknek más része már nincsen. A szóban forgó 4000 kivételével minden egyéb felett már megtörtént a rendelkezés; egy részt felszívott a társadalmi fogyasztási alap, egy másik résznek pedig pótolnia kell a II. osztály állandó tőkéjét, ez az osztály pedig már mindent elcserélt, ami az I. osztállyal lebonyolódó csere céljára rendelkezésére állott.

A nehézség megoldása igen egyszerű, ha meggondoljuk, hogy az I. osztály egész áruterméke természetbeni formája szerint termelési eszközökből, vagyis az állandó tőke anyagi elemeiből áll. Ugyanaz a jelenség mutatkozik itt meg, mint az előbb a II. osztályban, csak más szempontból. A II. osztály egész áruterméke fogyasztási cikkekből állott; ezért egy részét, amely a benne rejlő munkabérnek plusz értéktöbbletnek felelt meg, saját termelői fogyaszthatták el. Itt az I. osztályban az egész árutermék termelési eszközökből, épületekből, gépekből, tartályokból, nyers- és segédanyagokból stb. áll. Ezért ezek egy része, az a rész, amely az ezen a területen alkalmazott állandó tőkét pótolja, természetbeni formájában azonnal újra a termelőtőke alkatrészeként működhet. Ha forgalomba kerül, az I. osztályon belül forog. A II. osztályban az árutermék egy része természetben saját termelőinek egyéni fogyasztásába kerül bele, az I. osztályban viszont a termék egy részét tőkés termelői fogyasztják el természetben termelő módon.

Az I. osztály árutermékének 4000_c részében az itt elfogyasztott állandó tőkeérték jelenik meg újra, mégpedig olyan természetbeni formában, hogy azonnal ismét mint termelő állandó tőke működhet. A II. osztályban a 3000 áruterméknek az a része, amelynek értéke a munkabérrel plusz értéktöbblettel egyenlő (tehát 1000), közvetlenül

belekerül az osztály tőkéseinek és munkásainak egyéni fogyasztásába, ezzel szemben ennek az árutermeknek állandó tőkeértéke (tehát 2 000) nem kerülhet újra bele a II. osztály tőkéseinek termelő fogyasztásába, hanem az I. osztály termékeivel való csere útján kell pótolni.

Az I. osztályban viszont a 6 000 árutermeknek az a része, amelynek értéke a munkabérrel plusz értéktöbblettel egyenlő (tehát 2 000), nem kerül és természetbeni formájánál fogva nem is kerülhet bele termelőinek egyéni fogyasztásába. Először ki kell cserélni a II. osztállyal. E termék állandó értékrésze (4 000) azonban, éppen fordítva, olyan természetbeni formában van, hogy — az egész I. tőkésosztályt tekintve — közvetlenül ismét e tőkések állandó tőkéjeként működhet. Más szóval: Az I. osztály egész terméke olyan használati értékekből áll, amelyek természetbeni formájuknál fogva — tőkés termelési mód esetén — csak az állandó tőke elemeiként működhetnek. Ennek a 6 000 értékű terméknek egyharmada (2 000) tehát a II. osztály állandó tőkéjét, másik kétharmada pedig az I. osztály állandó tőkéjét pótolja.

Az I. osztály állandó tőkéje különböző tőkecsoportokból áll, amelyek termelési eszközöket gyártó különböző termelési ágakba vannak befektetve, ennyi a vaskohászatba, annyi a szénbányászatba stb. Minden ilyen tőkecsoport, vagyis e társadalmi csoporttőkék mindegyike nagyobb vagy kisebb számú önállóan működő egyes tőkéből tevődik össze. A társadalom tőkéje, pl. 7 500 (ami milliókat stb. jelenthet) először is különböző tőkecsoportokra oszlik; a 7 500 társadalmi tőke különálló részekre hasad, amelyek közül mindegyik külön termelési ágba van befektetve; a társadalmi tőkeértéknek az egyes termelési ágakba befektetett része természetbeni formáját tekintve részint az egyes termelési területek termelési eszközeiből, részint a működtetésükhöz szükséges és megfelelő szakképzettségű munkaerőből áll, amely a munkamegosztás révén arra a sajátos munkafajtára specializálódott, amelyet a termelés egyes területein végeznie kell. A társadalmi tőkének az egyes termelési ágakba befektetett része pedig az ott befektetett, önállóan működő egyes tőkékből áll. Ez természetesen az I. és II. osztályra egyaránt érvényes.

Ami mármost az I. osztály árutermékében újramegjelenő állandó tőkeértéket illeti, ez részben ismét a termelésnek azon a területén (sőt esetleg abban az egyéni vállalkozásban) kerül felhasználásra mint termelési eszköz, ahonnan mint termék származott; például a gabona a gabonatermelésben, a szén a széntermelésben, a vas gépek formájában a vastermelésben stb.

Ha viszont az I. osztály állandó tőkeértékét alkotó résztermékek nem közvetlenül saját különös vagy egyéni termelési területükön kerülnek újra felhasználásra, akkor csak helyüket változtatják. Természet-

beni formájukban használják fel őket az I. osztály egy másik termelési területén, miközben az I. osztály más termelési területeinek termékéből pótlódnak természetben. Nem egyéb ez, mint e termékek helyváltoztatása. Mindegyiket mint olyan tényezőt használják fel, amely állandó tőkét pótol az I. osztályban, csak nem az I. osztály egyik csoportjában, hanem egy másikban. Amennyiben itt az I. osztály egyes tőkései között csere megy végbe, ez csak az állandó tőke egyik természetbeni formájának cseréje az állandó tőke másik természetbeni formájára, egyik fajta termelési eszköz cseréje másik fajta termelési eszközre. Itt az I. osztály különböző egyéni állandó tőkerészei egymás között cserélődnek ki. A termékek, ha nem szolgálnak közvetlenül termelési eszközül a saját termelési águkban, termelési helyükről átkerülnek máshová és ezáltal kölcsönösen pótolják egymást. Más szóval (hasonlóan a II. osztály értéktöbbletéhez) az I. osztály minden egyes tőkése társtulajdonosa ennek a 4 000 állandó tőkének, és ebből az árutömegből megfelelő arányban húzza ki a számára szükséges termelési eszközöket. Ha nem tőkés, hanem közösségi termelésről lenne szó, akkor az I. osztály e termékeit nyilván ugyancsak állandóan elosztanák ennek az osztálynak a termelési ágai között az újratermelés céljára mint termelési eszközöket, egyik részük közvetlenül a termelésnek azon a területén maradna, ahol mint termék létrejött, másik részük viszont más termelési helyekre kerülne át, úgyhogy ez osztály különböző termelési helyei között állandó ide-oda vándorlás lenne.

VII. Változó tőke és értéktöbblet a két osztályban

Az évente termelt fogyasztási cikkek összértéke tehát egyenlő az év során újratermelt II. változó tőkeértékkel, plusz az újonnan termelt II. értéktöbblettel (azaz a II. osztályban az év folyamán termelt értékkel), plusz az év folyamán újratermelt I. változó tőkeértékkel meg az újonnan termelt I. értéktöbblettel (tehát plusz az I. osztályban az év folyamán termelt értékkel).

Egyszerű újratermelés esetén tehát az évente termelt fogyasztási cikkek összértéke egyenlő az évi értéktermékkel, azaz egyenlő a társadalmi munka által az év folyamán termelt egész értékkel, s annak is kell lennie, mert egyszerű újratermelés esetén ezt az egész értéket elfogyasztják.

A teljes társadalmi munkanap két részre oszlik: 1. szükséges munkára; ez az év folyamán $1\,500_v$ értéket hoz létre; 2. többletmunkára; ez $1\,500_m$ pótlólagos értéket, vagyis értéktöbbletet alkot. Ezeknek az értékeknek az összege (3 000) egyenlő az évente termelt fogyasztási cikkek 3 000 értékével. Az év folyamán termelt fogyasztási

cikkek teljes értéke tehát egyenlő azzal a teljes értékkel, amelyet a teljes társadalmi munkanap az év folyamán termel, vagyis egyenlő a társadalmi változó tőke értékével plusz a társadalmi értéktöbblettel, tehát egyenlő az évi teljes új-termékkel.

Jóllehet e két értéknagyság fedi egymást, mégis tudjuk, hogy a II. áruk, vagyis a fogyasztási cikkek nem teljes értékét termelték a társadalmi termelésnek ebben az osztályában. A két érték azért fedi egymást, mert a II. osztályban újra megjelenő állandó tőkeérték egyenlő az I. osztályban újonnan termelt értékkel (változó tőkeértékkel plusz értéktöbblettel); ezért $I_{(v+m)}$ megveheti a II. osztály termékének azt a részét, amely termelői számára (a II. osztályban) állandó tőkeértéket képvisel. Kitűnik tehát, hogy bár a II. osztály tőkései számára termékük értéke $c + v + m$-re oszlik, társadalmilag tekintve miért osztható e termék értéke $v + m$-re. Ez ugyanis csak azért van így, mert II_c itt $= I_{(v+m)}$ és a társadalmi terméknek ez a két alkotórésze kicserélődésük folytán kölcsönösen elcseréli természetbeni formáját, tehát e csere után II_c ismét termelési eszközökben, $I_{(v+m)}$ viszont fogyasztási cikkekben van meg.

Éppen ez a körülmény késztette A. Smith-t arra az állításra, hogy az évi termék értéke $v + m$-ben oldódik fel. Ez 1. csak az évi termék fogyasztási cikkekből álló részére érvényes, és 2. nem abban az értelemben érvényes, hogy ezt a teljes értéket a II. osztályban termelték, s ennek az osztálynak a termékértéke ezért egyenlő a II. osztályban előlegezett változó tőkeértékkel plusz a II. osztályban termelt értéktöbblettel. Hanem csak abban az értelemben, hogy $II_{(c+v+m)} = II_{(v+m)} + I_{(v+m)}$, vagyis mert $II_c = I_{(v+m)}$.

További következtetés:

Jóllehet a társadalmi munkanap (vagyis az egész év folyamán az egész munkásosztály által kifejtett munka) minden egyéni munkanaphoz hasonlóan csak két részre oszlik, szükséges munkára plusz többletmunkára, s ezért a társadalmi munkanap által termelt érték szintén csak két részre oszlik, a változó tőkeértékre, vagyis arra az értékrészre, amellyel a munkás saját újratermelésének eszközeit megveszi, és az értéktöbbletre, amelyet a tőkés saját egyéni fogyasztására költhet — mégis, társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanap egy részét kizárólag *friss állandó tőke termelésére* fordítják, vagyis olyan termékek termelésére, amelyeknek kizárólag az a rendeltetésük, hogy a munkafolyamatban mint termelési eszközök, tehát az azt kísérő értékesítési folyamatban mint állandó tőke működjenek. Feltevésünk szerint a teljes társadalmi munkanap 3 000 pénzértékben testesül meg, s ennek csak $^1/_3$-át ($= 1\,000$) termelik a II. osztályban, amely fogyasztási cikkeket állít elő, azaz olyan árukat, amelyekben a társadalom

teljes változó tőkeértéke és teljes értéktöbblete végül is realizálódik. E feltevés szerint tehát a társadalmi munkanap $^2/_3$-át új állandó tőke termelésére fordítják. Bár az I. osztály egyéni tőkései és munkásai szempontjából a társadalmi munkanapnak ez a $^2/_3$-a csupán változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet termel, akárcsak a társadalmi munkanap utolsó harmada a II. osztályban, mégis a társadalmi munkanapnak ez a kétharmada társadalmilag nézve — és ugyanígy a termék használati értékét tekintve — csak a termelő fogyasztás folyamatában levő vagy elfogyasztott állandó tőke pótlását termeli. Egyénien nézve is a munkanapnak ez a $^2/_3$-a a változó tőkeértékkel plusz az értéktöbblettel egyenlő teljes értéket hoz ugyan létre termelői számára, de az utóbbiak nem termelnek olyan használati értéket, amelyekre munkabérüket, illetve értéktöbbletüket költhetnék; termékük termelési eszköz.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a társadalmi munkanap egyetlen részének sem az a hivatása, sem az I. osztályban, sem a II. osztályban, hogy a termelés e két nagy területén alkalmazott, ott működő állandó tőke értékét termelje. Csak 2000 $I_{(v+m)}$ + 1000 $II_{(v+m)}$ pótlólagos értéket termelnek, vagyis ennyit tesznek hozzá a 4000 I_c + 2000 II_c állandó tőkeértékhez. A termelési eszközök formájában termelt új érték még nem állandó tőke. Csak az a rendeltetése, hogy majd mint ilyen működjön.

A II. osztály teljes terméke — a fogyasztási cikkek — használati értéke szerint, konkrétan, természetbeni formáját tekintve, terméke a társadalmi munkanap itt végzett harmadának, terméke az ebben az osztályban végzett konkrét munkáknak, a szövőmunkának, sütőmunkának stb., amelyek mint a munkafolyamat szubjektív elemei szerepelnek. Ami viszont a II. osztály termékének állandó értékrészét illeti, ez csak újra megjelenik az új használati értékben, az új természetbeni formában, a fogyasztási cikkek formájában, régebben pedig termelési eszközök formájában volt meg. Értékét a munkafolyamat átvitte a régi természetbeni formából az újba. De a termékérték e $^2/_3$-ának (2 000-nek) *értékét* nem a II. osztály ez évi értékesítési folyamatában termelték.

Mint ahogy a munkafolyamat szempontjából a II. osztály terméke újonnan működő eleven munkának és adott, általa előfeltételezett termelési eszközöknek a terméke, amely termelési eszközökben ez a munka mint tárgyi feltételeiben megvalósult, úgy az értékesítési folyamat szempontjából a II. termékérték (= 3 000) két részből tevődik össze, a társadalmi munkanap újonnan hozzátett $^1/_3$-a által termelt új értékből (500$_v$ + 500$_m$ = 1 000), és egy állandó értékből, amelyben egy múltbeli, az itt vizsgált II. termelési folyamat előtt lefolyt társadalmi munkanap $^2/_3$-a testesül meg. A II. terméknek ez

az értékrésze magának a terméknek egy részében jelenik meg. Bizonyos mennyiségű fogyasztási cikkben van meg, amelyeknek értéke = = 2 000 = egy társadalmi munkanap $^2/_3$-a. Ez az értékrész ebben az új használati formában jelenik meg újra. A fogyasztási cikkek egy részének, 2 000 II_c-nek a kicserélése I (1 000$_v$ + 1 000$_m$) termelési eszközre tehát valójában azt jelenti, hogy $^2/_3$ olyan összmunkanapot, amely nem az ez évi munka része, hanem azt megelőzte, elcserélnek az idei, ebben az évben újonnan hozzátett munkanap $^2/_3$-ával. A folyó év társadalmi munkanapjának $^2/_3$-át nem lehetne állandó tőke termelésére fordítani, úgy hogy ugyanakkor saját termelői számára változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet alkosson, ha nem kerülne kicserélésre az évente elfogyasztott fogyasztási cikkek értékének egy részével, amelyben a folyó év előtt, nem pedig a folyó évben kifejtett és realizált munkanap kétharmada rejlik. A folyó év munkanapjának kétharmada cserélődik ki a folyó évet megelőző munkanap $^2/_3$-ára, ez évi munkaidő cserélődik ki előző évi munkaidőre. Ez a magyarázata annak a rejtélynek, hogyan oldódhat fel a teljes társadalmi munkanap értéktermék változó tőkeértékben plusz értéktöbbletben, noha e munkanap $^2/_3$-át nem olyan tárgyak termelésére fordították, amelyekben a változó tőke vagy az értéktöbblet realizálódhat, hanem az év folyamán elhasznált tőke pótlására hivatott termelési eszközök termelésére. A magyarázat egyszerűen az, hogy a II. termékérték $^2/_3$-a, amelyben az I. osztály tőkései és munkásai az általuk termelt változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet realizálják (és amely az évi teljes termékérték $^2/_9$-e), értékét tekintve egy a folyó év előtt letelt társadalmi munkanap $^2/_3$-ának a terméke.

Az I. és a II. osztály társadalmi termékének összege, a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek, használati értéküket tekintve, konkrétan, természetbeni formájuk szerint az ez évi munka termékei ugyan, de csak annyiban, amennyiben ezt a munkát hasznos, konkrét munkának, nem pedig munkaerő kifejtésének, értékalkotó munkának tekintjük. S az előbbi megállapítás is csak abban az értelemben igaz, hogy a termelési eszközök csak a hozzájuk tett, velük dolgozó eleven munka révén változtak át új termékké, az ez évi termékké. Megfordítva pedig, az ez évi munka sem változhatott volna át termékké a tőle függetlenül létező termelési eszközök, munkaeszközök és termelési anyagok nélkül.

VIII. Az állandó tőke a két osztályban

Ami a 9 000 össztermékértéket, továbbá az ennek részeit alkotó kategóriákat illeti, az elemzés itt nem okoz nagyobb nehézséget, mint az egyes tőke termékértékénél, sőt azzal azonos.

Példánkban a társadalom teljes évi terméke három egyéves társadalmi munkanapot tartalmaz. E munkanapok mindegyikének értékkifejezése = 3 000; tehát az össztermék értékkifejezése = 3 × 3 000 = = 9 000.

Továbbá e munkaidő bizonyos része *korábbi*, mint az az egyéves termelési folyamat, amelynek termékét elemezzük: ez a rész az I. osztályban $^4/_3$ munkanap (4 000 értéktermék), a II. osztályban pedig $^2/_3$ munkanap (2 000 értéktermék). Ez együtt 2 társadalmi munkanap, melynek értékterméke = 6 000. Ezért 4 000 I_c + 2 000 II_c = 6 000 úgy szerepel, mint a termelési eszközöknek a társadalom össztermékértékében újramegjelenő értéke, vagyis állandó tőkeérték.

Továbbá, az I. osztályban a társadalom újonnan hozzátett évi munkanapjának $^1/_3$-a szükséges munka, vagyis olyan munka, amely az 1 000 I_v változó tőke értékét pótolja és megfizeti az I. osztályban alkalmazott munka árát. Ugyanígy a II. osztályban a társadalmi munkanap $^1/_6$-a szükséges munka; értékösszege 500. Tehát 1 000 I_v + 500 II_v = 1 500$_v$, vagyis a társadalmi munkanap felének értékkifejezése, fejezi ki a folyó évben hozzátett összmunkanap szükséges munkából álló első felének értékét.

Végül az I. osztályban az összmunkanap $^1/_3$-a, melynek értékterméke = 1 000, többletmunka; a II. osztályban a munkanap $^1/_6$-a, melynek értékterméke = 500, többletmunka; ezek együtt a hozzátett összmunkanap másik felét alkotják. Ezért a termelt összértéktöbblet = = 1 000 I_m + 500 II_m = 1 500$_m$.

Tehát:

A társadalmi termékérték állandó tőkerésze (c):

A termelési folyamatot megelőző 2 munkanap; értékkifejezése = = 6 000.

Az év folyamán kifejtett szükséges munka (v):

Az évi termelésben kifejtett félnapi munka; értékkifejezése = = 1 500.

Az év folyamán kifejtett többletmunka (m):

Az évi termelésben kifejtett félnapi munka; értékkifejezése = = 1 500.

Az évi munka értékterméke ($v + m$) = 3 000.

Össztermékérték ($c + v + m$) = 9 000.

A nehézség tehát nem magának a társadalmi termékértéknek az elemzéséből adódik. Akkor merül fel, amikor a társadalmi termék *érték*-alkatrészeit a *tárgyi* alkatrészekkel vetjük egybe.

Az állandó, csak újramegjelenő értékrész a társadalmi termék *termelési eszközökből* álló részének értékével egyenlő, és ebben a részben testesül meg.

Az év új értékterméke ($= v + m$) a társadalmi termék *fogyasztási cikkekből* álló részének értékével egyenlő és ebben a részben testesül meg.

A termelési eszközök és fogyasztási cikkek azonban — itt lényegtelen kivételekkel — egészen különböző fajta áruk, teljesen különböző természetbeni, illetve használati formával bíró termékek, tehát teljesen különböző konkrét munkafajták termékei. Az a munka, amely gépeket létfenntartási cikkek termelésére használ fel, teljesen különbözik a gépeket gyártó munkától. A látszat az, hogy a teljes évi összmunkanapot, amelynek értékkifejezése = 3 000, 3 000 értékű fogyasztási cikk termelésére fordították, amelyben semmiféle állandó értékrész nem jelenik meg újra, mert ez a $3\,000 = 1\,500_v + 1\,500_m$ csak változó tőkeértékben + értéktöbbletben oldódik fel. Másrészt a 6 000 állandó tőkeérték a fogyasztási cikkektől teljesen különböző termékfajtában, a termelési eszközökben jelenik meg újra, amellett mégis úgy látszik, mintha a társadalmi munkanap semmiféle részét nem fordították volna ezeknek az új termékeknek a termelésére; sőt látszólag ez az egész munkanap csak azokból a munkafajtákból áll, amelyek nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási cikkeket eredményeznek. A rejtély már megoldódott. Az évi munka értékterméke egyenlő a II. osztály termékértékével, vagyis az újonnan termelt fogyasztási cikkek teljes értékével. Ez a termékérték azonban $^2/_3$-dal nagyobb, mint az évi munkának a fogyasztási cikkek termelésében (a II. osztályban) kifejtett része. Csak az évi munka $^1/_3$-át fejtették ki fogyasztási cikkek termelésében. Az évi munka $^2/_3$-át termelési eszközök termelésében, tehát az I. osztályban fejtették ki. A szóban forgó idő alatt az I. osztályban alkotott értéktermék, tehát az I. osztályban termelt változó tőkeérték plusz értéktöbblet, egyenlő a II. osztályban fogyasztási cikkek alakjában újramegjelenő II. állandó tőkeértékkel. Ezek tehát kölcsönösen kicserélődhetnek és természetben pótolhatják egymást. A II. fogyasztási cikkek összértéke ezért egyenlő az I. és a II. osztály új értéktermékének összegével, vagyis $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, tehát egyenlő az évi munka által $v + m$ formájában termelt új érték összegével.

Másrészt a termelési eszközök (I) összértéke egyenlő a termelési eszközök (I) formájában és a fogyasztási cikkek (II) formájában újramegjelenő állandó tőkeérték összegével, tehát egyenlő *a* társadalom össztermékében újramegjelenő állandó tőkeérték összegével. Ez az összérték egyenlő az I. osztály termelési folyamatát megelőző $^4/_3$ munkanap és a II. osztály termelési folyamatát megelőző $^2/_3$ munkanap, tehát összesen két összmunkanap értékkifejezésével.

A társadalom évi össztermékénél a nehézséget tehát az okozza, hogy az állandó értékrész egészen másfajta termékekben — termelési

eszközökben — jelenik meg, mint az állandó értékrészhez hozzátett $v + m$ új érték, amely fogyasztási cikkekben jelenik meg. Így az a látszat keletkezik, mintha az elfogyasztott terméktömegnek — értékét tekintve — $^2/_3$-a új formában mint új termék jelenne meg, anélkül hogy a társadalom bármiféle munkát fordított volna termelésére. Az egyes tőkéknél nincsen ilyen látszat. Minden egyéni tőkés egy bizonyos konkrét munkafajtát használ fel, amely a neki megfelelő termelési eszközöket ⟨meghatározott természetbeni formájú⟩ termékké változtatja. Tegyük fel például, hogy a tőkés gépeket gyárt, az év folyamán kiadott állandó tőke = 6 000$_c$, a változó tőke = 1 500$_v$, az értéktöbblet = 1 500$_m$; a termék = 9 000; mondjuk hogy ez a termék egyenlő 18 géppel, amelyek közül mindegyik = 500. Itt az egész termék ugyanabban a formában, gépek formájában van meg. (Ha a tőkés többfajta gépet termel, akkor mindegyiket külön-külön veszik számba.) Az egész árutermék a gépgyártásban kifejtett évi munka terméke, ugyanazon konkrét munkafajtáknak ugyanazokkal a termelési eszközökkel való kombinációja. A termékérték különböző részei ezért ugyanabban a természetbeni formában jelennek meg: 12 gépben 6 000$_c$ rejlik, 3 gépben 1 500$_v$, 3 gépben 1 500$_m$. Itt világos, hogy a 12 gép értéke nem azért 6 000$_c$, mert e 12 gépben pusztán a gépgyártást megelőző, nem pedig a gépgyártásban kifejtett munka testesül meg. A 18 gép elkészítéséhez szükséges termelési eszközök értéke nem önmagától változott át 12 géppé, de e 12 gép értéke (amely maga is 4 000$_c$ + 1 000$_v$ + + 1 000$_m$-ből áll) egyenlő a 18 gépben foglalt állandó tőkerész összértékével. A gépgyárosnak tehát a 18 gépből 12-t azért kell eladnia, hogy pótolja kiadott állandó tőkéjét, amely 18 új gép újratermeléséhez szükséges. Ezzel szemben a dolgot nem lehetne megmagyarázni, ha, jóllehet a felhasznált munka csak gépgyártó munka, mégis eredménye egyrészt 6 gép = 1 500$_v$ + 1 500$_m$ volna, másrészt vas, réz, csavarok, szíjak stb. 6 000$_c$ értékben, azaz a gépek termelési eszközei természetbeni formájukban, amely termelési eszközöket az egyes gépgyártó tőkés tudvalevően nem maga állítja elő, hanem a forgalmi folyamat révén kénytelen pótolni. És mégis az első pillantásra úgy tűnik, mintha a társadalom évi termékének újratermelése ilyen értelmetlen módon menne végbe.

Az egyéni tőke termékének, vagyis a társadalmi tőke önálló életet élő, önállóan működő töredékei termékének természetbeni formája tetszőleges. Az egyetlen feltétel, hogy valóban legyen használati formája, olyan használati értéke, amely az áruvilág forgalomképes tagjává teszi. Teljesen mellékes és véletlen, hogy termelési eszközként ismét belekerülhet-e ugyanabba a termelési folyamatba, amelyből mint termék kilép, tehát hogy termékértékének az állandó tőkerészt kép-

viselő része olyan természetbeni formával bír-e, amelyben tényleg újra mint állandó tőke működhet. Ha nem, akkor a termékértéknek ezt a részét eladással és vásárlással ismét visszaváltoztatják tárgyi termelési elemeivé, s ezáltal az állandó tőke újratermelődik abban a természetbeni formájában, amelyben mint állandó tőke működhet.

Másképp áll a dolog a társadalmi össztőke termékével. Szükséges, hogy az újratermelés valamennyi tárgyi eleme természetbeni formájában része legyen a társadalmi össztermléknek. Az elhasznált állandó tőkerészt az össztermelés csak akkor tudja pótolni, ha a termékben újramegjelenő teljes állandó tőkerész új termelési eszközök természetbeni formájában jelenik meg újra, amelyek valóban állandó tőkeként működhetnek. Egyszerű újratermelés esetén tehát a termelési eszközökből álló termékrész értékének egyenlőnek kell lennie a társadalmi tőke állandó értékrészével.

Továbbá: Az egyén oldaláról tekintve, a tőkés az újonnan hozzátett munka révén termékértékében csak változó tőkéjét plusz értéktöbbletét termeli meg, az állandó értékrészt pedig átviszi a termékre az újonnan hozzátett munka konkrét jellege.

Társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanapnak az a része, amely termelési eszközöket termel, tehát ezekhez egyrészt új értéket tesz hozzá, másrészt átviszi rájuk a termelésükben elhasznált termelési eszközök értékét, nem termel mást, mint új *állandó tőkét;* s ennek az a rendeltetése, hogy pótolja a régi termelési eszközök formájában elfogyasztott állandó tőkét mind az I. mind a II. osztályban. A társadalmi munkanapnak ez a része csak olyan terméket termel, amely arra hivatott, hogy termelő módon fogyasszák el. E termék teljes értéke tehát olyan érték, amely csak mint állandó tőke működhet újra, csak termelési eszközök formájában levő állandó tőkét vásárolhat vissza, tehát társadalmilag tekintve sem változó tőkében, sem értéktöbbletben nem oldódik fel. — Másrészt a társadalmi munkanapnak az a része, amely fogyasztási cikkeket állít elő, nem termeli semmiféle részét a társadalmi tőke pótlásának. Csak olyan termékeket termel, amelyek természetbeni formájuknál fogva arra hivatottak, hogy az I. és a II. osztályban realizálják a változó tőke értékét és az értéktöbbletet.

Ha társadalmi szempontról beszélünk, tehát a társadalmi összterméket vizsgáljuk, amely mind a társadalmi tőke újratermelését, mind az egyéni fogyasztást magában foglalja, azért még nem kell Proudhon hibájába esnünk, aki a polgári közgazdászokat utánozva úgy fogta fel a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve, elveszítené sajátos, történelmi gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk. Az össztőke úgy jelenik meg, mint az egyes tőkések összességének részvénytőkéje.

Ennek a részvénytársaságnak sok más részvénytársasággal közös vonása az, hogy mindenki tudja, mit fektet be, de *nem* tudja, mit kap vissza.

IX. Visszapillantás A. Smith-re, Storch-ra és Ramsay-re

A társadalmi termék 9000 összértéke = $6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m$, másszóval: 6 000 újratermeli a termelési eszközök értékét, 3 000 pedig a fogyasztási cikkek értékét. A társadalmi jövedelem értéke $(v + m)$ tehát csak az össztermékérték $^1/_3$-a, s a fogyasztók — munkások és tőkések — összessége csak e harmad erejéig vonhat el árukat, termékeket a társadalmi össztermékből és kebelezhet be fogyasztási alapjába. Ezzel szemben 6 000, vagyis a termékérték $^2/_3$-a az állandó tőke értéke, amelyet természetben pótolni kell. Ennyi termelési eszközt tehát ismét be kell kebelezni a termelési alapba. Storch belátja ennek szükségességét, de bizonyítani nem tudja: „Világos, hogy az évi termék értéke tőkékre és profitokra oszlik, s hogy az évi termékérték e részeinek mindegyike rendszeresen megveszi azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van ahhoz, hogy egyrészt tőkéjét fenntartsa, másrészt fogyasztási alapját megújítsa . . . azokat a termékeket, amelyek egy nemzet *tőkéjét* alkotják, *nem lehet elfogyasztani*" *(Storch:* „Considérations sur la nature du revenu national". Párizs 1824. 134—135, 150. old.).

A. Smith azonban felállította elképesztő dogmáját, amelynek mind a mai napig hitelt adnak, nemcsak a már említett formában, hogy a teljes társadalmi termékérték jövedelemben — munkabérben plusz értéktöbbletben, vagy az ő kifejezése szerint munkabérben plusz profitban (kamatban) plusz földjáradékban — oldódik fel, hanem abban a még népszerűbb formában is, hogy végső soron (ultimately) a *fogyasztók* az *egész termékértéket* meg kell hogy fizessék a termelőknek. Ez mind a mai napig egyik leghitelesebbnek tartott közhelye, sőt örök igazsága a politikai gazdaságtan úgynevezett tudományának. Ezt a következő tetszetős módon szemléltetik. Vegyünk valamilyen cikket, például vászoninget. Először a lenfonalat előállító fonógyáros megfizeti a lentermelőnek a len egész értékét, tehát a vetőmagot, a trágyát, az igásállat takarmányát stb., valamint a lentermelő állótőkéje (épületei, mezőgazdasági felszerelése stb.) által a terméknek átadott értékrészt; a len termelésére kifizetett munkabért; a lenben rejlő értéktöbbletet (profitot, földjáradékot); végül a len szállításának költségeit a termelés helyéről a fonodába. Ezután a szövőgyáros megtéríti a fonógyárosnak nemcsak a len árát, hanem a gépek, épületek stb., egyszóval az állótőke értékének a lenre átvitt részét, továbbá a

fonás folyamata alatt elfogyasztott összes segédanyagok értékét, a fonómunkások munkabérét, az értéktöbbletet stb. Így van ez a továbbiakban a fehérítőüzem-tulajdonossal, a kész vászon szállítási költségeivel, végül az inggyárossal; ez megfizeti az összes megelőző termelők teljes árát, akiktől nyersanyagát kapta. Az inggyáros kezében a nyersanyagra további értékmennyiség rakódik rá, részint a munkaeszközök, segédanyagok stb. formájában az inggyártásban elfogyasztott állandó tőke értéke révén, részint az inggyártásra fordított munka révén, amely az ingkészítők munkabérének értékét plusz az inggyáros értéktöbbletét teszi hozzá. Tegyük fel, hogy az egész ingtermék végül is 100 font sterlingbe kerül, s ez az összeg kifejezi a teljes évi termékértéknek azt a részét, amelyet a társadalom ingekre fordít. Az ingek fogyasztói megfizetik a 100 font sterlinget, tehát megfizetik az ingben rejlő valamennyi termelési eszköz értékét, valamint a lentermelő, a fonógyáros, a szövőgyáros, a fehérítőüzem-tulajdonos, az inggyáros és az összes szállítmányozók munkabérét plusz értéktöbbletét. Ez tökéletesen igaz. Olyan dolog, amit valóban minden gyerek megért. De Smith tovább megy és azt mondja, hogy ez így van valamennyi többi áru értékével. Tulajdonképpen azt kellene mondani: Így van ez *valamennyi fogyasztási cikk* értékével, a társadalmi terméknek a fogyasztási alapba kerülő része értékével, tehát a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely jövedelemként elkölthető. Ezeknek az áruknak az értékösszege valóban egyenlő az előállításukhoz elhasznált termelési eszközök (állandó tőkerészek) értékével plusz az utoljára hozzátett munka által alkotott értékkel (munkabérrel plusz értéktöbblettel). A fogyasztók összessége tehát megfizetheti ezt a teljes értékösszeget, mert minden egyes áru értéke $c + v + m$-ből áll ugyan, de a fogyasztási alapba kerülő valamennyi áru együttes értékösszege legfeljebb egyenlő lehet a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely $v + m$-ben oldódik fel, vagyis azzal az értékkel, amelyet az év folyamán kifejtett munka a meglevő termelési eszközökhöz — az állandó tőkeértékhez — hozzátett. Ami azonban az állandó tőkeértéket illeti, láttuk, hogy ez a társadalmi terméktömegből kétféleképpen pótlódik. Először úgy, hogy a II. osztály tőkései, akik fogyasztási cikkeket termelnek, cserélnek az I. osztály tőkéseivel, akik az ehhez szükséges termelési eszközöket állítják elő. Itt van a forrása annak a frázisnak, hogy ami az egyiknek tőke, a másiknak jövedelem. A dolog azonban nem így áll. Az a 2 000 II_c, amely 2 000 értékű fogyasztási cikkben van meg, a II. osztály tőkései számára állandó tőkeérték. Ezt az értéket tehát ők maguk nem fogyaszthatják el, noha e termék rendeltetése természetbeni formájánál fogva az, hogy elfogyasszák. Másrészt a 2 000 $I_{(v+m)}$ az I. osztály tőkései és munkásai által termelt munkabér

plusz értéktöbblet. Ez az érték termelési eszközök természetbeni formájában van meg, tehát olyan tárgyak formájában, amelyekben saját értékük nem fogyasztható el. Itt tehát olyan értékösszeggel (4 000) van dolgunk, ⟨amelyből csak 2 000 fogyasztható el, és⟩ amelynek mind a csere előtt, mind a csere után a fele csak állandó tőkét pótol, a fele pedig csak jövedelmet alkot. — Másodszor azonban az I. osztály állandó tőkéje részint úgy pótlódik természetben, hogy az I. osztály tőkései egymás között cserélnek, részint pedig az egyes vállalatokon belül történik a természetbeni pótlás.

Az a frázis, hogy az évi össztermékértéket végül is a fogyasztóknak kell megfizetniök, csak akkor volna igaz, ha fogyasztókon két, teljesen különböző fajta fogyasztót értenénk, egyéni fogyasztókat és termelő fogyasztókat. De az, hogy a termék egy részét *produktív módon* kell elfogyasztani, azt jelenti, hogy *tőkeként kell működnie* és nem lehet *jövedelemként elfogyasztani.*

Ha az össztermék 9 000 értékét $6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m$-re osztjuk és a $3\,000_{(v+m)}$-et csak jövedelemnek tekintjük, úgy látszik, mintha megfordítva, a változó tőke tűnne el, s a tőke társadalmi szempontból csak állandó tőkéből állna. Mert ami eredetileg úgy jelent meg, mint $1\,500_v$, az a társadalmi jövedelem egy részében, a munkásosztály jövedelmében, munkabérben oldódott fel, s ezáltal tőkejellege eltűnt. Ramsay valóban levonja ezt a következtetést. Szerinte a tőke társadalmi szempontból csak állótőkéből áll, de állótőkén az állandó tőkét, a termelési eszközökben megtestesülő értékmennyiséget érti, függetlenül attól, hogy ezek a termelési eszközök munkaeszközök-e vagy munkaanyagok, például nyersanyagok, félkészgyártmányok, segédanyagok stb. A változó tőkét forgótőkének nevezi: „A forgótőke kizárólag élelmiszerekből és egyéb, a munkásoknak munkatermékük elkészülte előtt előlegezett szükségleti cikkekből áll ... Tulajdonképpen a nemzeti gazdagság egyetlen forrása az állótőke, nem pedig a forgótőke ... A forgótőke nem közvetlen szereplője a termelésnek, sőt nem is lényeges jelentőségű ennek szempontjából, hanem csak kisegítő eszköz, amelyre a néptömegek siralmas szegénysége miatt van szükség ... Nemzeti szempontból csak az állótőke alkotórésze a termelési költségeknek" *(Ramsay,* uo. 23—26. old.). Ramsay az állótőkét, amelyen állandó tőkét ért, részletesebben így magyarázza: „Az az időtartam, amely alatt a szóban forgó munka" (vagyis a bármilyen áru előállítására fordított munka) „termékének egy része mint állótőke létezett, azaz olyan formában volt meg, amelyben hozzájárul ugyan a munkában levő áru előállításához, de *nem járul hozzá a munkások eltartásához*" (59. old.).

Itt megint kitűnik, milyen bajt csinált A. Smith azzal, hogy az

állandó és a változó tőke különbségét belefullasztotta az álló- és a forgótőke különbségébe. Ramsay állandó tőkéje munkaeszközökből, forgótőkéje létfenntartási cikkekből áll; mind a kettő adott értékű áru; az egyik épp oly kevéssé termelhet értéktöbbletet, mint a másik.

X. *Tőke és jövedelem: Változó tőke és munkabér*[49]

A teljes évi újratermelés, az év teljes terméke a folyó évi hasznos munka terméke. De ennek az összterméknek nagyobb az értéke, mint az az értékrész, amelyben az évi munka — a folyó évben kifejtett munkaerő — megtestesül. A folyó év *értékterméke*, vagyis az év folyamán áruformában újonnan alkotott érték kisebb, mint a *termékérték*, vagyis az egész év folyamán termelt árutömeg összértéke. A különbözet, amelyet kapunk, ha az évi termék összértékéből levonjuk a folyó év munkája által hozzátett értéket, nem igazán újratermelt, hanem csak új létezési formában újramegjelenő érték. Ez a már azelőtt létezett és az évi termékre átvitt érték a folyó évi társadalmi munkafolyamatban közreműködött állandó tőkealkatrészek élettartamától függően korábbi vagy későbbi eredetű lehet, vagyis olyan termelési eszköz értékéből származhat, amely az előző évben vagy több évvel ezelőtt jött a világra. Mindenesetre olyan érték, amelyet korábbi évi termelési eszközökről átvittek a folyó év termékére.

Ha ismét elővesszük sémánkat, az eddig vizsgált elemeknek az I. és a II. osztály között, valamint a II. osztályon belül lebonyolított cseréje után a helyzet a következő:

I) $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$ (mely utóbbi 2 000 realizálva van II_c fogyasztási cikkekben) = 6 000.

II) $2\,000_c$ (amely $I_{(v+m)}$-re történt csere révén újratermelődött) $+ 500_v + 500_m = 3\,000$.

Értékösszeg = 9 000.

Ez évben újonnan termelt érték csak a két osztály *v*-jében és *m*-jében rejlik. A folyó év értéktermékének összege tehát egyenlő a két osztály $v + m$-jének összegével $= 2\,000\ I_{(v+m)} + 1\,000\ II_{(v+m)} = 3\,000$. A folyó év termékértékének valamennyi többi értékrésze csak átvitt érték, a folyó évi termelésben elfogyasztott korábbi termelési eszközök értékét képviseli. A folyó év munkája csak 3 000 értéket termel; ennyiből áll évi teljes értékterméke.

Láttuk azonban, hogy a $2\,000\ I_{(v+m)}$ pótolja termelési eszközök természetbeni formájában a II. osztály $2\,000\ II_c$-jét. Az évi munka kétharmada tehát — s ezt az I. osztályban fejtették ki — újonnan

[49] Innen a VIII. kézirat.

termelte a II. osztály állandó tőkéjét teljes értékében és természetbeni formájában. Társadalmi szempontból tehát az év folyamán kifejtett munka kétharmada új állandó tőkeértéket alkotott, mégpedig a II. osztálynak megfelelő természetbeni formában. A társadalom évi munkájának nagyobb részét tehát új állandó tőke (termelési eszközökben meglevő tőkeérték) termelésére fordították, hogy pótolják a fogyasztási cikkek termelésére fordított állandó tőkeértéket. A tőkés társadalmat e tekintetben nem az különbözteti meg a vademberekétől, hogy — mint Senior[50] gondolja — a vadember kiváltsága és sajátossága munkáját néha oly módon kifejteni, hogy ez nem hoz számára jövedelemben, azaz fogyasztási cikkekben feloldható (ezekre átváltható) gyümölcsöt, hanem a különbség az, hogy:

a) A tőkés társadalom a rendelkezésére álló évi munka nagyobb részét fordítja termelési eszközök (tehát állandó tőke) termelésére, amelyek sem munkabér, sem értéktöbblet formájában nem oldhatók fel jövedelemben, hanem csak tőkeként működhetnek.

b) Ha a vadember íjat, nyilat, kőkalapácsot, baltát kosarat stb. készít, akkor pontosan tudja, hogy az így felhasznált időt nem fordította fogyasztási cikkek előállítására, hogy tehát termelési eszközszükségletét fedezte és nem tett egyebet. Ezenkívül a vadember súlyos közgazdasági bűnt követ el azáltal, hogy teljesen közömbös neki, mennyi időt fordít valamire és például néha, mint Tylor elmondja, egy egész hónapig dolgozik egyetlen nyíl elkészítésén[51].

Az a közkeletű elképzelés — amellyel a közgazdászok egy része meg akarja kerülni az elméleti nehézséget, vagyis a valóságos összefüggés megértését —, hogy ami az egyiknek tőke, az a másiknak jövedelem és viszont, részben helyes, de teljesen helytelenné válik (azaz teljesen félreérti az évi újratermeléssel kapcsolatos forgalmi folyamatot, tehát félreérti a részben helyes megállapítás valóságos alapját), mihelyt általánosítják.

Most összefoglaljuk azokat a valóságos viszonyokat, amelyeken ennek az elképzelésnek részben helyes volta alapul, s nyomban kitűnik majd, hol a hiba e viszonyok felfogásában.

1) A változó tőke a tőkés kezében tőkeként, a bérmunkás kezében pedig jövedelemként működik.

---

[50] „Amikor a vadember íjat készít, akkor ipart űz, de nem gyakorolja az önmegtartóztatást" *(Senior:* „Principes fondamentaux de l'économie politique". Ford. Arrivabene. Párizs 1836. 342. old.). — „Mennél jobban halad előre a társadalom, annál több önmegtartóztatást követel" (uo. 342. old.). — Vö. „A tőke". I. köt. 22. fej. 3. [553.] old.

[51] *E. B. Tylor:* „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit". Ford. H. Müller. Lipcse, évszám nélkül. 240. old.

A változó tőke először a tőkés kezében mint *pénztőke* van meg; mint *pénztőke* működik, amikor munkaerőt vásárol érte. Amíg a tőkésnél pénzformában időzik, nem egyéb, mint pénzformában meglevő adott érték, tehát állandó, nem pedig változó nagyság. Csak potenciálisan változó tőke — éppen azáltal, hogy munkaerővé változtatható át. Valóságos változó tőkévé csak akkor lesz, ha pénzformáját levetkezte, ha munkaerővé változott át és ez a tőkés folyamatban a termelőtőke alkatrészeként működik.

A *pénz*, amely először a változó tőke pénzformájaként működött a tőkés számára, most a munkás kezében munkabérének pénzformájaként működik, amelyet létfenntartási cikkekre vált át; tehát pénzformájaként annak a *jövedelemnek*, amelyre munkaereje folytonosan ismételt eladásával tesz szert.

Itt tehát csak azzal az egyszerű ténnyel van dolgunk, hogy a vevő — vagyis itt a tőkés — *pénze* átkerül az eladóhoz — vagyis itt a munkaerő eladójához, a munkáshoz. Nem a változó *tőke* működik kétszeresen, mint tőke a tőkés számára és mint jövedelem a munkás számára, hanem ugyanaz a *pénz* van meg a tőkésnél, mint változó tőkéjének pénzformája, tehát mint potenciális változó tőke, és ugyanaz működik — mihelyt a tőkés munkaerőre átváltotta — a munkásnál az eladott munkaerő egyenértékeként. Az a jelenség azonban, hogy ugyanaz a pénz az eladónál más célt szolgál, mint a vevőnél, minden árúvételnél és eladásnál megvan.

Apologetikus közgazdászok helytelenül ábrázolják a dolgot, ami a legjobban akkor látható, ha csakis a $P—M$ $(= P — Á)$ forgalmi műveletet, a pénz átváltását munkaerőre a tőkés vevő oldalán, és az $M—P$ $(= Á—P)$ műveletet, a munkaerő-áru átváltását pénzre az eladó, a munkás oldalán tartjuk szem előtt, és egyelőre nem törődünk azzal, ami utána következik. Ezek a közgazdászok azt mondják, hogy ugyanaz a pénz itt két tőkét realizál. Egyrészt a vevő — a tőkés — átváltoztatja pénztőkéjét eleven munkaerővé, s ezt bekebelezi termelőtőkéjébe; másrészt az eladó — a munkás — átváltoztatja áruját — a munkaerőt — pénzzé, amelyet jövedelemként elkölt, s éppen ez teszi számára lehetővé, hogy munkaerejét állandóan újra eladja és ily módon fenntartsa; munkaereje tehát az ő árutőkéje, ebből fakad állandóan jövedelme. Valójában a munkaerő a munkás vagyona (állandóan megújuló, újratermelődő vagyona), nem pedig tőkéje. Ez az egyetlen áru, amelyet állandóan eladhat és kénytelen eladni, hogy élhessen, és amely csak a vevő, a tőkés kezében működik tőkeként (változó tőkeként). Az a tény, hogy emberek állandóan rákényszerülnek arra, hogy munkaerejüket, azaz önmagukat másnak újra meg újra eladják, e közgazdászok szerint azt bizonyítja, hogy ezek az emberek tőkések,

mert mindig van eladó „árujuk" (önmaguk). Ebben az értelemben a rabszolga is tőkés, noha őt valaki egyszer és mindenkorra eladja áruként; mert ennek az árunak — a dolgozó rabszolgának — a természetével jár, hogy vevője nemcsak újra dolgoztatja mindennap, hanem ellátja azokkal a létfenntartási cikkekkel is, amelyek lehetővé teszik, hogy mindig újra dolgozni tudjon. — (Vö. e tárgyban Sismondit és Say leveleit Malthushoz.)

2) Tehát az 1 000 I_v + 1 000 I_m átváltásában 2 000 II_c-re az egyik fél állandó tőkéje (2 000 II_c) változó tőkévé és értéktöbbletté, vagyis általában jövedelemmé lesz a másik fél számára; az pedig, ami változó tőke és értéktöbblet (2 000 $I_{(v+m)}$), vagyis jövedelem az egyik számára, állandó tőkévé lesz a másik számára.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt I_v átváltását II_c-re, mégpedig először a munkás szempontjából.

Az I. osztály összmunkása eladta munkaerejét az I. osztály össztőkésének 1 000-ért; ezt az értéket a munkabér formájában pénzben kifizetve megkapja. Ezen a pénzen II-től ugyanilyen értékű fogyasztási cikkeket vásárol. A II. osztály tőkése csak mint árueladó és semmi egyéb áll vele szemben, még akkor is, ha a munkás a saját tőkésétől vásárol, mint például fentebb (a 410—411. oldalon) az 500 II_v átváltásánál. A forgalomnak az a formája, amelyen a munkás áruja, a munkaerő átmegy, az egyszerű, pusztán szükségletek kielégítésére, fogyasztásra irányuló áruforgalom formája: *Á* (munkaerő)—*P*—*Á* (fogyasztási cikk, II. áru). E forgalmi műveletnek az az eredménye, hogy a munkás mint munkaerő fennmarad az I. tőkés számára, s hogy mint ilyen továbbra is fennmaradjon, folytonosan meg kell ismételnie az *M*(*Á*)—*P*—*Á* folyamatot. Munkabérét fogyasztási cikkekben realizálja, jövedelemként költi el, és — a munkásosztályt egészében véve — állandóan újra jövedelemként költi el.

Vegyük mármost szemügyre I_v-nek ugyanezt az átváltását II_c-re a tőkés szempontjából. A II. osztály teljes áruterméke fogyasztási cikkekből áll; tehát olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetése, hogy belekerüljenek az évi fogyasztásba, tehát jövedelem realizálására szolgáljanak valaki számára, az itt vizsgált esetben az I. osztály összmunkása számára. A II. osztály össztőkése számára azonban saját áruterméknek egy része (= 2 000) most nem más, mint termelőtőkéje állandó tőkeértékének áruvá változtatott formája, amelyet ebből az áruformából ismét vissza kell változtatni abba a természetbeni formába, amelyben újra a termelőtőke állandó részeként működhet. A II. tőkés eddig annyit ért el, hogy áruformában (fogyasztási cikkekben) újratermelt állandó tőkeértéke felét (= 1 000) visszaváltoztatta pénzformába azzal, hogy eladta az I. munkásnak. Tehát nem az I_v változó

tőke változott át a II_c állandó tőkeérték első felévé, hanem az a pénz, amely az I. tőkés számára pénztőkeként működött a munkaerőre való átváltásban, most ily módon átkerült a munkaerő eladójának birtokába, akinek számára nem tőke, hanem pénzjövedelem, azaz mint fogyasztási cikkek vásárlóeszköze kerül kiadásra. Másrészt az 1 000 pénz, amely az I. munkásoktól a II. tőkésekhez áramlott, nem működhet a II. termelőtőke állandó elemeként. Ez még csak a II. osztály árutőkéjének pénzformája, amelyet át kell változtatni az állandó tőke álló vagy forgó alkotórészeivé. Azon a pénzen tehát, amit az I. munkásoktól, áruja vevőitől szerzett, a II. tőkés 1 000 értékű termelési eszközt vásárol az I. tőkéstől. Ezzel az II. állandó tőkeérték fele megújult abban a természetbeni formában, amelyben ismét mint a II. termelőtőke eleme működhet. Ennek a forgalomnak a formája *Á—P—Á* volt: 1 000 értékű fogyasztási cikk — 1 000 pénz — 1 000 értékű termelési eszköz.

De *Á—P—Á* itt tőkemozgás. A munkásoknak eladott *Á* átváltozott *P*-vé, és ezt a *P*-t átváltják termelési eszközökre; ez nem más, mint áru visszaváltoztatása anyagi alkotóelemeivé. Másrészt a II. tőkés az I. tőkéssel szemben itt csak mint áruvásárló, az I. tőkés pedig a II. tőkéssel szemben csak mint árueladó szerepel. Az I. tőkés eredetileg 1 000 pénzzel, amely arra hivatott, hogy változó tőkeként működjön, 1 000 értékű munkaerőt vásárolt; megkapta tehát a pénzformában odaadott $1\,000_v$ egyenértékét; a pénz most a munkásé, aki ezen II-től vásárol; ezt a pénzt, amely ily módon a II. osztály pénztárába került, I. csak úgy kaphatja vissza, ha ugyanilyen értékű áruk eladásával ismét kihalássza.

Először I-nek volt egy bizonyos pénzösszege (= 1 000), amely arra hivatott, hogy változó tőkerészként működjön; ezt az által teszi meg, hogy átváltják ugyanilyen értékű munkaerőre. A munkás pedig a termelési folyamat eredményeképpen az I. tőkésnek 6 000 értékű árutömeget (termelési eszközöket) szolgáltatott, amelynek $^1/_6$-a (vagyis 1 000) értékét tekintve a pénzben előlegezett változó tőkerész egyenértéke. A változó tőkeérték most áruformájában épp úgy nem működhet változó tőkeként, mint ahogy ezt korábban pénzformájában sem tehette meg; erre csak akkor képes, ha már átváltották eleven munkaerőre és csak addig, amíg ez utóbbi a termelési folyamatban működik. A változó tőkeérték mint pénz csak potenciális változó tőke volt. De olyan formában tartózkodott, amelyben munkaerőre közvetlenül átváltható. Ugyanez a változó tőkeérték mint áru már csak potenciális pénzérték; eredeti pénzformáját csak azáltal nyeri vissza, hogy az árut eladják, vagyis itt azáltal, hogy II az 1 000 pénzért árut vásárol I-től. A forgalmi folyamat itt: $1\,000_v$ (pénz) — 1 000 értékű munkaerő — 1 000 áru (a változó tőke egyenértéke) — $1\,000_v$ (pénz); tehát *P—Á*...

Á—P (= *P—M*... *Á—P*). Az *Á* ... *Á* közé eső termelési folyamat nem tartozik a forgalom területéhez; nem jelenik meg az évi újratermelés különböző elemeinek kölcsönös átváltásában, noha ez az átváltás magában foglalja a termelőtőke valamennyi elemének — mind az állandó elem, mind a változó elem, a munkaerő — újratermelését. Ennek az átváltásnak valamennyi hordozója csak mint vevő és eladó jelenik meg, vagy mint mind a kettő; a munkások csak mint áruvásárlók jelennek meg; a tőkések felváltva mint vevők és eladók; s bizonyos határokon belül csak egyoldalúan áruvásárlók vagy egyoldalúan árueladók.

Az eredmény az, hogy I. a maga tőkéjének változó értékrészét ismét pénzformában birtokolja, amelyből közvetlenül átváltható munkaerőre, azaz ismét abban az egyetlen formában van meg nála, amelyben valóban termelőtőkéje változó elemeként előlegezhető. Másrészt ahhoz, hogy a munkás ismét mint áruvásárló léphessen fel, most előbb újra árueladóként, saját munkaereje eladójaként kell fellépnie.

A II. osztály változó tőkéje (500 II_v) tekintetében az egyazon termelési osztály tőkései és munkásai között lebonyolódó forgalmi folyamat — ha mint a II. össztőkés és a II. összmunkás között végbemenő folyamatot vizsgáljuk — közvetítés nélküli formában lép fel.

A II. össztőkés 500_v-t előlegez ugyanilyen értékű munkaerő megvásárlására; az össztőkés itt vevő, az összmunkás eladó. Ezután a munkás a munkaerejéért kapott pénzzel úgy lép fel, mint a maga termelte áruk egy részének vásárlója. Itt tehát a tőkés az eladó. A munkás a tőkésnek a munkaerő vásárlására kifizetett pénzét pótolta a termelt II. árutőke egy részével, az áruban rejlő 500_v-vel; a tőkésnél most áruformában van meg ugyanaz a *v*, amely a munkaerőre való átváltás előtt pénzformában volt meg nála; másrészt a munkás pénzben realizálta munkaereje értékét, most viszont ezt a pénzt realizálja, azáltal hogy fogyasztásának fedezésére jövedelemként elkölti, úgyhogy megvásárolja a maga termelte fogyasztási cikkek egy részét. Itt a munkás pénzbeli jövedelme cserélődik ki az általa áruformában újratermelt 500_v árualkatrészre, amely a tőkés birtokában van. Ily módon ez a pénz visszatér a II. tőkéshez, mint változó tőkéjének pénzformája. Itt pénzformájú jövedelemérték pótol vele egyenértékű áruformájú változó tőkeértéket.

A tőkés nem azáltal gazdagszik, hogy a munkaerő megvásárlásakor kifizetett pénzt ismét elvonja a munkástól, amikor ezzel egyenértékű árutömeget ad el neki. Valójában kétszer fizetne a munkásnak, ha először 500-at fizetne neki munkaereje megvásárlásakor, s ezenkívül még ingyen odaadná neki azt az 500 értékű árutömeget, amelyet vele termeltetett. Ha viszont a munkás a tőkésnek csak 500 áruegyen-

értéket termelne munkaereje 500 áráért és nem többet, akkor a tőkés e művelet után ugyanott tartana, mint előtte. De a munkás 3 000 értékű terméket termelt újra; fenntartotta a termék állandó értékrészét, azaz a benne elhasznált termelési eszközök 2 000 értékét azáltal, hogy ezeket új termékké változtatta át; ezenkívül pedig ezt az adott értéket $1\,000_{(v+m)}$ értékkel gyarapította. (Azt az elképzelést, amely szerint a tőkés olyképpen gazdagodik, hogy az 500 értéknek pénzben történő visszaáramlása révén tesz szert értéktöbbletre, Destutt de Tracy fejti ki. Erről többet e fejezet XIII. szakaszában.)

Azáltal, hogy a II. munkás 500 értékű fogyasztási cikket vásárol, a II. tőkés ismét visszakapja pénzben, vagyis az általa nyújtott előleg eredeti formájában azt az 500 II_v-t, amelyet az előző pillanatban még áruban birtokolt. A művelet közvetlen eredménye, akárcsak minden más árueladásnál, adott érték átváltása áruformából pénzformába. Abban sincs semmi különös, hogy közvetítésével a pénz visszatér kiindulópontjához. Ha a II. tőkés 500 pénzért árut vásárolt volna az I. tőkéstől, majd 500 értékű árut adott volna el neki, akkor ugyancsak 500 pénz áramlott volna vissza hozzá. Az 500 pénz csak arra szolgált volna, hogy lebonyolítsa az 1 000 árutömeg cseréjét, s az előbbi általános törvény szerint visszaáramlott volna ahhoz, aki a pénzt a szóban forgó árutömeg cseréjéhez forgalomba dobta.

De az az 500 pénz, amely a II. tőkéshez visszaáramlott, egyszersmind pénzformában megújult potenciális változó tőke. Miért? A pénz, tehát a pénztőke is csak azért és annyiban potenciális változó tőke, mert és amennyiben munkaerőre váltható át. Az 500 font sterling pénznek a II. tőkéshez való visszatérése együtt jár a II. munkaerő visszatérésével a piacra. A kettő visszatérése ellentétes pólusokra — tehát az 500 pénznek nemcsak mint pénznek, hanem mint pénzformájú változó tőkének az újramegjelenése is — egyazon folyamattól függ. Az 500 pénz azért áramlik vissza a II. tőkéshez, mert 500 értékű fogyasztási cikket adott el a II. munkásnak, tehát mert a munkás elköltötte munkabérét, s ezáltal önmagát és családját, tehát munkaerejét is fenntartotta. Ahhoz hogy tovább élhessen és továbbra is mint áruvásárló léphessen fel, újra el kell adnia munkaerejét. Az 500 pénz visszatérése a II. tőkéshez tehát egyúttal azt jelenti, hogy visszatér, illetve továbbra is fennmarad a munkaerő mint az 500 pénzért megvásárolható áru, s ezzel visszatér az 500 pénz mint potenciális változó tőke.

A luxuscikkeket termelő II*b* alosztály *v*-jével — (II*b*)$_v$-vel — ugyanúgy áll a dolog, mint I_v-vel. Az a pénz, amely a II*b* tőkések változó tőkéjét pénzformában megújítja, kerülő úton, a II*a* tőkések kezén keresztül áramlik hozzájuk. De mégis különbség, hogy a munká-

sok létfenntartási cikkeiket közvetlenül azoktól a tőkés termelőktől vásárolják-e, akiknek munkaerejüket eladják, avagy másféle tőkésektől vásárolnak, akiknek révén az előbbiekhez csak kerülő úton áramlik vissza a pénz. Mivel a munkásosztály máról holnapra él, tehát vásárol, amíg tud. Nem ez a helyzet a tőkéssel, pl. II_c átváltásánál 1 000 I_p-re. A tőkés nem máról holnapra él. Célja, hogy tőkéjét a lehető legkedvezőbben értékesítse. Ezért ha bizonyos körülmények folytán a II. tőkés előnyösebbnek véli, hogy állandó tőkéje közvetlen megújítása helyett annak legalábbis egy részét hosszabb időn át pénzformában rögzítse, akkor az 1 000 II_c visszaáramlása (pénzben) I-hez elhúzódik; tehát az 1 000$_p$ pénzformában való helyreállítása is késik és az I. tőkés csak akkor dolgozhat ugyanolyan méretekben tovább, ha tartalékolt pénz áll rendelkezésére, mint ahogy egyáltalán tartaléktőkére van pénzben szükség ahhoz, hogy a változó tőkeérték gyorsabb vagy lassúbb pénzbeli visszaáramlásától függetlenül megszakítás nélkül tovább lehessen dolgozni.

Ha a folyó évi újratermelés különböző elemeinek átváltását vizsgáljuk, szemügyre kell vennünk a múlt évi munka, a már letelt év munkája eredményét is. Az a termelési folyamat, amely ezt az évi terméket eredményezte, már lezajlott, elmúlt, feloldódott termékében, s még inkább így van ez a termelési folyamatot megelőző vagy vele párhuzamosan futó forgalmi folyamattal, a potenciális változó tőke átváltásával valóságos változó tőkére, azaz a munkaerő vételével és eladásával. A munkapiac már nem része többé az itt vizsgált árupiacnak. A munkás itt már nemcsak eladta munkaerejét, hanem áruban megtermelte az értéktöbbleten kívül munkaereje árának egyenértékét; másrészt munkabére ott van a zsebében, s ő maga az átváltáskor csak áruk (fogyasztási cikkek) vevőjeként szerepel. Másfelől viszont az évi terméknek tartalmazni kell az újratermelés valamennyi elemét, helyre kell állítania a termelőtőke minden elemét, tehát mindenekelőtt legfontosabb elemét, a változó tőkét. És valóban kitűnt, hogy a változó tőke tekintetében az átváltásnak az az eredménye, hogy a munkás mint áruvásárló munkabére elköltésével és a megvásárolt áru elfogyasztásával fenntartja és újratermeli munkaerejét, mint egyetlen eladó áruját; s hogy nemcsak a szóban forgó munkaerő megvásárlására előlegezett pénz tér vissza a tőkéshez, hanem a munkaerő mint az erre a pénzre átváltható áru is visszatér a munkapiacra; tehát az eredmény — itt sajátosan az 1 000 I_p esetére — a következő: 1 000$_p$ pénzben az I. tőkések oldalán — s ezzel szemben 1 000 értékű munkaerő az I. munkások oldalán, úgyhogy az egész I. újratermelési folyamat újra kezdődhet. Ez az átváltási folyamat egyik eredménye.

Másrészt az I. munkások munkabérének elköltése 1 000$_c$ értékű fogyasztási cikket vont el a II. osztálytól, ezeket tehát áruformából pénzformába változtatta át; a II. tőkés viszont e fogyasztási cikkeket pénzformából visszaváltoztatta állandó tőkéje természetbeni formájába oly módon, hogy 1 000$_v$ értékű árut vásárolt I-től, akihez ezáltal változó tőkeértéke pénzformában ismét visszaáramlik.

Az I. változó tőke három átváltozáson megy át, amelyek az évi termék átváltásában egyáltalában nem vagy csak jelezve mutatkoznak meg.

1. Az első forma 1 000 I$_v$ pénzben, amelyet ugyanilyen értékű munkaerőre váltanak át. Maga ez az átváltás az I. és a II. osztály közötti árucserében nem jelenik meg, de eredménye megmutatkozik abban, hogy az I. munkásosztály 1 000 pénzzel lép fel a II. árueladóval szemben, mint ahogy a II. munkásosztály 500 pénzzel lép fel az áruformában meglevő 500 II$_v$ eladójával szemben.

2. A második forma, az egyetlen, amelyben a változó tőke valóban változik, tehát változó tőkeként működik, amelyben értékalkotó erő jelenik meg az adott érték helyett, amellyel elcserélték, kizárólag a — már lezajlott — termelési folyamathoz tartozik.

3. A harmadik forma, amelyben a változó tőke a termelési folyamat eredményében bebizonyította változását, az évi értéktermék, tehát I-nél 1 000$_v$ + 1 000$_m$ = 2 000 I$_{(v+m)}$. A változó tőke eredeti értéke — 1 000 pénz — helyébe kétszerakkora érték — 2 000 áru — lépett. Az 1 000 áruban megjelenő változó tőkeérték ezért csak fele a termelőtőke elemét alkotó változó tőke által létrehozott értéktermléknek. Az áruban meglevő 1 000 I$_v$ pontos egyenértéke annak az 1 000$_v$-nek, amelyet az I. tőkés eredetileg pénzben előlegezett mint az össztőke rendeltetése szerint változó részét; áruformában azonban ez az 1 000 csak potenciálisan pénz (valóságos pénzzé csak eladása révén lesz), tehát még kevésbé jelent közvetlenül változó pénztőkét. Csak azáltal lesz végül azzá, hogy az 1 000 I$_v$ árut eladják II$_c$-nek, s hogy hamarosan újra megjelenik a munkaerő mint vásárolható áru, mint olyan anyag, amelyre az 1 000$_v$ pénz átváltható.

Mindezen átváltozások alatt az I. tőkés állandóan kezében tartja a változó tőkét; 1. kezdetben mint pénztőkét; 2. aztán mint termelőtőkéje elemét; 3. később mint árutőkéje értékrészét, tehát mint áruértéket; 4. végül újra mint pénzt, amellyel megint szemben áll a vele megszerezhető munkaerő. A munkafolyamat alatt a tőkésnél a változó tőke mint működő, értéket alkotó munkaerő van meg, nem pedig mint adott nagyságú érték; minthogy azonban a munkást mindig csak akkor fizeti, amikor annak ereje már bizonyos rövidebb vagy hosszabb időn át működött, ezért a tőkés a munkaerő által alkotott és saját értékét

pótló értéket, valamint az értéktöbbletet már a kezében tartja, mielőtt a munkaerőért fizet.

Mivel a változó tőke valamilyen formában mindig a tőkés kezében marad, semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy valaki számára is jövedelemmé válik. Az 1 000 I_v áru pénzzé változik át azzal, hogy eladják a II. osztálynak, s itt természetben pótolja az állandó tőke felét.

Jövedelemben nem az I. változó tőke, nem az 1 000$_v$ pénz oldódik fel; ez a pénz, mihelyt munkaerőre váltották át, már nem az I. változó tőke pénzformája, mint ahogy bármely más árueladó pénze sem képvisel már semmi olyat ami az övé, mihelyt átváltotta valamilyen árura. Ezek az átváltások, amelyeken a munkabérként kapott pénz a munkások kezében keresztülmegy, nem a változó tőkének, hanem munkaerejük pénzzé változtatott értékének átváltásai; éppúgy, mint ahogy a munkás által létrehozott értéktermék (2 000 $I_{(v+m)}$) átváltása csak a tőkés tulajdonát képező áru átváltása, amelyhez a munkásnak nincsen köze. A tőkés azonban — és még inkább elméleti tolmácsolója, a közgazdász — csak nehezen mond le arról az elképzelésről, hogy a munkásnak kifizetett pénz még mindig az övé, a tőkésé. Ha a tőkés aranytermelő, akkor a változó értékrész — vagyis az az áruegyenérték, amely a tőkés számára a munka vételárát pótolja — maga is közvetlenül pénzformában jelenik meg, tehát a visszaáramlás kerülőútja nélkül is újra változó tőkeként működhet. Ami azonban a II. osztály munkását illeti — ha a luxuscikkeket előállító munkást figyelmen kívül hagyjuk —, az 500$_v$ olyan árukban van meg, amelyeket a munkások fogyasztására szántak, amelyeket ő, mint összmunkás, közvetlenül attól az össztőkéstől vásárol meg újra, akinek munkaerejét eladta. A II. tőke változó értékrésze természetbeni formája szerint fogyasztási cikkekből áll, amelyeket túlnyomórészt a munkásosztály fogyasztására szántak. De nem a változó tőke az, amit a munkás ilyen formában elkölt; hanem a munkabér, a munkás pénze állítja újra helyre — éppen a szóban forgó fogyasztási cikkekben történő realizálása révén — pénzformában a tőkés számára az 500 II_v változó tőkét. A II_v változó tőkét éppúgy fogyasztási cikkekben termelték újra, mint a 2 000 II_c állandó tőkét; az egyik éppoly kevéssé oldódik fel jövedelemben, mint a másik. Ami jövedelemben oldódik fel, az mindkét esetben a munkabér.

De az a körülmény, hogy a munkabérnek jövedelemként való elköltése révén az egyik esetben 1 000 II_c — és ugyanígy ezen a kerülő úton 1 000 I_v —, továbbá 500 II_v, tehát állandó és változó tőke (az utóbbi részint közvetlen, részint közvetett visszaáramlás révén) újra visszaváltozik pénztőkévé, fontos tény az évi termék forgalmában.

XI. Az állótőke pótlása

Az évi újratermelés csereműveleteinek ábrázolásánál nagy nehézség a következő. Nézzük a problémát a legegyszerűbb formájában:

(I.) $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m +$
(II.) $2\,000_c + 500_v + 500_m = 9\,000,$

vagyis rendezve:

$4\,000\ I_c + 2\,000\ II_c + 1\,000\ I_v + 500\ II_v + 1\,000\ I_m + 500\ II_m =$
$= 6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m = 9\,000$. Az állandó tőke értékének egy részét, amennyiben ugyanis ez tulajdonképpeni munkaeszközökből áll (amelyek a termelési eszközökön belül külön csoportot alkotnak) átvitték a munkaeszközökről a munkatermékre (az árura). Ezek a munkaeszközök tovább működnek a termelőtőke elemeiként, mégpedig régi természetbeni formájukban. Kopásuk, funkciójuk során bizonyos idő alatt elszenvedett fokozatos értékveszteségük az, amely a közreműködésükkel előállított áruk értékelemeként újra megjelenik, vagyis amelyet a munkaeszközről átvisznek a munkatermékre. Az évi újratermelés szempontjából tehát itt már eleve csak az állótőke olyan alkatrészei jönnek tekintetbe, amelyeknek élettartama egy évnél hosszabb. Ha egy éven belül teljesen elpusztulnak, akkor az évi újratermelés révén teljes egészükben pótlandók és megújítandók, s a szóban forgó probléma velük kapcsolatban eleve nem merül fel. Gépeknél és az állótőke más tartósabb formáinál előfordulhat — és gyakran elő is fordul —, hogy bizonyos alkatrészeiket egy éven belül teljesen pótolni kell, noha az egész épület- vagy géptest hosszú életű. Ezek az alkatrészek az állótőke egy éven belül pótlandó elemeinek már említett kategóriájába tartoznak.

Az áruknak ezt az értékelemét semmiképpen sem szabad összecserélni a javítási költségekkel. Ha az árut eladják, akkor ezt az értékelemet éppúgy pénzzé változtatják, mint a többit; de miután pénzzé változtatták, kitűnik a többi értékelemtől való eltérése. Az áruk termelésében elfogyasztott nyersanyagokat és segédanyagokat természetben pótolni kell, hogy az áruk újratermelése megkezdődjék (általában, hogy termelésük folyamatos legyen). Az árukra fordított munkaerőt szintén pótolni kell friss munkaerővel. Ezért az áruért kapott pénzt állandóan újra át kell váltani a termelőtőke szóban forgó elemeire, pénzformából áruformára. Ezen nem változtat az, hogy például nyersanyagokat és segédanyagokat bizonyos időközökben nagyobb mennyiségben vásárolnak — úgyhogy termelési készleteket alkotnak —, hogy tehát bizonyos ideig ezeket a termelési eszközöket nem kell újra beszerezni, s amíg e készlet tart, az áruforgalomból befolyó és erre a célra szánt

pénz összegyűlhet, s ennélfogva az állandó tőkének ez a része időlegesen úgy jelenik meg, mint aktív funkciójától felfüggesztett pénztőke. Ez nem jövedelemtőke, hanem pénzformában felfüggesztett termelőtőke. A termelési eszközöket állandóan meg kell újítani, noha e megújítás formája — a forgalom szempontjából — különbözhet. Előfordulhat, hogy az új vásárlás, vagyis az a forgalmi művelet, amellyel a termelési eszközöket megújítják, pótolják, hosszabb időközökben történik. Ebben az esetben nagy pénztőkét fektetnek be egyszerre, aminek nagyobb termelési készlet felel meg. Vagy rövidebb időközökben vásárolnak. Ebben az esetben gyors egymásutánban kisebb pénzkiadásokra kerül sor, és a termelési készletek kicsinyek. Ez nem változtat a dolog lényegén. Ugyanígy van a munkaerővel. Ahol a termelés az egész éven át folyamatos és méretei változatlanok, ott az elfogyasztott munkaerőt állandóan újjal pótolják. Ahol a munka idényszerű, vagyis a különböző időszakokban különböző mennyiségű munkát alkalmaznak, mint a földművelésben, ott ennek megfelelően hol kisebb, hol nagyobb mennyiségű munkaerőt vásárolnak. Ezzel szemben azt az árueladásból szerzett pénzösszeget, amely az áru értékének az állótőke kopásával egyenlő részét változtatja pénzzé, nem változtatják ismét vissza annak a termelőtőkének alkatrészévé, amelynek értékveszteségét pótolja. Lecsapódik a termelőtőke mellett és pénzformájában marad meg. Ez a pénzlecsapódás mindaddig ismétlődik, amíg le nem jár az a több vagy kevesebb évből álló újratermelési időszak, amely alatt az állandó tőke álló eleme régi természetbeni formájában továbbfolytatja működését a termelési folyamatban. Amikor az álló elem (az épület, a gép stb.) élettartama lejárt, s a termelési folyamatban nem képes tovább működni, értéke már ott van mellette, teljesen pótlódott pénzben, a pénzlecsapódások összegében, vagyis azokban az értékekben, amelyek az állótőkéről fokozatosan átmentek a közreműködésével előállított árukra és az áruk eladása révén pénzformába változtak át. Ez a pénz ekkor arra szolgál, hogy az állótőkét (vagyis annak különböző élettartamú elemeit) természetben pótolják, s ily módon a termelőtőkének ezt az alkatrészét valóban megújítsák. Ez a pénz tehát az állandó tőkeérték egy részének, álló részének a pénzformája. Ezért ez a kincsképzés maga is a tőkés újratermelési folyamat eleme, újratermelése és pénzformában való felraktározása az állótőke (vagy egyes elemei) értékének, amíg az állótőke élettartama lejárt, s következésképpen teljes értékét átadta a termelt áruknak, és most természetben pótolni kell. Ez a pénz azonban csak akkor veszíti el kincsformáját, tehát csak akkor lép be ismét aktívan a tőkének a forgalom által közvetített újratermelési folyamatába, ha visszaváltoztatják az állótőke új elemeivé, hogy pótolják az elhaltakat.

Amiként az egyszerű áruforgalom nem azonos a puszta termékcserével, úgy az évi árutermék forgalma sem oldódhat fel pusztán e termék különböző alkatrészeinek kölcsönös közvetlen cseréjében. A pénz itt sajátos szerepet játszik, s ez az álló tőkeérték újratermelésének módjában is kifejeződik. (Később meg kell vizsgálni, milyen változást jelentene, ha a termelés közös volna és nem öltené árutermelés formáját.)

Térjünk vissza az alapsémához. A II. osztály terméke $2\,000_c + 500_v + 500_m$. Az év folyamán termelt fogyasztási cikkek összértéke itt 3 000; s az ezt alkotó áruelemek mindegyike értékét tekintve $^2/_{3c} + {}^1/_{6v} + {}^1/_{6m}$-re, vagy százalékosan $66^2/_{3c} + 16^2/_{3v} + 16^2/_{3m}$-re oszlik. Lehet, hogy a II. osztály különböző fajta árui különböző arányban tartalmaznak állandó tőkét; az is lehet, hogy állandó tőkéjük álló része különböző; ugyancsak különböző lehet az álló tőkerészek élettartama, tehát az az évi kopás, vagy az az értékrész is, amelyet arányosan átvisznek a közreműködésükkel termelt árukra. Ez itt mellékes. A társadalmi újratermelési folyamat szempontjából csak a II. és az I. osztály közti cseréről van szó. A két osztály itt csak társadalmi tömegarányaiban kerül szembe egymással; s ezért a II. árutermék c értékrészének viszonylagos nagysága (a most szóban forgó kérdésben csakis ez a mértékadó) azt az átlagos arányt jelenti, amely a II. osztályba tartozó valamennyi termelési ág összegezéséből adódik.

Minden egyes árufajta (és nagyrészt azonos fajta árukról van szó), amelynek összértéke $2\,000_c + 500_v + 500_m$-re tagolható, értékét tekintve egyaránt $= 66^2/_3\ \%_c + 16^2/_3\ \%_v + 16^2/_3\ \%_m$. Ez érvényes a c vagy v vagy m alatt szereplő áruk minden 100 értékegységére.

A 2 000 c-t megtestesítő áruk, értéküket tekintve, ismét feloszthatók a következőképpen:

1. $1\,333^1/_{3c} + 333^1/_{3v} + 333^1/_{3m} = 2\,000_c$,

ugyanígy 500_v felosztható:

2. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_v$,

végül 500_m felosztható:

3. $333^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_m$.

Ha most összeadjuk az 1, 2. és 3. pont c-jét, akkor $1\,333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} = 2\,000$. Ugyanígy $333^1/_3 + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3v} = 500$, és hasonlóképpen van m-mel; a teljes összegezés eredménye a fenti 3 000 összérték.

A II. osztály 3 000 értékű árutömegében foglalt egész állandó tőkeértéket tehát a $2\,000_c$ tartalmazza és sem 500_v, sem 500_m nem

tartalmaz belőle egy mákszemnyit sem. Ugyanez áll *v*-re és *m*-re vonatkozóan is.

Más szóval: A II. osztály árutömegének az a hányada, amely állandó tőkeértéket képvisel, tehát annak akár természetbeni, akár pénzbeni formájára ismét átváltható — teljes egészében a $2\,000_c$-ben van meg. Ezért mindaz, ami a II. osztály áruiban rejlő állandó érték átváltására vonatkozik, a $2\,000$ II_c-re korlátozódik; márpedig ez csak I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-re cserélhető.

Ugyanígy az I. osztályban mindaz, ami az itteni állandó tőkeérték átváltására vonatkozik, a $4\,000$ I_c vizsgálatára korlátozandó.

1. A kopási értékrész pótlása pénzformában

Vegyük először a következőt:

I. $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$

II. ..... $2\,000_c + 500_v + 500_m$.

Ekkor a $2\,000$ II_c áruk átváltása velük egyenértékű I $(1\,000_v + 1\,000_m)$ árukra feltételezné, hogy az egész $2\,000$ II_c természetben újra átváltódott a II. osztály állandó tőkéjének az I. osztály által előállított természetbeni alkatrészeire; de a $2\,000$ áruérték, amely a II. osztály állandó tőkéjét képviseli, olyan elemet is tartalmaz az állótőke értékcsökkenése fejében, amelyet nem kell azonnal természetben pótolni, hanem pénzzé kell változtatni, s ez a pénzösszeg fokozatosan felgyülemlik, amíg az állótőke természetbeni formában történő megújítása esedékessé nem válik. Minden év a halál évét jelenti annak az állótőkének, amelyet ebben vagy abban a vállalatban, illetve ebben vagy abban az iparágban pótolni kell; ugyanabban az egyéni tőkében pedig az állótőkének ezt vagy azt a részét kell pótolni (mert e részek különböző élettartamúak). Ha az évi újratermelést vizsgáljuk — még akkor is, ha mint egyszerű újratermelést, azaz minden felhalmozástól elvonatkoztatva vizsgáljuk —, nem ab ovo [egészen elölről] kezdjük; egy évet emelünk ki az évek sorából, s ez nem a tőkés termelés születésének éve. A különböző tőkék tehát, amelyek a II. osztály igen különböző termelési ágaiban vannak befektetve, különböző életkorúak, s mint ahogy évente meghalnak emberek, akik e termelési ágakban dolgoznak, úgy a szóban forgó évben az állótőkék egy részének élettartama is lejár, és ezeket a felhalmozott pénzalapokból természetben meg kell újítani. Ennyiben a $2\,000$ II_c-nek $2\,000$ $I_{(v+m)}$-re való átváltásában benne foglaltatik a $2\,000$ II_c átváltása áruformájából (fogyasztási cikkekből) olyan természetbeni elemekre, amelyek nemcsak nyers- és segédanyagokból, hanem emellett az állótőke természetbeni elemeiből,

gépekből, szerszámokból, épületekből stb. állanak. Az a kopás tehát, amely a 2000_c II_c értékén belül *pénzben* pótlandó, egyáltalában nem felel meg a működő állótőke méretének, mert ennek egy részét évente *természetben* kell pótolni; ez azonban feltételezi azt, hogy az előző években az ehhez az átváltáshoz szükséges pénz felhalmozódott a II. osztály tőkései kezében. Éppen ez a feltevés viszont a folyó évre ugyanúgy érvényes, mint ahogy az előző évekre feltételezzük.

Az I $(1000_v + 1\,000_m)$ és 2 000 II_c közötti cserével kapcsolatban először is meg kell jegyeznünk, hogy az $I_{(v+m)}$ értékösszeg nem tartalmaz állandó értékelemet, tehát olyan értékelemet sem, amely a pótlandó kopásnak, vagyis annak az értéknek felelne meg, amelyet az állandó tőke álló alkatrészéről átvittek a $v + m$-et természetbeni formájukban képviselő árukra. Ez az elem viszont megvan a II_c-ben, és éppen ennek az állótőkének tulajdonítható értékelemnek egy része az, amelynek nem kell közvetlenül átváltoznia pénzformából természetbeni formába, hanem egyelőre pénzformában marad. Ezért az I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-nek 2 000 II_c-re történő átváltásánál rögtön felmerül az a nehézség, hogy az I. termelési eszközök, amelyek a $2\,000_{(v+m)}$-et természetbeni formában képviselik, teljes 2 000 értékük erejéig átváltandók egyenértékű II. fogyasztási cikkekre, ezzel szemben a másik oldalon a 2 000 II_c fogyasztási cikkeket nem lehet teljes értékük erejéig átváltani I $(1\,000_v + 1\,000_m)$ termelési eszközökre, mert értékük bizonyos hányadának — amely az állótőke pótlandó kopásával vagyis értékcsökkenésével egyenlő — egyelőre pénzben kell lecsapódnia, s ez a pénz a folyó évi újratermelési periódusban — itt pedig csakis ezt vizsgáljuk — már nem válik újra forgalmi eszközzé. Az a pénz azonban, amellyel a 2 000 II_c áruértékben rejlő kopási elemet pénzzé változtatják, csak I-től származhat, mert II. nem fizethet önmagának, hanem éppen azáltal tesz szert pénzre, hogy áruját eladja, s mert feltevésünk szerint $I_{(v+m)}$ az egész 2 000 II. árutömeget megveszi. Az I. osztálynak kell tehát e vétel révén pénzzé változtatnia a II. osztály számára az említett kopást. A korábban kifejtett törvény szerint azonban a forgalomra előlegezett pénz visszatér ahhoz a tőkés termelőhöz, aki később ugyanolyan értékű árut dob forgalomba. Az I. osztály a II_c megvásárlásakor nyilván nem adhat a II. osztálynak 2 000 értékű árut és ezen felül még egyszer és mindenkorra egy pótlólagos pénzösszeget (anélkül, hogy ez utóbbi az átváltás művelete révén hozzá visszakerülne). Ebben az esetben ugyanis a II_c árutömeget értékén felül venné meg. Ha a II. osztály az átváltásnál $2\,000_c$-jét valóban I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-re cseréli be, akkor más egyebet az I. osztálytól már nem követelhet, s a pénz, mely ennél az átváltásnál forog, visszatér az I. vagy a II. osztályhoz, attól függően, hogy

kettőjük közül ki dobta forgalomba, azaz kettőjük közül ki lépett fel először vevőként. Ugyanakkor ebben az esetben a II. osztály teljes értékterjedelmében visszaváltoztatta volna árutőkéjét termelési eszközökké, holott feltevésünk szerint, árutőkéje bizonyos hányadát az eladás után nem a folyó évi újratermelési periódusban változtatja ismét vissza pénzből az állandó tőke álló alkatrészeinek természetbeni formájába. Tehát a II. osztály csak akkor vehetne be több pénzt, mint amennyit kiadott, ha 2 000-ért adott volna ugyan el az I. osztálynak, de 2 000-nél kevesebbért vásárolt volna tőle, pl. csak 1 800-ért; ekkor az I. osztálynak az egyenleget 200 pénzzel kellene kiegyenlítenie, mely pénzösszeg nem térne vissza hozzá, mert ezt a forgalom céljára előlegezett pénzt nem vonná el ismét 200 áru forgalomba dobásával. Ebben az esetben a II. osztály pénzalapra tenne szert állótőkéje kopási számláján; a másik oldalon azonban, az I. osztály oldalán, 200 értékű túltermelés mutatkozna termelési eszközökben, s ezzel a séma egész alapja, vagyis a változatlan méretű újratermelés megrendülne, mert ez utóbbi feltételezi a teljes arányosságot a különböző termelési rendszerek között. Az egyik nehézség tehát csak egy sokkal kellemetlenebb nehézség árán küszöbölődne ki.

Minthogy ez a probléma sajátos nehézségeket okoz és eddig a közgazdászok egyáltalában nem tárgyalták, ezért sorjában megvizsgáljuk az összes lehetséges (legalábbis látszólag lehetséges) megoldásokat, helyesebben kérdésfeltevéseket.

Mindenekelőtt éppen az imént feltételeztük, hogy a II. osztály elad 2 000 árut az I. osztálynak, de csak 1 800-ért vásárol tőle. A 2 000 II_c áruértékben 200 az a kopáspótlás, amit pénzben kincsként kell összegyűjteni; ilyképpen a 2 000 II_c érték feloszlik 1 800-ra, amit I. termelési eszközökre kell elcserélni és 200 kopáspótlásra, amit (miután a 2 000$_c$-t eladták az I. osztálynak) pénzben kell megrögzíteni. Vagyis értékét tekintve a 2 000 II_c = 1 800$_c$ + 200$_c$ (k), ahol k = kopás.

Vizsgáljuk meg ezt a cserét:

I. $\underbrace{1\,000_v + 1\,000_m}$

II. $1\,800_c + 200_c\ (k)$.

Az I. osztály az 1 000 font sterlingen, melyet a munkások kaptak meg munkaerejük fizetségéül munkabér alakjában, 1 000 II_c fogyasztási cikket vásárol; a II. osztály ugyanezen az 1 000 font sterlingen 1 000 I_v termelési eszközt vesz. Az I. osztály tőkéseihez ily módon visszatér változó tőkéjük pénzformában, s a pénzért a következő évben ugyanilyen értékű munkaerőt vásárolhatnak, azaz természetben pótolhatják termelőtőkéjük változó részét. — A II. osztály továbbá 400

font sterling előlegezett pénzen I_m termelési eszközöket vásárol, I_m pedig ugyanezen a 400 font sterlingen II_c fogyasztási cikkeket vesz. A forgalomra előlegezett 400 font sterling ily módon visszatért a II. osztály tőkéseihez, de csak mint eladott árujuk egyenértéke. Az I. osztály tőkései az általuk előlegezett 400 font sterlingen fogyasztási cikkeket vásárolnak: a II. osztály az I. osztálytól 400 font sterlingért termelési eszközöket vásárol, s ezzel ez a 400 font sterling visszaáramlik az I. osztályhoz. A számadás eddig a következő:

Az I. osztály forgalomba dob $1\,000_v + 800_m$ árut; továbbá forgalomba dob 1 000 font sterling pénzt munkabérben és 400 font sterlinget a II. osztállyal való csere céljára. A csere megtörténte után az I. osztálynál van: $1\,000_v$ pénzben, 800_m átváltva 800 II_c-re (fogyasztási cikkekre) és 400 font sterling pénzben.

A II. osztály forgalomba dob $1\,800_c$ árut (fogyasztási cikekket) és 400 font sterling pénzt: A csere megtörténte után van nála: 1 800 értékű I. áru (termelési eszközök) és 400 font sterling pénz.

Az I. osztálynál még maradt 200_m (termelési eszközökben), a II. osztálynál pedig 200_c (*k*) (fogyasztási cikkekben).

Feltevésünk szerint az I. osztály 200 font sterlingen megveszi a 200 értékű *c* (*k*) fogyasztási cikkeket; ezt a 200 font sterlinget azonban a II. osztály megtartja, mert 200_c (*k*) a kopást képviseli, tehát nem kell közvetlenül újra átváltani termelési eszközökre. Ennélfogva 200 I_m eladhatatlan; az I. osztály pótlandó értéktöbbletének $^1/_{10}$-ét nem lehet realizálni, nem lehet természetbeni formájából, termelési eszközök formájából fogyasztási cikkek formájába átváltani.

Ez nemcsak a feltételezett egyszerű újratermelésnek mond ellent; önmagában véve sem alkalmas hipotézis a 200_c (*k*) pénzzé változtatásának megmagyarázására; ellenkezőleg, inkább azt mutatja, hogy nem lehet megmagyarázni. Minthogy nem sikerül bebizonyítani, hogyan változtatható 200_c (*k*) pénzzé, ezért feltételezzük, hogy az I. osztály ezt szívességből megteszi, éppen mert nem képes arra, hogy saját maradék 200_m-jét pénzzé változtassa. Ezt az átváltási mechanizmus normális műveletének tekinteni annyi, mint feltételezni, hogy évente 200 font sterling pottyan le az égből a 200_c (*k*) rendszeres pénzzé változtatása végett.

Az ilyen hipotézisek ízetlensége azonban nem annyira szembeötlő, ha I_m nem eredeti létezési formájában lép fel, mint itt — tehát nem termelési eszközök, vagyis olyan áruk értékének alkotórészeként, amelyeket tőkés termelőik kénytelenek eladás révén pénzben realizálni —, hanem a tőkések részestársainak a kezében jelenik meg, például mint földjáradék a földtulajdonosok kezében, vagy mint kamat a pénzkölcsönzők kezében. Ha azonban az árukban rejlő értéktöbblet-

nek az a része, amelyről az ipari tőkésnek földjáradék vagy kamat alakjában az értéktöbblet többi társtulajdonosai javára le kell mondania, huzamosabb időn át nem realizálható az áruk eladása révén, akkor a járadék vagy a kamat fizetése is megszűnik, s ezért a földtulajdonosok és a kamatélvezők nem tölthetik be e jövedelmek elköltése révén a dei ex machina szerepét azáltal, hogy az évi újratermelés bizonyos részeit tetszés szerint pénzzé változtatják. Ugyanígy áll a dolog az összes úgynevezett improduktív munkások, állami tisztviselők, orvosok, ügyvédek és mindazok kiadásaival, akik a „nagyközönség" formájában azt a „szolgálatot" teszik a közgazdászoknak, hogy az általuk meg nem magyarázottat megmagyarázzák.

Hasonlóképpen az sem segít, ha az I. és a II. osztály — vagyis a tőkés termelők két nagy osztálya — közötti közvetlen cserébe bevonják a kereskedőt mint közvetítőt, aki „pénzével" minden nehézségen átsegít. Az adott esetben például 200 I_m-et végül is és véglegesen el kell adni a II. osztály ipari tőkéseinek. Ha áthalad is egy sor kereskedő kezén, az utolsó kereskedő — a hipotézis szerint — ugyanabban a helyzetben van a II. osztállyal szemben, amilyenben az I. osztály tőkés termelői kezdetben voltak, azaz nem tudják eladni a 200 I_m-et a II. osztálynak, s a befagyott vételösszeg nem újíthatja meg ugyanazt a folyamatot az I. osztály számára.

Most már látjuk, hogy, tulajdonképpeni célunktól függetlenül, az újratermelési folyamatnak alapvető formájában — minden elhomályosító körülmény kiküszöbölésével — való megvizsgálása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy leszámoljunk a csalóka kibúvókkal, amelyek a „tudományos" magyarázat látszatát keltik, ha a társadalmi újratermelési folyamatot rögtön bonyolult konkrét formájában kezdjük elemezni.

Tehát az a törvény, hogy az újratermelés normális menete esetén (akár egyszerű, akár bővített újratermelésről van szó) a tőkés termelő által a forgalomra előlegezett pénznek vissza kell térnie kiindulópontjához (itt mellékes, hogy a pénz az övé-e, avagy kölcsönkérte), egyszer és mindenkorra kizárja azt a hipotézist, hogy a 200 II_c (k) pénzzé változtatása az I. osztály által előlegezett pénzzel történik.

2. Az állótőke természetbeni pótlása

Az imént vizsgált hipotézis félretolása után már csak olyan lehetőségek maradnak, amelyek a kopás pénzbeli pótlásán kívül a teljesen elpusztult állótőke természetbeni pótlását is magukban foglalják.

Az előbb feltételeztük:

a) hogy az 1 000 font sterlinget, amelyet az I. osztály tőkései

munkabérben kifizettek, a munkások ugyanilyen értékösszegű II_c-re költik, azaz fogyasztási cikkeket vásárolnak érte.

Az 1 000 font sterling pénz előlegezése az I. osztály tőkései által itt egyszerűen tény. A munkabért az illető tőkés termelőknek pénzben kell kifizetniök; ezt a pénzt aztán a munkások létfenntartási cikkekre költik, a létfenntartási cikkek eladói számára viszont ismét forgalmi eszköz, amelynek segítségével állandó tőkéjüket árutőkéből termelőtőkére váltják át. Igaz, hogy sok csatornán halad keresztül (szatócsok, háztulajdonosok, adószedők, olyan improduktív munkások, akikre magának a munkásnak van szüksége, pl. orvosok stb.) és ezért az I. osztály munkásainak a kezéből csak részben kerül közvetlenül a II. osztály tőkéseinek a kezébe. Előfordulhat, hogy az áramlásban kisebb-nagyobb fennakadás következik be, s ezért a tőkéseknek új pénztartalékra van szükségük. Mindez azonban ennél az alapformánál figyelmen kívül hagyható.

b) Feltételeztük, hogy egyszer az 1. osztály további 400 font sterling pénzt előlegez arra, hogy a II-tól árukat vásároljon, s ez visszaáramlik hozzá, másszor pedig a II. osztály előlegez 400 font sterlinget I. áruk vásárlására, mely összeg visszatér hozzá. Erre a feltevésre szükség van, mert az az ellenkező feltevés, hogy az árucseréhez szükséges pénzt egyoldalúan az I. osztály tőkései vagy a II. osztály tőkései előlegezik a forgalom számára, önkényes volna. Minthogy pedig, mint ugyanezen fejezet előbbi 1. pontjában kimutattuk, azt a hipotézist, hogy a 200 II_c (k) pénzzé változtatásához az I. osztály dob pótlólagos pénzt forgalomba, mint értelmetlent el kell vetni, ezért nyilvánvalóan csak az a látszólag még értelmetlenebb feltevés marad hátra, hogy maga a II. osztály dobja forgalomba azt a pénzt, amellyel az árunak az állótőke kopását pótló értékalkatrészét pénzzé változtatják. Pl. az az értékrész, amelyet X úr fonógépe a termelésben elveszít, újra megjelenik a varrófonal értékrészeként. Amennyivel egyfelől fonógépének értéke a kopás folytán csökken, annyinak össze kell gyűlnie nála másfelől pénzként. Előfordulhat, hogy X például 200 font sterlingért gyapotot vásárol Y-tól és ily módon a forgalomra 200 font sterlinget előlegez pénzben; Y ugyanezen a 200 font sterlingen fonalat vásárol tőle, s ez a 200 font sterling most X-nél alap a fonógép kopásának pótlására. Ez annyit jelentene, hogy X, saját termelésétől, annak termékétől és a termék eladásától függetlenül, 200 font sterlinget tart készenlétben, hogy a fonógép értékcsökkenéséért önmagának fizessen, azaz hogy fonógépének 200 font sterlingnyi értékcsökkenésén kívül még másik 200 font sterlinget kell évente a saját zsebéből pénzben hozzátenni, hogy végül is új fonógépet tudjon vásárolni.

Ez az értelmetlenség azonban csak látszólagos. A II. osztály

tőkésekből áll, akiknek állótőkéje e tőke újratermelése szempontjából igen különböző állapotban van. Az egyiknél az állótőke már elérkezett ahhoz az időponthoz, amikor teljes egészében természetben pótlandó. Másoknál még többé vagy kevésbé távol van ettől a szakasztól; ez utóbbi csoport valamennyi tagjánál közös az, hogy állótőkéjüket nem termelik valóban újra, azaz nem újítják meg természetben, vagyis nem pótolják ugyanolyan fajtájú új példánnyal, hanem értékét fokozatosan pénzben gyűjtik össze. Az első csoport viszont teljesen (vagy részben, ami itt mellékes) ugyanolyan helyzetben van, mint vállalkozása megkezdésekor, amikor egy bizonyos pénztőkével lépett a piacra, hogy ezt részint (álló és forgó) állandó tőkévé, részint munkaerővé, vagyis változó tőkévé változtassa. Akárcsak akkor, most is újra előlegeznie kell a forgalom számára ezt a pénztőkét, tehát az állandó állótőke értékét épp úgy, mint a forgó- és a változó tőke értékét.

Ha tehát feltételezzük azt, hogy a II. osztály tőkései által az I. osztállyal lebonyolítandó csere céljára forgalomba dobott 400 font sterling fele a II. osztály olyan tőkéseitől származik, akiknek nemcsak azt kell megoldaniok, hogy áruik révén megújítsák a forgótőkéhez tartozó termelési eszközeiket, hanem azt is, hogy pénzük révén természetben megújítsák állótőkéjüket, mialatt a II. osztály tőkéseinek másik fele csak állandó tőkéje forgó részét pótolja pénzével természetben, de nem újítja meg természetben állótőkéjét, akkor semmi ellentmondó sincs abban, hogy a visszaáramló 400 font sterling (amely visszaáramlik, mihelyt az I. osztály fogyasztási cikkeket vásárol érte) most különbözőképpen oszlik meg a II. osztály e két csoportja között. Visszaáramlik a II. osztályhoz, de nem ugyanazokhoz a tőkésekhez áramlik vissza, hanem ezen az osztályon belül különbözőképpen oszlik meg, a tőkések egyik részétől átkerül a másikhoz.

A II. osztály tőkéseinek egy része a termelési eszközöknek saját áruival végül is fedezett részén kívül 200 font sterling pénzt váltott át új természetbeni állótőkeelemekre. Így kiadott pénze — akárcsak a vállalkozás kezdetén — csak az évek során át fokozatosan tér vissza hozzá a forgalomból, mint a szóban forgó állótőkével előállítandó áruknak a kopást pótló értékalkatrésze.

A II. osztály tőkéseinek másik része viszont 200 font sterlingért nem vásárolt árukat az I. osztálytól, hanem ez utóbbi azzal a pénzzel fizet neki, amelyen a II. osztály első része állótőkeelemeket vásárolt. A II. osztály tőkéseinek egyik részénél az álló tőkeérték ismét megújult természetbeni formájában van meg, másik részük viszont még azzal van elfoglalva, hogy pénzformában összegyűjtse, s ebből később pótolja természetben állótőkéjét.

Abból az állapotból kell kiindulnunk, hogy a már korábban meg-

történt cserék után a két oldalon még a következő áruk várnak cserére: az I. osztálynál 400_m, a II. osztálynál 400_c[52]. Feltételezzük, hogy a II. osztály 400 pénzt előlegez e 800 értékű áruk cseréjére. A 400 egyik felét (200-at) minden körülmények között a II_c-nek az a része kell hogy kiadja, amely a kopás értéke fejében 200 pénzt halmozott fel és ezt most ismét vissza kell változtatnia állótőkéjének természetbeni elemeivé.

Mint ahogy az állandó tőkeérték, a változó tőkeérték és az értéktöbblet — amelyekre az I. és a II. osztály árutőkéjének értéke felosztható — a II. áruk, illetve az I. áruk megfelelő hányadaiban is ábrázolható, úgy az állandó tőkeértéken belül is megtehetjük ezt azzal az értékrésszel, amelyet még nem kell az állótőke természetbeni formájára átváltani, hanem egyelőre csak pénzformában kell fokozatosan felhalmozni mint kincset. A II. áruk bizonyos mennyisége (példánkban tehát a maradék fele, vagyis 200) itt már csak ennek a kopásértéknek a hordozója, amelynek az átváltás révén pénzben kell lecsapódnia. (Meglehet, hogy a II. osztály tőkéseinek első része, amely állótőkéjét természetben megújítja, annak az árutömegnek a kopás értékét megtestesítő részével együtt, amelynek itt már csak a maradéka szerepel, már realizálta a kopásnak megfelelő értéke egy részét; marad azonban 200 pénz, amelyet még realizálni kell.)

Ami mármost a II. osztály tőkései által a szóban forgó hátralevő műveletnél forgalomba dobott 400 font sterling második felét (= 200) illeti, ez az állandó tőke forgó alkatrészeit vásárolja az I. osztálytól. E 200 font sterlingnek egy részét forgalomba dobhatja a II. osztály tőkéseinek mindkét csoportja, vagy pedig csak az a csoport, amely az álló értékalkatrészt nem újítja meg természetben.

A 400 font sterlinggel tehát az I. osztályból kiemelnek 1 200 font sterling értékű olyan árut, amely csak az állótőke elemeiből áll, 2. 200 font sterling értékű olyan árut, amely csak a II. osztály állandó tőkéje forgó részének természetbeni elemeit pótolja. Az I. osztály most már mindazt eladta évi teljes árutermékéből, amit a II. osztály számára el kell adnia; az eladott áruk egyötödének értéke azonban, 400 font sterling, most pénzformában van meg nála. De ez a pénz pénzzé változtatott értéktöbblet, amelyet mint jövedelmet fogyasztási cikkekre kell költeni. Az I. osztály tehát a 400 font sterlingen megveszi a II. osztály egész árukészletét, vagyis a még nála maradt 400 értékű árut. A pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz, mert megvásárolja áruját.

[52] A számok ismét nem egyeznek a korábbi feltevéssel. Ez azonban mellékes, mert a dolog csak az arányokon fordul meg. — *E. F.*

Tegyünk fel most három esetet. A II. osztály tőkéseinek azt a részét, amely állótőkéjét természetben pótolja, itt „1. csoportnak", azt a részét pedig, amely az állótőke kopásának értékét pénzformában halmozza fel, „2. csoportnak" nevezzük. A három eset a következő: a) a II. osztályban áruban még megmaradt 400 érték bizonyos hányadának pótolnia kell (mondjuk felesben) az 1. és a 2. csoport állandó tőkéje forgó részének bizonyos hányadát; b) az 1. csoport már minden áruját eladta, tehát a 2. csoportnak még 400 eladó áruja van; c) a 2. csoport mindent eladott azon a 200-on kívül, amely a kopás értékének hordozója.

Ekkor a következő megoszlások jönnek létre:

a) A még a II. osztály kezén levő 400_c áruértékből 100 van az 1. csoportnál és 300 a 2. csoportnál; e 300-ból 200 a kopást képviseli. Ebben az esetben abból a 400 font sterling pénzből, amelyet az I. osztály most visszaküld, hogy megvásárolja a II. árukat, az 1. csoport eredetileg 300-at adott ki, mégpedig 200-at arra, hogy természetbeni állótőkeelemeket vásároljon az I. osztálytól, 100-at pedig arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse; a 2. csoport viszont a 400-ból csak $^1/_4$-et, tehát 100-at előlegezett, ugyancsak arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse.

A 400 pénzből tehát az 1. csoport 300-at előlegezett, a 2. csoport pedig 100-at.

Ebből a 400-ból azonban visszaáramlik:

Az 1. csoporthoz 100, tehát csak $^1/_3$-a az általa előlegezett pénznek. A másik $^2/_3$ fejében azonban 200 értékű megújított állótőkével rendelkezik. Ezért a 200 értékű állótőkeelemért pénzt adott az I. osztálynak, de nem adott utólagos árut. Ebben a tekintetben az I. osztállyal szemben csak mint vásárló lép fel, nem lép fel később újra mint eladó. Ez a pénz tehát nem térhet vissza az 1. csoporthoz; különben az állótőkeelemeket ajándékba kapta volna az I. osztálytól. — Az általa előlegezett pénz utolsó harmada tekintetében az 1. csoport először mint állandó tőkéje forgó alkatrészeinek vevője lépett fel. Ugyanezen a pénzen az I. osztály megveszi tőle árujának 100 értékű maradékát. A pénz tehát visszatér hozzá (a II. osztály 1. csoportjához), mert árueladóként lép fel, közvetlenül miután vevőként szerepelt. Ha nem térne vissza, akkor a II. osztály (annak 1. csoportja) az I. osztálynak 100 értékű áruért először 100 pénzt, majd ezen felül még 100 árut adott volna, vagyis áruját ajándékba adta volna.

Ezzel szemben a 2. csoporthoz, amely 100 pénzt adott ki, 300 pénz tér vissza; 100 azért, mert mint vevő 100 pénzt dobott forgalomba, s ezt mint eladó visszakapja; 200 azért, mert 200 értékű áruknak csak eladójaként szerepel, nem pedig vevőjeként. A pénz tehát nem térhet

vissza az I. osztályhoz. Az állótőkekopást tehát a II. osztály (1. csoportja) által állótőkeelemek vásárlására forgalomba dobott pénz fizeti meg; de ez a pénz nem úgy kerül a 2. csoport kezébe, mint az 1. csoport pénze, hanem mint az I. osztály tulajdona.

b) E feltevés esetén a II_c maradéka úgy oszlik meg, hogy az 1. csoportnál van 200 pénz, a 2-nál pedig 400 áru.

Az 1. csoport minden áruját eladta, de a 200 pénz csak átváltozott formája állandó tőkéje álló alkatrészének, amelyet természetben meg kell újítania. Ezért itt csak vevőként lép fel és pénzéért ugyanilyen értékű I. árut kap az állótőke természetbeni elemeiben. A 2. csoportnak legfeljebb (ha az I. és a II. osztály közötti árucserére az I. osztály semmi pénzt nem előlegez) 200 font sterlinget kell forgalomba dobnia, mert áruértéke felét illetően csak elad az I. osztálynak, de nem vásárol tőle.

A forgalomból 400 font sterling tér vissza hozzá; 200 azért, mert ezt mint 200 áru vevője előlegezte és mint 200 áru eladója visszakapja; 200 azért, mert 200 értékű árut ad el az I. osztálynak, anélkül hogy megfelelő áruegyenértéket vonna el újra tőle.

c) Az 1. csoportnál van 200 pénz és 200_c áru; a 2. csoportnál 200_c (k) áru.

E feltevés esetén a 2. csoportnak semmiféle pénzt nem kell előlegeznie, mert az I. osztállyal szemben már egyáltalában nem lép fel vevőként, hanem csak eladóként, tehát meg kell várnia, amíg tőle vásárolnak.

Az 1. csoport 400 font sterling pénzt előlegez, 200-at az I. osztállyal lebonyolódó kölcsönös árucserére, 200-at pedig mint I. áruk puszta vevője. Ezzel az utóbbi 200 font sterlinggel veszi meg az állótőke elemeit.

Az I. osztály 200 font sterling pénzen 200 árut vásárol az 1. csoporttól, mely ezzel visszakapja az erre az árucserére előlegezett 200 font sterling pénzét; a másik 200 font sterlingen pedig — amelyet szintén az 1. csoporttól kapott — az I. osztály 200 árut vásárol a 2. csoporttól, amelynek állótőkekopása ezáltal pénzben lecsapódik.

Akkor sem volna másképp, ha feltételeznénk, hogy a c) esetben nem a II. osztály (annak 1. csoportja), hanem az I. osztály előlegezi a meglevő áruk cseréjéhez szükséges 200 pénzt. Ha az I. osztály először 200-ért árut vásárol a II. osztálytól (annak 2. csoportjától) — feltevésünk szerint ennél már csak ez a maradék áru eladó — akkor a 200 font sterling nem tér vissza az I. osztályhoz, mert a II. osztály (annak 2. csoportja) nem lép fel újra vevőként; de a II. osztály 1. csoportjának ekkor 200 font sterling pénzen kell vásárolnia és ezenkívül még 200 árut kell átváltania, tehát összesen 400 értéket kell elcserélnie az I. osztállyal. Ekkor 200 font sterling pénz a II. osztály 1. csoportjától

visszatér az I. osztályhoz. Ha az I. osztály ezt újra kiadja, hogy megvásárolja a 200 árut a II. osztály 1. csoportjától, akkor ez a pénz visszatér hozzá, mihelyt a II. osztály 1. csoportja megveszi a 400 áru második felét az I. osztálytól. A II. osztály 1. csoportja 200 font sterling pénzt adott ki egyszerűen mint az állótőke elemeinek vásárlója; ez a pénz tehát nem tér vissza hozzá, hanem arra szolgál, hogy pénzzé változtassa a II. osztály 2. csoportjának 200_c maradék áruját, miközben az I. osztályhoz visszatér az árucserére kiadott 200 font sterling pénz, nem a II. osztály 2. csoportján, hanem a II. osztály 1. csoportján keresztül. Az I. osztályhoz 400 értékű árujáért 400 összegű áruegyenérték tért vissza; ugyancsak visszatért hozzá a 800 áru átváltására általa előlegezett 200 font sterling pénz — tehát minden rendben van.

Az I. $\underbrace{1\,000_v + 1\,000_m}$ átváltásnál mutatkozó nehézség a maradé-
II. $2\,000_c$

kok átváltásánál mutatkozó nehézségre redukálódott:

I. ..... 400_n

II. (1) 200 pénz + 200_c áru + (2) 200_c áru, vagy még világosabban:

I. $200_m + 200_m$.

II. (1) 200 pénz + 200_c áru + (2) 200_c áru.

Minthogy a II. osztály 1. csoportjában 200_c árut átváltottak 200 I_m-re (árura), s minthogy mindaz a pénz, amely e 400 áru átváltásánál az I. és a II. osztály között forog, visszatér ahhoz, aki előlegezte, tehát az I. vagy a II. osztályhoz, ez a pénz, mint az I. és II. osztály közötti átváltás eleme, valójában nem eleme annak a problémának, amely bennünket itt foglalkoztat. Vagy másképpen: Tegyük fel, hogy a 200 I_c (áru) és 200 II_c (a II. osztály 1. csoportjának áruja) közötti cserében a pénz mint fizetési eszköz működik, nem pedig mint vásárlóeszköz, tehát nem is mint a szó szoros értelmében vett „forgalmi eszköz", akkor világos, hogy — mivel a 200 I_m és 200 II- (1. csoport) áruk azonos értékűek — 200 értékű termelési eszköz cse_c rélődik ki 200 értékű fogyasztási cikkre, hogy a pénz itt csak eszmeileg működik és valójában semmiféle pénzt nem kell forgalomba dobni ezen vagy azon az oldalon mutatkozó tartozás kiegyenlítésére. A probléma tehát csak akkor mutatkozik meg tisztán, ha a 200 I_m árut és egyenértékét, a 200 II_c árut (1. csoport) mindkét oldalon, az I. és a II. osztály oldalán töröljük.

Ezeknek az egymást kiegyenlítő, azonos értékű I. és II. áru-

mennyiségeknek a kiküszöbölése után még hátra van az átváltás maradéka, amelynél a probléma tisztán mutatkozik meg, mégpedig:

I. 200_m áru.
II. (1) 200_c pénz + (2) 200_c áru.

Itt világos, hogy a II. osztály 1. csoportja 200 pénzen megvásárolja állótőkéjének 200 I_m alkatrészeit; ezzel a II. osztály 1. csoportjának állótőkéje természetben megújult és az I. osztály 200 értékű értéktöbblete áruformából (termelési eszközökből, mégpedig az állótőke elemeiből) pénzformába változott át. Ezen a pénzen az I. osztály fogyasztási cikkeket vásárol a II. osztály 2. csoportjától, és az eredmény a II. osztály számára az, hogy az 1. csoport természetben megújította állandó tőkéjének egyik álló alkotórészét; 2. csoportnál pedig egy másik alkotórész (amely állótőkekopását pótolja) pénzben lecsapódott; s ez éveken át így megy tovább, amíg ezt az alkotórészt is természetben meg nem újítják.

Az előfeltétel itt nyilván az, hogy a II. osztály állandó tőkéjének ez az álló alkotórésze, amely egész értékét tekintve visszaváltozik pénzzé, s ezért minden évben természetben megújítandó (1. csoport), egyenlő legyen a II. osztály állandó tőkéje másik álló alkotórészének évi kopásával, mely alkotórész még régi természetbeni formájában működik tovább és amelynek kopása — a közreműködésével termelt árukra átvitt értékcsökkenés — egyelőre pénzben pótlandó. Úgy látszik, ez az egyensúly eszerint törvénye az egyszerű újratermelésnek; ami más szóval annyit jelent, hogy a termelési eszközöket előállító I. osztályban a munkamegosztás arányának változatlannak kell maradnia, amennyiben ez az osztály a II. osztály állandó tőkéjének egyrészt forgó és másrészt álló alkotórészeit termeli.

Mielőtt ezt közelebbről is megvizsgálnánk, nézzük meg hogyan alakul a dolog, ha a II_c (1) maradékösszeg nem egyenlő a II_c (2) maradékkal, hanem az utóbbinál nagyobb vagy kisebb. Vizsgáljuk meg egymás után mind a két esetet.

Első eset:

I. 200_m.
II. (1) 220_c (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

Itt II_c (1) 200 font sterlingen megveszi a 200 I_m árukat, és I. ugyanezen a pénzen megveszi a 200 II_c (2) árukat, tehát az állótőkének azt az alkatrészét, amelynek pénzben kell lecsapódnia; az utóbbit ezzel pénzzé változtatták. De 20 II_c (1) pénz nem változtatható vissza természetbeni állótőkévé.

Ezen a bajon látszólag segíteni lehet, ha az I_m maradékot 200 helyett 220-nak vesszük, úgy hogy a 2 000 I-ből nem 1 800, hanem csak 1 780 intéződött el a korábbi átváltással. Ebben az esetben tehát:

I. 220_m.
II. (1) 220_c (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

II_c (1. csoport) a 220 font sterling pénzen megveszi a 220 I_m-et, majd I. megveszi 200 font sterlingen a 200 II_c(2) árut. Ekkor azonban az I. osztálynál megmarad 20 font sterling pénz, az értéktöbblet egy olyan része, amelyet csak pénzben tud megrögzíteni, de nem képes fogyasztási cikkekre kiadni. A nehézséget ezzel csak áthárítottuk az 1. csoport II_c-jéről az I_m-re.

Tegyük fel mármost, hogy II_c (1. csoport) kisebb, mint IIc (2. csoport), vagyis:

Második eset:

I. 200_m (áruban).
II. (1) 180_c (pénzben) + (2) 200_c (áruban).

A II. osztály 1. csoportja a 180 font sterling pénzen 180 I_m árut vásárol; az I. osztály ugyanezen a pénzen azonos értékű árukat vesz a II. osztály 2. csoportjától, tehát 180 II_c (2) árut vesz; eladhatatlan marad az egyik oldalon 20 I_m és a másikon 20 II_c (2); vagyis 40 értékű árut nem lehet átváltoztatni pénzzé.

Azzal sem mennénk semmire, ha az I. osztály maradékát 180-nak vennénk; ekkor ugyan nem maradna felesleg az I. osztályban, de továbbra is megmaradna az eladhatatlan 20 felesleg a II_c-ben (2. csoport), amelyet nem lehetne pénzzé átváltoztatni.

Az első esetben, amelyben II (1) nagyobb, mint II (2), a II_c (1)-nél megmarad egy pénzfelesleg, amely nem változtatható vissza állótőkévé, vagy ha az I_m maradékot egyenlőnek vesszük II_c (1)-gyel, akkor ugyanaz a pénzfelesleg I_m-nél nem változtatható át fogyasztási cikkekké.

A második esetben, amelyben II_c (1) kisebb, mint $II(2)_c$, hiány mutatkozik pénzben a 200 I_m-nél és II_c (2)-nél, és ugyanekkora felesleg marad áruban mind a kettőnél, vagy ha az I_m maradékot II_c (2)-vel vesszük egyenlőnek, hiány mutatkozik pénzben és fölösleg áruban II_c(2)-nél.

Ha az I_m maradékot mindig egyenlőnek vesszük II (1)-gyel — minthogy a termelést a megrendelések határozzák meg és az újratermelésen nem változtat, ha az egyik évben a II. és az I. osztály állandó tőkéjének több álló alkotórészét, másikban viszont több forgó alkotórészét termelik —, az első esetben I_m-et csak akkor lehetne

visszaváltoztatni fogyasztási cikkekké, ha az I. osztály megvásárolná vele a II. osztály értéktöbbletének egy részét, tehát ez utóbbit nem fogyasztanák el, hanem az I. osztály tőkései pénzként felhalmoznák; a második esetben csak az segítene, ha maga az I. osztály adná ki a pénzt, márpedig ezt a hipotézist elvetettük.

Ha II (1) nagyobb, mint II_c (2), akkor az I_m-ben mutatkozó pénzfelesleg realizálásához idegen áru behozatala szükséges. Ha II_c (1) kisebb, mint II_c (2), akkor ellenkezőleg, II. áruk (fogyasztási cikkek) kivitele szükséges ahhoz, hogy termelési eszközökben realizálni lehessen a II_c elkopott részét. Mindkét esetben külkereskedelemre van tehát szükség.

Jóllehet az egyszerű újratermelés vizsgálatánál fel kell tételeznünk, hogy az összes iparágak termelékenysége, tehát árutermékeik megfelelő értékaránya is állandó, mégis a két utóbbi eset, amelyben II_c (1) nagyobb vagy kisebb, mint II_c (2), mindig érdeklődésre tarthat számot a bővített újratermelés szempontjából, ahol ez kétségtelenül bekövetkezhet.

3. Eredmények

Az állótőke pótlására vonatkozóan általánosságban meg kell jegyeznünk:

Ha — minden egyéb körülményt, tehát nemcsak a termelés méreteit, hanem különösen a munka termelékenységét is változatlannak véve — II_c álló elemének nagyobb része hal el, mint az előző évben, tehát nagyobb rész újítandó meg természetben, akkor az állótőke ama részének, amely csak most van elhalóban, s halálának időpontjáig egyelőre pénzben pótlandó, ugyanilyen arányban kell csökkennie, mert feltevésünk szerint a II_c-ben működő álló tőkerész összege (értékösszege is) ugyanakkora marad. Ez azonban a következő körülményekkel jár. *Először:* Ha az I. osztály árutőkéjének nagyobb részét alkotják II_c állótőkéjének elemei, akkor ennyivel kisebb részét alkotják II_c forgó alkatrészei, mert az I. osztály II_c számára történő össztermelése változatlan marad. Ha ennek egyik része nő, a másik csökken, és viszont. Másrészt azonban a II. osztály össztermelése is változatlan marad. De hogyan lehetséges ez, amikor nyersanyagai, félkészgyártmányai, segédanyagai (azaz állandó tőkéjének forgó elemei) csökkennek? *Másodszor:* A II_c ismét pénzformába visszaváltoztatott állótőkéjének nagyobb része áramlik az I. osztályhoz, hogy pénzformából természetbeni formába változzon vissza. Több pénz áramlik tehát az I. osztályhoz, azon a pénzen kívül, amely pusztán az árucsere szolgálatában forog az I. és a II. osztály között; több olyan pénz, amely nem kölcsönös árucserét közvetít, hanem egyoldalúan vásárló-

eszköz funkciójában lép fel. Ugyanakkor azonban a II_c árutömeg, amely a kopás értékpótlásának hordozója, arányosan csökkent volna, tehát kisebb volna az a II. árutömeg, amelyet nem az I. osztály árujára, hanem csak az I. osztály pénzére kell átváltani. Több pénz áramlana a II. osztálytól az I. osztályhoz mint puszta vásárlóeszköz és kevesebb II. áru volna, amellyel szemben az I. osztálynak puszta vásárlóként kellene fellépnie. Ennélfogva I_m egy nagyobb részét nem lehetne II. árura átváltani — mert I_v-t már átváltották II. árura — hanem pénzformában rögződne.

A megfordítottját, amikor valamely évben a II. osztály állótőkéjének halálozási arányszáma kisebb, a kopási rész viszont nagyobb, ezek után nem kell tovább nyomon követni.

Így tehát válságra kerülne sor — termelési válságra —, noha az újratermelés méretei változatlanok.

Egyszóval: Ha egyszerű újratermelés és változatlan körülmények, nevezetesen a munka változatlan termelőereje, összmennyisége és intenzitása mellett nem állandó arányt tételezünk fel az elhaló (megújítandó) és a régi természetbeni formájában továbbműködő (csupán kopásának megfelelő értéket a termékekre átvivő) állótőke között — akkor az egyik esetben az újratermelendő forgó alkotórészek tömege változatlan maradna, de az újratermelendő álló alkotórészek tömege növekedne; tehát az I. osztály össztermelésének növekednie kellene, vagy — még akkor is, ha a pénzviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk — az újratermelésben hiány mutatkozna.

A másik esetben: Ha a II. osztály természetben újratermelendő állótőkéjének viszonylagos nagysága csökkenne, tehát egyelőre csak pénzben pótlandó alkatrésze ugyanilyen arányban növekedne, akkor a II. osztály forgótőkealkotórészeinek az I. osztály által újratermelt tömege változatlan maradna, az újratermelendő állótőkealkotórészeké viszont csökkene. Tehát vagy az I. osztály össztermelésének kellene csökkennie, vagy az előbbi hiány helyett többlet, mégpedig pénzzé át nem változtatható többlet állna elő.

Ugyanaz a munka ugyan fokozott termelékenység, hosszabb munkanap vagy nagyobb intenzitás esetén több terméket adhat és ez lehetővé tenné a hiány fedezését az első esetben; az ilyen változás azonban elkerülhetetlenül azzal járna, hogy munka és tőke tolódna el az I. osztály egyik termelési ágából a másikba, márpedig minden ilyen eltolódás időleges zavarokat idéz elő. Másodszor pedig (ha a munkanap hossza és intenzitása növekszik) az I. osztálynak több értéket kellene cserébe adnia a II. osztály kevesebb értékéért, tehát az I. osztály termékének elértéktelenedése következne be.

Ellenkező a helyzet a második esetben, amikor az I. osztálynak

vagy csökkentenie kell termelését, ami válságot jelent az ott foglalkoztatott munkások és tőkések számára, vagy fölösleget termel, ami megint csak válsághoz vezet. Önmagában véve az ilyen fölösleg nem baj, hanem előny; de baj a tőkés termelésben.

A külkereskedelem mindkét esetben segítséget nyújthatna, az első esetben ahhoz, hogy a pézformában rögződött I. árut átváltsák fogyasztási cikkekre, a második esetben, hogy az árufelesleget elhelyezzék. A külkereskedelem azonban, amennyiben nem egyszerűen egyes elemeket (értékük szerint is) pótol, csupán azt eredményezi, hogy az ellentmondások szélesebb területen érvényesülnek, hatókörük kibővül.

Ha az újratermelés tőkés formáját kiküszöbölték már, akkor a probléma arra egyszerűsödik majd, hogy az állótőke (itt a fogyasztási cikkek termelésében működő állótőke) elhaló, tehát természetben pótlandó részének nagysága a különböző években más és más. Ha az egyik évben igen nagy (tehát a halandóság, ahogy az embereknél is előfordul, az átlagosnál nagyobb), akkor a következő évben biztosan annál kisebb. A fogyasztási cikkek évi termeléséhez szükséges nyersanyagok, félkészgyártmányok és segédanyagok tömege — egyébként változatlan körülményeket feltételezve — ezért nem csökken; a termelési eszközök össztermelésének tehát az egyik esetben növekednie, a másikban csökkennie kellene. Ezen csak állandó viszonylagos túltermeléssel lehet segíteni. Egyrészt bizonyos mennyiséggel több állótőkét kell termelni, mint amennyi közvetlenül szükséges, másrészt és főleg olyan készletet kell létesíteni nyersanyagból stb., amely meghaladja a közvetlen évi szükségletet (ez különösen a létfenntartási cikkekre érvényes). Az ilyen fajta túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom ellenőrzése alá vetette saját újratermelésének tárgyi eszközeit. A tőkés társadalomban azonban ez anarchikus elem.

Ez az állótőkével kapcsolatos példa — amely a változatlan méretű újratermelésből indul ki — döntő jelentőségű. Az álló- és a forgótőke termelésének aránytalansága egyike azoknak a kedvenc okoknak, amelyekkel a közgazdászok a válságokat magyarázzák. Hogy ilyen aránytalanság az állótőke puszta *fenntartása* esetén is keletkezhet és szükségszerűen keletkezik; hogy keletkezése holmi ideális normáltermelés feltételezése, a már működő társadalmi tőke egyszerű újratermelése esetén is lehetséges és szükséges — ez számukra teljesen új dolog.

XII. A pénzanyag újratermelése

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytunk egy mozzanatot, mégpedig az arany és az ezüst évi újratermelését. A luxuscikkek, aranyozás stb. anyagául használt nemesfémeket itt éppúgy nem kellene külön megemlíteni, mint bármilyen más terméket. A nemesfémek azonban fontos szerepet játszanak mint pénzanyag, tehát potenciális pénz. Pénzanyagnak itt az egyszerűség kedvéért csak az aranyat tekintjük.

Az évi teljes aranytermelés régebbi adatok szerint 8—900 000 fontra, vagyis kereken 1 100 vagy 1 250 millió márkára rúgott, Soetbeer[53] szerint viszont az 1871—75-ös évek átlagában csak 170 675 kilogramm, tehát kereken 476 millió márka volt. A termelés megoszlása: Ausztrália kereken 167, az Egyesült Államok 166, Oroszország 93 millió márka. A maradék különböző országok között oszlik meg 10 milliónál kisebb összegekben. Az évi ezüsttermelés ugyanezen időszak alatt valamivel kevesebb mint 2 millió kilogramm volt, 354½ millió márka értékben; ebből Mexikó termelt kereken 108, az Egyesült Államok 102, Dél-Amerika 67, Németország 26 milliót stb.

Azok közül az országok közül, amelyekben a tőkés termelés az uralkodó, csak az Egyesült Államok arany- és ezüsttermelő; az európai tőkésországok csaknem egész aranyukat és ezüstjük túlnyomó részét Ausztráliából, az Egyesült Államokból, Mexikóból, Dél-Amerikából és Oroszországból kapják.

Mi azonban az aranybányákat áthelyezzük a tőkés termelésnek abba az országába, amelynek évi újratermelését elemezzük, mégpedig a következő okból:

Tőkés termelés egyáltalában nem létezik külkereskedelem nélkül. Ha azonban adott méretekben folyó normális évi újratermelést tételezünk fel, akkor ezzel azt is feltételezzük, hogy a külkereskedelem csak más használati értékekkel helyettesít belföldi cikkeket, anélkül, hogy az értékviszonyokat érintené, tehát nem érinti azokat az értékviszonyokat sem, amelyekben a két kategória, a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek kölcsönösen kicserélődnek, továbbá az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet — amelyekre e két kategória termékének az értéke feloszlik — arányát sem. A külkereskedelem bevonása az évente újratermelt termékérték elemzésébe tehát csak zavart okozhat, anélkül hogy akár a problémának, akár megoldásának új mozzanatát szolgáltatná. Ezért a külkereskedelmet teljesen figyelmen kívül kell hagyni; tehát itt az aranyat is úgy kell kezelni, mint az évi

[53] *Ad. Soetbeer:* „Edelmetall-Produktion". Gotha 1879.

újratermelés közvetlen elemét, nem pedig mint olyan áruelemet, amelyet csere révén külföldről hoztak be.

Az aranytermelés, akárcsak a fémtermelés általában, az I. osztályba, tehát abba a kategóriába tartozik, amely a termelési eszközök termelését öleli fel. Tegyük fel, hogy az évi aranytermelés = 30 (csak a könnyebb kezelhetőség végett, mert valójában ez a szám túlságosan nagy sémánk számaihoz képest). Ez az érték feloszlik $20_c + 5_v + 5_m$-re; a 20_c-t ki kell cserélni I_c más elemeire, s ezt később kell megvizsgálnunk, de az $5_v + 5_m$ (I) átváltandó II_c elemeire, azaz fogyasztási cikkekre.

Ami az 5_v-t illeti, minden aranytermelő vállalkozás először is azzal kezdődik, hogy megvásárolják a munkaerőt; nem saját termelésű arannyal, hanem az országban készletként meglevő pénz bizonyos hányadával. A munkások a szóban forgó 5_v fejében fogyasztási cikkeket vonnak el a II. osztálytól, s ez utóbbi ezen a pénzen termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól. Ha a II. osztály az I. osztálytól mondjuk 2-ért vásárol aranyat mint aranyanyagot stb. (mint állandó tőkéje alkotórészét), akkor 2_v visszatér az I. aranytermelőhöz olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott. Ha azután a II. osztály nem vesz több anyagot az I. osztálytól, akkor az I. osztály úgy vásárol a II-tól, hogy aranyát mint pénzt dobja forgalomba, mert az arany minden árut megvásárolhat. A különbség itt csak annyi, hogy az I. osztály nem mint eladó, hanem csak mint vevő lép fel. Az I. osztály aranytermelői árujukat mindig elhelyezhetik, mert ez mindig közvetlenül kicserélhető formában van.

Tegyük fel, hogy egy fonalgyáros 5_v-t fizetett munkásainak, s ezek ennek fejében — az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyva — 5 értékű fonalterméket adnak neki; a munkások 5-ért vásárolnak II_c-től, ez utóbbi 5 pénzért fonalat vásárol az I. osztálytól, s ily módon az 5_v pénzben visszatér a fonalgyároshoz. Az imént feltételezett esetben viszont I*a* (így jelöljük az aranytermelőt) 5_v-t előlegez munkásainak olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott; ezek a pénzt létfenntartási cikkekre költik; de az 5-ből csak 2 tér vissza a II. osztálytól I*a*-hoz. I*a* azonban éppúgy megkezdheti ismét az újratermelési folyamatot, mint a fonalgyáros, mert munkásai 5 értéket termeltek neki aranyban, ebből 2-t eladott, 3 aranyban van meg nála, tehát csak érmévé kell vernj[54] vagy bankjegyekké átváltoztatnia, hogy közvetlenül, a II. osztály minden további közvetítése nélkül, egész változó tőkéje ismét pénzformában legyen meg nála.

[54] „Tekintélyes mennyiségű rúdaranyat (gold bullion)... az aranyászók közvetlenül a San Franciscó-i pénzverdébe visznek." — „Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation". 1879. III. rész. 337. old.

De már az évi újratermelésnek ennél az első folyamatánál változás következett be a valóban vagy potenciálisan a forgalomhoz tartozó pénz tömegében. Feltételeztük, hogy II_c mint anyagot megvett 2_v (I*a*)-t, 3-at pedig mint a változó tőke pénzformáját I*a* ad ki a II. osztályon belül ismét. Az új aranytermelés által szolgáltatott aranytömegből tehát 3 a II. osztálynál maradt és nem áramlott vissza az I. osztályhoz. A feltevés szerint a II. osztály kielégítette aranyszükségletét. A 3 nála marad, mint aranykincs. Mivel ez a 3 arany nem lehet eleme a II. osztály állandó tőkéjének, s mivel a II. osztály már eleve rendelkezett elegendő pénztőkével a munkaerő megvásárlására; mivel továbbá ennek a pótlólagos 3*a*-nak semmi funkciója sincs a II_c-n belül, amelynek egy részére kicserélték — a kopási elem kivételével (csupán arra szolgálhatna, hogy a kopási elemet pro tanto pótolja, ha II_c (1) kisebb, mint II_c (2), ami véletlen); másrészt pedig, éppen a kopási elem kivételével, az egész II_c áruterméket $I_{(v+m)}$ termelési eszközökre kell átváltani — ezért ezt a pénzt II_c-ből teljesen át kell vinni II_m-be, akár létfenntartási cikkekben, akár luxuscikkekben van meg az utóbbi, s vele szemben megfelelő áruértéket kell átvinni II_m-ből II_c-be. Eredmény: az értéktöbblet egy részét pénzkincsként raktározzák fel.

A második újratermelési évben, ha továbbra is az évente termelt arany ugyanolyan hányadát használják el anyagként, ismét 2 tér majd vissza I*a*-hoz és 3 természetben pótlódik, azaz ismét felszabadul a II. osztályban mint kincs stb.

Általában a változó tőkét illetően: Az I*a* tőkésnek, mint minden más tőkésnek, ezt a tőkét állandóan pénzben kell előlegeznie munkaerő vásárlására. E *v* erejéig nem ő, hanem munkásai vásárolnak a II. osztálytól; tehát sohasem következhet be az az eset, hogy ő vevőként lép fel, vagyis a II. osztály kezdeményezése nélkül pénzt dob ez utóbbi osztályba. Amennyiben azonban a II. osztály anyagot vásárol tőle, amennyiben II_c állandó tőkéjét aranyanyagra kell átváltani, annyiban $(Ia)_v$ egy része a II. osztálytól visszatér hozzá ugyanolyan módon, mint az I. osztály többi tőkéséhez; és amennyiben ez nem következik be, annyiban *v*-jét közvetlenül a saját termékéből pótolja aranyban. Amilyen arányban azonban a pénzként előlegezett *v* nem tér vissza hozzá a II. osztálytól, abban az arányban az utóbbiban már meglevő forgalmi eszközök egy része (az I. osztálytól kapott és oda vissza nem juttatott pénz) kinccsé változik, és ennek megfelelően a II. osztály tőkései értéktöbbletük egy részét nem költik el fogyasztási cikkekre. Mivel állandóan új aranybányákat tárnak fel, vagy régieket újra megnyitnak, az I*a* által *v*-re fordítandó pénz bizonyos hányada mindig része az új aranytermelés előtt rendelkezésre álló pénztömegnek; ezt a pénzt I*a* a saját munkásai révén dobja át a II. osztályba, s amennyiben a II.

osztálytól nem tér vissza I*a*-hoz, annyiban ott a kincsképzés elemét alkotja.

Ami azonban $(Ia)_m$-et illeti, itt I*a* mindig mint vevő léphet fel; *m*-jét mint aranyat dobja forgalomba, és ennek fejében II_c fogyasztási cikkeket húz ki belőle; ezt az aranyat a II. osztályban részben anyagként használják el, tehát a termelőtőke állandó alkotórészének, *c*-nek valóságos elemeként működik; ha pedig nem, akkor ismét a kincsképzés elemévé lesz II_c pénzformában időző részeként. A később megvizsgálandó I_c-t[55] figyelmen kívül hagyva is kitűnik, hogy még az egyszerű újratermelés is, noha kizárja a szó tulajdonképpeni értelmében vett felhalmozást, azaz a bővített újratermelést, szükségképpen magában foglalja a pénzfelraktározást, vagyis a kincsképzést. S minthogy ez évente megismétlődik, indokolttá teszi azt a feltevést, amelyből a tőkés termelés vizsgálatánál kiindulunk: hogy az újratermelés kezdetén az I. és II. osztály tőkései az áruforgalomnak megfelelő pénzmennyiséggel rendelkeznek. Ez a felraktározás akkor is fennáll, ha levonjuk a forgalomban levő pénz kopása folytán kárbavesző aranyat.

Magától értetődik, hogy mennél idősebb a tőkés termelés, annál nagyobb a különböző helyeken felgyülemlett pénztömeg, tehát az évi új aranytermelés ezt a tömeget annál kisebb arányban gyarapítja, noha abszolút mennyiségben jelentősen növelheti. Most térjünk vissza még egyszer arra a Tooke-kal szemben elhangzott ellenvetésre, hogyan lehetséges az, hogy minden egyes tőkés értéktöbbletet húz ki az évi termékből pénzben, azaz több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob, ha végső soron magát a tőkésosztályt kell annak a forrásnak tekinteni, ahonnan egyáltalában a pénz forgalomba kerül?

A már korábban (17. fej. [281-308.] old.) kifejtetteket összefoglalva, erre a következőket jegyezzük meg:

1. Az itt megkövetelt egyetlen előfeltevést, hogy ugyanis egyáltalában elegendő pénz legyen az évi újratermelt tömeg különböző elemeinek átváltására, — semmiképpen sem érinti az, hogy az áruérték egy része értéktöbbletből áll. Ha feltesszük, hogy az egész termék a munkásoké, tehát többletmunkájuk nem a tőkéseknek, hanem csak önmaguknak végzett többletmunka, a forgalomban levő áruérték tömege ugyanakkora volna, és forgalmának lebonyolításához egyébként változatlan körülmények között ugyanakkora pénztömeget igényelne. Mindkét esetben tehát csak az a kérdés, honnan van a pénz az egész áruérték átváltására. — És semmiképpen sem az, honnan van a pénz az értéktöbblet pénzzé változtatására.

[55] Az újonnan termelt aranynak az I. osztály állandó tőkéjén belüli cseréjével a kézirat nem foglalkozik. — *E. F.*

Minden egyes áru értéke persze — mint erről már szó volt — $c + v + m$-ből áll, tehát az egész árutömeg forgalmának a lebonyolítása egyrészt egy bizonyos pénzösszeget igényel $c + v$ tőke forgalmához, és másrészt egy másik pénzösszeget a tőkés jövedelem, az m értéktöbblet forgalmához. Mint ahogy az egyes tőkés, úgy az egész osztály is más pénzzel előlegezi a tőkét és mással költi el a jövedelmet. Honnan van ez az utóbbi pénz? Egyszerűen onnan, hogy a tőkésosztály kezén levő pénztömegnek, tehát nagyjában és egészében a társadalom egész pénzének ⟨egy része mint pénztőke működik, másik része⟩ a tőkések jövedelmének forgalmát bonyolítja le. Fentebb már láttuk, hogy minden tőkés, aki új vállalkozásba kezd, a saját fenntartása céljából fogyasztási cikkekre kiadott pénzt — mihelyt a vállalat már működik — ismét visszaszerzi mint olyan pénzt, amely értéktöbblete pénzzé változtatására szolgál. Általánosságban szólva azonban az egész nehézség két forrásból fakad.

Először: Ha csak a forgalmat és a tőke megtérülését vizsgáljuk, tehát a tőkést csak a tőke megszemélyesítőjének — nem pedig tőkés fogyasztónak és élvhajhásznak — tekintjük, akkor látjuk ugyan, hogy állandóan értéktöbbletet dob forgalomba, mint árutőkéje alkatrészét, de sohasem látjuk kezében a pénzt mint a jövedelem formáját; sohasem látjuk, hogy az értéktöbblet elfogyasztása céljából pénzt dob forgalomba.

Másodszor: Ha a tőkésosztály egy bizonyos pénzösszeget jövedelem alakjában dob forgalomba, akkor úgy tűnik fel, mintha egyenértéket fizetne az évi össztermeknek ezért a részéért, tehát ez utóbbi már nem képviselne értéktöbbletet. De a többlettermék, amelyben az értéktöbblet megtestesül, a tőkésosztálynak nem kerül semmibe. Mint osztály ezt ingyen kapja és élvezi, s ezen a pénzforgalom nem változtathat. A változás, amelyet a pénzforgalom közvetít, egyszerűen abban áll, hogy minden egyes tőkés nem természetben fogyasztja el többlettermékét (ez többnyire nem is lehetséges), hanem az általa elsajátított értéktöbblet erejéig mindenféle árukat húz ki és sajátít el az évi társadalmi többlettermék egész készletéből. A forgalom mechanizmusa azonban megmutatta, hogy ha a tőkésosztály jövedelme elköltése céljából pénzt dob a forgalomba, ugyanazt a pénzt a forgalomból ismét el is vonja, s ily módon állandóan újra kezdheti ugyanazt a folyamatot; hogy tehát neki mint tőkésosztálynak továbbra is birtokában marad ez az értéktöbblet pénzzé változtatásához szükséges pénzösszeg. Ha tehát a tőkés nemcsak az értéktöbbletet vonja el fogyasztási alapja számára áruk formájában az árupiacról, hanem egyúttal azt a pénzt is visszakapja, amellyel ezeket az árukat megvásárolja, akkor az árukat nyilván egyenérték nélkül vonta el a forgalomból. Pénzzel fizet értük és mégsem

kerülnek neki semmibe. Ha egy font sterlingen árut veszek, és az áru eladója ezt a pénzt visszaadja terméktöbblet fejében, amely nekem semmibe sem került, akkor az árut nyilván ingyen kaptam meg. Ennek a műveletnek az állandó megismétlése nem változtat azon, hogy állandóan árukat vonok el és az egy font sterling állandóan birtokomban marad, noha az áruk vásárlása céljából átmenetileg elidegenítem. A tőkés állandóan visszakapja ezt a pénzt, mint pénzzé változtatását annak az értéktöbbletnek, amely neki nem került semmibe.

Láttuk, hogy A. Smith szerint a teljes társadalmi termékérték jövedelemben, $v + m$-ben oldódik fel, hogy tehát az állandó tőkeértéket nullának veszi. Ebből szükségképpen következik, hogy az évi jövedelem forgalmához szükséges pénz elegendő az évi össztermék forgalmának a lebonyolításához is; hogy tehát példánkban a 3 000 értékű fogyasztási cikk forgalmához szükséges pénz elegendő a 9 000 értékű évi össztermék forgalmához. A. Smith-nek valóban ez a nézete és Th. Tooke ezt megismétli. Ez a téves elképzelés a jövedelem pénzzé változtatásához szükséges pénztömegnek és annak a pénztömegnek az arányáról, amely a teljes társadalmi termék forgalmát bonyolítja le, szükségképpen abból fakad, hogy nem értették meg és át nem gondoltan képzelték el az évi össztermék különböző anyagi és értékelemeinek újratermelését és évi pótlását. Ezt tehát már megcáfoltuk.

Halljuk, mit mond maga Smith és Tooke.

Smith II. könyvének 2. fejezetében a következőket mondja: „Minden ország forgalma két részre osztható: a kereskedők egymásközötti forgalmára és a kereskedők és fogyasztók közötti forgalomra. Bár ugyanazokat a pénzdarabokat, papír- vagy fémpénzeket hol az egyik, hol a másik forgalomban használhatják, mégis, minthogy a két forgalom állandóan egyidejűleg és egymás mellett bonyolódik le, ezért mind a kettőnek bizonyos mennyiségre van szüksége az egyik vagy a másik pénzfajtából, hogy fenntartható legyen. Az egyes kereskedők között forgó áruk értéke sohasem haladhatja meg a kereskedők és fogyasztók között forgó áruk értékét; mert bármit vesznek a kereskedők, végül is a fogyasztóknak kell majd eladniok. Minthogy a kereskedők egymásközti forgalma nagyban történik, általában minden egyes cseréhez meglehetősen nagy összeget igényel. Ezzel szemben a kereskedők és fogyasztók közötti forgalom többnyire kicsinyben történik és gyakran csak igen kis pénzösszegeket igényel; néha egy shilling, sőt egy fél penny is elegendő. A kis összegek azonban sokkal gyorsabban forognak, mint a nagyok ... Habár tehát az összes fogyasztók évi vásárlásainak az értéke legalábbis" (ez a „legalábbis" remek!) „egyenlő az összes kereskedők egymásközti vásárlásainak értékével, mégis rendszerint sokkal kisebb pénzmennyiséggel lehet lebonyolítani" stb.

Adamnak ehhez a helyéhez Th. Tooke a következő megjegyzést fűzi („An Inquiry into the Currency Principle". London 1844. 34—36. és köv. old.): „Nem lehet kétséges, hogy ez az itt tett megkülönböztetés lényegében helyes ... A kereskedők és fogyasztók közötti csere magában foglalja a munkabér fizetését is, amely fő bevétele (the principal means) a fogyasztóknak ... A kereskedők egymásközötti cseréi, vagyis az eladások, kezdve a termelőtől vagy importőrtől, a feldolgozó ipar közbenső folyamatainak valamennyi fokozatán stb. keresztül, egészen a kiskereskedőig vagy az exportőrig, mind tőkeátviteli mozgásokra vezethetők vissza. A tőkeátviteleknek azonban a cserék zömében nem szükségképpeni feltétele és valójában nem is velejárója bankjegyek vagy érmék valóságos átadása — anyagi, és nem fiktív átadásra gondolok — az átvitel idején ... A kereskedők egymásközötti cseréinek általános összegét végső soron okvetlenül meghatározza és korlátozza a kereskedők és fogyasztók közötti cserék összege."

Ha ez az utolsó mondat önmagában állna, azt hihetnénk, Tooke csupán azt állapítja meg, hogy egy bizonyos arány áll fenn a kereskedők egymásközötti cserei, valamint a kereskedők és fogyasztók közötti cserék között, más szóval az évi összjövedelem értéke és az azt előállító tőke értéke között. A dolog azonban nem így áll. Tooke határozottan csatlakozik A. Smith felfogásához. Forgalmi elméletének külön bírálata ezért felesleges.

2. Minden ipari tőke az induláskor egyszerre dobja forgalomba az egész állótőkéje megvásárlásához szükséges pénzt, s csak fokozatosan, az évek során át vonja el ismét évi termékének eladása útján. Először tehát több pénzt dob forgalomba, mint amennyit onnan elvon. Az össztőke természetbeni megújításánál ez mindannyiszor megismétlődik; minden évben megismétlődik egy bizonyos számú vállalatnál, amelyeknek állótőkéjét természetben meg kell újítani; apránként megismétlődik minden javításnál, az állótőke minden részletenkénti megújításánál. Ha tehát az egyik oldal több pénzt von el a forgalomból, mint amennyit beledobott, a másik oldal viszont fordítva jár el.

Mindazokban az iparágakban, amelyeknek termelési periódusa (mint a munkaperiódustól eltérő nagyság) hosszabb időt ölel fel, a tőkés termelők e periódus alatt állandóan pénzt dobnak forgalomba, részint az alkalmazott munkaerő fizetésére, részint az elhasználandó termelési eszközök megvásárlására; ily módon az árupiacról termelési eszközöket vonnak el közvetlenül, fogyasztási cikkeket pedig részint közvetetten (a munkabérüket elköltő munkások révén), részint közvetlenül (a fogyasztásukat semmiképpen sem szüneteltető tőkések révén), anélkül hogy ezek a tőkések egyszersmind megfelelő áruegyen-

értéket dobnának piacra. Ebben a periódusban az általuk forgalomba dobott pénz arra szolgál, hogy áruértéket, a benne foglalt értéktöbblettel együtt, pénzzé változtasson. Ez a mozzanat igen fontossá válik fejlett tőkés termelésben hosszabb lélegzetű vállalkozásoknál, amelyeket részvénytársaságok stb. valósítanak meg, mint például vasutak, csatornák, dokkok létesítése, nagyszabású városi építkezések, vashajók építése, nagy kiterjedésű földek alagcsövezése stb.

3. Eltérően az egyéb tőkésektől, akik — ha az állótőkére fordított kiadásokat figyelmen kívül hagyjuk — több pénzt húznak ki a forgalomból, mint amennyit a munkaerő és a forgó elemek megvásárlásakor beledobtak, arany- és ezüsttermelő tőkések — a nyersanyagul szolgáló nemesfémet nem tekintve — csak pénzt dobnak forgalomba, és csak árukat vonnak el belőle. Az állandó tőkét, az elkopott rész kivételével, a változó tőke nagyobb részét és az egész értéktöbbletet — a saját kezükben esetleg felhalmozódó kincs kivételével — pénz alakjában dobják forgalomba.

4. Egyrészt mindenféle dolog forog áruként, amelyet nem a folyó évben termeltek, földbirtokok, házak stb., továbbá sok olyan termék, amelynek termelési periódusa egy évnél hosszabb, állatok, fa, bor stb. Az ilyen és más jelenségeknél fontos megjegyezni, hogy a közvetlen forgalomhoz megkövetelt pénzösszegen kívül egy bizonyos ⟨pénz⟩-mennyiség mindig latens, nem működő állapotban van, s ez szükség esetén működésbe léphet. Gyakran előfordul az is, hogy az ilyen termékek értéke apránként és fokozatosan forog, mint például a házak értéke az évek során át fizetett lakbérben.

Másrészt az újratermelési folyamatnak nem minden mozgását közvetíti pénzforgalom. Az egész termelési folyamat, mihelyt elemeit már beszerezték, ki van rekesztve a forgalomból. Ki vannak rekesztve továbbá mindazok a termékek, amelyeket maga a termelő fogyaszt el közvetlenül — akár egyéni, akár termelő módon; ide tartozik a mezőgazdasági munkások természetbeni bére is.

Az évi termék forgalmát lebonyolító pénztömeg tehát már megvan a társadalomban, fokozatosan felhalmozták. Nem tartozik a folyó év értéktermékéhez, kivéve esetleg azt az aranyat, amellyel az elkopott érméket pótolják.

Az itt kifejtettekben kizárólagos nemesfémforgalmat tételezünk fel, mégpedig ennek is a legegyszerűbb formáját: készpénzvételeket és eladásokat; bár puszta fémpénzforgalom alapján a pénz fizetési eszközként is működhet és történelmileg valóban működött is, s ilyen alapon kifejlődött egy hitelügy és kialakultak mechanizmusának bizonyos oldalai.

Ehhez a feltevéshez nem pusztán módszertani okokból folyamod-

nak, bár ezek fontossága már abban is megmutatkozik, hogy mind Tooke és iskolája, mind ellenfelei, vitáikban a bankjegyforgalom vizsgálatánál folyton rákényszerültek arra, hogy visszatérjenek a tiszta fémpénzforgalom feltevéséhez. Rákényszerültek, hogy ezt post festum [utólag] megtegyék, de igen felületesen tették meg, mégpedig szükségszerűen, mert ilyen körülmények közt a kiindulópont csak mellékes pont szerepét játssza az elemzésben.

De a *természetes* (naturwüchsig) formájában tárgyalt pénzforgalom — s ez itt elválaszthatatlan mozzanata az évi újratermelési folyamatnak — legegyszerűbb vizsgálata megmutatja:

a) Fejlett tőkés termelés, tehát a bérmunkarendszer uralma esetén a pénztőke nyilván fontos szerepet játszik, mert ez az a forma, amelyben a változó tőkét előlegezik. A bérmunkarendszer fejlődésével párhuzamosan minden termék áruvá lesz, s ezért — néhány fontos kivétellel — mozgásának egyik szakaszaként általában át kell változnia pénzzé. A forgalomban levő pénztömegnek elegendőnek kell lennie az áruknak ehhez a pénzzé változtatásához, s e pénztömeg zömét a munkabér szolgáltatja, az a pénz, amelyet mint a változó tőke pénzformáját a munkaerő fizetésére az ipari tőkések előlegeznek, s amely a munkások kezében — túlnyomó részében — csak mint forgalmi eszköz (vásárlóeszköz) működik. Ez teljesen ellentétes a naturális gazdasággal, amely uralkodik minden függőségi rendszerben (a jobbágyságot beleértve), és még inkább a többé-kevésbé kezdetleges közösségekben, akár át vannak szőve ezek a közösségek függőségi vagy rabszolgaviszonyokkal, akár nem.

A rabszolgarendszerben a munkaerő megvásárlására fordított pénztőke az állótőke pénzformájának szerepét tölti be, s csak fokozatosan, a rabszolga élete munkaképes időszakának lejárta után térül meg. Ezért az athéniek azt a nyereséget, amelyre a rabszolga tulajdonosa rabszolgájának ipari felhasználásával közvetlenül, vagy más ipari munkáltatóknak (pl. bányamunkára) való bérbeadásával közvetetten tett szert, csak az előlegezett pénztőke kamatának (valamint amortizációjának) tekintették, ugyanúgy, mint ahogy a tőkés termelésben az ipari tőkés az értéktöbblet egy részét, valamint az állótőke kopását mint kamatot és állótőkéje pótlását könyveli el; s mint ahogy ez szabály azoknál a tőkéseknél, akik állótőkét (házakat, gépeket stb.) bérbe adnak. A házirabszolgák, akár szükséges szolgálatokat végeznek, akár csupán fényűzési igényeket elégítenek ki, itt nem jönnek tekintetbe, ezek megfelelnek a mai cselédségnek. De a rabszolgarendszer is — amennyiben a mezőgazdaságban, a feldolgozó iparban, a hajózásban stb. a termelőmunka uralkodó formája, mint Görögország fejlett államaiban és Rómában — megtartja a naturális gazdaság bizonyos elemét.

Magát a rabszolgapiacot háború, tengeri kalózkodás stb. tölti fel állandóan árujával, a munkaerővel, s ezt a rablást viszont nem közvetíti forgalmi folyamat, hanem ez idegen munkaerő naturális elsajátítása közvetlen fizikai kényszer útján. Még az Egyesült Államokban is, miután a bérmunkát alkalmazó északi államok és a rabszolgatartó déli államok közötti terület rabszolgatenyésztő területté lett a Dél számára — ahol tehát a rabszolgapiacra dobott rabszolga maga is az évi újratermelés egyik elemévé vált —, ez nem bizonyult elegendőnek hosszabb időre, hanem amíg csak lehetett, tovább folytatták az afrikai rabszolgakereskedelmet a piac feltöltésére.

b) A pénznek a tőkés termelés alapján végbemenő természetes (naturwüchsig) oda- és visszaáramlása az évi termék átváltásánál; az állótőkék egész értékének egyszerre való előlegezése és fokozatos, éveken át tartó kihúzása a forgalomból, tehát fokozatos helyreállításuk pénzformában az évi kincsképzés révén, amely lényegét tekintve teljesen különbözik a vele párhuzamosan haladó és az évenkénti új aranytermelésen alapuló kincsképzéstől; az idő különböző hossza, amelyre az áruk termelési periódusának hosszától függően pénzt kell előlegezni, tehát már előzőleg újra meg újra felraktározni, mielőtt az áru eladása révén a forgalomból vissza lehet szerezni; az előlegezési idő különböző hossza, ami már a termelési hely és a fogyasztópiac közti különböző távolságból is adódik; ugyanúgy a visszaáramlás méretének és időtartamának különbsége az egyes termelési ágakban és egyazon termelési ág egyes tőkéseinél levő termelési készletek állapotától, illetve viszonylagos nagyságától függően, tehát az állandó tőke elemeinek bevásárlási határidői — s mindez az újratermelés éve folyamán; csak fel kell figyelni a tapasztalat révén a spontán (naturwüchsig) mozgásnak mindezekre a különböző mozzanataira, hogy tervszerűen felhasználják őket mind a hitelrendszer mechanikus segédeszközeinek létrehozására, mind a meglevő kölcsönadható tőkék valóságos igénybevételére.

Ehhez járul még a különbség az olyan termelési ágak között, amelyeknek termelése normális viszonyok között folyamatosan azonos méretekben megy végbe, és azok között, amelyek az év különböző időszakaiban különböző méretekben alkalmaznak munkaerőt, mint például a mezőgazdaság.

XIII. Destutt de Tracy újratermelési elmélete[56]

Egyes közgazdászoknak a társadalmi újratermelés vizsgálatánál megmutatkozó zavaros és egyúttal hetvenkedő gondolatszegénységére szolgáljon például Destutt de Tracy (lásd „A tőke". I. köt. [157. old.]

[56] A II. kéziratból.

30. jegyzet), a logika nagy művelője, akit még Ricardo is komolyan vett és igen kiváló írónak (a very distinguished writer) nevezett („Principles etc." 333. old.).

Ez a kiváló író a következő felvilágosításokat nyújtja az egész társadalom újratermelési és forgalmi folyamatáról:

„Megkérdik majd tőlem, hogyan juthatnak ezek az ipari vállalkozók ilyen nagy profitokhoz, és kitől szerzik őket. Azt válaszolom, úgy szerzik, hogy mindazt, amit termelnek, drágábban adják el, mint amennyibe nekik került; s hogy termékeiket eladják:

1. egymásnak, fogyasztásuk ama részének erejéig, amely szükségleteiket hivatott kielégíteni, s ezt profitjaik egy részével fizetik meg;

2. a bérmunkásoknak, mégpedig nemcsak azoknak, akiket ők fizetnek, hanem azoknak is, akiket a henyélő tőkések fizetnek; s ezektől a bérmunkásoktól ezen az úton visszakapják egész bérüket, esetleges kis megtakarításaik kivételével;

3. a henyélő tőkéseknek, akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek, amelyet nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések ezeknek évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton ismét visszaáramlik hozzájuk" *(Destutt de Tracy:* „Traité de la volonté et de ses effets". Párizs 1826. 239. old.).

A tőkések tehát, először, azáltal gazdagodnak, hogy az értéktöbblet ama részének átváltásánál, amelyet magánfogyasztásukra fordítanak, vagyis mint jövedelmet elfogyasztanak, kölcsönösen becsapják egymást. Ha tehát értéktöbbletüknek, illetve profitjaiknak ez a része 400 font sterlinggel egyenlő, akkor e 400 font sterlingből mondjuk 500 font sterling lesz azáltal, hogy a 400 font sterling valamennyi részese saját részét 25%-kal drágábban adja el a másiknak. Minthogy mindannyian ugyanazt teszik, az eredmény ugyanaz, mintha a valóságos értéken adták volna el egymásnak. A különbség csak annyi, hogy a 400 font sterling áruérték forgalmának lebonyolításához 500 font sterling pénztömegre van szükségük, s ez a módszer inkább arra jó, hogy elszegényedjenek, nem pedig arra, hogy meggazdagodjanak, mert vagyonuk nagy részét forgalmi eszközök hasznot nem hajtó formájában improduktív módon kell felraktározniok. Az egész arra lyukad ki, hogy a tőkésosztály, áruinak általános névleges áremelése ellenére csak egy 400 értékű árukészletet oszthat el tagjai között magánfogyasztásukra, ezek azonban megszerzik egymásnak azt az örömet, hogy 400 font sterling áruérték forgalmát akkora pénzmennyiséggel bonyolítják le, amely 500 font sterling áruérték forgalmára elegendő.

Nem is beszélünk arról, hogy a szerző itt adottnak tételezi fel „profitjaik egy részét", tehát általában azt az árukészletet, amelyben

profit testesül meg. Pedig Destutt éppen azt akarja nekünk megmagyarázni, honnan ered ez a profit. A profit forgalmának lebonyolításához szükséges pénzmennyiség teljesen alárendelt kérdés. A profitot megtestesítő árutömeg úgy látszik onnan származik, hogy a tőkések ezt az árutömeget nemcsak eladják egymásnak, ami már önmagában igen szép és mély gondolat, hanem túlságosan drágán is adják el egymásnak. Most tehát már ismerjük a tőkések meggazdagodásának egyik forrását. Olyan ez, mint „Bräsig felügyelő" titka, hogy a nagy szegénység a nagy pauvretéból [szegénységből] fakad.

2. Ugyanezek a tőkések továbbá eladnak „a bérmunkásoknak, mégpedig nemcsak azoknak, akiket ők fizetnek, hanem azoknak is, akiket a henyélő tőkések fizetnek; s ezektől a bérmunkásoktól ezen az úton visszakapják egész bérüket, esetleges kis megtakarításaik kivételével".

Annak a pénztőkének a visszaáramlása a tőkésekhez, amelynek formájában a tőkések a bért a munkásnak előlegezték, Destutt úr szerint a második forrása e tőkések meggazdagodásának.

Ha tehát a tőkésosztály például 100 font sterling bért fizetett a munkásoknak, majd ugyanezek a munkások ugyanettől a tőkésosztálytól 100 font sterling értékű árut vásárolnak, s ily módon a 100 font sterling, amelyet a tőkések mint a munkaerő vásárlói előlegeztek, a 100 font sterling értékű áru eladásával visszaáramlik hozzájuk, akkor a tőkések ezáltal *gazdagodnak*. Egyszerű józan ésszel azt hihetnénk, hogy a tőkések e művelet révén visszakapták a 100 font sterlinget, amellyel a művelet előtt rendelkeztek. A művelet kezdetén van 100 font sterling pénzük, e 100 font sterlingért munkaerőt vásárolnak. A megvásárolt munkaerő e 100 font sterling pénzért árukat termel, amelyeknek értéke — eddigi tudomásunk szerint — 100 font sterling. A tőkések a 100 font sterling értékű árut eladják a munkásoknak, és ezzel visszakapják 100 font sterling pénzüket. A tőkéseknél tehát megint van 100 font sterling pénz, a munkásoknál viszont 100 font sterling áru, amit maguk termeltek. Hogy a tőkések ezáltal hogyan gazdagodnak, azt nem lehet megérteni. Ha a 100 font sterling értékű pénz nem folyna vissza hozzájuk, akkor a munkásoknak először 100 font sterling pénzt fizettek volna munkájukért, másodszor pedig e munka termékét, 100 font sterling értékű fogyasztási cikket ingyen adták volna nekik. A visszaáramlás tehát legfeljebb azt magyarázhatná meg, hogy a művelet révén a tőkések miért nem lettek szegényebbek, nem pedig azt, hogy miért lettek gazdagabbak.

Az persze más kérdés, honnan van a tőkéseknek e 100 font sterling pénzük és miért nem termelnek a munkások saját számlájukra árukat, miért kényszerülnek arra, hogy munkaerejüket e 100 font sterlingre

elcseréljék. Ez azonban egy olyan kaliberű gondolkodó számára, mint Destutt, magától értetődik.

Ezzel a megoldással maga Destutt sincs teljesen megelégedve. Hiszen ő nem azt mondta, hogy a tőkések azáltal gazdagodnak, hogy kiadnak 100 font sterlinget, s aztán ezt a pénzt újra beszedik, vagyis nem a 100 font sterling pénz visszaáramlása révén gazdagodnak, ez csak azt mutatja meg, miért nem megy veszendőbe a 100 font sterling. Ő azt mondta, hogy a tőkések azáltal gazdagodnak, „hogy mindazt, amit termelnek, drágábban adják el, mint amennyibe nekik került".

A tőkéseknek tehát a munkásokkal való ügyleteikben is azáltal kell gazdagodniok, hogy túl drágán adnak el nekik. Remek! „Munkabért fizetnek ... s mindez visszaáramlik hozzájuk mindezeknek az embereknek a kiadásai révén, akik nekik" (a termékért) „többet fizetnek, mint amennyibe a termékek nekik" (a tőkéseknek) „e munkabér következtében kerültek" (240. old.). A tőkések tehát 100 font sterling bért fizetnek a munkásoknak, s azután eladják a munkásoknak saját terméküket 120 font sterlingért, úgyhogy nemcsak a 100 font sterling áramlik vissza hozzájuk, hanem még 20 font sterlinget nyernek is? Ez lehetetlen. A munkások csak azzal a pénzzel fizethetnek, amit munkabér formájában kaptak. Ha a tőkéstől 100 font sterling bért kapnak, akkor csak 100 font sterlingért vásárolhatnak, nem pedig 120 font sterlingért. Ilyen módon tehát a dolog nem oldható meg. De van még egy másik út. A munkások 100 font sterlingért vásárolnak árut a tőkésektől, valójában azonban csak 80 font sterling értékű árut kapnak. 20 font sterlinggel tehát okvetlenül becsapták őket. A tőkés pedig 20 font sterlinggel okvetlenül gazdagodott, mert a munkaerőt valójában 20%-kal értékén alul fizette, vagyis kerülő úton 20% levonást eszközölt a névleges munkabérből.

A tőkésosztály ugyanezt a célt érné el, ha a munkásoknak már eleve csak 80 font sterling bért fizetne, s aztán e 80 font sterling pénzért valóban 80 font sterling áruértéket adna nekik. Úgy látszik — az egész osztályt tekintve — ez a normális út, mert Destutt úr szerint a munkásosztálynak „elegendő bért" (219. old.) kell kapnia, s e bérnek legalább annyinak kell lennie, hogy létezésüket és munkaképességüket fenntartsa, „számukra a legszükségesebb létfenntartási cikkeket biztosítsa" (180. old.). Ha a munkások ezt az elegendő bért nem kapják meg, ez ugyanezen Destutt szerint „az ipar halála" (208. old.), tehát úgy látszik nem meggazdagodási eszköz a tőkések számára. Bármekkora azonban a tőkésosztály által a munkásosztálynak fizetett bérek nagysága, ezeknek a béreknek meghatározott értékük van, pl. 80 font sterling. Ha tehát a tőkésosztály 80 font sterlinget fizet a munkásoknak,

akkor e 80 font sterlingért 80 font sterling áruértéket kell adnia, s a 80 font sterling visszaáramlása révén nem gazdagodik. Ha 100 font sterlinget fizet nekik pénzben, és 100 font sterlingért 80 font sterling értékű árut ad el nekik, akkor a normális bérnél 25%-kal többet fizetett pénzben a munkásoknak, ezzel szemben 25%-kal kevesebbet ad nekik érte árukban.

Más szóval: az az alap, amelyből a tőkésosztály egyáltalában profitját szerzi, eszerint úgy jön létre, hogy a normális munkabérből vonják le, hogy a munkaerőt értékén alul, azaz a munkaerő bérmunkásként való normális újratermeléséhez szükséges létfenntartási cikkek értékén alul fizetik. Ha tehát normális munkabért fizetnének, ami Destutt szerint követelmény, akkor nem volna profitalap, sem az ipari tőkések, sem a henyélő tőkések számára.

Destutt úrnak tehát a tőkésosztály meggazdagodása egész titkát a munkabérből való levonásra kellett volna redukálnia. Ebben az esetben az értéktöbblet egyéb alapjai, amelyekről az 1. és a 3. pontban beszél, nem léteznének.

Eszerint tehát mindazokban az országokban, ahol a munkások alapbére az osztályként való fenntartásukhoz szükséges fogyasztási cikkek értékére korlátozódik, nincs fogyasztási alap és felhalmozási alap a tőkések számára, tehát nincs a tőkésosztálynak létalapja, tehát nincs tőkésosztály sem. Destutt szerint éppen így áll a dolog valamennyi régi civilizációval rendelkező gazdag és fejlett országban, mert „a mi nagymúltú társadalmainkban az az alap, amelyből a bért fedezik ... csaknem állandó nagyság" (202. old.).

A tőkések még a munkabér lefaragása esetén sem abból gazdagodnak, hogy először a munkásnak 100 font sterlinget fizetnek pénzben, majd ezért a 100 font sterling pénzért 80 font sterlinget adnak neki áruban — tehát valójában a 80 font sterling áru forgalmát a 25%-kal nagyobb 100 font sterling pénzösszeggel bonyolítják le, hanem abból, hogy a tőkés az értéktöbbleten kívül — azaz a terméknek az értéktöbbletet megtestesítő részén kívül — a munkás által előállított termék ama részének a 25%-át is elsajátítja, amely munkabér formájában a munkást illetné meg. Azon az együgyű módon, ahogyan Destutt a dolgot elképzeli, a tőkésosztály semmit sem nyerne. A tőkésosztály 100 font sterlinget fizet munkabérre és e 100 font sterlingért 80 font sterling áruértéket ad vissza a munkásnak a saját termékéből. A legközelebbi alkalommal azonban ugyanerre a műveletre újra 100 font sterlinget kell előlegeznie. Tehát csak azzal a meddő játékkal tölti kedvét, hogy 100 font sterling pénzt előlegez és 80 font sterling árut ad érte, ahelyett hogy 80 font sterling pénzt előlegezne és 80 font sterling árut adna érte. Azaz teljesen haszontalanul állandóan 25%-kal

nagyobb pénztőkét előlegez változó tőkéjének a forgalmára, ami egészen sajátos módja a meggazdagodásnak.

3. Az ipari tőkések végül eladnak „a henyélő tőkéseknek, akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek, amelyet nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések ezeknek" (a henyélőknek) „évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton ismét visszaáramlik hozzájuk".

Az előbb láttuk, hogy az ipari tőkések „profitjaik egy részével megfizetik fogyasztásuknak azt a részét, amely szükségleteiket hivatott kielégíteni". Tegyük fel tehát, hogy profitjuk 200 font sterling, és ebből például 100 font sterlinget fordítanak egyéni fogyasztásukra. Profitjuk másik fele azonban (= 100 font sterling) nem az övék, hanem a henyélő tőkéseké, vagyis azoké, akik földjáradékot kapnak és akik pénzt adnak kölcsön kamatra. Ennek a társaságnak tehát kénytelenek 100 font sterling pénzt fizetni. Mondjuk, hogy ezek ebből a pénzből 80 font sterlinget fordítanak saját fogyasztásukra és 20 font sterlinget cselédek stb. vásárlására. A 80 font sterlingen tehát fogyasztási cikkeket vesznek az ipari tőkésektől. Ezzel az utóbbiakhoz (miközben 80 font sterling értékű termék eltávolodik tőlük) 80 font sterling pénz áramlik vissza, vagyis visszatér annak a 100 font sterlingnek a $^4/_5$-e, amelyet járadék, kamat stb. címén a henyélő tőkéseknek fizettek. Továbbá a cselédség — a henyélő tőkések közvetlen bérmunkásai — 20 font sterlinget kapott uraitól. Ezen a pénzen 20 font sterling értékű fogyasztási cikkeket vásárol ugyancsak az ipari tőkésektől. Az utóbbiakhoz tehát (miközben 20 font sterling értékű termék eltávolodik tőlük) 20 font sterling pénz áramlik vissza, vagyis visszatér annak a 100 font sterling pénznek az utolsó ötöde, amelyet járadék, kamat stb. címén a henyélő tőkéseknek fizettek.

A művelet végén az ipari tőkésekhez visszaáramlott az a 100 font sterling pénz, amelyet járadék, kamat stb. címén a henyélő tőkéseknek átengedtek, s közben többletterméküket fele (= 100 font sterling) átkerült a henyélő tőkések fogyasztási alapjába.

A szóban forgó kérdés szempontjából tehát nyilván teljesen felesleges belekeverni a 100 font sterling megosztását a henyélő tőkések és közvetlen bérmunkásaik között. A dolog egyszerű: Járadékaikat, kamataikat, egyszóval a 200 font sterling értéktöbbletben való részesedésüket az ipari tőkések pénzben, jelen esetben 100 font sterlingben fizetik ki. Ezen a 100 font sterlingen a henyélő tőkések közvetlenül vagy közvetve fogyasztási cikkeket vásárolnak az ipari tőkésektől. Visszafizetnek tehát nekik 100 font sterling pénzt, és elvonnak tőlük 100 font sterling értékű fogyasztási cikket.

Ezzel az ipari tőkések által a henyélő tőkéseknek fizetett 100 font sterling pénz visszaáramlása megtörtént. Vajon ez a pénzvisszaáramlás meggazdagodási eszköz-e az ipari tőkések számára, mint ahogy Destutt lelkendezve állítja? A művelet előtt 200 font sterling értékösszeggel rendelkeztek; 100 font sterlinggel pénzben és 100 font sterlinggel fogyasztási cikkekben. A művelet után az eredeti értékösszegnek csak a fele van meg náluk. A 100 font sterlingjük megint megvan pénzben, de a 100 font sterling értékű fogyasztási cikket elvesztették, ez átment a henyélő tőkések kezébe. Így tehát nemcsak nem gazdagabbak 100 font sterlinggel, hanem ennyivel szegényebbek. Ha a helyett a kerülő út helyett, hogy először kifizetnek 100 font sterling pénzt, aztán ezt a pénzt visszakapják 100 font sterling értékű fogyasztási cikk fizetségeként, egyenesen saját termékük természetbeni formájában fizetnék a járadékot, kamatot stb., akkor a forgalomból nem áramlana vissza 100 font sterling pénz hozzájuk, mert nem dobtak volna bele 100 font sterling pénzt. Természetbeni fizetés esetén a dolog egyszerűen úgy alakulna, hogy a 200 font sterling értékű többlettermék felét megtartják maguknak, a másik felét pedig ellenérték nélkül odaadják a henyélő tőkéseknek. Még Destutt sem esett volna abba a kísértésbe, hogy ezt a meggazdagodás eszközének nyilvánítsa.

A föld és a tőke, amelyet az ipari tőkések kölcsönvettek a henyélő tőkésektől, és amelynek fejében az értéktöbblet egy részét földjáradék, kamat stb. formájában oda kell adniok, természetesen hasznot hajtott nekik, mert egyik előfeltétele volt nemcsak általában a termelésnek, hanem a többlettermék alkotó, vagyis értéktöbbletet megtestesítő termékrész termelésének is. Ez a profit a kölcsönvett föld vagy tőke használatából fakad, de nem abból az árból, amelyet a használatért fizetnek. Ellenkezőleg, ez az ár levonás a profitból. Máskülönben azt kellene állítani, hogy az ipari tőkések nem gazdagabbak, hanem szegényebbek lennének, ha az értéktöbblet másik felét megtarthatnák, ahelyett, hogy odaadják. De ilyen zűrzavar az eredmény, ha valaki a forgalom jelenségeit, mint például a pénz visszaáramlását, összecseréli a termék elosztásával, amelyet ezek a forgalmi jelenségek csak közvetítenek.

S ugyanez a Destutt mégis elég agyafúrt ahhoz, hogy megjegyezze: „Honnan van e henyélő népség jövedelme? Vajon nem abból a járadékból-e, amelyet profitjukból fizetnek nekik azok, akik az előbbiek tőkéit működtetik, vagyis akik az előbbiek alapjával olyan munkát fizetnek meg, amely többet termel, mint amennyibe kerül, egyszóval az ipari tőkések? Ezekre kell tehát mindig visszanyúlni, hogy megtaláljuk minden gazdagság forrását. Ők azok, akik valójában eltartják az előbbiek által foglalkoztatott bérmunkásokat" (246. old.).

Most tehát e földjáradék stb. fizetése levonás az ipari tőkések profitjából. Az előbb eszköz volt arra, hogy meggazdagodjanak.

Egyetlen vigasz azonban mégis maradt Destutt számára. Ezek a derék ipari tőkések ugyanúgy járnak el a henyélő tőkésekkel szemben, ahogyan egymás között és a munkásokkal szemben eljártak. Minden árut túl drágán, például 20%-kal drágábban adnak el nekik. Most két eset lehetséges. Vagy van a henyélő tőkéseknek az ipari tőkésektől évente kapott 100 font sterlingen kívül egyéb pénzeszközük, vagy nincs. Az első esetben az ipari tőkések 100 font sterling értékű árut mondjuk 120 font sterling áron adnak el nekik. Árujuk eladásakor tehát nemcsak azt a 100 font sterlinget kapják vissza, amelyet a henyélő tőkéseknek fizettek, hanem ezenkívül még 20 font sterlinget, amely valóban új érték számukra. Hogy áll most a számadás? Az ipari tőkések 100 font sterling értékű árut ingyen adtak oda, mert a 100 font sterling pénz, amelyet fizetségük részeként kaptak, saját pénzük volt. Saját árujukért tehát saját pénzükkel fizettek nekik. Az eredmény 100 font sterling veszteség. Ezenkívül azonban 20 font sterlinget kaptak az árnak az értéken felüli többletéért. Tehát 20 font sterling nyereség; ha ehhez hozzáadjuk a 100 font sterling veszteséget, 80 font sterling veszteséget kapunk, vagyis sohasem pluszt, hanem mindig mínuszt. A henyélő tőkések becsapása csökkentette az ipari tőkések veszteségét, de ez nem változtatta át a gazdagság elvesztését meggazdagodásuk eszközévé. Ez a módszer azonban nem alkalmazható huzamosabb ideig, mert a henyélő tőkések nem fizethetnek évente 120 font sterling pénzt, ha évente csak 100 font sterling pénzt vesznek be.

Tehát a második módszer: Az ipari tőkések 80 font sterling értékű árut adnak el azért a 100 font sterling pénzért, amelyet a henyélőknek fizettek. Ebben az esetben 80 font sterlinget továbbra is ingyen adnak oda, járadék, kamat stb. formájában. Ezzel a becsapással csökkentették ugyan a henyélőknek fizetett sarcot, de azért ez továbbra is megvan, s a henyélők ugyanezen elmélet alapján, mely szerint az árak az eladók jóakaratától függenek, megtehetik, hogy a jövőben 120 font sterling járadékot, kamatot stb. követelnek földjükért és tőkéjükért az eddigi 100 font sterling helyett.

Ez a ragyogó fejtegetés teljesen méltó ahhoz a mély gondolkodóhoz, aki könyve egyik oldalán kimásolja A. Smith művéből, hogy „a munka minden gazdagság forrása" (242. old.), hogy az ipari tőkések „tőkéjüket arra használják, hogy munkát fizessenek meg, amely azt profittal termeli újra" (246. old.), s a másik oldalon azt a következtetést vonja le, hogy ezek az ipari tőkések „tartják el valamennyi többi embert, csakis ők gyarapítják a közvagyont és hozzák létre az élvezetszerzés valamennyi eszközét" (242. old.), hogy nem a munkások

tartják el a tőkéseket, hanem a tőkések a munkásokat, s ezt azzal a nagyszerű érvvel támasztja alá, hogy az a pénz, amellyel a munkásokat fizetik, nem marad náluk, hanem folyton visszatér a tőkésekhez a munkások által termelt áruk fizetsége fejében. „A munkások csak az egyik kezükkel kapnak, a másikkal visszaadnak. Fogyasztásukat tehát úgy kell tekinteni, hogy azok hozzák létre, akik őket fizetik" (235. old.).

Miután ilyen kimerítően kifejtette, hogyan közvetíti a társadalmi újratermelést és fogyasztást a pénzforgalom, Destutt így folytatja: „Ez az, ami a gazdagságnak ezt a perpetuum mobile-jét [örökmozgóját] tökéletessé teszi, ez az a mozgás, amelyet bár rosszul értettek meg" (mal connu — ez biztos!) „joggal neveztek cirkulációnak [forgalomnak]; mert ez tényleg körforgás és állandóan visszatér kiindulópontjához. Ez a pont pedig az, ahol a termelés végbemegy" (239—240. old.).

Destutt, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosphique de Philadelphie [ez az igen kiváló író, a Francia Akadémia és a Philadelphiai Filozófiai Társaság tagja], aki bizonyos vonatkozásban valóban kimagasló fő a vulgáris közgazdászok között, végül felszólítja az olvasót, csodálja meg, milyen bámulatos világossággal tárta fel a társadalmi folyamat menetét, milyen éles fényt vetett a tárgyra, sőt annyira leereszkedik, hogy közli, minek köszönhető ez a ragyogó világosság. Ezt idéznünk kell:

„Remélem észreveszik majd, hogy ez a mód, ahogyan a javak fogyasztását vizsgáljuk, összhangban van mindazzal, amit termelésükre és elosztásukra vonatkozóan mondottunk, s hogy ugyanakkor *milyen világosságot áraszt a társadalom egész mozgására.* Miből fakad ez az összhang és ez a *tisztánlátás?* Abból, hogy megtaláltuk az igazságot. Emlékeztet ez azoknak a tükröknek a hatására, amelyekben a tárgyak világosan és helyes arányaikban tükröződnek, ha a helyes nézőpontot foglaljuk el, s amelyekben minden zavarosnak és torznak látszik, ha túl közel vagy túlságosan távol állunk" (242—243. old).

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude! [Íme a polgári agyalágyultság jámbor boldogságának teljében!]

Huszonegyedik fejezet[57]

FELHALMOZÁS ÉS BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS

Az I. kötetben megmutattuk, hogyan megy végbe a felhalmozás az egyes tőkés számára. Az árutőke pénzzé változtatásával pénzzé változik az értéktöbbletet megtestesítő többlettermék is. Ezt az ily mó-

[57] Innen kezdve egészen végig a VIII. kézirat.

don pénzzé változtatott értéktöbbletet a tőkés visszaváltoztatja termelőtőkéjének pótlólagos természetbeni elemeivé. A termelés következő körforgásában a megnövelt tőke nagyobb terméket ad. De ami az egyéni tőkével történik, annak meg kell mutatkoznia az évi össztermelésben is, mint ahogy az egyszerű újratermelés vizsgálatánál láttuk, hogy az egyéni tőke elhasznált álló alkatrészeinek fokozatos lecsapódása pénzben, s e pénz felhalmozása az évi társadalmi újratermelésben is kifejeződik.

Ha egy egyéni tőke $= 400_c + 100_v$, s az évi értéktöbblet $= 100$, akkor az árutermék $= 400_c + 100_v + 100_m$. Ezt a 600-at pénzzé változtatják. E pénzből 400_c-t ismét az állandó tőke természetbeni formájára, 100_v-t pedig munkaerőre váltanak át, és — ha az egész értéktöbbletet felhalmozzák — ezenkívül 100_m-et pótlólagos állandó tőkévé változtatnak át azáltal, hogy átváltják a termelőtőke természetbeni elemeire. Itt feltételezzük: 1. hogy ez az összeg az adott technikai feltételek mellett elegendő akár a működő állandó tőke kibővítésére, akár egy új ipari vállalkozás megindítására. Az is előfordulhat azonban, hogy sokkal hosszabb időn át kell az értéktöbbletet pénzzé átváltoztatni s ezt a pénzt kincsként felhalmozni, mielőtt ez a folyamat végbemehetne, tehát valóságos felhalmozás, a termelés bővítése következhetne be. 2. Feltételeztük, hogy valójában már előzőleg bővített újratermelés történt; mert ahhoz, hogy a pénzt (a pénzben felhalmozott értéktöbbletet) a termelőtőke elemeivé lehessen átváltoztatni, szükséges, hogy ezek az elemek mint áruk kaphatók legyenek a piacon; egyre megy, ha ezeket az elemeket nem mint kész árukat veszik meg, hanem megrendelésre gyártják. Ki csak akkor fizetik őket, amikor már megvannak, s mindenesetre akkor, amikor ezeket illetően már valóságos bővített újratermelés, vagyis az eddig szokásos termelésük kibővítése ment végbe. Potenciálisan, azaz elemeikben meg kellett lenniök, hiszen ahhoz, hogy termelésük valóban megtörténjék, csak a megrendelés lökésére, vagyis az áru meglétét megelőző vételre, s az áru anticipált eladására van szükség. Az egyik oldalon levő pénz ekkor életrehívja a másik oldalon a bővített újratermelést, mert az utóbbinak megvan a lehetősége a pénz *nélkül;* a pénz ugyanis önmagában véve nem eleme a valóságos újratermelésnek.

Ha például *A* tőkés egy éven vagy több éven át az általa sorozatosan termelt árumennyiségeket eladja, akkor ezzel az áruterméknek értéktöbbletet hordozó részét — a többlettermékét —, tehát magát az általa áruformában termelt értéktöbbletet is sorozatosan pénzzé változtatja, fokozatosan felraktározza, s ily módon potenciális új pénztőke jön létre; potenciális azért, mert alkalmas arra, hogy a termelőtőke elemeire átváltsák, és az a rendeltetése, hogy ez megtörténjék. Tényle-

gesen azonban *A* tőkés csak egyszerű kincsképzést végez, amely nem eleme a valóságos újratermelésnek. Tevékenysége egyelőre csak abban áll, hogy forgó pénzt von el fokozatosan a forgalomból, noha természetesen nincs kizárva, hogy az a forgó pénz, amelyet ily módon lakat alá tesz, nemrégiben — mielőtt forgalomba került — maga is egy másik kincs része volt. *A*-nak ez a kincse, amely potenciálisan új pénztőke, éppoly kevéssé jelent pótlólagos társadalmi gazdagságot, mint ha fogyasztási cikkekre költötték volna. Lehetséges azonban, hogy az a pénz, amelyet a forgalomból elvontak, tehát amely előzőleg forgalomban volt, korábban már egyszer kincsalkatrészként hevert, vagy munkabér pénzformája volt, termelési eszközöket vagy más árukat változtatott pénzzé, lebonyolította valamely tőkés állandó tőkerészeinek vagy jövedelmének a forgalmát. Ez a pénz éppúgy nem jelent új gazdagságot, mint ahogy az egyszerű áruforgalom szempontjából a pénzről nem lehet azt állítani, hogy nemcsak a saját meglevő értékének, hanem ez érték tízszeresének a hordozója, mert naponta tízszer fordult meg és tíz különböző áruértéket realizált. Az áruk nélküle is megvannak és a pénz továbbra is az marad, ami volt (vagy a kopás révén még kevesebb is lesz), akár egyszer térül meg, akár tízszer. Új gazdagságot (potenciális pénzt) csak az aranytermelésben hoznak létre — amennyiben az aranytermék többletterméket tartalmaz, értéktöbbletet hordoz —, és az új pénztermék csak annyiban gyarapítja potenciális új pénztőkék pénzanyagát, amennyiben teljes egészében forgalomba lép.

Bár ez a pénzformában felraktározott értéktöbblet nem jelent pótlólagos új társadalmi gazdagságot, mégis új potenciális pénztőke, annak a funkciónak a következtében, amelynek betöltésére összegyűjtötték. (Később látjuk majd, hogy új pénztőke nemcsak az értéktöbblet fokozatos pénzzé változtatása révén jöhet létre, hanem más úton is.)

Pénzt elvonnak a forgalomból és kincsként felraktároznak az áru olyan eladása útján, amelyet nem követ vétel. Ha tehát ezt a műveletet általánosnak fogjuk fel, akkor látszólag érthetetlen, honnan vannak a vevők, minthogy ebben a folyamatban — s ezt általánosnak kell felfogni, mert minden egyes tőke felhalmozhat — mindenki eladni akar, hogy pénzt gyűjtsön, és senki sem akar vásárolni.

Ha az évi újratermelés különböző részei között lebonyolódó forgalmi folyamatot egyenes vonalban előrehaladó mozgásnak képzelnénk el — ami helytelen, mert kevés kivétellel mindig kölcsönösen ellentétes mozgásokból áll —, akkor az arany- (illetve ezüst-) termelővel kellene kezdeni, aki vesz, anélkül hogy eladna, és fel kellene tételezni, hogy valamennyi többi neki ad el. Ebben az esetben a társadalom évi

teljes többletterméke (az összértéktöbblet hordozója) az ő tulajdonába kerülne és az összes többi tőkések pro rata [részesedésük szerint] osztoznának az aranytermelő természettől fogva pénzben meglevő többlettermékén, értéktöbbletének természetes aranyképviselőjén; mert az aranytermelő termékének az a része, amely működő tőkéjét hivatott pótolni, már le van kötve, s felőle a rendelkezés már megtörtént. Az aranytermelő aranyban termelt értéktöbblete volna ebben az esetben az egyetlen alap, amelyből valamennyi többi tőkés az évi értéktöbblete pénzzé változtatásához szükséges anyagot szerzi. Értéknagyságát tekintve tehát egyenlőnek kellene lennie az egész társadalom évi értéktöbbletével, amelynek először kincs formájába kell begubóznia. Bármennyire ízetlenek ezek a feltevések, csak ahhoz segítenek hozzá, hogy megmagyarázzuk az általános és egyidejű kincsképzés lehetőségét, amivel azonban maga az újratermelés, kivéve az aranytermelőknél, egy lépéssel sem jutna előbbre.

Mielőtt ezt a látszólagos nehézséget megoldjuk, meg kell különböztetnünk a felhalmozást az I. osztályban (termelési eszközök termelése), és a II. osztályban (fogyasztási cikkek termelése). Kezdjük az I. osztállyal.

I. Felhalmozás az I. osztályban

1. Kincsképzés

Világos, hogy az I. osztályt alkotó egyes iparágak tőkebefektetései, valamint a különböző egyéni tőkebefektetések ezekben az egyes iparágakban, életkoruk, azaz letöltött működési idejük szerint — méreteikről, technikai feltételeikről, piaci viszonyaikról stb. nem is szólva — az értéktöbblet potenciális pénztőkévé való fokozatos átváltozásának különböző fokán vannak, mindegy, hogy a termelés bővítésének két formája közül melyikre szolgál ez a pénztőke, arra-e, hogy a tőkések kibővítsék működő tőkéjüket, vagy arra, hogy új ipari vállalkozásokat létesítsenek. A tőkések egy része tehát megfelelően megnövekedett potenciális pénztőkéjét állandóan termelőtőkévé változtatja, vagyis az értéktöbblet pénzzé változtatása révén felhalmozott pénzén termelési eszközöket, pótlólagos állandó tőkeelemeket vásárol; miközben egy másik részük még azzal van elfoglalva, hogy potenciális pénztőkéjét összegyűjtse. E két kategória tőkései tehát mint vevők illetve eladók kerülnek szembe egymással, mégpedig az egyik csoport csak a vevő, a másik csak az eladó szerepében.

Mondjuk, hogy A elad 600-at ($= 400_c + 100_v + 100_m$) B-nek (B nemcsak egyetlen vevőt képviselhet, hanem többet is). Eladott 600 értékű árut 600 pénzért, ebből 100 értéktöbbletet képvisel,

amelyet a forgalomból elvon és pénzként összegyűjt; de ez a 100 pénz csak a 100 értékű többlettermék pénzformája. A kincsképzés egyáltalában nem jelent termelést, tehát eleve nem jelenti a termelés növekményét. A tőkés csak annyit tesz, hogy a 100 többlettermék eladásával szerzett pénzt a forgalomból elvonja, megrögzíti és zár alá veszi. Ezt a műveletet nemcsak *A* végzi, hanem a forgalom határterületének számos pontján más *A'*, *A''*, *A'''* tőkések is, akik mind ugyanilyen szorgalmasan dolgoznak az ilyenfajta kincsképzésen. Ez a számos pont, ahol pénzt vonnak el a forgalomból és számos egyéni kinccsé, illetve potenciális pénztőkévé halmozzák fel, a forgalom megannyi akadályának látszik, mert immobilizálja a pénzt, és hosszabb vagy rövidebb időre megfosztja forgalomképességétől. Figyelembe kell azonban venni, hogy egyszerű áruforgalom esetén, jóval a tőkés árutermelésen alapuló áruforgalom előtt, is van kincsképzés; a társadalom mindig nagyobb pénzmennyiséggel rendelkezik, mint amennyi részt vesz az aktív forgalomban, bár ez utóbbi rész a körülményektől függően megduzzad vagy összezsugorodik. A kincs és a kincsképzés manapság is megvan, de most mint a tőkés termelési folyamat elválaszthatatlan mozzanata.

Érthető az öröm, ha a hitelügy keretében mindezekből a potenciális tőkékből a bankok stb. kezén történő koncentrációjuk révén rendelkezésre álló tőke, „loanable capital" [kölcsönadható tőke], pénztőke lesz, mégpedig most már nem passzív pénztőke, és nem a jövő zenéje, hanem aktív, burjánzó* tőke.

Ezt a kincsképzést azonban *A* csak úgy valósítja meg, hogy — többletterméke tekintetében — csak eladóként lép fel, utána nem lép fel vevőként. Kincsképzésének tehát az a feltétele, hogy újra meg újra többletterméket termel, amely hordozója a pénzzé változtatandó értéktöbbletnek. Az adott esetben, amikor a forgalmat csak az I. osztályon belül vizsgáljuk, a többlettermék, valamint az össztermék, amelynek ez része, az I. osztály állandó tőkéje egyik elemének természetbeni formájában jelenik meg, azaz a termelési eszközök termelési eszközeinek kategóriájába tartozik. Arra, hogy mi lesz belőle, azaz hogy a *B*, *B'*, *B''* stb. vevők kezén milyen funkciót tölt majd be, rögtön rátérünk.

De mindenekelőtt azt kell emlékezetünkbe vésnünk, hogy bár *A* az értéktöbblete fejében pénzt von el a forgalomból és azt kincsként felraktározza, másfelől árukat dob forgalomba, anélkül hogy ezek

* A Marx által itt használt „wucherndes Kapital" kifejezés kettős értelmű: uzsoráskodó tőkét és burjánzó tőkét jelent. Marx zárójelben megjegyzi, hogy itt az utóbbi értelemben — a növekedés értelmében — használja. — *Ford.*

fejében onnan más árukat vonna el, ami lehetővé teszi, hogy *B*, *B'*, *B''* stb. viszont pénzt dobjanak forgalomba és ennek fejében csak árut vonjanak el belőle. Az adott esetben ez az áru, természetbeni formájának és rendeltetésének megfelelően, mint álló vagy forgó elem belekerül *B*, *B'* stb. állandó tőkéjébe. Ez utóbbiról majd akkor mondunk többet, amikor a többlettermék vásárlóival, a *B*, *B'* stb. tőkésekkel lesz dolgunk.

Mellesleg: Akárcsak korábban, az egyszerű újratermelés vizsgálatánál, itt is azt látjuk, hogy az évi termék különböző alkatrészeinek átváltása, azaz forgalmuk (amely egyúttal szükségképpen felöleli a tőke újratermelését, mégpedig különböző meghatározottságaiban — állandó és változó tőke, állótőke, forgótőke, pénztőke, árutőke — való helyreállítását) nemcsak rákövetkező eladással kiegészülő árúvásárlást vagy rákövetkező vétellel kiegészülő eladást tételez fel, mintha tényleg csak áru cserélődne árura, ahogy azt a politikai gazdaságtan, nevezetesen a szabadkereskedelmi iskola feltételezi a fiziokraták és A. Smith óta. Tudjuk, hogy az állótőkét, ha egyszer már megvették, működésének egész tartama alatt nem újítják meg, hanem régi formájában működik tovább, miközben értéke fokozatosan lecsapódik pénzben. Láttuk mármost, hogy ⟨a tőke, például⟩ a II_c ⟨állandó tőke⟩ álló alkatrészének periodikus megújítása (az egész II_c tőkeérték $I_{(v+m)}$ értékű elemekre cserélődik ki) egyrészt feltételezi II_c pénzformából természetbeni formába visszaváltozó álló részének *puszta vásárlását*, aminek megfelel I_m puszta eladása; másrészt feltételezi II_c pénzben lecsapódó álló (kopási) értékrészének *puszta eladását*, aminek megfelel I_m puszta vásárlása. A csere normális lebonyolódásához fel kell tételezni, hogy a II_c részéről eszközölt puszta vétel értékét tekintve egyenlő a II_c részéről eszközölt puszta eladással, s ugyanígy, hogy I_m puszta eladása II_c 1. csoportja számára egyenlő a II_c 2. csoporttól eszközölt puszta vásárlással (471. old.). Különben az egyszerű újratermelésben zavar következik be; az egyik oldal puszta vételét fedeznie kell a másik oldal puszta eladásának. Ugyanígy itt fel kell tételezni azt, hogy I_m-nek a kincsképző *A*, *A'*, *A''* csoport részéről történő puszta eladása egyensúlyban van I_m-nek a *B*, *B'*, *B''* csoport részéről történő puszta vásárlásával, mely csoport a kincsét átváltoztatja pótlólagos termelőtőkeelemekké.

Ha az egyensúlyt azzal állítják helyre, hogy a vevő később és ugyanolyan értékösszeg erejéig eladóként lép fel és viszont, akkor a pénz visszatér arra az oldalra, amely a vételnél előlegezte, amely először eladott, mielőtt vásárolt volna. A valóságos egyensúlynak

azonban az áruk forgalma, vagyis az évi termék különböző részeinek átváltása tekintetében az a feltétele, hogy az egymásra átváltott áruk értékösszege egyenlő legyen.

Ha viszont csak egyoldalú átváltások történnek, az egyik oldalon csak vételek, a másikon csak eladások — márpedig láttuk, hogy az évi termék normális cseréje tőkés alapon feltételezi ezeket az egyoldalú metamorfózisokat —, akkor az egyensúly csak olyan feltevés esetén van meg, hogy az egyoldalú vételek értékösszege és az egyoldalú eladások értékösszege fedi egymást. Az a tény, hogy az árutermelés a tőkés termelés általános formája, már magában foglalja azt a szerepet, amelyet benne a pénz nemcsak mint forgalmi eszköz, hanem mint pénztőke is játszik, s létrehozza a normális cserének, tehát az újratermelés — mind az egyszerű, mind a bővített újratermelés — normális menetének bizonyos, erre a termelési módra jellemző sajátos feltételeit, amelyek a normálistól való eltérésnek, a válságok lehetőségének megannyi feltételébe csapnak át, minthogy az egyensúly — e termelés spontán (naturwüchsig) alakulása következtében — maga is véletlen.

Azt is láttuk, hogy I_v átváltásánál megfelelő értékösszegű II_c-re ez utóbbi végül is pótolja II. áruját ugyanolyan értékösszegű I. áruval, hogy tehát itt a II. osztály össztőkésénél a saját áru eladása utólag kiegészül ugyanolyan értékösszegű I. áru vételével. Ez a pótlás megtörténik; de az I. osztály és a II. osztály tőkései részéről áruiknak e kölcsönös átváltása alkalmával nem megy végbe csere. II_c eladja áruját az I. osztály munkásainak, ezek vele szemben egyoldalúan mint áruvásárlók lépnek fel, ő viszont egyoldalúan mint árueladó; az így szerzett pénzzel II. egyoldalúan mint áruvásárló lép fel az I. osztály össztőkésével szemben, ez viszont vele szemben I. erejéig egyoldalúan mint árueladó. Az I. osztály csak ennek az árueladásnak a révén termeli végül is újra változó tőkéjét pénztőke formájában. Az I. osztály tőkéje I_v erejéig egyoldalúan mint árueladó lép fel a II. osztály tőkéjével szemben, saját munkásosztályával szemben viszont a munkaerő vételénél mint áruvásárló. Az I. osztály munkásai a II. osztály tőkéseivel szemben egyoldalúan mint áruvásárlók lépnek fel (létfenntartási cikkeket vásárolnak), az I. osztály tőkéseivel szemben viszont egyoldalúan mint árueladók, azaz mint munkaerejük eladói.

A munkaerő folytonos kínálata az I. osztály munkásai részéről, az I. osztály árutőkéje egy részének visszaváltoztatása a változtató tőke pénzformájába, a II. osztály árutőkéje egy részének pótlása a II_c állandó tőke természetbeni elemeivel — ⟨az újratermelésnek⟩ mindezek a szükséges feltételei kölcsönösen megszabják egymást, de egy igen bonyolult folyamat közvetítésével jönnek létre, amely három, egymástól függetlenül végbemenő, egymással azonban összefonódó forgalmi

folyamatot foglal magában. A folyamat bonyolultsága maga is megannyi okot szolgáltat abnormális menetére.

2. A pótlólagos állandó tőke

A többlettermék, az értéktöbblet hordozója, nem kerül semmibe elsajátítóinak, az I. osztály tőkéseinek. Megszerzésére semmiféleképpen nem kell pénzt vagy árukat előlegezniök. Az előleg (avance) már a fiziokratáknál is a termelőtőke elemeiben megvalósult érték általános formája. A tőkések tehát nem előlegeznek mást, mint állandó és változó tőkéjüket. A munkás a munkájával nemcsak fenntartja állandó tőkéjüket; nemcsak pótolja változó tőkéjük értékét egy ennek megfelelő, újonnan alkotott értékrésszel áruformában; hanem ezenkívül többletmunkájával értéktöbbletet is szolgáltat nekik többlettermék formájában. E többlettermék sorozatos eladásával hozzák létre a kincset, a pótlólagos potenciális pénztőkét. Az itt vizsgált esetben a többlettermék eleve termelési eszközök termelési eszközeiből áll. Ez a többlettermék csak *B*, *B'*, *B''* stb. (I) kezén működik pótlólagos állandó tőkeként; virtuálisan azonban már az eladás előtt, már a kincsképző *A*, *A'*, *A''* (I) kezén is állandó tőke. Ha az I. osztály újratermelésének csupán értéknagyságát tekintjük, akkor még az egyszerű újratermelés határain belül maradunk, mert e virtuálisan pótlólagos állandó tőke (a többlettermék) létrehozására nem mozgattak meg pótlólagos tőkét és nem alkalmaztak nagyobb többletmunkát sem, mint amennyit az egyszerű újratermelés alapján kifejtettek. A különbség itt csak az alkalmazott többletmunka formájában, e munka sajátos hasznos módjának konkrét természetében rejlik. Ezt a többletmunkát arra fordították, hogy II_c helyett I_c számára termeljenek termelési eszközöket, hogy termelési eszközök termelési eszközeit termeljék fogyasztási cikkek termelési eszközei helyett. Az egyszerű újratermelésnél azt feltételeztük, hogy az I. osztály egész értéktöbbletét jövedelemként költik el, tehát a II. osztály áruira adják ki; ez az értéktöbblet tehát csak olyan termelési eszközökből állott, amelyek arra voltak hivatva, hogy a II_c állandó tőkét természetbeni formájában ismét pótolják. Tehát ahhoz, hogy megtörténjen az átmenet az egyszerű újratermeléstől a bővített újratermelésre, az I. osztály termelésének képesnek kell lennie arra, hogy kevesebb állandó tőkeelemet állítson elő a II. osztály számára, és ugyanennyivel többet az I. osztály számára. Ezt az átmenetet, amely nem mindig oldható meg nehézség nélkül, megkönnyíti az a tény, hogy az I. osztály bizonyos termékei mindkét osztályban felhasználhatók termelési eszközként.

Ebből tehát az következik, hogy — pusztán az értéknagyságot tekintve — az egyszerű újratermelésen belül megtermelik a

bővített újratermelés anyagi alapját. Ez az alap egyszerűen az I. osztály munkásainak többletmunkája, amelyet közvetlenül termelési eszközök termelésére, virtuális pótlólagos I. tőke létrehozására fordítottak. Tehát a virtuális pótlólagos pénztőke képződése *A*, *A'*, *A''* tőkéseknél — minden tőkés pénzkiadás nélkül létrejött többlettermékünek sorozatos eladása révén — itt csak puszta pénzformája a pótlólagosan termelt I. termelési eszközöknek.

Virtuális pótlólagos ⟨pénz-⟩ tőke termelése tehát ebben az esetben (később ugyanis látni fogjuk, hogy ez egész másképp is létrejöhet) nem fejez ki mást, mint magának a termelési folyamatnak bizonyos jelenségét, meghatározott formájú termelést, a termelőtőke elemeinek termelését.

Virtuális pótlólagos pénztőke nagyméretű termelése — a forgalmi határterület számos pontján — tehát csak annak eredménye és kifejezője, hogy sok virtuális pótlólagos termelőtőkét termeltek, amelynek keletkezése nem tételez fel pótlólagos pénzkiadást az ipari tőkések részéről.

E virtuális pótlólagos termelőtőke sorozatos átváltoztatása virtuális pénztőkévé (kinccsé) *A*, *A'*, *A''* stb. részéről az I. osztályban, aminek az a feltétele, hogy értéktöbbletüket sorozatosan eladják — tehát kiegészítő vétel nélkül ismételten egyoldalúan csak eladnak árut —, úgy megy végbe, hogy ismételten pénzt vonnak el a forgalomból és ennek megfelelően kincset képeznek. Ez a kincsképzés — azt az esetet kivéve, amikor a vevő az aranytermelő — nem tételez fel pótlólagos nemesfémmennyiséget, hanem csak az eddig is forgalomban volt pénz megváltozott funkcióját. Az a pénz, amely az előbb még mint forgalmi eszköz működött, most úgy működik mint kincs, mint alakulóban levő virtuálisan új pénztőke. A pótlólagos pénztőke képződése és az adott országban meglevő nemesfémmennyiség között tehát nincs okozati összefüggés.

Ebből következik továbbá, hogy mennél nagyobb az adott országban már működő termelőtőke (beszámítva a bekebelezett munkaerőt, a terméktöbbletet előállítóját), mennél fejlettebb a munka termelőereje és ezzel együtt a termelési eszközök termelésének gyors bővítésére alkalmas technikai eszközök — mennél nagyobb tehát a többlettermékeket képviselő használati cikkek tömege és értéke — annál nagyobb

1. az *A*, *A'*, *A''* stb. tőkések kezén többlettermék formájában meglevő virtuálisan pótlólagos termelőtőke és

2. e pénzzé változtatott többlettermék tömege, tehát a virtuálisan pótlólagos pénztőke tömege az *A*, *A'*, *A''* tőkések kezén. Ha tehát például Fullarton nem akar tudni a szokásos értelemben vett túltermelésről, de elismeri a tőkében, mégpedig pénztőkében mutatkozó túltermelést,

ez megint csak azt bizonyítja, hogy még a legjobb polgári közgazdászok is milyen hallatlanul kevéssé értik meg saját rendszerük mechanizmusát.

Az *A*, *A'*, *A''* (I) tőkések által közvetlenül termelt és elsajátított többlettermék a reális alapja a tőkefelhalmozásnak, azaz a bővített újratermelésnek, bár ez ténylegesen csak a *B*, *B' B''* stb. (I) tőkések kezén tölti be ezt a funkcióját; pénzlárvájában viszont — tehát mint kincs és mint csak fokozatosan kialakuló virtuális pénztőke — teljesen improduktív, s bár ebben a formájában a termelési folyamattal együtt fejlődik, de kívül van rajta. Holt súlya (dead weight) a tőkés termelésnek. Az a vágy, hogy ezt a kincs alakjában, virtuális pénztőkeként felgyülemlő értéktöbbletet profit- és jövedelemszerzésre alkalmassá tegyék, a hitelrendszerben és a különböző „papírokban" elégül ki. Ezáltal a pénztőke más formában óriási befolyásra tesz szert a tőkés termelési rendszer menetére és hatalmas fejlődésére.

A virtuális pénztőkére átváltott többlettermék mennyisége annál nagyobb, mennél nagyobb volt a már működő tőke összmennyisége, amelynek funkciójából keletkezett. Az évente újratermelt virtuális pénztőke abszolút megnövekedése esetén azonban leválása is könnyebb, úgyhogy gyorsabban fektetik be valamilyen külön vállalkozásba, akár ugyanaz a tőkés, akár mások (például családtagok, örökösök stb.). A pénztőke leválása itt azt jelenti, hogy teljesen elszakítják a törzstőkétől és új pénztőkeként új önálló vállalkozásba fektetik.

Az *A*, *A'*, *A''* stb. (I) tőkések az általuk eladott többlettermékét a termelési folyamat közvetlen eredményeként kapták meg, s ez a folyamat az állandó és változó tőkének az egyszerű újratermelés által is megkövetelt előlegezésén kívül más forgalmi műveleteket nem tételez fel. Ezzel megteremtik a bővített újratermelés reális bázisát, virtuálisan pótlólagos tőkét állítanak elő. Ezzel szemben a *B*, *B'*, *B''* stb. (I) tőkések másképp viselkednek. 1. Az *A*, *A'*, *A''* stb. tőkések többlettermése valójában majd csak az ő kezükön működik pótlólagos állandó tőkeként (a termelőtőke másik elemét, a pótlólagos munkaerőt, tehát a pótlólagos változó tőkét egyelőre figyelmen kívül hagyjuk); 2. ahhoz, hogy a többlettermék kezükbe kerüljön, forgalmi műveletre van szükség, meg kell vásárolniok.

Az 1. ponthoz itt meg kell jegyeznünk, hogy az *A*, *A'*, *A''* (I) által termelt többlettermék (a virtuálisan pótlólagos állandó tőke) nagy részét a folyó évben termelik ugyan, de csak a következő évben vagy még később működhet valójában ipari tőkeként a *B*, *B'*, *B''* (I) tőkések kezén; ami pedig a 2. pontot illeti, itt az a kérdés, honnan van a forgalmi folyamathoz szükséges pénz?

Ha a *B*, *B'*, *B''* stb. (I) tőkések által előállított termékek termé-

szetben újra belekerülnek saját termelési folyamatukba, akkor magától értetődik, hogy pro tanto [ennyiben] e tőkések saját többlettermékük egy részét közvetlenül (a forgalom közvetítése nélkül) átviszik termelőtőkéjükbe, s itt a többlettermék az állandó tőke pótlólagos elemévé lesz. Pro tanto [ennyiben] azonban ezek a tőkések nem is működnek közre az *A*, *A'* stb. (I) tőkések többlettermékének pénzzé változtatásában. Ezt figyelmen kívül hagyva, honnan van a pénz? Tudjuk, hogy a *B*, *B'*, stb. tőkések az *A*, *A'* stb. tőkésekhez hasonlóan kincsüket többlettermékük eladása révén hozták létre és most elérkeztek oda, hogy kincsként felhalmozott, csak virtuális pénztőkéjüknek ténylegesen pótlólagos pénztőkeként kell működnie. Így azonban még mindig ugyanabban a körben forgunk. Továbbra is fennáll a kérdés, honnan van az a pénz, amelyet a *B* (I) tőkések a forgalomból korábban elvontak és felhalmoztak?

Már az egyszerű újratermelés vizsgálatából tudjuk azonban, hogy az I. és a II. osztály tőkéseinek kezén bizonyos pénzmennyiségnek kell lennie, hogy többlettermékük átválthassák. Ott a pénz, amely csak arra szolgált, hogy jövedelemként fogyasztási cikkekre költsék, visszatért azokhoz a tőkésekhez, akik áruik átváltására előlegezték. Itt ugyanaz a pénz ismét megjelenik, de más funkcióban. Az *A* és *B* (I) tőkések felváltva adják a pénzt a többlettermeknek pótlólagos virtuális pénztőkévé való átváltoztatására, s az újonnan képződött pénztőkét mint vásárlóeszközt felváltva dobják vissza a forgalomba.

Az egyetlen feltétel itt csak az, hogy az országban levő pénztömeg (a forgási sebességet stb. azonosnak véve) elegendő legyen mind az aktív forgalomra, mind a kincstartalékra — márpedig ezt a feltételt, mint láttuk, egyszerű áruforgalom esetén is teljesíteni kell. Csak a kincsek funkciója itt más. Továbbá a pénztömegnek is nagyobbnak kell lennie, 1. mert tőkés termelés esetén minden terméket (kivéve az újonnan termelt nemesfémet és azt a kevés terméket, amelyet maga a termelője használ el) áruként termelnek, tehát ezeknek át kell változniok pénzzé; 2. mert tőkés alapon az árutőke tömege és értéknagysága nemcsak abszolút értelemben nagyobb, hanem összehasonlíthatatlanul gyorsabban is nő; 3. mind nagyobb változó tőkének kell folyton pénztőkévé átváltoznia; 4. mert a termelés bővítésével párhuzamosan új pénztőkék is képződnek, tehát kincsformájuk anyagának is rendelkezésre kell állnia. — Ez a tétel általános érvényű a tőkés termelés első időszakára, amikor a hitelrendszert is túlnyomórészt fémpénzforgalom kíséri. De bizonyos mértékig érvényes a hitelrendszer legfejlettebb időszakára is, amennyiben ennek alapja továbbra is a fémpénzforgalom. Egyrészt itt a nemesfémek pótlólagos termelésének változása, növeke-

dése vagy csökkenése zavaró befolyással lehet az áruk áraira, nemcsak hosszabb, hanem igen rövid időszakokban is; másrészt a hitel egész mechanizmusa állandóan arra törekszik, hogy a valóságos fémpénzforgalmat mindenféle műveletekkel, módszerekkel, technikai berendezésekkel egy viszonylag állandóan csökkenő minimumra szorítsa — s ennek megfelelően az egész gépezet is mind mesterkéltebbé válik, mind nagyobb lesz a zavarok lehetősége.

Előfordulhat, hogy a különböző *B*, *B'*, *B''* stb. (I) tőkések, akiknek virtuális új pénztőkéje aktív pénztőkeként működésbe lép, termékeiket (többlettermékük részeit) kölcsönösen egymástól vásárolják és egymásnak adják el. Pro tanto [ennyiben] a többlettermék forgalmára előlegezett pénz — a forgalom normális menete esetén — visszatér a különböző *B* tőkésekhez, ugyanabban az arányban, amelyben áruik forgalmának lebonyolítására előlegezték. Ha a pénz fizetési eszközként forog, akkor itt csak egyenlegeket kell kifizetni, amennyiben a kölcsönös vételek és eladások nem fedik egymást. Fontos azonban, hogy mindenütt — mint ahogy itt tesszük — először a fémpénzforgalmat tételezzük fel legegyszerűbb, legeredetibb formájában, mert ezáltal a pénz előlegezése és visszaáramlása, az egyenlegek kifizetése, egyszóval mindazok a mozzanatok, amelyek a hitelrendszerben tudatosan szabályozott folyamatoknak látszanak, a hitelrendszertől függetlenül létező folyamatokként mutatkoznak meg, vagyis a dolog természetadta (naturwüchsig) formában jelenik meg, nem pedig a későbbi visszatükrözött formában.

3. A pótlólagos változó tőke

Eddig csak pótlólagos állandó tőkéről beszéltünk. Vegyük tehát most szemügyre a pótlólagos változó tőkét.

Az I. kötetben részletesen kifejtettük, hogyan áll a tőkés termelés alapján mindig rendelkezésre munkaerő, és szükség esetén hogyan lehet munkát mozgásba hozni a foglalkoztatott munkások létszámának, vagyis a munkaerő tömegének a növelése nélkül. Erre tehát itt nem szükséges kitérnünk, hanem joggal feltételezhetjük, hogy az újonnan képződött pénztőke változó tőkévé változtatható része mindig megtalálja a munkaerőt, amellyé át kell változnia. Ugyancsak az I. kötetben azt is kifejtettük, hogyan bővítheti egy adott tőke bizonyos határokon belül felhalmozás nélkül termelését. Itt azonban a sajátos értelemben vett tőkefelhalmozásról van szó, úgyhogy a termelés bővítése feltételezi értéktöbblet átváltoztatását pótlólagos tőkévé, tehát a termelés tőkebázisának bővítését is.

Az aranytermelő megteheti, hogy aranyból való értéktöbbletének egy részét mint virtuális pénztőkét felhalmozza; mihelyt a szükséges

nagyságot elérte, közvetlenül átválthatja új változó tőkére, anélkül hogy ehhez többlettermékét először el kellene adnia; ugyanígy az állandó tőke elemeire is átválthatja. Az utóbbi esetben azonban ott kell hogy találja állandó tőkéjének ezeket a tárgyi elemeit; akár az a helyzet, amit az eddigiek során feltételeztünk, hogy minden termelő raktárra dolgozik, s aztán kész áruját piacra viszi, akár az, hogy rendelésre dolgozik. A termelés reális bővítése, azaz a többlettermék mindkét esetben feltétel, egyszer mint ami valóban megvan, másszor mint ami virtuálisan van meg, szállítható.

II. Felhalmozás a II. osztályban

Eddig azt feltételeztük, hogy az *A*, *A'*, *A''* (I) tőkések többletterméküket a *B*, *B'*, *B''* stb. tőkéseknek adják el, akik szintén az I. osztályhoz tartoznak. Tegyük fel azonban, hogy *A* (I) azáltal változtatja pénzzé többlettermékét, hogy egy a II. osztályhoz tartozó *B* tőkésnek adja el. Ez csak úgy történhet, hogy *A* (I) termelési eszközöket ad el *B* (II)-nek, de utána nem vásárol fogyasztási cikkeket; tehát csak egyoldalú eladást végez. Minthogy azonban II_c-t árutőke formájából csak úgy lehet átváltani termelő állandó tőke természetbeni formájára, hogy nemcsak I_v-t, hanem legalább részben I_m-et is átváltják II_c egy részére, amely II_c fogyasztási cikkek formájában van meg, most viszont *A* úgy változtatja pénzzé I_m-jét, hogy ezt az átváltást nem végzi el, hanem azt a pénzt, amelyet I_m-jének eladásával a II. osztálytól szerzett, a forgalomból elvonja és nem váltja át II_c fogyasztási cikkekre — ezért *A* (I) kezén pótlólagos virtuális pénztőke képződik ugyan, de *B* (II) kezén állandó tőkéjének ugyanilyen értékű része megmarad árutőke formájában és nem változhat át termelő állandó tőke természetbeni formájába. Másszóval: *B* (II) áruinak egy része — mégpedig prima facie [nyilvánvalóan] olyan része, amelynek eladása nélkül állandó tőkéjét nem változtathatja teljesen vissza termelő formába — eladhatatlanná vált; ebből tehát túlságosan sokat termeltek, s ez a túltermelés akadályozza e rész újratermelését, még egyszerű újratermelését is.

Ebben az esetben tehát *A* (I) pótlólagos virtuális pénztőkéje ugyan pénzzé változtatott többlettermék (értéktöbblet); de itt a többlettermék (értéktöbblet) mint olyan még nem a bővített újratermelés, hanem az egyszerű újratermelés jelensége. $I_{(v+m)}$-et — amelyben az elmondottak *m*-nek egy részére mindenképpen érvényesek — végül is át kell váltani II_c-re, hogy II_c egyszerű újratermelése megtörténjék. *A* (I) azáltal, hogy többlettermékét eladta *B* (II)-nek, bizonyos nagyságú állandó tőkeértékrészt bocsátott természetbeni formában ennek rendelkezésére, de ugyanakkor azáltal, hogy a pénzt elvonta a forgalom-

ból — eladását nem egészítette ki ezt követő vétellel — *B* (II) árujának ugyanilyen értékű részét eladhatatlanná tette. Ha tehát az egész társadalmi újratermelést tekintjük — amely az I. és a II. osztály tőkéseit egyaránt felöleli —, akkor *A* (I) többlettermékének virtuális pénztőkévé való átváltoztatása azt fejezi ki, hogy *B* (II) ugyanilyen értékű árutőkéje nem változtatható át termelő (állandó) tőkévé; tehát nem bővített termelés lehetőségét fejezi ki, hanem az egyszerű újratermelés akadályozását, vagyis hiányt az egyszerű újratermelés szempontjából. Minthogy *A* (I) többlettermékének létrehozása és eladása normális jelensége az egyszerű újratermelésnek, ezért itt már az egyszerű újratermelés alapján a következő egymást feltételező jelenségekkel van dolgunk: Virtuális pótlólagos pénztőke képződése az I. osztályban (tehát elégtelen fogyasztás a II. osztály szempontjából); termelőtőkévé vissza nem változtatható árukészletek fennakadása a II. osztályban (tehát viszonylagos túltermelés a II. osztályban); fölös pénztőke az I. osztályban és hiány az újratermelés szempontjából a II. osztályban.

Ennél a kérdésnél nem időzünk tovább, hanem csak egy megjegyzést teszünk. Az egyszerű újratermelés tárgyalásakor feltételeztük, hogy az I. és a II. osztály tőkései egész értéktöbbletüket jövedelemként elköltik. Valójában azonban az értéktöbblet egy részét jövedelemként költik el, másik részét tőkévé változtatják. Csak ebben az esetben történik valóságos felhalmozás. Az az állítás, hogy a felhalmozás a fogyasztás rovására megy végbe, ilyen általános fogalmazásban illúzió, amely ellentmond a tőkés termelés lényegének, mert feltételezi, hogy e termelés célja és indítéka a fogyasztás, nem pedig értéktöbblet szerzése és tőkésítése, azaz felhalmozása.

Vizsgáljuk meg most közelebbről a felhalmozást a II. osztályban.

A II_c tekintetében felmerülő első nehézség, amely azzal kapcsolatos, hogy a II. osztály árutőkéjének egyik alkatrészéből át kell változtatni a II. osztály állandó tőkéjének természetbeni formájába, az egyszerű újratermelés sajátsága. Vegyük előző sémánkat:

$(1\,000_v + 1\,000_m)$ I cserélődik
$2\,000$ II_c-re.

Ha mármost például az I. osztály többlettermékének a fele, tehát $\frac{1\,000}{2}$ m, vagyis 500 I_m ismét mint az I. osztály állandó tőkéje kerül felhasználásra, akkor a többlettermeknek ez az I. osztályban visszatartott része nem pótolhatja II_c semmiféle részét. Ahelyett, hogy fogyasztási cikkekre váltanák át (és itt az I. és a II. osztály között lebonyolódó

forgalomnak ezen a területén — eltérően az 1 000 II_c-nek az I. osztály munkásai által közvetített pótlásától 1 000 I_v-vel — valóságos kölcsönös csere, tehát az áruk kétoldalú helyváltoztatása megy végbe), pótlólagos termelési eszközként kell szolgálnia magában az I. osztályban. Ezt a funkciót nem töltheti be az I. és a II. osztályban egyidejűleg. A tőkés nem teheti azt, hogy többlettermékének értékét fogyasztási cikkekre költi és ugyanakkor magát a többletterméket termelő módon elfogyasztja, azaz termelőtőkéjébe bekebelezi. 2 000 $I_{(v+m)}$ helyett tehát csak 1 500, mégpedig (1 000$_v$ + 500$_m$) I váltható át 2 000 II_c-re; 500 II_c-t tehát nem lehet visszaváltoztatni áruformájából a II. osztály termelő (állandó) tőkéjévé. A II. osztályban tehát túltermelés mutatkozna, s ennek mértéke pontosan megfelelne az I. osztályban történt termelésbővítés mértékének. Előfordulhat, hogy a II. osztály túltermelése olyan erővel hat vissza az I. osztályra, hogy még az I. osztály munkásai által II. fogyasztási cikkekre költött 1 000 pénz is csak részben áramlik vissza, tehát nem tér vissza változó pénztőke formájában az I. osztály tőkéseinek a kezébe. Ily módon ezek az utóbbiak még egyszerű újratermelésükben is akadályoztatva volnának, mégpedig pusztán annak következtében, hogy megpróbálták a termelést bővíteni. S emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az I. osztályban valójában csak egyszerű újratermelés ment végbe, s hogy a sémában található elemek csak másképpen vannak csoportosítva a termelés eljövendő, mondjuk következő évi bővítése céljából.

Megpróbálhatnánk e nehézségeket megkerülni a következőképpen: A tőkések raktárában elfekvő és termelőtőkére közvetlenül át nem váltható 500 II_c nem jelent túltermelést, sőt ellenkezőleg az újratermelésnek eddig elhanyagolt szükséges eleme. Láttuk, hogy sok ponton kell pénzkészletet felhalmozni, tehát a forgalomtól elvonni, részint, hogy új pénztőke képződhessen magában az I. osztályban, részint, hogy a fokozatosan elhasználódó állótőke értékét átmenetileg pénzformában lehessen rögzíteni. Minthogy azonban a séma szerint minden pénz és minden áru már eleve kizárólag az I. és a II. osztály tőkéseinek kezén van, és nincsenek sem kereskedők, sem pénzváltók, sem bankárok, sem pusztán fogyasztó és az árutermelésben közvetlenül részt nem vevő osztályok — ezért az újratermelés gépezete csak úgy működhet, ha állandóan árukészletek is képződnek, itt maguknak az illető termelőknek a kezén. A II. osztály tőkéseinek raktárában fekvő 500 II_c tehát a fogyasztási cikkeknek azt az árukészletét jelenti, amely biztosítja az újratermelésben benne foglalt fogyasztási folyamat folytonosságát, itt tehát az egyik évről a másikra való átmenetet. A fogyasztási alap, amely itt még eladóinak — egyúttal termelőinek — kezén van, nem csökkenhet a folyó évben nullára, hogy a következő évben nullával kezdődjön, mint

ahogy ez a mai napról a holnapi napra való átmenetnél sem lehetséges. Minthogy ilyen árukészleteknek — habár változó méretekben — állandóan újra és újra létre kell jönniök, ezért a II. osztály tőkés termelőinek olyan pénztartaléktőkével kell rendelkezni, amely képessé teszi őket arra, hogy a termelési folyamatot folytassák, noha termelőtőkéjük egy része átmenetileg áruformában rögződik. Hiszen ezek a tőkések feltevésünk szerint a kereskedői tevékenységet összekötik a termelőtevékenységgel; rendelkezniök kell tehát azzal a pótlólagos pénztőkével, amely, az újratermelési folyamat egyes funkcióinak a különböző fajta tőkések funkciójaként való önállósulása esetén, a kereskedők kezén van meg.

Erre a válasz a következő: 1. Az ilyen készletalkotás és szükségessége valamennyi tőkésre vonatkozóan fennáll, mind az I., mind a II. osztály tőkéseire. Mint árueladók csak abban különböznek, hogy különböző fajta árukat adnak el. A II. árukból álló készlet feltételez egy korábbi készletet I. árukból. Ha ezt a készletet az egyik oldalon elhanyagoljuk, el kell hanyagolnunk a másik oldalon is. Ha azonban mindkét oldalon figyelembe vesszük, ez a problémán mit sem változtat. — 2. A folyó év végén a II. osztálynak árukészlete van a következő évre, de az év elején árukészlete volt az előző évről. Az évi újratermelés elemzésekor tehát — ha ezt az újratermelést legelvontabb kifejezésére redukáljuk — mind a kettőt törölni kell. A folyó évnek meghagyjuk egész termékét, tehát azt is, amelyet árukészletként átad a következő évnek, de ugyanakkor levonjuk belőle az előző évtől kapott árukészletet. Ezzel valójában az átlagos évi összterméket tesszük az elemzés tárgyává. — 3. Az a körülmény, hogy az áthidalandó nehézség az egyszerű újratermelés vizsgálatánál nem merült fel, egymagában bizonyítja, hogy itt egy sajátos jelenségről van szó. Ez a jelenség csak az I. áruterméket alkotó elemek eltérő (az újratermelést szolgáló) csoportosításából fakad, amely utóbbi nélkül bővített újratermelés egyáltalában nem volna lehetséges.

III. A felhalmozás sematikus ábrázolása

Az újratermelést most a következő séma szerint vizsgáljuk:

$$\text{a) séma} \quad \left.\begin{array}{ll} \text{I.} & 4\,000_c + 1\,000_v + 1000_m = 6\,000 \\ \text{II.} & 1\,500_c + 376_v + 376_m = 2\,252 \end{array}\right\} \text{Összesen} = 8\,252.$$

Mindenekelőtt feltűnik, hogy az évi társadalmi termék összege (= 8 252) kevesebb, mint az első sémában, ahol 9 000 volt. Vehetnénk persze sokkal nagyobb összeget is, ha tetszik akár a tízszeresét. Éppen azért választottunk az első sémánál kisebb összeget, mert szembeötlően akarjuk mutatni, hogy a bővített újratermelés (amelyet itt csak nagyobb

tőkebefektetéssel végzett termelésnek tekintünk) egyáltalában nem a termék abszolút nagyságán fordul meg, hogy egy adott árumennyiség szempontjából csak az adott termék elemeinek más elrendezését, vagyis funkciójuk más meghatározását tételezi fel, tehát az értéknagyságot tekintve egyelőre csak egyszerű újratermelést jelent. Nem a mennyiség, hanem az egyszerű újratermelés adott elemeinek minőségi meghatározása változik, és ez a változás az anyagi előfeltétele a később végbemenő bővített újratermelésnek[58].

A sémát a változó és az állandó tőke közötti más arányok esetén másképpen állíthatnánk fel; például így:

b) séma $\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 875_v + 875_m = 5\,750 \\ \text{II. } 1\,750_c + 376_v + 376_m = 2\,502 \end{array}\right\}$ Összesen = 8 252.

Ebben a formában a séma egyszerű újratermelésre volna elrendezve, úgyhogy az értéktöbbletet teljes egészében jövedelemként elköltenék és nem halmoznák fel. Az évi termék értéknagysága mindkét esetben egyforma, csakhogy a b) sémában e termék elemeinek funkció szerinti csoportosítása olyan, hogy az újratermelés azonos fokon kezdődik újra, ezzel szemben az a) sémában anyagi alapja a bővített újratermelésnek. A b) sémában ugyanis $(875_v + 875_m)$ I = 1 750 $I_{(v+m)}$ maradék nélkül átváltható 1 750 II_c-re, ezzel szemben az a) sémában, $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I = 2 000 $I_{(v+m)}$ átváltásánál 1 500 II_c-re, fennmarad 500 I_m felesleg felhalmozásra az I. osztályban.

Térjünk most át az a) séma részletesebb elemzésére. Tegyük fel, hogy mind az I., mind a II. osztályban az értéktöbblet felét nem költik el jövedelemként, hanem felhalmozzák, azaz pótlólagos tőke elemévé változtatják. Minthogy a követelmény az, hogy 1 000 I_m felét (= 500) ilyen vagy amolyan formában felhalmozzák, pótlólagos pénztőkeként befektessék, azaz pótlólagos termelőtőkévé változtassák, tehát jövedelemként csak $(1\,000_v + 500_m)$ I költhető el. Ezért II_c normális nagyságaként itt szintén csak 1 500 szerepel. Az 1 500 $I_{(v+m)}$ és 1 500 II_c közötti cserét nem kell tovább vizsgálnunk, mert az egyszerű újratermelés folyamataként már tárgyaltuk; úgyszintén 4 000 I_c sem jön számba, mert átrendezését az újból elkezdődő újratermelésre (amely most bővített fokon megy végbe) az egyszerű újratermelés folyamataként ugyancsak megvizsgáltuk.

[58] Ez egyszer és mindenkorra véget vet a tőke felhalmozása körül James Mill és S. Bailey között folyt vitának, amelyet az I. kötetben (22. fej. 5. 64, 65. jegyzet [565, 566. old.]) más szempontból tárgyaltunk, annak a vitának, vajon kiterjeszthető-e az ipari tőke hatékonysága, ha e tőke nagysága nem változik. Erre később vissza kell térnünk.

Megvizsgálandó tehát még 500 I_m és ($376_v + 376_m$) II., egyrészt az I. és a II. osztály itt figyelembe jövő belső viszonyai, másrészt a két osztály közötti mozgás szempontjából. Minthogy feltételezzük, hogy a II. osztályban szintén felhalmozzák az értéktöbblet felét, ezért itt tőkévé változtatandó 188, ebből változó tőkévé lesz $^1/_4$, vagyis 47, mondjuk kerek számban 48; állandó tőkévé pedig a fennmaradó 140.

Itt egy új problémába ütközünk, amelynek már puszta létezése furcsának kell hogy tűnjön a közkeletű elképzelés számára; hiszen úgy képzelik, hogy egyfajta áruk másfajta árukra, valamint áruk pénzre — és ez a pénz megint másfajta árukra — szoktak cserélődni. A 140 II_m azáltal változtatható át termelőtőkévé, hogy az I_m áruk ugyanolyan értékű részével pótolják. Magától értetődően, I_m-nek II_m-mel cserélődő része olyan termelési eszközökből kell hogy álljon, amelyek alkalmasak arra, hogy belekerüljenek mind az I., mind a II. osztály, vagy pedig kizárólag a II. osztály termelésébe. Ez a pótlás csak a II. osztály egyoldalú vétele révén történhet meg, mert a teljes 500 I_m többlettermék — melyet még meg kell vizsgálnunk — felhalmozásra szolgál az I. osztályon belül, tehát nem cserélhető ki II. árukra; más szóval nem lehetséges, hogy az I. osztály felhalmozza és elfogyassza egyszerre. A II. osztálynak tehát készpénzen kell megvásárolnia a 140 I_m-et, anélkül hogy később ez a pénz saját árujának az I. osztály számára történő eladása útján visszatérne hozzá. Pedig ez olyan folyamat, amely a termelés megújulásánál minden évben állandóan megismétlődik, ha bővített újratermelésről van szó. Honnan van a II. osztálynak erre pénze?

A látszat éppen ellenkezőleg az, hogy a II. osztály nagyon is terméketlen terület a valóságos felhalmozást kísérő és tőkés termelés esetén annak feltételét alkotó új pénztőkeképződés számára, amely ténylegesen először egyszerű kincsképzésként jelenik meg.

Először is itt van 376 II_v; a munkaerőre előlegezett 376 pénztőke a II. áruk megvásárlása révén mint pénzformájú változó tőke állandóan visszatér a II. osztály tőkéseihez. Ez az állandóan megismétlődő eltávolodás és visszatérés, amelynek kiinduló- és végpontja a tőkés zsebe, semmiképpen sem szaporítja meg azt a pénzt, amely ebben a körforgásban mozog. Ez tehát nem forrása a pénzfelhalmozásnak; ezt a pénzt ettől a forgalomtól nem is lehet elvonni, hogy felhalmozott virtuális új pénztőkét alkosson.

De állj! Nem lehet-e itt egy kis profitra szert tenni?

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a II. osztály tőkéseinek megvan az az előnye az I. osztály tőkéseivel szemben, hogy az általuk foglalkoztatott munkások a maguk termelte árukat kénytelenek tőlük ismét megvásárolni. A II. osztály tőkései munkaerőt vásárolnak és

egyúttal árukat adnak el az általuk foglalkoztatott munkaerő tulajdonosainak. A II. osztály tőkései tehát megtehetik:

1. s ez a lehetőségük közös az I. osztály tőkéseivel, hogy a munkabért egyszerűen leszorítják normális átlagszínvonala alá. Ezáltal a változó tőke pénzformájaként működő pénz egy része felszabadul, s ez e folyamat állandó megismétlése esetén normális forrása lehetne a kincsképzésnek, tehát a virtuális pótlólagos pénztőke képződésének is a II. osztályban. Itt, ahol normális tőkeképződésről van szó, természetesen nem vesszük figyelembe a szédelgéssel szerzett véletlen profitot. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a valóságban fizetett normális munkabért (amely ceteris paribus [minden egyebet azonosnak véve] meghatározza a változó tőke nagyságát) a tőkések semmiképpen sem jószándékukból fizetik, hanem azért, mert az adott körülmények között fizetniök kell. Ezzel ez a magyarázat kiküszöbölődött. Ha azt tételezzük fel, hogy a II. osztály tőkései által kiadandó változó tőke 376_v, akkor egy újonnan felmerülő probléma megmagyarázása végett nem szabad hirtelen azt a feltevést előrángatnunk, hogy 376_v helyett mondjuk csak 350_v-t előlegeznek.

2. Másrészt azonban a II. osztály tőkéseinek, összességüket tekintve, mint mondottuk, megvan az az előnyük az I. osztály tőkéseivel szemben, hogy nemcsak munkaerőt vásárolnak, hanem egyszersmind áruikat újra el is adják a saját munkásaiknak. S hogy ezt mennyire kihasználják — névlegesen megfizetik a normális munkabért, valójában azonban ennek egy részét megfelelő áruegyenérték nélkül ismét visszaszerzik, más szóval visszalopják részint a truck-rendszer útján, részint a forgalmi eszköz (ha talán nem is törvényesen üldözhető módon végrehajtott) hamisításával —, erről minden ipari országban igen vitathatatlan adatok tanúskodnak. Így például Angliában és az Egyesült Államokban. (Itt néhány csinos példát kell felsorolni.) Ez ugyanaz a művelet, mint az 1. pontban ismertetett, csak itt burkoltan és kerülő úton hajtják végre. Ezt tehát itt éppúgy el kell vetni, mint amazt. Itt a valóságosan, nem pedig a névlegesen fizetett munkabérről van szó.

Látjuk, hogy a tőkés mechanizmus tárgyilagos elemzésénél a kapitalizmus bizonyos, még külön rátapadó szégyenfoltjait nem szabad kibúvónak használni az elméleti nehézségek kiküszöbölésére. Furcsa módon azonban polgári bírálóim nagy többsége azt kiáltozza, hogy például a „Tőke" I. kötetében igazságtalan voltam a tőkéssel szemben, mert feltételeztem, hogy megfizeti a munkaerő valóságos értékét, amit túlnyomórészt nem tesz meg! (Itt idézni lehet Schäffle-t: azt a nagylelkűséget, amelyet nekem tulajdonít.)

Az említett célra tehát a $376\ II_v$ nem használható.

A 376 II_m azonban látszólag még kevésbé jön figyelembe. Itt csak egyazon osztály tőkései állnak szemben egymással, akik az általuk termelt fogyasztási cikkeket egymásnak kölcsönösen eladják és egymástól kölcsönösen megveszik. Az ehhez a cseréhez szükséges pénz csak forgalmi eszközként működik és normális esetben vissza kell térnie a résztvevőkhöz, olyan mértékben, amilyenben a forgalomra előlegezték, hogy aztán mindig újra és újra befussa ugyanazt a pályát.

Ezt a pénzt virtuális pótlólagos pénztőke képzésére a forgalomból elvonni látszólag csak két úton lehet. Vagy a II. osztály tőkéseinek egy része becsapja a másikat és ily módon pénzt rabol. Új pénztőke képzéséhez, mint tudjuk, nem szükséges a forgalmi eszközök mennyiségének előzetes növelése; csak az kell, hogy egyesek a pénzt a forgalomból elvonják és kincsként felhalmozzák. Az a körülmény, hogy ez lopott pénz is lehet, s ezért a II. osztály tőkéseinek egy részénél végbemenő pótlólagos pénztőkeképződés együtt járhat a másik rész határozott pénzveszteségével, nem változtatna a dolgon. A II. osztály tőkéseinek e becsapott része kénytelen volna kevésbé nagylábon élni — ennyi az egész.

Vagy pedig II_m egy részét, amely létfenntartási cikkekben testesül meg, közvetlenül új változó tőkévé változtatják a II. osztályon belül. Hogy ez milyen módon történik, azt e fejezet végén (a IV. alfejezetben) vizsgáljuk meg.

1. Első példa

A) *Az egyszerű újratermelés sémája*

$$\left.\begin{array}{rrrrrrr} \text{I.} & 4\,000_c & + & 1\,000_v & + & 1\,000_m & = & 6\,000 \\ \text{II.} & 2\,000_c & + & 500_v & + & 500_m & = & 3\,000 \end{array}\right\} \text{Összesen} = 9\,000$$

B) *A bővített újratermelés* kiindulási sémája*

$$\left.\begin{array}{rrrrrrr} \text{I.} & 4\,000_c & + & 1\,000_v & + & 1\,000_m & = & 6\,000 \\ \text{II.} & 1\,500_c & + & 750_v & + & 750_m & = & 3\,000 \end{array}\right\} \text{Összesen} = 9\,000$$

Tegyük fel, hogy a B) sémában az I. osztály értéktöbbletének a felét (= 500) halmozzák fel. Ekkor először is ($1\,000_v + 500_m$) I., vagyis $1\,500\ I_{(v+m)}$ pótlandó $1\,500\ II_c$-vel; ezután marad az I. osztályban $4\,000_c + 500_m$, amely utóbbi felhalmozandó. Az ($1\,000_v + 500_m$) I pótlása $1\,500\ II_c$-vel az egyszerű újratermelés folyamata, és ezt már ott meg is tárgyaltuk.

Tegyük fel, hogy az $500\ I_m$-ből 400 állandó tőkévé, 100 pedig vál

* A Meissner-féle kiadásban tévesen: felhalmozás. — *Szerk.*

tozó tőkévé változtatandó. A tőkésítésre kerülő 400_m-nek az I. osztályon belül való átváltását már megtárgyaltuk, ezt tehát minden további nélkül hozzácsatolhatjuk I_c-hez, s akkor az I. osztályban a helyzet a következő:

$4\,000_c + 1\,000_v + 100_m$ (mely utóbbi átváltandó 100_v-re).

A II. osztály felhalmozás céljából megveszi az I. osztálytól a termelési eszközökben megtestesülő 100 I_m-et, amely most a II. osztály pótlólagos állandó tőkéje, a 100 pénz viszont, amelyet érte fizetett, átváltozik az I. osztály pótlólagos változó tőkéjének pénzformájává. Az I. osztály tőkéje ekkor $4\,400_c + 1\,100_v$ (az utóbbi pénzben)$= 5\,500$.

A II. osztály állandó tőkéje most $1\,600_c$; ennek működtetéséhez további 50_v-t kell új munkaerő vásárlására pénzben előlegeznie, úgyhogy változó tőkéje 750-ről 800-ra növekszik. Állandó és változó tőkéjének összesen 150-nel való megnövelését a II. osztály az értéktöbbletéből fedezi; a 750 II_m-ből tehát csak 600_m marad a II. osztály tőkéseinek fogyasztási alapjára, akiknek évi terméke most a következőképpen oszlik meg:

II. $1\,600_c + 800_v + 600_m$ (fogyasztási alap) $= 3\,000$.

A fogyasztási cikkek alakjában termelt 150_m, amelyet itt átváltottak $(100_c + 50_v)$ II-re, természetbeni formájában teljesen belekerül a munkások fogyasztásába: 100-at az I. osztály munkásai fogyasztanak el (100 I_v), 50-et pedig a II. osztály munkásai (50 II_v), mint már fentebb kimutattuk. Valójában a II. osztályban, amelynek össztermékét a felhalmozáshoz szükséges formában kell előállítani, az értéktöbblet 100-zal nagyobb részét *szükséges* fogyasztási cikkek formájában kell újratermelni. Ha a bővített újratermelés valóban megkezdődik, akkor a 100 változó pénztőke az I. osztálytól ennek munkásain keresztül visszatér a II. osztályhoz, ez utóbbi viszont 100_m árut átad az I. osztálynak és ugyanakkor 50 árut a saját munkásainak.

A felhalmozás céljára tehát a következőképpen változott meg az elrendezés:

I. $4\,400_c + 1\,100_v + 500$ fogyasztási alap $= 6\,000$
II. $1\,600_c + 800_v + 600$ fogyasztási alap $= 3\,000$

Összesen 9 000, mint fent.

Ebből tőke:

I. $4\,400_c + 1\,100_v$ (pénz) $= 5\,500$
II. $1\,600_c + 800_v$ (pénz) $= 2\,400$ $\Big\} = 7\,900$,

ezzel szemben a termelés kezdetén a következő volt a helyzet:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1000_v = 5\,000 \\ \text{II. } 1\,500_c + 750_v = 2\,250 \end{array}\right\} = 7\,250.$$

Ha mármost a valóságos felhalmozás ezen az alapon végbemegy, vagyis ha ezzel a megnövelt tőkével valóban termelnek, akkor a következő év végén az eredmény:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,400_c + 1100_v + 1100_m = 6\,600 \\ \text{II. } 1\,600_c + 800_v + 800_m = 3\,200 \end{array}\right\} = 9\,800.$$

Mondjuk, hogy az I. osztályban ugyanilyen arányban halmoznak fel tovább: tehát 550_m-et költenek el jövedelemként és 550_m-et felhalmoznak. Ekkor először is 1 100 I_v-t pótolnak 1 100 II_c-vel, továbbá 550 I_m-et kell még realizálni ugyanilyen értékű II. áruban; ez összesen 1 650 $I_{(v+m)}$. A II. osztály pótlandó állandó tőkéje azonban csak 1 600, a többi 50-et tehát 800 II_m-ből kell kiegészíteni. Ha a pénzt itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor e művelet eredménye:

I. $4\,400_c + 550_m$ (ez utóbbi tőkésítendő); ezenkívül a tőkések és a munkások fogyasztási alapjában $1\,650_{(v+m)}$; amely II_c árukban realizálódott.

II. $1\,650_c$ (50-et ugyanis a fentiek szerint II_m-ből hozzátettek) $+ 800_v + 750_n$ (a tőkések fogyasztási alapja).

Ha azonban a II. osztályban v és c régi aránya megmarad, akkor az 50_c miatt további 25_v-t kell kiadni; ez utóbbit a 750_m-ből kell elvenni, tehát az eredmény:

$$\text{II. } 1\,650_c + 825_v + 725_m.$$

Az I. osztályban 550_m-et kell tőkésíteni; ha a korábbi arány megmarad, akkor ebből 440 állandó tőke, 110 pedig változó tőke. Ezt a 110-et a 725 II_m-ből lehet meríteni, azaz 110 értékű fogyasztási cikket az I. osztály munkásai fogyasztanak el a II. osztály tőkései helyett, az utóbbiak tehát kénytelenek ezt a 110_m-et, amelyet nem fogyaszthatnak el, tőkésíteni. Így a 725 II_m-ből marad 615 II_m. Ha azonban a II. osztály ezt a 110-et ily módon pótlólagos állandó tőkévé változtatja, akkor további 55 pótlólagos változó tőkére van szüksége; ezt megint értéktöbbletéből kell meritenie; ha ezt 615 II_m-ből levonjuk, marad 560 a II. osztály tőkéseinek fogyasztására, és az összes tényleges és potenciális átvitelek végrehajtása után a tőkeérték a következő:

I. $(4\,400_c + 440_c) + (1\,100_v + 110_v) = 4\,840_c + 1\,210_v = 6\,050$
II. $(1\,600_c + 50_c + 110_c) + (800_v + 25_v + 55_v) =$
$= 1\,760_c + 880_v = 2\,640$
8 690

Ahhoz, hogy a dolog lefolyása normális legyen, a felhalmozásnak a II. osztályban gyorsabban kell végbemennie, mint az I. osztályban, mert különben az $I_{(v+m)}$-nek az a része, amelyet II_c árukra kell átváltani, gyorsabban növekszik, mint II_c, amelyre átváltható.

Ha az újratermelést ezen az alapon és egyébként változatlan körülmények mellett folytatjuk, akkor a következő év végén az eredmény:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,840_c + 1\,210_v + 1\,210_m = 7\,260 \\ \text{II. } 1\,760_c + 880_v + 880_m = 3\,520 \end{array}\right\} = 10\,780.$$

Ha az értéktöbblet megoszlási rátája nem változik, az I. osztálynak először is jövedelemként el kell költenie $1\,210_v$-t és m felét, vagyis 605-öt, összesen 1 815-öt. Ez a fogyasztási alap megint 55-tel nagyobb, mint II_c. Az 55-öt le kell vonni 880_m-ből, marad 825. 55 II_m átváltoztatása II_c-vé feltételezi, hogy IIm-ből további összeget ($27^1/_2$-et) vonnak le megfelelő változó tőkére; marad elfogyasztásra $797^1/_2$ II_m.

Az I. osztályban most tőkésítendő 605_m; ebből állandó tőke 484 és változó 121; az utóbbit le kell vonni a II_m-ből, amely most már csak $797^1/_2$, marad $676^1/_2$ II_m. A II. osztály tehát további 121-et változtat át állandó tőkévé, s ehhez a további $60^1/_2$ változó tőkére van szüksége. Ez szintén levonandó a $676^1/_2$-ből; marad elfogyasztásra 616.

Ekkor a tőke:

I. állandó $4\,840 + 484 = 5\,324$.
változó $1\,210 + 121 = 1\,331$.

II. állandó $1\,760 + 55 + 121 = 1\,936$.
változó $880 + 27^1/_2 + 60^1/_2 = 968$.

$$\text{Összesen: } \left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,324_c + 1\,331_v = 6\,655_m \\ \text{II. } 1\,936_c + 968_v = 2\,904_m \end{array}\right\} = 9\,559$$

és az év végén a termék:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,324_c + 1\,331_v + 1\,331_m = 7\,986 \\ \text{II. } 1\,936_c + 968_v + 968_m = 3\,872 \end{array}\right\} = 11\,858.$$

Ugyanezen számítás megismétlésével és a törtek kikerekítésével a következő év végén az alábbi terméket kapjuk:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,856_c + 1\,464_v + 1\,464_m = 8\,784 \\ \text{II. } 2\,129_c + 1\,065_v + 1\,065_m = 4\,259^* \end{array}\right\} = 13\,043^*.$$

És a következő év végén:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 6\,442_c + 1\,610_v + 1\,610_m = 9\,662 \\ \text{II. } 2\,342_c + 1\,172_v + 1\,172_m = 4\,686 \end{array}\right\} = 14\,348.$$

Ötévi** bővített újratermelés során az I. és a II. osztály össztőkéje, amely $5\,500_c$***$+ 1\,750_v = 7\,250$*** volt, $8\,784_c + 2\,782_v = 11\,566$ összegre növekedett, tehát 60%-kal nőtt. Az összértéktöbblet eredetileg 1 750 volt, most 2 782. Az elfogyasztott értéktöbblet az elején az I. osztályban 500, a II. osztályban 600, összesen 1 100 volt; az utolsó évben az I. osztályban 732, a II.-ban 746, összesen 1 478. Ez tehát 34%-kal**** növekedett.

2. Második példa

Tegyük fel most, hogy a 9 000 értékű évi terméknek, amely teljes egészében az ipari tőkések kezén van árutőke alakjában, olyan a formája, hogy a változó és az állandó tőke átlagos aránya 1:5. Ez már feltételezi a tőkés termelésnek és, ennek megfelelően, a társadalmi munka termelőerejének jelentékeny fejlettségét; a termelés méreteinek jelentékeny, már korábban végbement bővítését, végül mindazon körülmények kifejlődését, amelyek a munkásosztályon belül viszonylagos túlnépesedést hoznak létre. Az évi termék ekkor a törtek kikerekítése után a következőképpen oszlik meg:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 7\,000 \\ \text{II. } 1\,430_c + 285_v + 285_m = 2\,000 \end{array}\right\} = 9\,000.$$

Mondjuk, hogy az I. osztály tőkései az értéktöbblet felét (= 500) elfogyasztják, a másik felét pedig felhalmozzák. Akkor $(1\,000_v + 500_m)$ I $= 1\,500$ átváltandó $1\,500$ II_c-re. Mivel itt II_c csak $= 1\,430$, ezért

---

* A Meissner-féle kiadásban: 4 249 és 13 033. Itt is, mint néhány későbbi esetben, nyilvánvaló számolási hibák. — *Szerk.*

** A Meissner-féle kiadásban: négyévi. — *Szerk.*

*** A Meissner-féle kiadásban 5 400 és 7 150; Engels korrektúrájában: 5 400*c* és 7 250. — *Szerk.*

**** A Meissner-féle kiadásban: Az elfogyasztott értéktöbblet az elején az I. osztályban 500, a II. osztályban 535, összesen 1 035 volt; az utolsó évben az I. osztályban 732, a II.-ban 958, összesen 1 690. Ez tehát 63%-kal növekedett. — *Szerk.*

70-et az értéktöbbletből kell hozzáadni; ha ezt 285 II_m-ből levonjuk, marad 215 II_m. Az eredmény tehát:

I. $5\,000_c + 500_m$ (tőkésítendő) $+ 1\,500_{(v+m)}$ a tőkések és a munkások fogyasztási alapjának formájában.

II. $1\,430_c + 70_m$ (tőkésítendő) $+ 285_v + 215_m$.

Mivel itt 70 II_m-et közvetlenül hozzácsatolnak II_c-hez, ezért e pótlólagos állandó tőke mozgásba hozásához $\frac{70}{5} = 14$ változó tőkére van szükség; ez a 14 szintén levonandó a 215 II_m-ből; marad 201 II_m, és az eredmény:

II. $(1\,430_c + 70_c) + (285_v + 14_v) + 201_m$.

1 500 $I_{(v+1/5m)}$ átváltása 1 500 II_c-re az egyszerű újratermelés folyamata, és mint ilyet már elintéztük. Azonban itt mégis fel kell hívnunk a figyelmet néhány sajátosságra, amely abból fakad, hogy a felhalmozással párosuló újratermelésnél $I_{(v+1/5m)}$ nem pótolható kizárólag II_c-vel, hanem csak II_c-vel plusz II_m egy részével.

Az, hogy felhalmozás esetén $I_{(v+m)}$ nagyobb mint II_c, nem pedig egyenlő vele, mint az egyszerű újratermeléskor, magától értetődik, mert 1. az I. osztály a maga többlettermékének egy részét bekebelezi saját termelőtőkéjébe, s e rész $^5/_6$-át állandó tőkévé változtatja, tehát ezt az $^5/_6$-ot ugyanakkor nem pótolhatja a II. osztály fogyasztási cikkeivel; 2. az I. osztálynak kell szolgáltatnia többlettermékéből a II. osztály felhalmozásához szükséges állandó tőke anyagát, mint ahogy szükségképpen a II. osztály szolgáltatja az I. osztály számára annak a változó tőkének az anyagát, amelynek az a rendeltetése, hogy mozgásba hozza az I. osztály többlettermékének az I. osztályon belül újabb állandó tőkeként felhasznált részét. Tudjuk, a valóságos változó tőke, tehát a pótlólagos változó tőke is munkaerőből áll. Nem az I. osztály tőkései vásárolnak a II. osztálytól létfenntartási cikkeket készletre, vagyis halmozzák fel az általuk majd foglalkoztatandó pótlólagos munkaerő számára, mint ahogy azt a rabszolgatartónak tennie kellett. Maguk a munkások vásárolnak a II. osztálytól. Mindazonáltal a tőkés szempontjából a pótlólagos munkaerő fogyasztási cikkei csak termelési és fenntartási eszközei az általa esetleg foglalkoztatott pótlólagos munkaerőnek — tehát természetbeni formája a tőkés változó tőkéjének. A tőkés maga (itt az I. osztály tőkése) egyelőre csak annyit tesz, hogy felhalmozza azt az új pénztőkét, amely a pótlólagos munkaerő megvásárlásához szükséges. Mihelyt ez utóbbit bekebelezte, a pénz II. áruk vásárlóeszközéül szolgál e munkaerő számára, tehát vele szemben a megfelelő fogyasztási cikkeknek meg kell lenniök.

Mellesleg a tőkés úr, valamint sajtója gyakran elégedetlen azzal a móddal, ahogyan a munkaerő elkölti a pénzét és azokkal a II. árukal, amelyekben azt realizálja. Ilyenkor bölcselkedik, kultúráról fecseg és emberbaráti álarcot ölt, mint például Drummond úr, a washingtoni angol követség titkára: „The Nation" (egy ilyen nevű ujság) 1879 október végén érdekes cikket közölt, amelyben többek között ez olvasható: „A munkások kultúrája nem tartott lépést a találmányok fejlődésével; sok olyan árucikk vált hozzáférhetővé számukra, amelyet nem tudnak használni, s amelyre tehát nem jelentenek piacot." (Minden tőkés természetesen azt kívánja, hogy a munkás az ő áruját vegye meg.) „Semmi ok nincs arra, hogy a munkás ne kívánjon ugyanolyan kényelmet mint az a pap, ügyvéd, vagy orvos, aki ugyanennyit keres, mint ő." (Az ilyen ügyvédek, papok és orvosok valóban csak kívánhatják a kényelmet!) „De nem teszi ezt. A kérdés még mindig az, hogyan lehetne a munkást mint fogyasztót ésszerű és egészséges eljárással magasabb színvonalra emelni; nem könnyű kérdés, mert becsvágya nem terjed túl a munkanap megrövidítésén, és a demagógok inkább erre bujtogatják, semmint arra, hogy szellemi és erkölcsi képességeinek tökéletesítése útján javítson helyzetén" („Reports of H. M. 's Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside". London 1879. 404. old.).

Úgy látszik a hosszú munkanap a titka annak az ésszerű és egészséges eljárásnak, amely arra hivatott, hogy a munkás szellemi és erkölcsi képességeinek tökéletesítése útján javítson helyzetén és ésszerű fogyasztóvá tegye. Azt, hogy a tőkések árujának ésszerű fogyasztójává lehessen, mindenekelőtt — de a demagóg ebben megakadályozza! — azzal kell kezdenie, hogy megengedi saját munkaerejének ésszerűtlen és az egészségre ártalmas elfogyasztását saját tőkése által. Hogy a tőkés mit ért ésszerű fogyasztáson, az kiderül ott, ahol jósága odáig terjed, hogy közvetlenül beavatkozik munkásai fogyasztásába — a truck-rendszerben, amelynek sok ága közül az egyik az, hogy tőkés lakást ad ki a munkásoknak, s ily módon egyszersmind a munkás háziurává is lesz.

Ugyanez a Drummond, akinek széplelke rajong a munkásosztály felemelésének tőkés kísérleteiért, ugyanebben a jelentésben többek között beszámol a Lowell and Lawrence részvénytársaság minta textilgyárairól. A házak, amelyekben a munkáslányok lakást és ellátást kapnak, a részvénytársaság tulajdonában vannak; e házak felügyelői ugyanennek a társaságnak az alkalmazottai és annak előírásait hajtják végre; a lányoknak este 10 óráig haza kell térniök. S mindennek a koronája: A társaság magánrendőrsége őrjáratot tart a környéken, hogy e házirend áthágását megakadályozza. Este 10 óra után egy

lélek se ki se be. A munkáslányok nem lakhatnak másutt, csak a társaság tulajdonában levő területen, amelyen minden ház mintegy 10 dollár heti lakbért jövedelmez. És íme az ésszerű fogyasztó, teljes dicsfényben: „Minthogy pedig a munkáslányok legjobb lakóházai közül sokban megtalálható az elmaradhatatlan zongora, tehát a zene, az ének és a tánc jelentékeny szerepet játszik e lányok közül legalább azok számára, akiknek a szövőszéken végzett tízórás szakadatlan és egyhangú munka után inkább változatosságra, mint valóságos pihenésre van szükségük" (412. old.). De a legfőbb titka annak, hogyan kell a munkásból ésszerű fogyasztót faragni, csak most következik. Drummond úr meglátogatja a Turner's Falls-i (Connecticut River) késgyárat és Oakman úr, a részvénytársaság kincstárnoka, miután először elmondja, hogy az amerikai asztali kések minősége jobb, mint az angoloké, így folytatja: „Az árak terén is legyőzzük majd Angliát; minőségben már most is felülmúljuk, ezt elismerik; de az árakat le kell nyomnunk, s ezt úgy érjük el, ha az acélt olcsóbban kapjuk és a munkabért leszorítjuk!" (427. old.). A munkabér leszorítása és a hosszú munkanap, ez a magva annak az ésszerű és egészséges eljárásnak, amely arra hivatott, hogy a munkást az ésszerű fogyasztó méltóságára emelje, hogy piacot teremtsen annak a sok árucikknek, amelyet a kultúra és a találmányok fejlődése hozzáférhetővé tett a munkás számára.

— —

Ahogyan tehát a II. osztály pótlólagos állandó tőkéjét az I. osztálynak kell szolgáltatnia többlettermékéből, úgy a II. osztály szolgáltatja ebben az értelemben a pótlólagos változó tőkét az I. osztály számára. Ami a változó tőkét illeti, a II. osztály halmoz fel az I. osztály és a maga számára, azáltal hogy össztermékének, tehát többlettermékének is nagyobb részét termeli szükséges fogyasztási cikkek formájában.

Növekvő tőkebázison történő termelés esetén $I_{(v+m)}$ szükségképpen = II_c plusz a többlettermléknek az a része, amelyet tőkeként ismét bekebeleznek, plusz az állandó tőke pótlólagos része, amely a II. osztályban a termelés bővítéséhez szükséges; e bővítés minimuma pedig az, ami nélkül a valóságos felhalmozás, azaz a termelés valóságos kibővítése magában az I. osztályban nem valósítható meg.

Visszatérve most a fentebb utolsóként tárgyalt esetre, ennek az a sajátossága, hogy a II_c kisebb, mint $I_{(v+1/5m)}$, mint az I. osztály termékének jövedelemként fogyasztási cikkekre kiadott része, úgyhogy az 1 500 $I_{(v+m)}$ átváltásánál ezáltal a II. osztály többlettermékéből egy részt, 70-et rögtön realizálnak. Ami II_c-t (= 1 430) illeti, ezt egyébként változatlan körülmények között $I_{(v+m)}$-ből ugyanilyen

értékkel pótolni kell, hogy a II. osztályban egyszerű újratermelés mehessen végbe, és ennyiben itt nem kell vele tovább törődnünk. Más a helyzet a kiegészítő 70 II_m-mel. Ami az I. osztály számára csak jövedelmének pótlása fogyasztási cikkekkel, csak fogyasztásra irányuló árucsere, az a II. osztály számára itt — eltérően az egyszerű újratermeléstől — nemcsak állandó tőkéjének visszaváltoztatása árutőke formájából természetbeni formájába, hanem közvetlen felhalmozási folyamat, a többlettermék egy részének átváltoztatása fogyasztási cikkek formájából állandó tőkévé. Ha az I. osztály 70 font sterling pénzen (az értéktöbblet átváltására szolgáló pénztartalék) megveszi a 70 II_m-et, és a II. osztály nem vásárol érte 70 I_m-et, hanem a 70 font sterlinget pénztőkeként felhalmozza, akkor az utóbbi ugyan mindig pótlólagos terméket fejez ki (a II. osztály többlettermékét, amelynek ez része), habár nem a termelésbe ismét bekerülő terméket; de ekkor a II. osztálynak ez a pénzfelhalmozása egyúttal azt is kifejezné, hogy a termelési eszközökben megtestesülő 70 I_m eladhatatlan. Az I. osztályban tehát viszonylagos túltermelés volna, annak megfelelően, hogy a II. osztály újratermelésének ez az egyidejű bővítése nem következett be.

Ettől függetlenül azonban: Addig, amíg az I. osztálytól származó 70 pénz a 70 I_m-nek a II. osztály részéről történő megvásárlása révén még nem, vagy csak részben tért vissza az I. osztályhoz, ez a 70 pénz egészen vagy részben pótlólagos virtuális pénztőkeként szerepel a II. osztály kezén. Ez érvényes az I. és a II. osztály között végbemenő minden átváltásra, amíg áruik kölcsönös pótlása folytán a pénz vissza nem tér kiindulópontjára. A pénz azonban, ha minden rendben megy, itt csak átmenetileg játssza ezt a szerepet. A hitelrendszerben viszont, ahol minden, ha csak pillanatokra is felszabaduló pótlólagos pénz azonnal pótlólagos aktív pénztőkeként hivatott működni, az ilyen csak átmenetileg szabad pénztőke megkötődhet, például új vállalkozások céljára szolgálhat az I. osztályban, pedig éppen arra lenne szükség, hogy a más vállalatoknál még elfekvő pótlólagos terméket realizálja. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a 70 I_m hozzácsatolása a II. osztály állandó tőkéjéhez egyúttal megköveteli, hogy a II. osztály változó tőkéjét 14-gyel bővítsék. Ez feltételezi azt — hasonlóan az I_m többlettermék közvetlen bekebelezéséhez az I_c tőkébe az I. osztályban —, hogy a II. osztályban végbemenő újratermelés már a későbbi tőkésítésre irányul; hogy tehát magában foglalja a többlettermék létfenntartási cikkekből álló részének bővítését.

Ha az 500 I_m-et tőkésíteni akarják, akkor a második példában szereplő 9000 terméknek az újratermelés céljából, mint láttuk, a követ-

kezőképpen kell megoszlania. Csak az árukat vesszük figyelembe, s elhanyagoljuk a pénzforgalmat.

I. $5\,000_c + 500_m$ (tőkésítendő) $+ 1\,500_{(v+m)}$ fogyasztási alap $=$ $= 7\,000$ áru.

II. $1\,500_c + 299_v + 201_m = 2\,000$ áru. Összesen 9 000 érték árutermékben.

A tőkésítés most a következőképpen történik:

Az I. osztályban a tőkésítendő 500_m így oszlik meg: $^5/_6 = 417_c +$ $+ {}^1/_6 = 83_v$. A 83_v ugyanilyen értéket von el II_m-ből, ezt az értéket átváltják az állandó tőke elemeire, tehát hozzácsapják II_c-hez. II_c-nek 83-mal való megnövelése folytán II_c-*t* is meg kell növelni 83-nak $^1/_5$-ével, vagyis 17-tel. Az átváltás után tehát az eredmény:

I. $(5\,000_c + 417_m)_c + (1\,000_c + 83_m)_v = 5\,417_c + 1\,083_v = 6\,500$
II. $(1\,500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1\,583_c + 316_v = 1\,899$
Összesen: 8 399

Az I. osztályban a tőke 6 000-ről 6 500-ra, tehát $^1/_{12}$-del növekedett. A II. osztályban 1 715-ről 1 899-re, tehát nem egészen $^1/_9$-del.

Az ilyen alapon végbemenő második évi újratermelés az év végén az alábbi tőkét eredményezi:

I. $(5\,417_c + 452_m)_c + 1\,083_v + 90_m)_v = 5\,869_c + 1\,173_v = 7\,042$
II. $(1\,583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1\,715_c + 342_v =$ $= 2\,057$

és a harmadik év végén a termék:

I. $5\,869_c + 1\,173_v + 1\,173_m$.
II. $1\,715_c + 342_v + 342_m$.

Ha az I. osztály most is az értéktöbblet felét halmozza fel, akkor $I_{(v+{}^1/_2 m)} = 1\,173_v + 587_{({}^1/_2 m)} = 1\,760$, tehát nagyobb, mint az egész 1 715 II_c, mégpedig 45-tel. Ez utóbbit tehát megint úgy kell kiegyenlíteni, hogy 45 értékű termelési eszközt vesznek át II_c-re. II_c tehát 45-tel növekszik, s ez feltételezi II_v ennek $^1/_5$-ével, vagyis 9-cel való megnövelését. A tőkésített 587 I_m továbbá $^5/_6$ és $^1/_6$ arányban megoszlik 489_c-re és 98_v-re; e 98 feltételezi a II. osztály állandó tőkéjének újabb megnövelését 98-cal, ez utóbbi pedig a II. osztály változó tőkéjének megnövelését 98-nak $^1/_5$-ével, vagyis 20-szal. Ekkor az eredmény:

I. $(5\,869_c + 489_m)_c + (1\,173_v + 98_m)_v = 6\,358_c + 1\,271_v = 7\,629$
II. $(1\,715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m)_v = 1\,858_c + 371_v = 2\,229$
Összes tőke $= 9\,858$

Háromévi bővített újratermelés során tehát az I. osztály össztőkéje 6 000-ről 7 629-re, a II. osztályé 1 715-ről 2 229-re, a társadalmi össztőke pedig 7 715-ről 9 858-ra növekedett.

3. II_c átvállása felhalmozás esetén

$I_{(v+m)}$ és II_c cseréjénél tehát különböző esetek lehetségesek. Az egyszerű újratermelésnél a követelmény az, hogy a kettő egyenlő legyen és pótolja egymást, mert különben, mint fentebb láttuk, az egyszerű újratermelés nem mehet végbe zavartalanul.

A felhalmozásnál mindenekelőtt a felhalmozás rátáját kell figyelembe venni. Az eddigi esetekben azt feltételeztük, hogy a felhalmozás rátája az I. osztályban $= {}^1/_2 m$ I, s hogy ez az évek során állandó marad. Csak azt az arányt változtattuk, amelyben ez a felhalmozott tőke változó és állandó tőkére oszlik. Eközben három eset adódott:

1. $I_{(v+{}^1/_2 m)} = II_c$, tehát II_c kisebb, mint $I_{(v+m)}$. Ennek mindig így kell lennie, különben az I. osztály nem halmozna fel.

2. $I_{(v+{}^1/_2 m)}$ nagyobb, mint II_c. Ebben az esetben a pótlás úgy történik, hogy II_c-hez hozzáteszik II_m-nek egy megfelelő részét, úgyhogy ez az összeg $= I_{(v+{}^1/_2 m)}$. A II. osztály számára az átváltás itt nem egyszerű újratermelése állandó tőkéjének, hanem már felhalmozás, az állandó tőke megnövelése többlettermékének azzal a részével, amelyet elcserél az I. osztály termelési eszközeire; ez a megnövelés egyúttal azt is magában foglalja, hogy a II. osztály ezenkívül változó tőkéjét is megfelelően megnöveli saját többlettermékéből.

3. $I_{(v+{}^1/_2 m)}$ kisebb, mint II_c. Ebben az esetben a II. osztály az átváltással nem termelte teljes egészében újra állandó tőkéjét, a hiányt tehát úgy kell pótolnia, hogy vásárol az I. osztálytól. Ez azonban nem teszi szükségessé változó tőke további felhalmozását a II. osztályban, mert állandó tőkéje ezzel a művelettel nem nő, hanem csak teljes egészében újratermelődik. Másrészt az I. osztály tőkéseinek az a csoportja, amely csak pótlólagos pénztőkét halmoz fel, ezzel az átváltással már elvégezte az ilyenfajta felhalmozás egy részét.

Az egyszerű újratermelés feltételezése, vagyis az, hogy $I_{(v+m)} = II_c$, nemcsak összeegyeztethetetlen a tőkés termeléssel — ami egyébként nem zárja ki azt, hogy a 10—11 éves ipari ciklusban az egyik év össztermelése gyakran kisebb, mint az előzőé, tehát az előző évhez képest még egyszerű újratermelés sem történik —, hanem a lakosság természetes évi szaporodása mellett egyszerű újratermelés csak annyiban mehetne végbe, amennyiben az összértéktöbbletet képviselő 1 500-ból megfelelően nagyobb számú improduktív szolgaszemélyzet részesedne. Tőkefelhalmozás, tehát valóságos tőkés termelés azonban ilyen körülmények közt lehetetlen volna. A tőkés felhalmozás ténye eszerint

kizárja, hogy $II_c = I_{(v+m)}$. Mindazonáltal még tőkés felhalmozásnál is bekövetkezhet az az eset, hogy a korábbi termelési periódusok során végrehajtott felhalmozási folyamatok következtében II_c nemcsak egyenlő, hanem nagyobb lesz, mint $I_{(v+m)}$. Ez túltermelést jelentene a II. osztályban, és csak egy nagy összeomlás útján lehetne kiegyenlíteni, amelynek következményeként tőkét vinnének át a II. osztályból az I. osztályba. — Az $I_{(v+m)}$ és II_c viszonyán az sem változtat, ha a II. osztály állandó tőkéjének egy részét maga a II. osztály termeli újra, például a földművelésben a saját termésű vetőmag felhasználása. II_c-nek ez a része az I. és a II. osztály közötti forgalom tekintetében éppúgy nem tesz számot, mint I_c. Az sem változtat a dolgon, ha a II. osztály termékeinek egy része termelési eszközként felhasználható az I. osztályban. Ezeket a termékeket az I. osztály által szállított termelési eszközök egy részével fedezik, és ez a rész már eleve mindkét oldalon levonandó, ha tisztán és a zavaró körülményektől mentesen akarjuk megvizsgálni a társadalmi termelés két nagy osztálya, a termelési eszközök termelői és a fogyasztási cikkek termelői közötti cserét.

Tőkés termelés esetén tehát $I_{(v+m)}$ nem lehet egyenlő II_c-vel, vagyis az átváltáskor nem fedezhetik egymást. Ha viszont $I\frac{m}{x}$ az I. osztály értéktöbbletének az I. osztály tőkései által jövedelemként kiadott részét jelenti, akkor $I_{\left(v+\frac{m}{x}\right)}$ egyenlő, nagyobb vagy kisebb lehet, mint II_c; $I_{\left(v+\frac{m}{x}\right)}$ azonban okvetlenül mindig kisebb, mint $II_{(c+m)}$, mégpedig annyival kisebb, mint a II_m-nek az a része, amelyet a II. osztály tőkéseinek minden körülmények között maguknak kell elfogyasztaniok.

Meg kell jegyeznünk, hogy a felhalmozás tárgyalása során itt az állandó tőke értékét — amennyiben ez értékrésze annak az árutőkének, amelynek termelésében közreműködik — nem tárgyaltuk pontosan. Az újonnan felhalmozott állandó tőke álló része, az álló elemek természetétől függően, csak fokozatosan és periodikusan megy át az árutőkébe; ez utóbbi tehát ott, ahol az árutermelésbe nagy tömegű nyersanyag, félkészgyártmány stb. kerül bele, túlnyomórészt az állandó tőke forgó alkatrészeinek és a változó tőkének a pótlásából áll. (Ez az eljárás a forgó alkatrészek megtérülése miatt mégis megengedhető; ezzel feltételezzük, hogy az éven belül a forgó rész az állótőke reá átvitt értékrészével együtt annyiszor térül meg, hogy az előállított áruk teljes értékösszege egyenlő az évi termelésbe belekerülő egész tőke értékével.)

Ahol azonban a gépi üzem csak segédanyagokat használ fel, nyersanyagot pedig nem, ott az újra megjelenő munkaelem = v szükségképpen nagyobb része az árutőkének. A profitrátánál az értéktöbbletet az össztőkére számítják, függetlenül attól, hogy az álló alkatrészek sok vagy kevés értéket adnak-e át periodikusan a terméknek, ezzel szemben a periodikusan előállított egyes árutőkék értékébe az állandó tőke álló részéből csak annyit kell beszámítani, amennyit elhasználódása folytán tényleg átad a terméknek.

IV. Kiegészítés

A II. osztály eredeti pénzforrása az I. osztályhoz tartozó aranytermelés $v + m$-je, amelyet II_c egy részére cseréltek ki; az aranytermelő $v + m$-je csak annyiban nem kerül át a II. osztályba, amennyiben értéktöbbletét felhalmozza vagy I. termelési eszközökké változtatja, tehát termelését kibővíti; másrészt amennyiben a magánál az aranytermelőnél végbemenő pénzfelhalmozás végül is bővített újratermelésre vezet, annyiban az aranytermelés értéktöbbletének egy nem jövedelemként kiadott része az aranytermelő pótlólagos változó tőkéje fejében átkerül a II. osztályba, itt új kincsképzést mozdít elő, vagy új eszköz arra, hogy az I. osztálytól vásároljanak, anélkül hogy neki közvetlenül ismét eladjanak. Az aranytermelésnek ebből az $I_{(v+m)}$-jéből származó pénzből levonásra kerül az aranynak az a része, amelyet a II. osztályhoz tartozó bizonyos iparágak nyersanyagként stb., egyszóval állandó tőkéjük pótlásának elemeként felhasználnak. Előzetes — a jövendő bővített újratermelés céljából történő — kincsképzés eleme az I. és a II. osztály közötti forgalomban a következő esetekben van meg: az I. osztályban csak akkor, ha I_m egy részét a II. osztálynak egyoldalúan, megfelelő vétel nélkül eladják és az utóbbiban ez pótlólagos állandó tőkéül szolgál; a II. osztályban, ha ugyanez történik az I. osztály részéről s a megvásárolt rész ott pótlólagos változó tőke szerepét tölti be; továbbá, ha az I. osztály által jövedelemként kiadott értéktöbblet egy részét II_c nem fedezi, tehát azon II_m egy részét veszik meg, s ezáltal pénzzé változtatják. Ha $I_{\left(v+\frac{m}{x}\right)}$ nagyobb, mint II_c, akkor II_c egyszerű újratermeléséhez nem kell I. áruval pótolni azt, amit az I. osztály II_m-ből elszedett, hogy elfogyassza. Felvetődik a kérdés, hogy a II. osztály tőkéseinek egymás közötti cseréjében — ez a csere csak II_m kölcsönös kicseréléséből állhat — mennyire lehetséges kincsképzés. Tudjuk, hogy a II. osztályban azáltal megy végbe közvetlen felhalmozás, hogy II_m egy részét közvetlenül változó tőkévé változtatják át (mint ahogyan

az I. osztályban I_m egy része változik át közvetlenül állandó tőkévé). Minthogy a II. osztály különböző termelési ágaiban és az egyes termelési ágak egyes vállalataiban a felhalmozások életkora különböző, a dolog mutatis mutandis [a szükséges változtatásokkal] ugyanúgy magyarázható, mint az I. osztályban. Egyesek még a kincsképzésnél tartanak, eladnak, anélkül hogy vásárolnának, mások elérkeztek az újratermelés valóságos bővítéséhez, tehát vesznek, anélkül hogy eladnának. Igaz, a pótlólagos változó pénztőkét először pótlólagos munkaerőre fordítják; a munkaerő azonban létfenntartási cikkeket vásárol a munkások fogyasztásába belekerülő pótlólagos fogyasztási cikkek kincsképző tulajdonosaitól. Az utóbbiaktól, kincsképzésük arányában, a pénz nem tér vissza kiindulópontjára, hanem ezek felhalmozzák.

MUTATÓK

NÉVMUTATÓ — IDÉZETT MŰVEK

A

ADAMS, William Bridges (1797–1872) – angol vasúti mérnök, több vasúti technikával foglalkozó művet írt.

— *Roads and Rails and their Sequences, Physical and Moral.* [Utak és vasútak, anyagi és erkölcsi kopásuk.] London 1862. – 151, 152

ALEMBERT, Jean le Rond d' (1717–1783) – francia filozófus (szenzualista), fizikus és matematikus. Társszerkesztője a Nagy Enciklopédiának. – 73

B

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol filozófus és közgazdász, Ricardo értékelméletét támadja. Marx „izetlen, felületes, mindenkinél bölcsebb kritikusnak" nevezi.

— *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc.* [Kritikai értekezés az érték természetéről, mértékéről és okairól; különös tekintettel Ricardo úrnak és követőinek írásaira. A „Tanulmányok a vélemények keletkezéséről és közléséről stb." szerzőjétől.] London 1825. – 97, 447

BAKEWELL, Robert (1725–1795) – angol gazdálkodó és állattenyésztő, sikeres fajkeresztezési kísérleteket végzett. – 208

BARTON, John (XVIII. sz. második fele) – angol közgazdász. – 199, 200, 344

— *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society.* [Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják.] London 1817. – 199

BESSEMER, Sir Henry (1813–1898) – angol mérnök, a róla elnevezett acélelőállítási eljárás (vas széntelenítése friss levegőnek az ún. Bessemer-körtébe való befúvása által) feltalálója. – 210

C

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai vulgáris közgazdász; támadja Ricardo földjáradék-elméletét; előbb a szabadkereskedelem szószólója, majd a védővámrendszer híve. – 313

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, malthusiánus.
— *On Political Economy in Connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society.* [A politikai gazdaságtanról, a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban.] 2. kiad. Glasgow 1832. – 138

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci politikus és közgazdász, Sismondi követője. – 344

CORBET, Thomas – angol közgazdász, ricardiánus.
— *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained.* [Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módozatairól; vagy A kereskedelem és spekuláció alapelveinek magyarázata.] London 1841. – 123

COURCELLE-SENEUIL, Jean-Gustave (1813–1892) – francia kereskedő, majd közgazdász és magasrangú hivatalnok.
— *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des Affaires.* [Elméleti és gyakorlati értekezés az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalkozásokról vagy Az üzlet kézikönyve.] 2. kiad. Párizs 1857. – 210

A Critical Dissertation on the Nature, Measures stb. *lásd* Bailey

CSUPROV, A. I. (ЧУПРОВ, А. И.) (1842–1908) – orosz liberális közgazdász, statisztikus, mint vasútügyi szakembert gyakran vonták be kormánybizottságokba. Lenin élesen bírálta liberális frázisok mögé bújtatott reakciós gondolatait.
— *Железнодорожное хозяйство.* [Vasúti gazdálkodás.] Moszkva 1875. – 52

D

D'ALEMBERT *lásd* Alembert

DESTUTT DE TRACY, Antoine, Comte (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és közgazdász. – 391, 423–427, 429–431
— *Eléments d'idéologie, IVe et Ve parties: Traité de la volonté et de ses effets.* [Az ideológia elemei. IV. és V. rész: Értekezés az akaratról és annak hatásairól.] Párizs 1826. – 424

DRUMMOND, V. A. W. (1833–1907) – angol diplomata. – 456–457

DUPONT DE NEMOURS, Pierre-Samuel (1739–1817) – francia közgazdász, fiziokrata, Quesnay tanítványa.
— *Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale.* [Quesnay doktor irányelvei vagy Társadalmi gazdaságtani alapelveinek összefoglalása.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadás, Párizs 1846. – 168

E

EDMONDS, Thomas Rowe (1803–1889) – angol utópista szocialista (owenista), közgazdász, biztosítótársasági igazgató. – 19

ENGELS, Friedrich (1820–1895) – 25, 217–218, 243, 249, 251, 328, 362, 366, 417

F

FITZMAURICE, Captain.
— *Committee of Inquiry on Caledonian Railway.* [A Kaledóniai Vasút megvizsgálására kiküldött bizottság.] „Money Market Review", 1867. – 158

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, az ún. banking-iskola híve, amely bírálta a currency-elméletet. – 439

G

GOOD, W. Walter – angol bérlő, agrárpolitikus.
— *Political, Agricultural and Commercial Fallacies.* [Politikai, mezőgazdasági és kereskedelmi tévedések.] London 1866. – 207

H

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, művei a politikai gazdaságtan jelentős termékei közé tartoznak. Proletár szempontból bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant, de a ricardói elméletek foglya maradt. – 19–20, 213
— *Popular Political Economy.* [Népszerű politikai gazdaságtan.] London 1827. – 213

HOLDSWORTH, W. A. – angol ügyvéd, több népszerű jogi művet írt, főként a bérleti jog köréből.
— *The Law of Landlord and Tenant.* [A földbirtokos- és bérlőtörvény.] London 1857. – 153, 157

K

KIRCHHOF, Friedrich – gazdálkodó, több könyvet írt mezőgazdasági kérdésekről.
— *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre. Ein Leitfaden für praktische Landwirte zur zweckmässigen Einrichtung und Verwaltung der Landgüter.* [A mezőgazdasági üzemtan kézikönyve. Vezérfonal gyakorló mezőgazdák számára a földbirtokok célszerű berendezésére és igazgatására vonatkozólag.] Dessau 1852. – 158, 211, 214–217, 224

KOZAK, Theophil – a halberstadti Kereskedelmi Kamara titkára, kiadta Rodbertus néhány hátrahagyott művét. – 13

L

LALOR, John (1814–1856) – angol vallásos író és publicista, sokat írt társadalmi kérdésekről. – 124, 126–127

LARDNER, Dionysius (1793–1859) – angol fizikus és matematikus, sok népszerű természettudományos művet írt.
— *Railway Economy: a Treatise on the new Art of Transport, its Management, Prospects, and Relations Commercial, Financial and Social.* [A vasutak gazdaságtana. Értekezés a közlekedés új módjáról, kezeléséről, kilátásairól, valamint kereskedelmi, pénzügyi és társadalmi vonatkozásairól.] London 1850. – 151, 158–160

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus. Az 1860-as évek elején, amikor a munkásmozgalom Németországban fellendült, Lassalle megalapította (1863) az Általános Német Munkásegyletet s ezzel megteremtette a német munkásság első, a polgári demokrata pártoktól független politikai tömegszervezetét. Lassalle ennek a szervezetnek politikáját Bismarck politikájával igyekezett egybehangolni. Bismarckkal már az Egylet megalapítása előtt titkos egyezségre lépett. Az Egyletet a junker-burzsoá állammal való megegyezés útjára irányította. Lassalle a német szocialista mozgalom reformista áramlatának elindítója. – 14

LAVELEYE, Emile-Louis (1822–1892) – belga liberális közgazdász.
— *Essay sur l'économie rurale de la Belgique.* [Tanulmányok Belgium mezőgazdaságáról.] Párizs, Brüsszel és Lipcse 1863. – 213

LAVERGNE, L. G. Léonce de (1809–1880) – francia reakciós politikus és közgazdász.
— *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland.* [Anglia, Skócia és Írország mezőgazdasága.] London 1855. Magyar kiadás: Az angol mezőgazdaság. Bp. 1885. – 208

LAVOISIER, Antoine-Laurent (1743–1794) – francia kémikus, a modern kémia egyik megalapítója. – 21–23

LE TROSNE, Guillaume-François (1728–1780) – francia közgazdász, fiziokrata.
— *De l'intérêt social.* [A társadalmi érdekről.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. – 168

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – reakciós francia jogász, író. – 317

LIST, Friedrich (1789–1846) – német közgazdász, az 1848 előtti német ipari burzsoázia elméleti képviselője. A védővámok mellett foglalt állást. – 14

M

MABLY, Gabriel-Bonnot de (1709–1785) – francia író, a természetjog hirdetője, utópista kommunista, támadja a magántulajdont. – 317

MACCULLOCH, John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász, a ricardói közgazdaságtan vulgarizálója, a fennálló rend apologétája. – 18, 217, 343

MACLEOD, Henry Dunning (1821–1902) – skót bankár, vulgáris közgazdász. – 200

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és közgazdász. A proletariátusnak születésszabályozást ajánlott a kapitalizmussal velejáró nyomor gyógyszereként. Ezt a népesedési „elméletet" napjainkban az imperializmus szolgálatába állították. – 398

Manava Dharma Sastra. Or the Institutes of Manu according to the Gloss of Kulluka, comprising the Indian System of Duties, Religious and Civil, verbally translated from the Original with a Preface by Sir William Jones and collated with the Sanskrit Text by Graves Chamney Haughton esq. M. A. F. R. S. etc. Prof. of Hi du Literature in the East India College. [Manava Dharma Sastra. Vagy Manu törvényei, Kulluka magyarázatai után a vallási és polgári

kötelességek indiai rendszerével, az eredetiből szó szerint lefordította[7] és előszóval ellátta Sir William Jones, a szanszkrit szöveggel összehasonlította Graves Chamney Haughton, a hindu irodalom tanára a kelet-indiai főiskolán.] 3. kiad. Madras 1863. – 208

MARX-Aveling, Eleanor (Tussy) (1856–1898) – Marx legfiatalabb leánya, Edward Aveling felesége. Aktívan részt vett az angol és a nemzetközi munkásmozgalomban. Sok szocialista művet fordított angolra. – 12, 14

MARX, Jenny (1814–1881) – Marx felesége és küzdőtársa. – 25

MARX, Karl Heinrich (1818–1883) – 9–25, 72–74, 250

— *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Magyar kiadás: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 1. köt. I. könyv. 2. kiad. Bp. 1949. – 10–12, 16–18, 20, 28–30, 33, 42, 50–51, 63, 73, 92, 102, 110, 113, 119, 125, 137, 139, 143, 145, 153, 161, 166, 178–179, 190, 198, 270, 272, 282, 287, 292, 301, 310–311, 313–314, 317, 349, 364, 386, 423, 442, 447, 449

— *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Magyar kiadás: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. 3. köt. III. könyv. Bp. 1951. – 10–12, 17, 22, 24–25, 189, 217

— *Lohnarbeit und Kapital.* „Neue Rheinische Zeitung", 264., 269. sz. Köln 1849. Magyar kiadás: Bérmunka és tőke. Marx–Engels. Válogatott művek. I. köt. Bp. 1949. 47–82. old. – 14

— *Misère de la philosophie. Réponse à la „Philosophie de la misère" par M. Proudhon.* Párizs és Brüsszel 1847. Magyar kiadás: A filozófia nyomora. Válasz Proudhon úr „A nyomor filozófiája" c. művére. Bp. 1952. – 14, 19–20, 23

— *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends".* Ford. E. Bernstein és K. Kautsky. F. Engels előszavával. Stuttgart 1885. – 13

— *Theorien über den Mehrwert.* [Értéktöbblet-elméletek.] (Kézirat.) – 10, 15–16, 20, 22–23

— *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* (1859.) Magyar kiadás: A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1952. – 10, 304

— *Zur Kritik der politischen Oekonomie.* (Kézirat.); *lásd még* Theorien über den Mehrwert. – 12, 15–16, 18, 24

MEYER, Hermann Rudolf (1838–1899) – német közgazdász, Rodbertus kiadója. Feudális szocialista, Bismarck ellenfele.

— *Der Emanzipationskampf des vierten Standes.* [A negyedik rend felszabadulási küzdelme.] 1. köt. Berlin 1874. – 13–14

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász. „Az első, aki Ricardo elméletét rendszeres alakban fejtette ki." (Marx). – 217, 447

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előző fia, angol filozófus és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, eklektikus, a klasszikus közgazdaságtan epigonja, akiben beteljesedik a ricardói iskola felbomlása. Kompromisszumot keres a ricardói tanítások és a proletariátus szocialista követelései között. – 200, 344

MÜLLER, Adam Heinrich (1779–1829) – német politikus és romantikus közgazdász.

— *Die Elemente der Staatskunst.* [Az államművészet elemei.] 2. köt. Berlin 1809. – 164.

N

NEWMAN, Samuel P. Philips (1796–1842) – amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára.
— *Elements of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan elemei.] Andover és New York 1835. – 138

O

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utópista szocialista, eredetileg gyáros, gyáraiban szerzett gyakorlati tapasztalatok alapján jutott el kommunista tanához. Elutasította az erőszak minden alkalmazását. Minthogy kommunistának vallotta magát, a hivatalos társadalom kizárta soraiból. Kísérletei, hogy Amerikában kommunista telepeket alapítson, kudarcot vallottak. Erre „közvetlenül a munkásosztályhoz fordult, amelynek körében még harminc évig tevékenykedett. Minden társadalmi mozgalom, minden tényleges haladás, mely Angliában a munkások érdekében létrejött, Owen nevéhez fűződik" (Engels). – 19

P

PATTERSON, Robert (1821–1886) – angol újságíró, pénzügyi kérdésekkel foglalkozott. – 200

PRIESTLEY, Joseph (1733–1804) – angol pap, kémikus és fizikus, filozófus. A francia forradalom iránti rokonszenve miatt kénytelen Amerikába menekülni. Az oxigén és számos más légnemű test felfedezője, Lavoisier előfutára. – 21, 23

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia kispolgári szocialista. A proudhoni elméletek, amelyek ellen Marx „A filozófia nyomora" c. munkáját írta, hosszú ideig nagy hatással voltak a francia munkásmozgalomra. – 13, 19, 344, 381

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. Közgazdasági táblázatában nem az egyes tőke, hanem a társadalmi tőke újratermelési folyamatát ábrázolta a maga egészében. – 167, 175, 316–317, 319
— *Analyse du Tableau économique.* [A közgazdasági táblázat elemzése.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. – 91, 117, 167–168, 316, 326
— *Dialogues sur le commerce et les travaux des artisans.* [Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról.] Collection des principaux économistes. 2. köt. Physiocrates. Daire kiadása, Párizs 1846. – 117, 301

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. Eljutott addig a pontig, „amelyen maga a politikai gazdaságtan a termelés tőkés formáját, és ezért a tőkét, az elvégzett elemzés alapján, a termelésnek nem

abszolút, hanem csupán «véletlenszerű» történelmi feltételének tartja. Ramsay mégsem ment eléggé messze az elemzésben, hogy levonja a következtetéseket" (Marx). – 141, 200, 343–344, 382, 384–385
— *An Essay on the Distribution of Wealth.* [Tanulmány a gazdagság elosztásáról.] Edinburgh 1836. – 343, 384
RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német közgazdász, „a német Say" (Marx). – 14
RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utópista szocialista. – 20
RICARDO, David (1772–1823) – angol közgazdász, a klasszikus közgazdaságtan utolsó nagy képviselője. Ricardo abból indul ki, hogy az értéket a munkaidő határozza meg, s ezzel „kényszeríti a tudományt, hogy számot adjon arról, egyáltalán mennyiben felel meg a folyamatnak pusztán megjelenési formáit visszaadó . . . tudomány, valamint maguk ezek a felszíni jelenségek, annak az alapnak, amelyen a polgári társadalom belső összefüggése, valódi fiziológiája nyugszik . . . Ez tehát Ricardo nagy történelmi jelentősége a tudomány számára." Ezzel összefügg, „hogy Ricardo felfedi, kimondja az osztályok gazdasági ellentétét – ahogyan azt a belső ellentét megmutatja – és ezáltal felfogja, felfedezi a gazdaságban a történelmi harc és a fejlődési folyamat gyökerét" (Marx). Ricardo azonban mégsem értette meg a tőkés termelési mód történelmi jellegét, öröknek fogta fel azt. – 17–20, 22, 24, 132, 189–191, 193, 196–197, 199–200, 262, 343
— *On the Principles of Political Economy and Taxation.* (1817.) 3. kiad. London 1821. Magyar kiadás: A közgazdaság és adózás alapelvei. Bp. 1940. – 22, 134, 189, 196, 199, 343, 424
RODBERTUS-JAGETZOW, Karl (1805–1875) – német közgazdász, katedraszocialista, pomerániai földbirtokos. Rodbertus „sejti az értéktöbbletnek speciális formáitól való különbözőségét, de elhalad a helyes felfogás mellett, mert nála eleve egy meghatározott jelenségnek, a földjáradéknak magyarázatáról, nem pedig az általános törvény felkutatásáról van szó" (Marx). – 13–15, 17–20, 22–25, 362
— *Briefe und sozialpolitische Aufsätze.* [Levelek és szociálpolitikai értekezések.] Berlin 1881. – 14
— *Das Kapital.* [A tőke.] Theophil Kozak kiadása, Berlin 1884. – 13
— *Einige Briefe von Dr. Rodbertus an J. Z.* [Dr. Rodbertus néhány levele J. Z.-hez.] „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft", Tricher kiadása, Lipcse; Schäffle kiadása, Stuttgart; A. Wagner kiadása, Berlin. 35. köt. Tübingen 1879. – 13–15
— *Soziale Briefe an v. Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardoschen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie.* [Szociális levelek v. Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardói elméletének megcáfolása és egy új járadékelmélet megalapozása.] Berlin 1851. – 13–15
— *Zur Erkenntniss unsrer staatswirtschaftlichen Zustände.* [Államgazdasági állapotaink megismeréséhez.] 1. füzet. Neu-Brandenburg és Friedland 1842 – 13, 17–18, 24
ROSCHER, Wilhelm (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – 328
ROSCOE, Henry Enfield (1833–1915) – angol vegyész.
— és SCHORLEMMER, Carl: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie.* [A vegytan részletes tankönyve.] 1. köt. Braunschweig 1887. – 21
RUSSEL, John (1792–1878) – angol liberális államférfi. – 18

S

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. Az utána következő vulgáris közgazdászoktól abban különbözik, „hogy ő az anyagot még nem teljesen feldolgozott állapotban találja, tehát maga is többékevésbé részt vesz a közgazdasági problémáknak a közgazdaságtan álláspontjáról való feldolgozásában" (Marx). – 133, 344

— *Traité d'économie politique, ou Simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses.* [Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy Egyszerű leírás arról, hogyan keletkezik, oszlik meg és kerül elfogyasztásra a gazdagság.] 3. kiad. 2. köt. Párizs 1817. – 343

— *Lettres à M. Malthus sur différents sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce.* [Levelek Malthus úrhoz a politikai gazdaságtan különféle kérdéseiről, nevezetesen a kereskedelem általános pangásának okairól.] Párizs 1820. – 398

SCHÄFFLE, Albert E. F. (1831–1903) – osztrák politikus, vulgáris közgazdász. – 13, 449

SCHEELE, Karl Wilhelm (1742–1786) – svéd vegyész, Priestleytől függetlenül felfedezte az oxigént és számos más vegyi elemet és savat. – 21

SCHORLEMMER, Carl (1834–1892) – német kémikus, a vegytan tanára Manchesterben, kommunista, Marx és Engels barátja. – 21

SCROPE, George Julius Poulett (1797–1876) – angol geológus és közgazdász, a szabadkereskedelem híve, a gyári törvények védelmezője. – 167

— *Political Economy: its Objects, Uses, and Principles: considered with Reference to the Condition of the American People. With a Summary for the Use of Students.* [Politikai gazdaságtan, céljai, haszna és alapelvei, az amerikai nép helyzetére vonatkozólag vizsgálva. Összefoglalással tanulók használatára.] A. Potter kiadása, New York 1841. – 165

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol közgazdász, a „fennálló rend puszta apologétája és ennélfogva vulgáris közgazdász", „a művelt burzsoá szószólója" (Marx).

— *Principes fondamentaux de l'économie politique.* [A politikai gazdaságtan alapelvei.] Francia ford. J. Arrivabene. Párizs 1836. – 386

SISMONDI, Jean-Charles-Simonde de (1773–1842) – svájci közgazdász és történetíró, a klasszikus politikai gazdaságtant a gazdasági romanticizmus szempontjából bírálja. – 111, 124, 398

— *Nouveaux principes de l'économie politique.* [A politikai gazdaságtan új alapelvei.] 1. köt. Párizs 1819. Magyar kiadás: A nemzetgazdaságtan újabb elmélete. Bp. 1899. – 23, 101, 344

SMITH, Adam (1723–1790) – angol közgazdász és filozófus. A klasszikus közgazdaságtan képviselője. Marx a manufaktúra-időszak közgazdászának nevezi. Nagy jelentőségűek voltak elméletei a munkamegosztásról, a termelőmunkáról és az értéktöbbletről. Tanítása szerint a nemzetek igazi gazdagsága nem a pénzben rejlik – mint ezt a merkantilisták állították –, hanem a hasznos, csereértéket termelő munkában. Smith szerint nemcsak a mezőgazdasági munka — mint a fiziokraták állították –, hanem az ipari munka is értéktöbbletet teremt. Újratermelési elméletének fő hibája, amelyet Marx tárt fel, abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyja az állandó tőkét, és hogy az áru értékét pusztán munkabérré és értéktöbbletté oldja

fel. – 10, 12, 15–17, 19–20, 124, 148, 167, 193, 200, 304, 317, 325–328, 330–339, 342–344, 359, 375, 382–384, 419–420, 430, 436
— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* E. G. Wakefield kiadása, London 1843. Magyar kiadás: Vizsgálódás a nemzetek jólétének okairól és természetéről. Bp. 1940. – 15, 168–174, 176, 179–180, 183–188, 318–324, 326–333, 335, 342, 419

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német polgári közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus.
— *Edelmetall-Produktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart.* [Nemesfémtermelés és az arany és ezüst közötti értékviszony Amerika felfedezésétől a jelenkorig.] „Petermanns Mitteilungen", 57. pótfüzet. Gotha 1879. – 414
The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. [A nemzeti nehézségek forrása és orvossága. Levél Lord John Russelhez.] London 1821. – 18–20

STEIN, Lorenz (1815–1890) – német történész és közgazdász, a „szociális monarchia" híve. – 144

STEUART (Stewart), Sir James (1712–1780) – angol közgazdász, tanítása „a merkantilizmus racionális kifejezése" (Marx). „Érdeme a tőke megértése körül azon alapul, hogy bebizonyítja, hogyan megy végbe a termelési feltételeknek – mint meghatározott osztályok tulajdonának – és a munkaerőnek szétválasztási folyamata" (Marx). A profitot azzal magyarázza, hogy az ár meghaladja az értéket. – 18

STORCH, Heinrich (1766–1835) – orosz közgazdász, A. Smithszel vitázik. – 133, 344, 382
— *Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations.* [Politikai gazdaságtani előadások; vagy Azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek jólétét meghatározzák.] 2. köt. Pétervár 1815. – 344
— *Considérations sur la nature du revenu national.* [Elmélkedések a nemzeti jövedelem természetéről.] Párizs 1824. – 344, 382

T

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földbirtokos, közgazdász, „ricardiánus szocialista", az oweni kommunizmus legjelentősebb tudományos képviselője.
— *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness, applied to the newly proposed System of Voluntary Equality of Wealth.* [Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon alapelveiről, amelyek leginkább vezetnek az emberek boldogságához, a gazdagság önkéntes egyenlőségének nemrég ajánlott rendszerére alkalmazva.] (1824.) Új kiad. London 1850. – 19, 284–286

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász. Szemben állott a Ricardo-féle pénzelmélettel és a currency-elv teoretikusaival. Az ún. banking-iskola fő képviselője. Marx azt írja róla, hogy ő „az utolsó angol közgazdász, aki ér valamit". – 102, 291, 417, 419–420, 422
— *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices and the Expediency of a Separation of Issue from Banking.* [Vizsgá-

lódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás a bankügylet szétválasztásának célszerűsége.] London 1844. — 420

TROSNE *lásd* Le Trosne

TURGOT, Anne Robert Jacques (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, fiziokrata. Quesnay legjelentősebb tanítványa.
— *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses.* [Gondolatok a gazdagság keletkezéséről és elosztásáról.] (1766.) Oeuvres. [Művei.] 1. köt. Daire kiadása, Párizs 1844. – 168, 301, 317

TYLOR (Tyler), Edward Burnett (1822–1917) – angol antropológus, az őskultúra kutatója.
— *Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwicklung der Zivilisation.* [Kutatások az emberiség őstörténetéről és a civilizáció fejlődéséről.] Ford. H. Müller. Lipcse. – 386

W

WAYLAND, Francis (1796–1865) – amerikai főiskolai tanár, közgazdász.
— *The Elements of Political Economy.* [A politikai gazdaságtan elemei.] (1837.) Boston 1843. – 198

WILLIAMS, R. P.
— *On the Maintenance of Permanent Way.* [A vasúti pályatest fenntartásáról.] Előadás az Institute of Civil Engineersben. (Építészmérnökök Intézetében.) 1867. – 150, 159–160

Z

ZELLER, J. – Közgazdasági író, Rodbertusszal levelezett. – 13

ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

Economist. London
— 1847 máj. 8. – 121
— 1866 jún. 16. – 221
— 1866 jún. 30. – 222
— 1866 júl. 7. – 222

Money Market Review. 1867. (Fitzmaurice cikke.) – 158

Neue Reinische Zeitung. Organ der Demokratie. Köln 1848–49. (Marx. Lohnarbeit und Kapital.) – 15

Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft. Tübingen 1879. (Rodbertus levele.) – 13

PARLAMENTI JELENTÉSEK. HATÓSÁGOK KÖZLEMÉNYEI

East India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable The House of Commons. [Kelet-India (éhínség Madrasban és Orissában). Válasz a tiszteletreméltó Alsóház egy beadványára.] 1867 júl. 4. – 208

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and Orissa, including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor of India. [Kelet-India (éhínség Bengáliában és Orissában). Okmányok és levelezés a bengáliai és orissai éhínségről, az Éhínség Bizottság jelentésével, továbbá Bengália alkormányzójának és India alkirályának jegyzőkönyveivel.] 1867 máj. 31. – 125

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers, relating to the Famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerells Report. [Kelet-India (éhínség Bengáliában és Orissában). Iratok a behari éhínségre vonatkozóan Mr. F. R. Cockerell jelentésével.] 3. rész. 1867 máj. 31. – 125

Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc., of the Countries in which they reside. [Őfelsége nagykövets égi és követségi titkárainak jelentései azon országok iparáról, kereskedelméről stb., ahol tartózkodnak.] London, 8. sz. (1865.) –; 14. sz. (1879.) – 415, 456–457

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Part I. Report and Evidence. [A Banktörvényekkel Foglalkozó Szűkebb Bizottság jelentése, a bizottság tárgyalásaival, a vallomások jegyzőkönyveivel, függelékkel és tartalomjegyzékkel. I. rész. Jelentés és vallomások.] 1857 júl. 30. – 206

Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. [Királyi Vasúti Bizottság. A biztosok előtt tett vallomások jegyzőkönyve.] London 1867. – 123, 134, 150, 154, 159, 220

TÁRGYMUTATÓ

Absztrakció
- az egyszerű újratermelés mint a. 347
- elvonatkoztatás azoktól a mozzanatoktól, amelyeknek a formaváltozáshoz és formaképzéshez nincs közük 30
- az érték mint működésben levő a. 96–97
- a tiszta pénzforgalom feltevése és a történelmi valóság 422, 441–42
- az újratermelési folyamat alapvető formájában való megvizsgálásának szükségessége 402
Lásd még Módszer

Acél
- termelési idejének csökkentése 210

Állam
- állami vállalatok termelésének terméke és a tőke körforgása 100
- állampapírok 307
- mint ipari tőkés 89
- és a nagy tőkebefektetést igénylő vállalkozások 204–05

Állandó tőke
- friss állandó tőke termelése 375–76
- Smith-féle eltüntetése az áruértékből 328–29
- a termelésben alkalmazott és a termelésben elhasznált állandó tőke 348
- a változó és állandó tőke arányának összecserélése a forgótőke és állótőke arányával (Ricardo, Barton) 199–200

Állattenyésztés
- az állatkészlet és a tőke megtérülése 214
- az állatok felnevelésének meggyorsítása 208
- álló- és forgótőkéje (Smith) 177
- az igásállat állótőke 142–43
- az igásállat óvása Indiában 208
- képessége fokozatos tőkefelszívásra 153
- a munkaperiódus sajátosságai és az állatok idő előtti levágása 207
- spekuláció a mezőgazdasági nyersanyaggal 223–24

Állótőke
- alkotórészei pótlása, javítása, felhalmozása 149, 395–96
- az állattenyésztésben (Smith) 176–77
- az állótőke karbantartására fordított munka 153–54
- az álló- és forgótőke közti különbség összecserélése a termelőtőke és az árutőke közti különbséggel (Ricardo és mások) 200
- amortizációja az aranytermelésben 289
- átlagos életciklusa és a periodikus válságok 163–65
- csak a termelőtőkén belül létezik 148
- és előlegezett tőke és megtérült tőke 163
- a fiziokraták elmélete az álló- és forgótőkéről 167
- és forgótőke közti különbség 202, 259
- és forgótőkéből levezethető következtetések 148–49
- a földművelésben 177
- a kopás meghatározása 151
- meghatározása 140–41
- a meglevő állótőketömeg akadálya tökéletesebb munkaeszközök gyors általános bevezetésének 151
- megtérülése és újratermelése meggyorsításának módszerei 313
- megtérülésének sajátossága 144–45
- a munkaeszközök tartóssága és rögzítettségük foka 142, 194
- Ricardo elmélete az álló- és a forgótőkéről 189–90
- a termelőtőke és forgalmi tőke összecserélése az álló- és forgótőkével (Smith) 169–74

[Állótőke]
- a változó és állandó tőke arányának összecserélése a forgótőke és állótőke arányával (Ricardo, Barton) 199
- a vetőmag nem állótőke 144
Amerika
- az észak-amerikai polgárháború és India 125
- ezüsttermelés Dél-Amerikában 414
- gyapotkivitel Angliába 127
- a munkás vevőként való kizsákmányolása az USA-ban 449, 456–57
- a munkásnők rabszolgasága az USA minta textilgyáraiban 456–57
- rabszolgaság az USA-ban és az afrikai rabszolgakereskedelem 423
- az USA mint nemesfémtermelő 414
Amortizáció
- az állótőke amortizációja 395–97
- amortizációs alap és kincs 161
- és javítási költségek 107–08
- a kopás meghatározása 150–51
- a könyvvitel módja és az amortizáció 156
- és pénztartalékalap felhalmozása 145
Anarchia a tőkés termelésben
- a pénzforgalom spontaneitása 423
- a tőkés társadalomban a túltermelés anarchikus elem 412–13
- a tőkés termelés spontán alakulása következtében az egyensúly véletlen 437
- a tőkés termelés tervszerűtlensége és a termelőerők pazarlása 153
- a tőkés újratermelési folyamat bonyolultsága maga is megannyi okot szolgáltat normális menetének megsértésére 438
Lásd még Válság
Anglia
- építési vállalkozások 63, 205–06
- az épületek bérlőinek kötelességei az angol jog szerint 156–57
- gazdagságának felhalmozása (Thompson) 284
- közlekedése Amerikával és a gyapotkészletek nagysága 127
- külkereskedelme és hitelkapcsolatai Indiával 280–81
a munkás vevőként való kizsákmányolása 449, 456
Ár
- az árak mozgása a munkabér részleges vagy helyi emelkedése esetén 300–01
- áremelkedések a csak hosszabb idő múltán gyümölcsöző nagyobb befektetések esetén 278
- árváltozások hatása a tőke megtérülésére és a pénzpiacra 251–52
- felbontása munkabérre és értéktöbbletre (Smith, Ricardo) 342–43
- mozgásának hatása az eladásra 279–80
- a munkabér emelkedése és az árszínvonal 298–301
- a nemesfémtermelés ingadozásainak zavaró befolyása az áruárakra 442
- a tőkék átáramlása az árukereslet és kínálat megváltozott viszonyának megfelelően 300
Arabok
- a tőkés világkereskedelem első hatása 39
Arany
- az aranytermelésben eltűnik a *P–P'* kifejezés ésszerűtlen volta 49
- évi termelésének adatai 414–15
- a nemesfémbehozatal megnövekedése lényeges mozzanat a kapitalizmus történetében 303
- a pénzanyag újratermelése 414
- a tőke körforgásának és forgalmának sajátossága az aranytermelésben 287–90
Lásd még Pénz
Áru, árutermelés
- az áru a kapitalizmusban értéktöbblettel megtermékenyült áru 41
- az áru megkettőződése árura és pénzre 312
- az árucsere egyensúlyának feltételei és a válságok lehetőségei 436–37
- árufunkció és árutőkefunkció 75–76
- árutermelés az áruforgalom előfeltétele 36
- az árutermelés azonosítása a tőkés termeléssel (Smith) 341–42
- árutermelés és munkamegosztás 38–39
- a forgalom eszközéül szolgáló arany és ezüst termelésére fordított költségek improduktív jellege 305, 314–15
- a forgalomnak és szereplőinek fontossága az árutermelésben 113–14
- a kapitalizmus elemzését az áru elemzésével kell kezdeni 342
- Marx vizsgálatának útja (Engels) 22
- tőkeként való funkcionálásának feltételei 41–42
Árutőke
- *Á'* körforgásában válik el a tőkeérték az értéktöbblettől 81
- *Á'–Á'* körforgás mint a tőkésosztály össztőkéjének mozgási formája 89
- az álló- és forgótőke közti különbség

[Árutőke]
összecserélése a termelőtőke és árutőke közti különbséggel (Ricardo és mások) 200
- árufunkció és árutőkefunkció 75
- az értékesítés nem funkciója 75
- az értéktöbblettel gyarapított tőkeérték hordozója 41–44
- ésszerűbb mint a pénztőke 49
- és forgalmi tőke 148
- funkciója 45, 61
- a III. forma, *A'–A'* sajátosságai 85–87
- az ipari tőke sajátos funkcionális formája 51, 53–54
- körforgása magában foglalja az értéktöbblet körforgását is 81
- körforgásának általános képlete 54
- a tőkeérték funkcionális formája 41
- a tőkeként működő áru ezt a jellegét készen hozza magával a termelésből 41

Balesetek 154
Bankok *lásd* Hitel
Bányászat 96, 212, 278
Biztosítás
- az értéktöbbletből kell fedezni 157
Bővített újratermelés
- anyagi alapjának megteremtése az egyszerű újratermelésen belül 438–39
- az egyszerű újratermelésről bővítettre való átmenet feltételei 438–39
- extenzív és intenzív módon 152, 282
- és felhalmozás 72, 108
- felhalmozás a II. osztályban 443–46
- a felhalmozás sematikus ábrázolása 446–62
- feltételei 91
- hogyan halmozhat fel pénzt az egész tőkésosztály 306–08
- honnan van pénz a pótlólagos értéktöbblet realizálására 304–05
- és készletalkotás 445–46
- II_c átváltása felhalmozás esetén 460–62
- nem az aranyban termelt értéktöbblet az évi összértéktöbblet pénzzé változtatásának egyetlen alapja 434
- a pénztőke leválása 440
- pótlólagos állandó tőke 438–42
- pótlólagos változó tőke 442–43
- a tőkecentralizáció szerepe 314
- a tőkések meggazdagodása és egyéni fogyasztása mint indítékok 362
- virtuális pótlólagos termelőtőke és virtuális pénztőke 439

Lásd még Ciklus; Válság
Burzsoázia
- a burzsoá látókör a forgalmat tekinti elsődlegesnek 105
- a tőkés fogyasztása és az értéktöbblet előlegezése 370
- a tőkés magánfogyasztásának növekedése 64
- a tőkés mint az ipari tőke megszemélyesítője 106
Lásd még Osztályok; Tőke; Tőkés termelés

Ciklus
- az állótőke újratermelésének szerepe 163–64
- az árak mozgásának hatása az eladásra 279–80
- az árukészlet felduzzadása a forgalom fennakadása következtében 131–32
- a csak hosszabb idő múltán gyümölcsöző befektetések hatása 278
- egyszerű újratermelés mellett az egyik évben kisebb is lehet a termelés, mint az előző évben 460–61
- a hitel mechanizmusának mind mesterkéltebbé válásával nő a zavarok lehetősége 442
- a „melankólikus periódus" és a pénztőke fölös bősége 249
- a munkaidő csökkentése a termelés fennakadásai esetén 226
- a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése virágzás idején 226
- a munkás tartaléksereg és a munkabér ingadozása 279
- a munkásosztály fogyasztása a ciklus különböző szakaszaiban 561
- a pénz viszonylagos értékének csökkenése a fellendülés szakaszában 561
- a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás 279
- a tőke pénzformájának előnyei a körforgás megszakadása esetén 69
- a túltermelés anarchikus elem 413
- a válság a ciklus kiindulópontja 164
- a válságok és a fellendülés befolyása a luxuscikkek fogyasztására 561
- a vasútépítés szerepe 278
- viszonylagos túlnépesedés a ciklus különböző szakaszaiban 561
Lásd még Újratermelés; Válság

Egyensúly
- az árutermelés spontán alakulása következtében véletlen 437

Egység
- a gazdasági korszakokat az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan a munkások és a termelési eszközök egyesülése megvalósul 39
- az ipari tőke körforgása nemcsak a forgalmi folyamat és a termelési folyamat egysége, hanem három körforgásának egysége is 91–96
- a tőke körforgása mint az egymást feltételező és kizáró formák, szakaszok, körforgások egysége 93–95
- a tőke körforgási folyamata a forgalom és a termelés egysége 56
Lásd még Ellentmondás, ellentét
Egyszerű újratermelés
- állandó tőke a két osztályban 377–81
- az állótőke kopásával kapcsolatos nehézségek 400
- az állótőke pótlása 395–413
- az állótőke pótlása és a válság 412–13
- az arányosság szükségessége 353–54
- a bővített újratermelés alkotórésze 347, 362
célja a tőkések egyéni fogyasztása 362
- az I. osztály állandó tőkéje 371–74
- az I. osztály egyéni állandó tőkerészeinek egymás közti cseréje 374
- az I. változó tőke három átváltozása 393
- az értéktöbblet realizálására szolgáló pénzt a tőkésosztály dobja a forgalomba 294–96, 369–71
- figyelembe kell venni az évi termék alkotórészeinek használati jellegét 360
- a fő nehézségek az egyszerű újratermelés vizsgálatánál adódnak 326
- honnan van a pénz, amellyé az értéktöbbletet átváltoztatják 291–94
- a két osztály közötti csere 350
- a kopási értékrész pótlása pénzformában 398–402
- a létfenntartási cikkek és a luxuscikkek alosztálya 355–58
- magában foglalja a pénzfelraktározást, vagyis kincsképzést 417
- a II. osztályon belüli csere 354–60
meghatározása 61, 286
- mint absztrakció 347
az osztályokon belüli csere 349–50
a pénzforgalom szerepe 362–71
- a tőkések által forgalomba dobott s onnan kihúzott pénz aránya 116–21
- változó tőke és értéktöbblet a két osztályban 374–77
- vizsgálatának feltételei 345–47
Ellentmondás, ellentét
- az álló- és a forgótőke ellentéte 148, 176, 183–84, 192
- az értéktörvény ellentmondásai és megoldásuk 25
- az ipari tőke feltételezi a tőkések és bérmunkások osztályellentétét 53
- a külkereskedelem következtében szélesebb területen érvényesülnek az ellentmondások 413
- Ricardo elméletének belső ellentmondásai 18
- a tőkés termelési mód ellentmondásai (jegyzet) 279
Lásd még Egység
Elosztás
- termékeké 429
- termelési eszközöké 36, 339, 373–74
Építkezés
- házépítés és részvénytársaságok 205
- és hitel 63, 205–06
- és a tőkés termelés átalakító hatása 205–06
Erdészet
- kedvezőtlen a **tőkés vállalkozás** számára 213–14
Érték
- az állandó tőke eltüntetése az értékből (Smith) 328–33
- az árucsere egyensúlyának feltételei és a válságok lehetőségei 436–37
- Bailey bírálata 97
- a csereérték feloldása $v + m$-ben (Smith) 326–28, 337–38
- és csereérték viszonya 97
- értékviszonyok folytonos változása a kapitalizmusban 68
- három alkotórésze (Smith) 339
- mint működésben levő absztrakció 96
- a munka kettős jellege 332–33, 338
- a munkafolyamat megszakításai és az állandó tőke értékének átadása 110–11
- a munkaidő értékének meghatározása 335–36
- a munkaidő értéktörvényének lényege 335–36
- a munkaidő megszakításainak szerepe 111
- periodikus értékforradalmak 96
- pótlása és pénzformájának pótlása 274–75
- Ricardo értékelméletének felhasználása a burzsoázia ellen 18–20

[Érték]
- szubsztanciája 339
- tárgyiasult munka 195
- termékérték és értéktermék 332–33
- a termelési ár kérdésének felvetése (Engels) 25
- változásának hatása a pénztőke felszabadulására vagy lekötődésére 97–99
- a vétel és eladás ideje nem alkot értéket 115–17

Értéktöbblet
- az eredetileg előlegezett tőke és a tőkésített értéktöbblet közti viszony 281–83
- az értékesült tőkeérték a tőke körforgásának célja és eredménye 48
- évi rátája 258–72
- évi rátája és valóságos rátája 268–69
- évi rátájának kiszámítása 260–70
- az 1821-es röpirat az értéktöbbletről 18–19
- forgalma 62, 281–308
- a forgalmi folyamat szemszögéből vizsgálva ellepleződik a tőkés termelés titka 192–93, 195–98
- keletkezése A. Smith szerint 317–32
- különválása a tőkeértéktől 62–64
- Marx és Engels Rodbertus elméletéről 16–25
- Marx felfedezésének lényege (Engels) 20–23
- Marx Smith elméletéről 16–17
- Marx vizsgálódásának útja (Engels) 22–23
- a merkantilisták az értéktöbbletről 15
- és a munkaidőt megszakító közök 110–11
- növekedésével nő a tőkés fogyasztása 64–65
- realizálása a forgalom területén 113–14
- Ricardo elmélete 17–18
- Ricardo elméletének felhasználása a burzsoázia ellen 19–20
- és Ricardo iskolájának bomlása 24–25, 262
- Rodbertus plágium-vádja Marx ellen 13–15
- a szokásos elképzelés róla 175
- a szükséges munkaidő és többletmunka 338
- a termékérték és az új értéktermék 332–33
- a termelési folyamatban jön világra 44, 339
- a tőke megtérülési periódusa és az értéktöbblet tömege 276–77
- a változó tőke megtérülése és az értéktöbbblet 260–72

Faluközösség
- Holland Kelet-Indiában 100
- mezőgazdasági könyvvitele Indiában 119 (jegyzet)
- és az orosz mezőgazdasági munkás 37

Felhalmozás
- állótőke felhalmozása 149–61
- és bővített újratermelés 72–73, 431
- kincs mint pénzfelhalmozási alap 77–79
- kincsképzéssel jár együtt 72, 77–78, 108
- latens pénztőke felhalmozása kíséri 283
- meghatározása 286
- mint a tőke megtartásának eszköze 73
- reális tartalma a bővített újratermelés 282–83

Fetisizmus
- a hitel kifejlődése a valóságos mozgást homályba burkolhatja 131–32
- a munkabér mint leplező forma 33
- a műveletek elleplezése a kapitalizmusban 277–78
- a tőkés termelés titokzatosságba burkolása a polgári közgazdászoknál 198

Fizika
- égés és hő 116
- fizikai változások és a munkafolyamat 209
- a latens hő fogalma és a potenciális energia (Engels) 72–73 (jegyzet)

Fiziokraták
- eredeti és évi előlegek 167–68
- főlényük Ricardóval szemben az álló- és a forgótőke megértése terén 193, 196
- hatásuk Smith-re 185, 187–88
- miért nem tudták felfedezni az állandó tőke és a változó tőke közti különbséget 187
- a pénz körforgásáról 301
- rendszerük tőkés jellege 317
- Smith elmarad mögöttük az állóés a forgótőke megértésében 168, 175
- az újratermelésről 316–17

Fogyasztás
- *A'–A'* magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást 89

[Fogyasztás]
- egyéni fogyasztás és a társadalmi tőke újratermelése 182–83
- értékesítés és a tőkés egyéni fogyasztása 65
- a felhalmozás, a termelőerők és a fogyasztás (Thompson) 284–86
- a fogyasztás előfeltételként szerepel az árutőke körforgásában 86
- fogyasztási alap és tőke 183
- luxuscikkek és a tőkések fogyasztása 355
- a munkás egyéni fogyasztása – munkaerejének újratermelése 56
- a munkás egyéni fogyasztása termelő fogyasztás 86
- a munkásosztály fogyasztása a ciklus különböző szakaszaiban 561–62
- szükséges fogyasztási cikkek 355
- a termelés és fogyasztás közti ellentmondás 279 (jegyzet)
- termelő és egyéni 310, 343–44
- a tőkések fogyasztása és az értéktöbblet előlegezése 370–71

Folyótőke *lásd* Forgótőke

Forgalmi idő
- eladási idő 218–23
- és megtérülési periódus 218
- a spekuláció hatása a vételi időre 223–24
- vételi idő 223

Forgalmi költségek
- a készlet raktározásának produktív és improduktív költségei 129–33
- a készletalkotás költségeinek fajai 131–32
- könyvvitel 119
- pótlólagos költségek 123
- produktív forgalmi költségek 121–22
- raktározási költségek 121
- a tiszta forgalmi költségek improduktív jellege 115–16, 121

Forgalmi tőke
- összecserélése a forgótőkével (Smith) 148, 170–73
- pénztőke és árutőke 148

Forgalom
- az általános forgalom és részei 65
- felöleli a tőke újratermelését és különböző formákban való helyreállítását 436
- a forgalmi folyamat összessége – az újratermelési folyamat formája 311
- a forgalmi folyamat szemszögéből vizsgálva ellepleződik a tőkés termelés titka 192–93, 195–98
- forgalmi idő 109
- a forgalmi idő és a tőke önértékesülése 112–13
- a forgalmi munka improduktív jellege 113–14, 117–18
- a forgalmi periódus változásai és az előlegezett tőke nagysága 253–55
- a forgási sebesség és tőke felszabadulása vagy megkötése 99
- a piaci konjunktúra befolyása a forgalmi periódus hosszára 279
- szükségessége az árutermelésben 113–14
- a termelés az elsődleges, nem a forgalom 105
- termelési idő és forgalmi idő 112–13
- a tőke forgalma része az általános áruforgalomnak 57
- a tőke két forgalmi folyamata 111–12
- a tőkés jövedelmének forgalma 64–65
- új tényezőket hoz mozgásba 42

Forgótőke
- alkotórészeinek megtérülési módja 146–48
- az állattenyésztésben (Smith) 177
- az álló- és forgótőke közti különbség gyakorlati fontossága 202–03
- az álló- és forgótőke közti különbség összecserélése a termelőtőke és árutőke különbsége (Ricardo és mások) 200
- és állótőke különbsége 141, 259
- azonosítása a munkabérrel (J. St. Mill és mások) 200
- csak a termelőtőkén belül létezik 148
- és előlegezett tőke és megtérült tőke értéke 163–64
- a fiziokraták elmélete az álló- és a forgótőkéről 167
- a földművelésben 178
- összecserélése az áru- és pénztőkével (Smith) 175–76, 182–83
- összecserélése a forgalmi tőkével (Smith) 169–72
- összekeverése a változó tőkével (Ricardo) 189–90
- Ricardo elmélete az álló- és a forgótőkéről 189–90
- a termelőtőke és a forgalmi tőke összecserélése az álló- és a forgótőkével (Smith) 170–73
- a változó és állandó tőke arányának összecserélése a forgótőke és állótőke arányával (Ricardo, Barton) 199–200

Forma és tartalom
- értékforma és érték 96–97
- az értéktöbblet mint az elsajátított érték általános formája, a profit és a földjáradék ennek különleges átváltozott formái 17, 19

[Forma és tartalom]
- a funkcionális formák mint folyékony formák, amelyeknek egyidejűségét egymásutániságuk közvetíti 95
- az ipari tőke és funkcionális formái 30, 51, 53–54
- az ipari tőke funkcionális formáinak körforgása 95
- készlet és formája 128
- a munkabérforma ésszerűtlensége 33–34
- a *P–Á–P'* forma fogalomnélkülisége 58–59
- a pénz mint általános egyenértékforma 34
- a pénzforma az érték abszolút formája 274
- a pénztőke körforgása az ipari tőke körforgásának legegyoldalúbb, legkirívóbb formája 57
- a tőke pénzformájának előnyei 68–69
Földjáradék
- emelése és a spekulációs építkezés 205–06
- az értéktöbblet alkotórésze (Smith) 327
- Marx Rodbertus elméletéről 15
- Marx Smith elméletéről 16–17
- Rodbertusnál 14–15
- Smith elmélete 15–16
Földművelés
- *Á'* egy részét természetben fogyasztják el 60
- és állótőke és forgótőke (Smith) 176–78
- és az állótőke pótlása és fenntartása 158
- áttérés a háromnyomásos gazdálkodásról az ugart nem hagyó váltógazdálkodásra 213
- bérleti idő háromnyomásos gazdálkodás esetén (Kirchhof) 217
- gazdasági ciklus a földművelésben (Newman) 138
- a gazdasági és a természeti újratermelési folyamat egybefonódása 317
- képesség fokozatos tőkefelszívásra 153
- könyvvitele 119
- a körforgás II. és III. figurája a földművelésben 90–91
- megtérülési ciklus a földművelésben 217
- spekuláció mezőgazdasági nyersanyaggal 223–24
- talajjavítás és állótőke 141–42
- és a termelés folyamatosságának megszakítása 95–96
- a termelés természeti feltételeinek szerepe 279
- termelési ideje és munkaperiódusa 210–11
- és termelési idő és munkaidő 109–10
- a vetőmag nem állótőke 144
Földtulajdon
- a bérleti idő háromnyomásos gazdálkodás esetén 217
- az orosz földbirtokosok panaszai az ún. parasztfelszabadítás után 36–37
- a társadalom már sokszorosan visszavásárolta 313–14

Gépek
- alkalmazása és a munka termelőerejének növelése 125–26
- betegségei és a javítások két fajtája 154–55
- értékének sajátos megtérülése 145
- a meglevő állótőketömeg akadályozza a tökéletesebb munkaeszközök gyors, általános bevezetését 151
- a meglevő gépek tökéletesítése 152
- mint állótőke 173
- mint árutőke és mint állótőke 142
- nem egynemű alkatrészeik nem egyenlő időközökben való elhasználódása és pótlása 151–52, 395
- tisztítása és a balesetek 153–54
- több munkaperióduson át működnek a termelési folyamatban 202–03
Lásd még Technika; Termelési eszközök

Használati érték
- és csereérték 114
- a használati értékek természetüknél fogva múlandók 114
Hitel
- az állótőke megtérülése és pénztartalékalap felhalmozása 145
- árváltozások hatása a pénzpiacra 251–52
- betétek, váltók, értékpapírok mint a pénztőke formái 78
- a csak hosszabb idő múltán gyümölcsöző nagyobb beruházások nyomása a pénzpiacra 278
- építési vállalkozásoknál 63, 205–06
- és az eredetileg előlegezett tőke és a tőkésített értéktöbblet közti viszony 282–83
- a felhalmozott latens pénztőke alkotórészei 307
- a felszabaduló pénztőke mint a hitelrendszer egyik alapja 248

[Hitel]
- a fémpénzforgalom mint a hitelrendszer alapja 441
- hitelműveletek árukivitel esetén 280–81
- a hitelügy fokozza a társadalmi munka termelőerejét, mert csökkenti az aranyra és ezüstre mint forgalmi eszközökre fordított improduktív költségeket 305
- homályba burkolja a valóságos mozgást 132
- jelentősége a kapitalizmus fejlődésében 305
- és a kincs átváltozása tőkévé 161
- latens pénztőke képződése 72–73, 77–78
- mechanizmusának egyre mesterkéltebbé válása és a zavarok lehetősége 442
- misztikus elképzelések a hitelügy produktív erejéről 306
- pénzfelhalmozás adóslevelek formájában 73, 108
- a pénzforgalom látszólagos szabályozottsága a hitelrendszerben 442
- a pénztőke felhalmozása és felhasználása a hitel útján 283
- a potenciális tőkék átalakulása aktív tőkévé 435
- részvények eladása, betétek felmondása a forgalmi idő elhúzódása esetén 256
- tartalék-pénztőke állandó képződése 78–79
- a termékek árváltozásának hatása a pénzpiacra 255–56
- és a termelés és fogyasztás meggyorsítása 167
- tőke felszabadulása a termelési anyagok árcsökkenése esetén 255
- a tőke megtérülése hitelviszonyok nélkül 227–33
- váltóleszámítolás és pénzpiac 255
- Velence és Genova tengeri kereskedelme, mint a hitelügy egyik forrása 221

Lásd még Pénztőke

Hitelgazdaság
- és pénzgazdaság 104–05

India
- a gabonaraktározás szokása és az 1866-os éhínség 125 (jegyzet)
- az igásállat fenntartása fontosabb a paraszt fenntartásánál 208
- indiai parasztok termékei és a tőke körforgása 100
- közlekedés Angliával és a váltók lejárata 221–22
- külkereskedelmi és hitelviszonyai Angliával 280–81
- ősi indiai közösségek könyvvitele 119 (jegyzet)
- és a tőkés világkereskedelem első hatása 39

Ipari tőke
- átlagos életciklusa 163–64
- egyszerre mindhárom körforgást végzi 92
- körforgása nemcsak a forgalmi és a termelési folyamat egysége, hanem a három körforgás egysége is 94
- körforgásának célja és indítéka 57
- meghatározása 51
- részeinek egymásmellettisége és egymásutánisága 94–95
- szerepe és jelentősége 53
- a tőke egyéb fajtái csupán az ipari tőke alapján mozognak 53–54
- és a világpiac megléte 100

Javítás
- állótőke javítása 154–55
- javítási költségek mint tőkebefektetés 107–08
- költségei a forgótőkéhez tartoznak 155–56
- költségeinek könyvelési módja 156–57
- szokásos és alapvető javítások 157

Jobbágyrendszer
- a jobbágy önkéntes munkája és kényszermunkája 340
- Oroszországban 36, 100

Jövedelem
- a csereérték feloldása $v + m$-ben (Smith, Ricardo) 326–28, 343
- eredeti és származékos jövedelem 328
- forgótőke és jövedelem 323–24
- mint minden csereérték forrása (Smith) 328
- a munkás jövedelmének forrása 335–37
- A. Smith a bruttó- és nettójövedelemről 319–26
- tőke és jövedelem A. Smith-nél 333–39
- változó tőke és jövedelem 386–94
- a vulgáris közgazdászok a jövedelem forgalmát a tőke jellegzetes körforgásának tüntetik fel 65–66

Kapitalizmus *lásd* Tőkés termelés

Kémia
- a flogiszton-elmélet és az oxigén felfedezése 21
- kémiai változások a termelési periódus alatt 210

[Kémia]
- vegyi folyamatok a bőriparban és a munkaidő 110
- a vegyipar sajátosságai 141
Kereskedelem
- kiskereskedelem és a tőkés magánfogyasztása 58
- mint a tőkeképződés előfeltétele 36
- a tőkés termelési mód feltételezi, hogy a kereskedőnek adnak el 100–01
Kereskedelmi tőke, kereskedőtőke
- elhomályosítja az újratermelés menetét 371
- és a megtérülés módosítása 167
- minden termelési mód áruit felöleli 100
- szerepe Sismondinál 101–02
Kereslet és kínálat
- a csak hosszabb idő múltán gyümölcsöző nagyobb tőkebefektetések hatása 278
- az ipari tőkésé és a tőkésosztályé 106–08
- a tőkék átáramlása az árukereslet és a kínálat megváltozott viszonyának megfelelően 300–01
Készlet
- feltétele az újratermelés zavartalanságának 122–23
- három formája és viszonyuk 124–28
- a készlet nagyságát meghatározó feltételek 126–27
- készletalkotás általában 122
- készletalkotás szokása Indiában 125 (jegyzet)
- megújításának időtartama és méretei 224–25
- a mezőgazdaságban 215
- nagysága és az előlegezendő tőke 215–16
- normális és abnormális formái 131–32
- növekedése a tőkés termeléssel 128
- önkéntes és kényszerű készletalkotás 130
- potenciális termelőtőke 216
- Smith téves nézete a készletalkotás jellegéről 124
- termelési eszközök készlete 166
- tulajdonképpeni árukészlet 127
Kína
- a kínai kézműves megrendelésre dolgozik 93
- a kínai parasztok termékei és a tőke körforgása 99
- közlekedési távolsága Angliától és a váltók lejárati ideje 221–22
- a tőkés világkereskedelem első hatása 39
Kincs
- az egyszerű áruforgalomban és a kapitalizmusban 435
- a fémpénztömeg nagysága és megoszlása kincsre és forgalomban levő pénzre 287
- forgalmi eszköz és kincs 161
- forrásai 283
- kényszerű kincsképzés 72–73
- kincsképzés az árutermelésben és a kapitalizmus előtti termelési formákban 77–78
- a kincsképzés a tőkés újratermelés eleme 396
- mint pénzfelhalmozási alap 78–79
- a pénz kincsformája 62
- sajátossága a tőkés termelésben 307
Kizsákmányolás
- a kereskedelmi dolgozók kizsákmányolása 118
- a munkaerő kizsákmányolásának extenzív vagy intenzív módon való fokozása változatlan munkabér mellett 313
- a tőkés kizsákmányolás történelmi jelentősége 40
Kolostorok
- mezőgazdasági könyvvitel a középkorban 119 (jegyzet)
Kommunizmus, kommunista társadalom
- a csak hosszabb idő múltán gyümölcsöző beruházások tervezése 278–79
- és könyvvitel 120
- meg kell vizsgálni az újratermelést a közös termelésben 397
- a munkaeszközök pótlása és készletek szükségessége 413
- az Owen-féle kommunizmus Ricardóra támaszkodik 19
- a termelési eszközök elosztása az I. osztály termelési ágai közt 373–74
- az utalvány, amelynek fejében a termelők megfelelő termékmennyiséget kapnak, nem pénz 315–16
Koncentráció
- hatása a tőkés házépítésben 205
- a hitel hatása 205–07
- a potenciális pénztőkék koncentrációja a bankokban 435
- a szállítóiparban 135
- a termelési központok és tőketömegek koncentrációja a szállítás fejlődésének hatására 219–20
- a tőke jelentékeny koncentrációja szükséges ahhoz, hogy nagyobb vállalkozásokra térjenek át 206

Konjunktúra
- a piaci konjunktúra befolyása a forgalmi periódus hosszára 279
- és spekuláció 282–83
Kooperáció
- hatása a munkaperiódus csökkentésére 206
- és a munka termelőerejének növelése 125–26, 206
Kopás
- és pénzfelhalmozás 409–11
- pótlása pénzformában 398–402
- természetbeni pótlása 402–13
Könyvvitel
- könyvvitel a közösségi termelésben 120
- a könyvvitel módja és az amortizáció 156
- a középkorban és az ősi indiai közösségekben 119 (jegyzet)
- a reá fordított kiadás – az improduktív forgalmi költségek része 119–120
- rögzíti és ellenőrzi a tőke mozgását 119
Körforgás
- az árutőke körforgása 80
- az egyéni és a társadalmi tőke körforgása 88–91
- feltételezi a tőke rögződését az egyes szakaszokban 51
- a fennakadások hatása 51
- a forgalom és a termelés egysége 57–58
- három figurájának sajátosságai 90–91
- három formájának különbsége 137
- a három körforgás közös vonása 92
- a pénztőke körforgásának három szakasza 29
- a pénztőke körforgásának képlete 29
- a pénztőke körforgásának összefonódása az általános áruforgalommal 54
- sajátosságai a nemesfémtermelésben 287–90
- a társadalmi össztőke körforgása 311
- a termelőtőke körforgása 60
- a tőke körforgása mint a formák, szakaszok, körforgások egysége 93–96
- a tőke körforgásának célja és eredménye az értékesült tőkeérték 48
Külkereskedelem
- a behozatal megnövekedése felvirágzás idején 278
- csak szélesebb területen bontakoztatja ki az ellentmondásokat 413
- egyszerű újratermelés esetén 411
- kereskedelmi mérleg és hitelviszonyok válság előtt és után 280
- és tőkés újratermelés 414–15

Megtérülés
- az előlegezett tőke teljes megtérülése 162
- feltételezi az újratermelést és a forgalmat 178–79
- ideje függ a szállítási szerződések méreteitől 222
- idejének hatása a tőke értékesítésére 225–26
- kiszámítási módja 164–65
- a különböző tőkerészek megtérülésének különbségei 165–66
- különbözősége a munkaperiódus és a forgalmi periódus különböző aránya esetén 233
- meghatározása 139, 270, 310–11
- megtérülési idő és megtérülési szám 136–39
- a megtérülési periódus és az értéktöbblet tömege 277
- a megtérülési periódus változása a termelési folyamat társadalmi fejlődésével 279
- mértékegységének természeti alapja 139
- a piaci konjunktúra és az árváltozások hatása 279–80
- sajátosságai a nemesfémtermelésben 287–90
- sebessége a termelési időtől és a forgalmi időtől függ 203
- sebességének különbözősége 201–02
- a szállítóeszközök fejlődésének hatása a megtérülési időre 219
- a teljes megtérülés meghatározása 162
Merkantilizmus
- alapja az árutermelés 58
- a fogyasztás csökkentésének prédikálása 56
- a merkantilisták az értéktöbbletről 15
- a *P–P'* képleten alapul 56–59
Mezőgazdaság *lásd* Állattenyésztés; Földművelés
Módszer
- az egyszerű újratermelés vizsgálatának előfeltételei 345–47
- a kizárólagos nemesfémforgalom feltevése és a történelmi valóság 421–22, 441–42
- Marx módszere a kapitalizmus vizsgálatánál (Engels) 22–23
- a tőke formái vizsgálatának előfeltételei 30

[Módszer]
- a „Tőke" II. kötete első és második szakaszának feladatai és eredményei 311–12
- a tőkés termelés elemzésének előfeltétele és az áru elemzése 342
- az újratermelési folyamat alapvető formájában való megvizsgálásának szükségessége 402
Lásd még Absztrakció; Tőkés termelés

Monopólium
- és nagyüzemi termelés 97–98

Munka
- csak az érték formaváltoztatására fordított munka improduktív 116, 132
- és érték 24
- fenntartó ereje 153
- a jobbágy önkéntes és kényszermunkája 340
- kényszermunka a régebbi időkben 205
- kettős jellege 332–33, 338
- a munkafolyamat időtartama és a termelési idő 109–10
- a munkaidő csökkentése a termelés fennakadásai esetén 226
- a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növelése virágzás idején 226
- a szállítóiparban foglalkoztatott munka produktív 133
- szükséges munkaidő és többletmunka 338, 340
- termelékenysége és az érték a szállításban 133–34
- termelékenységének állandó változása a kapitalizmusban 68
- termelőerejének megnövelése 314
- a többletmunka – ingyen munka a tőke számára 40

Munkabér
- emelkedése és az árak szintje 298–301
- emelkedése következménye, nem oka az árak emelkedésének 300–01
- emelkedése a válságot megelőző időszakban 561–62
- leplező forma 33
- a létfenntartási cikkek árának emelkedésével ritkán emelkedik, és csak kivételképpen arányosan 300
- Marx munkabérelmélete az érték-többlet-elméleten alapul (Engels) 23
- múltbeli munka része 67
- a munkabéralap-elmélet és bírálata 188–89, 199
- és a munkás által létrehozott érték 276
- a munkás előlegezi munkáját a tőkésnek 191
- a munkaerő kizsákmányolásának fokozásakor a munkabér nem nő ennek arányában 313
- Ricardo elmossa a jellemző különbséget a munkaerőre és a termelési eszközökre fordított tőke között 194–98
- A. Smith a munkabérről 321–23
- a tőkés törekvése a munkaerő árának legalacsonyabbra szorítására 279 (jegyzet)
- a tőkés túlnyomórészt nem fizeti meg a munkaerő valóságos értékét 449
- utalvány saját jövőbeli munkájára 67
- változása a ciklus folyamán 278–79

Munkaerő
- az apologetikus közgazdászok szerint tőke 387–88
- aránya a termelési eszközökhöz 30–31
- áruként és tőkeként való működésének feltételei 35–40, 334–36
- átalakulása változó tőkévé 182–83
- csak meghatározott társadalmi viszonyok között válik tőkévé 39–40, 103
- értéke 335–37
- és a létfenntartási cikkek és a változó tőke 187–88
- a munkás egyéni fogyasztása révén termelődik újra 56
- a munkás előlegezi a tőkésnek munkáját 191
- a működő munkaerő – tárgyiasuló munka 195
- a *P–M* művelet feltételezi a tőkés és munkás közti osztályviszonyt 34–35
- *P–M* a tőkés termelési mód jellegzetes művelete 32–33
- Smith nem helyesen értette meg szerepét az értékesítési folyamatban 188–89
- szükséges fogyasztási cikkek 355
- a tőkés túlnyomórészt nem fizeti meg a munkaerő valóságos értékét 449
- vétele és eladása és az értéktörvény (Engels) 24

Munkaeszköz *lásd* Állótőke

Munkamegosztás
- és árutermelés 38–39
- az ipari tőke funkcionális formáinak átalakulása önálló tőkék funkcióivá 53–54
- az ősi indiai közösségekben 119 (jegyzet)

[Munkamegosztás]
- és a termelékenység emelkedése 125–26, 206
Munkanélküliség *lásd* Munkás tartaléksereg
Munkaperiódus
- hosszának anyagi alapja 279
- meghatározása 202
- meghosszabbodásával nő az előlegezett tőke 204
- a mezőgazdaságban 211
- a munkaperiódus és a forgalmi periódus közti arány és a tőke megtérülése 219–45
- a munkaperiódust megrövidítő feltételek 206
- és termelési idő 209–10
- és a termelési idő arányának különböző esetei 216–17
- és a tőke megtérülési sebessége 200–02
- változása a termelési folyamat társadalmi fejlődésével 279
Munkás tartaléksereg
- a ciklus különböző szakaszaiban 278–79, 561
Munkásosztály *lásd* Munkabér; Munkaerő; Osztályok; Tőkés termelés stb.

Naturális gazdaság
- a perui inkák zárt naturális gazdasága 105
- és rabszolgaság 422–23
- viszonya a pénzgazdasághoz 104–05

Oroszország
- aranytermelés 414
- a faluközösség és a mezőgazdasági munkás 37
- a földbirtokosok panaszai az ún. parasztfelszabadítás után 36–37
- háziipar és tőkés termelés 211–12
- jobbágyságra alapozott állami termelés 100
- Marx tanulmányozta az orosz mezőgazdasági viszonyokat (Engels) 11
- a mezőgazdaság munkaperiódusa 211
Osztályok
- az ipari tőke létezése magában foglalja a tőkések és bérmunkások osztályellentétét 53
- a munkás jogi igénye a gépre és a polgári jog 154
- a munkásosztály fogyasztása a ciklus különböző szakaszaiban 561–62
- a P–M műveletben benne van az osztályviszony 34–35
- a tőkés újratermelés az osztályviszonyok újratermelése 37, 335–36, 345, 367
Önállósulás
- az egymást kiegészítő termelési folyamatok önállósulása 39
- az érték önállósulása 96
- az ipari tőkés funkcióinak önállósulása 53

Parasztság
- falusi háziipar Oroszországban 211
- az orosz földbirtokosok panaszai az ún. parasztfelszabadítás után 36–37
- a parasztok termékei és a tőke körforgása 99
- zavarok a kisparasztok gazdálkodásában 207–08
Pénz
- az arany és ezüst mint pénzáruk – improduktív forgalmi költségek 121, 305, 314
- forgásának meggyorsulása 302
- forgási sebessége és mennyisége 102, 287
- forgási sebességének hatása 368–69
- hitelpénz és fémpénz 102, 421
- körforgásának meghatározása 301
- Marx pénzelmélete az első kimerítő pénzelmélet (Engels) 22
- miért nő a pénztömeg a tőkés termelésben 441
- mint az érték abszolút formája 274
- mint értékjegy 354
- mint fizetési eszköz 73
- mint jövőbeli munka átváltozott formája 67
- mint múltbeli munka kifejezése 67
- a munkabér változása és a forgalomban levő pénz tömege 299
- a munkabérre előlegezett pénz szerepe a pénzforgalomban 364–65
- összecserélése a tőkével 35
- a pénz általános egyenértékforma 34, 47
- pénzfelhalmozás 76–78
- a pénzfém kopása és évi termelésének minimuma 287
- a pénzforgalom látszólagos szabályozottsága a hitelrendszerben 442
- a pénzforgalom rugalmassága a megtérülési periódusok változása esetén 298
- a pénzforgalom spontaneitása 423
- pénzfunkció és pénztőke-funkció 71–72, 75–76
- tömegének nagysága 290, 421
- viszonylagos értékének csökkenése a fellendülés szakaszában 561

Pénzgazdaság
- és hitel- és naturális gazdaság 104–05
- a pénzgazdaság jellegzetességei 33
- a pénzgazdaság minden árutermelés közös vonása 105
Pénzpiac *lásd* Hitel
Pénztőke
- az árutőke termelőtőkévé változását közvetíti 68
- betétek, váltók, értékpapírok mint a pénztőke formái 78
- elhomályosítja az újratermelés menetét 371
- első szakasza *P–Á* 30
- az értékesítés nem funkciója 68, 75
- felhalmozása és felhasználása a hitel segítségével 283
- a felhalmozott latens pénztőke részei 307
- felszabadulása a forgalmi periódus megrövidülése esetén 253–56
- felszabadulása és lekötődése és a forgási sebesség 99
- és forgalmi tőke 148
- fölös bősége a válság utáni első időszakban 249
- körforgása csak *P*-vel kezdődhet, nem *P'*-vel 48
- körforgása csak a termelő fogyasztást tartalmazza 55–56
- körforgása az ipari tőke körforgásának legegyoldalúbb és legjellegzetesebb formája 57
- körforgásában az értéknek nem a formája, hanem csak a nagysága változik 45–46
- körforgásának három szakasza 29
- körforgásának mint a tőke körforgása sajátos formájának jellemző vonásai 54–56
- körforgásának összefonódása az általános áruforgalommal 54
- latens pénztőke képzése 77
- lekötődése és felszabadulása értékváltozások esetén 97–99
- leválása 440
- meghatározása 32–33
- miért válik *P–Á* valamely egyéni tőke körforgásának funkcionálisan meghatározott szakaszává 30
- mint az ipari tőke funkcionális formája 51, 53–54
- *P'* az értékesített tőkeérték formája 49
- *P–M* a pénztőke termelőtőkévé való átváltozásának jellegzetes mozzanata 32–33
- a *P–P'* képlet illuzórius jellege 58–59
- a *P–P'* kifejezés bizarrsága és ésszerűtlen volta eltűnik az aranytermelésben 49
- a pénztőkével kapcsolatos két téves felfogás 35
- pénzfunkció és pénztőke funkció 32, 71–72, 75–76
- periodikus felszabadulása 246–49
- pótlólagos pénztőke – a tőkés jogcíme a jövőbeli pótlólagos évi termelésre 326–27
- a tartalék-pénztőke állandó képződése 78
- a tőke pénzformájának előnyei a körforgás megszakadása esetén 69
Polgári közgazdászok
- az apologetikus közgazdászok a munkaerőt tőkének, a munkást pedig tőkésnek tüntetik fel 387
- fetisizmusa 198
- fogalomzavara az álló- és a forgótőke meghatározásánál 143–44
- a hivatalos közgazdaságtan süllyedése 20
- a klasszikus közgazdaságtan a termelést mint olyat tünteti fel a folyamat céljául 84–85
- a klasszikus közgazdaságtan a tőkét csak mint árut tünteti fel 85–86
- a klasszikus polgári közgazdászok és az értéktöbblet 22
- a klasszikus közgazdaságtan az ipari tőke körforgását a termelőtőke körforgásának formájában vizsgálja 79
- a közgazdasági rendszerek címkéi nemcsak a vevőt csapják be, hanem gyakran az eladót is 317
- a polgári közgazdászok és a felszín jelenségei 112–13
- sekélyes racionalizmusa 85
- skolasztikus 41
- szívesen megfeledkeznek arról, hogy a tőke részei állandóan egymás mellett is megtalálhatók a három formában 225
- tagadják a túltermelés lehetőségét 70
- és a válságok magyarázata 413
- a vulgáris közgazdászok a jövedelem forgalmát a tőke jellegzetes körforgásának tüntetik fel 66
- a vulgáris közgazdászok a tőkés termelésben csak árutermelést látnak 64
Potenciális, latens tőke *lásd* Pénztőke; Termelőtőke
Profit
- Destutt de Tracy elmélete 423–31
- durván empirikus elképzelése 175
- a termelési árak problémájának felvetése (Engels) 17, 25

Rabszolgaság
- az Egyesült Államokban 423
- és pénz 36
- a rabszolgák megvásárlására fordított pénztőke az állótőke pénzformája 422
- a rabszolgarendszer és a naturális gazdaság Görögországban és Rómában 422–23
- a rabszolgaságon alapuló termelés termékei és a tőke körforgása 100
Raktározás
- a készletalkotás produktív és improduktív költségei 110, 123, 129–32
- költségei 121
Részvények, részvénytársaságok
- és építkezés 205
- könyvvitel és osztalék 158–60
- az össztőkés és a részvénytársaság hasonlósága 381–82
- részvények eladásának hatása a pénzpiacra 255
- a részvények lényege 307
- a részvénytársaságok tevékenysége és a pénzpiac zavarai 315
- a részvénytőkék a társadalmi tőke részei 89
- a tulajdoni jogcím formái 144

Skolasztika
- az állótőke skolasztikus meghatározása 198
- a közgazdaságtanban 41
- Rodbertus spekulációi a munkabér eredetéről 24
Spekuláció
- értékforradalmak és az abnormális spekuláció 96
- a házépítésben 205–06
- a nyersanyagokkal 223–24, 282–83
- spekulációs fellendülés és a pénz viszonylagos értéke 561
- a spekulánsok bandájának meggazdagodása 278

Szakszervezetek
- és a harc a munkabérért 300
Lásd még Munkabér
Szállítás, szállítóipar
- fejlődésének hatása a forgalmi időre 220–22
- funkciója 132–33
- itt egybeesik termelés és fogyasztás (Csuprov) 52
- képletének sajátossága 53
- lényege és hasznos hatásának értéke 53
- a munka termelékenysége és az érték 133–34
- a szállítás hatása a termelési központok áthelyeződésére és koncentrációjára 219–20
- szállítási költségek 132
- a szállítóeszközök fejlődése és a tőke megtérülése 219
- a szállítóeszközök termelő működése és egyéni elfogyasztása 141
- a szállítómunka produktív 133
- a termelőtőke befektetésének külön területe 135
- vasúti tarifák 134
Szocializmus *lásd* Kommunizmus

Társadalom
- az ipari tőke hatására átalakul a társadalom gazdasági-történeti típusa 39–40, 53
- és a termelés személyi és dologi tényezői egyesülésének sajátos módja 39–40
- a tőkés társadalom mint össztőkés 381–82
- a tőkés társadalom és a vademberek társadalmának különbsége 386
- a tőkés társadalomban a társadalmi értelem csak utólag jut érvényre 278
Tartaléktőke *lásd* Pénztőke
Technika
- a Bessemer-féle eljárás hatása a termelési időre 210
- megszabja azokat az arányokat, amelyekben a termelési folyamat bővíthető 72
- óriási fejlődése a kapitalizmusban 39–40, 53, 97
- a termelési folyamat technikai alakulása és az értéktöbblet termelése 339
- tőkefelhalmozás és technikai tökéletesítések 109
Lásd még Gépek; Termelési eszközök
Termelés
- elsődlegessége a forgalommal szemben 36, 105
- folytonosságának feltételei 225–33
- szünetel az árutőke realizálásáig 42
- tényezői és egyesülésük sajátos módjának szerepe 39–40
- a termelési eszközök termelési ideje 109–10
- termelési idő és forgalmi idő 111–12
- a termelési idő meghatározása 111
- a termelési művelet tartamának különbözősége 201
- a termelőtőke funkciója 37–38
Lásd még Tőkés termelés
Termelési ár
- az értékek átváltozása termelési árakká 190
- a probléma felvetése (Engels) 24–25

Termelési eszközök
- aránya a munkaerőhöz 30–31
- csak meghatározott társadalmi viszonyok közt válnak tőkévé 39–40, 143
- elválasztása a munkaerőtől 34–37
- erkölcsi kopása és ennek szerepe 150–51
- minden társadalmi formában a termelés tényezője 39
- a munkaeszközök egy része helyhezrögzítésének hatása 143–44
- rögzítettségének foka tartósságuk fokától függ 194
- sajátossága mint állótőkéé 140
Lásd még Gépek; Technika
Termelési idő
- a mezőgazdaságban 211–12
- és munkaidő eltérésének különböző esetei 216–17
- és munkaperiódus 210–11, 229
Termelőerők
- és felhalmozás és fogyasztás (Thompson) 284–86
- óriási pazarlása a kapitalizmusban 153
- a társadalmi munka termelőerejének fokozása a forgalmi gépezet költségeinek csökkentése útján 305
- és termelési viszonyok közti ellentmondás 279 (jegyzet)
- a természeti erők és a munka termelőerői 313–14
Termelőtőke
- az álló- és forgótőke közti különbség összecserélése a termelőtőke és árutőke közti különbséggel (Ricardo és mások) 200
- az álló- és forgótőkére való felosztás csak a termelőtőkén belül létezik 148
- extenzív vagy intenzív módon különbözőképpen hathat 314
- a fiziokraták az eredeti és az évi előlegekről 167–68
- funkciója az egyetlen funkció, amelyben a tőke értéket fiadzik 49
- az a képessége, hogy értéket és értéktöbbletet hoz létre 31–32
- képlete kifejtett formában 69
- képlete újratermelés esetén 74
- körforgása újratermelést jelent 60
- körforgásának általános képlete 79
- körforgásának képlete 60
- latens termelőtőke 110
- mozgásában a pénzforma múlékony mozzanat 67–68
- a szállítóiparban 135
- termelő fogyasztás és az értéktöbblet létrehozása 70
- a termelőtőke és a forgalmi tőke összecserélése az álló- és a forgótőkével (Smith) 170–73
- tulajdonságait helytelen abból levezetni, hogy termelési eszközök formájában létezik 75
Természet
- a gazdasági és a természeti újratermelési folyamat a mezőgazdaságban 317
- rendkívüli természeti események okozta pusztítások fedezése 157
- a termelési eszközök alakváltozása természeti folyamatok hatására 111
- a természeti anyagok kiaknázása és a munkaerő kizsákmányolása 313
- a természeti erők hatékonysága felhasználási módjuktól és a tudomány haladásától függ 313
- természeti feltételek hatása a termelés megszakításaira 95–96
Tőke
- állami, részvény-, társadalmi tőke 89
- csak a tőkés termelési módban válik a termelési eszköz tőkévé 143
- a dolgok tőkévé válása (Smith) 179
- előlegezett tőke és megtérült tőke 162–64
- koncentrációja és a hitel 206
- nagyságának növekedésével nő a tőkés fogyasztása 65
- reális metamorfózisa a termelési folyamat 50
- részeinek pótlása a termék egymást követő eladásai esetén 82–85
- szerves összetétele és az álló- és forgótőke aránya 190–91
- társadalmi jellege 198
- társadalmi tőke és fogyasztási alap 185–86
- termelési eszközként való meghatározásának skolasztikus jellege 198
- a tőke mozgás, körforgási folyamat 96
- történelmi jellege 40
- vizsgálatának feladatai és módszere a „Tőke" II. kötetében 30
Lásd még Állandó tőke; Árutőke; Ipari tőke; Kereskedelmi tőke; Pénztőke; Termelőtőke; Változó tőke
Tőkés termelés
- alapvető feltétele a munkaerő vétele és eladása 32–34, 311
- áru és árutőke a tőkés termelésben 88
- és árutermelés 36, 38–39, 105
- és a bérmunkások osztályának újratermelése 37, 336, 345

[Tőkés termelés]
- fejlődésének egyik előfeltétele, hogy az országban elég pénz álljon rendelkezésre 303
- fejlődéstörténetének lényeges mozzanata a nemesfémbehozatal megnövekedése 303
- felbomlasztja a termelés valamennyi régebbi formáját 39
- feltételezi, hogy a kereskedőnek adnak el 101
- felülmúl minden megelőző termelési módot 39–40
- a forgalom eszközeként szolgáló arany és ezüst termelésére fordított költségek improduktív jellege 305, 314
- és a gyorsan romló áruk 114–15
- a hitelügy jelentősége 305, 315
- indítéka, öncélja 55, 73, 108, 138, 339, 341, 445
- jellemző vonása a folyamatosság, noha nem mindig érhető el 93
- és a kapitalizmus előtti termelési módok 100
- lényege 339
- Marx vizsgálati módja (Engels) 22–23
- a munka termelékenységének és az értékviszonyoknak állandó változása 68
- olyan árutermelés, amelyben a munka maga is áru 105
- a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás 279 (jegyzet)
- és a termelési eszközök formájában meglevő gazdagság abszolút és viszonylagos növekedése 125
- és a termelőerők pazarlása 153
- titka ellepleződik, ha a forgalmi folyamat szemszögéből vizsgálják 192–93, 195–98
- újratermeli a termelési eszközök elválasztását a munkaerőtől 36

Történelem
- a kapitalizmus új korszakot nyit a történelemben 40
- a nemesfémbehozatalnak a XVI. századtól kezdődő megnövekedése lényeges mozzanata a tőkés termelés fejlődéstörténetének 303
- a termelési eszközök és a munkaerő eredeti kapcsolata felbomlásának történelmi folyamatai 36
Lásd még Amerika; Anglia; India; Kína; Oroszország; Rabszolgaság; Tőkés termelés stb.

Truck-rendszer 147, 449, 456

Tulajdon
- a faluközösség közös földtulajdona 37
- a földtulajdont a társadalom már sokszorosan visszavásárolta 313–14
- tulajdoni jogcímek forgalma 133, 144, 186

Túlnépesedés *lásd* Munkás tartaléksereg

Túltermelés *lásd* Újratermelés; Válság

Újratermelés
- Destutt de Tracy elmélete 423
- egyensúlyának feltételei átcsapnak a válságok lehetőségének feltételeibe 436–37
- ellentmondás a termelés és a fogyasztás közt 279 (jegyzet)
- értékpótlás és anyagpótlás 345–47
- a fiziokraták megvilágításában 316–17
- az ipari tőkés és a tőkésosztály kínálata és kereslete 105–08
- a kincsképzés – a tőkés újratermelés eleme 396
- közös termelés esetén 397
- maga az újratermelési folyamat bonyolultsága is megannyi okot szolgáltat abnormális menetére 438
- a munkás egyéni fogyasztása – munkaerejének újratermelése 56
- nem teljes újratermelés 347
- az osztályok és osztályviszonyok újratermelése 37, 336, 345, 367
- a pénz önmagában véve nem eleme a valóságos újratermelésnek 432
- A. Smith fiziokrata tévedései 317–19
- a társadalom évi termékének két osztálya 324–25, 348
- a termelőtőke periodikusan ismétlődő funkciója 60
- a tőkés termelés tervszerűtlensége és a termelőerők pazarlása 153
- tőkés újratermelés és a külkereskedelem 413, 414–15
- és válság 413
Lásd még Bővített újratermelés; Egyszerű újratermelés

Vállalkozás
- arányos bővítésének korlátai 77, 283
- pénztőke leválása 440
- termelési eszközök arányossága 76–77
- a tőkebefektetés normális minimuma 226

Válság
- és az állótőke időelőtti megújítása 151

[Válság]
- az árucsere egyensúlyának feltételei és a válságok lehetőségei 436–37
- az árukészlet bővülése a forgalom fennakadása következtében 131–32
- egyszerű újratermelés esetén az állótőke pótlásával kapcsolatban 412–13
- az elégtelen fogyasztás elméletének hírálata 561–62
- elkerülhetetlensége a kapitalizmusban még ideális normáltermelés feltételezése esetén is 413
- hatása a luxuscikkek fogyasztására 561
- hatása a spekulációs építkezésekre 205–06
- Indiában 125 (jegyzet)
- a kapitalizmus fejlődésével a termelés méreteit egyre kevésbé a közvetlen kereslet határozza meg 128
- a közgazdászok tagadják a túltermelés lehetőségét 70
- a munkabér emelkedése a válságot megelőző időszakban 561–62
- és a munkaidő szabálytalan megszakításainak szerepe 110
- a pénzpiacon megmutatkozó válság a termelési és újratermelési folyamat rendellenességeit fejezi ki 281
- és periodikus értékforradalmak 96, 346
- a periodikus válságok anyagi alapja 163–64
- polgári magyarázata az állótőke és forgótőke termelésének aránytalanságával 413
- a szokásos értelemben vett túltermelés és tőketúltermelés 439
- a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás 279 (jegyzet)
- a termelés megszakításainak hatása a munkatermékekre 202–03
- a termelőtőke körforgását eleinte nem érinti áruinak forgása 70
- a tőke körforgásának folyamatossága és megszakításai 93–96
- a túltermelés a kapitalizmusban anarchikus elem 413
- a válság érlelődése és kitörése 70
- a válságoknak a munkások elégtelen fogyasztásával való magyarázata (Sismondi, Rodbertus) 23, 561
  Lásd még Ciklus; Újratermelés

Változó tőke
- az egyedi változó tőke megtérülése 272–76
- értékét tekintve és anyagát tekintve 348
- jellegzetessége 191–192
- lényegi meghatározása 193
- és létfenntartási cikkek 187–88
- megtérülése 258–81
- működése tőkeként és jövedelemként 386–87
- összekeverése a forgótőkével (Ricardo) 190
- *P–P'* mint állandó forgalmi forma a változó tőke miatt 57–58
- Ricardo elmossa a jellemző különbséget a munkaerőre és a termelési eszközökre fordított tőke között 194–98
- a változó és állandó tőke arányának összecserélése a forgótőke és állótőke arányával (Ricardo, Barton) 199–200

Vasutak
- az állótőke kopása és pótlása 149–51
- az amortizáció és a javítás beszámításának módja 156
- javítás és pótlás 158–60
- munkaerő elvonása a mezőgazdaságból 278
- vasúti tarifák 134–35
  Lásd még Szállítás

Véletlen
- az állótőke javítási munkáinak véletlen jellege és e munkák eloszlásának szabályszerűsége és az állótőke életének különböző szakaszai közt 154–55
- az egyensúly a tőkés termelés spontán alakulása következtében véletlen 436–37
- többtermelés szükségessége a véletlen természeti pusztítások kiegyenlítésére 157

Világpiac
- fejlődésének hatása a készletek tömegére 127
- és az ipari tőke forgalmi folyamata 100
- a szállító- és közlekedési eszközök fejlődésének hatása 220–21

SÚLYOK, MÉRTÉKEK ÉS PÉNZNEMEK

Súlyok

tonna (*ton, t*) [angol]	1016,05	kg
font ([*avoirdupois*] *pound, lb*) = 16 uncia	453,59	g
uncia (*ounce, oz*)	28,35	»

Mértékek

Hosszmértékek:

mérföld (*mile*) [angol]	1,609	km
láb (*foot*) = 12 coll	91,44	cm
coll (*inch*) = 12 line	2,54	»
rőf [német] kb.	$^2/_3$	m

Pénznemek[1]

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43	Mk
schilling (*sh.*) = 12 penny	1,02	»
penny (*penny, pence, d.*)	8,51	Pf
farthing (*f.*) = $^1/_4$ penny	2,13	»
dollár ($) = 100 cent	4,20	Mk
forint [holland] kb.	1,70	»
forint (*fiorino*), firenzei aranyérme [1252-től] 3,5 g színarany értékben; a XIV. században Németországban is utánozták (gulden).		
gulden a forint német utánverése [1325-től]; később ezüstérme, az 1524. évi esslingeni birodalmi érmerend alapján 27,405 g színezüst-tartalommal.		
tallér [régi ezüstérme különböző értékkel és különböző névvel] kb.	3,00	Mk
guinea [régi angol aranypénz, 1662–1816] = 21 shilling kb.	21,45	»
as régi római rézpénz; Plinius korában kb.	$5^1/_2$	Pf
banko-márka hamburgi számolópénz, mint nagykereskedelmi érték 1770–1873 volt használatban; képzelt értékegység $8^1/_3$ g színezüsttartalommal. 16 shillingre osztották, 1–1 shillingben pedig 12 pfennig volt kb.	1,50	Mk

[1] A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik (1 Mk = 1/2790 kg színarany).

TARTALOM

A magyar kiadáshoz 5

ENGELS. Előszó 9

Második könyv

A TŐKE FORGALMI FOLYAMATA

Első szakasz

A TŐKE METAMORFÓZISAI ÉS KÖRFORGÁSUK

Első fejezet. A PÉNZTŐKE KÖRFORGÁSA 29

I. Első szakasz. *P—Á* 30
II. Második szakasz. A termelőtőke funkciója 37
III. Harmadik szakasz. *Á'—P'* 41
IV. A teljes körforgás 50

Második fejezet. A TERMELŐTŐKE KÖRFORGÁSA 60

I. Egyszerű újratermelés 61
II. Felhalmozás és bővített újratermelés 72
III. Pénzfelhalmozás 76
IV. Tartalékalap 78

Harmadik fejezet. AZ ÁRUTŐKE KÖRFORGÁSA..... 80

Negyedik fejezet. A KÖRFORGÁSI FOLYAMAT HÁROM FIGURÁJA 91

Naturális, pénz- és hitelgazdaság 104
A kereslet és kínálat egybeesése 106

Ötödik fejezet. A FORGALMI IDŐ 109

Hatodik fejezet. A FORGALMI KÖLTSÉGEK 115

I. Tiszta forgalmi költségek 115

1. A vétel és az eladás ideje 115

2. Könyvvitel 119
3. Pénz 120
II. Raktározási költségek 121
1. Készletalkotás általában 122
2. Tulajdonképpeni árukészlet 127
III. Szállítási költségek 132

Második szakasz

A TŐKE MEGTÉRÜLÉSE

Hetedik fejezet. MEGTÉRÜLÉSI IDŐ ÉS MEGTÉRÜLÉSI SZÁM 136

Nyolcadik fejezet. ÁLLÓTŐKE ÉS FORGÓTŐKE 139

I. A formakülönbségek 139
II. Az állótőke alkotórészei, pótlása, javítása, felhalmozása 149

Kilencedik fejezet. AZ ELŐLEGEZETT TŐKE TELJES MEGTÉRÜLÉSE. MEGTÉRÜLÉSI CIKLUSOK 162

Tizedik fejezet. ELMÉLETEK AZ ÁLLÓ- ÉS A FORGÓTŐKÉRŐL. A FIZIOKRATÁK ÉS ADAM SMITH 167

Tizenegyedik fejezet. ELMÉLETEK AZ ÁLLÓ- ÉS A FORGÓTŐKÉRŐL. RICARDO 189

Tizenkettedik fejezet. A MUNKAPERIÓDUS 200

Tizenharmadik fejezet. A TERMELÉSI IDŐ 209

Tizennegyedik fejezet. A FORGALMI IDŐ 218

Tizenötödik fejezet. A MEGTÉRÜLÉSI IDŐ HATÁSA A TŐKEELŐLEG NAGYSÁGÁRA 225

I. A munkaperiódus és a forgalmi periódus egyenlő ... 234
II. A munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál ... 237
III. A munkaperiódus kisebb a forgalmi periódusnál ... 242
IV. Eredmények 246
V. Árváltozások hatása 251

Tizenhatodik fejezet. A VÁLTOZÓ TŐKE MEGTÉRÜLÉSE ... 258

I. Az értéktöbblet évi rátája 258
II. Az egyedi változó tőke megtérülése 272
III. A változó tőke megtérülése, társadalmi szempontból tekintve 276

Tizenhetedik fejezet. AZ ÉRTÉKTÖBBLET FORGALMA ... 281
I. Egyszerű újratermelés ... 286
II. Felhalmozás és bővített újratermelés ... 303

Harmadik szakasz

A TÁRSADALMI ÖSSZTŐKE ÚJRATERMELÉSE ÉS FORGALMA

Tizennyolcadik fejezet. BEVEZETÉS ... 309
I. A vizsgálat tárgya ... 309
II. A pénztőke szerepe ... 312
Tizenkilencedik fejezet. KORÁBBI KÍSÉRLETEK A PROBLÉMA TÁRGYALÁSÁRA ... 316
I. A fiziokraták ... 316
II. Adam Smith ... 319
1. Smith általános felfogása ... 319
2. A csereérték Smith-féle feloldása $v + m$-ben ... 326
3. Az állandó tőkerész ... 328
4. A. Smith a tőkéről és a jövedelemről ... 333
5. Összefoglalás ... 339
III. A későbbi közgazdászok ... 343
Huszadik fejezet. EGYSZERŰ ÚJRATERMELÉS ... 345
I. A kérdés feltevése ... 345
II. A társadalmi termelés két osztálya ... 348
III. A két osztály közötti csere: $I_{(v+m)}$ átváltása II_c-re 350
IV. A II. osztályon belüli csere. Létfenntartási cikkek és luxuscikkek ... 354
V. A cseremű veleteket közvetítő pénzforgalom ... 362
VI. Az I. osztály állandó tőkéje ... 371
VII. Változó tőke és értéktöbblet a két osztályban ... 374
VIII. Az állandó tőke a két osztályban ... 377
IX. Visszapillantás A. Smith-re, Storch-ra és Ramsay-re 382
X. Tőke és jövedelem: Változó tőke és munkabér ... 385
XI. Az állótőke pótlása ... 395
1. A kopási értékrész pótlása pénzformában ... 398
2. Az állótőke természetbeni pótlása ... 402
3. Eredmények ... 411
XII. A pénzanyag újratermelése ... 414
XIII. Destutt de Tracy újratermelési elmélete ... 423

Huszonegyedik fejezet. FELHALMOZÁS ÉS BŐVÍTETT ÚJRATERMELÉS 431

I. Felhalmozás az I. osztályban 434

1. Kincsképzés 434
2. A pótlólagos állandó tőke 438
3. A pótlólagos változó tőke 442

II. Felhalmozás a II. osztályban 443

III. A felhalmozás sematikus ábrázolása 446

1. Első példa 450
2. Második példa 454
3. II_c átváltása felhalmozás esetén 460

IV. Kiegészítés 462

MUTATÓK

Névmutató — Idézett művek 465

I. Névmutató. — A szerző nevével és névtelenül megjelent művek 467
II. Folyóiratok és újságok 477
III. Parlamenti jelentések és hatóságok közleményei 478

Tárgymutató 479

Mértékek és pénznemek jegyzéke 496

A szedést 1960. XI. 1-én kezdték meg. Megjelent 1961. VII. 31-én 8200 példányban. Terjedelem 37,5 (A/5) ív

61/23694. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi u. 28.